

V DUŠAN KOS ITEZ IN GRAD

DUŠAN KOS
VITEZ IN GRAD

Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem,
slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja

DUŠAN KOS VITEZ IN GRAD

Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem,
slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja

© 2005, Založba ZRC, Dušan Kos

Jezikovni pregled Jožica Narat
Fotografije gradov in razglednice Ivan Jakič
*Fotografije pečatov, zemljevidov in
genealoških preglednic* Igor Zabel in Marko Zaplatil
Oblikovanje in oprema Milojka Žalik Huzjan

Založnik Založba ZRC, ZRC SAZU
Zanj Oto Luthar
Glavni urednik Vojislav Likar

Tisk Littera picta, d. o. o., Ljubljana

Izid knjige sta podprla Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Raziskovalni sklad ZRC SAZU

Naslovnica Très Riches Heures vojvode de Berry, avgust
(začetek 15. stoletja), Musée Condé Chantilly

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

728.81(497.4)(091)
316.343.32(497.4)(091)

KOS, Dušan

Vitez in grad : vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem,
slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja /
Dušan Kos ; [fotografije gradov in razglednic Ivan Jakič, fotografije pečatov,
zemljevidov in genealoških preglednic Igor Zabel in Marko Zaplatil]. -
Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005

ISBN 961-6500-82-1
219524608

DUŠAN KOS

VITEZ IN GRAD

VLOGA GRADOV V
ŽIVLJENJU PLEMSTVA
NA KRANJSKEM,
SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM
IN SLOVENSKEM KOROŠKEM
DO ZAČETKA 15. STOLETJA

LJUBLJANA 2005

KAZALO

UVOD	7
KAJ JE GRAD?	11
Oris raziskovanja slovenskih gradov in plemstva	13
Vznik gradov in grajska politika	18
Odvetništvo in grad	27
Nekatere značilnosti gradov in dvorov	30
O imenih	30
Sta stolp in dvor tudi »gradova«?	32
Problem ganerbov	36
Deželna politika in gradovi v poznem srednjem veku	38
Vzvodi grajske politike	45
Pravica odprtega gradu	45
Zvestoba in grad	46
Deželska sodišča in gradovi	48
Lastninsko–posestne oblike	51
Klavzula deželne obveze za škodo	52
Do konca 13. stoletja	53
14. stoletje	57
Spreminjanje alodov v fevde	58
Spreminjanje fevdov v alode	59
Upravljanje z gradovi	62
Tipologija	62
Položaj gradiščanov	68
Uprava posameznih gospodov	69
Sklepi	74
Grad kot kapital	75
Akterji	75
Vrednost gradov	82
Tipologija transakcij	84
Grad, mesto in vas v plemiškem življenju	91
Grad kot kraj plemiškega poslovnega življenja	91
Vas kot kraj plemiškega poslovnega življenja	95
Mesto in podeželsko plemstvo	96
Problem kontinentalnega patriciata	101
Zaključki	105

GRADOVI	107
Kranjska	109
Bled (109), Boštanj (110), Čretež (111), Črnomelj (115), Čušperk (117), Falkenberg (120), Gallenstein (121), Gamberk (122), Goričane (127), Gračeno (129), Gradac (129), Gutenberg (131), Gutenwerd (135), Hašperk (136), Hmeljnik (137), Hohenau (140), Ig (141), Jablanica (142), Jama pri Begunjah (143), Jama pri Postojni (143), Jeterbenk (144), Kamen (146), Kamnik (148), Klevevž (154), Kolovec (156), Kolovrat (158), Kostanjevica (158), Kostel (162), Kozjak (162), Kranj (164), Kravjek (165), Krško (166), Lanšprež (169), Lebek (170), Lihtenberg (171), Limberk (172), Ljubljana (173), Lož (180), Mehovo (183), Mengeš (186), Metlika (189), Miltenberg (190), Mirna (191), Gorenji Mokronog (192), Motnik (193), Novi grad na Gorenjskem (195), Ortnek (196), Osterberg (197), Otočec (198), Polhov Gradec (200), Poljane (201), Postojna (203), Prežek (204), Rabensberk (206), Radovljica (207), Raka (208), Rekštanj (210), Ribnica (211), Rožek na Dolenjskem (212), Rožek pri Moravčah (212), Sicherstein (213), Slepšek (214), Smlednik (215), Snežnik (217), Soteska (218), Stari grad pri Novem mestu (219), Svibno (220), Škofja Loka (224), Štatenberk na Dolenjskem (227), Šteberk (229), Štrasberk (231), Štrlek (231), Šumberk (232), Turjak (235), Vernek (239), Vipava (241), Višnja gora (244), Waldenberg (245), Žebnik (247), Žumberk (248), Žužemberk (250)	
Slovenska Štajerska in slovenska Koroška	251
Anderburg (251), Bizeljsko (252), Blagovna (253), Borl (255), Brežice (256), Celje (259), Cmurek (263), Dobrenj (265), Dobrna (266), Dravograd (268), Ekenštajn (271), Fala (272), Forhtenek (273), Frajštajn (274), Fram (275), Freudenberg (275), Freudeneegg in Klauzenštajn (277), Gornji grad (278), Gromperk (279), Guštanj (280), Hekenberk (284), Helfenberg (287), Hompoš (289), Hrastovec (290), Jamnik (292), Kacenštajn (293), Kamnica (296), Kebelj (296), Konjice (298), Kostrivnica (300), Kozje (301), Kozji rep (303), Kunšperk (304), Laško (307), Lemberg pri Dobrni (308), Lemberg pri Poljčanah (310), Letuš (313), Libenštajn (313), Lihtenek (314), Limbuš (315), Lindek (316), Ljutomer (318), Lušperk (319), Majdburg (321), Majšperk (322), Marenberk (323), Maribor (326), Mozirje (331), Muta (332), Ojstrica pri Dravogradu (334), Ojstrica pri Vranskem (334), Ormož (335), Pabštajn (337), Pilštajn (337), Pišece (339), Planina (341), Ploštanj (344), Podčetrtek (346), Podsreda (348), Polzela (350), Prežin (352), Ptuj (353), Pukštanj (358), Radgona (359), Rajhenburg (360), Ranšperk (362), Reštanj (363), Rifnik (364), Rogatec (365), Rogatnica (366), Rudenek (366), Rudenštajn (367), Sevnica (368), Slovenj Gradec (369), Slovenska Bistrica (373), Središče (374), Šalek (375), Šenek (376), Šoštanj (377), Šperenberk (378), Štatenberg (379), Švarcenštajn (379), Treun (380), Turn pri Velenju (382), Tvarog (386), Valdek (386), Velenje (388), Viltuš (389), Vitanje (391), Vodriž (393), Vojnik (395), Vrbovec (396), Vurberk (400), Vuzenica (401), Zbelovo (404), Žamberk (406), Žamerk (406), Žaženberk (407), Žovnek (408), Žusem (410)	
VIRI IN LITERATURA	413
Seznam okrajšav	413
Objavljeni viri	414
Neobjavljeni viri	415
Literatura.....	416
SEZNAM PRILOG	427
Podobe gradov	427
Pečati	428
Tabele	430
Zemljevidi	430
Genealoške preglednice	431
SINOPSIS	432

UVOD

Ko je jeseni leta 1994 izšla knjiga *Med gradom in mestom* kot prva v zbirki ZRC, ni nihče pričakoval, da bo prej kot v dveh letih razprodana. Že res, da je izšla v nakladi nekaj sto izvodov, vendar je razprodaja znanstvenega tiska, če ne gre za obvezno študijsko literaturo, v Sloveniji že enaka knjižni uspešnici. Urednika Založbe ZRC, dr. Vojislava Likarja, je nenehno povpraševanje po knjigi že pred nekaj leti napeljalo v razmislek o ponatisu ali novi izdaji. Vsi smo imeli tudi neporavnane račune z neugledno zunanostjo prve izdaje, ki je bila takšna zaradi pionirskega značaja zbirke ZRC in skromnih sredstev, ki so bila tedaj na voljo. Morda najbolj opazna pomanjkljivost je bila odsotnost slikovnega gradiva, ki je ob knjigah s tako tematiko pravzaprav nujno potrebno. Odločitvi za ponatis oz. novo izdajo je botrovalo še nekaj: septembra 2004 je minilo deset let delovanja Založbe ZRC in moja monografija je bila leta 1994 prva knjiga v zbirki, ki jo štejemo za začetek njenega organiziranega založniškega delovanja. Ob tej časti sem se čutil dolžnega dopolniti tekst s popravki in dopolnili, ki so se mi po izidu prve izdaje porodili ob občasnih premislekih o leta 1994 zaradi pomanjkanja časa in literature nekoliko premalo domišljenih (hipo)tezah. V vmesnem času je izšlo v Sloveniji še nekaj del o zgodovini gradov, nekaj jih je celo obsežnih in leksikografskega značaja. Avtorji kasteloloških del so se posvetili predvsem analizi grajskih stavb, tj. zunanji obliki, tipologiji, lokalizaciji itd., ne pa problematiki, ki jo je odpirala moja knjiga – osebam, plemstvu in meščanstvu in njihovemu odnosu do gradov. Tem pa so se posvečala druga novejša dela o posameznih skupinah plemstva, meščanstva na ožjih območjih v historičnih deželah. Tako sem to verzijo besedila, ki v osnovi še vedno temelji na predelani doktorski disertaciji »Neagrarno gospodarstvo in družba v slovenskih deželah v 14. stoletju« (Ljubljana 1993), dopolnil z novejšimi analitičnimi ugotovitvami, na katere leta 1994 sam nisem mogel računati. Nasprotno pa je prav moja knjiga pomenila osnovo za mlajše parcialne raziskave drugi raziskovalcev.

Pri večini (sicer zelo številnih) dopolnil gre za manjše spremembe, bolj pa je za novo izdajo spremenjena zasnova knjige. Odločil sem se, da se zdaj posvetim predvsem plemstvu ter meščanstvu v luči grajskih poslopij, zgolj bežno pa tudi orisu meščanskih gradov v povezavi z naselbinami. Mesta in iskanje patriciata so v prvi izdaji kot samostojna enota nekako štrlela iz koncepta. Morda bralci tega niso občutili, jaz pač, in to me je vedno bolj motilo. Zato sem predelal glavno poglavje »Mesto in plemstvo« (besedilo med stranema 169 in 205 v izdaji iz leta 1994), ga skrajšal v tistih odstavkih, ki govorijo v prvi vrsti o meščanskih zadevah, in ga umestil med seznam

gradov. Gre za besedilo, ki je bilo v prvi izdaji posvečeno stalno naseljenemu (podeželskemu) plemstvu in plemenitemu meščanstvu v najpomembnejših kranjskih (13) in slovenskoštajerskih (8) mestih, ki sem jim tedaj za protiutež dodal tudi nekaj trgov, ki so premogli grajska poslopja in stalno naseljeno plemstvo. Intenzivnost analize teh naselij je bila odvisna od ohranjenosti in (našega) poznavanja virov, saj za nekatera nisem razpolagal s tako izpovednim gradivom kot npr. za Ljubljano, Maribor ali Kamnik. Še bolj pa je bil obseg odvisen od samega problema – večje prisotnosti plemiškega prebivalstva in njihovega vpliva na naselje in nasprotno. Sedaj le predstavljam poreklo vrhnjega sloja stalnih prebivalcev in zaokrožujem problem izvora, razvoja in pomena višjih slojev mestnega prebivalstva. Odpovedal sem se obdelavi že dodobra raziskanega nastanka in pravne regulative mest in izsledke zgolj pritegnil k reševanju drugih problemov. Druga večja sprememba je, da sem skupne ugotovitve, ki temeljijo na podrobnejši analizi posamičnih gradov, postavil na začetek. Razlog? Po mojem gre za bistveni del knjige, analiza gradov pa naj, čeprav je osnova sintezi, globlje ugotovitve ilustrira. V tej knjigi je tako obravnava plemiškega odnosa do gradov, mest in mestnih gradov združena v kataloškem poglavju »Gradovi« kakor tudi v poglavju »Grad, mesto in vas v plemiškem življenju«. Kdor bo ta besedila v novi izdaji pogrešal kot posebno poglavje, jih bo pač moral poiskati v prvi. V podpoglavju »Mesto in podeželsko plemstvo« sem združil analitične podatke o zahajanju podeželskega plemstva v mesta. Preuredil sem tudi druga podpoglavja, pri čemer sem izhajal iz vsebinske povezanosti. Zato sem spremenil večino naslovov (pod)poglavij, odstranil večino tabelaričnih prikazov, za katere menim, da zaradi preslabe ohranjenosti virov s statistično podobo lahko (ne pa vedno) zavajajo bralca. Kljub precejšnjim spremembam je najobsežnejše poglavje ostal historični oris razvoja posamičnih gradov (Gradovi), kjer sem analiziral prek 190 kranjskih, slovenskoštajerskih in slovenskokoroških gradov in mest/trgov, ki so bili s plemiči obljudeni od nastanka in vsaj do začetka 15. stoletja. Nisem pa se ubadal z razvojem pripadajočih gospodstev. Iz obravnave sem izpustil tudi gradove, o katerih ni (dovolj) pisnih podatkov ne zanje ne za njihove lastnike, posestnike in prebivalce. Že predstavljeni gradovi nudijo dovolj podatkov, da sem lahko v prvem glavnem poglavju »Kaj je grad?« odgovarjal na kompleksnejša vprašanja o vlogi gradov in mest v plemiškem življenju.

Novost v tej izdaji so številne genealoške preglednice. Z njimi je knjiga bolj izpovedna in uporabnejša za preučevalce plemstva. Preglednice seveda niso dokončne, saj bo raziskovanje v naslednjih desetletjih brez dvoma rešilo še nekatere nejasnosti. Dodal sem tudi posnetke plemiških pečatov z grbi, o katerih je govor pri identifikacijah določenih oseb, ter stare in sodobne posnetke gradov. Slednji so iz bogate zbirke gospoda Ivana Jakiča, vnetega raziskovalca grajskih stavb na Slovenskem. Za dovoljenje za natis se mu od srca zahvaljujem. Nekaj starih grafik pa sem si izposodil iz Valvasorjevih in Vischerjevih Topografij Kranjske oz. Štajerske. Ker čedalje bolj dvomim v smiselnost bolj ali manj kratkih povzetkov obsežnih del v tujih jezikih, ki slovenskega jezika nevesčim kvečjemu vzbudijo pozornost, ne dajo pa mu skoraj nič uporabnega, se nisem odločil za povzetek besedila v tujem jeziku. Smiselno bi bilo pač prevesti celotno monografijo. In nenazadnje: zaradi vseh sprememb, dopolnitev, preureditev in nove zasnove, sem se, tudi na pobudo urednika, odločil knjigi dati drugačen, preprostejši in privlačnejši naslov. Nekdanji se mi je zdel že pred desetimi leti nekako obrabljen in glede na problematiko premalo poveden, še zlasti ko gre za obravnavo pojmov, kot so plemstvo, grad ipd. In da bi glede vsebine knjige ne bilo več nesporazumov,

ki sem jih imel od leta 1994 (tu pa tam še danes naletim na osebo, ki nikakor ne zmore razumeti prebranega), naj na tem mestu še enkrat v obrisih ponovim misel, ki sem jo zapisal v Prologu k prvi izdaji: cilj monografije je bil in je razjasnitev le nekaterih elementov v strukturi privilegiranih slojev prebivalstva na območju dveh oz. treh regij (historičnih dežel) iz vidika njihovih bivališč. Gre za tiste prvine, ki so na zunaj odražale plemenitost – gradovi, dvori, stolpi in plemiška meščanska bivališča. Mnogo bolj kot čas zgraditve, lega, izgled in stavbni razvoj poslopij ter pusta genealogija plemstva me zanimajo pravna in zgodovinska vprašanja statusa, lastništva in posedovanja gradov in notranjih odnosov med grajskimi posestniki in prebivalci. Zanima me, kaj je grad v obdobju približno tristoletij, ki so veljala za zlato dobo prevladovanja plemstva na politični in gospodarski ravni, pomenil njegovemu lastniku, dejanskemu posestniku in javnosti. Je imel visoko kapitalsko vrednost (skupaj z zemljiškim gospostvom), je imel res zelo pomembno vojaško vlogo ali pa je bil le središče uprave in gospodovanja? Se je njegov pravni status spreminjal in zakaj? V bližnji avstrijski in nemški literaturi so bila ta vprašanja že raziskana (M. Bitschnau, O. Brunner, H. Dopsch, H. Ebner, K. Lechner, H.-M. Maurer, M. Mitterauer, H. Pirchegger, F. Rapp, D. Rübsem, F. Reichert idr.), zato jih sam nisem podrobno predstavil, pač pa sem z njihovo pomočjo iskal podobnosti in razlike z okoliškimi deželami istega pravnokulturnega sistema. Čeprav je presek obravnavanega plemstva in gradov predvsem posledica (ne)ohranjenosti virov, so končni rezultati vendarle dovolj trdni za nekatere zaključke in osnovo novim raziskavam.

Med prizadevanji, da bi dosegel opisane cilje, sem si moral nujno postaviti več omejitev. Prvič: ker o 11. in 12. stoletju zaradi pomanjkanja relevantnih virov ne vemo prav veliko, so nekatere teze pogosto bolj tipanja kot trditve. Za čas po letu 1200 ta zadržek seveda odpade. In ker sta prav 13. in 14. stoletje dve izmed prelomnih v fevdalni in plemiški strukturi, sem to obdobje vzel za središčno. Druga omejitev je geografska, saj sem se zaradi obsega virov in zapletene problematike omejil le na ozemlje Kranjske, slovenske (nekdanje spodnje) Štajerske in majhnega dela (slovenske) Koroške. Razlogi, da sem se odpovedal Goriški in slovenski Istri, so tehtni in tehnični. Na eni strani delno drugačen (upravni, politični, zgodovinski, kulturni, gospodarski itd.) romanski sistem v Istri (zlasti obalna mesta in okolica), po drugi strani pa nahajanje večine arhivskega gradiva v še ne raziskanih, a zelo bogatih furlanskih in beneških arhivih. Obdelava teh pa je za enega človeka in eno monografijo prevelika naloga. Tretjič: zlasti v analitičnem delu knjige bo kak bralec videl pomanjkljivost pri nenavajanju včasih že preobsežne sekundarne literature in virov. Za nekatera (zlasti starejša) dela sem ocenil, da ne prinašajo nič bistveno novega ali pa s problematiko mojega dela niso povezana. Če jih že nisem izpustil, čeprav sem bil drugačnega mnenja o njihovih tezah, sem na nestrinjanje tudi opozoril. To se mi je zdelo primerno že zaradi spoštovanja do raziskovalcev, ki so se v preteklosti s slabšimi pripomočki in manjšim vedenjem, v veliki večini pa pošteno trudili odstreti zavese s preteklosti. Opažam namreč, da te osnovne dostojnosti pri mnogih Slovencih, še posebej zgodovinarjih in zgodovinarh, ni več. Čeprav bi se moral vsakdo zavedati, da sleherni, spočetka še tako inovativen znanstveni zapis, nekoč zastari. To pa ne pomeni, da za mnoga vprašanja še dolgo ne ohrani pomena. In še enkrat, res zadnjič: moj cilj ni bil izdelati popolno, vseobsegajočo kartoteko gradov in plemiških družin niti izgubljati se v neskončnih analizah posameznih historičnih zapisov. Takšno (vse pohvale vredno) raboto rade volje prepuščam dokumentalistom.

Da se je knjiga udejanjila, imajo poleg mene gotovo zasluge tudi dr. Vojislav Likar, urednik Založbe ZRC, ki je bil vedno naklonjen natisu in ga je zato znova uvrstil v program založbe. Hvala tudi dr. Herwigu Weiglu in dr. Haraldju Krahwinklerju za vrsto popravkov in dopolnil. Lektorici dr. Jožici Narat za pomoč pri jezikovni korektnosti enako, čeprav se lahko zgodi, da se bo po izidu pokazala še kakšna nedoslednost in malomarno zatipkanje, ki pa grede na moj račun. Hvala seveda tudi oblikovalki Milojki Žalik Huzjan, in čisto na kraju še zakladniku – direktorju ZRC SAZU dr. Otu Lutharju.

Dušan Kos

V Ljubljani, februarja 2005

KAJ JE GRAD?

ORIS RAZISKOVANJA SLOVENSКИH GRADOV IN PLEMSTVA

V evropskem zgodovinopisju ima sistematično raziskovanje srednjeveških grajskih poslopij in plemstva kot njihovega večinskega graditelja in lastnika skoraj dvestoletno tradicijo. Na Slovenskem pa so bile tovrstne raziskave (tako kot še marsikaj drugega) zapoznele in do nedavnega redke. Od vzpostavitve znanstvenokritičnega slovenskega zgodovinopisja v zadnji četrtini 19. stoletja je veljalo raziskovanje srednjeveškega fevdalnega plemstva zaradi njegovega domnevnega »neslovenskega« značaja za manj potrebno. Z novoveškim plemstvom in zgodnesrednjeveškim slovanskim (kosezi) so se nekateri še ukvarjali, saj so potomci nekaterih rodbin tedaj še živeli na Slovenskem in tu pa tam še zaigrali pomembno vlogo v življenju meščanske družbe. Plemič z današnjega slovenskega ozemlja pa je zaradi vpetosti ozemlja v nemški ali romanski pravni sistem v očeh slovenskih nacionalnih buditeljev od konca 19., še bolj pa od začetka 20. stoletja vedno bolj postajal tujec znotraj prevladujočega slovenskega, v glavnem še vedno kmečkega prebivalstva. Zlagoma se je oblikovalo enačenje plemič = Nемец (Italijan, Madžar), kmet in delno meščan = Slovenec. Nekateri vodilni starejši zgodovinarji so se takemu označevanju sicer izogibali, vendar niso uspeli prepričati nacionalnih voditeljev in ideologov, ki so vzpostavljali ideje o slovenski državnosti. Vsa nacionalna gibanja iz 19. in 20. stoletja so pač potrebovala (če jih že res niso imela) sovražnike lastnega naroda. In plemstvo iz habsburških dežel Kranjske, Koroške, Štajerske in Goriške je bilo zaradi dokajšnje stanovske in socialne izolacije od dolgo povsem podrejenega slovenskega prebivalstva ravno pravšnje za protipropagando. Ob tem se pisci vse do srede 20. stoletja niso ozirali na dejstvo, da se je prebivalstvo historičnih dežel do 19. stoletja imelo predvsem za pripadnike upravno-politične skupnosti, ne glede na različen stanovski in socialni položaj. V resnici je večina plemstva obvladala in občasno uporabljala vsaj dva jezika – jezik uradov in jezik okolice (nemški, italijanski, madžarski in slovenski). To pa nikakor ne pomeni, da je bila slovenščina njihov prvi jezik, pa čeprav so kdaj pa kdaj izustili kakšno slovensko besedo. A take nesmisle lahko še vedno prebiramo v člankih, ki se jih označuje kot znanstvene.

Slovenski zgodovinarji, ki so torej bili posredni (ne pa glavni) krivci za takšno prevrednotenje, so se v taki politični kulturi ob koncu monarhije logično vedno manj ukvarjali z zgodovino plemstva. Tu pa tam se je še pisalo¹ o slavnih osebah iz vojaške, kulturne in politične zgodovine, npr. o

¹ Ker je to poglavje zasnovano bolj esejistično, na tem mestu ne navajam podrobnih bibliografskih podatkov. Nekaj starejše literature je omenjeno v seznamu objavljenih virov in literature. Še več podatkov je mogoče najti v bibliografijah O. Gratzyja za

vojskovodji Herbardu VIII. Turjaškem in o historiografu Janezu Vajkardu Valvasorju (Peter Radics), objavljale so se skice o nekaterih gradovih (Ignacij Orožen) in domačih plemiških rodbinah (Vladimir Levec), za kaj več pa ni bilo zanimanja. Še nekaj je oteževalo raziskovanje starejše zgodovine: pomanjkanje izdanih virov, ki so bili dotlej raztreseni po raznih tematskih zbirkah. Šele ko je Franc Schumi v letih 1882–1887 izdal »Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain«, August von Jaksch začel leta 1896 z »Monumenta historica ducatus Carinthiae«, Pietro Kandler leta »Codice diplomatico Istriano« in Joseph Zahn od leta 1875 »Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark«, je bilo mogoče temeljiteje raziskovati zgodovino vzhodnoalpskih dežel vsaj do leta 1269. Štajersko zgodovinopisje je bilo že zaradi magnetizma graške univerze in številnejših kulturnih institucij mnogo razvitejše in z večstoletno tradicijo. Tam so zbirke izdanih virov segale že v 18. stoletje, še posebej pa se je ta zgodovinska panoga razvijala od srede 19. stoletja. Toda Štajerska je bila pretežno slovenska le v spodnji tretjini (Untersteiermark), južno od Gradca. Nemško štajersko zgodovinopisje s središčem v Gradcu je zato obravnavalo Štajersko v celoti, slovenski zgodovinarji pa zvečine le v njenem slovenskem etničnem delu po mejah iz poznega 19. stoletja, še največ pa v okviru pretežno slovenske Kranjske. Konec 19. stoletja so se izšolani slovenski zgodovinarji zato odločili za evidentiranje in izdajanje virov za deželno zgodovino in pisanje krajsih razprav o ožjih temah iz politične, upravne, cerkvene in kulturne zgodovine. Ob tem je potrebno omeniti objave Franca Schumija in Franca Komatarja (regeste listin arhiva Auerspergov, nekaterih mestnih arhivov, samostanov Bistra in Pleterje), pa tudi Karla Kovača in Antona Koblarja. Širše je zasnoval svoje delo tedaj vodilni slovenski zgodovinar Franc Kos, ki je monumentalno »Gradivo za zgodovino Slovencev« v petih zvezkih do leta 1246 zasnoval kot zbirko izčrpnih regist vseh njemu znanih pisnih virov za slovensko etnično ozemlje od vzhodne Furlanije, Istre do zgornje Štajerske in ogrskih županij onstran Mure. S tem se je postavil ob bok projektom, ki so jih vodili njegovi koroški, štajerski in furlanski sodobniki (G. Bianchi, A. Dopsch, J. Zahn, F. Krones, B. Schroll, J. Loserth, A. Starzer, A. Lang, E. G. Petteneegg, F. Martin in W. Hauthaler, K. Tangl idr.), ki so tujemu zgodovinarju bolj poznani.

Po letu 1918 so Kranjska, spodnja Štajerska in manjši del jugovzhodne Koroške postali sestavni in enotni del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (1918–1929) oz. Jugoslavije (1929–1941). Nacionalna ost, prej usmerjena le proti nemštvu in germanizaciji slovenskega etničnega prostora se je nadgradila z bojem za enakopravnost narodov v novi večetnični državi. Delno tudi zaradi opaznejše nemške manjšine, ki se niti politično nikoli ni integrirala v novi državi in je dajala prednost stikom z avstrijsko in nemško državo, slovensko zgodovinopisje ni spremenilo historičnih pogledov na domače plemstvo, ki je (kolikor ga je še ostalo) živelo še naprej na podeželskih dvorcih in graščinah kot veleposestniki in podjetniki. Prevladalo je prepričanje, da je vredno preučevanja le kmečko prebivalstvo, ki je od nekdaj tvorilo nekakšno uporniško jedro slovenskega nacionalnega gibanja. Preučevalci starejših obdobij so se usmerjali v agrarno zgodovino, zgodovino upravnih delitev (M. Miklavčič), zemljiških gospodstev (npr. F. Kovačič, J. Mravljak, P. Urankar idr.), agrarno kolonizacijo in slovanske naselitve od 6. stoletja naprej, v razvoj srednjeveških mest (ne pa meščanstva), v preučevanje prvih slovenskih zapisov (Freisinški

leta 1848–1898 (Repertorium zur 50 jährigen Geschichtsschreibung Krains, Laibach 1899), M. Pivec-Stele za leta 1891–1939 (Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo, Ljubljana 1939) ter v posebnih bibliografijah nekaterih števil k Zgodovinskega časopisa od leta 1947 naprej.

spomeniki), protestantizma in začetkov slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju ipd. To junaško obdobje je bilo v znamenju nekaterih pomembnih objav virov in študij o slovenski srednjeveški zgodovini Milka Kosa (listine, urbarji ipd.). Samo po sebi to seveda ni bilo slabo, tedaj morda celo zelo dobro, vendar je maloštevilnim zgodovinarjem na dolgi rok ozka usmeritev v naslednjih desetletjih preprečevala ukvarjanje s širšimi družbenimi (ne le političnimi in gospodarskimi) vprašanji. Sistematično preučevanje plemstva je dokončno zamrlo. Opaznejše so ostale razprave Ljudmila Hauptmanna na temo grofov Višnjegorskih, briksenške ministerialitete in nastanka dežele Kranjske ter z njo povezanega plemstva, ki pa jih skoraj nihče ni bral, saj jih po nekaj desetletjih drugačnih strokovnih indoktrinacij, niti ni dobro razumel in potreboval.

Druga svetovna vojna je poleg okupacije in boja proti njej Sloveniji prinesla še bedo revolucije in usodo državljanske vojne. Nacionalno samozavest proti nemško-avstrijski, madžarski in italijanski kulturi je zmagovita rdeča stran nadgradila z razrednim bojem večno izkoriščanih proti tisočletnim izkoriščevalcem. Med te je po boljševističnem nauku poleg kapitalistov in buržuazije vseh nians seveda sodilo tudi plemstvo kot najznačilnejši primer neupravičenih dednih privilegijev, čeprav ga že pred vojno kaj dosti na Slovenskem ni bilo več, niti ni igralo večje družbene vloge. Malo zaradi vojaških operacij, malo zaradi revolucionarno-uničevalne zavesti je bila večina grajskih poslopij na Slovenskem, ki so preživela gospodarske in stanovanjsko-civilizacijske spremembe do začetka 20. stoletja, v letih 1941–1945 uničena ali vsaj oplenjena, njihovi lastniki pa če že ne pobiti, vsaj izgnani in razlastninjeni. Socialistična oblast njihovih domovanj po letu 1945 zvečine ni obnovljala. Tiste redke graščine, ki so ostale cele, je namenila v gospodarske, šolske in stanovanjske objekte. Zavod za varstvo kulturne dediščine idr. podobne institucije pa nikoli niso razpolagali z dovoljšnimi sredstvi za revitalizacijo, zato so razen slučajnih izjem do 70. let 20. stoletja dokončni propadli še tisti gradovi, ki bi se jih dalo ohraniti. Le tisti, v katerih je oblast videla potencialno turistično zanimivost ali muzejsko dejavnost, so bili vzdrževani. Seveda se je do danes v celoti ali vsaj delno ohranila funkcionalnost več desetih starih grajskih poslopij, nekaterih tudi iz čisto interesa ljubiteljev preteklosti, toda o večini od skoraj tisoč objektov na ozemlju Republike Slovenije ni več sledu ali pa so opuščeni, propadli in obsojeni na skorajšnji propad. Res pa jih je mnogo izginilo že do 19. stoletja.

Slovensko zgodovinopisje se je v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni obračalo v preučevanje zgodovine 19. in še bolj 20. stoletja. Redki medievisti so se še posvečali predvsem agrarni in splošni pravni zgodovini, zgodovini mest, kolonizaciji, zgodnjemu srednjemu veku in vprašanju Karantanije ter gospodarski zgodovini (J. Žontar, V. Valenčič, P. Blaznik, F. Gestrin, B. Grafenauer, S. Vilfan). Preučevanje plemstva, ki je z novimi koncepti in metodami drugod že dobivalo zagon tudi iz revolucionarnega francoskega zgodovinopisja, je ostalo v Sloveniji omejeno na lokalno raven, na sporadične in drobne študije o posameznih plemiških rodbinah, gradovih in gospostvih. Nacionalno odmevnejše je bilo ukvarjanje s staroslovanskim polplemenitim slojem kosezov (B. Grafenauer). V celoti je slovensko zgodovinopisje na področju preučevanja višjih družbenih slojev izgubljalo stik s sosednjimi zgodovinopisno razvitimi sredinami. Toda tudi zgodovinarji iz sosednjih držav so svoje raziskave omejili na državne meje iz let 1918/1945. Zlasti je bilo to opazno pri avstrijskih, ki so se pri srednjeveški zgodovini le izjemoma dotikali nekdanje Spodnje Štajerske – bodisi zaradi nujnega obravnavanja celotne srednjeveške Štajerske in Koroške (H. Dopsch, G. Cerwinka, C.

Lakner, G. Pferschy, W. Wadl), ali pa je šlo za pripadnike starejše generacije (H. Pirchegger), ki je Štajersko tudi v lokalni problematiki še vedno obravnavala kot celoto. Objektivno je bila za neukvarjanje s plemstvom v Sloveniji kriva tudi neke vrste avtocenzura medievistov, ki sicer ni bila posledica neposrednih pritiskov oblasti, pač pa npr. dejstva, da je že šolski sistem pri poučevanju zgodovine z jasnimi poudarki odbijal ljudi od zanimanja za starejša obdobja. Torej tudi od branja knjig in člankov o tej problematiki. Posredno pa se je plemiška problematika ohranila predvsem v raziskavah posameznih zemljiških gospostev. Zaradi historično-političnih stikov so zlasti zgodovinarji iz nekdanje spodnje Štajerske nekaj več pozornosti posvečali plemstvu in izdatno preučevali avstrijske arhive. Več desetletij sta o tem pisala zlasti Jože Koropec in Jože Mlinarič.

Do prvega preloma pri sistematičnem preučevanju grajskih poslopij in posredno plemstva je prišlo v 60. in v 70. letih. Vendar spočetka ne znotraj zgodovinarske srenje, pač pa pri umetnostnih zgodovinarjih, ki so se angažirali pri evidentiranju grajskih poslopij in ohranjanju njihovih ostankov. Ob tem so se morali spopasti tudi z zgodovino lastnikov gradov, tj. plemstva ter z vprašanji materialne dediščine in kulture višjih družbenih slojev. Eden prvih, ki je s stališča varstva kulturne dediščine sistematično raziskoval srednjeveške gradove je bil Ivan Komelj. Brez dvoma pa sta na tem področju tedaj veliko napravila Jože Curk in Ivan Stopar. Toda umetnostni zgodovinarji, ki so se jim kmalu priključili arheologi, se nikoli niso ukvarjali z pravnozgodovinskimi, socialnimi ipd. vprašanji. Pri analizah ostalin in izkopanin so si pomagali z že obstoječimi zastarelimi raziskavami. Medtem ko so bile starejše raziskave za spodnjo Štajersko zaradi sistematičnega ukvarjanja npr. Hansa Pircheggerja še dokaj zanesljive, se je bilo mogoče za Kranjsko opreti le na peščico zapisov, ki so temeljili le na listinah iz slovenskih arhivov, na opisih Valvasorja iz 17. stoletja in podatkih iz deželnih desk ali zemljiških katastrov (M. Smole). Njihova glavna pomanjkljivost je bila, da pravzaprav niso bile posvečene plemstvu, pač pa objektom – gospostvom in gradovom (J. Korošec, J. Mlinarič, M. Smole idr.).

Konec 80. let se je med političnimi spremembami naenkrat povečalo tudi splošno zanimanje za plemstvo in za nastanek ter razvoj gradov. Mnoge je problematika zanimala le kot del romantičnega odseva preteklosti, za druge je bila katarzično odkrivanje belih lis v zgodovinopisju, za tretje anahronizem sloja, ki je vpleten v denacionalizacijske postopke glede odvzetega premoženja. Popularnost preučevanja gradov je našla odmeve celo v žurnalistiki, v reportažah o grajskih ruševinah in njihovih nekdanjih lastnikih, legendah, anekdotah, tragičnih zgodbah itd. Skratka, grad in plemič sta v zadnjem desetletju 20. stoletja postala hit med bralci in ljubitelji preteklosti. Ravno tedaj je postala dejavna tedaj mlajša generacija zgodovinarjev. Medievisti so se usmerili v drugačno preučevanje družbene zgodovine meščanstva in plemstva, saj so se mimo osebnih afinitet zavedali, da je potrebno zaostanek zmanjšati in se vključiti v tokove modernega zgodovinopisja. Še prej pa je bilo potrebno nekaj storiti s problemom pisnih virov. Tisti do 13. stoletja so bili že dolgo izdani, toda viri za 14. in 15. stoletje so zvečine še vedno dostopni le v slovenskih, avstrijskih in italijanskih arhivih. Čeprav je bilo v Sloveniji v zadnjih desetletjih izdanih precej zbirk srednjeveških virov (P. Blaznik, D. Kos, J. Mlinarič, B. Otorepec, F. Baraga), je dejstvo, da bo dostopnost še neizdanih odločilna za bodoče raziskave o slovenski srednjeveški zgodovini in seveda o plemstvu, ki je bilo poleg Cerkve največji producent zapisov še daleč v novi vek. Kljub še danes prisotnim tehničnim oviram je nastala vrsta genealoških, a tudi pomembnejših problemskih raziskav, ki se je delno zgledovala v

zahodni in srednjeevropski historiografiji, delno pa izhajala iz subjektivnih pogledov. Ob tem je potrebno navesti predvsem raziskovanje ministerialov goriških gradov in ministerialov Petra Štiha in globljih družbenih odnosov znotraj plemstva Dušana Kosa. Za posamične študije pa tudi Janeza Šumrado, Lucijana in Staneta Adama, Gorazda Makaroviča, Toneta Ravnikarja idr. Za splošne leksike o gradovih gre omeniti Ivana Jakiča in Ivana Stoparja. Odtlej tudi na vseh treh slovenskih univerzah občasno nastajajo magistrske in doktorske naloge, posvečene vprašanju iz življenja plemstva v slovenskih deželah do 19. stoletja. Plemstvo je v slovenskem zgodovinoписju sicer obujeno, pojavlja pa se nova past: zdi se, da se marsikdo ukvarja s plemstvom v nekakšni zamaknjenosti nad nekdanjimi veličinami. Kot da bi se želel z njimi identificirati z njimi. Dejansko pa je pomen plemstva v vsakem času odvisen le od njegove splošne in posamične moči oz. vpliva na celotno družbo, in takšno bi pravzaprav moralo biti tudi razmerje pri preučevanju posameznih krajših dob in drugih stanov. Marsikdo tudi pozablja, da je stopnja pomena plemstva pravzaprav izkrivljena že zato, ker je ta stan vedno bolj čuval svojo pisno tradicijo, tudi o najbolj banalnih in nepomembnih zadevah, in njegova svetloba zasenči druge stanove.

VZNIK GRADOV IN GRAJSKA POLITIKA

Gradovi, tj. utrjena in zidana vojaško-stanovanjska poslopja, so nastajali na Kranjskem ter slovenskem Štajerskem in Koroškem (tako kot v primerljivih regijah srednje Evrope) od konca 10., večinoma pa šele od 12. in 13. stoletja naprej. Pred tem je kot tipično plemiško in upravno središče tudi na Slovenskem prevladoval dvor (*curtis*) – dominikalni ali celo koseški. V obeh primerih je bil središče zemljiškega gospostva. Karolinške postojanke pa niti niso imeli poselitvene kotinuitete s postojankami iz pozne antike, tako kot tudi niso nujno bile osnova poznejšim visoko in poznosrednjeveškim gradovom. Predvsem pa niso bile stalno vojaško zasedene, niti pretirano utrjene. Kot zasilna pribežališča so služili tudi okoliškim kmetom. Večja gospostva so v kolonizacijsko-obrambne potrebe že pred letom 1000 postavila manjše utrdbe, ki so pozneje lahko propadle ali pa se ohranile. Taka, že v poznem srednjem veku propadla utrdba je bil freisinški grad *Bosisen* nekje na meji loškega gospostva, ki se je omenjal že leta 973. Več pravih grajskih kompleksov v 11. stoletju je tudi na Slovenskem najprej nastalo v zvezi z izgradnjo središč teritorialnih gospostev. Vpliv teh, po pomenu izvornih gradov,² je bil tako velik, da so dali ime grofijam in grofovskim rodovom (Vovbre, Ortenburg, Višnja gora, Gorica, Andechs). Ta proces, ki ga je zaznamovala želja po kolonizaciji ozemlja od ok. leta 1000 naprej je bil sočasen s selitvijo plemstva z njihovih dvorov na višinske utrdbe. Pojav pravih gradov je napočil po prenehanju madžarske nevarnosti, ko je bilo potrebno upravno-politično reorganizirati ozemlje med Vzhodnimi Alpami in Jadranom. Ti gradovi so bili še redki, v glavnem je vsak gospod imel le enega (npr. blejski škof na Bledu že vsaj leta 1011 ali freisinški v Škofji Loki).³

Utrjena hiša pa je bila funkcionalno in pravno nekaj povsem drugega od enostavnih dvorov. V njej se je tudi vidno odrazila socialna diferencijacija njegovega prebivalca (ministeriala) proti kmetu v nižje ležeči vasi. Do 12. stoletja sta bila oba v glavnem formalno nesvobodna, toda ministeriali so že postajali vedno bolj podobni svobodnim gospodom. Grad je postal najpomembnejši atribut in stvarni znak posebnega statusa plemstva. Tako so grad, gospostvo in plemenitost postali skoraj sinonimi: grad je delil isto usodo

² Tu opozarjam na nekoliko samosvoj način poimenovanja oseb po gradovih in dvorih. Ne glede na slovnična pravila sem se odločil za naslednje: če gre za pravi višinski grad X, osebo A imenujem »A z (s) X«, čeprav bi moralo stati iz (npr. Ulrik z Maribora). Če gre za enostaven dvor ali celo le naselje Y, rabim obliko »A iz Y«. Prav tako nisem moderen pri rabi predlogov v, na, z, s, kadar merim na grad: želel sem biti natančen pri opisih oz. določitvah razmerja med objektom in subjektom (npr. ali gre vitez na grad ali vanj), a je stvar nekoliko preseгла moje načrte.

³ URBR I, št. 15; FRA 35, št. 38. BLAZNIK, Škofja Loka, 6, 11–13; ŠTIH – SIMONITI, Zgodovina, 133–135.

kot njegov prebivalec, saj je bil lahko je bil pravno povzdignjen ali znižan, privilegiran ali obsojen.⁴ Ali drugače – grad se je individualiziral, prevzel je lastnosti svojega lastnika. Tudi vojne in večje fajde, ki so bile zgolj odraz uveljavljanja deželne ali državne politike z nasiljem, so se v srednjem veku vodile pretežno za gradove. Grajska politika, poenostavljena na bistvo, ni bila nič drugega kot boj za oblast (gospodstvo), sodni nadzor nad ozemljem in seveda finančno moč. Šele posedovanje gradu je omogočalo lastniku politično in gospodarsko obvladovanje teritorija. In ne nazadnje – posedovanje gradu je omogočalo osnovanje nove družine. Skratka, grad je bil simbol oblasti in socialne samostojnosti. Še višje v družbeni hierarhiji je bila grajska politika osnoven element državnosti (suverenosti), zlasti v visokem in poznem srednjem veku – posedovanje gradov je bilo bistveno za osnovanje dežel, deželnogospodskih uradov, teritorialnih gospostev.⁵ Pomen ozemlja se je odražal v gostoti grajske mreže na njem. Ta je bila v 11. in 12. stoletju gostejša na ozemlju, ki je mejilo z ogrsko-hrvaškim kraljestvom ob širšem porečju rek Kolpe, Sotle in Mure. Gostejša pa je bila lahko tudi daleč v stran od državne meje, npr. na območju severno od Celja. To pomeni, da državna in deželna obramba ni bila vedno glavni razlog za nastanek utrd. Še pomembnejši za nastanek so lahko bili družbene razmere, upravni sistemi posesti velikih gospodov in stopnja samostojnosti njihovih ministerialov. Glavni problemi v naslednjih razmišljanjih torej so: Kdo, iz kakšnega razloga, kje in kdaj je zgradil grad, ter razlogi, ki so vodili plemstvo v pridobivanje že zgrajenih gradov in način varovanja.

Še v 11. in prvi polovici 12. stoletja so le redki svobodni gospodje že posedovali moderne gradove. Večina ministerialov in vitezov je bila še naprej obsojena na bivanje na bolj ali manj utrjenih dvorih v vaseh ali na umetnih vzpetinah v njih.⁶ Manjšemu številu pomembnejših ministerialov pa je uspelo v naslednjih desetletjih zgraditi večji, boljši ali celo dodaten grad oz. se na kakšen drug način (kot zapuščine, poročna darila) dokopati do že postavljenega. Graditelji so bili iz vrst ozkega, rodbinsko povezanega kroga najpomembnejših ministerialnih rodbin posameznih gospodov (npr. krških ministerialov med Šalekom in Kozjim; kunšperških med Velenjem, Hekenberkom in Turnom; otakarskih med Viltušem, Konjicami in Štatenbergom itd.) ter njihovih mogočnih vazalov (ranga Trušenjskih, Ehrneggov, Ptujskih, Treunskih itd.). Njihovi (obenem tudi najstarejši ministerialni) gradovi so pretežno nastajali na staronaseljeni zemlji. Njihova imena, lega in izgled so bili podobni grofovskim in gosposkim iz začetka 12. stoletja. Največji razmah izgrajevanja gradov na Kranjskem in slovenskem Štajerskem (Koroškem) velja, tako kot na Koroškem,⁷ umestiti v čas med sredo 12. in sredo 13. stoletja. Tedaj so prevladovali štirioglati večnadstropni stolpasti gradovi z naravno zavarovano lego in dodatnimi obrambnimi napravami, v 14. stoletju pa so prevladale večdelne zasnove. Vsekakor je pri arhitekturni zasnovi obrambni element še prevladal stanovanjskega.⁸

Že v 12. stoletju nekoč še obvezno kraljevsko dovoljenje (tj. regal) najbrž ni več imelo odločilne vloge za zgraditev utrjenega poslopja. Grajski regal je bil eden tistih, ki so ga rimski kralji zgodaj izgubili in na tihem priznali

⁴ BUMKE, Kultur 1, 137 sl.; EBNER, Burg, 80; SCHULZE, Grundstrukturen, 101; WEIGL, Burgen, 55 sl. O številnih funkcijah gradov gl. EBNER, Werken, 137–142.

⁵ EBNER, Burg, 11–12, 80; EBNER, Burgenpolitik, 33–34; BUMKE, Kultur 1, 162 sl.; SCHULZE, Grundstrukturen, 103–104; ŠTIH – SIMONITI, Zgodovina, 132 sl.

⁶ Tudi veliki gospodje so imeli do začetka 12. stoletja le malo večjih gradov. V Nemčiji se je začelo intenzivneje graditi šele v času cesarja Henrika IV. († 1106), odločneje pa od nastopa Staufovcev (BUMKE, Kultur 1, 138–139).

⁷ FRÄSS-EHRFELD, Kärnten, 257.

⁸ Gl. MITTERAUER, Burg, 377–379; KOMELJ, Dolenjska, 56–57, 59–60, 63.

grofom, vojvodam, krajinskim gospodom oz. vsem, ki so imeli potrebno posest, prestiž, moč, predvsem pa so morali imeti določene sodne pravice. Poslej so visoko plemstvo in cerkveni gospodje (npr. Salzburg, Krka, Oglej, Št. Pavel idr.) dovoljevali tudi ministerialom gradnjo utrjenih postojank na svojih gospostvih. Na Kranjskem pa ni bilo pravega deželnega gospoda vse do približno zadnjega desetletja spanheimske vladavine (ok. 1250).⁹ Zato so bila tam za ministeriale še bolj kot na Štajerskem odločujoča dovoljenja teritorialnih dinastov. Na Štajerskem pa so Babenberžani že okoli leta 1200 postajali pravi deželni gospodje in uspeli drugim teritorialnim gospodom nadrediti svoje želje, vendar so ti gospodje še naprej lahko gradili na svojem ozemlju, ne da bi poprej dobili dovoljenje mejnega grofa, kasneje vojvode. Ob tem je vedno prihajalo do odporov in samovoljnih gradenj. Tako je deželnemu gospodu bolj ali manj v celoti uspevalo preprečiti drugim gospodom gradnjo na deželnoknežjem teritoriju, ne pa na ozemljih cerkvenih gospodov (Krka, Freising, Salzburg, Oglej). Ob tem niti ni bilo pomembno, ali je gradnjo neposredno vodil gospod ali pa je zanj gradil ministerial.¹⁰

Ker so bili glavni elementi visokosrednjeveške politike in boja za deželno gospostvo naseljevanje in obvladovanje ministerialov, kolonizacija in (sodna) uprava ozemlja, ni presenetljivo, da so bili med najstarejšimi gradovi na Kranjskem tisti, ki so jih dali zgraditi grofje Višnjegorski, Andeški in Bogenski ter (koroški vojvode) Spanheimi, ki so v 12. in 13. stoletju krojili nastajanje dežele Kranjske.¹¹ Prvi so izšli iz rodu Askvincev, drugi in tretji so dedovali tako po rodu grofice Heme Breško-Seliške (posredno po Puchsih in Višnjegorskih), tretji pa so prevzeli del posesti po gospodih iz Machlanda, grofih iz Vohburga in po dedičih furlanskega mejnega grofa Werihena, delno pa po Askvincih, ki so izgubili posest okoli leta 1106. Precej njihove posesti pa je poprej sodilo v posest grofov Weimar – Orlamünde in njihovih dedičev.¹² Andeški gradovi, ki so se v virih pojavili od srede 12. stoletja (v imenih ministerialov), so stali okoli Kamnika in vzdolž ceste skozi Črni graben in Tuhinjsko dolino, v celoti pa med Gutenbergom in Motnikom. Torej na Gorenjskem med Tržiško Bistrico in vzhodnimi mejami Kranjske. Spanheimski gradovi so v 12. stoletju tvorili obroč okoli Ljubljane. Podobno so Spanheimi zavarovali posest na spodnji Krki okoli Kostanjevice vse do meja Kranjske, ki so jih do 13. stoletja premaknili do Bregane in v Žumberk. Pri tem so jim pomagali grofje Višnjegorski, lastniki večjega števila gradov na Dolenjskem. Medtem ko je bila ob meji opazna vojaška komponenta, so bili gradovi v notranjosti namenjeni predvsem (sodni) upravi in sekundarni kolonizaciji.¹³ Prav lega gradov in sistematičnost njihove mreže pa ne pričata za možnost, da bi te utrdbе nastale veliko pred letom 1100 (zanesljivejše izjeme so npr. Kranj, Kamnik, Postojna, salzburški grad Krško, Turjak in Ljubljana). Načrtnejša grajska mreža je opazna še pri dveh dedičih po grofici Hemi, štajerskih gospodih Puchsih in morda pri njihovih stranskih potomcih Svibenskih. Grofje z Bogna so bili do leta 1200 v tem oziru manj dejavni, saj so gradova v Krškem in Vipavi verjetno prejeli, pri maloštevilnih drugih (npr. Vernek) pa ni opaznejše sistematičnosti. Cerkveni gospodje so postavljali gradove v upravne namene, zato so bili večinoma v vlogi osrednjih upravnih gradov (Škofja Loka, Bled, Mokronog).

⁹ O tem izčrpno KOMAC, *Kranjska*, 42 sl.

¹⁰ SCHRADER, *Befestigungsrecht*, 32–38, 44, 60–62, 66; EBNER, *Burg*, 44; SCHULZE, *Grundstrukturen*, 102, 108–109.

¹¹ KOMAC, *Kranjska*, *passim*.

¹² HAUPTMANN, *Višnjegorski*, 228–229; MITTERAUER, *Burg*, 360–362; ŠTIH, *Notici* 21 sl.; LANDI, *Tra cognatione* 37 sl.

¹³ KOMELJ, *Dolenjska*, 56.

Tudi med slovenskoštajerskimi in koroškimi gradovi so bili najstarejši tisti, ki so jih zgradili Askvinci. Na severu so imeli v 11. stoletju središče v Slovenj Gradcu, kot savinjski grofje so imeli sedež v Celju, za obvladovanje južne posesti pa so zgradili utrdbo v Laškem. Največji del askvinske in prej kraljeve posesti je že sredi 11. stoletja dobil benediktinski samostan v Krki, katerega posest je nekaj desetletij kasneje postala osnova za posvetno gospostvo krške škofije. Krški škofje so do tedaj slabo poseljeno posest sistematično kolonizirali in zavarovali z gradovi. Izrazit obrambni značaj je imelo njihovih pet t. i. glavnih fevdov v širšem zaledju Posotolja (Lemberg pri Poljčanah, Rogatec, Podsreda, Planina, Kunšperk), ki so jih zgradili vazali (morda celo odvetniki) Žovneški, Konjiški in Ehrneggi do srede 12. stoletja. Za dominikalno upravo je škofija že zgodaj zgradila gradove v Vitanju, Podčetrtku in na Bizeljskem. Ker lastna uprava v 12. stoletju ni več zadoščala, so dobili možnost za gradnjo tudi krški ministeriali. V začetku je bilo njihovo število majhno. Sorodstvene vezi, ki so se jasno kazale od okoli leta 1200, kažejo le na dve ali tri rodbinske združbe, ki so jih škofje pripeljali verjetno s Koroškega. Do konca 13. stoletja je tem uspelo zgraditi večino gradov, ki so v 14. in 15. stoletju v glavnem prešli v roke gospodov Ptujskih in grofov Celjskih.

Drugi velik cerkveni gospod na Štajerskem je bila salzburška nadškofija. Njeni gradovi so imeli na Dravskem polju še bolj izrazito vojaško-obrambno in kolonizacijsko nalogo, saj so varovali pretežno obmejno območje proti Ogrski. Salzburško središče je bilo na Ptuju, gradova Ljutomer in Ormož pa sta bila prepuščena v fevd gospodom Ptujskim, saj so bili ti najbolj zaslužni za razširitev salzburškega gospostva vzhodno od Ptuja. Salzburški posestni kompleks na jugu, ki ga je nadškofija prejela morda že konec 10., vsekakor pa v 11. stoletju, je bil prvotno zavarovan le z gradom Rajhenburgom. Znotraj rajhenburškega gospostva je šele od konca 12. stoletja nastalo še nekaj gradov. Na videz srečno roko je imel šentpavelski samostan v Dravski dolini, saj so obrečni gradovi Dravograd, Vuzenica, Marenberk in Fala so obvladovali promet med Koroško in Štajersko. Toda to je bil dvorezen meč, saj je bilo ozemlje zaradi tega vedno zanimivo za bližnje gospode Trušenjske, ki so pravzaprav bolj ali manj samovoljno zgradili te gradove in na njih pustili svoje stranske veje; izjema je bila Fala, ki je ostala edina šentpavelska postojanka. Večina samostanske posesti pa je bila že v 13. stoletju le še formalno samostanski fevd. Podobno se je godilo bamberški Muti.

Četrty veliki gospod je bil oglejski patriarhat, ki je okoli leta 1140 prejel že zgrajeni Gornji grad od bavarskih Chagrov. Zgornjesavinjska zaokrožena oglejska posest je postala ravno v 12. stoletju politično zanimiva, saj je po dolini Drete potekala glavna cesta med Kranjsko in Štajersko. Zaradi nadzora nad zemljiško posestjo in prometnimi dohodki (mitninami) so od druge polovice 12. stoletja nastali gradovi Vrbovec, Mozirje in Letuš. Nekoč askvinskemu Slovenj Gradcu so že andeški grofje po letu 1174 na severu in jugu dodali Pukštanj in Valdek, dve tipični vojaški utrdbi, ki sta zapirali povezavo med Koroško in severnim delom Savinjske doline. Leta 1204 je kasnejši patriarh Bertold ob delitvi andeških posesti prevzel slovenjegraško gospostvo in ga še pred smrtjo leta 1251 prepustil oglejski cerkvi. Ker okoliška posest ni bila več primerna za (višinsko) kolonizacijo, cestna povezava pa je bila le ena in jo je bilo lahko nadzorovati, intenzivnejša grajska gradnja tam ni bila potrebna.

Med grofi in vojvodami (dinasti), ki jim resnici na ljubo na slovenskem Štajerskem ni ostalo veliko manevrskega prostora za gradnjo, bi v tem obdobju med graditelji našli le mariborsko vejo Spanheimov, ki je imela svoj

prvi sedež podravske posesti morda na Hompošu, zgrajenem še pred letom 1100, nato pa na Zgornjem Mariboru. Šele Otakarji in za njimi Babenberžani so od srede 12. stoletja v večji meri poskrbeli za ministerialno oz. vazalno zavarovanje mariborskega (gospodje Mariborski), treunskega (Treunski), cmureškega (Trušenjski), radgonskega in laškega teritorija. Graditelji so bili njihovi ministeriali, le v Mariboru, Radgoni in v laškem gospostvu je bil graditelj najbrž sam lastnik gospostva.

Negrofovsko plemstvo se je moralo najprej gospodarsko in sodno osamosvojiti od dinastov, da je lahko začelo postavljati gradove.¹⁴ Na Kranjskem so ostali kot (domači) svobodni gospodje do okoli leta 1245 le Auerspergi, nato pa tam ni bilo več svobodnega rodu. Na slovenskem Štajerskem je bilo podobno s Šoštanjskimi in Šaleškimi, ter z Žovneškimi in Vojniškimi – oboji so bili askvinski sorodniki – le da so prvi kmalu zgradili Lemberg na krški fevdni posesti, drugi pa Vojnik. So pa že od srede 12. stoletja gradili z dovoljenjem in odobravanjem gospodov tudi visoki ministeriali, npr. Trušenjski (Dravograd, Cmurek, Vuzenica, Marenberk), zgornjeavstrijski Ortski (Guštanj, Žamberk?), koroški Ehrneggi, (morda) Šoštanjski, Ptujski in Kunšperški (alodialni Hekenberk, Kacenštajn in Žamberk, fevd Kunšperk) in Konjiški (Zbelovo).

Slika prvega obdobja intenzivne izgradnje (do začetka 13. stoletja) je bila torej taka: večina kranjskih gradov je bila namenjena izgradnji deželkega gospostva, varovanju in (sodni) upravi že pridobljene alodialne posesti teritorialnih gospodov (grofov in vojvod), drugi pa so nastali kot oporišča za mlajšo zemljiško kolonizacijo. Prav zato so prvi v glavnem stali na starejši kolonizirani zemlji vzhodno od Tržiške Bistrice in Polhograjskega hribovja do Motnika na Gorenjskem in v trikotniku Trebnje–Gračeno–Mehovo na Dolenjskem. Na Štajerskem so bili obsežnejši kolonizacijski predeli predvsem ob ogrski meji. Največ gradov je stalo na ozemlju krške škofije, salzburške nadškofije, štajerskih Otakarjev in Babenberžanov. Medtem ko so si omenjeni gospodje večino ozemlja razdelili in med njimi ni prišlo do prepletanja, je severno od Celja (med Celjem, Hekenberkom, Kacenštajnom in Vitanjem) že v 12., predvsem pa v 13. stoletju prevladala pisana združba gradov različnih gospodov. Razlogi so bili v relativno dolgotrajnem razpadanju nekdanje enotnega askvinskega teritorija, v dedovanju, osamosvajanju in osnovanju posebnih rodov askvinskih sorodnikov (Žovneški, Vojniški) in ministerialov (Ortski, Ehrneggi) ter v občasnih darovih cerkvenim gospodom (Krka). Drugod so veliki teritoriji v razmeroma kratkem obdobju prešli v roke enega samega gospoda, in to z vojaško osvojitvijo (Salzburg, deloma Krka) ali pa s posrednim prejemom kraljevske posesti (Krka), z velikimi darovi (Št. Pavel), lahko pa da so posest vedno imeli močni grofje (Spanheimi, Vovbržani idr.). Ta posestno premešani del nekdanje Savinjske grofije je postal zaradi strateške pomembnosti v 14. stoletju glavni predmet boja za odločilno prevlado med različnimi dinasti in gospodi, ki se je na zunaj pokazal tako v vojni za vovbrško dediščino (po 1322) kot v deželnoknežji alodifikaciji žovneških (1308) in cerkvenih gospostev (sredi 14. stoletja) ter v fadjah med Ptujskimi in Celjskimi.

V začetku 13. stoletja je bila na državnem nivoju (formalno) regulirana gradnja na posesti knezov (*Confoederatio cum principibus ecclesiasticis*, 1220; *Statutum in favorem principum*, 1232), ki je kralju dokončno odvzela grajski regal. Confoederatio je dvignil prepoved gradnje na raven jasnega in splošno zavezujočega državnega zakona. Cerkvenim knezom je bilo zagotovljeno, da ne bo nihče samovoljno gradil na njihovem ozemlju, sklicujoč se na odvetniške

¹⁴ MITTERAUER, Burg, 370.

pravice. Po drugi strani pa je zakon vsem državnim knezom, kasneje tudi državnim grofom ali deželnim gospodom in pomembnejšim plemičem, formalno dovoljeval samostojno gradnjo na njihovem ozemlju.¹⁵ Zdi se, da je bilo uvajanje obeh privilegijev na Kranjskem in slovenskem Štajerskem možno le posredno z uveljavljanjem deželnega gospodstva. Zanesljivo vemo, da so bili le Štrlek na Kranjskem in Rudenštajn, morda še Šperenberg in Kozji rep, malo prej pa še Kamnica in Dravograd na slovenskem Štajerskem oz. Koroškem, samovoljne novogradnje. Omenjeni gradovi so bili zgrajeni na obrobju posesti posameznih cerkvenih gospodov. Še bolj kot državna zakonodaja bilo je v 13. stoletju vplivno nastajajoče deželno pravo, ki je omejevalo velikost utrdb. Določila so bila vzeta iz Švabskega zrcala (na Slovenskem je bilo sicer subsidiarno uveljavljano šele po prihodu Habsburžanov in njihovih ljudi s Švabskega po letu 1275), ki je predvidevalo gradnjo in utrjevanje le z dovoljenjem deželnega sodnika kot kraljevega namestnika in obvezno soglasje lastnika zemljišča. To je potrdila tudi sodba kraljevega dvornega sodišča leta 1295, ki je grofom prepovedovala gradnjo znotraj njihovih grofij, a na tuji zemlji. Na slovenskem ozemlju (in tudi drugod) je bil pri teh dovoljenjih smiselno mišljen tisti, ki je pač imel deželsko sodno oblast. Od vpliva grofa (vojvode) je bilo odvisno, ali sta uspela na vsem upravnem območju preprečiti samovoljne gradnje.¹⁶

Čas do zadnje četrtine 13. stoletja je bil na Slovenskem v znamenju menjav vazalov in velikih gospodov. Ni šlo več le za prevzemanje manjše posesti in posameznih, že zgrajenih gradov, marveč za dedovanja velikih ozemeljskih kompleksov z večjim številom gradov. Posledica teh sprememb ni bila zgolj menjava gospoda, marveč oblikovanje deželnega gospodstva tudi na Kranjskem. To je dobivalo jasnejše obrise v času vladavine vojvode Ulrika, ko so Spanheimi, ki so si podredili večino ministerialov na Kranjskem.¹⁷ Tedaj je bilo zgrajenih približno enako število gradov kot dotlej. Na Kranjskem jih je še največ nastalo ok. srede 13. stoletja, ko so grofje Ortenburški za izumrlimi gospodi Auersperškimi prevzeli velik oglejski fevd na Notranjskem in začeli z intenzivno kolonizacijo kakor tudi po goriškem prevzemu posesti v Marki. Goriški grofje so konec 13. stoletja dovolili ministerialom (kasnejšim vazalom) gradnjo v grofiji v Slovenski marki, s čimer so vojaško okrepili manj naseljeno območje Dolenjske in Bele krajine.¹⁸

Na Štajerskem so Ptujski in Svibenski že malo prej dedovali po starih Planinskih (Katschih), Kranichbergi pa po cmureški veji Trušenjskih, katerih moč je že usihala in konec 13. stoletja se je držala le še vuzeniška veja. Ostro protiplemiško politiko je na Štajerskem od srede 13. stoletja, torej četrto stoletja pred podobnimi poskusi grofov Tirolsko-Goriških na Kranjskem, vodil babenbergski dedič, češki kralj Otokar, ki je deželnoknežje gradove in gospodstva podrejal deželnim uradnikom, s tem pa utrjeval deželo. Deželnemu gospodu je uspelo zadržati mariborsko in radgonsko gospodstvo, del treunškega, laško gospodstvo in alod Vojnik (po izumrtju svobodnih Vojniških), ne pa Konjic, ki so bile alodizirane v 13. stoletju. Še pod Babenbergžani je nastalo nekaj novih gradov v spodnjem Podravju (gradovi Treunskih) in okoli Laškega,

¹⁵ SCHRADER, Befestigungsrecht, 87 sl.; EBNER, Burg, 43; SCHULZE, Grundstrukturen, 109; MAURER, Rechtsverhältnisse, 94; BURGEN I, 86.

¹⁶ MITTERAUER, Burg, 383–384; SACHSENSPIEGEL, Landrecht III., čl. 66; SCHWABENSPIEGEL, Landrecht, čl. 147. Gl. MAURER, Rechtsverhältnisse, 91–92, 96, 99–100. Grofje Ortenburški so zato morali leta 1256 dobiti dovoljenje za gradnjo mestne utrdbe v Kranju od vojvode Ulrika III. Spanheimskega, ki je bil (kvazi)deželni in obenem mestni gospod (URBKr II, št. 225).

¹⁷ Glede oblikovanja Kranjske v deželo v 13. stoletju gl. KOMAC, Kranjska, 69 sl.

¹⁸ ŠTIH, Grofija, 130 sl.

pod kraljem Otokarjem pa nobeden več. Okrepili so se gospodje Žovneški, predvsem pa grofje Vovbrški na območju severno od Celja (alod Šoštanj po izumrtju svobodnih gospodov) in na Koroškem (Guštanj, Žamberk?) po Ortskih. Središče so imeli v Celju in Pliberku. Tu velja opozoriti na dokaj pozen vovbrški prodor na območje med Celjem in Slovenj Gradcem, kasnejši, kot se je to domnevalo v starejši literaturi. Tudi Ptujski in njihovi sorodniki Kunšperški so okrepili svoj položaj v Savinjski dolini.

Pri cerkvenih gospodih je prišlo do drugačnih trendov. V veliki meri so na račun posvetnega plemstva izgubljali svoja najpomembnejša gospostva. Kljub vsem težavam pa je uspela priti freisinška škofija do novih gradov na levem in desnem bregu Krke. Nekaj so jih za okrepitev uprave dali postaviti škofje (Klevevž), nekaj pa jih je prejela iz zapuščinske mase po grofih Višnjegorskih in njihovih sorodniki Prisih (Prežek, Otočec, Čretež). Prve so škofje zaupali gradiščanom, druge pa so morali prepustiti premočnim ministerialom. Propadalo pa je oglejsko gospostvo, zlasti na račun Goriških grofov, ki so prevzemali, legalno ali ne, notranjske, istrske in primorske gradove. Na Kranjskem so ostali v neposredni oglejski upravi le gradovi Mirna, Vernek in Lihtenberk, pa še za te so se patriarhi po letu 1250 nenehno borili s Spanheimi. Ogleju je oblast polzela iz rok tudi v Savinjski dolini in Slovenj Gradcu. Glavni sovražniki so bili lastni ministeriali (Vrbovški) pa tudi grofje Vovbrški (Mozirje), Spanheimi oz. češki kralj Otokar (Slovenj Gradec). Skoraj popoln polom je doživel samostan Št. Pavel, ko so mu, z izjemo Fale, ušli vsi iz dominikalne uprave podravske gradovi, zamiralo pa je celo njegovo fevdno gospostvo. Le salzburški nadškofje so po nekaj-desetletnih težavah uspeli s pomočjo deželnega kneza pacificirati Ptujске na Ptujju, v Posavju pa so trdno nadzorovali gradiščane – ministeriale, ki so bili vsi člani ene rodbine (Rajhenburški).

Konec 13. stoletja je s političnim poenotenjem deželnega gospostva na Kranjskem, s tirolsko-goriškim prevzemom Kranjske in habsburškim prevzemom Štajerske napočila tretja faza v širši grajski politiki. Odtlej velja govoriti o politiki gradov v ožjem smislu, torej o pravem (političnem) poslovanju z njimi. Grad je v očeh dinastov dokončno postal orodje, s katerim sta se dala dobiti nadzor nad regijo in skoraj neodvisno oblast. Vsem prejšnjim načinom pa sta se pridružila gledanje na grad kot objekt finančnega špeku-liranja ter poskusi osnovanja novih dežel (Goriška grofija v Marki, Celjsko zaokroževanje na Kranjskem in Štajerskem, ortenburški teritorij na Notranj-skem). Pravna regulativa 13. stoletja, zlasti pa uveljavitev deželnega prava, pa je uspešno zavrla emancipacijske procese vazalov (ministerialov).¹⁹ Nova gradnja se je že pred letom 1300 ustavljala. Plemstvu brez gradov so gospodje raje omogočili bivanje na svojih gradovih, kar je bilo mnogo manjši rizik za deželni mir. Ob tem velja opozoriti na plemičem nenaklonjeno vladavino Majnharda Koroškega na Kranjskem (1278–1295), ki je v vseh njegovih deželah (lepo prikazano za Tirolsko) ustavila ministerialno gradnjo in politiko.²⁰ Na Štajerskem je plemiško samovoljo močno zajezil že kralj Otokar, ki je celo porušil nekaj gradov visokih gospodov, nastalih v času interregnuma. Otokarjeva kronika navaja med temi gradovi npr. ptujski Vurberk, ki pa so ga Ptujski ohranili do izumrtja leta 1438. Pač pa je Otokar, tako kot že Babenberžani, podpiral razvoj meščanskih naselij. Dokončno pa so uveljavili zadnjo besedo pri novogradnjah in tudi pri večjih popravilih in dozidavah Habsburžani. Odločno protigrajsko oz. protiemancipacijsko

¹⁹ EBNER, Burg, 45.

²⁰ BITSCHNAU, Burg, 12.

akcijo je sprožil vojvoda Albreht I. po neuspelem uporu vzhodnoalpskega plemstva leta 1292/1293.²¹ Ne le novogradnje, tudi spreminjanje obstoječih gradov je odtlej zahtevalo deželnoknežje dovoljenje. Pri tem moramo razlikovati dovoljenja deželnega gospoda kot zastavnega gospoda, ki jih je dajal zastavnim imetnikom za popravila gradov (stroški so se upoštevali pri zastavni vsoti),²² od dovoljenj vazalom za nove gradnje. Znana so npr. dovoljenja deželnega gospoda Ulrika Spanheimskega za Ortenburške iz leta 1256 (utrdba v Kranju), grofov Tirolsko-Goriških kot koroških vojvod (kranjskih gospodov) za Auersperške iz leta 1318 in Polhograjske iz leta 1330, habsburško dovoljenje za Ptujске (Ormož) iz leta 1278, posredno tirolsko-goriško za Liemberškega za (Novo) Laško pred letom 1329, ko je bil grad že zgrajen in je bilo potrebno poravnati stroške, ter dovoljenje oglejskega patriarha kot nominalnega gospoda Vipave nekemu Kamniškemu za novo utrdbo na pustem hribu *Risimberch* pri Vipavi leta 1345.²³ Prav pri Ormožu se je odrazila spremenjena podoba novega reda: Ormož je bil sam po sebi salzburški fevd v vazalstvu gospodov Ptujskih, odločilno (končno) dovoljenje pa je bilo v pristojnosti deželnega gospoda. Pred tem pa je moral gradnjo dovoliti tudi fevdni gospod. Glede na ugledni položaj prejemnikov dovoljenj je razumljivo, da plemstvo, še posebej tisto, ki je bilo še tesno priklenjeno na gospoda ni moglo več graditi brez dovoljenja. Seveda pa je potrebno računati tudi na ustna dovoljenja. Druga stvar so bile manjše prezidave, ki so bile najbrž vedno bolj ali manj samovoljne in nenadzorovane.

Do 14. stoletja so se oblikovala tudi natančna pravila za rušenje gradov in za njihovo obnovitev. Če je bilo rušenje posledica vojaških dejavnosti, je imel lastnik pravico ponovno zgraditi grad. Drugače je bilo s sodnimi odloki, ki so zahtevali podrtje gradu. V tem primeru je lastnik izgubil dovoljenje in gradu ni smel ponovno pozidati. Pravna zrcala so dovoljevala le rušenje, ne pa požig in odvoz ruševin gradov, ki so bili zgrajeni brez dovoljenja ali pa so iz njih plenili in kršili mir roparski vitezi. Grad je tako padel v pravno isti položaj kot prestopnik. Za rušenje sta se lahko gospod in graditelj tudi dogovorila.²⁴ Znan je primer gradu Rudenstein na Štajerskem, ki so ga plemiči z Vrbovca brez dovoljenja zgradili na zemlji gornjegrajskega samostana. Leta 1326 so odvetnik Ulrik s Pfannberga in še nekateri pomembnejši koroški in štajerski plemiči samostanu obljubili, da ga bodo v nekaj mesecih porušili. To se je tudi zgodilo.²⁵

Na Kranjskem so bili od druge polovice 13. stoletja sposobni graditi nove gradove poleg dinastov le še najmočnejši bivši dinastični ministeriali, ki so se v 14. stoletju približevali gosposkemu stanu in ga najpozneje v 15. stoletju tudi dosegli. Podobno je bilo na slovenskem Štajerskem: Ptujski so npr. zgradili grad Ormož. Nekaj širokopoteznosti pa so bili sposobni celo posamezni ministeriali oz. klientelni vitezi: Hebenštrajti so zgradili grad

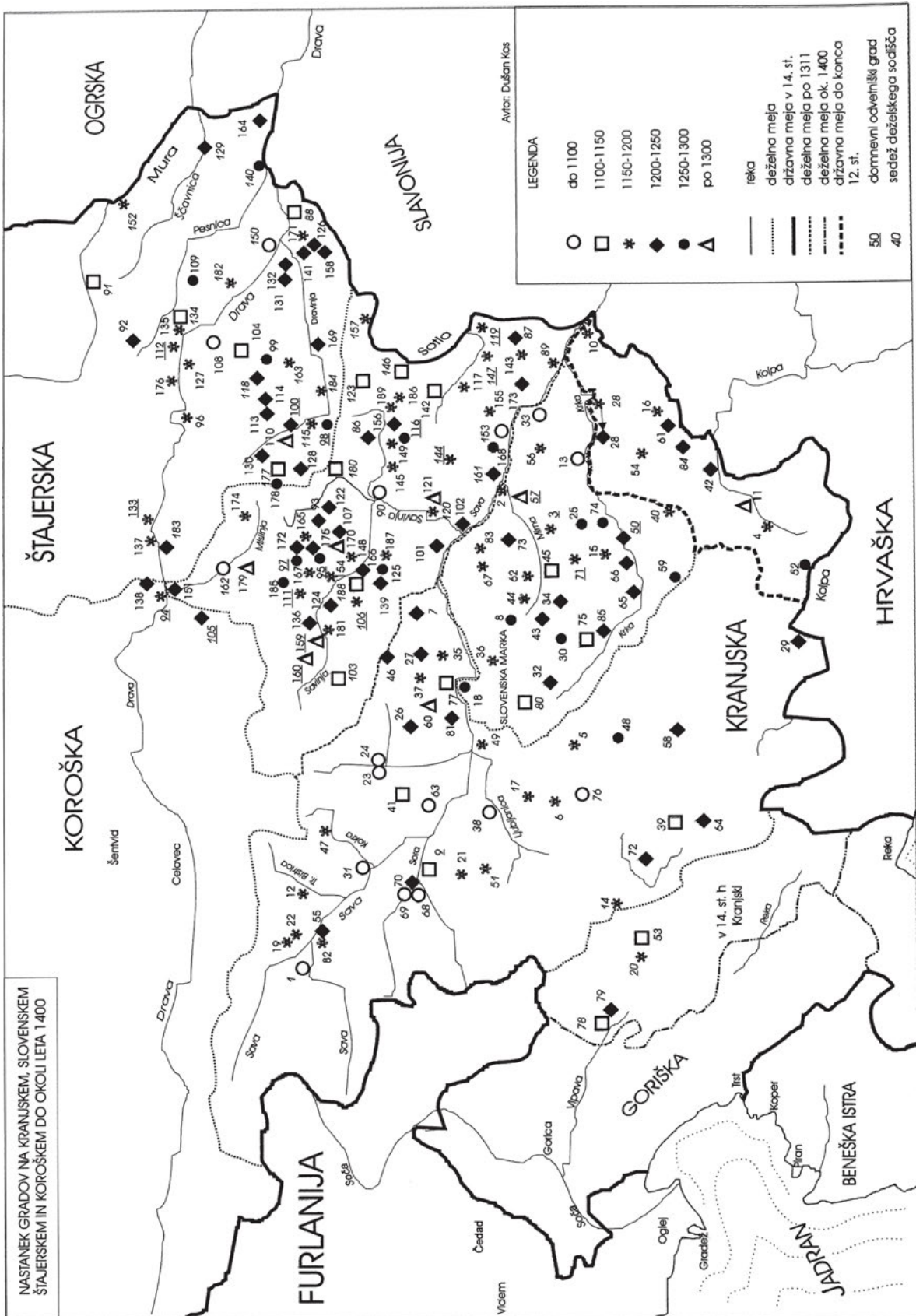
²¹ WEISS, Das Städtewesen, 10. OTKr, verzi 10021–10024. H. Dopsch je v nasprotju z drugimi avtorji menil, da naj bi bila večina naštetih gradov v resnici porušena, vendar kmalu zatem ponovno pozidana (DOPSCH, Landherren, 290–291).

²² Konradu z Aufensteina leta 1313 za Slovensko Bistrico (MDC VIII, št. 145), leta 1316 za Slovenj Gradec (MDC VIII, št. 325) in leta 1323 za Dravograd (MDC VIII, št. 664), Henriku iz Gorice leta 1324 za Novi grad na Krasu (MDC VIII, št. 719), Petru iz Liemberga leta 1329 za Laško (MDC IX, št. 240) in leta 1330 za Gutenberg (MDC IX, št. 397, 398), Elizabeti s Čreteža leta 1381 za Gorenji Mokronog (ARS ZL 1381 IV 20. Gradec; HHStA AUR 1381 IV 20. Gradec), Jakobu Grappu leta 1400 za Maribor (HHStA AUR 1400 XI 24. Dunaj).

²³ URBKr II, št. 225 (Kranj); KOMATAR 18, št. 26 (Turjak); KOVAČ 2, 53 (Polhov Gradec); PIRCHEGGER, Untersteiermark, 81 (Ormož); MDC IX, št. 240 (Laško); KOBLAR, Drobotnice, 9 (Risimberch).

²⁴ SACHSENSPIEGEL, Landrecht II., čl. 72; Landrecht III., čl. 67, 68; SCHWABENSPIEGEL, Landrecht, čl. 147, 148. Gl. MAURER, Rechtsverhältnisse, 98, 100–103; EBNER, Burg, 45.

²⁵ CKL, št. 117.

Legenda k zemljevidu je v razdelku Seznam prilog.

Vodriž, konjiški vitezi Jamnik, Rajhenburški Šperenberg itd. V 14. stoletju so dobile grajske zgradbe lepši videz, in to kot nove gradnje ali kot dozidave in prezidave. Povečevala sta se tloris in višina, obrambnemu stolpu (bergfridu) sta se pridružila večji stanovanjski objekt (palacij) in trdnješe obzidje z dodatnimi stolpiči. Obrambni element se je umikal stanovanjskemu, saj je povečanje upravičencev do dedovanja zahtevalo nove in nove prezidave. Podobno je na videz starih gradov delovala želje po udobnejšem bivanju, ki ga romanski gradovi v glavnem niso omogočali. Prav v 14. stoletju je zato veliko gradov dobilo končno srednjeveško obliko, ki je bila nato nadgrajena šele v 16. in 17. stoletju v renesančnem in baročnem slogu. Tako prezidavo so si seveda lahko privoščili le najpremožnejši: npr. na gradovih Hmeljnik, Kolovec, Mehovo, Mengeš, Turjak, Šumberk, Svibno, Čretež, Rožek, Ribnica, Osterberg, Otočec; na Štajerskem pa Borl, Celje, Dravograd, Cmurek, Forhtenek, Guštanj, Helfenberg, Hrastovec, Kacenštajn, Konjice, Kostrivnica, Kunšperk, Lemberg pri Poljčanah, Laško, Lindek, Ljutomer, Marenberk, Maribor, Planina, Podsreda, Pukštanj, Rajhenburg, Rifnik, Rogatec, Šalek, Šoštanj, Šperenberg, gradov Švarcenštajn, Treun, Vojnik, Vrbovec, Vurberk, Zbelovo itd.²⁶ Nov trend je bilo tudi neprisilno opuščanje manjših višinskih gradov v prid graščin v nižinah: Sicherstein, Wolkenburg (Obla gorica), Šperenberg, Kozji rep, Ranšperk, Rudenek, Pabštajn, Zbelovo, Žamberk, Žaženberk, Klauzenštajn, Frajštajn, Kebelj, Mozirje, Dobrenj, Frajštajn, Kamnica, Letuš, Rogatnica in Tvarog. Razloge lahko iščemo v izumrtju stanovalcev oz. lastnikov, v neobstoju glavnih dedičev, politični in upravni nepomembnosti ter bivalni skromnosti. Trend hitrega opuščanja višinskih utrdb pa je zmagal šele v 16. stoletju, ko se je deželnoknežja oblast začela absolutizirati in ni več dopuščala partikularnih in samovoljnih nasilništev. S tem pa je vojaški pomen gradov izginil.

ODVETNIŠTVO IN GRAD

Poseben dejavnik izgradnje in pogost izvor sporov v prvem obdobju je bilo izvajanje odvetništva nad zemljiškimi gospostvi cerkvenih gospodov. Odvetništvo je vsebovalo namestništvo za višje sodstvo in vojaško službo. Odvetnik je lahko postavil pododvetnika (ministeriala), oba pa sta dobila možnost za (nezakonito) odtujevanje posesti in gospoščinskih pravic. Zato je več gradov, ki so bili last ali fevd posvetnih gospodov, dejansko nastalo na (prvotno) cerkvenem zemljišču. Določila v pogodbah o prevzemu odvetništva, ki so odvetnikom prepovedovala gradnjo, so bila pogosto brez pomena, npr. državna »Confoederatio cum principibus ecclesiasticis« iz leta 1220.²⁷

Spanheimi so dobili leta 1158 dedno odvetništvo nad deli posesti krške škofije. Podelilna listina govori tudi o prejšnjem dednem odvetniku, grofu Werigandu, vnuku grofice Heme Breško-Seliške, po čigar političnem padcu je vzel škof Hiltebold leta 1106 odvetništvo v svoje roke ter ga šele pol stoletja kasneje v okrnjenem obsegu spet predal Spanheimom.²⁸ Spanheimsko krško odvetništvo je verjetno veljalo tudi na Kranjskem, vsaj

²⁶ KOMELJ, Dolenjska, 65, 67–70; gl. tudi analizo posameznih gradov v: STOPAR, Gradovi 1–7 in JAKIČ, Gradovi, passim.

²⁷ SCHRADER, Befestigungsrecht, 40–41, 67–71, 87 sl.; SCHULZE, Grundstrukturen, 109.

²⁸ Leta 1158 je krški škof Roman podelil odvetništvo nad delom posesti na Koroškem vojvodi Henriku (GZS 4, št. 373).

okoli Mokronoga. Grad Gorenji Mokronog je zato morda nastal na krškem zemljišču. Odvetniško gradnjo na krški posesti je mogoče domnevati tudi pri Lebeku (andeški grofje), ki je stal na tistem območju, kjer je Krka prejela precej posesti od Askvincev. Goriški grofje so bili že v 11. stoletju odvetniki oglejskega patriarhata. Njihova služba je primer najbolj grobega okoriščanja z zaupanim odvetništvom. Na Kranjskem so ti znaki opazni pri Hašperku, lahko pa bi šlo tudi za navadno vazalstvo.

Na udaru je bila tudi freisinška škofija: na Kranjskem so bili odvetniki do izumrtja leta 1279 Spanheimi. Zlasti za časa vojvode Bernarda v prvi polovici 13. stoletja so Spanheimi skupaj z ministeriali silili na območje freisinškega loškega gospostva. Za območji obmejnih gradov Jeterbenk in Polhov Gradec tako ni povsem jasno, ali nista bila odtujena šele s prihodom Spanheimov na Kranjsko v 11. stoletju. V temo je zavil tudi nastanek Goričan, ki bi geografsko lahko sodile k Freisingu, a so bili grajski gospodje vendarle Spanheimi, ki so ga morda dobili od grofov Vohburgov ali gospodov iz Machlanda. Podobno morebiti velja tudi za dolenski Slepšek, ki so ga najbrž zgradili ministeriali grofov Višnjegorskih v drugi polovici 12. stoletja. Freisinško odvetništvo so zatem prevzeli grofje Tirolsko-Goriški kot koroški vojvode.²⁹ Morebitno okoriščanje starih Planinskih (iz Lungaua preseljenih Katschev) na račun freisinške škofije se da domnevati v primeru gradov Štatenberka Dolenskem. Oba slovenska cistercijanska samostana (Stična in Kostanjevica) sta bila brez odvetnikov, saj so cistercijanska redovna pravila dopuščala le branitelja (*defensor*), ne pa pravega odvetnika (*advocatus*, *Vogt*). Ustanovitelj Kostanjevice spanheim-ski vojvoda Bernard se je v ustanovni listini leta 1249 odrekel odvetništvu zase in za vse svoje ministeriale, sin Ulrik pa si je leta 1260 pridržal le omejeno odvetništvo za kartuzijo Bistra, prav tako grofje Celjski za Pleterje (po 1403).³⁰ Na posesti teh samostanov res ni zrasel noben protipravno zgrajen grad.

Bolj jasna je bila situacija na slovenskem Štajerskem, kjer je nekaj gradov gotovo nastalo v odvetnikovi režiji, največ prav na krški posesti. Gotovo je bil odvetniški grad Ekenštajn, ki so ga zgradili odvetniki Kraigi v 13. stoletju, po H. Pircheggerju pa tudi grad Kunšperk (Ehrneggi v 12. stoletju). Tudi prvotno ehrneški ali šoštanjski Kacenštajn (druga polovica 12. stoletja) in ehrneški Hekenberk (okoli leta 1200) sta bila morda odvetniški gradnji. delni odvetniki Konjiški so zgradili v bližini deželnoknežjih Konjic verjetno tudi gradove Freudenberg (13. stoletje, skupaj s Freudenberškimi), Jamnik (njihov vitez po letu 1300), Frajštanj (13. stoletje), celo Kozji rep, ki je bil porušen pred letom 1296. Žovneška odvetniška gradnja na krškem ozemlju je bila morda Kostivnica. Poseben problem sta gradova Planina in Podsreda. Glede na koroško-salzburško poreklo prvih imetnikov in njihovo graditeljstvo (Katschi), bi lahko šlo za določeno okoriščanje z odvetniškimi pravicami.

Izvajanje delnega odvetništva nad Gornjim Gradom in drugimi oglejskimi fevdi je bilo deljeno med dedne in delne odvetnike. Delni so bili Kunšperški, Ptujski (za Kunšperškimi po letu 1328) in Žovneški. Slednji so bili delni odvetniki že leta 1230 (Gebhard z Žovneka – Lemberga). Dedni odvetniki so bili do leta 1286 Konjiški, ki se z njim očitno niso okoriščali in so ga tega leta predali grofu Ulriku Vovbrškemu, ki je imel v Zgornji Savinjski dolini že od prej precej ministerialov in gradov. Po njihovem izumrtju so odvetništvo podedovali grofje Pfannberški, ki pa so ga leta 1337 prodali Žovneškim. Toda

²⁹ BLAZNIK, Škofja Loka, 17; DOPSCH, Verzeichnis, 461–462.

³⁰ URBK^r II, št. 162; MLINARIČ, Kostanjevica, 137; FRASS, Kartausen, 62, 66. Gl. ZEHETMAYER, Zisterziense, 23 sl.; isti, Vogtei, 107 sl.

na račun samostana v Gornjem Gradu so okoli leta 1300 gradili oglejski vazali in vovbrški pododvetniki Vrbovški, katerim je samostan leta 1326 s pomočjo zaveznikov (odvetnikov Vovbrških in sosednjih gospodov, ki niso imeli interesa za nekontrolirano gradnjo utrdb v svoji bližini) porušil gradič Rudenštajn. Nekaj let kasneje so Vrbovški v bližini ruševin postavili novo utrdbo Rudenek, tokrat z vsemi dovoljenji.³¹ Nad župnijami v Zgornji Savinjski dolini so imeli že pred tem dedno odvetništvo Žovneški (Braslovče od leta 1237).³² (Pod)odvetništvo nad faro Škale pa so imeli vovbrški vitezi s Turna.³³

Odvetniškim gradnjam ni ušel največji gospod v Dravski dolini, šentpavelski samostan. Zanesljiva protipravna (pod)odvetniška gradnja je bil trušenjski Dravograd, o katerem je leta 1177 opat dejal, da so ga Trušenjski zgradili na samostanskih tleh brez dovoljenja, in zahteval od papeža ukaz za rušenje. Odvetniška novogradnja je bil morda tudi bamberski Guštanj, ki so ga postavili gospodje Ortski.

³¹ OROŽEN, Diözese II/1. Gl. GZS 5, št. 511, 554; ARS ZL 1284 IV 29.; NŠAL ZL 1286 VI 25. Pliberk; NŠAL ZL 1286 VI 25. Pliberk; ARS ZL 1286 VI 30. Pliberk; HHSStA AUR 1288 V 27. Ptuj; CKL, št. 111, 117, 169, 170. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 195–196. DOPSCH, Landherren, 307–309; WEIGL, Burgen, 62.

³² GZS 5, št. 680; CKL, št. 48, 141. Gl. ZEHETMAYER, Advocati, 225 sl.; isti, Gericht, passim.

³³ ARS ZL 1288 I 17. Turn pri Velenju in NŠAL ZL 1291 VII 27. Mozirje (Škale).

NEKATERE ZNAČILNOSTI GRADOV IN DVOROV

O IMENIH

Terminološko so bile grajske utrdbe določene v smislu srednjeveških pravnih zrcal z izrazi *castrum*, *castellum*, *domus* (v latinskih virih), *Haus* (do srede 14. in v 15. stoletju), *Feste* (od prve tretjine 14. stoletja naprej), (*Ge*)*schloss* (zlasti od 15. stoletja) ipd. Najpogostejša oblika *Burg* pa je v visokem srednjem veku v virih na Slovenskem precej redkeje nastopala v samostojni obliki, pač pa pogosteje v drugih povezavah, npr. kot del imena gradu, služba na gradu, »grajski hrib« itd. Različni izrazi so bili posledica sprememb v nemškem jeziku, navad pisarjev in poslovnih partnerjev, seveda pa tudi že arhitekturnih tipov. Zdi se, da sta pomenila izraza *Burg* in *Haus* mnogokrat predvsem pravni in ideološki značaj zgradbe kot temeljnega znaka plemenitosti, medtem ko sta *Feste* in *Geschloss* bolj poudarjala videz domovanja, drugačen od enostavnejših dvorcev in stolpov. »Hiša« je imela tudi pomen tesne rodbinske/družinske skupnosti. To so potrjevale tudi pogoste paralelne dvojne navedbe objektov, npr. kot *Haus und Feste*. V besedilu sicer uporabljam samo dva slovenska termina – grad in utrdba; drugega za manj ugledno poslopje, še posebej za čas do 12. stoletja.³⁴ Pri tem v glavnem puščam ob strani določevanje arhitekturnih tipov, ki jih enostavno združujem pod pojmom grad (npr. kastelni grad, utrjena hiša, sestavljeni tip³⁵ ipd.).

Ali ime gradu in njegova strateška lega nakazujeta zvezo s socialnim položajem plemiča in njegove družine (rodbine), ki sta se imenovala po gradu? Načelno so gradove do 14. stoletja imeli oz so na njih vsaj živeli tisti, ki so veljali za pomembne plemiče. To pa še ne pomeni, da so bili tudi graditelji, saj enačba izvorno ime = krajevno ime = ime gradu = izvorni sedež rodu ne drži vedno. Računati moramo na veliko mobilnost posameznikov: izvorno ime je ostalo isto, spremenilo pa se je bivališče osebe, ki je na novem gradu osnovala

³⁴ Glede formalnopravnih vprašanj gl. MAURER, Rechtsverhältnisse, 100; SCHULZE, Grundstrukturen, 84. Primeri: grad Osterberg pri Sostrem se je v latinskih virih vedno omenjal kot *castrum*, leta 1348 se je omenjal kot *vest* na *purchperg*, leta 1360 kot *haus*, leta 1430 spet kot *vest* in leta 1469 kot *haws* (KOS, Topografija 2, 410). Pišece so se v latinskih virih omenjale kot *castrum*, *castellum*, *kastell*, *castell*, v nemških pa kot *haus* (od 1287) in *geslos* (od 1441) (BLAZNIK, Topografija 2, 66–69); Grad Planina na Štajerskem je bil leta 1251 *castrum*, leta 1301 *burg und vest*, leta 1476 *gslos* (BLAZNIK, Topografija 2, 76–79). Tako je prevedel nemške termine tudi I. Stopar (STOPAR, Gradovi, 14). Glede terminologije v virih gl. EBNER, Werken, 120–122.

³⁵ STOPAR, Stavbe 7, 6; KOMELJ, Gorenjska, 17.

svojo (stransko) vejo. V tem primeru *von* ali *de* ni več opozarjal na krajevno pripadnost, temveč je z imenom gradu postajal kvazi priimek.³⁶ Kot tipičen primer velja omeniti grad Cmurek, ki je bil do srede 13. stoletja last ene od vej ministerialov s koroškega gradu Trušnje (Trixen), nato pa so ga dedovali Kranichbergi iz Nižje Avstrije. Nekaj pripadnikov rodbine se je naselilo na Cmureku, kjer so osnovali stransko vejo, vendar so se še naprej imenovali »von Kranichberg«, redkeje tudi »von Kranichberg von (aus) Mureck«.³⁷ Podobno je bilo s tistimi prodajami gradov in odselitvami, ko je staro ime ostalo odseljeni družini. Preselitev je največkrat spremenila izvorno ime: Auerspergi so v Goriški grofiji v Slovenski marki in Metliki konec 13. in v začetku 14. stoletja zasedli oz. zgradili gradove Hmeljnik, Kravjek, Rožek in Gradac. Tam so ustvarili stranske linije, ki so se po njih imenovale, čeprav so vse do srede 14. stoletja občasno še uporabljale staro (auersperško) ime. Podobno je bilo npr. tudi z vitezi Mengeškimi na Mehovem.³⁸ Enačenje plemiško ime = izvorni grad je vprašljivo še zaradi enega razloga: številni plemiči so ostali na gradovih zgolj kot zamenljivi uradniki in se po njih začasno imenovali. Razlika v poimenovanju med gradovi in njihovimi prebivalci je še večja, če upoštevamo prvo omembo gradu in osebe, ki se je po njem imenovala. Pri večini plemiških bivališč se je namreč najprej omenjala oseba in šele kasneje grad sam (o tem gl. primere v analizi posameznih gradov). Eden od razlogov za to je tičal v relativno redkem pravnem prometu z gradovi (v primerjavi z drobno posestjo) in (pogosto) nepopolnem datiranjem listin, ki niso navajale kraja izstavitve oz. pravnega dejanja.³⁹

Kaj pa drugi del (skoraj vedno) sestavljenega (nemškega) grajskega imena? Za kranjske gradove s končnico -burg je tipično, da so vsi – razen Starega gradu – (Novi grad na Gorenjskem, Mengeš, Kranj – mesto in grad,⁴⁰ Obla gorica) nastali pred sredo 12. stoletja, nekateri celo že pred letom 1100. Graditelji so bili grofje Andeški in krški škofje oz. njihovi ministeriali.⁴¹ Vsi razen Kranja so bili višinski gradovi, z izjemo Mengša pa v neposredni bližini ni bilo vaškega naselja z istim imenom. Na slovenskem Štajerskem pa sta Majdburg in Anderburg verjetno nastala šele v 13. stoletju. Vseh osem gradov s to končnico (poleg omenjenih še Dravograd, Gornji grad, Maribor, Radgona, Rajhenburg in Vrbovec) je imelo različne graditelje (krški in otakarski ministeriali, gospodje Trušenjski, gospodje Chager (Bavarci) in Treunski, Spanheimi in njihovi ministeriali ter salzburški in oglejski ministeriali). In vsem tem je bila skupna precejšnja starost (tudi že v 11. stoletju). Kar trije gradovi so dali ime nižje ležečemu mestu, dva pa še kasnejšima trgoma (Anderburg – Šentjur, Gornji Grad), kar je bila sicer posebnost 11. in začetka 12. stoletja (gl. Kranj).

Bistveno več je bilo imen s končnico -berg, ki niso poudarjala le višinske, utrjene in izolirane lege, marveč so skoraj vsi nastali od prve tretjine 12. do srede 13. stoletja. Njihovi graditelji so bili na slovenskem Štajerskem ugledni

³⁶ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 93 sl.; WEIGL, Burgen, 63. Kot primer velja omeniti stransko vejo Gallov, ki je v 13. stoletju podedovala sedež nekdanjih andeških ministerialov Mekinjskih, a se odtlej imenovala po svojem izvornem gradu Gamberk in ne po Mekinjah (gl. Gamberk).

³⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 35 sl.

³⁸ Gl. grad Mehovo.

³⁹ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 97 sl.

⁴⁰ Na Kranjskem je bil pravi mestni grad kot središče mestne naselbine le v Kranju. Drugi mestni gradovi so namreč stali nad poznejšo meščansko naselbino ali ob njej. Na ta primer opozarja ime na končnico -burg, ki se je do 11. stoletja uporabljala za vse utrjene kraje, tudi za meščanske naselbine. Šele v 12. stoletju je prišlo do nomenklaturne diferenciacije. Potemtakem je imelo mesto Kranj korenine vsaj že konec 10. stoletja, z jedrom v grajski stavbi ali tik ob njej. Gl. tudi: EBNER, Burg, 35–36; MITTERAUER, Burg, 357.

⁴¹ Ministerialna imena, vzeta po izvornih in službenih gradovih, so se v drugih alpskih in podonavskih deželah pojavila že v 11. stoletju (EBNER, Burg, 41; za Tirolsko gl. BITSCHNAU, Burg, 24).

deželni ministeriali in vazali, svobodni gospodje le v enem primeru (Žovneški) ter nekateri najuglednejši cerkveni ministeriali (krški, salzburški, oglejski). Na Kranjskem pa so bili graditelji najuglednejši ministeriali teritorialnih (dinastičnih) gospodov ali ti sami. Toda končnico -berg so imeli lahko tudi (redki) ministerialni dvori in enostavne stolpate utrdbe (npr. Homec – Kollenberg, Glinjek – Kliemberg, Magolnik – Nebelsberg, Kuken-berg itd.), ki so bili v posesti nižjih ministerialov. Za gradove s končnicami -stein, -fels, -wart, -egg (-eck), -au, -bach, -hag, -wald, -werd, -rain velja isto kot za -berg, le da so ta imena včasih bolje ponazarjala lego in izgled grajskega areala in poslopja ter ostala v uporabi še v novem veku: tako npr. Rudenek (zgrajen nekaj pred 1345), Jamnik (Hollenstein – po 1300), Rudenštajn (nekaj pred 1326), Švarcenštajn (začetek 14. stoletja), Blagovna (Reifenstein – 16. stoletje), Hrastovec (Gutenhag – konec 13. stoletja), Ormož (Holrmues, Friedau – 1278). Ti so nastali stran od vasi na zavarovanih točkah, kamor so se preselili ministeriali iz svojih (ob)vaških dvorcev, če so bili tudi graditelji novega gradu (nemško-avstrijska kastelološka terminologija govori o t. i. vertikalnem premiku, Vertikalverschiebung). Prav višinski grad je bila specifična stanovanjska oblika srednjeveškega gradu.⁴² Precejšnje starost dopuščajo imena na -ing (Prežin – Presing), -heim (Žusem – Süßenheim) in -haus (Hompoš – Haus, Viltuš – Wildhaus). Izjema, ki pa je bila potrjena s prvim delom imena, je bil grad Dobrna – Neuhaus). Prežinsko ime pa celo namiguje na bavarski izvor graditelja.

Poznavanje dvorne literature v višjih slojih plemstva se je kazalo v imenu Planine (Montpreis), morda Frama (Frauheim). V nasprotju s kranjskimi gradovi je imelo precej slovenskoštajerskih (vsaj 15) slovensko ime. To je bil pisan zbir starejših gradov, ki so jih zgradili vitezi pomembnih deželnih (Dobrenj, Kamnica, Kebelj, Kozji rep, Rogatnica) in cerkvenih ministerialov (Tvarog, Bizeljsko, Velenje, Kebelj, Pišece, Letuš), redkeje svobodni gospodje (Ojstrica, Kostrivnica) ali deželni ministeriali (Konjice). Pri tem seveda ne gre za slovenski izvor graditeljev, marveč za močan vpliv slovenske okolice.

Gradovom sosednja naselja so imela praviloma drugačno ime ali pa so se razvila kasneje v senci gradov (Svibno, Turjak, Fram, Žusem, Šoštanj, Vitanje, Zbelovo, Podčetrtek, Podsreda, Rogatec, Kozje, Lemberg, Majšperk). Kasneje so tudi te vasi dobile imena gradov.⁴³ Po že obstoječem naselju pa so dobili ime mlajši gradovi, ki so od 13. stoletja sicer nastajali na obrobju vasi, npr. Štrlek (Praunsdorf), Jablanica (Apfalter), Rožek na Dolenskem (Rosegg). Na slovenskem štajerskem so celo nekateri starejši gradovi, tudi iz 12. stoletja, dobili ime naselja. Šlo je za tiste, ki so imeli slovenska imena (Dobrenj, Tvarog, Kamnica, Kostrivnica, Velenje, Kozji rep, Letuš, Ljutomer). Poseben primer so bili gradovi, ki so se imenovali po naseljih z rimsko ali predrimsko obliko imena (Celje – Celeia, Ptuj – Poetovio, Kranj – Carnium).

STA BILA STOLP IN DVOR TUDI GRADOVA?

Romantične predstave botrujejo mnenju, da je sleherni plemič živel na gradu. Toda že primerjava med omembami plemstva in znanimi lokacijami

⁴² Ta ni pomenilo le ideološko, marveč predvsem fizično ločitev plemiškega sedeža od vaškega naselja. Paralelno s tem je šlo za tendenco premestitve plemiškega sedeža v višje predele. Do tega je prišlo tudi v nižinah, saj so bila srednjeveška selišča tam pogosto na umetnih gričih (BITSCHNAU, Burg, 13 sl.).

⁴³ MITTERAUER, Burg, 367, 373.

oz. omembami gradov razkriva bistveno slabšo bivalno kulturo plemstva in nesorazmerje med številnostjo plemstva in pravimi gradovi.⁴⁴ Postavlja se pomembno vprašanje: kje je torej živelo tedaj, ko ni bilo v službi pri višjem plemstvu? Z drugimi besedami – kje in kakšno je bilo njihovo rodbinsko (izvorno) bivališče? Pri tem se velja opreti na mnenje o zvezi med plemiškim statusom in tipom bivališča oz. med stanom in posestjo gradu.⁴⁵

Še v visokem srednjem veku (do ok. 1200) je med poznejšimi najpomembnejšimi gradovi prevladovala enostavna stolpasta grajska zasnova,⁴⁶ ki je bila ena najbolj razširjenih oblik plemiških bivališč. Ta so se s poznosrednjeveškimi in novoveškimi prezidavami zlagoma razvijala v prave grajske komplekse. In stanje v 14. stoletju? Od srede 13. stoletja so se v pisanih virih množile oznake stolp, največjo razširjenost pa so dosegle v 14. in 15. stoletju.⁴⁷ Enostavne stolpate utrdbe pa so imele v pisnih virih na Kranjskem in na slovenskem Štajerskem (s Koroško) razmeroma majhen delež vseh izpričanih plemiških bivališč: skupaj jih je omenjenih komaj nekaj več kot trideset. Glede na (ne)ohranjenost virov smemo soditi, da je bilo njihovo število bistveno večje. Ne nazadnje na to opozarjajo številna ledinska imena, ki izhajajo iz besede turn.⁴⁸ Sodeč po statusu, so v njih živeli bivši ministeriali in vitezi (militi), ki so se v 14. stoletju prelevili v dinastično klientelo in razen izjem (npr. vitezi iz Blagovice) niso imeli večjega ugleda. Nekateri vitezi so s prejemom stolpa v fevd spremenili kraj bivališča in se poslej imenovali po stolpu.⁴⁹ Drugi so stolp prodali, največkrat svojemu gospodu, stolp pa je lahko ohranil njihovo ime.⁵⁰ Manjši del nerazvitih stolpastih zgradb je bil namenjen prišlekom, ki so v njih živeli krajši čas kot uradniki (npr. stolpi v Mokronogu, Škofji Loki, Postojni, Krškem, Celju, Brežicah, Slovenski Bistrici itd.). Med nižjim plemstvom so bili v boljšem položaju tisti, ki so razpolagali z izvornim, a fevdnim stolpom.⁵¹ Lahko je šlo za obzidano utrdbo poleg gospodovega gradu⁵² ali za zgradbo, ki je bila od gospodovega sedeža bolj oddaljena. Rodbinskega gradu so se držale tudi stranske linije, ki niso živele na gradu, marveč na bližnjem skromnejšem stolpu.⁵³ Takih dvojnih gradov istih lastnikov je bilo kar precej. Omeniti velja nekaj takih zvez grad – stolp: Osterberg – Marenček, Jeterbenk (grad in stolp), Ortenek – Ottenstein, Prežek – Camberk, Novi grad na Gorenjskem – Turn, Šperenberk – Turn, Pilštajn – Hertenštajn, Žovnek – Šenek itd.

Pravno se od stolpastih zgradb niso razlikovala še skromnejša poslopja, dvori, ki so se v virih redko omenjali kot bivališče plemičev. I. Stopar je razvil misel, da je termin dvor na splošno pomenil pravno (plemiško), stolp pa arhitektonsko obliko zgradbe. Hipoteza izhaja iz primerov, ko se v virih

⁴⁴ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 93–95; WEIGL, Burgen, 56–58.

⁴⁵ MITTERAUER, Burg, 354.

⁴⁶ Gl. navedbe v: JAKIČ, Gradovi.

⁴⁷ Gl. navedbe v: KOS, Topografija in BLAZNIK, Topografija.

⁴⁸ JAKIČ, Gradovi; STOPAR, Arhitektura, 125 sl. Poleg tega je I. Stopar za več gradov sodil, da so se že v srednjem veku razvili iz stolpastih dvorov (npr. Gamberk in Pišece) (STOPAR, Hof, 156–7).

⁴⁹ Npr. Hans in Otel z Loža, bivajoča na ortenburškem stolpu v Bregu pri Starem trgu (KOMATAR 19, št. 234).

⁵⁰ Leta 1387 sta Hans in Rudel Gresel prodala Celjskim stolp v Celju, ki se je poslej imenoval Greslov stolp (ARS ZL 1387 december 11.).

⁵¹ Termin stolp na splošno pomeni manj pomembno utrdbeno arhitekturo brez popolne funkcije gradu. V umetnostno-arhitekturne polemike pa moje razpravljanje ne namerava zaiti (gl. STOPAR, Arhitektura, 158).

⁵² Leta 1368 sta neki Erhard in njegova žena prodajala *den klainen turn der gelegen ist under der vest ze Chuengsperg* (ARS ZL 1368 VII 25.). Erhard je bil osebno podrejen kupcu Hansu s Kunšperka, ki je v listini naslovljen s tipičnim nadrejenim naslovom *unserm gnaedigen herren hern*. Gotovo je bil kunšperški vitez.

⁵³ V neenakopravnem položaju do Hansa s Kunšperka sta bila tudi brata Otel in Herman *vom Turen ze Chuenigspersch*, ki sta prvemu leta 1351 prodala svoj *turen ze Chuenigspersch* z obsežnejšo posestjo (ARS ZL 1351 V 12.). Bila sta člana klientele Kunšperških, vendar ugledna, saj sta bila v sorodstvu celo s Kacenštajni. Posest, ki sta jo prodajala, je bila vredna kar 700 mark graških denaričev (pribl. 280 mark srebra), česar si običajno služabniško plemstvo ni moglo zlahka privoščiti.

oba izraza navajata skupaj (Turn und Hof). V takih primerih ni šlo za dve, marveč le za eno poslopje.⁵⁴ Po drugi strani je imel termin turn v srednjem veku pogosto drugačen pomen, kot si predstavljamo.⁵⁵ Preprostejši dvori se skoraj niso ločili od kmečkih gospodarstev, saj je bila ena od pomembnih dejavnosti tudi na njih kmetijstvo. Sindrom agrarizacije nižjega plemstva se je okreplil v 14. stoletju, ko je gospodarska kriza najprej pritisnila nižje plemstvo. Tisti, ki niso odšli v mesta, so s pomočjo hlapcev v lastni režiji gospodarili na zemlji. Takšno zagotavljanje eksistence jim je po drugi strani odvzemalo dejanski in nato še pravni plemiški status ter jih potiskalo med podložnike. Zato smemo v urbarjih iz 15. in 16. stoletja številne (a ne vse!) kmečke dvore identificirati kot nekdanja propadla plemiška selišča, kjer od 16. stoletja ni bilo več naseljenih plemičev, marveč le še njihovi pokmeteni podložniki ali celo potomci.⁵⁶ V tem je vsebovan eden od možnih odgovorov na vprašanje, kam je konec srednjega veka izginilo zelo številno nižje plemstvo iz 14., deloma tudi 15. stoletja.⁵⁷ Težava glede rekonstrukcij plemiških dvorov (v nasprotju s stolpi) pa je v tem, da jih je možno rekonstruirati le, če je bil dvor kasneje prezidan v pravo utrdbo.⁵⁸

Pri slovenski Štajerski je potrebno upoštevati, da je na območju ob ogrski meji obstajalo vse do 15. stoletja precej t. i. strelskih dvorov, kjer so živeli najnižji sloji plemstva ali celo uglednejši podložniki (*sagittarii*) z izključno obrambnimi nalogami. Prvi znani strelec (*Herrandus sagittarius*) se je celo omenjal leta 1164 v Mariboru med pričami v neki listini. Z njihovo službo je bilo zvezano bivališče, dvor ali kmetija, obremenjena z nizkimi dajatvami, za kar so morali ob vsakem času prijeti za orožje proti vzhodnim mejašem. Njihovi dvori so bili slabo utrjeni, večina pa jih je stala ob vodah ali močvirjih. Strelci so bili neko obdobje znani tudi na zahodu, npr. okoli Braslovč. Samo v radgonski župi deželnoknežjega gospodstva, od koder so bili Ogri najkasneje odrinjeni, jih je bilo okoli leta 1265 kar 27. Njihov pomen je v 14. in 15. stoletju upadel: delno zaradi zmanjšanja nevarnosti z vzhoda, deloma zaradi sprememb v vojaški organizaciji, ki je opuščala klasično vazalsko vojsko na račun najemništva. V 15. stoletju so se posestniki strelskih dvorov izenačili z deželnoknežjimi podložniki, spomin nanje pa je ostal v imenih nekaterih vasi.⁵⁹

Plemiško bivališče je bilo na najnižji stopnji lahko celo reducirano na enostavno kmetijo (hubo), ki ji je dajal plemiški značaj le še plemič sam. Pa še takšno domovanje je v skrajni sili lastnik prodal in potonil v podložniški stan.⁶⁰ Več vesti o tem vsebujejo kasnejša hišna izročila, ki so obujala spomin na nekdanjo plemenitost neke podložniške rodbine.⁶¹

⁵⁴ I. Stopar je kot primere navedel zgradbe pri Koblju, Aženberku, Mariji Gradcu pri Laškem, Pakštajnu, Galleneggu, Polhovem Gradcu, Gracarjevem turnu, Zapricah in Otočcu. Pri zadnjem pa je bila situacija nekoliko drugačna (STOPAR, Hof, 151–154).

⁵⁵ Ibidem, 155.

⁵⁶ Gl. stanje med Krko in Gorjanci na freisinski zemlji v 15. stoletju (KOS, Gorjanci, 132–134).

⁵⁷ Za degradacijo oz. agrarizacijo nižjega plemstva je navedel K. Spreitzhofer nekaj primerov iz 14. in 15. stoletja za jugovzhodno (avstrijsko) Štajersko (SPREITZHOFER, Ritter, 130 sl.).

⁵⁸ Kot primere prezidav iz dvorov v prave gradove je I. Stopar navedel Turn pri Velenju, Šrajbarski turn, Šinkov turn (pravilneje bi bilo Šenkov, po lastnikih in graditeljih Schenkih iz Ostrovice na Koroškem) in Turn pod Novim gradom (STOPAR, Hof, 148, 155–156).

⁵⁹ GZS 4, št. 470; DOPSCH, Urbare, 74, 96, 254; KOVAČIČ, Ljutomer, 10–13; HÄRTEL, Sagitarii, 294 sl.

⁶⁰ To ni veljalo le za najnižje plemstvo: Krešiču, *milesu* iz Zgornjega Leskovca, je grof Henrik Goriški leta 1306 podelil v fevd hubo v isti vasi *super quo idem residet* (ARS ZL 1306 I 6. Metlika), marveč tudi za dejavnejše nižje plemstvo: leta 1387 je Greif Kolenc prodal hubo v Spodnjih Lokah, na kateri je sam živel, svaku Juriju Baumkircherju (StLA AUR, št. 3606a: 1387 VIII 10.).

⁶¹ Plastičen prikaz padca nižjega (kmečkega) plemstva v podložniški stan v iztekajočem se srednjem veku daje članek W. Pongratza, ki temelji na pisnih, arheoloških in literarnih (sodobnih) preostankih za območje zgornjega Waldviertla v Nižji Avstriji (PONGRATZ, Absinken, 123 sl.). Podobne rezultate daje tudi članek K. Spreitzhoferja za vzhodnoštajerske predele in stubenberško nižje viteštvo (SPREITZHOFER, Ritter, 129 sl.). Za naše dežele bi bila zaželena generalna analiza, ki bi upoštevala tiste srednjeveške plemiške rodbine, ki so do 16. stoletja izginile z ozirom na svoja bivališča, socialni in gospodarski poton itd.

Če k povedanemu pritegnemo arheološko-kastelološke izsledke o domovanjih nekaterih aktivnejših rodbin,⁶² se ponujajo naslednji zaključki:

1. Na preprostih dvorih je do 14. stoletja živelo plemstvo, ki je izhajalo iz vrst nižje ministerialitete in si v glavnem ni zagotovilo mesta med pomembnejšim deželnim plemstvom, zlasti pa ne med gospodi. Pripadali so širokemu in nehomogenemu sloju vitezov ali celo le viteškozmožnim osebam. Že stolp, kaj šele grad, je bil simbol viteštva in kot tak še posebej zaželen, a za večino največkrat nedosegljiv. Po grobi oceni so na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do konca 14. stoletja dvori predstavljali polovico bivališč znanega plemstva. Še posebej to velja za nekatera območja goste ministerialne poselitve, npr. na Gorenjskem (okolica Kranja, Kamnika, Domžal in Radovljice).⁶³ Odveč je dodati, da v teh krajih do začetka 15. stoletja skoraj ni sledu o solidnejši grajski arhitekturi in je moralo izvorno ime dvora priti od vasi, ne pa obratno.⁶⁴ O tem govore tudi imena rodbin, ki so do začetka 15. stoletja *po lastnih besedah* živela na dvorih. Omenim naj jih le nekaj: na Gorenjskem ugledni plemiči iz Črnelega, Poženika, Kukenberga (v 14. stoletju preseljeni na dvor v Ponovičah pri Lebeku), ortenburški nižji plemiči iz Zgoše, Spodnjih Dupelj, Podvina in Rečice ter Plekerji in oni s Slatnika;⁶⁵ na Dolenjskem auersperška viteška klientela iz Gradže, Podloga, Zapotoka in Iga (zadnji na dvoru v Stajah), člani številnega rodu z Vrhrke (nekdanji goriški vitezi)⁶⁶ in celo dve stranski veji gospodov Auerspergov (na dvoru v Ločniku pri Turjaku in v Račni pri Grosupljem);⁶⁷ na slovenskem Štajerskem so živeli na dvorih npr. vitezi iz Širja in Herman Safner s Prežina, Peverlein iz Gornjega Grada in za njim zet Friderik Oerrporr na dvoru v Bočni.⁶⁸ K njim gre prišteti vse rodbine, ki so se imenovali po krajih, kjer niso znane lokacije gradov, se pa v listinah omenjajo dvori, čeprav ni nujno, da so plemiči živeli ravno na njih.
2. Konec 14. stoletju se je slika obrnila. Izumrtje številnih rodbin, ki so do tedaj posedovale vsaj solidnejše utrdbe, prehod k uradniški (najemniški) upravi in oblikovanje klientelnega uradniškega plemstva, prehod od endogamnega k eksogamnemu sorodstvu in s tem k širšemu krogu dedovanja so omogočili tudi nižjim slojem plemstva bivanje na gospodovem gradu vsaj za omejeno obdobje ali celo nepričakovano dedovanje (vsaj dela) gradu. Utrjeno poslopje v obliki pravega gradu je postajalo prevladujoče bivališče *preostalega* plemstva. Morda pa ni zelo napak domnevati, da je bilo takih, ki tedaj niso vsaj občasno živeli na gradu, v 14. stoletju kvečjemu še 40 %. Ne nazadnje se proces k višjemu standardu vidi tudi v povzdigovanju vitezov med barone v drugi polovici

⁶² STOPAR, Hof, 151–154 (s tlorisi in Valvasorjevimi grafikami, 160–169); ŽONTAR – ZUPANČIČ, Gorenjska, 34 (za Dingerjev dvor Zaprice).

⁶³ ŽONTAR, Kranj, 18 sl.

⁶⁴ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 94–97.

⁶⁵ ARS ZL 1395 V 29.; ARS ZL 1385 IV 24.; ARS ZL 1394 XI 1.; ARS ZL 1348 IV 23. Kranj; ARS ZL 1372 IX 12. Ribnica; MDC VIII, št. 511; ARS ZL 1390 VI 3.; NŠAL ZL 1392 IV 22.; ARS ZL 1398 V 16. Dunaj; KANM, fasc. III, št. 3: 1401 VII 4.

⁶⁶ ARS ZL 1341 II 18.; KOMATAR 18, št. 62, 111; ARS ZL 1355 III 25.; ARS ZL 1367 IX 12. Ribnica na Dolenjskem; ARS ZL 1376 XI 11.

⁶⁷ Leta 1319 se je prvič in zadnjič imenoval po Ločniku pri Turjaku neki Herbard, ki je z ženinim privoljenjem prodajal hubo na Gorenjskem. Glede na lego posesti je bila žena iz rodu vitezov iz Gorij. To pa je bil rang, ki je ustrežal stranski veji Auerspergov v začetku 14. stoletja, nikakor pa ne samo nekemu vitezu iz njihovega okolja. O njegovem izvoru sta pričala tudi Herbardovo tipično ime in grb v pečatu (tur), medtem ko je v legendi pečata zapisano izvorno ime Ločnik (ARS ZL 1319 VIII 11. Radovljica). Leta 1379 je Majncel Auersperški, »sedeč v Račni«, skupaj s sinovoma Konradom in Jurijem prodajal neki dvor v bližnji Jerovi vasi (ARS ZL 1379 III 8.). Majnclov grb na pečatu (zgornji del tura) govori za Auersperga.

⁶⁸ ARS ZL 1389 X 22.; PIRCHEGGER, Cilli, 173; OROŽEN, Diözese II/1, 140, 144.

15. stoletja. Novi gospodje so prejeli številne gradove Celjskih grofov, ki so naenkrat padli v roke deželnemu knezu.⁶⁹ Izmed prebivalcev vseh oblik dvorov se je rekrutirala večina uradništva gospodov. Psihološka vez med rodbinskim sedežem in posameznikom je bila zaradi skromnosti poslopij bolj krhka kot pri lastnikih gradov s pripadajočim obsežnim zemljiškim gospostvom. Ti plemiči pa so se kot uradniki preseljevali na gospodove gradove. Dvor v širšem pomenu za večino plemstva v 14. stoletju ni bil več pravilo. Grad ni bil več izjema, pač pa normalen službeni dodatek. A le redki so svoj status in premoženje uspeli toliko popraviti, da so v 14. stoletju v bližini starega sami zgradili boljše domovanje.⁷⁰ To pa se je dogajalo šele od srede 15. stoletja, ko so začele nastajati nižinske graščine in dvorci.

PROBLEM GANERBOV

Pri ganerbu in t. i. grajskem miru ne gre za vprašanje posebnega sodnega območja gradu (pomerij), marveč za pogodbeno sožitje več gradiščanov ali dejanskih prebivalcev plemiškega porekla na enem gradu. Grajski mir je bil v najtesnejši zvezi z ganerbi, tj. s sočasnim, a fizično ločenim bivanjem sorodnikov na gradu. Medtem ko evropske grajske raziskave poznajo veliko pravih arhitekturnih ganerbov s številnimi prizidki, stolpi in drugimi posledicami prezidave poslopij za sodediče, je pričevanj o tem pri nas – tako zaradi velikega odstotka podrtih gradov kakor maloštevilnih zapisov o tem – malo. Znani pa sta dve: leta 1359 so Albreht, Fricel in njun nečak Wulfing z Mehovega delili grad Mehovo. Prej so imeli varstvo Wulfingov oče Nikolaj in oba brata. Po Nikolajevi smrti ga je (tedaj) prejel sin Wulfing. Določeno je bilo, da bi vsak od njih, ki bi prekršil sporazum, izgubil to čast in z njo tudi svoj del varstva.⁷¹ Drugi primer je še zgovornejši. Leta 1338 so trije bratje Hebenštrajti delili grajski kompleks Vodriž. Henrik je dobil *den awser turen mit dem dritten tail des vorhoffs, als es aws vermerckt ist*, Bertold *das haws* in najstarejši Friderik *den inder turen*. Henrik in njegova žena sta lahko uporabljala skupno pot do gradu, vodo iz skupne cisterne ter pot in dvizni most. Brata sta mu morala vedno omogočiti prost dohod do svojih delov. Besedilo je klasični ganerbeni dogovor, govori pa še o nečem: vsi trije deli so ostali povezani, saj je Henrik, ki je dobil stolp zunaj obzidja, ohranil tudi pravico do dostopa v bratove prostore, in to ne le zaradi vode (cisterne), pač pa »kadar bi se mu pozelelo«. Vodriž, ki je nastal v prvi tretjini 14. stoletja (po G. Makaroviču okrog let 1335–1338), naj bi bil po nekaterih mnenjih že med gradnjo zamišljen kot ganerb. Najprej naj bi bil zgrajen Friderikov,

⁶⁹ DOPSCH, Cilli, 42–43.

⁷⁰ Tako so leta 1389 zastavili bratje iz Širja bratrancu in sorodnikom *unsern tail des hofes ze Scheir der vormals ir sacz ist von Hainczlein unserm vater* (ARS ZL 1389 X 22.). Do tedaj so se že preselili na stolp, ki se je sicer omenjal šele leta 1441 (STOPAR, Arhitektura, 173). Beseda *sacz* ni pomenila sedeža, temveč zastavščino. Vendar je bil dvor verjetno prej sedež Širskih, saj je bilo odtujevanje deljenih lastniških delov običajno predvsem pri sedežih, ne pa pri posamezni kmečki enoti. Tudi Pirs iz Črnelega se je šele leta 1395 preselil iz *hof zu dem Rotenpuehel, darauf ich gesessen pin* (ARS ZL 1395 V 29.). Za to govori tudi glagol v sedanjiku, podobno kot npr. leta 1394, ko je Hansel iz Zgoše skupaj s svojimi *yezund selb aufsiczen* na dvoru v Zgoši (ARS ZL 1394 XI 1.). Glede gradu Črnele je domneval tudi I. Komelj, da naj bi grad v Črnelem nastal razmeroma pozno, morda šele v 15. stoletju (KOMELJ, Gorenjska, 18). Dejansko je na vzdani plošči v veži današnjega gradu napis, po katerem naj bi grad nastal (tj. dobil pravo grajsko obliko) šele leta 1449 (ZUPANČIČ – ŽONTAR, Kamnik, 64). Tudi v Vrhrkri je poleg dvora do leta 1438 zrasel stolp (KOS, Topografija, 295–296; KOMELJ, Dolenjska, 49).

⁷¹ ARS ZL 1359 I 15. Dragatuš (Mehovo). Za pravno regulativo ganerbov gl. RAPP, Burgen, 234 sl.; SCHULZE, Grundstrukturen, 116–117.

takoj nato pa naj bi isti stavbeniki zgradili še Bertoldov stolp. Podvajanje bivalnih prostorov v grajskem kompleksu naj bi bilo znak načrtnega ganerba. Toda ganerb ima korenine predvsem v obstoječih pravnih razmerah, zato bi moralo priti do sporazuma v tem primeru že pred gradnjo ali vsaj med njo, predvsem pa bi moralo tudi Henrikovo bivališče stati znotraj obzidja.⁷²

Odločitev za ganerb je bila vedno zadnja možnost še sporazumnega dedovanja, saj je bila posledica neenotnosti večjega števila močnih oseb. To pomeni, da ganerb ni bil posledica velike ljubezni med sorodniki, marveč nezmožnosti razumne delitve v času, ko je bilo dedovanje fevdov že splošno, kakor tudi deleži za vse člane družine. Zato so bili ganerbi v glavnem kratkotrajni, saj (sprti) sorodniki dlje niso mogli živeti skupaj. Posledično pa tudi večjih grajskih prezidav ni bilo veliko. Nerazumno dejanje bi bilo, da bi šli bližnji sorodniki, ki so premgli dovolj sredstev za novo gradnjo, kot je bil to npr. rod Hebenštrajtov, namenoma v skupno gradnjo. Raje bi se odločili za postavitev ločenih bivališč z lastnimi pritiklinami. Zato je logično, da je do ganerbov in grajskih mirov prihajalo predvsem v 14. stoletju. Tedaj je izpričanih največ prezidav gradov. Kot v primeru Vodriža se skupni objekti (dvorišče, vodnjak, obzidje, kapela ipd.) se niso delili. Varstvo je prevzel eden od njih, lahko pa je krožilo. O ganerbu pa ne moremo govoriti, če so dediči še naprej živeli na drugih gradovih, imeli pa deleže na podedovanem. Takšnih pa je bilo večina. Splošna značilnost ganerbov je, da so nastajali pri nižjem srednjem plemstvu, ki je premoglo le izvorni grad. Sodeč po večjih samostojnih družinah na istih gradovih menim, da bi bili lahko (neformalno) in krajši čas poleg Mehovega in Vodriža ganerbi še na naslednjih gradovih. Na Kranjskem na Kolovcu, Malem gradu v Kamniku, Mengšu, Osterbergu, Otočcu, Lihtemberku, Polhovem Gradcu, Štrasberku in Šumberku; na slovenskem Štajerskem in Koroškem pa na Gromperku, Kacenštajnu, Zbelovem, Prežinu, Rifniku, Radgoni, Turnu, Guštanju, Helfenbergu, Konjicah idr.

Nasploh je bilo ustvarjanje ganerbov pravzaprav povezano z nezmožnostjo realne deljenja delitve celotne rodbinske posesti. Pri rodbinah, ki so posedovale v eni generaciji več gradov oz. ki so imeli obširnejše grajske komplekse, se ganerbi niso oblikovali: npr. pri Jeterbenških (1336), Čreteških (ok. 1384) na Slepšeku in Štrleku, pri Gallih na Gallensteinu, Rožeku, Gamberku in Osterbergu, pri Auerspergih na Hmeljniku, Soteski, Gradacu, Rožeku, pri Mengeških na Mehovem, Kostanjeviških (z Žumberškimi in Sichersteini), Snežniških (Snežnik). Dinastično plemstvo pa je tako ali tako razpolagalo z več gradovi, ki so se razdelili med upravičence (grofje Goriški, Ortenburški, gospodje Svibenski, Ptujski ipd.) ali pa so se upravljali enotno (Celjski grofje).

⁷² HHStA AUR 1338 IV 5. Arhitekturno sliko gradu Vodriž gl. STOPAR, Arhitektura, 116–123, STOPAR, Gradovi, 579–582 in MAKAROVIČ, Vodriž, 31–76 (s številnimi arhitekturnimi in družabnimi rekonstrukcijami).

DEŽELNA POLITIKA IN GRADOVI V POZNEM SREDNJEM VEKU

Če se je gradnja gradov ok. leta 1300 zelo upočasnila, pa poslovanje z njimi ni nikoli zastalo. Kdo je od konca 13. do začetka 15. stoletja načrtno in v velikem slogu pridobival že obstoječe kranjske gradove in na kakšen način? Grof Majnhard Tirolsko-Goriški je po prevzemu Koroške, Kranjske in Savinjske doline (1282) združil nižje ministeriale, nekdanj razdeljene med različne gospode, v enotne deželne vazale, kar je pomenilo poenjanje politične samostojnosti nižjega plemstva. Nižje deželno plemstvo je bilo tesno navezano na tirolsko-goriške grofe, ki niso več dovoljevali večjega števila novih gradenj, nevarnih uradniški upravi, ki so jo grofje prinesli s Tirolske. Nezadovoljstvo do tedaj vodilnega srednjega in višjega kranjskega plemstva z novo politiko se je že leta 1292 pokazalo s priključitvijo protihabsburški in protitirolski stranki,⁷³ ki so jo vodili salzburški nadškof, oglejski patriarh in vovbrški grof Ulrik. S Kranjske so se jim takoj pridružili Hartwik Falkenberški, Oto in Gerloh Jeterbenška, Majclin Auersperški, Viljem II. in Rudolf I. Svibenska idr. Vsi so bili nekdanji spanheimski ministeriali oz. vazali, navajeni na liberalnejšo postspanheimsko politiko. Prav zato so po porazu npr. Jeterbenški in Auersperški stopili v službo goriških grofov, Svibenski pa v freisinško. Majnhard se je leta 1286 v posebni pogodbi odpovedal vsej posesti, ministerialom in pravicam koroških vojvod (Spanheimov) na Kranjskem, ker mu je bila podeljena Koroška v dedni fevd, Kranjska pa le v zastavo.⁷⁴ Spanheimska posest je bila prihranjena Albrehtu Habsburškemu. Toda Tirolsko-Goriški se dogovora niso držali, saj so bili edini, ki so imeli na Kranjskem realno oblast do leta 1335. Prisvajali so si večino pravic, pripadajočih deželnemu gospodu, npr. podeljevanje in potrjevanje privilegijev, zastavljanje in podeljevanje posesti (gradov), izrekanje laičnega izobčenja (Acht) in dovoljevanje gradnje gradov (npr. za Turjak). Izgubljena vojna za češko dediščino (1306–1311) je vojvodo Henrika Koroškega navedla na misel, da je dal popisati spanheimsko dediščino, ki jo je želel obdržati. To se je zgodilo leta 1311, ko je moral Habsburžanom formalno odstopiti Savinjsko dolino in priznati začasnost svojega gospostva na Kranjskem.⁷⁵ Vendar pa je vojvoda Henrik dejansko zadržal Spodnjo Savinjsko dolino (sam ga je imenoval *deželno grofovstvo*) oz. laško gospostvo in pripadajoče gradove. Dvojne podelitve nekaterih gradov od Habsburžanov in Tirolsko-Goriških do leta 1335 (npr. Novega grada na Gorenjskem) gre tolmačiti kot formalno-pravno podeljevanje legitimnega (Habsburžanov) in nelegitimnega,

⁷³ MDC VI, št. 225, 230.

⁷⁴ MDC V, št. 668, 672.

⁷⁵ MDC VIII, št. 51. HAUPTMANN, Erläuterungen, 432; DOPSCH, Verzeichnis, 460–462.

a realnega gospoda (koroškega Majnhardinca).

Habsburžani so tako začeli na Kranjskem dejansko gospodovati šele po Henrikovi smrti leta 1335. Za cilj so si postavili, da bi čim bolj zaokrožili deželnoknežjo posest, še posebej s starimi alodi, da bi izključili druge moteče gospode, zmanjšali število alodialnih gradov s pomočjo pravno ne najbolj pravih prevedb v deželnoknežje fevde (gl. pri prevedbah alodov v fevde), zaslužili s podeljevanjem zastav, oklestili cerkvena gospostva (predvsem freisinška in oglejska) in prodrli na Jadran. Od vseh Habsburžanov je imel vojvoda Rudolf IV. v 60. letih 14. stoletja najbolj izdelano politiko. Nominalno so do konca 14. stoletja Habsburžani prevzeli vse gradove iz sklada koroških vojvod, celotno posest v Marki po istrski veji goriških grofov (po 1374), večino oglejskih in svibenskih, ne pa drugih cerkvenih in ortenburških gospostev in gradov. Osvojene ali podrejene gradove, tudi tiste, ki so predstavljali mostišče na Jadran (Postojna, Zgornja Vipava, vrsta devinskih gradov v notranji Istri), pa so zaradi podeljevanj v zastavo in fevd začasno izgubili.⁷⁶ Na slovenskem Štajerskem je bilo neposredno habsburško gospostvo omejeno bolj, kot bi si mislili. Direktno, torej kot zastavni, fevdni ali alodialni gospodje, so od prevzema oblasti razpolagali le z Laškim, Ljutomerom, Vojnikom in Miltenbergom, ki so jih zastavljali. Ostale deželne gradove in gospostva pa so imeli večinoma že od prej v dednem fevdu močni gospodje (Hompoš, Hrastovec, Kebelj, štirje bivši žovneški alodi, Lihtenek, Limbuš, Majdburg, Maribor, Pakštajn, Radgona, Rogatnica, Štatenberg, Vojnik in Viltuš), medtem ko so sami imeli v fevdu od bamberske škofije le Muto. Nedvomno je bila habsburška moč prvega pol stoletja vladavine (vsaj) na slovenskem Štajerskem manjša od večine domačih in cerkvenih gospodov. Vse do leta 1335 tudi niso razpolagali z zelo pomembno Spodnjo Savinjsko dolino (z laškim gospostvom), da ne govorimo o skoraj nevidnosti njihove oblasti v eksplozivnem kotlu severno od Celja. So pa si leta 1308 uspeli podrediti štirih žovneške gradove zahodno od Celja. S tem so deželni knezi zamrznili potencialni konflikt med siceršnjimi sorodniki in habsburškimi zavezniki Žovneškimi in vovbrškimi grofi, v drugem desetletju 14. stoletja največjima silama v južnokoroško-zgornjesavinjskem območju. Obenem je bila preprečena priklonitev Žovneških koroškim vojvodam in s tem podreditev severnega dela Savinjske doline kranjskim gospodom oz. Kranjski. Ko je po izumrtju vovbrških grofov leta 1322 izbruhnil oborožen spor med dediči, se Habsburžani dejavno niso vmešavali, saj so bili zaposleni z bojem za cesarsko krono s kraljem Ludvikom. Uspeli pa so preprečiti majnhardinsko dedovanje savinjskih in podravske posesti vovbrških grofov in s tem območje dokončno priključili k Štajerski.

Šele po konsolidaciji deželnoknežje oblasti na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem sredi 14. stoletja in pod vplivom vedno močnejših grofov Celjskih so se Habsburžani le odločili, da preprečijo razkroj deželnoknežje oblasti vzhodno od črte Maribor–Konjice–Vojnik–Laško. Ker so bili Celjski pomembni zavezniki vojvode Albrehta II., predvsem pa Rudolfa IV., in vodje močnih vojaških oddelkov v bojih na Tirolskem, Bavarskem in v severni Italiji, odkrit spopad z njihovimi interesi ni bil smiseln. Vojvoda Rudolf IV. se je zato spravil na nekdanje žovneške nasprotnike v boju za vovbrško dediščino in (pireve) zmagovalce Aufensteinske, s katerimi so imeli na Koroškem vedno obilo težav zaradi njihove samovolje; Aufensteini so bili tudi dolgoletni koroški in kranjski deželni glavarji. Ker je bilo nekaj največjih aufensteinskih gospostev (Guštanj, Dravograd, Slovenj Gradec) v resnici cerkvenih fevdov,

⁷⁶ EBNER, Burgenpolitik, 41–42; HAUPTMANN, Erläuterungen, 432, 435–438.

ki pa so jih Aufensteinski dotlej uspeli dejansko alodizirati, je Rudolf kmalu po letu 1362⁷⁷ s prisilno deželnoknežjo fevdalizacijo teh alodov izničil zlasti oglejsko cerkveno gospostvo (na Kranjskem Postojno), dosegel strateške prehode med Koroško in Savinjsko dolino ter na jugu blokiral grofe Celjske. Istočasno si je prisvojil še šentpavelska fevda Marenberk in Vuzenico, kjer so si Celjski tedaj zagotavljali zapuščino. Hkrati pa je deželni knez začasno izgubil nekatera deželna mesta in gradove, ki so prešla v zastavo (npr. Slovensko Bistrico), del Radgone, izgubil pa je tudi fevdno oblast nad Konjicami. Pod neposredno deželno oblastjo ni bilo niti obsežno laško gospostvo, ki so ga že leta 1336 prejeli v zastavo Žovneški in ga obdržali vse do izumrtja. Po polomu Aufensteinov leta 1368 so njihova gospostva in gradovi močno povečali habsburško moč.⁷⁸ Toda posest je služila predvsem za poravnavo starih dolgov in je hitro prišla v zastavo in fevd, tudi Celjskim. Konec 14. stoletja je mineval v znamenju pojemanja habsburške oblasti, predvsem na račun Celjskih grofov pa tudi gospodov Ptujskih, ki so obvladovali številne cerkvene (zlasti krške) fevde. Na slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem je bil deželni gospod omejen na nekaj mest, gradov in gospostev, predvsem v Podravju. Moč Habsburžanov tik pred izbruhom dolgoletnih sporov s Celjskimi je bila odvisna od osebne navezanosti posameznih plemičev, in ne več predvsem od vazalov, saj deželnoknežji fevdi niso več nujno zagotavljali denarja, vojske in zvestobe.

Na Štajerskem in Koroškem sta le Krka in Salzburg od vseh cerkvenih gospodov vsaj približno ohranila pregled nad svojo posestjo. Prva je uspela ohraniti fevdno oblast nad vsemi fevdi, Anderburg in Lušperk je celo na novo pritegnila v dominikalno upravo, v Vitanju pa je zgradila nov grad. Kot novost velja omeniti, da so Celjski in Ptujski prevzemali tudi manjše krške fevde, ki so jih imeli prej stari ministerialni rodovi, prejšnji vazali pa so postali sekundarni. Krška oblast je ostajala formalna, toda v primerjavi s šentpavelskimi gospostvi v zgornjem Podravju, ki so jih Habsburžani alodizirali, vazali pa povsem odtujili, je lahko vsaj računala z boljšimi časi. Še bolje se je držala salzburška uprava, ki še vedno ni spremenila formalnih (dednih) gradiščanskih odnosov v Posavju in Podravju v vazalne. Z izjemo Ljutomera, ki ga je nadškofija okoli leta 1300 odstopila deželnemu knezu, je nadzorovala še vse druge gradove in gospostva. Do 60. let 14. stoletja pa se je skoraj sesula oglejska oblast v slovenjegraškem gospostvu (zaradi repatriacij iz mirovne pogodbe v Koprivnici 1362). Patriarhu so ostali fevdi v gornjegrajskem gospostvu, a brez Vrbovca in Mozirja, ki so ju v 60. letih alodizirali Celjski.

Od pomembnejših posvetnih gospodov na Kranjskem velja najprej omeniti Ortenburžane, ki so do srede 14. stoletja pridobili večje število mest, gradov in gospostev; vendar le v posest kot zastavščine ali fevde (Goričane, Kamnik, Kostanjevica, Kravjek, Lož, Snežnik, Polhov Gradec). Števila lastniških gradov niso več povečali, če ne upoštevamo tistih, ki so jih postavili med kolonizacijo Kočevskega. V 20. letih 14. stoletja pa so poskušali alodizirati Lož, kar jim zaradi odločnega odpora patriarha, deželnega kneza in Auerspergov ni uspelo.⁷⁹ Izmed vseh na Kranjskem delujočih vej goriških grofov je bila dejavna le še goriška. Istrska veja je bila nedejavna, četudi je trdno držala stare dolenske gradove in viteze; izumrla pa je leta 1374.

Najizrazitejšo politiko glede gradov in gospostev so imeli Žovneško-

⁷⁷ Prim. SCHWIND – DOPPSCH, št. 110.

⁷⁸ FRÄSS-EHRFELD, Kärnten, 438 sl.

⁷⁹ BIANCHI II, št. 468.

Celjski. V 14. stoletju so bili grofje sistematični v doslednem izkoriščanju finančnih zadreg deželnih knezov, dinastov in drugega plemstva. Od njih so prevzemali dolgove in prihajali do gradov. Sistem je vseboval tako pravico odprtega gradu kot tudi psihološke elemente, npr. prepuščanje gradov v dosmrtno uporabo bivšim posestnikom, kar je slednjim pomagalo ohraniti dostojanstvo, Celjskim pa ohranilo zaveznike. Tako sta leta 1345 Henrik Svibensko-Planinski in žena Elizabeta predala polovico gradu Planina, trga in sodišča (vse krški fevd) svaku Frideriku I. Celjskemu, ki pa jima je dosmrtno prepustil svojo polovico.⁸⁰ Akt sam je pomenil, da sta že pred smrtjo izročila svoj delež, celjskega pa imela v preužitku.⁸¹ Leta 1363 so Celjski dovolili Elizabeti dosmrtno bivanje, vendar so postavili posebnega gradiščana, ki je skrbel za celjske interese.⁸² Kot dediči, čeprav ne vedno najožji, so si grofje pravočasno zagotovili gradove še nekaterih štajerskih in avstrijskih gospodov, npr. leta 1363 zastavljene deželnoknežje gradove Vojnik, Žaženberk, Žalec in *Ubelpach*, dotlej v rokah Eberharda z Wallseeja; leta 1364 Konjice, Freudenberg, Štatenberg, Eibiswald in gospostvo Viltuš, ki jih je dotlej imel Henrik z Viltuša; leta 1405 Kranichberg in Roraw, imetnice Geut z Montforta (roj. Stattegg), itd.⁸³ Celjski sistem pa je imel na Kranjskem hibo v in blokadah starih gospodov, zlasti Ortenburških, zato je bila celjska mreža gradov do dedovanja po Ortenburških (1420) redka in (vsaj) na videz stkana brez načrta. Do tedaj so imeli namreč v fevdu gospostva Boštanj, Hohenau, Kozjak, Lanšprež, Mirna, Polhov Gradec, Rožek pri Moravčah, Sicherstein, Svibno, Krško, Trebnje in Breitenau (večinoma po prevzemu dolgov njihovih posestnikov), Gračeno, Gorenji Mokronog, Postojna, obe Vipavi (kot deželnoknežje zastave) in Smednik kot alod. A že leta 1377 so si v prihodnosti zagotovili še vsa ortenburška gospostva in gradove (realizirano leta 1420). Tudi če poslej ne bi ukrenili ničesar več, je bila njihova moč tudi na Kranjskem takrat že večja kot deželnoknežja.

Drugačni so bili strategija in rezultati grofov na slovenskem Štajerskem. Savinjsko so do leta 1322 obvladovali grofje Vovbrški, najsi je šlo za zastavna gospostva (Laško, Slovenj Gradec), stare alode (Celje) in tiste alode, ki so jih prevzeli po izumrtju Šoštanjskih (Šoštanj) in Ortskih (Žamberk), za cerkvene fevde (Forhtenek, Dravograd, Guštanj, Ekenštajn, Mozirje) in druge (Turn). Po njihovem izumrtju leta 1322 je bilo kandidatov za dedovanje več, vendar sta se izkazala le dva glavna tekmeča – gospodje Žovneški in Aufensteinski. Koroškega vojvodo Henrika so ovirali Habsburžani, ki so prav tako ostali praznih rok, pfannberški grofje pa so prodali svoje pravice Žovneškim. Po nekajletnih fajdah so se Aufensteini leta 1331 in 1333 odrekli Celju, vendar so dobili velika gospostva na severu (npr. Guštanj) in v Podravju, ki so tvorila skoraj zaokrožen teritorij. Kasneje so alodizirali cerkvene fevde in osnovali dokaj neodvisno tvorbo, ki se je še dolgo odražala v nezanesljivem deželnem statusu Slovenj Gradca in okoliških gradov. Zunanjim zastavščinam pa so se odpovedali (Vojniku in Miltenbergu leta 1331, polovici Celja leta 1333). Žovneškim so od vovbrške dediščine ostali šoštanjsko (alodialno) in laško (zastavno) gospostvo ter osrednji (celjski) del, ki pa je imel to napako, da je bil preluknjan s ptujskimi in kunšperškimi alodi ter z oglejskimi in krškimi fevdi. Zato so z Aufensteinskimi hitro zamenjali pravice do Guštanja za polovico Celja (1333), si predredili del vitezov s Turna in Kacenštajna,

⁸⁰ ARS ZL 1345 V 1. Dunaj.

⁸¹ ARS ZL 1345 VII 6. Konjice.

⁸² ARS ZL 1363 IV 27. Planina; ARS ZL 1363 VII 30.

⁸³ ARS ZL 1363 IV 6. Slovenska Bistrica; ARS ZL 1364 VI 29. Konjice; ARS ZL 1405 VII 25. Pfannberg.

končno pa še alodialne gradove Kacenštajn (1351), Žamberk (1331), Mozirje (od 1335 celo gospostvo) in krški Šalek (1335).⁸⁴ Istočasno so si kot podredili krške viteze in gradove vzhodno in jugovzhodno od Celja, da bi zavarovali in povečali Celjsko grofijo (od 1341), ki je pravzaprav temeljila na krškem fevdu Lembergu pri Poljčanah. Leta 1301 kupljenemu Rogatcu so dodali Planino (1341), Podsredo (1338), Helfenberg (1340), Prežin (1340) in Rifnik (1335). Do 60. let so prejeli v fevd ali zastavo tudi deželnoknežje Vojnik z Miltenbergom, Ojstrico pri Dravogradu, oglejske oz. vrbovske oglejske fevde Gornji Grad, Vrbovec, Rudenek ter dokončali projekt s krškimi fevdi (Ploštanj leta 1366, Žusem leta 1364). S habsburškim Dravogradom (1387), alodialnim Cmurekom (1386–1401) ter krškim Kunšperkom (1395) so Celjski postali okoli leta 1400 največji gospod na ozemlju južno od Drave in Karavank. Izjalovila pa se jim je nakana, da s soglasjem krškega škofa že leta 1387 z izgovorom skorajšnjega izumrtja poberejo krške fevde, ki so jih imeli Ptujski.

V 14. stoletju se je obdržal še en posvetni konkurent Celjskih. To so bili gospodje Ptujski, ki so izgubo Kacenštajna nadomestili z nakupom kunšperškega Velenja in Hekenberka (1323) ter s krškimi fevdi Lemberg pri Dobrni (1279/1299), Dobrna (1341) in Kebelej (1379). Od Wildoncev so podedovali službeni grad Fram (1322). Največji uspeh pa so imeli na vzhodu, kjer so po izumrtju glavne veje Treunskih podedovali njihove gradove (Treun, Lihtenek). Od salzburske nadškofije so dobili v fevd Ormož (1279) in Vurberk (1246), ki sta bila sedeža stranskih vej, ter Središče (od 13. stoletja). Vseskozi so ohranili poseben, od države skoraj neodvisen Borl. Vzhodnodravske teritorij je bil središče Ptujskih, a tam zaradi nadzora salzburskih nadškofov niso mogli alodizirati ozemlja med Dravo in Muro, ki bi sicer lahko postalo ekvivalent celjskemu teritoriju na zahodu. Tudi manj posrečene poročne zveze niso pripomogle k novim zapuščinam. Ptujška posest je tako v 14. stoletju, v nasprotju s celjsko, segala tudi daleč preko meja slovenske Štajerske, vendar je zaradi raztresenosti Ptujski niso mogli povsem izkoristiti za oblikovanje dinastičnega teritorija.

Usihala pa je sila stranske veje Ptujskih, Kunšperških, ki so ob izumrtju okoli leta 1395 držali le še izvorni grad, ter Planinskih in Podsreških (od ok. 1260/1270 veji Svibenskih), ki sta s kratkim posestniškim spiskom (le izvorni grad) izumrli do srede 14. stoletja. Izumrlo je tudi več vej gospodov Trušenjskih (marenberška, dravograjska, kasneje vuzeniška), kakor tudi Šoštanjskih, cmureških Kranichbergov in Treunskih. Tej skupini so se pridružili tudi Konjiški, ki so se morali preseliti na skromni Jamnik, in že okoli leta 1299 niso bili več sposobni dedovati po stranski veji Rogaških (Rogatec, Zbelovo).

Podobno je bilo na Kranjskem, le da je bilo v 14. stoletju nekdanjih veličin še manj. Do 40. let 14. stoletja so šli v korak s Celjani le gospodje Svibenski. Toda njihova politika ni bila ekspanzivna. Gradove z obsežno posestjo so morali prodati (Krško) in se osredotočiti na dolenske (Gračeno, Lanšprež, Gorenji Mokronog, Prežek, Rekštajn, Štatenberk), ki so jih imeli v fevdu, zastavi ali zgolj v gradiščanski upravi. V drugi polovici 14. stoletja so večino njihovih gradov v nekaj letih prevzeli grofje Celjski, izvorni grad Svibno pa je bil deželni fevd. Sorodniki Svibensko-Planinski so imeli na Kranjskem enake probleme, ki so jih rešili z izumrtjem v drugi polovici 14. stoletja (gradovi Mirna, Otočec, Smlednik, Štatenberk). Njihovo skoraj diametralno nasprotje so bili dvigujoči se Auerspergi, ki niso pridobivali gradov le s finančnimi

⁸⁴ Gl. DOPSCH, Landherren, 342 sl. O Celjskem prevzemanju posesti v Šaleški in Savinjski dolini gl. tudi RAVNIKAR, Savinjska, 32 sl.

transakcijami, marveč so jih imeli tudi za sedeže stranskih vej (Hmeljnik, Rožek, Otočec, Gradac). To pa je bila že rodbinska politika in podlaga za izjemne uspehe v 15. in 16. stoletju.

Značilnost večine srednjega in nižjega plemstva je bila, da so le redki imeli svoje gradove, nekateri prvotno le zaradi gradiščanske službe. Na Kranjskem npr. Šteberški Postojno, Krški pa Mengeš. Pridobitev več gradov je sovpadala z ugodnimi poročnimi zvezami, ki so omogočile dedovanje (Galli Polhov Gradec, Lambergerji Snežnik, Črnelski pa Mali grad v Kamniku). Redkim je uspelo priti do gradov zavoljo ekonomske moči (kot npr. Čreteški Gračeno, Rekštajn in Štrlek, Šteberški Gamberk in Lebek, Kolenci Kolovrat, Galli Kamnik, Gallenbergi pa Osterberg). Nekateri so osnovali sedeže stranskih vej (Galli, Mengeški in Črnomaljski). Njihova politika gradov, gledana z gledišča dejanskih posestnikov, je bila večinoma osnovanje sedežev stranskih vej številčno bogatih viteških rodov (Gall, Auersperg, Črnomelj). Posestniki so se menjavali na podlagi zastav, dednih fevdov ali dedovanj. Pri tem je prišlo do pomembnega odmika v primerjavi s 13. stoletjem: nič več niso bili nujno dinasti tisti, ki so prevzemali gradove, marveč so jih kopicili tudi nekdanji ministeriali, sedaj vazali.

Na slovenskem Štajerskem so nekdanji deželni in cerkveni ministeriali že do prve polovice 13. stoletja posedovali gradove kot dedne fevde. To je nekaterim omogočilo osnovanja stranskih vej s sedeži na novozgrajenih ali priženjenih gradovih ter medsebojno dedovanje. Nekateri rodovi so na videz (po premoženju) postali enaki srednje rangiranemu plemstvu, recimo Konjiškim, Mariborskim itd. Toda statusno in dejansko so se le malo dvignili. To se je videlo v tem, da so bili njihovi gradovi in gospodstva pod trdnejšim nadzorom fevdnega gospoda, ki je celo uspešno razveljavljal njihove posestne transakcije. Status se je še zniževal z vključitvijo novega vazala med njim in fevdnim gospodom ter jih kot sekundarne vazale potisnil na stopnjo gradiščanov. Tak način so uporabljali predvsem Ptujski in Celjski. Po izumrtju v moški veji sorodniki (stranske veje) zato niso mogli dedovati, pač pa so jih na mestu sekundarnih vazalov zamenjali gradiščani. To je bilo opazno npr. pri ploštansko-žamerškem krogu krških ministerialov, ki je v 13. stoletju posedoval vsaj šest gradov (Ploštanj, Žamerk, Prežin, Žusem, Anderburg, Rifnik). Ob izumiranju posameznih vej so krški škofje dva prevzeli v neposredno upravo, ploštanska veja je imela krajši čas še dodatni sedež Rifnik, žamerški veji je uspelo postati vazalna, žusemska pa je postala sekundarni vazal Celjskih. Podobno je bilo z ranšperškim krškim krogom in kunšperškim krogom severno od Celja, ki sicer nista izumrla. Ti ministeriali so postali sekundarni vazali Ptujskih s sedeži vseh (samostojnih) vej (Dobrna, Ranšperk) ali pa so se odselili in prepustili enega od gradov novim vazalom (Lemberg pri Dobrni). Sekundarnost fevdov izvornih gradov je torej najbolj prizadela tiste, ki so posedovali cerkvene fevde in prišli pod vpliv Celjskih ali Ptujskih (še Prežinski, Rogaško-Lemberški na Rifniku, Šaleški na Šaleku). Kronski primer nezmožnosti za osnovanje dinastije in ustrezno obnašanje pri najmočnejših ministerialih so bili Mariborski. Do začetka 13. stoletja so njihove veje posedovale kar devet gradov. Toda alod je bil le Gromperk. Glavnima vejama – mariborski (ta je poleg mariborskega gradu razpolagala še z manjšimi pravicami na Hompošu in Lušperku) in viltuški (ta je imela še Marenberk, Konjice, Eibiswald in Štatenberg) – so se pridružile manj pomembne veje z Lušperka in Limbuša. Odsotnost skupne politike in tesnejših vezi je preprečila zgraditev enotnega posestnega jedra, vedno znova razbitega z delitvami dedičev. Mariborski krog je tako izumrl leta 1376, ne da bi posamezniki pred tem dedovali po sorodnikih.

Poseben položaj je imelo salzburško viteštvo v Posavju, ki so mu nadškofje preprečevali uresničitev pravih fevdnih odnosov. Skoraj vsi gradovi so bili v rokah Rajhenburških kot dednih gradiščanov s stranskimi vejami (Reštanj) ali dodatnimi sedeži (Šperenberg). Le maloštevilnim je uspelo zgraditi nove gradove, a ne zaradi naselitve stranskih vej, marveč zaradi upravnih nalog (npr. Vrbovški gradova Rudenštajn in Rudenek). V enem primeru je viteški rod za lastno bivanje zgradil nov grad (Hebenštrajti Vodriž), ki pa ga je kmalu izgubil. Tudi nekdanji oglejski ministeriali (Vrbovški) niso več zmogli zadržati fevdaliziranih gradov (Gornji grad, Vrbovec), ki so postali zanimivi za dinaste, čeprav je šlo za izvirne sedeže. Izumiranje so izrabili tudi nekateri drugi domači viteški rodovi, npr. krški vazali s Kozjega, ki so imeli vejo na salzburških Pišecah in so pred sredo 14. stoletja podedovali še polovico Helfenberg, ali Helfenbergi, ki so po letu 1309 dedovali Freudenberg, ter Massenbergi z dedovanjem Majdburga (po letu 1311) in z dodatnim Kebljem.

Večje število nižjih ministerialov in vitezov, ki so v 13. stoletju še imeli vlogo v političnem in upravnem življenju, je do konca 14. stoletja izumrlo. Njihovi sedeži so propadli (Dobrenj, Letuš) ali so jih dedovali približno enako rangirani daljni sorodniki, seveda z dovoljenjem fevdnega gospoda (Hrastovec), ali pa so ostali na izvornem gradu kot gradiščani dinastov (celjski vitezi Libenštajni; konjiški, nato celjski Frajštajni). Redkim je uspelo zadržati izvorni grad kot fevd (Lindeški, Zbelovski). Kot dedni dinastični gradiščani so zunanji gospodje pripeljali svoje viteze, ki so lahko postali pravi ali vsaj sekundarni vazali (vovbrški Mörtingerji na Ekenštajnu, celjski Ramschüssli na Šeneku, Ojstriški na Šaleku, Sekožni na Jamniku, Flemingi na Švarcenštajnu). Redki so bili primeri, ko so ti vitezi celo spremenili gospodov fevd v alodialni grad, kot je uspelo Turnskim, ali pa so prejeli v trajnejšo zastavo dodatni grad in gospostvo (Kacenštajni grad Boštanj). Iz tega sloja viteštva so se dvignili posamezniki, ki so v nekaj letih napredovali od grajskih vitezov do vazalov z več gradovi. Omenim naj le leंबरško-rifniške viteze, po rodu iz Rogatca, ki so imeli Šalek v pravem, Rifnik pa v sekundarnem fevdu. Obenem pa so nekateri izmed njih izvajali za gospode tudi gradiščanstvo (Lemberg, Žovnek).

Končno se posvetimo še vprašanju, kaj je vodilo tujce pri pridobivanju gradov. Pri tem dinaste in podedovane deleže tu izpuščam iz obravnave, na njihovo politiko sem opozoril že v prejšnjih poglavjih. Do leta 1335 je bilo na Kranjskem opazno večje število koroških in tirolskih plemičev, ki so prihajali do gradov predvsem preko zastavščin, zakupov in upravljalških služb, nekoliko redkeje pa do fevdov (Liemberški Schenki z Ostrovice, Greifenfelsi, Weißeneggi). S Štajerske je bila do tedaj na Kranjskem omembe vredna le dejavnost Žovneških in Ptujskih. Po letu 1335 so bili nesporni favoriti grofje Celjski, ostali pa so izgubljali posestništvo nad kranjskimi gradovi. Od hrvaških plemičev so se udejstvovali le Babonići, ki so imeli posest okoli Starega gradu na Dolenjskem kot alod, a grad ne kaže, da bi bil zgrajen pred drugo polovico 13. stoletja. Babonići pa so v 14. stoletju prišli še do večje posesti na Kranjskem, ki jo je držala njihova stranska veja. Na Štajerskem je bila situacija podobna. Če niso bili dediči (graški Wallseejevci, Liechtensteini, Devinski), so imeli gradove kot posledico zastav deželnega gospoda (Wallseejevci Vojnik, Žaženberk, Šoštanj, Maribor in Miltenberg; Stubenbergi Dravograd; Devinski Maribor). Predvsem pa so prišli do gradov kot dediči. Omeniti velja še Nikolaja Galla, pripadnika kranjskega srednjega plemstva, ki je v 60. letih 14. stoletja prišel do Pukštanja kot član celjske klientele. Iz skupine bogatih prišlekov, ki so osnovali sedeže linij, se je poslej dopolnjeval stan deželanov. Šele po izumrtju grofov Celjskih je prišlo do

umetnega povzdiga številnih domačih vitezov med barone, celo meščanov med plemiče, ki so postali neposredni posestniki velikih gradov in gospostev. Status po rojstvu je postal manj pomemben, saj so celo posamezni Judje dobivali pravico do posedovanja gospostev. S tem se je socialna in posestna struktura kranjskega, štajerskega in koroškega plemstva hitreje spreminjala.⁸⁵

VZVODI GRAJSKE POLITIKE

PRAVICA ODPRTEGA GRADU

Eden pomembnejših dejavnikov grajske politike je bila klavzula, ki je gospodu in njegovim ljudem zagotavljala prihod, odhod in postanek v začasno odtujenem gradu, in to ob vsakem času. Vendar pa pravica ni bila avtomatično obligatorna za fevdne gradove, saj je teoretično lahko prihajalo do pogodb celo med pravno-posestno neodvisnimi partnerji, pri pisnih fevdnih podelitvah pa je bila klavzula formulirana kot dodatek oz. je sploh ni bilo. Pravica je izvirala iz ligijskega fevdnega prava, ki je bilo razširjeno na zahodu, manj pa na vzhodu cesarstva. Razumljivo je, da se je pri nas zato najprej pojavila pri gradovih, ki jih je podeljeval v gradiščanstvo oglejski patriarh, medtem ko se je v celinskih predelih, zlasti na Štajerskem, uporabljala šele od ok. srede 14. stoletja. Seveda pa obravnavani gradovi niso bili sami po sebi ligijski, marveč je bila le njihova uprava pod vedno močnejšimi zahodnimi vplivi (gl. poglavje Upravljanje z gradovi). V nasprotju z drugimi pokrajinami ni dinastom in deželnemu knezu uspelo uveljaviti pravice na gradovih, ki jih niso imeli v posesti kot fevd, zastavščino ali alod. Kot taka je bila pravica, čeprav ne izrecno, naperjena proti tretji osebi. Stroške zadrževanja na gradu je kril gospod. Obvezanci so obljubljali prost prihod pod pritiskom uporabnika. Glede na lastništvo gradov je bila pravica gotovo vsebovana (a neomenjana) tudi v prvem obdobju, ko so bili ministeriali močnejše zavezani gospodom, tako z osebjem kot s premoženjem; še posebej pa z gradom, ker je bil ta nadzorni instrument kot stvarno breme zvezan s poslopjem, ne pa z njegovim posestnikom. Končno je pravica pomenila priznavanje vrhovne (realne) fevdne nadoblasti, tudi če je šlo le za sekundarni fevd. Teoretično je prišlo lahko do obljube za odprtost gradu celo več gospodom, kar je v praksi pomenilo sporazumno nevtralizacijo pomena gradu. Pravica odprtega gradu je bila eden od uspešnejših ukrepov za podreditev plemiških gradov interesom velikih dinastov in zmanjšanje prizadevanj po samostojnosti. Kot stvarna, ne pa osebna je bila pravica eden od elementov podeljevanja gradov v upravo gradiščanom po grajskem fevdnem pravu, vendar ne bistven. Lahko se je pojavila tudi v drugih upravnih sistemih, v običajnem fevdnem in zastavnem. Z ločitvijo pravice odprtega gradu od ligijskih fevdov kot celote je bilo iznajdeno sredstvo za prevlado in razpolaganje z nelastnimi gradovi tudi v južnih in vzhodnih pokrajinah cesarstva. Smer prodora tega instrumenta dinastične politike je potekala od severozahoda proti jugovzhodu. Običajnemu fevdnemu pravu pravica ni bila potrebna niti zaželeno, zato so bili poskusi uvajanja pozni.⁸⁶

⁸⁵ DOPSCH, Landherren, 346.

⁸⁶ EBNER, Burgenpolitik, 36–37; SCHULZE, Grundstrukturen, 118–119; KLEBEL, Territorialstaat, 212; MAURER, Rechtsverhältnisse, 124–134. H. M. Maurer je poznal prvo samostojno pogodbo o odprtem gradu za leto 1281. Na Slovenskem

Habsburžani kot deželni knezi so se posluževali instrumenta od srede 14. stoletja, predvsem pri večjih zastavnih (Vipava, Žebnik, Mehovo) in fevdnih gradovih (Maribor, Svibno). Značilno je, da so bili prejemniki gradov npr. grofje Celjski ali Svibenski (Maribor, Svibno) – torej politično nevarne rodbine.⁸⁷ Grofje Celjski pa gradov niso podeljevali naprej v zastavo, temveč v fevd. Partnerji so bili njihovi vitezi (vazali), večinoma s Štajerske, ki so obljubljali grofom prost prihod in odhod. Zdi se, da prisila ni zadevala vseh celjskih vitezov in gradov, marveč zgolj določene: stare in pomembne (Turnski, Žusemski), tiste, ki so prejeli dodaten grad v fevd (Ojstriški in Rifniški za Šalek, Bistriški za Vrbovec, Vrbovški za Rudenek), in celo člane grofovske rodbine, npr. žene, ki so grad začasno prejele v zastavo namesto obljubljenih poročnih prejemkov v denarju (Katarina, žena grofa Hermana I.).⁸⁸ Goriški grofje so uporabljali pravico pri gradovih, ki so jih zaupali gradiščanom (npr. Hašperk),⁸⁹ Ortenburžani pa je (vsaj) na Kranjskem niso uporabljali, in to zato, ker je bila večina njihovih gradov vključena v urade in zaupana menjajočim se gradiščanom. Pri drugih gospodih se je pravica omenjala v korist Svibenskih leta 1324 za Otočec (Otoški) in leta 1326 za Kostanjevico (Pišečki) ter v korist Viltuških leta 1369 za Jamnik (Konjiški).⁹⁰ Od cerkvenih gospodov je bila pravica življenjskega pomena za oglejske patriarhe, saj bi njihov sistem uprave z gradovi, ki so jih pogosto upravljali domači plemiči (npr. Loški), sicer razpadel. To pa le ni preprečilo stalnih sporov z gradiščani.⁹¹ Briksenški škof je uporabil pravico do svojega edinega kranjskega gradu Bled vsaj leta 1370 in še pozneje, ko je zastavljal grad Konradu II. s Kraiga.⁹² Nasploh pa je veljalo naslednje pravilo: bolj kot je bil dinast dejaven v teritorialni politiki, pogosteje je uporabljal pravico.

ZVESTOBA IN GRAD

V politiki gradov so bile pomembne *obljube zvestob* plemstva (*fidelitas, Huldigung*), naj bo to novemu deželnemu gospodu ali dinastičnim gospodom med 13. in 15. stoletjem. Prisega je zadevala osebo kakor tudi gospodove fevde, torej tudi gradove. Zelo znan je izrek zvestobe, ki so ga dali leta 1276 v samostanu Rein na Štajerskem najuglednejši koroški in štajerski plemiči kralju Rudolfu (v sicer specifičnih širših političnih okoliščinah).⁹³ Na videz zgolj osebna podreditev je potemtakem prinesla s seboj tudi podreditev gradu. Pri tem niti ni bila pomembna dejanska vazaliteta in je bil grajski fevdni gospod lahko celo ignoriran. Prav tako ni bila pomembna prvotna ministerialna pripadnost, kar se vidi iz podrejanja prvotno freisinškega, višnjegorskega, andeškega plemstva vojvodi Ulriku Spanheimskemu sredi 13. stoletja.⁹⁴ Trajnejša podreditev je sčasoma pozabila na formalne vezi, kar

vsaj do začetka 15. stoletja takih samostojnih pogodb ni bilo, pa tudi na Württemberškem, ki ga je Maurer natančneje vzel pod lupo, je bila pravica navadno v povezavi z drugimi dogovori (MAURER, Rechtsverhältnisse, 126, 128–130).

⁸⁷ ARS ZL 1357 VII 30. Dunaj; ARS ZL 1369 III 20. Dunaj; ARS ZL 1393 IV 25. Dunaj (Celjski). ARS ZL 1382 VII 9. Gradec; HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka (Svibenski).

⁸⁸ ARS ZL 1353 XI 11. in ARS ZL 1371 V 18. Celje (Šalek); ARS ZL 1359 V 15. (Turn pri Velenju); ARS ZL 1361 VII 13./20. (Vrbovec); ARS ZL 1364 VI 15. (Žusem); ARS ZL 1364 XII 15. (Rudenek); ARS ZL 1374 IX 16. Celje (Krško).

⁸⁹ HHStA AUR 1375 II 6.

⁹⁰ Svibenski: ARS ZL 1324 X 19. Štatenberk; ARS ZL 1326 II 10. Svibno. Viltuški: ARS ZL 1369 VIII 27.

⁹¹ ABV, št. 114–116; MDC VII, št. 97.

⁹² MDC 10, št. 736; Listina iz 1385 V 25. Gradec, v: ARS ZL 1491 VII 29. Gl. LEITNER, Kraig, 241.

⁹³ Vovbrški, Pfannberški (grofa), Ptujski, Stubenberški, Wildonski, Statteški, Liechtensteinski, Neidenberški, Rabensteinski, Teufenbaški, Vuzeniški, Svibenski, Trušenjski, Mariborski, Lipniški, vsi *ministeriales Stirie ac Karinthie* (GZM II/35). Naziv ministeriali je v tem primeru pomenil odličnejši naslov, saj so bili npr. Ptujski formalno salzburski ministeriali.

⁹⁴ KOMAC, Kranjska, 155 sl.

je učinkovalo na posest najmanj kot sprememba v sekundarni fevd, lahko pa celo pravno sporen, a dokončen prevzem in prehod posesti pod drugega gospoda. Najobičajnejši način podreditve je bila enostavna podelitev bivališča v fevd osebi, ki do tedaj ni bila v službi gospoda. Večinoma je šlo za najnižje sloje plemstva, za t. i. viteškozmožne hlapce, ki so morali za podeljen dvor opravljati različne naloge in kot *ieder chnecht seinem herren dien schol* (po besedah viteza Perchneja z Iga).⁹⁵ Namenska in kratka podreditve je bila tudi v zvezi z vojaškimi zaveznitvi, ko je plemstvo obljubljalo zvestobo zase in za vse svoje gradove v boju proti tretji osebi. Tako je Oto s Planine (Svibenski) leta 1301 obljubil grofu Henriku Goriškemu, da bo postal njegov zvesti služabnik in mu bo s svojimi ljudmi (vitezi) in gradovi stal ob strani proti Ortenburžanom.⁹⁶ Obljubljevalec si je lahko izgovoril, da se mu ne bo treba obrniti proti pravemu (fevdnemu) grajskemu gospodu.⁹⁷

V tem so bili najagresivnejši grofje Celjski, in to še pred povzdigom v grofe, ko so si začeli podrejši bivše vovbrške viteze in njihove potomce ali, kot je izjavil Hans Turnski leta 1358: ... *daz wir di edel unser gnedig herren von Heunburch mit dem leib zugehört haben und uns in aigens gewer herpracht habent uncz an den edeln mein gnedigen herren graf ... von Cili, der uns auch also her uncz an den chrieg pracht hat ...* Sedeži Turnskih v teh listinah niso bili izrecno omenjeni, saj so formalno pripadali deželnemu gospodu.⁹⁸ Celjski pa so začeli previdno: najprej so si podredili vovbrške viteze, kasneje pa so se z dovoljenjem novega (če je šlo za vovbrške alode) ali starega (če je šlo za fevdno posest) fevdnega gospoda ali kar brez dokopali še do gradu in posesti. Razumljivo, da jim je avtomatično pripadlo tudi viteško moštvo, zlasti od pomembnejših vitezov (npr. Kacenštajnov), ki so si lahko celo izgovorili določeno samostojnost pri iskanju zaslužka pri drugih gospodih, če jih Celjski ravno ne bi potrebovali.⁹⁹ Kacenštajni so se smeli kasneje na podlagi te klavzule samostojno udeleževati v habsburških vojaških pohodih. Grofje so si podredili tudi bivše habsburške¹⁰⁰ in svibenske¹⁰¹ gradiščane in jim ponovno prepustili varstvo podeljenih ali kupljenih gradov ter celo same lastnike, ki so se jim morali podrediti zaradi prezadolženosti in postati njihovi *dyener* ali vazali (Svibenski).¹⁰² Sem ter tja so grofje postopali ostreje: najprej so izsilili zvestobo, takoj zatem pa so jim vitezi predali grad, a so jim ga grofje takoj podelili nazaj v fevd. Kako spretni so bili, kaže primer gradu Rožek pri Moravčah. Leta 1367 sta njegova posestnika, vazala deželnega kneza Konrad in Hans Gall, najprej obljubila zvestobo Celjskim, naslednji dan pa sta jim predala grad in ga dobila nazaj kot celjski fevd.¹⁰³ Ta primer opozarja na dvodelnost klientelno–vazalnih odnosov v 14. stoletju. Zvestoba, naj bo klasična vazalna ali pa brez podelitve fevda, je bila tako opazen

⁹⁵ Tako pot so ubrali v 14. stoletju Auerspergi, ko so podeljevali dvore in manjšo posest: leta 1353 Tomažu iz Ron (KOMATAR 18, št. 99), leta 1357 Perchneju z Iga (KOMATAR 18, št. 111), leta 1389 Kuncu z *Rigelpsch* (KOMATAR 19, št. 250).

⁹⁶ MDC VII, št. 101.

⁹⁷ Npr. bratje z Werdensteina, ki so leta 1341 obljubili grofom Ortenburškim, da jim bodo služili z gradom Lož proti Šteberškim, ne pa proti oglejskemu patriarhu in gospodom Devinskim (HHStA AUR 1341 VIII 12. Ortnek).

⁹⁸ Leta 1336 Zbelovski (CKL, št. 163), leta 1337 Žamerški (CKL, št. 171), leta 1338 Kacenštajnski (CKL, št. 179), leta 1339, 1357 in 1358 postopoma vsi Turnski (CKL, št. 195; ARS ZL 1357 V 1.; ARS ZL 1358 II 24. Žalec; ARS ZL 1358 VI 15.), leta 1357 Mörtingerji (ARS ZL 1357 V 25.), leta 1358 Ložniški (ARS ZL 1358 II 7.), leta 1383 neki Konrad Schenk z dietrichsteinskim grbom v pečatu (ARS ZL 1383 V 12.).

⁹⁹ *Wenne aber si nicht dienst bedurfen, so habent si uns erlaubet ze dienen, an wider sew nicht und wenne si unser bedurfen, so sullen wier in chomen an alle widerrede.* (CKL, št. 179).

¹⁰⁰ Npr. leta 1340 Herman, gradiščan na Žebniku, in njegovi otroci zase in dediče (CKL, št. 200), leta 1365 Hans iz Kamnika (ARS ZL 1365 IV 22.), leta 1367 Konrad in Hans Gall (ARS ZL 1367 VI 14.).

¹⁰¹ Npr. leta 1352 Pencel »s Hriba«, eden od varuhov gradu Krško (ARS ZL 1352 VIII 14.).

¹⁰² Npr. leta 1366 Kolo s Svibnega (ARS ZL 1366 IV 21.), leta 1372 Viljem (ARS ZL 1372 VI 15. Metlika).

¹⁰³ ARS ZL 1367 VI 14.; ARS ZL 1367 VI 15.

dejavnik dinastične politike gradov. Kljub maloštevilnim virom domnevam, da je bila uporabljena povsod tam, kjer dinast ni mogel direktno spremeniti pravnoveljavnih odnosov, zlasti pri deželnih fevdih. Poprejšnja navezava posestnikov gradu je z ustrežno politiko in disciplino dinastu zagotavljala osvojitve gradu kot fevd ali celo kot alod.

DEŽELSKA SODIŠČA IN GRADOVI

Politično–upravni pomen gradov se da preveriti tudi s pomočjo analize zveze gradov s sedeži *deželskih sodišč*. Ustrezna predpostavka je, da so ta sodišča nadzorovali prav najstarejši in najpomembnejši gradovi, ki so imeli največ možnosti, da prevzamejo nadzor tudi nad sodstvom. Težo pa ima tudi predpostavka, da je prav posedovanje sodstva omogočalo imetnikom sodišč gradnjo gradov. Mlajši gradovi so lahko postali sedeži sekundarnih deželskih sodišč, ki so se razvila iz starih ali pa so ostala pri skromnih pomerijih. Glede na relativno pozen pojav gradov ni presenetljivo, da sta bila na Kranjskem v skoraj polovici deželskih sodišč od skupno 47 sedež le-teh mesto ali trg oz. grad v naselju ali ob njem. Na slovenskem Štajerskem je bilo razmerje podobno (od skupaj 45 v gradovih 20–22). Med najstarejšimi deželskimi sodišči so bila tista, ki so imela sedeže v kasnejših meščanskih naselbinah in zgodaj izpričanih gradovih.

Pretežni del Gorenjske je nadzorovalo prasodišče Kranj (naselje je bilo omenjeno že v 10. stoletju), iz katerega so se razvila deželska sodišča Trzič, Radovljica, morda pa tudi Bled in Škofja Loka.¹⁰⁴ Kamniško deželsko sodišče na Zgornjem gradu se je omenjalo že leta 1238, iz njega pa sta se razvila sodišči Lebek (ok. 1255) in Smladnik (ok. 1400), iz lebeškega pa v novem veku še sodni pomerij gradu Kolovrat.¹⁰⁵ Najkasneje do konca 14. stoletja je nastalo sodišče Gamberk (prvič 1433), ki se je razvilo v upravni mreži nekdanje Savinjske grofije.¹⁰⁶ Tretja matica je bilo prasodišče Ljubljana (pred 1220); iz nje so se razvila sodišča Goričane (pred 1444), Polhov Gradec (1458), Ig (16. stoletje?), iz dela ljubljanskega in logaškega v 15. stoletju Logatec, iz dela ljubljanskega in loškega (Nadlišek) pa Turjak (pred 1467).¹⁰⁷ Razvoj sodišč na Gorenjskem potrjuje relativna starostna razmerja med gradovi (npr. spanheimski venec gradov okoli Ljubljane), ki so sedeže deželskih sodišč dobili kasneje, in upravno-politično organiziranje vzhodne Gorenjske, ki je izhajalo iz andeškega središča Kamnik. Na Notranjskem je imel središčno vlogo oglejski fevd Ribnica (pred 1417), iz katerega so v 14. stoletju nastala ortenburška sodišča na gradovih Poljane (pred 1336), Kostel (1336) in Kočevje (1478).¹⁰⁸ Iz oglejskih fevdov so v 13. stoletju nastala vovbrško sodišče v Ložu, Dobropolje (kasneje Čušperk) in goriški Hašperk (pred 1217). Iz Loža se je do leta 1336 razvilo novo ortenburško sodišče Ortnek.¹⁰⁹ Tudi tam je šel razvoj deželskih sodišč enako pot, kot je bil ugotovljen pri analizi gradov: nastala so na območju oglejskih fevdov, oglejski vazali grofje Ortenburški, Vovbrški in Goriški pa so s kolonizacijo prišli do novih sodišč s pripadajočimi sedeži na pozneje zgrajenih gradovih. Na Dolenjskem je bila situacija še bolj povedna. Na zahodu je bilo prasodišče

¹⁰⁴ VILFAN, *Rechtsgeschichte*, 141–142; HAUPTMANN, *Erläuterungen*, 455–457.

¹⁰⁵ HAUPTMANN, *Erläuterungen*, 457–462.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 459.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 463–466.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 466–470.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 470–471.

Šumberk, iz katerega je do leta 1261 nastala Višnja gora, iz nje pa do novega veka pomerija v Vrhrki in Boštanju pri Mirni. Po letu 1261 je prevzelo vlogo Šumberka novo goriško sodišče Žužemberk, v katerem je kasneje nastal še pomerij gradu Soteska.¹¹⁰ Druga matica je bilo štatemberško sodišče, od katerega se je odcepil Otočec (do 1438), v njem pa je nastal pomerij Klevevža.¹¹¹ Vse skupaj je bila prvotno freisinška posest. Iz Štatemberka se je po ustanovitvi Novega mesta (1365) izločilo lastno deželsko sodišče.¹¹² Na vzhodnem Dolenjskem je bilo prvotno sodišče v Krškem, ko je nastalo po letu 1025 iz kraljevih darovnic; iz njega so se razvili Kostanjevica (12. stoletje), Boštanj (ok. 1280) in Mokronog (ok. 1280). Iz Kostanjevice so nastala deželska sodišča Mokrice in (Šrajbarski) Turn ter pomeriji Raka, Gutenwerd in Pleterje, iz Boštanja pa deželsko sodišče Rekštanj.¹¹³ Obrobna dolenska sodišča so se razvila v višnjegorsko-andeški Beli krajini (Metlika s pomeriji Črnomelj, Gradac, Pobrežje in deželsko sodišče Mehovo) in v spanheimskem Žumberku (13. stoletje).¹¹⁴ Iz babenberškega Laškega pa sta se v 13. stoletju izločila Svibno in Radeče.¹¹⁵

Slovenskoštajerska mreža deželskih sodišč¹¹⁶ je bila bolj zapletena. V nekdanji Savinjski grofiji so bila verjetna najzgodnejša sodišča tista s sedeži v Gornjem Gradu (iz njega se je kasneje odcepilo Mozirje), Žovneku (Ojstrica, Prebold), Vitanju (Dobrna, Ekenštajn, Šalek), Velenju (Turn), Gotovljah, Vojniku, Celju (Žalec), Šoštanju (Švarcenštajn), Laškem (Loka, Radeče – to je kasneje prešlo pod Kranjsko), Rajhenburgu (v prvi stopnji so se iz sodišča izločile Brežice, nato pa sta se utrdili sodišči v Pišecah in Brezicah; iz rajhenburškega se je do 14. stoletja izločilo še sevniško sodišče). Posebno zgodovino so imela sodišča na ozemlju krške škofije vzhodno in jugovzhodno od Celja. Iz enega ali morda več središč so se verjetno že v 11. stoletju razvila sodišča v Lembergu pri Poljčanah, Planini in enem od treh glavnih obsovelskih gradov. Iz Lemberga se je najprej izločil Rogatec, nato pa še Anderburg (verjetno v 13. stoletju). Iz nekega obsovelskega središča sta se osnovali sodišči Kunšperk in Podčetrtek, iz prvega nato še Podsreda in Bizeljsko, iz drugega pa še Pilštanj s kronološko podrejenima sodiščema Kozje in Žusem. Kot najstarejša sodišča in s tem gradovi so se dokazovali gradovi Gornji grad (Chager – Oglej), Žovnek (alod svobodnih gospodov, potomcev Askvincev, tj. savinjskih grofov), Laško (kolonizacijsko in upravno središče askvinsko-spanheimskega teritorija), Vitanje (severno središče krške posesti od konca 11. stoletja), Lemberg (vzhodno središče krške posesti), Planina in morda Podčetrtek (južno krško središče), Celje (sedež savinjskih grofov), Vojnik in Šoštanj (sedeža svobodnih gospodov v 12. stoletju), Rajhenburg (najstarejši salzburški grad v Posavju). Taka cepitvena shema ni nujno stoddotna, vendar se iz nje kot zanesljivo stara središča kažejo tisti gradovi, ki v kataloški analizi že na drug način izkazujejo precejšnjo starost.

V »grofiji za dravskim gozdom« so bili stari centri: deželnoknežji Maribor (Žleberk, Straß, Hrastovec), Radgona, Zbelovo ali Hompoš (Hompoš, Slovenska Bistrica, Konjice, Štatenberg, Turnišče) in morda Cmurek, najpomembnejše salzburško središče Ptuj (Vurberk, Ormož,

¹¹⁰ Ibidem, 471–473.

¹¹¹ Ibidem, 473–474.

¹¹² Ibidem, 474.

¹¹³ Ibidem, 474–477, 480–481.

¹¹⁴ Ibidem, 474, 479–480.

¹¹⁵ Ibidem, 477–478.

¹¹⁶ Za slovensko Štajersko in slovensko Koroško gl. MELL – PIRCHEGGER, Gerichtsbeschreibungen (katalog in zemljevid).

Malleg, Ljutomer – zadnji trije na novoosvojenem ozemlju po letu 1200) ter do 13. stoletja ogrski Borl (Saurič). Nastanek gradov in sodišč je bil na tem območju odvisen od vojaških operacij in osvojitve ogrskega ozemlja, ki so ga novi gospodje s pomočjo glavnih gradov takoj upravno konsolidirali. Glavna gospoda sta bila tam mejni grof (vojvoda) in salzburški nadškof, zato je šel razvoj izgradnje gradov in pripadajočih sodišč iz njunih glavnih središč, tj. iz Maribora, Zbelovega in Ptuja. Območje slovenske Koroške (Junska grofija) je imelo tri središča: šentpavelsko Vuzenico (Pukštanj) in Marenberk (Remšnik, Muta – ta je kasneje postala bamberška), ki sta bila prvotno najbrž združena, ter askvinska Slovenj Gradec (kasneje andeško in oglejsko središče) in Vitanje.

Sodišča in gradovi so se razvijali iz lokalnih deželnih, dinastičnih (cerkvenogospodskih) središč in njihovih prasodišč. Ti gradovi so praviloma zadržali sedeže deželskih sodišč vse do ukinitve leta 1811 v času francoskih Ilirskih provinc. Izjema je bil le Šumberk na Dolenjskem, ki so ga goriški grofje v 14. stoletju nadomestili z Žužemberkom. Sodni pomeriji in sekundarna deželska sodišča s kasneje nastalimi gradovi kot sedeži so bili podrejeni (vsaj v pravem krvnem sodstvu) tistemu najbližjemu deželskemu sodišču, ki ga je v času gradnje nadzoroval gospod, in to ne glede na kasnejšo neobičajno lego.

LASTNINSKO-POSESTNE OBLIKE

V zahodni Evropi sta prevladovala fevdna posest in grad. Po nekaterih starejših raziskavah naj bi bilo razmerje med alodnimi in fevdnimi gradovi v Avstriji v poznem srednjem veku občutno v korist prvih, na Koroškem in Štajerskem pa naj bi bilo razmerje menda približno uravnovešeno.¹¹⁷ Dejansko je bilo število alodnih gradov bistveno manjše, ne le na Štajerskem, marveč tudi na Kranjskem.¹¹⁸ Dejstvo je, da so bila vsa plemiška gospostva zbir alodov, deželnih in cerkvenih fevdov, zastavščin ipd. pravic.¹¹⁹ Zavaljo tega moramo problem lastništva in posestništva gradov in gospostev preučiti z več zornih kotov. Predvsem je potrebno upoštevati odnose lastnik – posestnik – dejanski prebivalec v različnih obdobjih. Posamezne pravice na posest so se lahko ločeno odtujevale, glavni znak pa je bil obvezen pristanek vrhovnega lastnika na vsako transakcijo.¹²⁰ Tu gre za dva pola: alod in fevd. Prvi je označeval zemljiško lastnino, prosto dajatev, in vso nefevdno posest. Za notranjeavstrijske dežele pa je znano, da so bili alodi v poznem srednjem veku le redko izrecno imenovani.¹²¹ V nemški terminologiji ustrezajo alodni posesti termini *freies Eigen*, *rechtes freies Eigen*, *freies lediges Eigen* itd. Nasprotno pa je termin *rechtes Erbeigen* pomenil zanesljivo le to, da je posest sodila med podedovano, naj je šlo za alod ali fevd, ne pa npr. med kupljeno. O prosti lastnini je sicer posredno pričalo tudi sklicevanje na postopanje v sporih po alodialnem, in ne fevdnem pravu. Vendar tu ni šlo nujno za alode.¹²²

¹¹⁷ KLEBEL, Territorialstaat, 211–212.

¹¹⁸ EBNER, Eigen, 81 sl.

¹¹⁹ EBNER, Eigen, 79–80; EBNER, Burg, 49.

¹²⁰ WEIGL, Materialien, 287–290.

¹²¹ EBNER, Eigen, 229–230, 235. O enačenju izraza *proprietas* s pojmom dejanske posesti (*gewere*) konec 13. stoletja zadostuje en primer: ko je Oto z Liechtensteina leta 1302 poklonil neko posest žički kartuziji, je prepustil tudi *proprietasis ius sive directum dominium* na to posest. Določil je še, naj imajo poslej kartuzijani posest *proprietasis titulo* (GZM II/98). *Proprietas* do 13. stoletja razen v pravnih zapisih ni imela zveze s pojmom *lastnina*, ki je (omejena na stvari) varovala oblast tretje osebe. Po eni strani se je *proprietas* iz srednjeveških virov širil daleč preko lastninskega pojma, po drugi pa je bil v vsebinsko malo poveden. *Proprietas* se ni omejila le na stvari, marveč tudi na ljudi in pravice, dohodke. Zato pa pojem *dominium* pomeni oblast oz. (pravno) gospostvo nad osebami in stvarmi (WILLOWEIT, *Dominium*, 138 sl.).

¹²² EBNER, Eigen, 239–240, 251–253 (navedene so predajne in varovalne formule). Nekateri raziskovalci so imeli termin *erbeigen* za alod (npr. ŠTIH, Gorica, 169–170). Zato pa je H. Weigl menil, da je izraz *ze rechten aigen* v nekaterih primerih lahko pomenil zgolj skrajšan postopek pri pridobitvi pristanka vrhovnega lastnika za odtujitev dela ali celote posesti (WEIGL, *Materialien*, 289).

KLAVZULA DEŽELNE OBVEZE ZA ŠKODO

V listinah s konca 13. stoletja je bilo vse več natančnejših garancijskih klavzul, v katerih je izstavitelj obljubljal pravno zaščito prejemnikovih interesov po deželnem pravu (*nach Landesrecht*). Takšna klavzula je utrjevala odgovornost, ki naj bi jo imel odtujitelj nepremičnine za posestništvo novega posestnika (lastnika), če bi mu jo hotela odvzeti tretja oseba. Izvršilni postopek je bil ob predložitvi listine s klavzulo pospešen, saj je sodišče takoj izdalo izvršilni nalog z vabilom nasprotni stranki, če na prvem naroku ni bilo ugovorov, pa je sledila takojšnja sodba in izvršba. Zato je (pravni) subjekt, ki je nekaj dajal, prodajal itd. drugemu, za določeno ali nedoločeno dobo (običajno) jamčil z vsem svojim premoženjem, včasih tudi za svoje dediče. Razen z nadomestno posestjo so lahko povrnili določeno kupno (zastavno) vsoto in dodatno (tretjinsko) odškodnino tudi v denarju. Ta garancijska oblika, ki se je zlagoma razvijala pod vplivom italijanskih jamčevalnih listin od 12. stoletja in se je pri nas utrdila v začetku 14. stoletja, imenovala pa se je deželna obveza za škodo (termin je iz časa okoli leta 1500). Imela je več variant.¹²³ Klavzulo so vsebovale garancijske klavzule v vseh prodajnih in zastavnih, ne pa vedno v fevdnih podelilnih in drugih listinah (pogodbah, razsodbah, darovnicah ipd.) in redkeje v listinah deželnega kneza iz 14. stoletja, saj je v njih že prihajalo v ospredje sklicevanje na razsodbo deželnega kneza (fevdnega gospoda) namesto sklicevanja na deželno pravo.

Izraz deželno pravo v (garancijskih) klavzulah deželne obveze za škodo ni meril na ločitev prava, kot sta jo poznali obe pravni zrcali (deželno in fevdno pravo), še manj pa je pomenil naslov alodialne lastnine, nasprotje katerega naj bi bilo sklicevanje na fevdno pravo za fevde. V resnici je pomenil točno tisto, kar si predstavljamo pod izrazom dežela: sklicevanje na običajno oz. kodificirano pravo dežele, kjer je ležala posest. Z deželnim in mestnim pravom se je na koncu visokega srednjega veka pojavil tip prava, ki je nadomestil pripadnost osebe specifičnemu rodovnemu pravu, kot je bilo običajno v zgodnjem srednjem veku. Fevdno pravo je obstajalo že več stoletij pred pojavom splošnega deželnega prava in se poleg drugih parcialnih prav – izhajajočih iz osebnih razmerij (npr. ministerialno) in prvotno odločilnih za sodno pripadnost posesti – vključilo v enotno deželno pravo in običaje, ki so pri nas postali trdnejši v začetku 14. stoletja. Uvajanje klavzule v kranjsko in slovenskoštajersko prakso je šlo v korak z uvajanjem kanonskega oz. rimskega prava, ki je bilo na Kranjskem še posebej opazno v času močnejšega oglejskega vpliva v 13. stoletju in tirolsko-goriškega gospostva do leta 1335. V primeru Kranjske sta se oba elementa časovno dopolnjevala, saj se je kot dežela konstituirala šele sredi 13. stoletja. Nekaj večja je razlika pri Štajerski, kjer je osnovanje dežele (do ok. 1237) očitno nekoliko prehitelo recepcijo rimskega prava.¹²⁴ Najboljšo razlago dajejo posebni deli klavzule, iz katerih je razvidno, da je bil termin deželno pravo krovni izraz za različna podrejena prava: »po alodialnem pravu za alode (prosto lastnino, tj. Eigensrecht) in

¹²³ O pravnem pomenu deželne obveze za škodo gl. POLEC, Paberki, 290 sl.; DOLENC, Institut, 33 sl.; VILFAN, Landschadenbund, 451 sl.; VILFAN, Pravna zgodovina, 244–245, 275. Bartsch je ločil več podvariant te t. i. Schermklausel (BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 42). O obljubah zaščite in odvisnosti od razvoja dežele na primeru Gornje Avstrije gl. HAGENEDER, Landesbegriff, 166 sl.

¹²⁴ KROESCHELL, Rechtsgeschichte 1, 285–286. Leta 1335 sta se sklicevala Rudolf II. s Svibnega in Otokar Pfoffojčec na štajersko deželno pravo, čeprav je bilo vse – tako prodajalca kot tudi kupca in vsa posest – na Kranjskem (ARS ZL 1335 XI 25. Krško; ARS ZL 1335 XI 25. Krško). To je bila posledica (še) negotove kranjsko-štajerske deželne meje na tistem območju. O takih primerih negotove deželne meje gl.: HAGENEDER, Landesbegriff, 172 sl.; VILFAN, Pravna zgodovina, 221.

po fevdnem za fevde (Lehensrecht),¹²⁵ samo po »fevdnem pravu, kot ga vsebuje deželno pravo (na Kranjskem, Štajerskem)«,¹²⁶ »po deželnem in po fevdnem pravu«,¹²⁷ »po deželnem pravu in po pravu jutrne«,¹²⁸ »po deželnem in zastavnem pravu«,¹²⁹ »kot pravi pravo za doto, jutrnjo, fevdno in deželno pravo«,¹³⁰ »po alodialnem in deželnem pravu«,¹³¹ »kot pravi alodialno pravo in je deželni običaj«,¹³² »po grajskem fevdnem pravu ... po deželnem pravu.«¹³³ V glavnem pa je bila klavzula enostavnejša in se je glasila le na deželno pravo, naj je šlo za prosto lastnino (alode) ali fevde,¹³⁴ redkeje pa samo po fevdnem pravu.¹³⁵

Ti primeri okrepljujejo misel, da samo sklicevanje na deželno pravo pri deželni obvezi nikakor ni bilo dokaz za prosto lastništvo (alod) objekta poslovanja pa tudi za zanesljivo pripadnost (obmejne) posesti neki deželi ne. To je bil le krovni izraz, zagotovilo, da bo zaščita potekala po členih prava določene dežele in po njegovih specifičnih delih (običajih). O alodu pa smemo zanesljivo govoriti le, če se formula izrecno glasi »po lastninskem (tj. alodialnem) pravu«. Obenem pa je sklicevanje že kazalo na okrepljeno deželno zavest poslovnih partnerjev, oz. na njihovo pripadnost deželi.

DO KONCA 13. STOLETJA

Glede na nastanek večine gradov do srede 13. stoletja so bili gradovi z zornega kota gospoda takoj po zgraditvi pretežno njihova lastnina (alod). Kako pa so graditelji sploh prišli do alodov? Po H. Ebnerju so večinoma nastali zaradi odtujitve kraljeve posesti (npr. darovnice za družino Heme Breško-Seliške v začetku 11. stoletja), iz državnih fevdov (npr. Vipava, Krško), ki so izgubljali uradniški značaj in jih najkasneje do 14. stoletja vazali niso več priznavali. Zlasti grofje so do 11. stoletja prejeli za službovanje precejšnjo posest, ki so jo sčasoma lahko alodizirali. Po prenehanju službovanja so obdržali posest in sodne pravice ter ostali enako močni kot pravi grofje. Zato je razumljivo, zakaj so grofje Višnjegorski, Andeški, Bogenski, Ortenburški, Spanheimi

¹²⁵ Pri prodaji dela salzburškega gradu Krško leta 1335: ... *nach landesrecht, aygen nach aygens recht, lehen nach lehens recht* ... (ARS ZL 1335 XI 19. Krško). Enako pri krškem fevdnu gradu Podsreda leta 1338 (CKL, št. 173). Pri alodialnem gradu Cmureku leta 1386: ... *als aygens und lehens recht ist nach gewonhait des landes ze Steyer* ... (ARS ZL 1386 VIII 28.). Imenovanja posebnih prav za razne posle so navedena v: BARTSCH, Seelgerätsstiftungen, 42.

¹²⁶ Fevdni stolp v Šmartinu leta 1338 (CKL, št. 178); del gradu Osterberg leta 1348 (GZL X/24, GZL X/25).

¹²⁷ Del fevdnega gradu Snežnik leta 1367 (ARS ZL 1367 VIII 24.). Več slovenskoštajerskih krških fevdnih gradov leta 1378 in 1387 (ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje). Fevdni grad Dravograd leta 1387 (ARS ZL 1387 VI 13. Dunaj). Fevdni grad Kunšperk leta 1395 (ARS ZL 1395 VIII 13. Straßburg). Fevdni dvor Pleker leta 1398 (ARS ZL 1398 V 16. Dunaj). Del fevdnega gradu Osterberg leta 1339 (GZL IX/17). Krški grad Helfenberg leta 1340 (CKL, št. 206).

¹²⁸ Dvor v Spodnjih Dupljah leta 1348: ... *nach morgengab und nach landes recht* ... (ARS ZL 1348 IV 23. Kranj).

¹²⁹ Grad Liechtenstein leta 1384 (ARS ZL 1384 II 10.).

¹³⁰ Fevdni grad Lebek kot poročni izdatek leta 1392 (ARS ZL 1392 VI 28. Dunaj).

¹³¹ Lastniški grad Smlednik leta 1328: ... *nach aigens recht und landes recht* ... (CKL, št. 123, 124). Lastniška posest na Notranjskem leta 1333 (HHStA AUR 1333 VII 31. Weissensee). Lastniški grad Sicherstein leta 1374 (ARS ZL 1374 IX 12.).

¹³² Lastniški del gradu Konjice leta 1339: ... *aygens recht und des landes gewonhait ist* ... (ARS ZL 1339 VIII 15.).

¹³³ Del fevdnega gradu Osterberg leta 1340 (GZL IX/18).

¹³⁴ Za fevde z izključno deželnoopravno formulo gl. gradove in gospostva: Rogatec (CKL, št. 66), Podsreda (HHStA AUR 1320 X 13.), Mirna (ARS ZL 1362 XII 2.; ARS ZL 1365 IV 24.), Ploštanj (ARS ZL 1366 I 24.; ARS ZL 1366 I 24.), Kostivnica (CKL, št. 113), Otočec (ARS ZL 1330 VI 26.; ARS ZL 1348 II 25.), Ekenštajn (CKL, št. 149), Planina (CKL, št. 187), Prežin (CKL, št. 208, 209; ARS ZL 1346 II 2. Celje), stolp v Vipavi (ARS ZL 1346 IX 8. Celje), Osterberg (GZL X/22), Gornji grad (ARS ZL 1349 XII 14.), stolp pri Kunšperku (ARS ZL 1351 V 12.), Krško (ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec), Vrbovec (ARS ZL 1360 IV 28. Celje), dvor Stopiče (ARS ZL 1376 XI 11.) itd.

¹³⁵ Krški grad Podsreda leta 1340 (CKL, št. 204); deželnoknežji grad Zgornji Kamnik leta 1341 (HHStA AUR 1341 X 4. Dunaj); celjski grad Rudenberg leta 1364 (ARS ZL 1364 XII 15.).

in Vovbrški, še prej pa Askvinci tako uspešno alodizirali ogromno posest na Kranjskem in slovenskem Štajerskem. Oglejski patriarh (nominalni kranjski mejni grof od konca 11. stoletja) že od 12. stoletja ni več mogel nadzorovati širjenja njihovih alodov in sodstva, niti ga ni mogel ovirati ali celo preprečevati. Na slovenskem Štajerskem je bilo dogajanje nekoliko drugačno, rezultat pa v bistvu enak. Če odmislimo alodiziranje koroških in štajerskih grofov v Podravju in Posavinju (Spanheimov, Otakarjev), so v 12. stoletju alodizirali tako zunanji grofje (Vovbrški v srednjem delu Savinjske doline, Andeški kot delni dediči Askvincev v Slovenj Gradcu), svobodni gospodje (Žovneški zahodno od Celja, Vojniški severno od Celja, Šoštanjski okoli izvirnega gradu), kot tudi deželni in cerkveni ministeriali (Konjiški, Ptujski, Kunšperški).

Pogosto je prišlo tudi do naslednje zgodbe: kraljeva posest > podelitev grofu > podelitev Cerkvi > podelitev plemičem. Tipičen primer je velik del posesti krške škofije, ki je dobila nekdanjo kraljevsko posest na slovenskem Štajerskem in Kranjskem od Heme Breško-Seliške. Čim je posest prešla na cerkveno institucijo, je morala postati pravno prosta (cerkvena) last. Druga možna pot je bila v novih krčenjih (kolonizacija): gospod svojim ministerialom ni podeljeval v alod že kultivirane posesti, marveč mu je to omogočil na podeljeni neizkrčeni zemlji. Končno velja omeniti še tiho pretvorbo fevdov v alode.¹³⁶ Ker so imeli gosposke oz. grofovske alode (gradove) nato v upravi ministeriali, kasneje običajni vazali, je bilo vrhovno lastništvo gospodov nad dedno posestjo *proprietas*.

Z gledišča prebivalcev gradov so imeli ministeriali gradove na Kranjskem do približno konca 13. stoletja zaupane v gradiščanstvo ali pa že podeljene v fevd. Za nižje plemstvo se je fevdizacija najprej zgodila pri cerkvenih gospodih, nekaj kasneje pa se je tudi ministerialno gradiščanstvo začelo spreminjati v običajno vazalstvo, resda v začetku še ne dedne oblike. Dednost fevdov za nižje plemstvo se je na Kranjskem uveljavila po sredi 13. stoletja, saj so še malo pred tem npr. nesvobodni dediči izumrlih svobodnih gospodov Auersperskih izgubili večino oglejskih fevdov na Notranjskem in Dolenjskem. Pravih deželnih fevdov zaradi relativno poznega osnovanja dežele dolgo ni bilo. Fevdi, ki so nastali iz alodov dinastov in nominalnega mejnega grofa (oglejskega patriarha) so namreč imeli do leta 1228 status andeških rodbinskih fevdov, po letu 1230 babenberških, po letu 1248 so spanheimskih, in šele grofje Tirolsko-Goriški so zbir podedovanih gospostev izumrlih dinastov poenotili in jo podelili vazalom ali obdržali zase oz. podelili v zastavo. Po letu 1335 so Habsburžani vse, kar ni bilo last drugih gospodov (še živečih dinastov in cerkvenih fevdalnih gospodov), vključno z nekaterimi oglejskimi – npr. Ljubljano, uvrstili v deželnoknežjo.

Na slovenskem Štajerskem je bila ministerialna fevdizacija zgodnejša. To se je odražalo tudi v poslovanju in dedovanju gradov med vazali že od konca 12. stoletja (večinoma pri krških in deželnih ministerialih), kar je bilo deželnim ministerialom potrjeno že leta 1186 v Georgenberškem privilegiju, leta 1237 pa vsem ministerialom. Na Kranjskem je to prišlo v navado šele proti koncu 13. stoletja. Prvotno so največ poslovali s cerkvenimi fevdi, v 12. stoletju pa vedno bolj tudi z deželnoknežjimi, predvsem zaradi izumrtja starih svobodnih rodbin (npr. mariborske veje Spanheimov, starih Cmureških). Deželnoknežji prevzem fevdov izumrlih gospodov pa od druge polovice 13. stoletja na Štajerskem zaradi uveljavitve dedovanja ni bil več pogost. Z nekaj kasnejšimi akcijami (npr. podreditev žovneškega jedra leta 1308, salzburškega Ljutomera

¹³⁶ EBNER, Eigen, 47, 59, 67–69, 292–302.

že okoli leta 1300 itd.) pa se je obseg deželne posesti in fevdov povečal, precej bolj kot na Kranjskem. K temu sta pripomogla tudi zaseg nekaterih cerkvenih fevdov in tiha prevedba cerkvenih fevdov, ki jih je imel deželni knez, v njegov alod sredi 14. stoletja. Posedovanje cerkvenih fevdov je bilo tudi bolj ločeno kot na Kranjskem: glavni (veliki) fevdi so bili pridržani višjemu plemstvu oz. uglednim ministerialom, manjši fevdi – pa čeprav z gradovi vred – so bili dostopni tudi nižji ministerialiteti. Primer tega je krška fevdna politika: pet t. i. glavnih fevdov (*feuda principalia*) so držali Žovneški (Lemberg pri Poljčanah), Konjiško-Rogaški (Rogatec), Kunšperško-Ptujski (Kunšperk) in Katschi (Podsreda in Planina). Manjša zemljiška gospodstva in gradove so si razdelili krški ministeriali, verjetno le iz dveh, morda treh rodbinskih krogov (t. i. vzhodnoceljski, severozahodnoceljski in severovzhodnoceljski), ki so jih med seboj dedovali, medtem ko so nosilci glavnih petih fevdov lahko prišli tudi do manjših krških gradov (npr. grofje Celjski in Ptujski v 14. stoletju), obratno ni bilo mogoče.¹³⁷

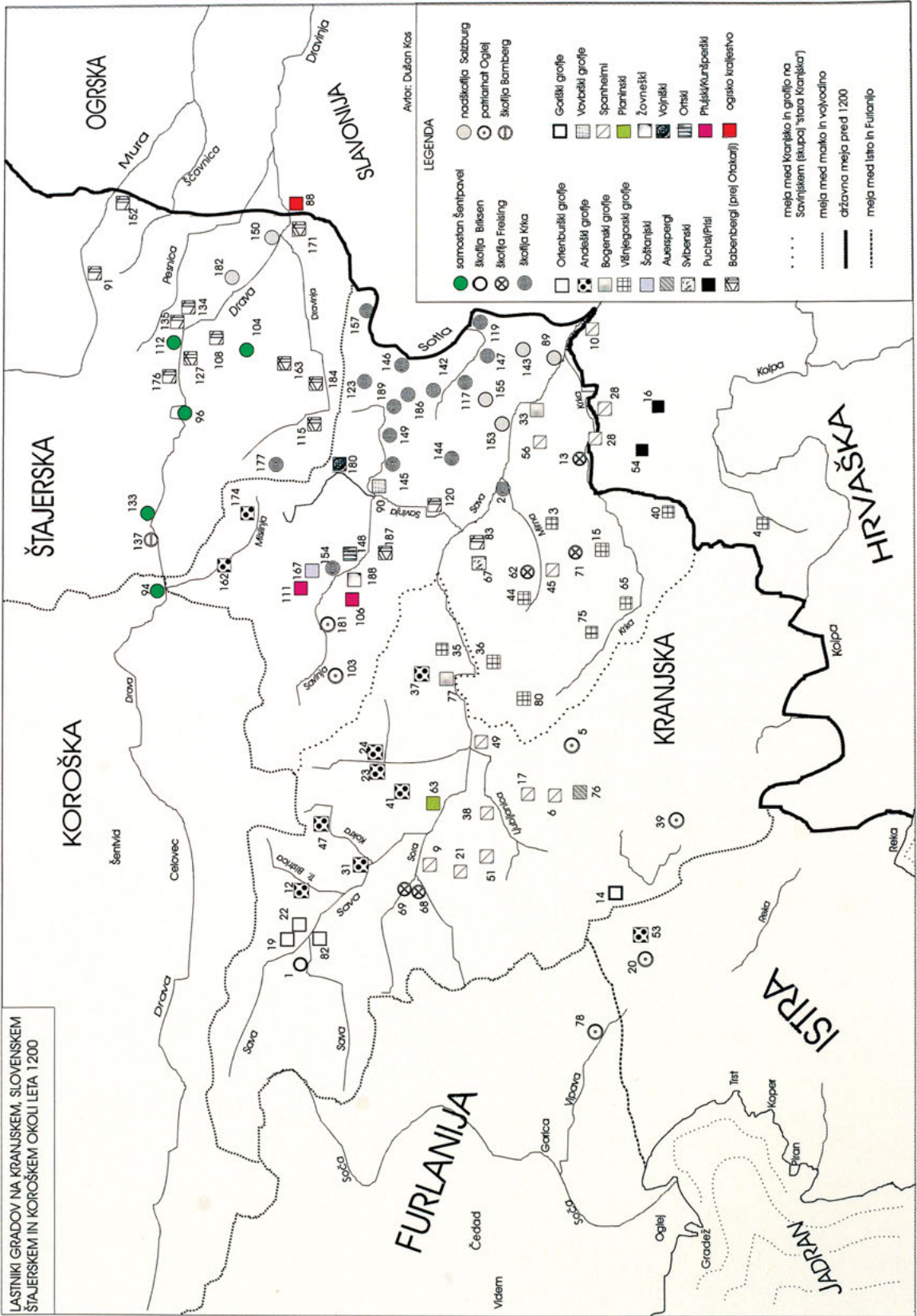
Direktnih navedb t. i. vezanolastniških (t. i. *Inwärtseigen*) gradov v virih za obravnavano ozemlje ni. Toda že od začetka 13. stoletja je več besed o ministerialni lastnini (npr. v privilegiju za vovbrško-sternberške ministeriale v Ložu leta 1237) za drobnejšo posest, ki v bistvu ni bila nič drugega kot vezanolastniška, če izstavitelj ali njegov pisar nista imela v mislih še kaj drugega, recimo kar za običajen alod. Za ta tip nepopolne lastnine, kolikor se je dejansko sploh razlikoval ob običajnega aloda, naj bi bilo značilno,¹³⁸ da posestnikom (ministerialom) ni bila podeljevana kot pravi fevdi marveč so jo imeli v dedni užitek, a ne kot pravo lastnino. Oblika je bila v alpskih deželah nekakšen nadomestek za fevde zahodnoevropskega tipa. Imetniki, obvezani službi gospodu (nemška literatura govori o *Dienstmann*; star termin *dežman* se ni uveljavil, zato uporabljamo izraz ministerial tudi zanje), so imeli pravico dedovanja, kar je pomenilo boljšo kvaliteto kot omejevalni ministerialni načini. Le v primeru izumrtja rodu je bila vezana lastnina vrnjena gospodu. Uživanci niso bili obvezani običajnih ministerialnih obvezam, so pa bili vključeni v gospodove dejavnosti vsaj posredno, recimo kot občasno spremljanje. Tak tip posestništva na najnižji stopnici imetniške lestvice lahko sicer domnevamo za nekatere manjše utrdbe, ki so jih imeli ministeriali na Kranjskem. Vsekakor pa se je omejena ministerialna lastnina, če je kot posebna oblika lastništva na podalpskem območju sploh bila tako pojmovana, najkasneje konec 13. stoletja, ko je prišlo do statusnega, političnega in premoženjskega dviga dinastičnih ministerialov, pretvorila v alode in običajne (dedne) fevde.

Pravna oblika goriških gradov v »grofiji v Slovenski marki« ni povsem jasna. Mnenje, da so imeli ministeriali vse gradove (v 13. stoletju) v fevdu in so bili zato tudi goriški vazali bi glede na zahodne vplive morda celo držalo. Vendar predvsem za kasneje pridobljene oz. zgrajene gradove. Starejši, z izjemo Šumberka (fevd), so prešli pod goriško oblast kotdominikalni, tj. gradiščanski (Mehovo, Hmeljnik, morda Črnatelj). Iz virov ni razvidno, ali je bila v nekaterih primerih, zlasti, če je ministerial prišel do posesti s kolonizacijo, posest ob podreditvi gospodu ministerialova, ali pa last gospoda. Le Svibno, Smlednik in Stari grad na Kranjskem so ohranili kontinuiteto alodialnega statusa vse v 14. stoletje tudi iz gledišča posestnika iz nedinastičnih in cerkvenih, grofovskih ter vojvodskih krogov.¹³⁹

¹³⁷ DOPSCH, *Landherren*, 327–333; KLEBEL, *Lungau*, 160 sl.

¹³⁸ Gl. tudi KOMAC, *Kranjska*, 141, 230–231.

¹³⁹ URBKr II, št. 96. Za *Inwärtseigen* so še vedno temeljne ugotovitve v: PUNTSCHART, »*Inwärts-Eigen*«, 68–93. Prim. še: EBNER, *Eigen*, 71–76; MITTERAUER, *Burg*, 379; ŠTIH, *Gorica*, 170. Za grad Smlednik gl. CKL, št. 122–125, vse iz leta 1328 (*aygen veste Vlednyk*).

Legenda k zemljevidu je v razdelku Seznam prilog.

Na slovenskem Štajerskem so vidnejši ministeriali že okoli leta 1200 kot sorodniki in dediči prevzemali alode izumrlih ali propadlih gospodov, kar jim je omogočilo dvig med gospode in v deželno plemstvo. Alodialni status se je ohranil za Celje in štiri žovneške gradove severozahodno od Celja, andeško slovenjegraško gospostvo (vse del askvinske zapuščine) ter Šoštanj, ki so ga od gospodov Šoštanjskih prevzeli grofje Vovbrški. Fevde so naknadno alodizirali tudi nekateri deželni ministeriali, npr. Konjiški (Konjice), njihova stranska veja Rogaški (Zbelovo), Treunski (Majšperk) in cerkveni vazali (Trušenjski npr. grad Marenberk). Posebej velja omeniti alodizacijo dela kunšperškega Turna v režiji kunšperških vitezov konec 13. stoletja. Do spremembe je moralo priti s privoljenjem Kunšperških, Turnski pa so še naprej ostali njihovi vitezi. Razlika med Kranjsko in slovensko Štajersko (in slovensko Koroško) je bila jasna: alodifikacija je bila na Kranjskem prihranjena starim svobodnim gospodom, predvsem dinastom, na Štajerskem pa v istem času dosegljiva tudi najuglednejšim ministerialom deželne in cerkvene provenience. To, kar je bilo dosegljivo njim, ni bilo Kranjcem še sredi 13. stoletja ob izumrtju svobodnih gospodov Auerspergov, saj se je večina njihovih alodov spremenila v (kasneje deželni) fevd.

14. STOLETJE

Tedaj je prišlo do poskusov za poenotenje statusa gradov in gospostev. Za visoko plemstvo je bilo pomembno vprašanje, ali imajo gradove in gospostva kot fevd ali – še bolje – kot alod. Termin *Freieigen* je od druge polovice 13. stoletja izgubljal ekskluzivnost in se poslej pojavljal pri posesti vseh slojev oz. stanov. Beseda *frei* je služila le še kot razširitev besede *last (eigen)*.¹⁴⁰ V 14. stoletju je bilo zaznavati dva sočasna in dopolnjujoča se procesa – prevedbo alodov v fevde in obratno, tj. fevdov v alode.

Do 13. stoletja so na Kranjskem nastali fevdi na delu cerkvene posesti, ki so jo imeli tako grofje (Ortenburški od Ogleja), gospodje (Svibenski in Planinski, in to od Krke, Salzburga in Freisinga) kot tudi pomembnejši vazali. Za Kranjsko naj omenim zlasti freisinške fevde Čreteških, na Štajerskem in Koroškem pa npr. ožji rodbinski krog krških ministerialov, ki je od konca 12. stoletja kot dedne fevde posedoval več gradov vzhodno od črte Šalek–Ploštanj–Podsreda, dalje viteze Vrbovske z dednimi oglejskimi fevdi v Zgornji Savinjski dolini ter trušenjski krog s šentpavelskimi fevdi v zgornjem slovenskem Podravju (Dravograd, Vuzenica, Marenberk). Pri tej skupini je šlo za dodatne, manj za izvirne gradove, razen če niso postali sedeži stranskih vej. Poseben primer je bilo posedovanje salzburških gradov v Podravju in Posavju. Te so salzburški ministeriali posedovali formalno kot dedni gradiščani, ne pa kot vazali. To je veljalo tudi za Ptujске in njihov izvorni grad Ptuj. Izjemoma so jim nadškofje podelili v fevd ozemlje na vzhodu, a le ker so ga Ptujski iztrgali Ogrom. Razlog je bila želja Salzburga, da bi se osnovala solidna vojaška uprava.

¹⁴⁰ EBNER, Eigen, 241–242, 300–302. VILFAN, Rechtsgeschichte, 129.

SPREMINJANJE ALODOV V FEVDE

Relativno pogosto so se spremembe alodov v fevde zgodile po izumrtju nekega rodu. V tem primeru je lastnina, če ni bilo ožjih dedičev, prešla na deželnega kneza, ta pa jo je podelil v fevd ali zastavo drugim. To so bili t. i. fevdi od dežele. Na Kranjskem sta bila dva taka primera: Svibno, ki je po izumrtju kranjske veje rodbine leta 1397 postal deželnoknežja zastava, še zgovornejši primer pa je bil status Turjaka, ki je po izumrtju (svobodnih) gospodov Auerspergov sredi 13. stoletja prešel kot deželni fevd v roke njihovih ministerialov (morda nesvobodne veje) in ohranil fevdni status še v novi vek. Na slovenskem Štajerskem je bilo podobno s Cmurekom, ki pa so ga novi posestniki že v 13. stoletju uspeli spet spremeniti v alod. Zato pa sta alodialni gospostvi Vojnik in Miltenberg, jedro svobodnih gospodov Vojniških, ostali deželnoknežja fevda. Prav izumrtje starega svobodnega plemstva do preloma 13. v 14. stoletje (na Kranjskem še nekaj kasneje) je bilo razlog ne le za pomanjkanje vesti o alodih, marveč tudi za njihov manjši obseg v primerjavi s fevdi. Izguba alodialnega statusa je pomenila stanovski padec bivšega lastnika, nižji položaj (stranskega) dediča, ki je prevzel posest, predvsem pa odmik od gosposkega stanu.¹⁴¹

Poseben primer je bila načrtna žovneška podreditev štajerskemu deželnemu gospodu (Habsburžanom) s celotnim rodbinskim jedrom (Žovnek, Ojstrica, Šenek, Libenštajn) leta 1308, tj. v času najhujših spopadov med Habsburžani in koroškimi vojvodami v kontekstu vojne za češko krono (1306–1311).¹⁴² Razloge gre iskati v zaščiti pred ostrejšo plemiško politiko koroških Majnhardincev, pa tudi v habsburškem pritisku na Žovneške, saj bi lahko odsotnost oblasti štajerskega vojvode v Zgornji Savinjski in Šaleški dolini pripeljal do priključitve tega teritorija Kranjski.

Že okoli leta 1300 je Habsburžanom uspelo vnovčiti zavezništvo s salzburškim škofom in od njega prevzeti alod Ljutomer. Do večje akcije je prišlo v času vojvode Rudolfa IV., ki je načrtno poskušal z deželnoknežjo fevdalizacijo zlasti tistih alodov, ki so se razvili iz nekdanjih cerkvenih fevdov. Šlo je za željo po uveljavitvi realne deželnoknežje oblasti, pa tudi za pridobitev nadzora nad obdravskimi šentpavelskimi in bamberskimi gospostvi Marenberk, Dravograd, Vuzenica, Muta) oz. za nadzor nad cestami med Koroško in Savinjsko dolino (Slovenj Gradec, Guštanj). Postopek je bil povsod enak: plemiči so izročali deželnemu knezu alode in jih takoj prejeli nazaj v fevd. Na Kranjskem je bilo fevdov, godnih za prevedbo, manj. Pri prevedbi manjših gradov (npr. Rožeka na Gorenjskem) je šlo tudi za neupoštevanje dedovanja hčera, čeprav je bilo to omogočeno štajerskemu plemstvu že z Georgenberškim privilegijem leta 1186, na Kranjskem pa najkasneje do začetka 14. stoletja po deželnem pravu (zapisanem leta 1338).

Načrtneje, prej in uspešneje so se s spreminjanjem alodov v fevde ukvarjali Žovneško-Celjski. Svoje viteštvo, ki so ga podedovali po grofih Vovbrških, so prisilili v odpoved (sicer redkim) alodiziranim gradovom in jih podelili nazaj v fevd. Kot primer navajam grad Rudenek, ki je bil alod vitezov z Vrbovca. Leta 1364 so ga predali in takoj prejeli od grofov v pravi fevd.¹⁴³ Nastajal je nov podsloy vazalov, ki se je ločil od klasičnih vazalov iz vrst višjega plemstva. Tu naj opozorim še na pojav sekundarnih fevdov, ki so se jih za

¹⁴¹ EBNER, Burg, 50.

¹⁴² CKL, št. 80.

¹⁴³ EBNER, Eigen, 256–257. ARS ZL 1364 XII 15. Za spreminjanje manjših plemiških selišč v fevde grofov Celjskih gl. tudi: ARS ZL 1359 V 15. (Turn pri Velenju); ARS ZL 1379 VI 23. (Gorjuše); ARS ZL 1385 XII 13. (Breitenau) in ARS ZL 1395 V 29. (Črnelo).

učvrstitev vpliva na nižje plemstvo pri nas posluževali dinasti in pomembnejši gospodje od konca 13. stoletja (Svibenski, Auersperški, Ptujski, Kunšperški, Vovbrški, Celjski, koroški Kraigi).¹⁴⁴ Sekundarne fevde so podelili naprej svoji klienteli. Vendar pa je imel ta način obvladovanja gradov močnega tekmeča v gradiščanski upravi (gl. v nadaljevanju).

SPREMINJANJE FEVDOV V ALODE

Alodiziranje sedežev je bilo želeno pri vseh slojih plemstva, saj so se z njim izvili izpod nadoblasti gospoda in njegovih zahtev, pomembnejšemu viteštvu pa je omogočalo pot med deželane, za kar so morali izpolnjevati še nekatere druge pogoje. Resnici na ljubo je bila v 14. stoletju statusna pot na obravnavanem ozemlju ravno obratna – večina nekdanjih ministerialov je izgubljala že alodizirane gradove in ostajala med vitezi ali padla med njih. Do teh pretvorb je prihajalo pod vplivom podeljevanja večnih fevdov v 13. in 14. stoletju. Meja med alodom in fevdom se je izgubljala, saj so tudi fevdi v bistvenih elementih postajali enaki alodom. Obenem je alod omogočal osnovanje sklenjenih velikih gospostev in pridobitev višjih sodnih pravic. Vojvoda Rudolf IV. je pri tem izrabil vojno z oglejskim patriarhom v 60. letih 14. stoletja. Po mirovni pogodbi v Koprivnici in sporazumu na Dunaju (1362) si je prisvojil velika fevdna oglejska gospostva južno od Drave (npr. Lož, Slovenj Gradec itd.). Po Rudolfovi smrti je ta politika v večini primerov propadla, saj njegovi bratje in nečaki niso mogli niti dokončno realizirati pridobitev ali pa so jih celo izgubili. Šele v 15. stoletju jo je obnovil vojvoda Friderik V.¹⁴⁵ Deželnemu knezu pa je tedaj pomagalo pravilo, da mora biti osnova državne kneževine alod, kar je stremuške Celjske leta 1423 prisililo v brezplačno predajo 14 zastavljenih gradov in mest vojvodi Ernestu v zameno za ponovno prevedbo žovneškega rodbinskega jedra (od leta 1308 deželnega fevda) in vseh drugih deželnih fevdov v celjskih rokah v alod. To je bila formalna predpostavka za povzdig Celjske grofije v kneževino, saj se je posest Celjskih šele s tem skoraj povsem oddelila od druge kneževine, tj. štajerske vojvodine.¹⁴⁶

Do pretvorbe fevdov v alode je na Kranjskem prihajalo ravno pri gradovih iz zapuščine koroških vojvod. Taka sta bila gradova Jeterbenk in Polhov Gradec. Prvega so nekdanji ministeriali alodizirali že ob prodaji Zgornjega in Spodnjega gradu, stolpa in celotnega gospostva Viljemu s Šperenberka, drugega pa leta 1364, prav tako ob prodaji člana prvotnega rodu Ulrika s Polhovega Gradca in sodediča Konrada Galla grofom Celjskim.¹⁴⁷ Še za en grad iz popisa iz leta 1311 vemo, da je v 14. stoletju postal alod. To je bil Sicherstein, ki je bil leta 1374, ko sta ga lastnika Henrik in Oto z Sichersteina prodala Celjskim, *fur rechten freyen aygens*.¹⁴⁸

Na slovenskem Štajerskem so uspeli gospodje Ptujski že v 13. stoletju alodizirati nekdanji ogrski fevd Borl, v istem času pa še deželnoknežji fevd po izumrli glavni veji Treunskih grad Treun. Deželnoknežji dedni gradiščani so to storili od leta 1300 z gradom Radgona, Kranichbergi že v 13. stoletju

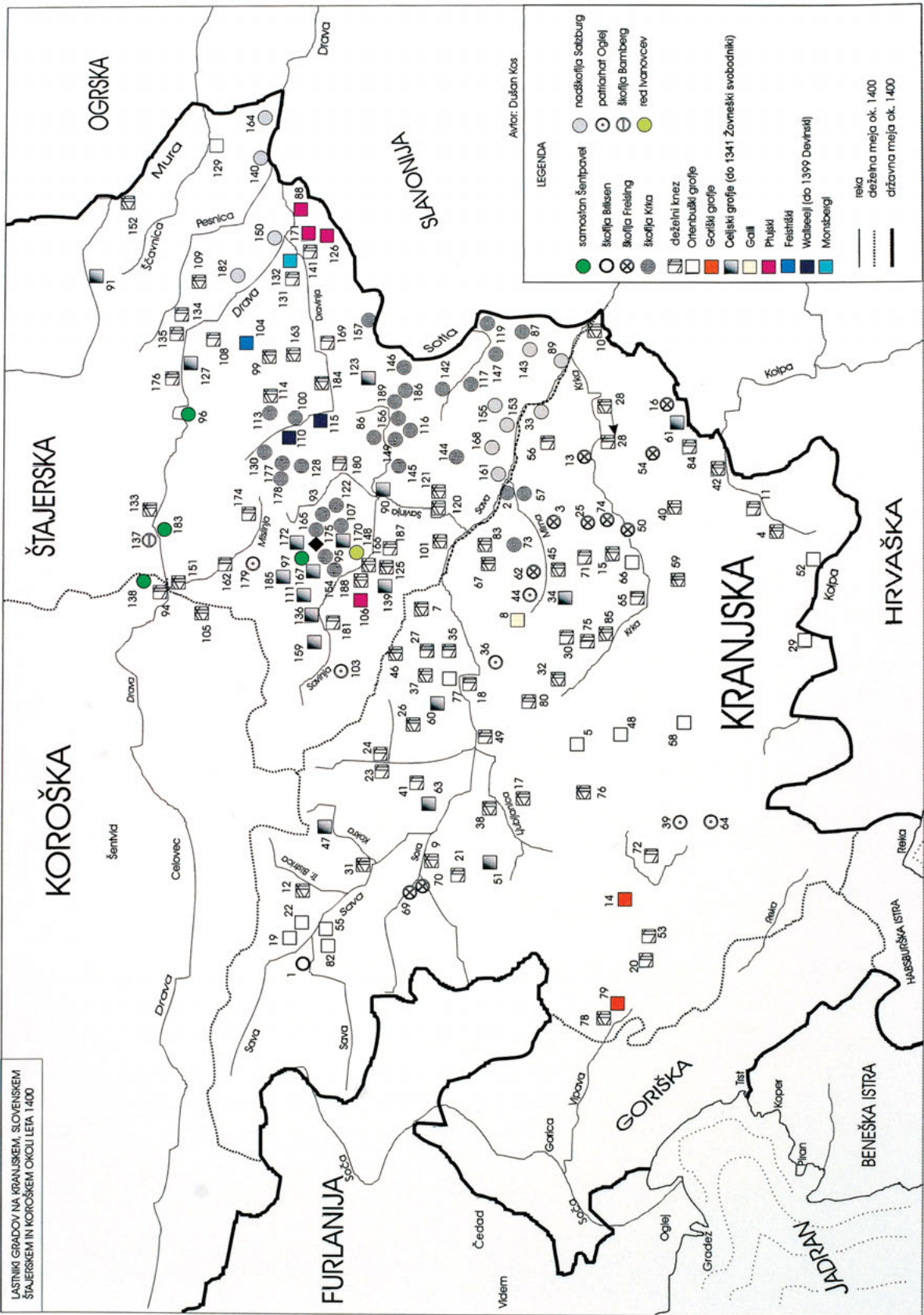
¹⁴⁴ KLEBEL, Territorialstaat, 213–214.

¹⁴⁵ SCHWIND – DOPSCH, št. 110. Prim. EBNER, Eigen, 63, 255–256, 284–285; LAMPRECHT, Burgen, 111 sl.

¹⁴⁶ EBNER, Eigen, 276–277, 285.

¹⁴⁷ ARS ZL 1344 III 7.; ARS ZL 1364 V 18. in ARS ZL 1364 V 18. O služnostnem pravu (Dienstrecht) in fevdih gl. BOSL, Dienstrecht, 54 sl. (še posebej str. 85, 92–93).

¹⁴⁸ ARS ZL 1374 IX 12.

Legenda k zemljevidu je v razdelku Seznam prilog.

s podedovanim deželnoknežjim gradom Cmurek,¹⁴⁹ Konjiški do leta 1339 z izvornim deželnoknežjim gradom¹⁵⁰ in Vrbovski do leta 1364z gornje-grajskim gradom Rudenek.¹⁵¹ Omeniti velja uspeh domnevne mariborske stranske veje Mariborskih z gradom Gromperk in kunšperških vitezov s Turnom.

Cerkvena posest je morala biti po splošnih nazorih za njihove lastnike (cerkvene gospode) izključno lastninska. Njihovi vazali pa so prevzeli status lastnine cerkvenega gospoda in fevde spremenili v alode. Pri tovrstnih dejanjih so se na Kranjskem posebej odlikovali Svibenski in sorodniki Svibensko-Planinski, ki so do srede 14. stoletja alodizirali fevdne pravice do Krškega in Štatenberka na Dolenjskem, mimogrede pa še necerkveni Lanšprež.¹⁵² Na Štajerskem in jugovzhodnem Koroškem so Aufensteini za pol stoletja (do refevalizacije vojvode Rudolfa IV.) uspeli alodizirati velike cerkvene fevde oz. zastavščine Guštanj (Bamberg) in Slovenj Gradec (Oglej), grofje Celjski pa Mozirje (Oglej).

Nižje plemstvo, tj. kasnejši vitezi, je imelo že vsaj od druge polovice 12. stoletja tudi alode. Njihovo razpolaganje z alodi je bilo še očitnejše od srede 13. stoletja, ko so že prosto razpolagali z delom posesti. Po H. Ebnerju pa je bila pomembna razlika med višjimi ministeriali in vitezi v tem, da so prvi razpolagali za svoje alode tudi z višjim sodstvom, drugi pa ne.¹⁵³ Viteška alodialna posest že v 13. stoletju ni bila nujno majhna, v 14. stoletju pa je lahko zajemala tudi plemiško selišče, bodisi stolp ali dvor. Tako sta brata Henrik in Wulfing s Krnosa leta 1298 podelila dvor v Gabru pri Stični v velikosti desetih hub v last Henriku, »imenovanemu iz Gabra«, v last; prej ga je imel v fevdu. Dvor nižjega viteza in vazala plemičev s Krnosa Henrika iz Gabra (pri Stični) je bil alodiziran že leta 1298. Bratje s Turna pri Velenju so do leta 1359 posedovali pol gradu Turn in pripadajočo posest; Seibot iz Sajeveca stolp v Gorjušah in posest do leta 1379; Ulrik Plesel do leta 1385 stolp Breitenau in solidno posest ter Pirs s Črnelega do leta 1395 dvor in vso drugo svojo posest na Črnelem kot alod (prava last), ki pa so jo predali grofom Celjskim in prejeli nazaj v fevd.¹⁵⁴ Drugi so za svoja prebivališča uspeli ohraniti status aloda: npr. vitezi z Vrhkrke (*rechtez und ledigez aygen*), Nikolaj Wisent na Poženiku (*aygen*), Šentpetrski stolp Dragomelj (*zu rechtem aigen*) in Zgoški dvor na Zgoši (*aygen*).¹⁵⁵ Verjetno je šlo v takih primerih za posest, ki so jo vitezi pridobili z lastno kolonizacijo in relativno pozno ter je bila že takrat alod. Na podlagi naključnih in maloštevilnih omemb predvidevam večji obseg alodialne posesti pri nižjem plemstvu, kakor bi bilo sicer misliti.

¹⁴⁹ GZM II/90; ARS ZL 1386 VIII 28.

¹⁵⁰ ARS ZL 1339 VIII 15.

¹⁵¹ ARS ZL 1364 XII 15.

¹⁵² EBNER, Eigen, 260–262. Grad Lanšprež še pred letom 1335: ... *für rechts aygen her pracht han als miers mein lieber vatter saliger gelazzen hat* ... (ARS ZL 1335 XI 25. Krško). Pred letom 1368 so alodizirali salzburški fevd grad Krško: ... *rechtes aigen und vatterlich erb allen unsern tail an der vest Gurkueld* ... (ARS ZL 1368 IV 14. Celje); pred letom 1342 pa freisinški Štatenberk: ... *für rechtez aygen* ... (ARS ZL 1342 X 13.).

¹⁵³ EBNER, Eigen, 76–77.

¹⁵⁴ ARS ZL 1298 XI 25.; ARS ZL 1359 V 15.; ARS ZL 1379 VI 23.; ARS ZL 1385 XII 13.; ARS ZL 1395 V 29.

¹⁵⁵ ARS ZL 1355 III 25.; ARS ZL 1385 IV 24.; GZL X/38; ARS ZL 1394 XI 1.

UPRAVLJANJE Z GRADOVI

TIPOLOGIJA

Fevdna podelitev gradu in ministerialna uprava sta do začetka 13. stoletja pomenili začetek konca ali vsaj omejevanja gospodovega stvarnega razpolaganja z gradom, čeprav so prav ministeriali pomenili nujno oporo gospodovi oblasti, celo deželnemu gospostvu.¹⁵⁶ Dednost, zmanjšanje služnosti, večstopenjska vazaliteta pa so po drugi strani razkrajale shemo velikih gospostvenih kompleksov. Zato je že zgodaj prišlo do poskusov, da bi se fevdni odnosi spremenili v pogodbene, kar bi gospodu omogočalo vpliv in nadzor nad njegovim gradom. Eno od pomagal je bila že omenjena pravica odprtega gradu. V nekaterih pomembnejših gradovih (npr. v Višnji gori, Kamniku, Postojni, Vipavi, Dravogradu, Fali, Gornjem Gradu, Marenberku, Žovneku itd.) so že v začetku 13. stoletja živeli vitezi, ki so se imenovali po njih, čeprav so bili zgolj ministeriali.¹⁵⁷

Prva stopnja uprave je bila podelitev gradiščanstva oz. vojaškega poveljstva lastnim ministerialom. V (izključno) latinskih virih 12. stoletja je bil prevladujoč izraz za gradiščana *burggrav(ius)*, v 13. stoletju pa se je uveljavil *castellanus*. Pri nekaterih gospodih je prihajalo do takšne uprave do srede 12., v celoti pa v 13. stoletju. Istočasno je na nekem gradu živelo več ministerialov in gradiščanov, ki so bili vsi tradicionalno navezani na gospoda. Več jih je bilo zlasti v pomembnih mestnih gradovih, kjer so morali v 13. stoletju nadzorovati meščansko naselbino (npr. Slovenj Gradec, Ljubljana, Vipava, Postojna).¹⁵⁸ Razliko med njimi še v 13. stoletju morda najbolje odlikava besedilo listine iz leta 1239, ki je za gradiščane predvideval le službovanje na gradu in pokoravanje ukazom, ministerialom pa fevdnost gradu.¹⁵⁹ Če je bilo še v 12. stoletju razmerje med gradiščani in ministeriali v korist prvih, se je nato prevesilo na stran ministerialov, ki so si do začetka 13. stoletja izborili precej pomembnih pravic, presegajočih zgolj vojaško službo gradiščanov. V tem kontekstu je potrebno jemati podelitve privilegijev

¹⁵⁶ Za Kranjsko gl. KOMAC, Kranjska, 152 sl.

¹⁵⁷ MAURER, Rechtsverhältnisse, 135–136.

¹⁵⁸ Kot primer navajam koroško mesto in grad Velikovec, kjer je bilo vsaj malo pred sredo 13. stoletja istočasno kar pet gradiščanov, ki so pogosto pričali v listinah (npr. URBKr II, št. 110). Nasprotno pa je imela pomembna spanheimska Ljubljana ob koncu spanheimskega razdobja le enega gradiščana (gl. MDC V, št. 1, 3).

¹⁵⁹ Gre za pogodbo med Ortenburžani in Sternbergi z Loža v zvezi z večjim številom gradov na Koroškem (MDC IV, št. 2175). Prim. tudi Dopscheva izvajanja za Štajersko (DOPSch, Landherren, 336 sl.).

posameznih dinastov in cerkvenih gospodov, včasih celo izrecno namenjenih »gradiščanom, ki naj dobe ministerialne pravice«. ¹⁶⁰ Ni presenetljivo, da so prejeli posebne potrditve pri nas najprej ministeriali – gradiščani v cerkvenih gradovih (Lož, Krško).

Za precej plemiških rodov, ki so kasneje veljali (vsaj) za posestnike teh in še nekaterih gradov, velja, da so bili prvotno ministeriali oz. ministeriali – gradiščani. ¹⁶¹ Tovrstna uprava ni bila nujno pogodbeno, saj so gradiščani v 13. stoletju v glavnem prihajali iz vrst gospodove ministerialitete. V 13. stoletju so imeli na Kranjskem službeni gradiščanski status vsaj andeški (Kamnik), višnjegorski (Hmeljnik, Višnja gora, Mehovo), ortenburški (Waldenberg, Kamen), spanheimski (Ljubljana, Kostanjevica), krški (Mokronog), briksenski (Bled) in freisinški (Škofja Loka) ministeriali; na slovenskem Štajerskem in Koroškem pa krški ministeriali na Anderburgu (po letu 1278), Bizeljskem, Pilštanju, Podčetrtku in Vitanju, na šentpavelski Fali, salzburških podravske ter vseh posavske gradovih, na oglejskih gradovih Gornji grad, Mozirje in Vrbovec, na andeško-oglejskih gradovih Slovenj Gradec, Pukštanj in Valdek, na bamberski Muti, na deželnoknežjih gradovih Vojnik, Miltenberg (po 1241), Radgona, na gradovih v laškem gospodstvu, na Otokarjevem Majdburgu, na ptujskih gradovih Borl in Vurberk, na kunšperskem Velenju, planinsko-svibenski Podsredi, vovbrškem Celju, kraiško-vovbrškem Ekenštajnu, ortsko-vovbrškem Guštanju, na žovneških gradovih Kostrivnica, Libenštajn, Ojstrica, Šenek in Rifnik (ta po 1281), na rogaško-konjiških gradovih Štatenberg in Zbelovo itd.

Od začetka 13. stoletja se je uveljavila uprava preko gradiščanov z nalogo varovanja gradu (*burghut*) po grajskem fevdnem pravu. Najprej pri cerkvenih gospodih z zahoda in severa (Oglej, Salzburg, Freising, Briksen, deloma Krka), do srede 14. stoletja pa še pri dinastih, prisotnih na Kranjskem in slovenskem Štajerskem (grofje Celjski, Ortenburški, Goriški, Majnhardinci, Habsburški). Tako kot na južnonemškem ozemlju so se omembe grajskih fevdov množile od začetka 13. stoletja. ¹⁶² Elementi grajskega fevdnega prava, še posebej pa stalna pripravljenost gradiščana, so kazali na izvor iz ligijskega fevdnega prava (enako kot pravica odprtega gradu). Nanj je vplivalo služnostno pravo (*Dienstrecht*), čeprav sta bili že v pravnih zrcalih iz 13. stoletja ločeni. ¹⁶³ Grajsko fevdno pravo in grajski fevd (*Burglehen, feudum habitantiae*) nista pomenila podelitve gradu v fevd, marveč na grad vezane naloge prejemnika. Šlo je za pogodbeni odnos med grajskim gospodom in poveljnikom posadke, in to za določen čas in z natančno določenimi obveznostmi, pravicami in plačilom. Najzgodnejše omembe gradiščanov do začetka 13. stoletja zato še niso nujno pomenile varovanja po grajskem fevdnem pravu, so pa v pluralni obliki že namigovala na bistveno – vojaško službo in varstvo gradu. Gradiščan pa je bil načeloma oproščen vseh zunanjih vojaških dolžnosti. V pogodbenih listinah se je nanašala prisega zvestobe (*Treueid*) le na varstvo gradu (*castrum custodia, Burghut*). Odločilna obveza poveljnika (gradiščana v ožjem pomenu besede) je bila v obljubi, da bo stalno živel na gradu, vendar se je bilo temu od konca 13. stoletja

¹⁶⁰ Leta 1241 je salzburški nadškof podelil gradiščanom na gradu Reisberg pravice ministerialov: *Quartam vero et ultimam promissionem nos eis talem fecisse publice protestamur, quod recepto ab eis iuramento integre fidelitatis cuius forma hec est, quod predictum castrum quod eis custodiendum secundum iura Salzburgensium commisimus, nobis et nostris successoribus legitime cathedram episcopalem adeptis fideliter custodiant et, cum requiretur, assignent et quod honorem et utilitatem Salzburgensis ecclesie pro posse suo promoveant – iura ministerialium eis plenarie concessimus et hereditibus eorumdem ...* (MDC IV, št. 2226).

¹⁶¹ MAURER, Rechtsverhältnisse, 155–156. Na Koroškem se npr. gradiščani omenjajo od leta 1150 (FELSNER–KORAK, Herkunft, 183).

¹⁶² MAURER, Rechtsverhältnisse, 136, 138.

¹⁶³ MAURER, Rechtsverhältnisse, 167–175. SACHSENSPIEGEL, Lehenrecht, čl. 71, 72.

moč ogniti z imenovanjem namestnika, še posebej tedaj, ko so gradiščanstvo nominalno prevzeli mogočni gospodje (npr. Ortenburžani v Ložu in Kostanjevici, Viltuški v Muti itd.), od katerih ni bilo realno pričakovati, da bodo zares živeli daleč od svojega sedeža. Tako je npr. vojvoda Albreht II. leta 1341 ob podelitvi Zgornjega gradu v Kamniku v varstvo Rajnherju Schenku z Ostrovice zahteval, da eden od njegovih sinov *auf dem egenanten purchesezze inner iares vrist selben sitzen sol*. Še večkrat je bilo nadomeščanje urejeno mimo grajskega gospoda, ki je tako še bolj izgubljal nadzor nad gradom. Dejanski gradiščan (*Burggraf, Burgmann*) je prišel iz vrst klientele nominalnega gradiščana. Rezidenčna obveza je bila celo tako pomembna, da je dala gradiščanom ime po zaupanih gradovih; tako so se krški gradiščani v Podčetrtku npr. imenovali po gradu, čeprav so prišli od drugod. Njihova plača je bila v delu dohodkov od gospostva, bila je v denarju ter v grajskih in navadnih fevdih. Grajski fevdi so obsegali manjšo posest okoli gradov, pri večjih gradovih (Krško, Vipava, Postojna, Slovenj Gradec, Rogatec, Podčetrtek, Radgona, Brežice, Muta itd.) pa tudi posebna (službena) bivališča (npr. za Krško, Lož, Slovenj Gradec, Muta, Podčetrtek, Radgona). Grajski fevd do konca 13. stoletja praviloma ni bil deden. Posestnik ga je izgubil takoj, ko je potekla služba. Vendar pa zlasti cerkveni gospodje – oglejski patriarhi (Lož, Slovenj Gradec), bamberski škofje (Muta), salzburški nadškofje (posavski in podravski gradovi), krški škofje (Vitanje, Pilštanj) – pa tudi deželni gospodje (Radgona) – niso mogli več preprečiti dedovanja.

Grajski fevdi so imeli približno 10 do 15-odstotni donos, kar jih je izenačevalo z rentami iz zemljiške posesti. To jih je postavljalo med predhodnike zastavljenih denarnih rent, ki so se pojavile v cesarstvu v drugi polovici 13. stoletja. Tako visok dohodek je gradiščana tesneje navezal na gospoda in mu teoretično odvzemal razloge za protipravno odtujevanje gospodove posesti. Konec 14. stoletja so se grajski fevdi že izenačevali z normalnimi fevdi, predvsem glede dednosti. Značilno pa je bilo, da jim tudi zaradi rentnega značaja ne moremo kontinuirano slediti skozi več desetletij, kakor lahko sledimo drugim fevdom.¹⁶⁴

Številni viteški fevdi okoli Slovenj Gradca, Vitanja, Cmureka, Podčetrka ter v Posavju in Podravju, ki jih izkazujejo krške in salzburške fevdne knjige iz začetka 15. stoletja, so vsaj deloma izviral iz prvotnih grajskih fevdov. Na Štajerskem pa je prišlo tudi do pojava dednega gradiščanstva nasploh, ki je potomcem prvotno zamenljivih in pogodbenih gradiščanov zagotavljalo trajno bivanje na gradu in osnovanje lastnih zemljiških gospostev. To se je zgodilo predvsem tam, kjer je gradiščanstvo izvajalo več močnih vitezov (npr. v Radgoni) ali pa se je služba za daljši čas ustalila pri eni sami družini. Do tega je prišlo v 14. stoletju na krškem Pilštanju. Spremembo je gospod sprejel v vednost, čeprav mu ni bila všeč. Uslužbenski odnos se je v nekaterih primerih spreminjal naprej in postal na pobudo gospoda običajen vazalni odnos (celjska Ojstrica in Šenek). Poseben primer so bili posavski salzburški gradovi. V 13. stoletju sta jih imela v formalnem gradiščanstvu le dva nekdanja ministerialna rodova: tisti s sedežem na Rajhenburgu, ki je zgradil še druge (Reštanj, Šperenberk, Tvarog), ter oni na Pišecah. Ker salzburški nadškofje niso bili naklonjeni oblikovanju (velikih) fevdov, so svojim vitezom dovolili dednost gradiščanstva, kar pa je v bistvu pomenilo vazalni odnos. Drugače je bilo v Podravju, kjer so vojaško prepotrebni Ptujski že v 13. stoletju prejeli v fevd salzburška gospostva (Vurberk, Ormož, Ljutomer, Središče),

¹⁶⁴ MAURER, Rechtsverhältnisse, 144–147, 157–166, 179–182. Prim. geslo Burglehen G. Theuerkaufa v HRG I (stolpec 562–563). HHStA AUR 1341 X 4. Dunaj.

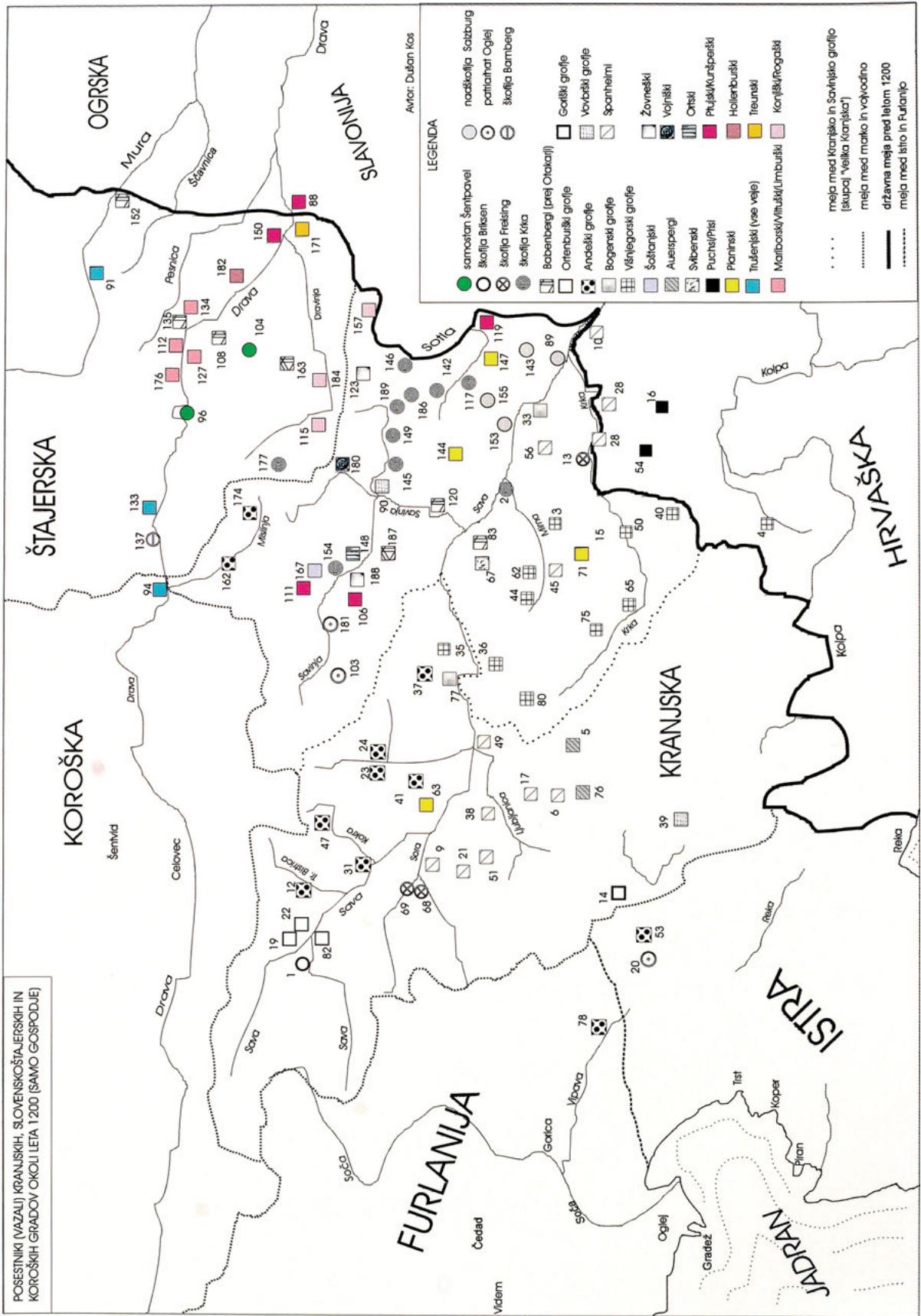
ne pa samega Ptuja, ki jim je ostal do izumrtja (1438) formalno le kot sedež (dednih) gradiščanov.

Gradiščanska bivališča so se imenovala *sessio, sedes, mansio, domus*, v nemških listinah 14. stoletja pa predvsem *Burgseß*. Lahko so bila v sklopu grajskih kompleksov ali tik ob njih. Tudi grajski stolpi so služili za domovanje. Teoretično se je moral gradiščan vedno umakniti z gradu, kadar je prišel na vizito gospod. Smisel ni bil le simboličen (gospod je suveren, edini poveljnik, ki ob sebi ne potrebuje namestnika), marveč tudi praktičen, saj je bilo na manjših gradovih težko zagotoviti primerne prostore za gospoda in člane spremstva. Dejansko pa je ostal gradiščan na gradu tudi ob obiskih, kot nam to izpričujejo številne listine, izdane na gradovih, saj kot priče pogosto navajajo tudi domače gradiščane. Za gospoda je bilo pomembno preprečevati, da bi se znotraj gospostva gradiščanska selišča razvijala v sedeže samostojnih gospostev.¹⁶⁵ To pa večini cerkvenim gospodom v 14. stoletju ni več uspevalo; celo iz gospostev posvetnih gospodov so nekateri uspeli izločiti znatnejšo posest (npr. zemljiško gospostvo Žužemberk, ki je nastalo iz Šumberka). Druga oblika gradiščanovega stanovanja je bil t. i. *Behausung*. Zdi se, da je ta pravica v nasprotju s seliščem gradiščanu omogočala razpolaganje z vsem grajskim poslopjem in ne le z manjšim delom. Poudariti velja, da termin še ni pomenil novih pogodbenih obveznosti in pravic, marveč zgolj (razširjeno) stanovanje. Zato se je običajno navajal skupaj z varstvom in grajskimi fevdi. Ta bivanjska oblika, omenjana le pri gradiščanskih pogodbah (podelitvah), je bila: a) Zvezana s položajem gradiščana, ki je moral biti dovolj visok. Na Behausung zato naletimo pri gradiščanih iz rodov Kamniških (stolp nad Škofjo Loko, Žebnik), pri Haugu z Devina (Prem), pri Škofjeloških (stolp v Škofji Loki, Prežek in Klevevž), Haugu s Svibnega (Kostanjevica), pri gradiščanih grofov Celjskih (za grad Planina, katerega del je bil prepuščen v dosmrtno bivanje vdovi zadnjega lastnika), pri Gallih (Rožek pri Moravčah), Šaleških (Podčetrtek), Muracherju (Hašperk);¹⁶⁶ večinoma torej pri pripadnikih rodbin, ki so imele ugled. b) Termin se je najpogosteje pojavljal v zvezi z modernejšo gradiščansko-uradniško upravo od sredine 14. stoletja, a tudi pri gradiščanstvu po grajskem fevdnem pravu. c) Res pa je, da bi bila lahko uveljavitev novega izraza od srede 14. stoletja dalje tudi le modna muha pisarjev.

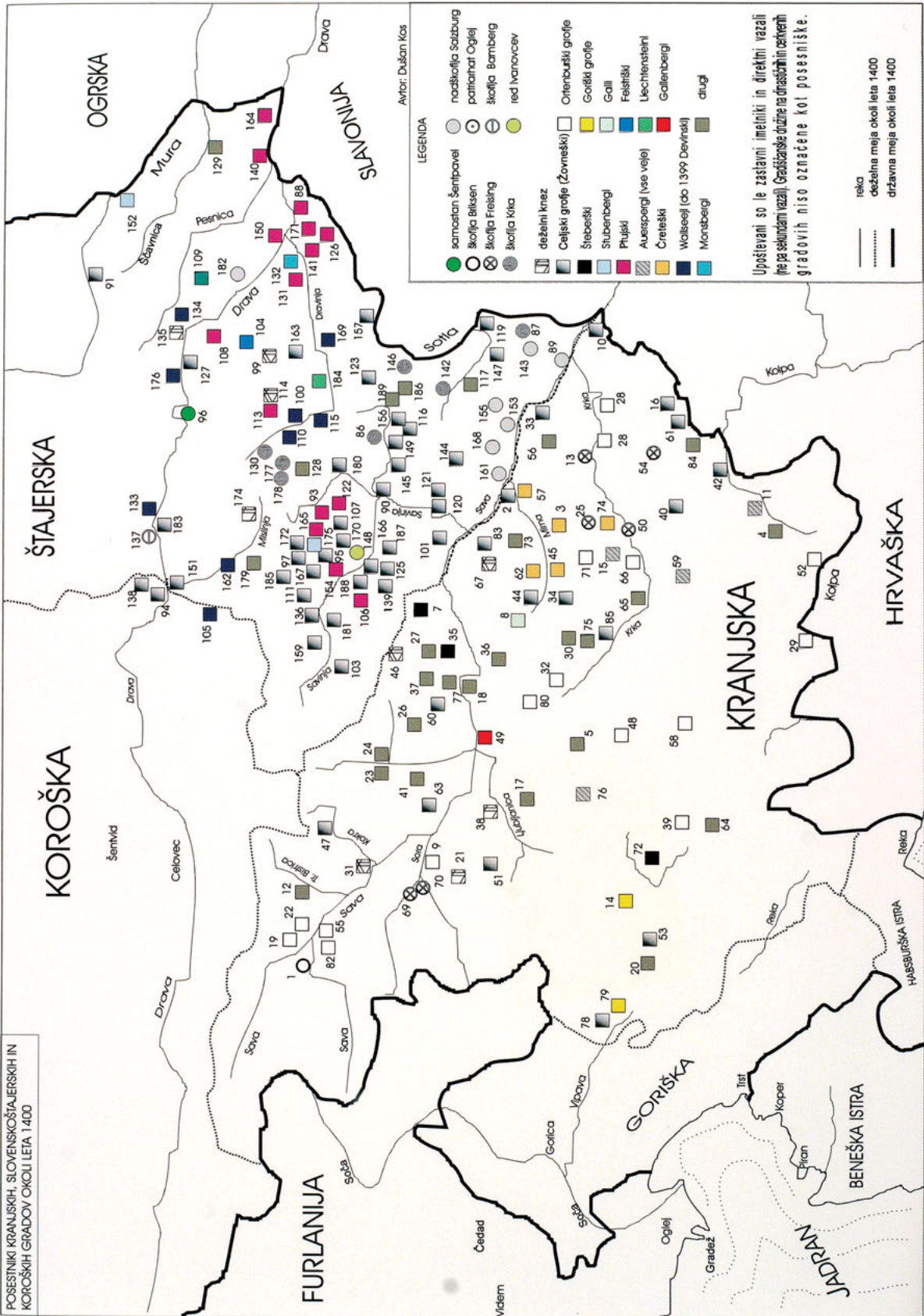
Grajsko-fevdna uprava se je v 14. stoletju umikala uradniški upravi, nad katero so imeli gospod in njegovi uradniki večji nadzor. Seveda je potrebno imeti pred očmi, da je termin *uradnik* moderen in da ga v srednjem veku v današnji obliki ni bilo. V 14. stoletju pa so se prvotno predvsem vojaške naloge gradiščanov umikale civilnim. Gradiščani so celo prevzemali upravljanje deželskih sodišč, če so imela sedež na zaupanih gradovih. Zato ni naključje, da so takrat nekateri začeli nositi tudi naziv deželskega sodnika, ki prej za njih ni bil zanimiv: npr. leta 1306 je bil kostanjeviški gradiščan in hkrati deželski sodnik Herman s Čreteža; Gregor iz Kompolja je imel leta 1385

¹⁶⁵ MAURER, *Rechtverhältnisse*, 148, MITTERAUER, *Burg*, 382. *Sedimen unum in castro de Los* je leta 1283 vrnil Herbard z Loža oglejskemu patriarhu (TEA, št. 490); leta 1286 je Hartwik vrnil patriarhu *domui seu sedimini domus site in castro Wipaci* (TEA, št. 406). Leta 1300 je imel Gotfrid iz Vipave v Zgornjem vipavskem gradu *ad feudum habitantie* (grajski fevd, op. D. K.) *unam turrim et unam domum in castro Wipachi et unum viridarium cum domibus sub ipso castro* (TEA, št. 282) itd. *Burgseß*: Pri podelitvi gradu Gutenberg Petru z Liemberga leta 1330 *ze ainem rehtem purchesez* (MDC IX, št. 396, 397), pri podelitvi dela gradu Osterberg Seifridu iz Šentpetra leta 1340 *ze purchesez ... nach purchlehensrecht* (GZL IX/18), pri podelitvi Zgornjega gradu v Kamniku Rajnherju Schenku z Ostrovice leta 1341 *purchesezze* (HHStA AUR 1341 X 4. Dunaj). Leta 1263 sta Ortenburška grofa Friderik in Henrik delila posestva. Na gradu Ortenburg, ki sta ga tudi razdelila, sta v dveh stolpih sedela viteza (*milites*) Leutold in Albert, verjetno glavna gradiščana (MDC IV, št. 2805).

¹⁶⁶ Škofja Loka (FRA 35, št. 472), Prem (MDC VII, št. 473), Prežek in Klevevž (FRA 35, št. 494), Kostanjevica (ARS ZL 1324 V 3. Ljubljana), Planina (ARS ZL 1363 IV 27. Planina), Žebnik (ARS ZL 1366 XI 25.), Rožek (ARS ZL 1369 IX 27.), Podčetrtek (ARS ZL 1370 V 26.), Hašperk (HHStA AUR 1375 II 6.).

Legenda k zemljevidu je v razdelku Seznam prilog.

Legenda k zemljevidu je v razdelku Seznam prilog.

naziv deželškega sodnika, leta 1390 pa gradiščana; leta 1409 je že imel oba naziva hkrati. Podobno je veljalo za kamniške gradiščane. Pri manjših gradovih smemo predpostavljati simbiozo vojaške in gospodarske funkcije v eni osebi, le pri tistih z večjimi zemljiškimi gospodstvi so dobili službo tudi novi uradniki. Ti so bili plačani v naturalijah iz dohodkov zemljiškega gospodstva in v denarju, predvsem pa so bili enostavno zamenljivi, ne da bi jim bilo potrebno pri tem odvzeti in vračati grajske fevde. Sprememba se je začela v začetku 15. stoletja odražati tudi v službenem nazivu: naziv gradiščan se je umikal (grajskemu) oskrbniku (*Pfleger*), ki je skrbel tudi za zemljiško gospodstvo, zlasti kadar je to obsegalo tudi sodno oblast. Na obravnavanem območju so take uradnike prvi sistematično uvedli grofje Ortenburški, čeprav so zametki vidni že v upravi koroških vojvod (do 1335). Pri drugih gospodih se je novost pojavila v posamičnih primerih v drugi polovici 14. ter se uveljavila v 15. stoletju. Grajsko fevdno pravo se je umikalo običajnemu fevdnemu pravu (npr. na gradu Mehovo), posebej tam, kjer je želel grajski gospod ohraniti neposredno posest nad gradom.¹⁶⁷ To je ustrezalo tudi gradiščanom, ki niso bili več pripravljeni stalno bivati na zaupanem gradu. Proces uvajanja uradništva je kot vedno šel od severozahoda proti jugovzhodu. V 14. stoletju je prišlo še do ene spremembe v poslovanju z gradovi: dokončno se je uveljavilo zastavljanje gradov in pripadajočih gospodstev, zgolj (dela) zemljiške posesti (urbar, urad) ali gradu z posestjo (grad in urad). To je v 15. stoletju postalo stalnica tako pri deželnih knezih in cerkvenih gospodih kakor tudi pri nižjem plemstvu.¹⁶⁸

POLOŽAJ GRADIŠČANOV

Gradiščani so na obravnavanem prostoru praviloma postali gospodovi ministeriali (do začetka 13. stoletja), od srede 13. stoletja tudi prišleki iz drugih dežel ter celo gospodje, ki so nominalno prevzemali pogodbeno gradiščanstvo ter puščali namestnike. Nekatere družine, ki so kasneje veljale za posestnike gradov, so bile prvotno pravzaprav gradiščanske, npr. Auerspergi, Kamniški, Kamenski, Čušperški. Najbolj znani gradiščani na Kranjskem so bili do leta 1409 Baumkirchnerji (Vipava), Kamenski (Kamen, Waldenberg), Čreteški (Kostanjevica), blejski Reynmani (Škofja Loka), Čušperški (Lož), Dobski (Kamnik), Galli (Rožek), Gallenbergi (Hašperk), Goderji (Kostel), Grimčicarji (Kamen), Gutenberški (Ortnek), Hallerji in Iški (Smlednik), Jelšanski (Žužemberk), Stuppli (Kamnik), Kopoljski (Višnja gora), Lambergerji (Waldenberg), Limberški (Kamnik), Ložarji (Vipava), Škofjeloški (Goričane, Škofja Loka, Kamnik, Klevevž in Prežek), Pfeffli (Ortnek), Podvinski (Lož), Poljčanski (Kamen), Ržiški (Vipava), Schullerji (Prežek), Sommereckerji (Lož), Sušjani (Lož), Šaleški (Škofja Loka), Turnski (Postojna, Smlednik, Polhov Gradec, Krško), Vaisti (Višnja gora, Gornji Mokronog), Verneški (Lož), Žumberški (Žumberk), Svibenski (Prežek, Klevevž, Gutenwerd), Stubenberški (Škofja Loka). Na slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem so bili v istem obdobju najbolj dejavni Anleiterji (Marenberg), Eibiswaldski (Konjice), Flemingi (Hekenberk), Forhteneški

¹⁶⁷ GZL IX/11; ARS ZL 1385 X 30.; KOMATAR 19, št. 253; ARS ZL 1409 V 21. Prim. FELSNER–KORAK, Herkunft, 185. Grajsko fevdno pravo je v zahodnih pokrajinah cesarstva zamiralo že na prelomu iz 13. v 14. stoletje (MAURER, Rechtsverhältnisse, 185–187).

¹⁶⁸ BIZJAK, Gospodarstvo, 25 sl.

(Žovnek), Gall (Slovenj Gradec), Grasluppški in Holleneški (Podčetrtek), Hauzi, Schutzi, Staudacherji in Muttli (Slovenj Gradec), Kacenštajnski (Laško), Leupacherji (Dravograd), Ormoški (Ormož), Ortterji (Ljutomer), Prežinski (Pilštanj), Ramschüssli (Forhtenek, Celje), Schuri (Žovnek), Slovenjegraški (Slovenj Gradec, Vuzenica), Treunerji (Podčetrtek), Turnski (Mozirje, Velenje), Vaisti (Gornji grad), Urlugi (Celje), nesvobodni vitezi Žovneški (Žovnek, Lemberg). Z izjemo Stubenberskega in Svibenskega so sodili v nastajajoči široki viteški stan in so bili v času službe tako ali drugače socialno in ekonomsko odvisni od gospoda. Na splošno je bil sloj najetih gradiščanov heterogen. Skupna je bila zgolj spodnja meja plemenitosti, ki je še omogočala prejemanje fevdov.

Velikost posadke je bila različna – od treh mož na Klevevžu do nekaj deset na največjih, predvsem trških in mestnih gradovih (Ptuj, Slovenj Gradec, Celje, Krško, Kostanjevica, Lož itd.). K temu gre prišteti še njihove družine in služabnike.¹⁶⁹

UPRAVA POSAMEZNIH GOSPODOV

Prepuščanje uprave zemljiške posesti ministerialom se je cerkvenim gospodom vedno zdelo prenevarno. Toda vojaško varstvo gradov drugemu kot plemstvu niso mogli zaupati. Med posameznimi cerkvenimi gospodi pa so bile razlike. Škofiji Freising in Krka sta večino bolj oddaljenih in manj pomembnih gradov do 13. stoletja prepustili ministerialom, ki so kasneje postali običajni vazali in ohranili vez z gospodom le še prek formalnih podelitev (potrditev) fevdov dedičem. Ti gradovi so se izvili izpod neposredne škofijske uprave in postali navadni (dedni) fevdi. Na vsakem od njih se je do 14. stoletja ustalil po en plemiški rod in začeli so jih imeti za svoje sedeže. Poleg oddaljenih gradov je tak nadzor obveljal na tistih, ki prvotno niso bili last cerkvenih ustanov, marveč so jih pridobili kasneje (npr. Čretež). Le redko je prihajalo do sprememb v nasprotni smeri, in to največ takrat, ko je (vazalni) rod izumrl, gospod pa ga zaradi strateške in gospodarske vrednosti ter priložnosti za ponovno vključitev med dominikalno posest ni več želel podeliti novemu vazalu (Prežek, Lušperk, Pišce). Sistem gradiščanstva so imeli najbolj natančno in najtrdneje izdelan salzburški nadškofje, deloma tudi brixenski škofje. V 13. stoletju so ga še uspeli ohranjati tudi oglejski patriarhi, ki pa so imeli smolo, da je večina njihovih gradov zaradi geopolitičnih razlogov dišala vsem dinastom in njihovim najpomembnejšim vitezom. Medtem ko so se patriarhi v 13. stoletju še uspeli zoperstavljati dinastom, so do srede 14. stoletja izgubljali večino gradov, ki so se spremenili v (dedne) fevde (vsi notranjski, nekateri zgornjesavinjski), ali pa jih je alodiziral deželni gospod (Slovenj Gradec) oz. regionalni dinast (Vrbovec, Mozirje). Ogleju je ostalo le formalno potrjevanje notranjih sprememb v posestništvu, ki so se dogajale tudi mimo njegove volje. Prvotno ministerialno upravo gradov so cerkveni gospodje do okoli leta 1200 zaupali tamkajšnjim ministerialom, novim gradiščanom, prišlo pa je celo do sobivanja obojih. Čeprav so ministeriali živeli v/ob gradovih, so z zemljiško posestjo upravljali delegirani uslužbenci, ki so bili

¹⁶⁹ Na Koroškem naj bi gradiščani prihajali izključno iz vrst nekdanje ministerialitete (FELSNER–KORAK, *Herkunft, 186–198*). MAURER, *Rechtsverhältnisse*, 150–157, 182–184. Prim. geslo Burglehen G. Theuerkauf v HRG I (stolpec 563).

vedno zamenljivi. Cerkevni gospodje, ki so ob uvedbi gradiščanstva pustili ministeriale na gradovih, so imeli najkasneje do začetka 14. stoletja v njih vir težav. Le Salzburgu je zaradi izključne in restriktivne grajske uprave z gradiščani uspelo rešiti večino gradov pred odtujitvijo. Če je cerkveni gospod v želji po zaslužku podelil grad v zastavo pomembnemu gospodu, je skoraj vedno potegnil kratko. Slej ko prej je grad postal fevd, če ne celo posvetni alod. Pomemben zaviralni dejavnik razkroja cerkvene oblasti, pa je bila ločitev vojaške uprave gradov in gospostev od gospodarske.

Oglejmo si upravo posamičnih cerkvenih gospodov. Salzburg je osrednje gradove Ptuj, Lipnico in Rajhenburg prvotno podeljeval v varstvo ministerialom. Zemljiška posest na slovenskem Štajerskem je bila podrejena vicedomu v Lipnici (vsaj od leta 1234). Gospostva so nadškofje nadzorovali z oskrbniki. Težave so prišle s 13. stoletjem, ko so se salzburški gradiščani rekrutirali iz vrst najpomembnejših ministerialnih rodbin. Ptujski so se do konca 13. stoletja povsem osamosvojili, v 14. stoletju jih je vezala s Salzburgom le še tanka formalna vez. Nekateri gradiščani so bili zaradi oddaljenosti od lipniškega vicedoma na nižji stopnji podrejeni glavarju v Brežicah, ki je nadzoroval na spodnji Savi (Pišce, Rajhenburg, Sevnica). Edino salzburško gospostvo na Kranjskem, Krško (pridobljeno leta 1202), so že pred tem kot gradiščani upravljali bogenski ministeriali s (pre)velikimi privilegiji. Te so prevzeli nadškofje, ki pa močnih gradiščanov niso več mogli zamenjati. Konec 13. stoletja so nadškofje podelili grad v fevd Svibenskim – in ga za vselej izgubili. Posest izumrlih vazalov je Salzburg jemal nazaj, ne pa prepuščal dedičem, kot je bilo v navadi drugod, vendar je bilo takih primerov razmeroma malo (npr. Pišce). Taka politika je preprečila, da bi se znotraj salzburškega plemstva lahko oblikoval sloj gospodov.¹⁷⁰

Oglejski patriarh je v 13. stoletju večinoma gospodaril z gradiščani po grajskem fevdnem pravu. Gradiščani so bili iz vrst bivših (andeških in vovbrških) ministerialov, ki so ohranili do tedaj pridobljeno lastnino in jo kasneje spremenili v fevd ali alod (Lož, Jama, Vipava, Vernek, Postojna, Slovenj Gradec, Gornji grad). Imeli so posebna selišča znotraj grajskih kompleksov (... *sedimen unum in castro de Los ...* ali ... *cuidam domui seu sedimini domus site in castro Wipaci ...* ali ... *unam turrim et unam domum in castro Wipachi ...*). Grajski fevdi so bili različno veliki: pred letom 1283 je imel Herman z Loža poleg selišča v gradu Lož še sedem hub v bližnjih vaseh; pred letom 1286 je imel neki Hartwik v Zgornjem gradu v Vipavi selišče in eno hubo v vasi Gradišče; leta 1293 so grajski fevdi, pripadajoči Lihtenberku, obsegali 14 hub in 12 njiv; leta 1300 je imel Volker iz Vipave poleg selišča v vipavskem gradu še 17 hub in pol in gornino od vinograda itd.¹⁷¹ V nekdanjih andeških gradovih Lihtenberk, Mirna, Vrbovec, Pukštanj, Valdek so se bivši ministeriali spremenili v oglejske gradiščane po grajskem fevdnem pravu, v 14. stoletju pa v vazale. Nekaj večjih gradov je šlo v 14. stoletju v zastavo (Postojna, Vipava), nekaj je bilo fevdov (Lož, Gornji grad), nekaj pa je bilo alodiziranih (Slovenj Gradec, Vrbovec, Mozirje). Konec 14. stoletja je Oglej ostal brez dejanske moči, zamrla pa je tudi osrednja uprava z vicedomom za kranjsko posest s sedežem na Verneku, ki je bila še v 13. stoletju vzor posvetnim gospodom.¹⁷² Tudi edini briksenški grad Bled je bil do začetka 14. stoletja podeljevan v gradiščanstvo pomembnejšim ministerialom, ki so prihajali s Tirolske (... *castrum ad custodiendum debeat ...*),¹⁷³ kasneje pa v fevd

¹⁷⁰ DOPSCH, Burgenbau, 392–394, 404, 408–416.

¹⁷¹ TEA, št. 490, 406, 282, 416, 274.

¹⁷² Za razpad oglejske posvetne moči na Kranjskem gl. KOMAC, Kranjska, 101 sl.

in zastavo različnim plemičem.

Freisinški škofje so najpomembnejše gradove v Škofji Loki, Gutenwerdu in Klevevžu vedno podeljevali gradiščanom, druge pa prepuščali nekdanjim priško-višnjegorsko-andeškimi ministerialom, ki so do okoli leta 1300 postali vazali (Prežek, Otočec, Čretež, Hohenau, Slepšek). V 14. stoletju je škofija uspela spremeniti Prežek v sedež dominikalnega gospostva z gradiščanom kot upraviteljem. Vsa gradiščanstva so bila najbrž po grajskem fevdnem pravu, saj je bila določena doba službe, le plačila niso bila v fevdni posesti, temveč so bila v naravi. Gradiščanstvo je bilo ločeno od oskrbnitstva zemljiškega gospostva, ki pa so ju v začetku 14. stoletja iz preračunljivosti prevzemali skupaj gospodje Svibenski, kasneje tudi drugi, in ne le plemstvo iz vrst bivših freisinških ministerialov.¹⁷⁴

Tudi gradove krške škofije so v 13. stoletju upravljali ministeriali – gradiščani, ki so do 14. stoletja v veliki meri postali vazali. Vse kranjske gradove (Boštanj, Lebek, Rekštanj) in večino slovenskoštajerskih so v 14. stoletju dobili v fevd grofje Celjski, nekaj so jih imeli Ptujski. To je zaviralo uspešnejšo krško upravo, z izjemo Mokronoga, ki je bil v dominikalni upravi. Štrasberk so obdržali Svibenski do okoli let 1279–1299, ko so ga prevzeli Lemberški. Neposredna krška uprava se je bolj obdržala na Štajerskem. Najpomembnejša gospostva in gradove Podčetrtek, Pilštanj, Bizeljsko in Vitanje so škofje zaupali gradiščanom v (grajskofevdno) upravo. Kasneje so jih spreminjali v uradniško upravo, vendar pa gradiščanom niso več mogli preprečiti odtujevanja posesti. Medtem ko je gradiščan še v začetku 14. stoletja živel na gradu Podčetrtek v stolpu znotraj gradu, se je leta 1370 omenjalo bivanje na celotnem gradu.¹⁷⁵ Večino gradov na Štajerskem pa so tako kot na Kranjskem, škofje do konca 13. stoletja prepustili v fevd maloštevilnim ministerialnim rodbinam (Anderburg, Freudenberg, Frajštanj, Kebelj, Lušperk, Lemberg pri Dobrni, Ranšperk, Dobrna, Ekenštajn, Lindek, Ploštanj, Kozje, Helfenberg, Kostrivnica, Pilštanj do začetka 13. stoletja, Prežin, Rifnik, Šalek, Žusem, Žamerk). Pet glavnih fevdov so že v 12. stoletju podelili v dedni fevd mogočnim rodbinam (Planina, Podsreda, Rogatec, Lemberg pri Poljčanah, Kunšperk) in nad njimi obdržali le formalno oblast. Večino gradov so novi vazali (Celjski, Ptujski) upravljali z gradiščani; nekatere stare bivše ministeriale, ki še niso izumrli in so bili zanesljivi, so obdržali kot sekundarne vazale. Do konca 14. stoletja je škofom uspelo, da so si spet povrnili Anderburg (po letu 1278) in Lušperk, ki so ga do izumrtja leta 1376 imeli Mariborski, nato pa ga združili z Vitanjem.¹⁷⁶ Do tedaj je že propadel eden njihovih najstarejših gradov na Kranjskem, tj. Wolkenburg (Obla gorica), kjer sta že leta 1163 živela dva gradiščana.¹⁷⁷

Šentpavelski samostan je imel v 14. stoletju v neposredni upravi le še malo gradov. Večino so jih zaradi strateškega pomena alodizirali ali imeli v dednem fevdu deželni knez (Dravograd, Marenberk, Vuzenica) in Celjski grofje (Forhtenek, Vuzenica, Ojstrica pri Dravogradu). Neposredno upravo so opati obdržali le v Fali. Podobno se je godilo bamberški škofiji, ki ji je deželni knez alodiziral Guštanj. Okoli leta 1300 ji je spolzela iz rok tudi do tedaj gradiščansko upravljana Muta, kjer so se za dedno gradiščanstvo

¹⁷³ Leta 1290 je grof Majnhard Tirolski (koroški vojvoda) kot briksenški odvetnik podelil bratoma Henriku in Ekhardu z Garnsteina, *ministeriales ecclesie Brixinensis castrum in Veldes ad custodiendum* (ARS ZL 1290 IV 19. Briksen).

¹⁷⁴ FRA 35, št. 443, 472, 494.

¹⁷⁵ Leta 1304 je npr. Konrad iz Grasluppa prodal krškemu škofu Henriku *turrim in castro Lantsperch huius castellaniam ab ecclesia Gurcensi in feodo habuimus* (MDC VII, št. 248). Za leto 1370 gl. ARS ZL 1370 V 26. in za Pilštanj MDC VI, št. 61. Prim. še PIRCHEGGER, Gurk, 18–21.

¹⁷⁶ PIRCHEGGER, Gurk, 8–17, 19.

¹⁷⁷ *Megnardo de Crilog et Hermanno de Wolchenberg purcrauiis* (URBKr I, št. 128).

bojevali Viltuški in deželni knez.

So bile v upravi gradov, ki so pripadali posvetnim gospodom razlike v primerjavi s cerkvenimi? Izmed tistih, ki so bili v 14. stoletju najdlje zasidrani na Kranjskem, je bilo gospostvo grofov Ortenburških najstarejše. Pri njih je ministerialna uprava izginila sredi 13. stoletja, najbrž pod zahodnimi oz. cerkvenimi vplivi. Ministeriali so se spremenili v gradiščane, nezaposleni vitezi pa do začetka 14. stoletja v grofovsko klientelo. Grajsko fevdno upravo so Ortenburžani uporabili le enkrat, pa še to ne pri svojem starem gradu: leta 1324 so Haugu s Svibnega podelili Kostanjevico, ki so jo imeli v zastavi. Ta se je moral obvezati, da bo bival na gradu, za kar je prejel precejšnjo vsoto denarja.¹⁷⁸ Po letu 1300 so bili ortenburški gradiščani – uradniki z nalogo za varstvo in upravo posesti v Goričanah, Ortneku, Kamnu, Kravjeku, Waldenbergu, Gutenbergu in Čušperku, v 14. stoletju pa še v Kostelu, Kostanjevici, Ložu in Kamniku. V 14. stoletju je prišlo do sprememb: na kasneje pridobljenih in oddaljenih gradovih (Poljane, Čušperk) ter na Kamnu so se gradiščani spremenili v vazale, Poljane pa so okoli leta 1400 Ortenburžani zastavljali. Vazali so bili plemiči z Verneka in Snežnika, ki sta pozno postala ortenburška. Tako je bila večina središč ortenburških uradov okoli leta 1400 še vedno v rokah zamenljivih gradiščanov.

Po ortenburški poti so šli tudi grofje Celjski. Gradovi, ki jih grofje niso kupili ali dobili v zastavo, marveč so jim bili podeljeni v fevd ali pa so se jim posestniki podredili, so ostali dotedanjim (dednim) vazalom kot sekundarni fevdi do izumrtja, zatem pa so jih grofje vključili med gradiščansko upravljane gradove. To se je zgodilo celo z gradovi, ki so jih imeli prej gradiščani drugih gospodov (npr. deželnih knezov), pod Celjskimi pa so gradiščani lahko dali vazalno obljubo zase in za svoje dediče (npr. za Žebnik leta 1340).¹⁷⁹ Do konca 14. stoletja je bila sekundarna vazalna uprava na Rožeku pri Moravčah in Kozjaku na Kranjskem. Na slovenskem Štajerskem pa: na Turnu pri Velenju, Kacenštajnu, Vrbovcu, Šaleku, Žusmu, Ekenštajnu, Švarcenštajnu, Pakštajnu, Helfenbergu, Hekenberku, Ojstrici, do leta 1350 na Forhteneku, Prežinu, Rifniku. Na večini gradov so se grofje oprli na gradiščane: Boštanj, Gračeno, Gorenji Mokronog, Polhov Gradec, Smladnik, Krško, Vipava, Rožek pri Moravčah od 70. let 14. stoletja, Gornji Grad, Mozirje, Vojnik, Miltenberg, Žalec, Žamerk, Šenek, Polzela, Ploštanj, Pukštanj, Rogatec, Blagovna, Planina, Švarcenštajn, Vrbovec, Žamberk, Žaženberk, Žovnek, Šoštanj, Forhtenek po letu 1350, Cmurek (1386–1401), Ojstrica pri Vranskem in Ojstrica pri Dravogradu, Valdek, Mozirje, Lemberg pri Poljčanah, Podsreda, Kostrivnica, Kunšperk, Libenštajn, Majdburg (1373–1400), Planina, Laško, Freudeneg, Klauzenštajn, Vuzenica, Slovenska Bistrica.¹⁸⁰ Vsaj gradovi v Rogatcu, Krškem, Zgornji Vipavi in Šoštanju so bili še upravljani po grajskem fevdnem pravu, na kar opozarjajo nekateri značilni elementi (pisna pogodba, pravica odprtega gradu, časovna omejenost službe, plačilo v fevdih, obvezno stalno bivanje na gradu).¹⁸¹ Celjski gradiščani so prihajali iz kroga celjske klientele. Kjer pa so grofje dovolili bivšim lastnikom dosmrtno bivanje na gradu, prodanem ali kako drugače izgubljenem, je del gradu zasedel gradiščan, ki je za grofe upravljal tudi zemljiško gospostvo. Bivšemu posestniku (vazalu) je

¹⁷⁸ ARS ZL 1324 V 3. Ljubljana. LACKNER, Ortenburg, 192.

¹⁷⁹ CKL, št. 200.

¹⁸⁰ PIRCHEGGER, Cilli, 164–195.

¹⁸¹ ARS ZL 1344 II 20. Celje; ARS ZL 1346 I 9. Celje (Rogatec); ARS ZL 1347 I 21. Celje (Rifnik); ARS ZL 1352 VIII 14.;

ostal preužitek brez možnosti za upravo posesti in gradu (Planina, Polhov Gradec, Kacenštajn).¹⁸² Prevladujoče gradiščanstvo, spreminjanje vazalov v fluktuativne uslužbence in njihov nizki status govore o solidni, zvesti in zadovoljni celjski upravi.

Goriški grofje so gradove, ki so jih na kakršen koli način dobili po zgraditvi, do srede 13. stoletja podeljevali v fevd, potem pa so si jih podrejali skozi gradiščansko upravo, plačljivo z grajskimi fevdi. Tako je bilo na Hmeljniku, Kostanjevici, Mehovem, Spodnji Vipavi in Žužemberku. Izjema je bil najbrž Šumberk, ki so ga imeli v fevdu nekdanji ministeriali. Zgovorna je listina grofa Alberta II. iz leta 1290, s katero je podelil Majnclinu mlajšemu Auersperškemu s privoljenjem *omnium castellanorum seu burgraviorum ... in castro ... Hopphenbach dvor in dicto castro ... Hopphenbach*, na katerem je nekoč živel njegov ded Puclin s Hmeljnika.¹⁸³ To je pomenilo troje: Gradiščanov je bilo konec 13. stoletja vsaj na pomembnejših goriških gradovih več (v hmeljniškem primeru so bili to člani starega rodu Hmeljniških in veje Auerspergov) in so imeli posebna bivališča, pa tudi pravico, da vsaj formalno potrdijo grofovo izbiro pri imenovanju sogradiščana. V 14. stoletju so Goriški ponekod postavljali gradiščanom ob bok oskrbnike (*officialis, amtman, gastaldio*). Tiste (manj pomembne) gradove v grofiji v Slovenski marki, ki so jih gradiščani zgradili že za časa njihovega gospostva, so grofje imeli za (dedne) fevde (Gradac, Kozjak, Rožek, Soteska). Izjema je bil Črnomelj, ki je stal že pred goriško zasedbo Marke.¹⁸⁴ V drugi polovici 14. stoletja so grajsko fevdno pravo deloma spremenili v običajno fevdno pravo, deloma pa so pod cerkvenimi vplivi uveljavili uradniško upravo, ki je lahko že združevala gradiščanstvo in oskrbnništvo. Vsekakor pa je šlo za poljubno zamenljive uradnike: Konrad Muracher z Landegga je leta 1375 izjavil, da ga je grof Majnhard V. *behaust hat auf sein vest Hasperg als lang sein gnad und will ist* (torej čas službe ni bil pogodbeno določen) *... und wanne ... herre ... die vorgeschriben vest Hasperg an mich vorderent mit iren briefen und mit iren erbern poten, so sol ich ... vest ... inantworten ...* (odpoklic je bil enostaven).¹⁸⁵

Tirolsko-Goriški grofje so imeli kot koroški vojvode in kranjski deželni gospodje večino nekdanjih spanheimskih gradov in rodbin še za ministerialne. Nekatere gradove pa so podeljevali v zastavo ali fevd (Novi grad, Gračeno, Žebnik) oziroma so njihovo upravo zaupali gradiščanom po *iure castellanorum* (Slovenj Gradec), in to z nalogo *purchwet* (Žebnik, Klausenštajn, Žumberk, Freudeneegg, Goričane, Kravjek, krški Lebek) in bivanja na *purchgesez* (Gutenberg) oz. kot *behausung* (Žebnik).¹⁸⁶ Vsaj pri nekaterih od navedenih je šlo za grajsko fevdno upravo (morda z izjemo Goričan, Kravjeka in Žumberka). To potrjuje podelitev dela nekdanjega spanheimskega gradu Osterberg Seifridu s Šentpetra, z edino znano

ARS ZL 1374 IX 16. Celje; ARS ZL 1387 III 12. Celje (Krško); ARS ZL 1374 IX 16. Celje; ARS ZL 1387 III 12. Celje (Zgornja Vipava); ARS ZL 1387 III 12. Celje (Šoštanj).

¹⁸² Značilen primer je bil grad Planina na Štajerskem. Leta 1363 so grofje Celjski dovolili Elizabeti, vdovi po Henriku Svibensko-Planinskem dosmrtno bivanje na družinskem sedežu. Celjski so imeli pravico postaviti svojega gradiščana, *ga pehawsen und enthawsen, wen si wellent*. Ta je moral dovoliti Elizabeti prost prihod in odhod z gradu (*... derselb purgraf ... sol ... mich in dye vest und auch darauz lätzen ...*). Elizabeta mu je morala prepustiti tudi varovanje svojega dela gradu in posesti (*... sol ich dem purgrafen ... zw der vest gewonlich purchut geben von meim gut ...*), vendar gradiščan ni smel brez dovoljenja razpolagati s posestjo (*... mit allen meim gut nichts ze schaffen haben an mein willen.*) (ARS ZL 1363 IV 27. Planina).

¹⁸³ KOMATAR 18, št. 15.

¹⁸⁴ ŠTIH, Gorica, 208 sl. P. Štih pa je menil, da je podelitev v Behausung pravzaprav pomenila oskrbnništvo. Oskrbnikova naloga naj bi bila dvojna: straža in vedno odprt grad za grofe. Poleg tega naj bi bil obvezan do vojaške službe na konjih in naj bi za varstvo prejemal fevde (ŠTIH, Gorica, 208 sl.).

¹⁸⁵ HHStA AUR 1375 II 6.

¹⁸⁶ MDC V, št. 233; MDC VII, št. 446; GZL I/32, KOVAČ 2, 54–55; MDC IX, št. 396, 397, 398, 625.

¹⁸⁷ GZL IX/18.

tirolsko-goriško omembo grajskega fevdnega prava (*nach purchlehens recht*) leta 1340.¹⁸⁷

Vovbrški grofje so se do konca 13. stoletja opirali na gradiščane iz vrst lastne ministerialitete, ki so po vovbrškem izumrtju (1322) deloma postali sekundarni ali primarni vazali novih gospodov (Forhtenek, Ekenštajn).

Habsburžani po letu 1335 zatečene upraveo na Kranjskem niso bistveno spreminjali. Večina njihovih gradov je bila še naprej deželnoknežji fevd, zlasti to velja za tiste, ki so bili sedeži bivših ministerialov dinastov iz 12. in 13. stoletja. Sem ter tja so obubožanim gospodom in najbližjim svojcem dovoljevali dosmrtno bivanje, celo brez postavitve deželnoknežjega gradiščana (npr. Svibno), kot so to počeli grofje Celjski.¹⁸⁸ Gradiščansko upravo sta ohranila Zgornji grad v Kamniku in Višnja gora. Vsaj Kamnik je bil še v 40. letih 14. stoletja podeljevan po grajskem fevdnem pravu.¹⁸⁹ Osterberg in Rožek sta bila izmenično upravljana po grajskem in običajnem fevdnem pravu. Osterberg pa je bil celo razdeljen na dva upravna modela. Več gradov je zaradi večnih finančnih zadreg Habsburžanov ostalo trajno zastavljenih.¹⁹⁰ Na slovenskem Štajerskem je bila situacija drugačna. Večje gradove (mestne oz. trške) in tiste, ki so jih Habsburžani alodizirali, so zaradi denarnih potreb podelili v zastavo. Deželni fevdi so ostali manjši gradovi Gromperk, Hompoš, Hrastovec, Kebej, Lihtenek, Pabštajn, Pukštajn, Rogatnica, Štatenberg, Viltuš in Valdek.

Gosposko plemstvo (Svibenski, Auersperški, Ptujski, Kunšperški) je gradove, če na njih že ni osnovalo stranskih vej (Treunski, Viltuški, Mariborski, Konjiški, Rajhenburški, krška in kunšperško-ptujška vazalna kroga), upravljalo z gradiščani iz vrst klientele. Še posebej je to veljalo za zastavne gospode (Lichtensteinski, Wallseejevci, Devinski, Stubenberški, Aufensteinski). Gradiščani so živeli v delu gradu, (verjetno) so upravljali tudi gospodstvo in so bili zamenljivi.¹⁹¹ Izjema so bili nekateri gradovi, alodi ali fevdi v rokah Ptujskih, ki so jih ti prevzeli od krških ministerialov, obdržanih kot sekundarni (Dobrna, Ranšperk) oz. običajni vazali.

SKLEPI

V splošnem je bila grajska uprava na obravnavanem ozemlju s stališča gospodov naslednja: ministeriali (12.–13. stoletje) > gradiščani – ministeriali (13. stoletje) > gradiščani ali vazali (od druge polovice 13. in v 14. stoletju). Značilno je bilo, da so se posvetni gradiščani kmalu začeli identificirati z gradom in se po njem imenovati, medtem ko se cerkveni večinoma niso. Nobeni od njih niso imeli gospodstvenih pravic.¹⁹² Cerkevna uprava je bila naprednejša kot posvetna, napredek pa je šel od zahoda proti vzhodu. Zato je obstajala v istem času na vzhodu v večji meri še vazalna uprava, na zahodu pa večinoma naprednejše (zamenljivo) gradiščanstvo in kasneje oskrbnništvo.

¹⁸⁸ HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka.

¹⁸⁹ HHStA AUR 1341 X 4. Dunaj (Kamnik).

¹⁹⁰ ARS ZL 1369 III 20. Dunaj (Žebnik); ARS ZL 1372 III 14. Celje (Gorenji Mokronog).

¹⁹¹ Že leta 1237 je v listini svoje gospe pričal kunšperški gradiščan Rajnhold (GZS 5, št. 683), leta 1234 pa konjiški gradiščan Obert (GZS 5, št. 612). Brezimni gradiščani Turnskih na Lanšprežu se omenjajo leta 1366 (ARS ZL 1366 III 6.), svibenski na Svibnem leta 1396 (HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka), svibensko-planinski na Planini leta 1345 (ARS ZL 1345 V 1. Dunaj), poimensko navedeni viltuški na gradovih Konjice, Freudenberg, Štatenberg in Eibiswald leta 1364 (ARS ZL 1364 VI 29. Konjice).

¹⁹² Prim. MITTERAUER, Burg, 380–381.

GRAD KOT KAPITAL

Da je posedovanje gradu z gospodstvom vedno pomenilo tudi razpolaganje s kapitalom, je dejstvo. Vnovčitev tezaviranega kapitala pa je bila zaradi velikosti nepremičnine nekoliko drugačna kot pri manjši zemljiški posesti. Predvsem ni bila tako pogosta. Prva, spet notorna predpostavka je, da je prihajalo do odtujevanj gradov najprej pri plemičih, ki so bili v gospodarskih težavah in so želeli zaustaviti propad. Prodaja gradu pa je bila obenem lahko takšna stopnja izgube plemiške identitete, ki je odtujitelja že pripeljala v bližino izgube statusnega, v skrajni obliki celo stanovskega položaja. Najbolj drastično se je končalo za tiste, ki so se pokmetili, pomeščanili ali poniknili med brezimnimi služabniki. Grad kot zunanji in ideološki znak plemenitosti je torej vsak plemič želel obdržati po možnosti čim dalje. Vendar pa se posledice odtujitev navzven v glavnem le niso kazale tako ostro, kot bi sodili po listinah. Še posebej, ker je bila sredi 14. stoletja zemljiška renta za marsikatero rodbino že stranskega pomena. Veliko večji so bili lahko dohodki od mitnin, carin, rudniških pravic, trgovine s specialnimi (agrarnimi) proizvodi (vino) ipd., in to predvsem na tistih gospodstvih, skozi katera je potekala zelo pomembna cesta. Precej obubožanih plemičev je tudi ostalo na svojih bivših gradovih, zdaj kot uradniki (gradiščani). Po drugi strani je bila naložba kapitala v grad in posest ena redkih možnosti za trajnejšo naložbo in okrepitev moči pri tistem plemstvu, ki je bilo sposobno menjati denar za posest in nasprotno. Na tem mestu se bomo zato dotaknili naslednjih vprašanj: Kdo so bili prodajalci in kupci, kakšna so bila pravila glede (pred)kupnih pravic v smislu fevdnih vezi ipd., kakšno vrednost so imeli gradovi skupaj s pripadajočo posestjo ter ali so bile vrednosti gradov v skladu z njihovim (odtujevalčevim) statusom? In končno, zakaj so odtujevalci prodajali točno določen grad? Vse skupaj bo eden od odgovorov na širše vprašanje o socialno-ekonomskem propadu in vzponu plemstva v 14. stoletju.

AKTERJI

Pri odtujiteljih gradov, ne upošteva je fevdnih podelitev, najprej opozarjam na deželne kneze in dinaste. Pri njih so bile dokončne odtujitve redke. Večinoma je šlo za zastavljanje posesti, ki so jo kasneje odkupili. Znotraj te skupine visokega plemstva je prihajalo do zastav družinskim članom, npr. za poročne

prejemke. Gradovi in gospostva, namenjeni zastavljanju, so bili običajno vedno isti. Povedano z drugimi besedami: vsak dinast in deželni gospod je imel za zastavljanje predviden točno določen zbir gradov, drugih pa ni želel niti začasno odtujiti. Zastavni gradovi so bili navadno tisti, ki niso vedno sodili med posest gospoda, temveč so bili preko dedovanj pridobljeni kasneje, predvsem po habsburškem prevzemu oblasti. Tako so bili stalni deželnoknežji zastavni gradovi na Kranjskem Gračeno, Goričane, Zgornji Kamnik, Kostanjevica, Mehovo, Mokronog, Postojna, Zgornja Vipava, Višnja gora, Miltenberg in Žebnik; na slovenskem Štajerskem in Koroškem pa Dravograd, vsi gradovi laškega gospostva, Guštanj, Ljutomer, Marenberk, Slovenska Bistrica, Slovenj Gradec in Pukštanj ter Vojnik. Habsburška politika je bila jasna: denar so si redno izposojali na račun nekdanjih velikih spanheimskih (posesti koroških vojvod na Kranjskem) ter (kasneje) alodiziranih oglejskih, salzburških in šentpavelskih gospostev, ki so imela strateški položaj ali pa so bila finančno tako donosna, da so bila zanimiva za upnike. Starih deželnih gospostev (na slovenskem Štajerskem) se Habsburžani niso dotikali, ne nazadnje tudi zato, ker je v njih že obstajala utečena uprava. Omenjeni gradovi so bili po habsburškem prevzemu že brez domačega rodu z dednimi bivalnimi pravicami, kar je transakcije olajšalo. Za izredne denarne potrebe so se Habsburžani posluževali tudi drugih večjih avstrijskih in štajerskih gradov. Njihov prejemnik je bilo visoko plemstvo, ki je zmoglo posojati velike vsote (Aufensteini, Celjski, Ortenburški, Ptujski, Wallseejevci, Devinski ipd.). Tako kot Habsburžani so se tudi grofje Celjski, Ortenburški, Goriški in drugi iz istega statusnega kroga izogibali prodajam svojih gospostev. Zaradi spretnejšega gospodarjenja in pokrivanja finančnih lukenj z drugimi dohodki pa je bilo zastavljanje tujim osebam pri njih redkejše. Izogibanje dokončni odtujitvi je bilo razumljivo: v času edine realne geopolitike, temelječe na teritoriju, je pomenilo odtujiti del ozemlja toliko kot odpovedati se (vsaj) delu suverenosti in gospostva ali celo vsem pravicam. Če bi npr. Habsburžani za stalno odtujili Postojno in Vipavo, bi bila njihova politika prodora na Jadran tako rekoč končana.

Zanimivo je vprašanje, kako so se transakcije z večjo posestjo odvijale pri nedinastičnem plemstvu, ter ali so v poslovanje pritegnili tudi visoko plemstvo in neplemiče. Na tej ravni lahko izenačimo zastave s prodajami, saj je bila dokončna odtujitev le naslednja stopnja začasne. Pri nižjem plemstvu je bilo značilno, da je lahko vsaka transakcija z večjo posestjo ali celo gradom pomenila znak nepremostljivih finančnih težav. Seveda vsi plemiči in njihove družine, ki so kakorkoli odtujevali večjo posest, niso nujno propadli. Nekateri so uspeli priti do novega kapitala predvsem z dedovanjem. Drugi pa so kmalu izumrli in se v hipu rešili težav. Ob tem ne gre upoštevati zastavljanja zaradi poročnih prejemkov, saj sta tako denar kot zastavljena posest ostala v ozkem sorodstvenem krogu.

Oglejmo si tabele 1–4, ki upoštevajo le gradove, ki so jih zastavili ali prodali domači vitezi in nekaj nedinastičnih gospodov, prejemniki pa so bili lahko tudi tujci in dinasti.

Tab. 1: Zastavni dolžniki in prodajalci utrjenih zgradb na Kranjskem med letoma 1280 in 1409

<i>odtujitelj</i>	<i>utrdba</i>	<i>prejemnik</i>
deželni knez	Zgornji Kamnik zz (1341)	Osterwitz
	Zgornji Kamnik zz (pred 1407)	Svibno
Gall	Zgornji Kamnik zz (1407)	Wallsee
	Lebek pr (1341)	deželni knez
	Polhov Gradec pr (1364)	Celjski
	Pukštanj zz (pred 1393)	Celjski
Gradež	Gradež dvor pr (1372)	Auersperg
Jeterbenk	Jeterbenk pr (1344)	Šperenberk
	Osterberg del pr (1339)	Sommerecker
	Osterberg del pr (1342)	Sommerecker
	Osterberg del pr (1348)	Reynman
Kolovec	Kolovec del pr (1362)	Sommerecker
Krautperg	Vipava stolp pr (1346)	Celjski
Langpein	Vipava stolp pr (pred 1346)	Krautperg
Lož	Breg stolp zz (1392)	Lož
Mirna	Mirna pr (pred 1362)	Gradenik
	Mirna pr del (1365)	Celjski
NN.	Rekštanj zz (pred 1392)	Čretež
Pfoffojčer	Lanšprež dvor pr (1335)	Svibno
Polhov Gradec	Polhov Gradec pr (1364)	Celjski
	Polhov Gradec stolp pr (1367)	Celjski
Poljane	Poljane pr (1353)	Ortenburški
Pudob	Snežnik del pr (1361)	Gorje
Reynman	Osterberg del pr (1348)	Poumek
Sicherstein	Sicherstein pr (1374)	Celjski
	Hohenau pr (pred 1384)	Celjski
Snežnik	Snežnik del pr (1367)	Sommerecker
	Snežnik del pr (pred 1393)	Lamberger
	Snežnik del zz (1402)	Verneker
Sommerecker	Spodnji Kamnik pr (1362)	Kolovec
	Osterberg del pr (1348)	Poumek
	Osterberg del pr (1361)	Gallenberg
Svibno	Kostanjevica zz (1326)	Pišece
	Krško del pr (1335)	Ptuj
	Krško del pr (1343)	Ptuj
	Krško del pr (1351)	Celjski
	Krško del pr (1368)	Celjski
	Lanšprež zz (1351)	Svibno–Planina
	Lanšprež del zz (1366)	Turn
	Lanšprež pr (1367)	Celjski
	Maribor zz (1386)	Devin
	Maribor pr (1386)	Devin
	Mokronog Gorenji zz (1372)	Celjski
	Svibno zz (1349)	Celjski
	Svibno pr (1396)	deželni knez
Šentpeter	Trebnje stolp pr (1386)	Celjski
	Osterberg del pr (1348)	Poumek
	Dragomelj stolp pr (1386)	Devin

Šteberk	Postojna pr (1371)	deželni knez
Auersperg	Vipava stolp pr (pred 1387)	Vipava
	Otočec pr (1330)	Babonić
	Otočec pr (1348)	Babonić
Wisent	Poženiški dvor pr (1385)	samostan Velesovo

Tab. 2: Zastavni dolžniki in prodajalci utrjenih zgradb na slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem med letoma 1280 in 1409

<i>odtujitelj</i>	<i>utrdba</i>	<i>prejemnik</i>
Dravograd	Dravograd zz (1278)	Vovbre
	Pukštanj zz (1282)	Emmerberg
Gresel	Celje stolp pr (1387)	Celjski
Kacenštajn	Kostrivnica pr (1329)	Celjski/Žovneški
	Boštanj pr (1381)	Celjski
Konjice	Konjice del pr (1329)	Viltuš
	Konjice del pr (pred 1339)	Ptuj
Kranichberg	Podsreda pr (1338)	Celjski/Žovneški
	Cmurek pr (1386)	Celjski
Kunšperk	Cmurek del pr (1299)	Kranichberg
	Kunšperk zz (1305)	Krka
	Hekenberk zz (1323)	Ptuj
	Velenje zz (1323)	Ptuj
Leskovec	Ploštanj pr (1366)	Celjski
Ložnica–Valdek	Valdek pr (1322)	Aufenstein
Marenberk	Lemberg pr (1307)	Celjski/Žovneški
Maribor	Vuzenica pr del (1288)	Vuzenica
	Limbuš del zz (1333)	Wallsee
Svibno–Planina	Smlednik zz (1328)	Celjski/Žovneški
	Smlednik pr (1328)	Celjski/Žovneški
	Planina del zz (1339)	Celjski/Žovneški
Svibno–Podsreda	Podsreda pr (1318)	Kranichberg
	Podsreda pr (1320)	Kranichberg
	Kostrivnica pr (1322)	Celjski/Žovneški
Prežin	Prežin pr (pred 1340)	Krka
	Prežin del zz (1341)	Celjski/Žovneški
	Prežin del pr (1341)	Celjski/Žovneški
	Prežin del pr (1341)	Celjski/Žovneški
	Prežin del pr (1342)	Celjski
Ptuj	Krško del pr (1348)	Svibno
	Konjice del pr (1339)	Viltuš
	Štatenberk del pr (1342)	Svibno–Planina
Rifnik–Lemberg	Prežin del pr (1344)	Celjski
Safen	Prežin del pr (1343)	Rifnik
	Prežin del pr (1346)	Celjski
Šalek	Pilštanj zz (1287)	Krka
Šperenberk	Podsreda del pr (1339)	Celjski/Žovneški
Turn (Kunšperk)	Kunšperk stolp pr (1351)	Kunšperk
	Kunšperk stolp pr (1368)	Kunšperk
Viltuš	Marenberk zz (1360)	Wallsee
	Eibiswald zz (1377)	Devin

Vrbovec	Gornji grad del pr (1349) Gornji grad del zz (1350) Gornji grad del pr (1350) Vrbovec del pr (1360) Vrbovec del zz (1362)	Celjski Celjski Celjski Celjski samostan Gornji Grad
Vuzenica	Vrbovec zz (1367)	Celjski

Tab. 3: Zastavni upniki in kupci utrjenih zgradb na Kranjskem med letoma 1289 in 1409

<i>prejemnik</i>	<i>utrdba</i>	<i>odtujitelj</i>
Čretež	Gorenji Mokronog zz (pred 1381)	deželni knez NN.
Gaber	Rekštanj zz (pred 1392)	Krnos
Gallenberg	Gaber dvor pr (1298)	Poumek
	Osterberg del pr (1360)	Sommerecker
	Osterberg del pr (1361)	Pudob
Gorje	Snežnik del pr (1361)	Sommerecker
Kolovec	Spodnji Kamnik pr (1362)	Langpein
Krautperg	Vipava stolp pr (pred 1346)	Snežnik
Lamberger	Snežnik del pr (pred 1393)	Ortenburški
Loka	Poljane zz (pred 1399)	Lož
Lož	Breg stolp zz (1392)	
Polhov Gradec	Polhov Gradec stolp del pr (1350)	Ortenburški
	Polhov Gradec stolp del pr (1368)	
Porger	Laško grad zz (1328)	Bruneck
Reynman	Osterberg del pr (1342)	Tirolsko-Goriški
samostan Velesovo	Poženic dvor pr (1385)	Jeterbenk
Sommerecker	Osterberg del pr (1339)	Wisent
	Osterberg del pr (pred 1348)	Jeterbenk
	Osterberg del pr (1360)	Jeterbenk
	Kolovec del pr (1362)	Poumek
	Snežnik del pr (1367)	Kolovec
Svibno	Gračeno zz (pred 1323)	Snežnik
	Kostanjevica zz (1324)	Tirolsko-Goriški
	Kravjek zz (1331)	Goriški
	Lanšprež dvor pr (1335)	Liemberg
	Krško del pr (1348)	Pfoffojčer
	Mokronog Gorenji zz (pred 1372)	Ptuj
	Zgornji Kamnik zz (pred 1407)	deželni knez
Auersperg	Šumberk urbar zz (1337)	deželni knez
	Žužemberk urbar zz (1337)	Goriški
	Gradež dvor pr (1372)	Goriški
Vernek	Snežnik del zz (1402)	Gradež
Vipava	Vipava stolp pr (pred 1387)	Snežnik
Wallsee	Zgornji Kamnik zz (1407)	Šteberk
		deželni knez

Tab. 4: Zastavni upniki in kupci utrjenih zgradb na slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem med letoma 1280 in 1409

<i>odtujitelj</i>	<i>utrdba</i>	<i>prejemnik</i>
Guštanj	Žovnek del zz (1326)	Celjski/Žovneški
	Lemberg del zz (1326)	Celjski/Žovneški
	Rogatec del zz (1326)	Celjski/Žovneški
Kacenštajn	Žovnek zz (1326)	Celjski/Žovneški
	Lemberg zz (1326)	Celjski/Žovneški
	Rogatec zz (1326)	Celjski/Žovneški
	Kostrivnica pr (pred 1329)	Celjski/Žovneški
	Boštanj pr (1359)	Celjski
Klek	Pukštanj zz (1389)	Celjski
Kranichberg	Cmurek del pr (1299)	Kunšperk
	Podsreda pr (1318)	Svibno–Podsreda
	Podsreda pr (1320)	Podsreda
Kunšperk	Kunšperk stolp pr (1351)	Turn (Kunšperk)
	Kunšperk stolp pr (1368)	Turn (Kunšperk)
Pišeće	Kostanjevica zz (1326)	Svibno
Svibno–Planina	Štatenberk (Dolenjska) del pr (1342)	Ptuj
	Slovenj Gradec zz (1351)	Pfannberg
Ptuj	Hekenberk zz (1323)	Kunšperk
	Velenje zz (1323)	Kunšperk
	Krško del pr (1335)	Svibno
	Konjice del pr (pred 1339)	Konjice
	Krško del pr (1343)	Svibno
	Višnja gora zz (pred 1365)	deželni knez
	Ljutomer zz (1365)	deželni knez
Rifnik	Prežin pr (1340)	Krka
	Prežin del pr (1341)	Celjski
	Prežin del pr (1343)	Safen
samostan		
Gornji Grad	Vrbovec del zz (pred 1362)	Celjski
	Vrbovec del pr (1362)	Vrbovec
Šperenberk	Jeterbenk pr (1344)	Jeterbenk
Šalek	Šalek del pr (1335)	Celjski/Žovneški
Turn	Lanšprež del zz (1366)	Svibno
Viltuš	Konjice pr (1312)	Liechtenstein
	Konjice del pr (1339)	Ptuj
Vuzenica	Vuzenica del pr (1288)	Maribor
	Vuzenica del zz (1300)	Neidenberg
Juda Muš in Hačim	Boštanj zz (pred 1360)	Celjski
	Spodnja Vipava zz (pred 1360)	Celjski

Legenda: pr – prodaja, zz – zastava, del – del utrdbe ali pravic nanjo

Sklepi:

1. Gradove, zlasti izvirne, so odtujevali člani družin, ki so v 14. stoletju propadale. V prvih dveh tabelah (dolžniki, upniki) je ta skupina prepoznavna na levi strani. Na desni pa se predvsem v štajersko-koroškem delu odslíkava sloj, ki je izkoristil propad in izumiranje starega viteštva, čeprav so kmalu zatem izumrli tudi nekateri izmed njih. Slika pri upnikih in kupcih je podobna, kar pomeni, da je precej družin sočasno odtujevalo in prejemale gradove. Zato tudi pri poslovanju z gradovi ne gre govoriti o enosmernosti, niti o stalnem razvoju ali trendu, pač pa s stališča zunanega opazovalca o zamotani prepletenosti propada in razcveta. Lahko celo postavimo hipotezo, po kateri samo poslovne transakcije nižjega in srednjega plemstva, še posebej tistega dela, ki je posedoval večje posestne sklope, ne dajejo jasne slike o socialnem statusu. V večji meri je šlo za (finančno) poslovanje, špekuliranje, predvsem pa večno željo povečanju zemljiške posesti. O propadanju lahko govorimo le pri prodajah sedežev, o socialnem dvigu pa pri pridobitvah bolj oddaljenih gradov.
2. Socialni propad je bil, tako kot inflacija, vedno spiralen. Prvotna majhna zadolženost se je dala reševati z vedno intenzivnejšim odtujevanjem manjših kosov posesti. Slabe navade, zapravljivost, življenje na veliki nogi itd. so zavrteli dogajanje v neslutene višine, od koder se je bilo na koncu moč reševati le še s prodajami velikih gradov. Taki so bili npr. Sichersteinski in Svibenski, še bolj pa Konjiški in Kunšperški. Zato je bila odtujitev gradu vedno le končna posledica preteklega dogajanja. Postavljene domneve ne veljajo za ozek krog visokega plemstva in dinastov, kjer je imelo kopičenje in odtujevanje gradov povsem druga (politični) pomen.
3. Kjer je ob gradu stala manjša utrdba, si jo je odtujitelj glavnega gradu pridržal za nadaljnje bivanje (Polhov Gradec – stolp, Konjice – Jamnik itd.) ali pa je razlogov odšel drugam (Dravograjski v Enzensdorf, Svibenski v Maribor, številni vitezi z gradov v celjski okolici v Celje itd.).
4. Predvsem uglednejše bivše ministerialno plemstvo je deleže na gradovih od 13. stoletja realno delilo med družinske člane. To je povečevalo število pretendentov. Nepričakovana zapuščina je lahko plemiču in družini, ki sta poprej odtujila znaten del jedrne posesti, vrnila nekdanjo moč. Skoraj vedno se je ena od (sorodniških) strank odločila zbrati deleže na posameznem gradu. Akumulacija pa ni bila hitra in je lahko je potekala preko posrednikov (Konjice, Osterberg, Prežin, Vrbovec, Gornji grad, Snežnik, Krško itd.). To spet ni veljalo za večino dinastov (Celjski, Vovbrški, Aufensteini, deloma Ortenburžani). Redki (npr. Goriški) so to počeli v vsaki generaciji, vendar le s celimi gradovi in gospostvi.
5. Včasih je prišlo do zastave izvirnega gradu, ne da bi posestnika ogrožal propad (Kunšperk, Žovnek). Te zastave so bile hitro rešene. Imamo jih lahko za špekuliranje ali reševanje akutnih zadreg z gotovino.
6. V glavnem ni prihajalo do sočasnih zastav in prodaj istega objekta (kot npr. pri Smledniku).
7. Med upniki in kupci gradov so se cerkveni gospodje pojavljali redko in še to le za bližnje utrdbe (npr. samostana Velesovo in Gornji Grad).
8. V dveh primerih sta bila zastavna imetnika tudi mariborska Juda Moše in Hačim (Boštanj in Spodnja Vipava), kar je glede na razvoj judovskih posestnih pravic na vzhodnoalpskem prostoru zelo zgodaj.¹⁹³

¹⁹³ O tem LOHRMANN, *Judenrecht, passim*.

VREDNOST GRADOV

Posebno pozornost je potrebno posvetiti vsotam denarja, ki so bile odštete za delne ali celotne pravice na gradu in gospostvu. Tu se pojavi nekaj težko rešljivih problemov. Prvi je monetarna neenakost, ne le v denarnih enotah in njihovi vrednosti, marveč tudi v monetarni politiki kovniških gospodov. Problematični so vsakoletni medsebojni tečaji enot, letna inflacija itd. Druga težava se pojavi ob preračunavanju denarnih enot na ekvivalent, ki bi omogočal primerjavo med različnimi cenami. Glede na to, da je srednjeveški monetarni sistem temeljil predvsem na srebrni osnovi, je težava v številnih različno težkih markah srebra. Zato pri cenah, navedenih v listinah v markah srebra, največkrat ni jasno, na katero marko srebra je sestavljevalec listine mislil, saj so se na obravnavanem ozemlju v 14. stoletju stikali severnoitalijanski (furlanski, beneški, tirolski), salzburški, avstrijski, štajerski in ogrski denarni sistemi. Tudi vrednost zlatnikov je padala, vendar je vprašanje, s kakšnim tempom, kateri novci bolj in na katere je pisar oz. izstavitelj listine sploh mislil, ko je zapisal besedo zlatnik. Te probleme bi se dalo rešiti z natančnimi primerjalnimi tabelami za vsako leto in vsako pokrajino posebej, saj so se v posameznih deželah razlikovali tudi menjalniški tečaji za enake kovance.¹⁹⁴

Velik problem je nenatančno opisovanje obsega delnih pravic na objektih. Večkrat so se v prodajnih listinah pojavile izčrpnije pertinence formule, ki so izključevale možnost, da bi prodajalec kasneje oporekal nenavedenemu delu posesti. V nekaterih listinah so se pojavile zanimive formule, ki niso govorile le o velikosti, marveč tudi o kvaliteti gradu in gospostva. Vrednost obeh se je odražala tudi v dolžini formule.¹⁹⁵ Večina formul je vsebovala hube, njive, gozdove, vode ipd., zato so bolj zanimive formule, ki govore tudi o obsegu pripadajoče posesti in dohodkov. H gradu so lahko pripadali (in ne obratno!): »ugotovljeni in neugotovljeni« (dohodki),¹⁹⁶ »deljeno in nedeljeno« (premoženje),¹⁹⁷ »imenovano in neimenovano«,¹⁹⁸ »obdelano in neobdelano«,¹⁹⁹ »osnovano in neosnovano«,²⁰⁰ »drn in strn«,²⁰¹ »začasno odtujeno in neodtujeno«,²⁰² »podeljeno in nepodeljeno«,²⁰³ »moštvo« (mišljeni so vazali/sluzabniki),²⁰⁴ »deželsko sodišče«,²⁰⁵ »vislice« (višje – krvno

¹⁹⁴ O teh problemih BIZJAK, Ratio, 82–98.

¹⁹⁵ O tem gl. WEIGL, Burgen, 66 sl. Obravnavani gradovi, pri katerih so bile v listinah navedene zanimivejše pertinence formule: Rogatec (CKL, št. 66), Drava (MDC VII, št. 252), Guštanj (MDC VIII, št. 376), Celje (KOMATAR 18, št. 46), Smladnik (CKL, št. 123), Krško (ARS ZL 1335 XI 19. Krško; HHStA AUR 1343 V 1.; ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec), Lanšprež (ARS ZL 1335 XI 25. Krško), Planina (CKL, št. 187; ARS ZL 1345 V 1. Dunaj), Podsreda (CKL, št. 194), Helfenberg (CKL, št. 203), Prežin (CKL, št. 207; ARS ZL 1343 III 25.), Gornji Grad (ARS ZL 1350 V 8. Celje), Boštanj (ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1381 IX 28.), Gorenji Mokronog (ARS ZL 1372 III 14. Celje), Sicherstein (ARS ZL 1374 IX 12.), Vuzenica (ARS ZL 1377 III 8. Dunaj), Maribor (ARS ZL 1379 VII 25. Dunaj), Trebnje (ARS ZL 1386 VII 29. Celje), Cmurek (ARS ZL 1386 VIII 28.).

¹⁹⁶ »ver/be/gesucht und unver/unbe/ungesucht« ali »gefunden und ungefunden« (CKL, št. 66, 123, 187, 194, 203, 207; ARS ZL 1343 III 25.; ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1386 VIII 28.).

¹⁹⁷ »geteilt und ungeteilt« (CKL, št. 187).

¹⁹⁸ »genannt und ungenannt« (CKL, št. 66).

¹⁹⁹ »gebaut und ungebaut« (CKL, št. 123, 187, 194, 203, 207; ARS ZL 1345 V 1. Dunaj; ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²⁰⁰ »gestift und ungestift« (ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²⁰¹ »stock und stein« (CKL, št. 123, 187, 194; ARS ZL 1345 V 1. Dunaj; ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1381 IX 28.; ARS ZL 1386 VII 29. Celje; HKA UR 1386 XII 4.; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²⁰² »verkummert und unverkummert« (CKL, št. 66).

²⁰³ »verlehent und unverlehent« (CKL, št. 66).

²⁰⁴ »mannschaft« (CKL, št. 66, 123, 187, 194, 203; KOMATAR 18, št. 646; ARS ZL 1335 XI 19. Krško; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; HKA UR 1386 XII 4.). Včasih nastopa kot nasprotje od »eigen« (alod).

sodstvo),²⁰⁶ »trg/mesto«,²⁰⁷ »carina«,²⁰⁸ »mitnina«,²⁰⁹ »zemljiško gospostvo«,²¹⁰ »ljudje z vso posestjo« (podložniki s kmetijami),²¹¹ »odvetništvo«,²¹² »plemeniti in neplemeniti ljudje« ali »sluge« ali »viteškozmožni ljudje« (termini za viteškozmožne hlapce),²¹³ »vitezi in (viteškozmožni) hlapci«,²¹⁴ »gospostvo« (izvajanje oblasti in posestniških/lastniških pravic),²¹⁵ vse, kar je bilo »nad in pod zemljo«²¹⁶ itd. Za vsak primer je bil dodan včasih še dostavek, naj ne bo »nič izvzeto (kar smo dobili v last in uporabo od naših prednikov ali pridobili sami)«. ²¹⁷ To je bil višek pertinence in s tem so bili izločeni možni spori o pripadnosti dela posesti. Kakor koli: z izrazi »del«,²¹⁸ »tretjina« ipd. si ne moremo veliko pomagati. Zato so naslednji preračuni le poskusni z večjimi možnimi odstopanji.²¹⁹

Po omenjanih vsotah lahko gradove, dvore, stolpe oz. njihove deleže razdelimo na nekaj skupin. V prvi (do 30 mark srebra) so bile tiste utrdbe, ki so jih posedovali ali pridobivali tudi nižji vitezi (npr. Gabrski, Zgoški, Poženiški, Širski, Dobski, Mengeški, Dupeljski, Vrhrški). Ti so kupčevali v glavnem le s svojimi bivališči. Z objekti, ocenjenimi med 30 in 200 markami, so razpolagali gospodje in tudi pomembnejši vitezi, in to tako z izvornimi (npr. Pišečki, Snežniški, Šaleški, Kolovški, Čreteški, Prežinski) kot tudi podedovanimi in kupljenimi objekti, npr. Jeterbenški (del Osterberga), Šentpetrski (Dragomelj), Loški (Breg), Sommerecker (del Osterberga, del Kolovca, del Kamnika), Gallenberški (del Osterberga), Leskovški (Ploštanj), Pišečki (Kostanjevica), Galli (Lebek), Šteberški (Lebek) in Safenski (Prežin). Seveda je bil potencial nekaterih še večji, saj so bili sposobni izdati več obrokov denarja v daljšem obdobju, drugi pa so le enkrat dali ali prejeli vsoto. V skupini med 200 in 800 markami srebra so se še pojavljali ugledni gospodje (Konjiški, Viltuški, Kunšperški, Vrbovški, Čreteški, Podsreški),

²⁰⁵ »landesgericht, gericht, marktgericht« (CKL, št. 66, 123, 187, 194, 203; MDC VII, št. 252; MDC VIII, št. 376; ARS ZL 1345 V 1. Dunaj; ARS ZL 1350 V 8. Celje; ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1372 III 14. Celje; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1381 IX 28.; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²⁰⁶ »stock und galgen« (ARS ZL 1381 IX 28.; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²⁰⁷ »markt/stadt« (MDC VII, št. 252; MDC VIII, št. 376; KOMATAR 18, št. 646).

²⁰⁸ »zoll« (MDC VII, št. 252; MDC VIII, št. 376).

²⁰⁹ »maut« (MDC VII, št. 252; ARS ZL 1350 V 8. Celje).

²¹⁰ »urbar« (MDC VII, št. 252; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²¹¹ »leute mit/und gut« (CKL, št. 66, 187, 194, 203; MDC VII, št. 252; MDC VIII, št. 376; ARS ZL 1345 V 1. Dunaj, ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1379 VII 25. Dunaj; ARS ZL 1381 IX 28.; ARS ZL 1386 VII 29. Celje; ARS ZL 1386 VIII 28.; HKA UR 1386 XII 4.).

²¹² »vogtei« (MDC VIII, št. 376; CKL, št. 123, 187, 194, 203; ARS ZL 1345 V 1. Dunaj; ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²¹³ »edel und unedel leute« ali »erber leute« ali »diener« ali »rittermäßige leute« (MDC VIII, št. 376; KOMATAR 18, št. 646; CKL, št. 123, 187, 194, 203; ARS ZL 1335 XI 19. Krško; ARS ZL 1335 XI 25. Krško; ARS ZL 1345 V 1. Dunaj; ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1379 VII 25. Dunaj; ARS ZL 1381 IX 28.; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²¹⁴ »ritter und knecht« (ARS ZL 1377 III 8. Dunaj).

²¹⁵ »mit aller herrschaft« (CKL, št. 123).

²¹⁶ »ob der erden und unter der erden« (CKL, št. 123).

²¹⁷ »nicht ausgenommen (als es unser vordern oder wir in nutz und gewere herbracht haben)« ipd. (CKL, št. 187, 194, 207; HHSa AUR 1343 V 1.; ARS ZL 1350 V 8. Celje; ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1386 VII 29. Celje; ARS ZL 1386 VIII 28.).

²¹⁸ Kako absurdno je na podlagi takih zapisov ocenjevati velikost gradu, gospostva in pravic, kaže primer iz leta 1309, ko so Lipniški prodali Weißeneškemu in Vuzeziškemu *ihrer tail unser er ze Seldenhof auf dem haus* za borih 10 mark srebra (MDC VII, št. 551). Ali pa dediščina na delu gradu Cmurek, ki jo je leta 1299 Friderik s Kunšperka prodal Seifridu s Kranichberga za neverjetno skromnih 40 mark srebra (GZM II/90).

²¹⁹ Moji preračuni temeljijo na literaturi, predvsem pa na redkih enačbah v listinah 14. stoletja. Odločil sem se za naslednja razmerja, ki jih ocenjujem s približno 70-odstotno točnostjo: 1 oglejska marka denaričev = 0,6 marke, 1 graška ali dunajska marka denaričev = 0,4 marke srebra, 1 zlatnik (gulden) = 0,25 (v začetku 14. stoletja) do 0,143 marke srebra (konec stoletja), 1 oglejski funt denaričev = 0,9 marke srebra, 1 graški ali dunajski funt denaričev = 0,6 marke srebra, 1 beneška marka šilingov = 0,31 marke srebra.

posamezniki iz vrst viteštva, pa so zašli sem le zaradi prodaj izvornih gospostev (Polhograjski, Pfoffojčerji z Lanšpreža) ali (ne)pričakovanih zapuščin (Rifniški, Šperenberški). V zadnji skupini, 800 mark in več, so bili le grofje in visoki gospodje: Aufensteini, Ptujski, Kranichbergi, Wallseejevci, Svibensko-Planinski, Svibenski, Devinski, nato pa še Kacenštajni, ki so celo prejeli v zastavo velika avstrijska gospodstva, in Šteberški (Postojna).

Tab. 5: Najdražji gradovi in gospodstva med letoma 1280 in 1409

300–399 m.s.*	400–599 m.s.	600–799 m.s.	800–999 m.s.	1.000 in več m.s.
Gračeno (1308) Guštanj (1325) Poljane (1399) Kravjek (1331) Mehovo (1277)	Konjice (1325) Guštanj (1327) Lemberg (1307) Boštanj (1359, 1360) Mehovo (1393) Sl. Gradec (1351, 1363) Bled (1385) Celje (1323) Pilštanj (1356) Lož (1342) Maribor (1386) Ptuj (1279, 1287) Postojna (1371) Cmurek (1386)	Podsreda (1338) Dravograd (1304) Rogatec (1301) Rekštanj (1392) Planina (1390) Bled (1386) Laško (1336) Krško (1374)	Ljutomer (1365) Dravograd (1313, 1332) Marenberk (1312) Polhov Gradec (1364) Šoštanj (1387) Vipava (1357, 1374)	Smednik (1328) Marenberk (1375)

* m. s. – marka srebra

V vseh primerih (z izjemo Rekštanja in Gračena) je šlo za stare gradove, ki so bili od nekdaj v rokah močnih vazalov (gospodov). Opazen je sorazmerno velik nominalni porast cen, ki bi bil še bolj izrazit, če bi cene razdelili na več skupin. Na to ni vplival dejanski porast vrednosti gradov in gospostev, marveč tudi čistine marke srebra (njen upad). Velike cenovne razlike pri istem gradu (Mehovo, Bled, Dravograd, Marenberk itd.) kažejo na umetni dvig, ki je imel osnovo v porastu pomena gradu.

TIPOLOGIJA TRANSAKCIJ

Nikoli ni bila nobena sprememba posestništva brezplačna. To velja tudi za tiste, ki niso vsebovale navedenih vsot denarja. Pri njih lahko slutimo zgolj drugačne načine plačevanja. Osnovni in najbolj razširjeni transakcijski obliki, ki sta zadevali gradove (in gospodstva), sta bili zastavljanje in prodajanje.

Pri zastavah sta bili možni dve osnovni obliki. Po t. i. starejši zastavi je upnik do povrnitve dolga razpolagal z gradom ter dohodki iz gospodstva. Posebna varianta je bila rešilni kup, po kateri se je dalo zastavljeno v določenem roku rešiti (odkupiti). Ta oblika se je le malo ločila od prodaje. Popravila zastavljenega gradu so se poračunala po izteku pogodbe ali pa je dolžnik posebej nakazal sredstva za popravilo. Dolžnik pa je moral

popravila izrecno dovoliti.²²⁰ Ta oblika, navadno v obliki zapadlostne zastave, ki je omogočala odkup le v nekem roku, je bila na obravnavanem ozemlju bolj razširjena od mlajše zastave, po kateri se je upniku dolg odplačeval z dohodki in ki je po dosegu višine dolga ugasnila.²²¹ Mlajša zastava se je začela uveljavljati v drugi polovici 14. stoletja v deželno knežjih zastavnih, kjer je knez podeljeval le še dohodke od gradu in gospodstva.²²² Obe obliki pa sta imeli enostavno besedilo: zastavni prejemnik (upnik) se je v prvi osebi obvezal, da bo po prejemu dolžne vsote vrnil grad, ali pa je dolžnik izdal zastavnico. Zastavljal je navadno poglavar družine; le če je bilo več dedičev, je bilo potrebno izstaviti več zadolžnic. Posebna privoljenja so lahko vsebovala (retraktno) pravico do rešitve bratove zastave, predvsem pa zagotovilo, da sorodnik ne bo odtujil zastavljene posesti tretji osebi, kar je bilo mogoče pričakovati pri vseh gradovih, ki niso bili pravno razdeljeni (ganerbi, potrjeni dediščinski deleži). Čim pomembnejši je bil dolžnik in zastavljeni grad, večje pravice si je uspel izboriti.²²³

Zlasti fevdni gospodje, ki so dobili v zastavo svojo fevdno posest, so si izborili, da je ob plačilni zamudi posest avtomatično postala njihova.²²⁴ S tem so se izognili zahtevam po podaljševanju rokov, predvsem pa dolgotrajnim pravdam pred sodišči. Fevdni gospodje so dajali dovoljenja (velikim) vazalom, da so fevdno posest ti zastavljali naprej.²²⁵ Enaka dovoljenja so izdajali vazali (ali gospodje) podrejenim zastavnim imetnikom za sekundarne zastave.²²⁶ Tudi bodoči dediči so v pričakovanju skorajšnje smrti zastavljalca sem ter tja uveljavili pravico, da dajo privoljenje.²²⁷ Lahko pa je garancija obsegala klavzulo, po kateri bi zastavljena posest pripadla upniku, če bi jo dolžnik vmes hotel odtujiti.²²⁸ Posebne ugodnosti si je lahko upnik zagotovil, če je bil dolžnik v škripcih. Lahko si je zagotovil fevdno podelitev zastavljene posesti po vrnitvi dolga²²⁹ ter ženino²³⁰ in sorodniško dedovanje zastavnih pravic nasploh,²³¹ če bi sam umrl še pred potekom zastavne pogodbe. Posebna varnost je bila v možnosti za dokončen prevzem posesti ob dolžnikovem nevrčilu dolga do določenega roka²³² ali v možnosti doplačila in s tem dokončnega odkupa posesti (t. i. ponovna prodaja).²³³

²²⁰ MDC VIII, št. 145, 325; MDC IX, št. 240; KOVAČ 2, 54–55.

²²¹ DOPSCH, Landherren, 333–336.

²²² Leta 1368 za grad Laško (ARS ZL 1368 VI 23. Dunaj).

²²³ Leta 1339 je Ulrik Svibensko-Planinski z (ustnim) privoljenjem brata Henrika, ki je omenjeno v isti listini, za dve leti in pol zastavil svojo polovico gradu Planina (s trgom, sodiščem itd.) Frideriku Žovneškemu (CKL, št. 187). Posebno privolilno listino je nekaj dni kasneje izdal tudi Henrik (CKL, št. 188). Dan zatem je še Friderik Žovneški Henriku pismeno potrdil pravico do rešitve zastave še leto dni po preteku roka (CKL, št. 189).

²²⁴ Npr. krški škof leta 1287 (MDC VI, št. 61).

²²⁵ Šentpavelski opat vojvodi Henriku Koroškemu leta 1313 za Dravograd (MDC VIII, št. 137). Vojvoda Rudolf IV. vitezom Vrbovskim leta 1362 za Vrbovec (ARS ZL 1362 XI 12. Dunaj). Vojvoda Albreht III. Rudolfu z Viltuša leta 1377 za Eibiswald Haugu z Devina (HHStA AUR 1377 VI 24. Dunaj).

²²⁶ Koroški vojvoda Henrik Konradu Aufensteinskemu leta 1332 za Dravograd (MDC IX, št. 490). Habsburžani Frideriku Žovneškemu za gradove v laškem gospostvu leta 1336 (CKL, št. 161).

²²⁷ Koroški vojvoda Henrik, Ulrik Pfannberški, Henrik Hohenlohe in Žovneški leta 1317 pri zastavi več gradov in gospostev grofa Hermana Vovbrškega njegovi ženi za jutrnjo (MDC VIII, št. 376).

²²⁸ ARS ZL 1300 VIII 12.

²²⁹ Konrad Aufensteinski Slovensko Bistrico od koroškega vojvode Henrika leta 1313 (MDC VIII, št. 145).

²³⁰ MDC VIII, št. 325.

²³¹ Leta 1363 je Eberhard z Wallseeja zapustil stricema grofoma Henriku in Ulriku Celjskima več deželno knežjih zastavnih gradov (ARS ZL 1363 IV 6. Slovenska Bistrica). Nekaj mesecev zatem je to priznal vojvoda Rudolf IV., vendar so gradovi postali nova zastavščina zaradi starih dolgov vojvode grofom Celjskim (ARS ZL 1363 X 25. Innsbruck).

²³² CKL, št. 187.

²³³ Viljem IV. Svibenski je leta 1386 zastavil grad Maribor Haugu z Devina za borih 400 dunajskih funtov. Obenem mu je obljubil, da se bo zastava ob doplačilu 2800 funtov spremenila v prodajo (HHStA AUR 1386 XII 4.). Prim. WEIGL, Materialien, 298–299.

Navadno je bil rok za poplačilo dolga predpisan in večleten. Termin je bil najpogosteje določen na dan sv. Jurija,²³⁴ čas pa je začel teči od trenutka sklenitve posla, lahko pa tudi šele nekaj dni, celo več tednov kasneje.²³⁵ Posebni podvrsti, podobni fevdni podelitvi, sta bili dosmrtna zastava²³⁶ in zastava do (nedefinirane) vrnitve dolga.²³⁷

Zadolžna vsota je bila ob vrnitvi enaka kot ob sklenitvi posla.²³⁸ To je pomenilo, da so veljali dohodki od gospostva kot obresti. Brezobrestno (zastonjsko) posojilo za upnike seveda ni bilo zanimivo, in to ne glede na splošne prepovedi posojanja za obresti. Posojeni denar je bil navadno izročen ob sklenitvi posla ali listine. V nekaterih primerih pa denar v resnici ni bil izročen zastavljalcu, marveč je upnik že prej poplačal dolžnikove stare dolgove in zato postal novi upnik. V bistvu ni šlo za klasično cediranje, kjer je upnik odstopal terjatve do druge osebe tretjim. V tem primeru je verjetno utrpel določeno škodo, saj je vrednost dolga, ki ga morda ni mogel izterjati, realno padla. V prvem primeru je novi upnik sklepal pogodbo neposredno z dolžnikom in lahko dosegel tudi dvig vsote. Zato pa sta morala nova upnika dolžniku s svojim premoženjem obljubiti vrnitev starega dolga.²³⁹

Približno enako številne kot zastave so bile prodaje gradov, in to ne glede na njihov pravni naslov (alod, fevd). Pri fevdih je moral dotedanji posestnik pred prodajo ali takoj po njej vrniti fevd gospodu, da ga je ta (formalno) podelil novemu vazalu. Praktično vse listine, s katerimi so se prodajali fevdi, so vsebovale prodajalčeve obljube o pridobitvi fevdnega dovoljenja in o novi podelitvi, če tega ni dosegel že prej. Za to dejanje je prodajalec včasih postavil poroke, zlasti če je šlo za večje gradove in večje prodajne vsote.²⁴⁰ Fevdna podelitev ni bila nujno takojšnja – lahko je minilo več let, da je fevdni gospod potrdil menjavo vazala.²⁴¹ Fevda, ki ga je prodal fevdni gospod (ali primarni vazal) (sekundarnemu) vazalu, ta ni mogel prodati komerkoli, marveč je imel njegov gospod predkupno pravico.²⁴² Če je vazal zamenjal fevd z doplačilom, potem vrhovni fevdni gospod ni imel več pravice do podeljevanja fevda komu drugemu. V bistvu je v 14. stoletju postal kapital tisti dejavnik, ki je edini odločal o posestniku, fevdni gospod pa le še v primeru pravnih nepravilnosti.²⁴³ V 14. stoletju so začeli cerkveni fevdni gospodje izkoriščati kapitalsko vrednost gradov. Zaradi že ustaljenih dednih pravil, predvsem pa zaradi okrepitev deželnega gospoda in dinastov jim je preostalo zgolj prodajanje velikih fevdov cerkvenim osebam.²⁴⁴

Oblika prodaje je bila tudi odpoved (običajno podedovanim) pravicam do gradu in gospostva proti prejemu denarja, ki ni nujno ustrezal dejanski

²³⁴ Npr. MDC VI, št. 61; CKL, št. 118, 187.

²³⁵ ... von sand Ylien tach der nest chunftich ist uber zwai iar ..., tj. do 1. 9. (ARS ZL 1300 VIII 12.).

²³⁶ Npr. Dravograd leta 1313 (MDC VIII, št. 137).

²³⁷ Npr. gradovi laškega gospostva leta 1336 (CKL, št. 160), grad Pukštanj leta 1389 (ARS ZL 1389 III 6.) itd.

²³⁸ ARS ZL 1300 VIII 12.; MDC VIII, št. 110; CKL, št. 160, 161.

²³⁹ Leta 1326 sta Wulfing Edling z Guštanja in Diepold s Kacenštajna prevzela od svojega gospoda Friderika Žovneškega njegove dolgove. Za odškodnino sta dobila v zastavo Friderikove najpomembnejše gradove Žovnek, Lemberg in Rogatec (CKL, št. 118).

²⁴⁰ Zadostuje en primer: leta 1301 sta bila sinova Ota z Liechtensteina poroka ob očetovi prodaji Rogatca Ulriku Žovneškemu. Šlo je za jamstvo, da bo oče, ki je istega dne prodal grad, vrnil krškemu škofu Rogatec v naslednjih 14 dneh (CKL, št. 67).

²⁴¹ Ulrik Žovneški je v prejšnji opombi omenjeni Rogatec formalno prejel v fevd šele malo pred februarjem leta 1304 (MDC VII, št. 216).

²⁴² Leta 1335 sta brata s Šaleka odkupila od Friderika Žovneškega polovico krškega fevda (grad Šalek) in ga obenem dobila od njega v (sekundarni) fevd. Obljubila sta mu predkupno pravico (CKL, št. 159).

²⁴³ Za tako nepravilnost je imel salzburški nadškof prodajo gradu Šperenberk grofom Celjskim leta 1342, ki jo je razveljavil (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 258).

²⁴⁴ Tako je krški škof leta 1340 prodal grad Prežin ljubljanskemu župniku Hansu z Rifnika, sicer plemiški osebi (ARS ZL 1340 IV 20. Straßburg). V resnici je šlo le za nadomestno obliko podelitve, saj so Rifniški šele v naslednjih letih odkupili od dejanskih posestnikov posamezne dele gradu (gl. podatke o Prežinu).

vrednosti odpovedanega. Prodajna listina je odpoved v nasprotju z običajnimi prodajnicami temeljito pojasnila.²⁴⁵ Še verjetneje je, da je šlo v resnici za zastavo pod pravnim naslovom prodaje s časovno omejenim odkupom, ki jo je prodajalec uspel rešiti (gl. zgoraj). Razlika z zastavo je bila pravnega značaja: pri prodaji na odkup je kupec ob prodajalčevi nerešitvi dolga avtomatično postal lastnik (posestnik), pri zastavi pa je moral lastniško pravico šele doseči, pogosto po sodni poti.²⁴⁶

Pri prodajah se pojavi tudi problem večih istočasnih listinskih zapisov. Šlo je za prakso, ko sta isti osebi večkrat poslavalali z enim in istim objektom. Misel, da enakoglasne listine pomenijo različne pravice, je bila v zgodovinopisju že ovržena. Rešitve problema leže zunaj zapisov, saj je bilo v njih pogosto zapisano le najnujnejše. V teh primerih moramo upati na dodatne informacije ali iskati najmanj slabo rešitev. Včasih se zdi, da udeležene strani sploh niso vedele, kako naj izpeljejo posel do konca. H. Weigl je take primere celo imenoval eventualne posle: stranke so puščale odprtih več možnosti. Pri tem tudi vrstni red izdajanja listin ni bil pomemben.²⁴⁷

Najrazumljivejši so bili (istočasni) zapisi, ki jih je ločeno izdalo več posestnikov istega objekta. Večinoma je šlo za najožje sorodnike, ki so enakovredno dedovali.²⁴⁸ Če pa je posest upravljal eden od njih, je bilo soglasje o prodaji izraženo kar v njegovi listini, npr. z besedami s privoljenjem in željo vseh dedičev. Večkratni zapisi so bili tudi razumljivi, če je bil neki objekt najprej zastavljen, nato pa dokončno prodan, zlasti če je bila med njima sprejemljiva časovna distanca. Drugače je bilo, če je bila prodajna listina izdana sočasno z zastavno. Tedaj je lahko bila prodajna listina izčrpnjša, tj. z daljšo pertinentno formulo kot zastavna. Poleg tega je imela natančno garancijsko formulo. Kot primer navajam prodajo alodialnega Smednika Frideriku Žovneškemu. Dne 17. aprila 1328 sta Henrik in žena Elizabeta Svibensko-Planinska izstavila najprej zastavno, nato pa še prodajno listino. Dne 25. julija 1328 sta enako storila Henrikov brat Ulrik in sestra Adelhajda. Zastavna vsota je bila v obeh listinah 2.000, prodajna pa le 1.012 mark srebra.²⁴⁹ Jasno je, da sta bili vsoti mišljeni za vse prodajalce skupaj, ne pa za vsakega posebej. Od kod razlika 988 mark? Rešitev je (morda) preprosta: Svibensko-Planinska sta dala z dodatno listino Žovneškemu jamstvo, da bo v primeru nerešitve dolga Smednik pravno popolna upnikova last. V primeru oporekanja Svibensko-Planinskih bi Žovneški že razpolagal s pravno veljavnim dokumentom. Svibensko-Planinski so dejansko prejeli skupaj 2.000 mark, ko so dokončno prepustili lastništvo do Smednika, medtem ko so prvi obrok (dejanski dolg) prejeli že ob zastavi – 988 mark, ostanek 1.012 mark pa je pomenil poravnavo razlike za zamenjavo pravnega statusa (lastništva).

Primer gradu Smednik kaže na programirano prodajo, ki pa zaradi obveznega soglasja soupravičenca ni mogla biti takoj izvedena. Do dokončne prodaje je imel zato kupec objekt v zastavi, ki bi jo lahko ob nestrinjanju drugega upravičenca proti vrnitvi kupnine (dolga) takoj vrnil. Naslednji

²⁴⁵ Npr. brata Liechtensteinska leta 1312 za Viltuške in del Konjic (GZM III/14).

²⁴⁶ Leta 1329 je Diepold s Kacenštajna prodal nazaj Kostrivnico, ki jo je nekoč že kupil od Friderika Žovneškega. Zdi se, da je ostala prodajna cena enaka kot prvič. Le zaradi Diepoldovih prezidav so bili določeni posebni cenilci, ki naj bi določili vrednost del (CKL, št. 126). Prim. WEIGL, *Materialien*, 299 sl.

²⁴⁷ WEIGL, *Materialien*, 297–298, 309–310.

²⁴⁸ Leta 1366 sta brata Henrik in Konrad Leskovar na isti dan izstavila ločeni prodajni listini za krški fevd Ploštanj Celjskima grofoma Ulriku I. in Hermanu I. Oba sta vsak v svoji listini omenila, da prodajata zase in za brata (ARS ZL 1366 I 24.; ARS ZL 1366 I 24.).

²⁴⁹ WEIGL, *Materialien*, 298. CKL, št. 122–125.

primer je bolj zapleten: Leta 1341 je Eberhard s Prežina prodajal svoj delež na gradu Prežin Frideriku Žovneškemu s kar tremi listinami. Dne 4. marca je prodajal delež na gradu in drugo naštetu posest, vendar naj bi kupnino cenilci določili kasneje. Dne 29. marca je izdal novo zastavnico ter še dve prodajnici, in sicer za 400 oz. 260 mark graških denaričev. Besedilo obeh prodajnih listin ni povsem identično, vsebina pa.²⁵⁰ V tem primeru je šlo za detajlirano zastavo: prva listina je bila predkupna in še ne absolutno veljavna, saj kupnina ni bila ne določena in ne plačana. Sledila je (bistvena) zastavna listina, medtem ko sta obe prodajni služili za zavarovanje zastave, če dolžnik ne bi bil sposoben vrniti zastavne vsote. Šele v tem primeru bi ju smel upnik uveljaviti (pred sodiščem). Razlika v vsotah (260 : 400 mark) je bila morda posledica poprejšnje zadolženosti Prežinskega, kar pomeni, da je dobil na roko le 260, čeprav je bila posest vredna 400 mark. Zdi se še, da je bila prodajnica za 400 mark izstavljena bolj za fevdnega gospoda (krškega škofa), ki ni bil naklonjen nekontroliranemu zadolževanju na račun svojih fevdov.

Naslednja varianta večkratnih zapisov je vsebovana v prodaji krškega fevda gradu Podsreda Seifridu s Kranichberga iz cmureške veje. Marca 1318 sta Seifrid (z ženo) in Ulrik Svibensko-Podsreška prodala grad in pripadajočo posest Kranichberškemu za 336 mark srebra. Listinski glagol pravnega akta je nedvoumen (*ze chaufen geben haben*), toda dodatna določila govore, da je šlo za zastavo. Od celotne vsote je bilo izplačanih le 236 mark. Če bi prodajalcem do 29. septembra 1320 uspelo vrniti to vsoto, bi bila posest spet njihova. V tem obdobju prodajalci niso smeli odtujiti nobenega dela zastavljene posesti, kar je pomenilo, da so še vedno živeli na Podsredni. Če jim ne bi uspelo vrniti dolga, bi jim moral kupec (tj. upnik) dati še 100 mark in posest bi bila njegova. Dolg res ni bil vrnjen v roku, zato je bila oktobra 1320 izstavljena še ena listina, po videzu prodajna, z istimi prodajalci in kupcem in z enako vsoto, ki je Kranichberškemu dokončno prepustila grad.²⁵¹

Poseben problem so listine, kjer prodajna ali zastavna vsota nista bili navedeni. Včasih si brez glagolov »prodati« ali »zastaviti« sploh ne bi bilo mogoče misliti, da je šlo za posestno in finančno transakcijo. Če je bil grad prodan najožjim sorodnikom, niti ni šlo nujno za klasično prodajo, temveč za zamenjavo za nekaj, kar je ostalo v ustnem dogovoru. Po drugi strani so imele takšne listine značaj odpovedi posesti v korist določenega sorodnika, da ne bi prišlo po prodajalčevi smrti do zapletov med dediči. Z drugimi besedami – na tak način je prodajalec odstranil neželene dediče v korist enega, ne da bi do smrti realno izgubil grad in drugo posest.²⁵² Sorodniški sporazum se je skrival tudi v dejanjih med bolj oddaljenimi sorodniki, še posebej med tistimi, ki so s poroko podedovali ali pridobili posamezne grajske deleže. Tu je razlag še več: lahko je šlo za odpoved, posredovanje med dvema (sprtima) sorodnikoma itd.²⁵³

²⁵⁰ CKL, št. 207–210.

²⁵¹ HHStA AUR 1318 III 9.; HHStA AUR 1320 X 13. Podobno je bilo s prodajo gradu Kostrivnica istih posestnikov Frideriku Žovneškemu leta 1322: dispozitivni glagol v listini je tipično prodajni in celo v perfektu – *verchaufft habn* (CKL, št. 113). Toda fevdni gospod je že nekaj dni zatem grad formalno podelil Žovneškemu (CKL, št. 114). Kaj bi se zgodilo, če bi Podsreškim uspelo odkupiti grad nazaj? Če krški škof kot fevdni gospod ni vedel za dejansko obliko odtujitve, bi lahko oporekal obema in jima moral teoretično odvzeti fevd.

²⁵² Taki sta bili najbrž prodaji Lušperka leta 1305 (GZM II/114) in Spodnjega Turjaka leta 1322 (KOMATAR 18, št. 34).

²⁵³ Naj navedem dva primera. Leta 1342 je Herdeg s Ptujca prodal stricu Henriku Svibensko-Planinskemu svojo četrtno gradu Štatenberg na Štajerskem, kar je kupil pred tem od svaka Petra z Liebenberga in njegove žene, hčerke Hauga s Svibnega (ARS ZL 1342 X 13.). Ker so bili Svibensko-Planinski, Ptujski in Svibenski pravzaprav najožji sorodniki iz srede 13. stoletja in je bil Štatenberg eden od gradov, podedovanih od starih Planinskih, je bolj verjeten sorodniški sporazum, ne pa klasična prodaja. Leta 1368 sta Konrad iz Brunecka na Tirolskem in žena prodala podedovano polovico stolpa na Polhovem Gradcu sorodniku Ulriku s Polhovega Gradca. Vsota ni bila navedena (ARS ZL 1368 II 2.).

Zaradi neobstoja dodatnih virov velikokrat ni jasno, zakaj ni navedena prodajna oz. zastavna vsota, in to ne le pri gradovih, marveč tudi pri manjši posesti. Zastavne vsote tudi niso bile navedene, če je šlo za posel med fevdnim gospodom in vazalom. Ti akti niso nujno privedli do menjave posadke in uprave, če je gospodov vitez prejel grad v zastavo v zameno za obljubo, da bo povrnil gospodove dolgove. Gospod ni bil zainteresiran, da bi grad izgubil, niti začasno. V takem dejanju lahko vidimo zgolj premostitveni kredit.²⁵⁴ Realna zastava se je uresničila šele, če gospod kasneje ni zmozel povrniti vitezu novega dolga. Zanimivo je, da je šlo v večini takih primerov za cerkvene fevde.²⁵⁵ Prodajalec je v listini zatrdil, da je kupnino že dobil (... *verchauft habn um ain guet des wir gaentzlich gewert sein* ...).²⁵⁶ Kupec ni izročil kupnine, ki je bila izplačana že prej v obliki nevrnjene zastavnice oz. navadne zadolžnice (npr. med sorodnikoma).²⁵⁷ Drugi razlog je v tem, da je bila listina izdana že po sklenitvi posla, kupnina izplačana in posest predana. Izstavitelju listine se zato ni zdelo vredno navesti kupnine.²⁵⁸ Še posebej se je bilo pametno izogniti navajanju kupnine, če je posest služila verižniškimi transakcijam. Taka sta bila npr. gradova Osterberg in Prežin, ki sta v 40. in 50. letih 14. stoletja nekajkrat zamenjala posestnike. Prodajalec ni želel, da bi fevdni gospod in sorodniki zvedeli za višino kupnine, ki jo je pred tem sam odštél, saj so k predaji posesti sodile tudi vse starejše zadevne listine. Če bi bilo zaslužkarstvo prodajalca preveč očitno, bi kupec lahko odstopil od posla in nerealno ocenjene posesti, posel pa bi lahko (teoretično) preprečil tudi fevdni gospod.

Denar za prodano posest ni bil vedno takoj izplačan. Včasih je bilo določenih nekaj dni, pogosteje še daljši čas;²⁵⁹ včasih pa so bili s prodajno listino (imensko) določeni cenilci premoženja. Šele nato je prišlo do poravnave kupnine. Cenilci so morali svoje delo opraviti največ v roku pol

²⁵⁴ Leta 1326 sta Wulfing Edling z Guštanja in Diepold s Kacenštajna obljubila poravnati dolgove (torej nista bila zgolj potencialna poroka) Friderika Žovneškega, za kar sta prejela v zastavo gradove Žovnek (izvirni grad!), Lemberg in Rogatec (CKL, št. 118).

²⁵⁵ Npr. za grad Valdek leta 1322 (MDC VIII, št. 627), Otočec leta 1330 (KOMATAR 18, št. 47), del Krškega leta 1335 (ARS ZL 1335 XI 19. Krško), delov Prežina med letoma 1340 in 1343 (ARS ZL 1340 IV 20. Straßburg; ARS ZL 1341 V 28. Celje; ARS ZL 1342 IV 30. Celje; ARS ZL 1343 III 25.).

²⁵⁶ Z manjšimi razlikami. Za gradove gl.: ARS ZL 1341 V 28. Celje; ARS ZL 1342 X 13.; ARS ZL 1343 III 25.; HHStA AUR 1343 V 1.; GZL X/22, GZL X/23; ARS ZL 1353 IV 10. Radovljica; ARS ZL 1367 I 4.; ARS ZL 1368 II 2.; ARS ZL 1368 IV 14. Celje; ARS ZL 1377 III 8. Dunaj; ARS ZL 1386 VII 29. Celje.

²⁵⁷ To domnevam pri prodaji tretjine Krškega od Hartnida s Svibnega stricu Herdegu s Ptuja leta 1343 (HHStA AUR 1343 V 1.). Na isti dan sta njegova prav tako zadolžena brata zastavila svoje deleže Svibnega grofu Celjskemu in nekemu Viltuškemu, ki sta bila njuna poroka za vrnitev nekega dolga. Zastava je bila prikrita s tem, da je bilo dejanje razdeljeno med dva zapisa. V prvem je Viljem s Svibnega obljubljal porokoma, da ne bo brez dovoljenja zastavil ali prodal gradu Svibno, a ni niti omenil, zakaj (ARS ZL 1343 V 1. Celje). Šele v drugi, na isti dan izdani listini je postal znan razlog, ne pa tudi obljubljena odškodnina obema porokoma, tj. grad Svibno (ARS ZL 1343 V 1. Celje). Tudi končna prodajna listina za celotno Krško od vseh Svibenskih leta 1368 ni navedla kupnine (ARS ZL 1368 IV 14. Celje). Dvodelnost posla je opazna tudi pri menjavi lastnika stolpa v Trebnjem leta 1386. S prvo listino se je Viljem s Svibnega poravnal z grofi Celjskimi glede zastavljenega stolpa, listina pa ni povedala, kako (ARS ZL 1386 VII 29. Celje). V drugi listini, izdani sočasno, pa je prodal stolp brez navedbe kupnine (ARS ZL 1386 VII 29. Celje). Podobno je bilo še pri svibenski prodaji gradu Lanšprež grofom Celjskim leta 1367 (ARS ZL 1367 I 4.).

²⁵⁸ Npr. prodaja delov gradu Osterberg leta 1348 (GZL X/22, X/23) Ortolfu s Poumeka.

²⁵⁹ Naj navedem nekaj primerov. Leta 1329 je dal Diepold s Kacenštajna kupcu svojega gradu Kostrivnica Frideriku Žovneškemu 14-dnevni rok za plačilo 400 mark starih (graških) denaričev. Bilo je še sklenjeno, naj bo grad izročén v 14 dneh, nato pa naj bi prišel prodajalec h kupcu na žovneški grad Lemberg, kjer naj bi napravila obračun (CKL, št. 126). Tudi Jurij s Svibnega je leta 1367 za pravice na grad Lanšprež od grofov Celjskih od celotne kupnine 100 mark beneških šilingov takoj prejel le 20 mark. Zatem naj bi v 14 dneh izročil grofom grad in šele nato prejel ostanek (ARS ZL 1367 VIII 2. Celje). 6. marca 1330 se je Peter z Liemberga obvezal izplačati 150 mark oglejskih denaričev odpravnine za grad Kravjek bivšim posestnikom Lavantom v treh obrokih po 50 mark do 24. junija, 29. septembra in 6. decembra (HHStA AUR 1330 III 6. Feldkirchen).

²⁶⁰ Npr. pri delu gradu Prežin leta 1341 je bil določen 51-dnevni rok (CKL, št. 207), pri gradu Lebek leta 1341 (HHStA AUR 1341 VI 18. Celje) in pri delu Gornjega gradu leta 1349 pa skoraj šestmesečni rok. Pri slednjem je prodajalec do razsodbe prejel le 200 zlatnikov, kupec (grof Friderik I. Celjski) pa je prevzel poroštvo za njegove dolgove pri celjskih Judih v višini 400 mark graških denaričev (ARS ZL 1349 XII 14.).

leta.²⁶⁰ Njihovo delo je bilo nujno zlasti pri določitvi vrednosti dodatne posesti in njenega pravnega statusa (načelno je imel alod večjo vrednost kot fevd) ali večjih investicij za popravilo gradu.²⁶¹ Pogosto so bili določeni tudi poroki za predajo gradu oz. izplačila.²⁶² Kupec denarja ni nujno predal sam, temveč so to lahko storili posredniki. Tega so se najraje posluževali gospodje.²⁶³ Medtem ko so bili cenilci zaradi obeh partnerjev, so bili poroki in zakasnjeno izplačilo zaradi kupca.

Spremembe posestništva fevdov ali druge komorne posesti je moral naknadno potrditi vrhovni lastnik. Pri tem pa je lahko prišlo do obratnega vrstnega reda, ko je listini o podelitvi fevda sledila prodajna listina. Tako zaporedje pa govori o nečem drugem – da je šel kupec še pred sklenitvijo posla po dovoljenje h gospodu, morda kar s pisno izraženo namero prodajalca, takoj dobil gospodovo pisno potrditev in šele nato prejel od prodajalca listino, ki je pravno končala posel.²⁶⁴

²⁶¹ Npr. pri gradu Kostrivnica leta 1329 (CKL, št. 126).

²⁶² Npr. za gradova Kostrivnica leta 1329 (CKL, št. 126) in Kravjek leta 1330 (HHStA AUR 1330 III 6. Feldkirchen).

²⁶³ Primer: leta 1342 so bratje z Werdensteina prodali Ortenburžanom vse pravice do gradu Lož. Od kupnine 2940 mark oglejskih denaričev so kupci sami izročili le 340 mark, 600 jih je dal Hans s Šteberka, 2.000 pa različni *dyennern* (HHStA AUR 1342 X 31.).

²⁶⁴ Tak primer je bila podelitev dela gradu Osterberg Nikolaju Reynmanu z Bleda 26. septembra 1342 od vojvode Albrehta II. (GZL X/20). Prodajalec Nikolaj z Jeterbenka pa je izdal Reynmanu listino šele 18. oktobra 1342 (GZL X/21). Več o takih dovoljenjih pri poslovni praksi v: WEIGL, Materialien, 287–290.

GRAD, MESTO IN VAS V PLEMIŠKEM ŽIVLJENJU

GRAD KOT KRAJ PLEMIŠKEGA POSLOVNEGA ŽIVLJENJA

V 14. stoletje je bilo plemstvo ideološko še vedno viteško. Utrjen višinski grad je še vedno imel simbolni pomen. Dotlej je veljalo mnenje, da imajo sporazumi, sklenjeni v cerkvah, na sodiščih in seveda gradovih večjo težo. Pri izboru krajev se je pazilo tudi na povsem pragmatične predpostavke (razpolaganje s pisarji, možnost za sprejem partnerjev in spremstva).²⁶⁵ Dejstvo pa je, da je podeželski grad že izgubljal glavno vlogo v javnem udejstvovanju plemstva. Mislim na pravno poslovanje v gradovih, ki se je na zunaj odražalo v zmanjševanju števila tam izdanih listin. To je bil proces, ki je čez stoletje ali dve pripeljal skoraj vse plemstvo iz višinskih utrd v nižinske dvorce in graščine ter meščanske hiše in palače. Pri sklepanju poslov sta morali biti dve strani (ali več) praviloma na istem mestu ob istem času. Če je šlo npr. za posel dveh meščanov, je bil kraj skoraj vedno meščanska naselbina enega ali drugega partnerja, pri lokalizaciji pa danes precej pripomorejo morebitne priče in sopečatniki. Ni pa bilo ukazano, da mora biti listina izdana samo v kraju, kjer je bil sklenjen posel, ali v bivališču izstavitelja; zlasti če je bil izstavitelj nižjega ranga kot prejemnik oz. celo v podrejenem odnosu do njega.²⁶⁶ Tudi če je bil izstavitelj mogočen, ni nujno izdal listine na svojem gradu, čeprav je ta stal samo nekaj sto metrov od kraja, kjer je posloval in je bila listina izstavljena. Grad je bil kot kraj izstavitve ignoriran celo v primerih, ki jih je morda mogoče pojasniti s tradicijo sodnih zborov na vsem dostopnih krajih. Po drugi strani je to pomenilo odrekanje plemiškim predstavam, da je grad simbol in središče gospostva.²⁶⁷ Viteškemu in vojaškemu življenju bolj privrženi so dajali prednost šotoru, čeprav bi lahko

²⁶⁵ MAURER, Rechtsverhältnisse, 78–79.

²⁶⁶ Naj navedem nekaj primerov. Leta 1306 sta Kolo in Gertruda z Vuzenice izdala listino za Aleiso in Konrada z Aufensteina v Slovenj Gradcu, ki sta ga imela slednja dva v zastavi (HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec). Leta 1343 je Andrej Hofer iz Grimščic prodal neko posest in izstavil listino briksenskem škofu Mateju na blejskem gradu, kjer je imel sedež briksenski upravitelj gospostva (ARS ZL 1343 I 19. Bled).

²⁶⁷ Leta 1323 sta Herdegen in Friderik s Ptuja izdala listino *datz Pettauwe in der stat* (ARS ZL 1323 II 3. Ptuj), čeprav bi lahko to storila na gradu. Zelo ugledni plemiči so se leta 1334 poravnavali *sub castro Liechtenek*: Herdeg s Ptuja, Friderik Žovneški, Peter – sin slavonskega bana Henrika – in drugi (CKL, št. 147). Ta pojav je poznal tudi H. M. Maurer na Württemberskem (MAURER, Rechtsverhältnisse, 87). Za grad kot jedro gospostva gl. BRUNNER, Land, 254 sl.

²⁶⁸ Navedel bom dva primera. Leta 1307 je grof Henrik Goriški podelil neke fevde *vor Weichsselberch in dem geliger*, kjer se je zadrževal skupaj s spremstvom (KOMATAR 18, št. 19). Isti je leta 1308 spet šotoril pred gradom Novi grad na Krasu, in sicer *in dem dorf zem Nevnhauz* (MDC VII, št. 473).

bivali na bližnjem gradu svojega uradnika ali vazala.²⁶⁸ Visoki gospodje so na gradove prihajali skupaj s številno klientelo in dvorjani, ki so pri poslovanju nastopali kot priče. Njihovo število je bilo včasih precejšnje – s tem pa je dobil grad tudi značaj družabnega zbirališča.²⁶⁹ To velja tudi za okoliške klerike, večinoma župnike, ki so prihajali k pomembnejšim plemičem, npr. Žovneško-Celjskim,²⁷⁰ Konjiškim,²⁷¹ Svibensko-Planinskim,²⁷² Vuzeški²⁷³ in Mariborskim.²⁷⁴ V 40. letih 14. stoletja pa so priče iz listin hitro izginjale, zato je mogoče njihovo prisotnost zgolj slutiti.

Poslovno zadrževanje na gradovih lahko razdelimo glede na posestništvo v štiri osnovne tipe.

1. Poslovanje na t. i. izvornih gradovih: Večinoma so bili njihovi lastniki v tem primeru tudi avktorji oz. izstavitelji listin. Ožji sorodniki grajskega gospoda so morali zaradi pomembnosti posla in osebnega interesa obvezno privoliti v neko dejanje, zato so prišli na sorodnikov grad. V listini je bila njihova privolitev še posebej poudarjena, saj so bili poroki ali pa so sopečatili oz. pričali.²⁷⁵ Prisotnost sorodnikov pa je imela lahko le značaj obiska, na katerem so priložnostno sopečatili in pričali v tujih zadevah.²⁷⁶ Če je bil sporazum sklenjen v mestnem gradu, so bili prisotni mestni in okoliški plemiči, sodnik in uglednejši meščani.²⁷⁷ Neredko so tod živeli tudi zelo ugledni tudi plemiči, ki so bili znanci grajskega gospoda, predvsem pa postanek pri njem ni bil cilj njihovega potovanja.²⁷⁸ Kot priče so bili lahko pritegnjeni okoliški manj ugledni.²⁷⁹ Semkaj bi lahko prišeli tudi plemiče, ki so bili v dobrem odnosu z graščakom in so sodili med uglednejše okoliško ter celo bolj oddaljeno plemstvo.²⁸⁰ Na gradu so izstavljali listine tudi drugi avktorji, zlasti če so bili nižjega ranga kot

²⁶⁹ To je še posebej veljalo za briksenske (MDC V, št. 567; ARS ZL 1312 VI 29. Bled; ARS ZL 1312 VIII 21. Bled; ARS ZL 1343 I 19. Bled; ARS ZL 1343 IV 5. Bled; ARS ZL 1344 IV 24. Bled; HHStA AUR 1347 XI 4. Bled itd.) in freisinške škofe (FRA 31, št. 373, 395, 422 itd.), grofe Ortenburške (MDC V, št. 560, 567; ARS ZL 1286 III 8. Waldenberg; ARS ZL 1295 XII 28. Waldenberg itd.), grofe Goriške (KOMATAR 18, št. 16, 17 itd.), Žovneško-Celjske (CKL, št. 52, 53, 122, 123, 145), Vuzeške (HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec) ter njihovo viteško in uradniško spremstvo. Glede številnosti spremstva gl. MAURER, Rechtsverhältnisse, 84.

²⁷⁰ CKL, št. 122, 123, 145.

²⁷¹ GZM II/80.

²⁷² ARS ZL 1299 V 9. Smlednik.

²⁷³ HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec.

²⁷⁴ GZM III/31.

²⁷⁵ Navajam dva primera. Leta 1370 so se na Ptuj zbrali številni sorodniki Hartnida s Ptuja, da bi prisostvovali njegovih poravnavi z Matildo, vdovo po bratranču Frideriku in hčerjo Eberharda z Wallseeja. Sopečatili so Hertlein s Ptuja, Friderik z Ormoža (Ptujčan) in Wulfing s Stubenberga, vsi trije sorodniki obeh strani in istočasno poroki sporazuma, ki ga je pripravil sorodnik grof Herman Celjski (ARS ZL 1370 XI 28. Ptuj). Leta 1341 so na gradu Šumberku Auerspergi med seboj kupčevali s posestjo. Sopečatil je tudi izstaviteljev brat (KOMATAR 18, št. 63).

²⁷⁶ Ko sta Diepold in Herbard Auersperška leta 1407 na Turjaku menjala z grofom Hermanom Celjskim neko posest, sta sopečatila tudi sorodnika prvih Hans s Šteberka in Tomaž z Žumberka (ARS ZL 1407 VI 3. Turjak). Leta 1300 je Konrad Gall na gradu Gamberku sopečatil listino sorodnika Seifrida Gallenberga iz Mekinj (ARS ZL 1300 X 9. Gamberk).

²⁷⁷ Gl. MDC VII, št. 348 (Slovenj Gradec); GZM II/81, GZM II/118, GZM III/31, GZM III/65 (Maribor in Hompoš), GZM III/110 (Maribor).

²⁷⁸ Npr. štajerski glavar Ulrik z Wallseeja (iz graške veje) in Konrad s Hornegga pri Ulriku in Gotfridu z Maribora v Mariboru (GZM III/110).

²⁷⁹ Npr. vitezi s Smlednika, Šenčurja ter neka Kropf in Erchinger so bili leta 1299 na Smledniku (ARS ZL 1299 V 9. Smlednik).

²⁸⁰ Plemiči s Pišec, Brežic, Kozjega, Lihtenberka in Vaist na Planini leta 1328 (ARS ZL 1328 II 21. Planina/Štajerska); plemiči s Štrasberka (Lemberški), Gradaca, Rožeka (oboje veja Auerspergov) in Mindorfer pri Henriku in Ulriku Svibensko-Planinskima na Štatenberku na Dolenjskem leta 1324 (ARS ZL 1324 X 19. Štatenberk); Merchel iz Lindeka, Bertold Mutel iz Vitanja, Henrik z Lušperka, Ulrik Friunt itd. leta 1296 v Konjicah (GZM II/80); plemiči iz Lipnice, Podsrede in Kunšperka v Cmureku leta 1314 (HHStA AUR 1314 I 6. Cmurek); plemiči z Gradenika, Kolovca, Mengša, Bleda, Škofje Loke, Gorij, Polhovega Gradca, Lambergerji itd. leta 1327 na Jeterbenku (ARS ZL 1327 VI 23. Jeterbenk); plemiči z Mengša, Škofje Loke, Limberka in Črnelega na gradu Gamberku leta 1300 (ARS ZL 1300 X 9. Gamberk); pilštanski gradiščan Wulfing s Prežina in Oto s Pilštanja leta 1286 na Kozjem (NŠAL ZL 1286 I 10. Kozje).

²⁸¹ Mariborski so večinoma poslovali na svojem gradu nad Mariborom. Kolo s Finkensteina je leta 1314 prodajal stricu Seifridu

grajski gospodje (destinatariji).²⁸¹ Tudi v letih 1280–1409, je bil grad še najprimernejši kraj plemiških srečanj. Tam je še vedno poslovalo najuglednejše plemstvo (Žovneški, Ptujski, Auerspergi, Svibensko-Planinski, Svibenski, Konjiški, Šteberski, Mariborski, Galli, Vuzeniški, Črnomaljski, Jeterbenški, Sichersteinski, Vrbovski ipd.),²⁸² redkeje pa nižje plemstvo (Rajhenburški, Kozjaški idr.). Tudi pravne zadeve s samostani so se ne glede na partnerje v večji meri še vedno odvijale na gradovih.²⁸³ Toda nižje plemstvo se ni več moglo ali hotelo družiti na bornih seliščih, pač pa so zaradi vedno večjega števila meščanskih partnerjevi prenašali poslovanje v mesta in trge. Takih, nizko profiliranih plemičev, ki pa so bili javno dejavni, pa je bilo na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem precej.

2. V drugo skupino lahko uvrstimo plemiče, ki so se srečevali s partnerji na svojih gradovih, vendar ti niso bili njihovi izvorni sedeži. Šlo je za zastavljene, podedovane in fevdne gradove, ki so jih imeli v posesti večinoma le krajši čas. Glede na sposobnost posedovanja in upravljanja takšnega dodatnega gradu je šlo v glavnem za zgornji sloj plemstva: gospodje Svibensko-Planinski na gradovih Smlednik in Štatenberk na Dolenjskem,²⁸⁴ Aufensteini v Dravogradu in Slovenj Gradcu,²⁸⁵ Žovneško-Celjski na Lembergu,²⁸⁶ Svibenski na Rekštajnu in Lanšprežu,²⁸⁷ Wallseejevci v Slovenski Bistrici,²⁸⁸ Mariborčani v Hompošu,²⁸⁹ Vrbovski v Gornjem gradu²⁹⁰ in Ptujski na Lihteneku.²⁹¹ Ugotovitve, ki se nanašajo na prvo skupino, veljajo tudi tu – za sklenitev posla so prišli manj ugledni plemiči/partnerji k bolj uglednim.²⁹² Zanimivo je, da se tudi posli med ožjimi sorodniki pogosto niso sklepali na rodbinskih sedežih, zlasti če je šlo za transakcije, ki so zadevale prav te gradove in pripadajočo posest.²⁹³ Potemtakem je bila ta skupina po obnašanju podaljšek zgornje, razlogi za poslovanje v teh gradovih pa so bolj ali manj preprosti. Šlo je za urejanje

iz Kranichberga (iz cmureške linije) neko posest na gradu Cmureku (HHStA AUR 1314 I 6. Cmurek). Leta 1326 sta Elizabeta in Viljem s Pišec na gradu Svibno obljubljala, da bo lahko grad Kostanjevica odkupil stric Haug s Svibnega (ARS ZL 1326 II 10. Svibno). Istega leta je bil na gradu Turjak sklenjen posel med Auerspergi in sorodnikom Herbardom z Gradaca (iz turjaške linije); Herbard je bil izstavitelj listine (KOMATAR 18, št. 42). Z Gracarjem sta prišla tudi Rospel iz Črnomlja in Herman s Soteske, ki sta v drugi listini iz istega dne izpričala poroštvo za Herbarda (KOMATAR 18, št. 43) itd.

²⁸² Leta 1288 se je Margareta, vdova Leopolda Žovneškega, na Žovneku odpovedala celotni žovneški posesti v korist sorodnika Ulrika (CKL, št. 57). Leta 1327 je Oto z Jeterbenka doma prodal ženi in otrokom neko posest (ARS ZL 1327 VI 23. Jeterbenk). Henrik z Sichersteina je leta 1330 izročil ženi zaženo na svojem gradu (HHStA AUR 1330 XI 30. Sicherstein).

²⁸³ Gl. CKL, št. 52, 53 Žovnek (Žovnek – samostan Gornji Grad); NŠAL ZL 1286 I 10. Kozje (Kozje – samostan Gornji Grad); GZM II/80 (Konjice – samostan Žiče); MDC VIII, št. 496 (Vuzenica – samostan Št. Pavel); NŠAL ZL 1324 XII 20. Planina (Svibno-Planina – samostan Gornji Grad); ARS ZL 1328 II 21. Planina na Štajerskem (Svibno-Planina – cerkev v Dobrovi); MDC IX, št. 656 (Bresternica – kapitelj v koroški Krki); ARS DA, 9a: 1336 VIII 5. Sicherstein (Sicherstein – samostan Kostanjevica); HHStA AUR 1338 III 4. Šteberk (Šteberk – samostan Bištra); NŠAL ZL 1340 XII 6. Vrbovec (Vrbovec – samostan Gornji Grad).

²⁸⁴ FRA 31, št. 422; ARS ZL 1299 V 9. Smlednik; ARS ZL 1324 X 19. Štatenberk.

²⁸⁵ MDC VII, št. 272; HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec; MDC VII, št. 348.

²⁸⁶ CKL, št. 122, 123, 145.

²⁸⁷ ARS ZL 1336 III 18. Rekštanj; ARS ZL 1337 IV 15. Lanšprež; ARS ZL 1351 XII 6. Lanšprež.

²⁸⁸ ARS ZL 1363 IV 6. Slovenska Bistrica.

²⁸⁹ GZM III/31, GZM III/65.

²⁹⁰ Dve listini z istim datumom: NŠAL ZL 1334 IX 11. Gornji grad.

²⁹¹ CKL, št. 147.

²⁹² Leta 1299 je prišel k Otu Svibensko-Planinskemu po fevd na grad Smlednik loški meščan Peter Silbersach (ARS ZL 1299 V 9. Smlednik). Plemiči Vuzeniški in Lipniški so prišli leta 1306 h Konradu z Aufensteina v Slovenj Gradec (HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec; MDC VII, št. 348), Henrik Svibensko-Planinski pa leta 1328 k Frideriku Žovneškemu na Lemberg (CKL, št. 122, 123).

²⁹³ Na gradu Rekštajn sta leta 1336 zamenjala posest brata Rudolf in Jurij s Svibnega (ARS ZL 1336 III 18. Rekštanj). Leta 1337 sta brata Viljem IV. in Ulrik III. s Svibnega prodala bratrancu Juriju svoj delež gradu Lanšprež. Dogodek se je odvijal na tem gradu (ARS ZL 1337 IV 15. Lanšprež).

²⁹⁴ To je bilo opazno pri Svibensko-Planinskih na Smledniku: posel s Freisingom (FRA 31, št. 422) oz. z loškim meščanom (ARS ZL 1299 V 9. Smlednik) na Štatenberku na Dolenjskem: obljubljena zvestoba bratov z Otočca (ARS ZL 1324 X 19. Štatenberk).

manj pomembnih zadev,²⁹⁴ ali pa je bil grad geografsko najprikladnejši za vse partnerje.²⁹⁵ Podskupino so sestavljali gradiščani, ki so tudi svoje privatno poslovanje opravljali na zaupanih gradovih. Skoraj odveč je pripomniti, da so sodili med nižje plemstvo.²⁹⁶

3. V tej skupini so gradovi cerkvenih gospodov. Škofje iz Freisinga so na Kranjskem živeli skoraj izključno v Škofji Loki, briksenški na Bledu, krški v Vitanju, Podčetrtku in Mokronogu, patriarhi v Kamniku, Verneku in Gornjem gradu. Vsaj z ozirom na škofovsko čast so imeli ti gradovi kot kraji sklepanja sporazumov vedno večjo težo kot plemiški. Ne le nižje in srednje, tudi višje plemstvo je hodilo k cerkvenim dostojanstvenikom – obvezno pa na podelitev fevdov.²⁹⁷ Sem so sodili še gradovi, kjer so se pogosteje zadrževali njihovi domicilno bolj oddaljeni posvetni gospodje. Ti gradovi so bili sicer upravljani z gradiščani in so bili gospodove postojanke v deželi. Tako so npr. grofje Goriški pogosto živeli na Mehovem (če so bili na Dolenjskem),²⁹⁸ Ortenburžani pa na Waldenbergu (Gorenjska), Ortneku (Dolenjska in Notranjska) in v Ložu (Notranjska).²⁹⁹ Na teh gradovih so lahko izstavljali listine tudi gospodovi vazali od drugod.³⁰⁰
4. Za zadnjo skupino gradov in družabno življenje je značilno, da poslovni partnerji niso bili v zvezi z lastništvom (posestništvom) kraja srečanja. Toda v pravnem dejanju je bil skrit določen odnos do imetnika gradu oz. posesti, s katero so potekale transakcije. Pri tem je šlo lahko le za fevdno gospodstvo nad gradom, kjer je domoval vazal, gospod pa je uporabljal pravico odprtega gradu in obenem tam občasno posloval.³⁰¹ Druga oblika je bila posredni poslovni odnos z grajskim gospodom, kadar je dejanje zadevalo gospodovo posest, npr. preprodajo ali zastavo fevda.³⁰² Tretji tip lahko imenujemo prijateljski oz. posredniški. Tedaj je posestnik gradu nastopal le kot sopečatnik ali priča pri dejanju dveh

²⁹⁵ Za Friderika Žovneškega in Ano, vdovo Friderika Svibensko-Podsreškega, leta 1332 (CKL, št. 145) ter za Henrika Svibensko-Planinskega in Friderika Žovneškega je bil leta 1328 (CKL, št. 122, 123) Lemberg prikladna vmesna točka. Ptujski grad Lihtenek je bil leta 1334 nevtralna točka v poravnavi spora med Friderikom Žovneškim in Petrom, sinom slavonskega bana Henrika. Spor je razsodil Herdeg s Ptuja (CKL, št. 148).

²⁹⁶ Geiselher iz Begunj leta 1329 na Kamnu (KA Čedad, Pergamena Bojani, št. 46: 1329 V 1. Kamen), Oto s Turna leta 1374 na Smedniku (NŠAL ZL 1374 VI 24. Smednik), Viljem Lamberger leta 1398 na Waldenbergu (ARS ZL 1398 I 25. Waldenberg) itd.

²⁹⁷ Grof Friderik Ortenburški leta 1283 na Bledu (MDC V, št. 567); Henrik Prötschelm leta 1300 pri krškem škofu na gradu Bizeljsko (MDC VII, št. 48); Friderik Žovneški leta 1322 pri krškem škofu na gradu Vitanje (CKL, št. 114). Glede priljubljenosti gradov kot rezidence cerkvenih gospodov gl. MAURER, Rechtsverhältnisse, 81.

²⁹⁸ Leta 1290 (KOMATAR 18, št. 16), 1293 (FRA 31, št. 405), 1295 (HHStA AUR 1295 VI 24. Mehovo; KOMATAR 18, št. 17).

²⁹⁹ Waldenberg: leta 1286 (ARS ZL 1286 III 8. Waldenberg), 1295 (ARS ZL 1295 XII 28. Waldenberg), 1348 (ARS ZL 1348 XI 19. Waldenberg); Ortnek: leta 1329 (KA Čedad, Cod. dipl. Bojani, št. 129: 1329 X 16. Ortnek), 1330 (MDC IX, št. 352), 1341 (HHStA AUR 1341 VIII 12. Ortnek), 1343 (KOMATAR 18, št. 70); Lož: leta 1383 (ARS ZL 1383 XI 25. Lož).

³⁰⁰ Majnclin s Hmeljnika (Auersperg) leta 1295 na Mehovem za grajskega gospoda grofa Alberta Goriškega (HHStA AUR 1295 VI 24. Mehovo). Bratje Werdensteinski so leta 1341 obljubili zvestobo grofom Ortenburškim na Ortneku (HHStA AUR 1341 VIII 12. Ortnek).

³⁰¹ Leta 1310 je Friderik s Kunšperka izdal zaščitno pismo za samostan v Gornjem Gradu na gradu Hekenberk, kjer je tedaj sicer živel Günther, imenovan po gradu (NŠAL ZL 1310 III 4. Hekenberk). Hekenberk je bil do leta 1323 fevd gospodov s Kunšperka, zatem je prešel kot nerešena zastava na gospode Ptujске (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 190).

³⁰² Naj navedem nekaj primerov. Leta 1283 je na ortenburškem gradu Waldenberg Konrad s Hohenburga na Koroškem podelil bratoma s Steuerberga in Aicha neki fevd. Ker so vazali grad zastavili grofom Ortenburškim, je prisotnost na Waldenbergu razumljiva (MDC V, št. 560). Tudi Oto Auersperški je dal leta 1295 na Waldenbergu ženi za jutro v zastavo posest, ki je bila ortenburški fevd. Ortenburžani so tu nastopali le kot sopečatniki oz. priče dejanja (ARS ZL 1295 XII 28. Waldenberg). Na svibenskem gradu Lanšprež je leta 1351 zastavil Jakob Derndrel Ortolfu Schildu iz Krškega posest, ki je bila verjetno fevd Svibenskih. Slednji so sodelovali pri poslu kot fevdni gospodje s privolitvijo v zastavo in kot sopečatniki (ARS ZL 1351 XII 6. Lanšprež).

³⁰³ Tako se je leta 1302 zemljiška transakcija med bratoma z Greifenfelsa in bratoma Ulrikom iz Poženika in Henrikom Polanom zgodila na dvoru Petra iz Šenčurja, ki je bil le priča dejanja (ARS ZL 1302 X 10. Šenčur). Tudi Heidenrik z Visokega

ali več nesorodnih partnerjev.³⁰³ Se je pa zgodilo, da domačin sploh ni bil omenjen.³⁰⁴ Na gospodov grad, ne nujno sedež, pa je prihajala tudi njegova lokalna klientela;³⁰⁵ celo plemiči, ki niso imeli globlje zveze z grajskim gospodom, partnerji ali dejanjem.³⁰⁶ Plemiškemu življenju je bilo še vedno potikanje gospodov in spremstva naokrog in bivanje na enem od njihovih gradov napisano na kožo.³⁰⁷

VAS KOT KRAJ PLEMIŠKEGA POSLOVNEGA ŽIVLJENJA

Razlogov za druženje in poslovanje zunaj plemiških bivališč – ne da bi se spuščali v špekulacije o radovedni izletniški naravi srednjeveškega človeka – je bilo vedno dovolj. Morda je imelo pri tem pomembno vlogo tedaj razširjeno mnenje, da ni nič napačnega, če se posluje v gostilnah, pri duhovnikih in celo na prostem. Včasih ni bilo srečanje na domu niti zaželeno ali primerno, če je šlo npr. za ubobožanega plemiča, ki ni več zmogel dragega gostoljubja, ali za partnerja, s katerim niso imeli preveč tesnih stikov. Kljub maloštevilnim omembam plemičev zunaj mest in gradov pa je očitno, da se je odstotek vaških postankov v 14. stoletju zmanjševal. Vedno pa je bilo postankov zunaj gradov v toplejših mesecih (od aprila do oktobra). Lahko je šlo le za enkratno predstavitev poslovnega dogajanja v neposredno okolico izstaviteljevega gradu, zlasti če se je zbralo večje število plemstva (spremstvo, uslužbenci, gostje). V takem primeru je imela združba značaj sveta oz. večje, ki je z gospodom razpravljala o problematičnih zadevah.³⁰⁸ Na sploh so se plemiški zbori pogosto odvijali zunaj mest in gradov, saj so imeli značaj javnega zborovanja.³⁰⁹ Večjo afiniteto do poslovanja v vaseh je bilo čutiti pri grofi Goriških, ki so tam podeljevali fevde, poravnali spore itd. To so počeli večinoma na svojih gospodstvih na Notranjskem, verjetno na poti med grofijo v Slovenski marki in Metliki in Gorico in Pazinom.³¹⁰ Tretji tip je bil srečanje na nevtralnem

je imel leta 1304 na Visokem podobno vlogo (ARS ZL 1304 III 21. Visoko). Še nekaj primerov: ARS ZL 1309 XI 2. Polhov Gradec; MDC IX, št. 614; ARS ZL 1348 XII 21. Viltuš.

³⁰⁴ Npr. v neki transakciji med Auerspergi na gradu Šumberku leta 1341 (KOMATAR 18, št. 63); leta 1318 je bila hišna gospodarica omenjena le v dataciji: *an dem Rain datz vrawen Pensen* (HHStA AUR 1318 II 1. Breg). Leta 1294 vitezi iz Pšate niso bili niti omenjeni, čeprav je vojvoda Majnhard Koroški (verjetno) pri njih izdal listino za ljubljanske bankirje (GZL I/104).

³⁰⁵ Vitezi z Noričkega vrha, iz Šentomperge, neki Flohel, Schrawas in Kropf na gradu Planina leta 1324 (NŠAL ZL 1324 XII 20. Planina); Schwab, Kompoljan, Ploštanjer in Krumpmaul na Turjaku leta 1326 (KOMATAR 18, št. 42).

³⁰⁶ Npr. Konrad Gall, ki je bil leta 1286 na gradu Žovneku skupaj s kleriki in žovneškimi vitezi (CKL, št. 52, 53); Bertold Hebenštrajt in Nikolaj Gall leta 1363 na Planini (ARS ZL 1363 IV 27. Planina); Henrik z Rajhenburga, Oto in Göschel z Limbuša leta 1323 v Hompošu (GZM III/65).

³⁰⁷ Leta 1310 se je družčina v sestavi Henrik z Valdeka, neki vitez iz Tešove, Diepold, Ditrik in Friderik s Kunšperka ustavila na kunšperskem gradu Hekenberku, kjer jih je sprejel domačin (gradiščan) Günther. Friderik s Kunšperka je tedaj izdal listino za samostan v Gornjem Gradu (NŠAL ZL 1310 III 4. Hekenberk).

³⁰⁸ Leta 1287 je briksenški škof Bruno naznanil nakup posesti od Ernesta z Rittersberga *ze Veldes in dem dorfe under dem nusbome*. Prisotno je bilo številno okoliško, škofovo in ortenburško plemstvo v uradniki, vključno z grofom Friderikom Ortenburškim (ARS ZL 1287 IX 28. Bled).

³⁰⁹ Leta 1388 je Nikolaj s Hmeljnika, upravitelj v Grofiji v Slovenski marki in Metliki, izdal rzsodbo v nekem sporu v Šmihelu pri Novem mestu (ARS ZL 1388 V 10. Šmihel). Verjetno je bil tam tudi proces.

³¹⁰ Npr. leta 1307 v taborišču pred Višnjo goro (KOMATAR 18, št. 19), čeprav so Goriški grofje takrat obvladovali trg, grad in gospostvo; leta 1308 v vasi pod Novim gradom (MDC VII, št. 473); leta 1313 in 1316 v Uncu ali pa na Hašperku (KOMATAR 18, št. 22; MDC VIII, št. 324); leta 1368 v Šmarati pri Ložu (KOMATAR 19, št. 168, 169).

terenu, kar je bilo v poslovanju med posvetnimi in cerkvenimi gospodi najbolj priljubljeno do okoli leta 1300. Večinoma je šlo za poravnave sporov, sporazume o fevdih, moštvu ipd.³¹¹ Nevtralnega terena se je pri reševanju sporov posluževalo tudi nižje plemstvo celo, kadar je šlo za družinske zadeve.³¹² Določena vaška naselja pa so imela še poseben pomen plemstvu. Taki sta bili vasi Kamnik pri Podpeči in Begunje na Notranjskem, kjer je v prvi polovici 14. stoletja notranjsko plemstvo poslovalo s samostanom v Bistri. Kot priče so sodelovali celo ugledni kmetje (leta 1322 so bili v Kamniku pri Podpeči med pričami uvrščeni celo pred ljubljanskimi meščani), kar je posebnost na Kranjskem. Posli so se sklepali v županovi hiši.³¹³

MESTO IN PODEŽELSKO PLEMSTVO

Na Slovenskem je bila mreža meščanskih naselbin ustvarjena pretežno med 12. in 14. stoletjem.³¹⁴ Jasno je, da so ta naselja hitro postala plemstvu privlačna za naselitev. Večina se je usmerila na najbližjo naselbino, še večji magnet pa so bila središča dežel in regij. Šlo je za splošen evropski pojav, saj so v 13. in 14. stoletju upravno vlogo osrednjih gradov prevzela mesta. Gradovi so se reducirali na nivo plemiškega bivališča. Postajali so objekt poslovanja, pravno poslovanje pa se je na njih redkeje odvijalo.³¹⁵ Ni presenetljivo, da je bila v 14. stoletju večina listin iz plemiških poslov na Kranjskem, pri katerih je mogoče kraj izstavitve zanesljivo določiti, izdana prav v mestih in trgih. To skupino ter njegov socialni, pravni in gospodarski položaj v mestih je razmeroma lahko omejiti, saj je skoraj brez izjeme ohranjalo imena svojih podeželskih bivališč in se po njih imenovala. Umestitev uradniškega plemstva v mestih v socialne kategorije ni problematična. V glavnem je sodilo v krog uradnikov mestnih gospodov,³¹⁶ gradiščanov,³¹⁷ ki so prebivali v mestnem

³¹¹ Še posebej so bili za takšne kraje zainteresirani freisinski škofje, ki so imeli med letoma 1283 in 1286 stike z Goriškimi in Tirolsko-Goriškimi grofi v Tacnu, Stražišču in (najbrž) tudi v Vižmarjah (FRA 31, št. 374, 376, 397).

³¹² Leta 1359 so se v Dragatušu poravnali Albreht, Fricel in Wulfing z Mehovega glede gradu Mehovo (ARS ZL 1359 I 13. Dragatuš).

³¹³ GZL XI/37; ARS ZL 1322 I 3. Begunje na Notranjskem; GZL XI/39; ARS ZL 1338. Begunje na Notranjskem.

³¹⁴ GRAFENAUER, Zgodovina, 299–300.

³¹⁵ RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger, 112–114.

³¹⁶ Freisinski oskrbniki in kaščarji loškega gospodstva s sedežem na loškem gradu v 14. stoletju so bili naslednji: Ditrik Prenner v letih 1293–1295 (FRA 31, št. 403; BLAZNIK, Škofja Loka, 453) in Henrik s Königswisna leta 1347 (FRA 35, št. 694) – oba sta bila iz zunanjih freisinskih gospodstev; Hans Vaist leta 1371 (ARS ZL 1371 III 13.), Baltazar Lamberger leta 1396 in Lienhard Tumperger leta 1413 (BLAZNIK, Škofja Loka, 450), Andrej Apfaltrer leta 1408 (ARS ZL 1408 XI 11.) itd. Leta 1339 je bil glavar v Kostanjevici Henrik Svibensko-Planinski (ARS ZL 1339 V 6.), leta 1400 pa Albreht s Kozjaka (ARS ZL 1400 V 27.). Leta 1397 je bil ortenburški oskrbnik v Ribnici Herman s Čušperka (ARS ZL 1397 XI 30.).

³¹⁷ Gradiščani iz vrst zunanjega plemstva. Ložu: leta 1363 Nikolaj Sommerecker (HHStA AUR 1363 II 24.), leta 1373 Tomaž s Podvina (ARS ZL 1372 II 2.), leta 1393 Henrik s Čušperka (NŠAL ZL 1393 III 12.), leta 1402 Benedikt z Verneka (ARS ZL 1402 IV 19.), leta 1403 Bertold s Sušjega (KOMATAR 20, št. 282); v Kamniku: Wernher iz Škofje Loke, poročen z neko Kamniško, med letoma 1306 in 1318 (NŠAL ZL 1306 IV 20.; KOMATAR 18, št. 27), Pirs iz Doba med letoma 1402 in 1404 (ARS ZL 1402 IX 14.; ARS ZL 1404 IV 6.) ter Ulrik z Limberka leta 1407 (ARS ZL 1407 VII 10. Celje); v Kostanjevici: Herman s Čreteža leta 1306 (GZL IX/11); v Mokronogu: Wulfing Vaist leta 1372 (ARS ZL 1372 III 14. Celje); v Višnji gori: Hans Vaist leta 1364 (ARS ZL 1364 VI 24.) in Gregor iz Kompolja približno med letoma 1385 in 1409 (ARS ZL 1385 X 30.; ARS ZL 1409 V 21.); v Škofji Loki: neki Liechtensteinski do leta 1315, Markvard in Rudiger s Polhovega Gradca leta 1315 (BLAZNIK, Škofja Loka, 452), Nikolaj z Bleda leta 1347 (ARS ZL 1347 IV 23. Škofja Loka), Ulrik s Stubenberga leta 1357 (FRA 35, št. 724), Ortolf s Poumeka leta 1358 (FRA 35, št. 727), Henrik Wernberger leta 1367 (BLAZNIK, Škofja Loka, 452); v Dravogradu: leta 1387 Gerloh Leupacher (ARS ZL 1387 VIII 28.); v Velenju: Herman Turnski leta 1399 (NŠAL ZL 1399 IV 1. Velenje); v Marenberku: Oto iz Slovenj Gradca leta 1363 (ARS ZL 1363 V 3.). V Mozirju: Guncel s Turna leta 1329 (NŠAL ZL 1329 IV 20. Gornji Grad).

³¹⁸ Deželski sodnik v Kamniku je bil med letoma 1335 in 1345 Veidel iz Pšate (ARS ZL 1335 I 10.; GZL VII/26). V Višnji Gori je bil sodnik Gregor iz Kompolja, ki je bil med letoma 1385 in 1409 tudi gradiščan (ARS ZL 1385 X 30.; ARS ZL 1409 V 21.).

gradu, okoliških nižjih uradnikov (npr. deželski sodniki)³¹⁸ ali oskrbnikov samostanske posesti ter premožnejših pripadnikov plemstva, ki so imeli posest v mestih in okolici.³¹⁹ V pomembnejše urade pa je začasni in novi, zlasti pa cerkveni mestni gospod umestil tudi plemiče iz drugih dežel.³²⁰ Poleg uradnikov plemiškega porekla se je v 13., predvsem pa 14. stoletju v mesta vsak dan zlivala množica plemstva, ki je imela tam lastne hiše. Vsi ti so bili v mestnem družabnem življenju zaradi pomembnosti največkrat udeleženi kot sopečatniki pri poslovanju v tujih zadevah. Ker pa so imeli najbolj intimen odnos do podeželja, je njihovo privatno poslovanje temeljilo predvsem na poslovanju z zemljiško posestjo zunaj mest. Ne nazadnje jim plemiška etika kaj drugega niti ni dovoljevala.

V 13. stoletju so tudi mesta, še posebej pa mestni gradovi s pripadajočimi gospodstvi, celo prej kot podeželski gradovi postali objekt prodaj, zastavljanja, zakupov. V takem sistemu je zastavni imetnik lahko stalno ali občasno živel v mestu. Lastniku (največkrat deželnemu knezu) pa je ostala pravica odprtega gradu. Toda na mestnem gradu so zastavni imetniki dejansko le redko živeli. Morda je njihova odsotnost posledica uveljavitve mlajše zastavščine (hipoteke), saj je tedaj lastnik obdržal zastavljeni grad, upniku pa je ostala le pravica do omejevanja pri razpolaganju z gradom.³²¹

Večji pomen je imelo plemiško posedovanje hiš, oproščenih mestnih davkov. Podatki so skromni, vendar smemo na podlagi ukazov mestnih gospodov o osvoboditvah plemiških hiš od meščanskih davkov³²² in kasnejšega stanja (npr. poimenovanja nekaterih mestnih ulic kot Gosposke ter obstoj renesančnih plemiških palač) trditi, da je imelo mnogo plemičev v mestih, pomembnih za njih, lastna bivališča, kupljena od meščanov. Zlasti v Ljubljani in Mariboru je imelo postojanke najuglednejše plemstvo, tudi če

³¹⁹ Gorska mojstra oz. oskrbnika šentpavelskega samostana v Mariboru sta bila Janž z Brežnice leta 1367 (GZM IV/112) in Friderik Leupacher med letoma 1403 in 1404 (GZM V/88, GZM V/89). Uradnik samostana Admont v Mariboru je bil leta 1404 Ulrik Chesprue (GZM V/89), vetrinjski uradnik je bil Pavel iz Trčove med letoma 1394 in 1400 (GZM V/65, GZM V/77). Deželnoknežji uradnik med letoma 1371 in 1382 je bil Albreht Kriegsdorfer (GZM V/4, GZM V/37) itd.

³²⁰ Primer kranjskega mesta s cerkvenim mestnim gospodom je bila Škofja Loka. Najvišje upravne funkcije (oskrbnitvo mesta in gospostva) so imeli večinoma tujci, ki so prihajali z drugih freisinških gospostev ali iz Freisinga, v vojaški službi pa so bili predvsem domačini. Pred letom 1328 je bil uradnik koroškega vojvode Henrika v Laškem Pirs Gestel s Črnelega (GZL I/32), leta 1330 pa Peter z Liemberga (MDC IX, št. 366). Rajnpreht s Töllerberga je bil leta 1318 oskrbnik posesti Konrada z Aufensteina v Slovenj Gradcu (ARS ZL 1318 V 5. Mozirje). Leta 1364 je bil Popel z Eibiswalda gradiščan v Konjicah (ARS ZL 1364 VI 29. Konjice). Nikolaj Gall je bil leta 1363 oglejski gradiščan v Slovenj Gradcu (ARS ZL 1363 V 3.), medtem ko sta bila Oto iz Slovenj Gradca leta 1363 (ARS ZL 1363 V 3.) in Rudlein Anleiter leta 1373 v Marenberku (ARS ZL 1373 VII 25.).

³²¹ Jedrnat pregled tipov zastavnih pravic ima W. Ogris v HRG IV (stolpec 1310–1313). Oglejmo si nekaj primerov o nebivanju v mestnem gradu. Koroški Kraigi se npr. niso nikoli omenjali v Slovenski Bistrici, čeprav so do leta 1306 posedovali del mestnega gradu, ki so ga leta 1306 prodali Alramu iz Feistriz pri Ilzu (MDC VII, št. 326). Henrika s Hohenloheja ni naveden v virih, izdanih v Marenberku, čeprav je leta 1312 prejel v zastavo tamkajšnji grad (MDC VIII, št. 110). Haug s Svibnega je leta 1324 prejel v zastavo grad v Kostanjevici (ARS ZL 1324 V 3. Ljubljana), ki ga je zastavil dve leti zatem sorodnikoma s Pišec (ARS ZL 1326 II 10. Svibno), vendar se obe stranki v listinah, izdanih v mestu, nista omenjali. Podobno je bilo z Zgornjim gradom v Kamniku in Rajnherom Schenkoma z Ostrovice po letu 1341 (HHStA AUR 1341 X 4. Dunaj) ali grofom Ulrikom s Pfannberga, Henrikom Svibensko-Planinskim ter gradom in mestom Slovenj Gradec po letu 1351 (ARS ZL 1351 VI 24. Dunaj). Nekaj vesti o bivanju v mestnem gradu oz. v gradu nad mestom imamo za Svibenske v Krškem, ki so leta 1335 prodali tretjino gradu Herdegnu s Ptuja (ARS ZL 1335 XI 19. Krško). Viltuški so bili pred letom 1337 večkrat na svojih gradovih v Konjicah (ARS ZL 1337 IV 27.) in v Marenberku, ki so ga leta 1360 zastavili Frideriku z Wallseeja (ARS ZL 1360 VIII 20.).

³²² VILFAN, Neposredni davki, 418 sl. Leta 1360 so se ljubljanski meščani pritožili vojvodi Rudolfu IV., češ da posamezniki nočejo plačevati mestnih davkov od skupaj 28 hiš v mestu, čeprav niso imeli privilegijev za to (GZL X/28). Domnevam, da je šlo predvsem za plemiške hiše, morda pa tudi za hiše plemenitih meščanov, kar bi zaokrožilo število plemiških hiš na vsaj 20. Vojvoda Leopold IV. je plemstvo v nekdanji goriški grofiji v Slovenski marki in Metliki leta 1407 oprostil plačevanja meščanskih dajatev od hiš in posesti v Metliki in Črnomlju. Obvezno pa so morali skrbeti za svoj delež obzidja. Privilegij je šel, tako kot v Ljubljani, na škodo mesta (gl. OTOREPEC, Pečati, 49, 102).

³²³ Ljubljana: leta 1339 je prejel Friderik Žovneški, kranjski deželni glavar, od vojvode Albrehta II. v fevd hišo in dvor v Ljubljani, ki ju je zaradi nezvestobe izgubil sin Herbarda z Gradaca (CKL, št. 185). Leta 1341 sta kupila hišo na Starem trgu Henrik z Massenberga in Henrik z Rake, ki sta se poslej tam večkrat zadrževala (ARS DA, 3a: 1341 VI 28.). Auerspergi so imeli hišo že pred letom 1364, ko so jo zastavili bratu. Kupili so jo od nekega plemiča s Čreteža (GZL IX/34). Peter z Liemberga je leta 1327 kupil hišo pri Tranci od Jakoba Porgerja. Šlo je za poslopje, ki ga je namenil ženi Mazzi. Cena je bila visoka (80 mark

ni bilo iz okolice;³²³ v manj pomembnih mestih pa si je hiše najraje omislilo lokalno plemstvo. Tako so imeli nekateri hiše za svoj drugi sedež.³²⁴ Politično najdejavnejše plemstvo si je od srede 14. stoletja kupilo hiše tudi na Dunaju (grofje Celjski,³²⁵ Kacenštajni³²⁶) in v Gradcu (grofje Celjski³²⁷).

Posamezniki, ki so imeli v neposredni bližini mest utrjena bivališča (grad), so se odpovedali mestnim hišam, saj so se lahko vsak dan vračali domov: npr. Viltuški v Mariboru, Gallenbergi in Zapričani pa iz Kamnika. Priljubljeno, a eksplicitno nedokumentirano je bilo obiskovanje sorodnikov in prijateljev v mestih in trgih. Na to nas navajajo zlasti listinske omembe plemičev, ki v nekem mestu po preprosti logiki niso imeli kaj iskati, so pa imeli tam vsaj znance, ki so bili v kraju stalno ali začasno naseljeni. Močno vlogo je imelo tradicionalno gostoljubje mestnih samostanov, kjer se je dalo vsaj za kratko dobo dobiti prenočišče. Tam so se najraje zadrževali tranzitni popotniki ter plemiči, ki so imeli poslovne stike s samostanom.³²⁸

Nekateri plemiči so bili izjemoma celo prisiljeni zamenjati podeželski grad z mestnim. Leta 1379 je bila zadolženost Viljema Svibenskega tako velika, da je moral glavnemu upniku grofu Hermanu Celjskemu prodati grad Svibno. Za novo bivališče so avstrijski vojvode družini prepustili grad in gospodstvo Maribor, ki sta postala prosta tri leta prej z izumrtjem gospodov Mariborskih. Po tem letu so Svibenski živeli na gradu na vzpetini Piramida, ki pa so ga morali zaradi novih dolgov že leta 1386 prodati Hugu z Devina, in to vse razen *daz haus in der stat Marpurg* (mišljen je lahko mariborski grad v mestu ali pa le neko manjše poslopje) ... *habent si* (deželni knez) *mir ... Wilhalm von Scherffenberch ... auf unser lebtag gelazzen*.³²⁹

Na tem mestu velja preučiti tudi vpliv inštituta prisilnega bivanja (*obstadium, Einlager*), na plemiško zadrževanje v mestih. Šlo je za del garancijskih (poroštvenih) klavzul v listinah oz. za obliko poroštva. Klavzula je prihajala v poštev zaradi odplačilne nesposobnosti dolžnikov

oglejskih denaričev), kar priča o solidni gradnji (GZL I/24). Leta 1366 je dobila Wendel z Višnje gore z zamenjavo hišo na Novem trgu od Nemškega viteškega reda, ki jo je že prej imel Herman z Jabelj (GZL I/70). Kostanjevica: leta 1323 je mestni sodnik Otokar prodal Greifu s Čreteža zidano hišo (KOMATAR 18, št. 35). Maribor: Herdegen s Ptuja je kupil hišo leta 1346 (GZM IV/38), Hans z Mute leta 1375 (GZM V/18), Majnhard iz Mozirja pa leta 1379 (GZM V/31). Nekatero hišo so bile službene: leta 1309 je koroški vojvoda Oto oprostil kranjskega deželnega pisarja Ludvika plačevanja meščanskih davkov za hišo s stolpom v Ljubljani. Hišo je imel prej pisar Lienhard, torej je bila vedno rezervirana za določenega deželnega funkcionarja (GZL I/19).

³²⁴ Kamnik: Friderik z Zapric je leta 1301 prodal lastno hišo gornjegrajskemu samostanu, vendar z določilom, da smejo on in njegovi potomci še naprej bivati v njej (NŠAL ZL 1301 VIII 30. Kamnik). Tudi plemiči z Vrbovca so leta 1343 prodali hišo v Kamniku omenjenemu samostanu (NŠAL ZL 1343 XII 3.). Kostanjevica: Greif s Čreteža je kupil hišo leta 1323 (KOMATAR 18, št. 35). Glede na nahajališče vira (arhiv grofov Auerspergov) domnevam, da so hišo kasneje dobili Auerspergi. Laško: plemiči iz Širja so imeli hišo v trgu najkasneje od leta 1361 (ARS ZL 1361 II 13.). Hišo so dali leta 1386 v dosmrtni zakup Henriku in Klari Wernburger, ki sta tam že imela hišo (ARS ZL 1386 I 10.).

³²⁵ ARS ZL 1341 VIII 15. Dunaj in ARS ZL 1356 V 24.

³²⁶ KOMATAR 19, št. 140, 141.

³²⁷ ARS ZL 1379 VII 29. in ARS ZL 1380 VI 13. Koroška mesta so bila zanimiva le za gorenjsko plemstvo. Tako je Jurij Lamberger leta 1400 kupil meščansko hišo v Spittalu (ARS ZL 1400 IV 23.).

³²⁸ Precej takšnih poslovnih postankov je bilo v ljubljanski komendi Nemškega viteškega reda (GZL I/4, GZL VII/5, GZL I/5, GZL XI/30, GZL X/12, GZL IX/10, GZL I/15, GZL VII/14, GZL I/24, GZL II/9, GZL II/11, GZL IX/26). Eden od številnih primerov: leta 1327 je Herman s Polhovega Gradca prodal Nemškemu viteškemu redu v Ljubljani dve kmetiji. Posel je bil sklenjen in *dem Tevtschen havs ze Laybach*, kjer so se zbrali kot priče še nekateri prodajalčevi sorodniki (GZL IX/15). Seveda ni nujno, da so tam tudi dlje časa živeli.

³²⁹ ARS ZL 1379 VII 25. Dunaj; HHStA AUR 1386 XII 4.; HKA UR 1386 XII 4. Kasneje je zaradi gradu Svibno izbruhnil spor med Viljemom s Svibnega in Habsburžani. Spor je bil končan šele leta 1396. Deželni knezi so si izgovorili pravico odprtega gradu (HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka).

³³⁰ V nemških virih je prevladujoč termin za obstagij, zlasti v garancijskih klavzulah (*Täten wir das nicht ...*), *inligensrecht* (KOMATAR 18, št. 55), lahko pa tudi *inligens- und laistensrecht* (HHStA AUR 1391 VIII 15. Gradec). Gl. OGRIS, Sicherheiten, 140 sl. (za talce pri obstagiju še posebej str. 165–176); VILFAN, Rechtsgeschichte, 153.

in porokov.³³⁰ Na Slovenskem so se poslovni partnerji pri določanju prisilnega bivanja najraje odločali za največja mesta (Ljubljana, Kamnik, Kranj, Škofja Loka, Maribor, Slovenj Gradec, Ptuj, Celje), redkeje za manjše naselbine (npr. Žalec, Dravograd); deloma je bilo tako zavoljo večjega izbora ustreznih gostišč, deloma pa zaradi stikov, ki bi pomagali pri premostitvi neprijetnega stanja, ter želje po družabnem življenju. V pogodbah je bil kraj bivanja vedno vnaprej določen in je bil odvisen od stalnega bivališča prizadetega. Plemič (dolžnik), ki je rezidiral v mestu ali v njegovi neposredni bližini, je moral pristati na bolj oddaljen kraj, sicer bistvo – finančna prisila za čimprejšnje odplačilo dolga – ne bi prišlo do izraza.³³¹ Oddaljenost od doma je bila včasih zelo velika (npr. Ljubljana–Kostanjevica).³³² Včasih pa je upnik za dolžnike in poroke določil kar svoje mesto.³³³ Obstagij, ki je bil kot pravna formula uporabljan tudi za enostavne posle ali za sporazume v obojestransko korist, pa morda niti ni bil vedno resno mišljen, saj je prisilno bivališče pomenilo zadnjo kreditno in s tem družbeno stopnico, kamor nihče ni želel. Prisilno bivališče pa se dejansko ni pogosto uresničilo in ga kot pomembnejši motiv plemiških prihodov v mesta lahko odrinemo v kot.

Kam je plemstvo najraje zahajalo? Deželnoknežja Ljubljana, ki je bila od 13. stoletja najpomembnejše mesto na Kranjskem, je bila tedaj že meka kranjskega plemstva. Do leta 1335 je vanjo prišlo precej koroškega in tirolskega plemstva. Ne le v spremstvu (zakupnih) gospodov Kranjske in mestnih gospodov (Spanheimov, nato grofov Tirolsko-Goriških), marveč tudi iz osebnih razlogov. Po letu 1335 se jim je pridružilo tudi štajersko in avstrijsko plemstvo. Brez rezidentnega deželnega kneza pa mesto ni moglo dobiti značaja prestolnice. V času polstoletne vladavine koroških Majnhardincev so le-ti v Ljubljani zanesljivo opazneje pravno poslovali (po virih) le okoli desetkrat, grofje Goriški v stoletju in pol prav tako približno desetkrat, Habsburžani pa v obdobju 1335–1409 celo manj kot 15-krat. Bivanje deželnih oz. mestnih gospodov je bilo v glavnem omejeno na dva do tri dni, včasih pa so se po več dnevih in tednih še enkrat vrnili v Ljubljano.³³⁴ Njihovo prisotnost si lahko razlagamo kot postanke na daljši poti v Italijo, kot inavguralne obiske ter kot občasno kontrolo deželnih organov. V Ljubljani so npr. podeljevali in potrjevali privilegije deželnim samostanom in fevde plemstvu, zastavljali komorno posest, razsojali v aktualnih sporih, skratka, urejali so vse za deželo pomembne zadeve. Državniških dejanj pa se tam skorajda niso lotevali.³³⁵ Kljub temu je Ljubljana pomenila za večji del kranjskega plemstva središče, kjer se je vedno nekaj dogajalo. Bila je tudi glavni nepremičninski trg v deželi, po letu 1325, ko se je naselila judovska kolonija, je bila absolutno finančno središče. Zelo privlačna je bila njena središčna in lahko dostopna lega mesta, predvsem pa deželnoupravni, sodni in politični organi.

³³¹ Leta 1301 je moral Friderik z Zapric pristati na bivanje v bolj oddaljeni Ljubljani (NŠAL ZL 1301 VIII 30. Kamnik). Tudi plemstvo, ki je imelo v nekem mestu le postojanko, je moralo v drug kraj: za poroka Viljema in Nikolaja s Črnelega je bila leta 1306 določena Ljubljana (NŠAL ZL 1306 IV 20.). Včasih se je dalo selitvi izogniti: porokom Nikolaju in Pirsu Gestlu s Črnelega je bilo leta 1314 določeno prisilno bivanje v Kamniku (ARS ZL 1314 VIII 12. Kamnik) in leta 1327 prav tako kamniškemu meščanu Tomažu Zaendlu (ARS ZL 1327 I 26.).

³³² Oto z Sichersteina in Ofo s Kostanjevice leta 1305 (GZL X/13).

³³³ Tako je slovenjegraški Jud Moše vse svoje dolžnike, ki jim je predpisal obstagij, silil v Slovenj Gradec (ARS ZL 1334 I 30.; ARS ZL 1334 XI 1.; ARS ZL 1337 VII 28.; ARS ZL 1337 XI 5.; ARS ZL 1338 IV 22.; ARS ZL 1338 V 22.).

³³⁴ Upoštevani so kot celota, saj je pogosto prihajalo več članov rodbine, vendar kot predstavniki ene vladarske hiše.

³³⁵ V celotnem obdobju sta pomembnejši le dve listini o dinastičnih sporazumih: leta 1335 so oglejski patriarh ter vojvoda Albreht in Oto v Ljubljani sklenili vojaško zvezo proti Ortenburžanom (TANGL 36, 143–144). Istega leta je bil tam sklenjen poročni sporazum med grofom Janezom Henrikom Goriškim in Ano, hčerko pokojnega vojvode Friderika (TANGL 36, 143).

V druga kranjska mesta je prihajalo v glavnem lokalno plemstvo, npr. v Kranj, kjer so se zadrževali predvsem zgornjegorenjski vitezi.³³⁶ Svetlejša izjema pa je bil vzhodnogorenjski Kamnik ob glavni cesti med Kranjsko in Štajersko. Po poslih so tja radi zahajali plemiči z Gorenjske in Koroške, nekaj tudi s Štajerske: grofje Celjski, gospodje z Devina, Liechtensteina, vitezi z Vrbovca, Mozirja, Gornjega Grada itd.³³⁷ Do srede 14. stoletja je bila vabljava tudi deželno knežja Kostanjevica, predvsem za dolensko in slovenskoštajersko plemstvo. Bila je središče obsežne deželno knežje posesti in mesto ob hrvaški meji, kjer je bila trgovina še posebej živahna. Med drugimi so se tam mudili koroški Majnhardinci, plemiči s Šumberka, s štajerskega Turna, Auerspergi idr.³³⁸

Poseben položaj je imelo tudi freisinško upravno središče na Kranjskem, mesto Škofja Loka. Poslovanje s fevdi (prejemanje), udinjanje v gosposčinskih službah, reševanje sporov z obmejnimi plemiči in gospodvi, okoriščanje (bivših) ministerialov in uslužbencev gospostva s posestjo škofije, fajde med škofijskimi uradniki, vitezi in tujci ter lega cesti med Ljubljansko kotlino in severno Primorsko so že v 13. stoletju pripeljali v mesto pisano množico nefreisinskega plemstva: npr. Žovneške oz. grofe Celjske. Goriške grofe, celo deželnega kneza, gospode s Čreteža, Hmeljnika, Liechtensteina (sorodniki in dediči freisinških vazalov Planinskih in Svibenskih), Lamberge, Jagberge iz Nemčije, Massenberge, grofe Montfortske (sorodniki freisinškega škofa Emicha) in grofe Ortenburške (sevedni sosedje loškega gospostva), Schenke z Ostrovice, Rihenberške (goriški vitezi), Sichersteinske (freisinški vazali), Stubenberge, Auersperge (vazali), Weißenegge itd.³³⁹

Na slovenskem Štajerskem je imelo podobno vlogo kot Ljubljana mesto Maribor. Ugodna lega na križišču glavnih tokov proti Ptujju (v Slavonijo), Koroški ter Gradcu, regionalno središče judovskega kapitala in vinogradništva pa tudi tradicija nekdanje otokarske in babenberške postojanke so privlačili tudi oddaljeno plemstvo: Aufensteine (na prelomu 13. in v 14. stoletju posestniki številnih gospostev in gradov vzhodno od Maribora), hrvaške Baboniće, Žovneško-Celjske, Čreteške, Habsburžane, nemške Hohenloheje (posestniki bližnje Fale), Kranichberge s Cmureka, Liechtensteine, Kuchle s Salzburškega, Ptujске, Saurau, Svibenske, Trušenjske (sorodniki Vuzeniških in Marenberških), grofe Vovbrške (pred Aufensteinni gospodarji ozemlja vzhodno od Maribora), Wallseeje (kasnejši posestniki Viltušja in drugih gospostev), Emmerberge (posestniki dela Marenberka) itd. Maribor si je v 14. stoletju izboril značaj neuradnega nadomestnega glavnega deželnega mesta, čeprav je bil pomembnejši Gradec

³³⁶ Npr. Ulrik iz Gorič, Jurij iz Dupelj leta 1363 (NŠAL ZL 1363 IV 25. Kranj), Jurij iz Dupelj leta 1364 (NŠAL ZL 1364 V 8. Kranj).

³³⁷ Leta 1303 Merchel z Bleda (ARS ZL 1303 III 12.), leta 1309 Ernest iz Domžal (NŠAL ZL 1309 XII 21. Kamnik), Nikolaj z Bleda leta 1320 (ARS ZL 1320 V 4.), leta 1322 Rudolf iz Mozirja, Konrad z Vrbovca in Nikolaj iz Gornjega Grada (NŠAL ZL 1322 V 6. Kamnik), Peter iz Brega pri Ložu leta 1397 (ARS ZL 1397 V 13.), grof Herman Celjski leta 1361 (ARS ZL 1361 I 9.), Nikolaj s Čreteža leta 1362 (ARS ZL 1362 II 23.), Hugo z Devina, Oto z Liechtensteina, Friderik s Ptujja, Hartnid z Weißenegga in Eberhard s Hollenegga leta 1354 (HHStA AUR 1354 II 11. Kamnik), Henrik s Krnosa leta 1299 (MDC VI, št. 452), Rupel z Mehovega leta 1320 (ARS ZL 1320 V 4.), Schenka Rajnher in Metz z Ostrovice leta 1331 (MDC IX, št. 456), Henrik Svibensko-Planinski leta 1322 (ARS ZL 1322 X 2.), koroški vojvoda Henrik leta 1317 (1317 VIII 26. Kamnik, prepis v: ARS ZL 1637 X 28. Kamnik) itd.

³³⁸ KA, št. 128: 1389–1419 X 20. Kostanjevica; ARS DA 1312 V 27.; KOMATAR 18, št. 15; KOMATAR 19, št. 186; MDC V, št. 233 in ARS ZL 1400 V 27.; ARS DA, 7a: 1385 III 12. itd.

³³⁹ ARS ZL 1377 II 5. Škofja Loka; FRA 31, št. 361, 403 (gl. še SCHWENNICKER, Wildgrafen, 737–740); FRA 35, št. 444, 447, 479, 480, 496, 528, 543, 700; ARS ZL 1396 XI 8. Škofja Loka; ARS ZL 1398 X 13.; ARS ZL 1309 IX 8. Škofja Loka; ARS ZL 1384 IV 25. Škofja Loka; HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka; HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka; ARS ZL 1377 II 5. Škofja Loka itd.

oddaljen le okoli 50 km. To se je odražalo tudi v sporadičnih prihodih deželnega kneza (Habsburžanov).

Kljub drugačnim pričakovanjem je bil za oddaljeno plemstvo manj zanimiv Ptuj. V srednjem veku je bilo to morda najpomembnejše trgovsko slovenskoštajersko mesto, kjer pa se je večidel zbiralo lokalno plemstvo in tisto iz drugih salzburških gospostev. Druga slovenskoštajerska mesta so bila še manj zanimiva za naselitev podeželskega plemstva. Občasna prisotnost višjega plemstva, npr. Aufensteinov, Svibensko-Planinskih, koroških Majnhardincev in grofov Celjskih, Vuzeniških, Wallseejev in Weißeneggov v Slovenj Gradcu³⁴⁰ ali pa Žovneško-Celjskih, Hohenlohejev, Mariborskih, Svibenskih, grofov Vovbrških in Wallseejev v Slovenski Bistrici³⁴¹ in njihovo poslovanje govorita le o konkretnih interesih do posesti v okolici teh mest, katerih zastavni imetniki so bili, manj pa o privlačnosti mesta kot plemiškega zbirališča. Tudi v drugih manjših mestih in trgih, kot so Dravograd, Konjice, Marenberk, Vuzenica, Rogatec, Laško, Brežice, Podčetrtek itd., je bila situacija v 14. stoletju podobna kot v podobnih kranjskih meščanskih naselbinah.

Le Celje, ki je v 13. stoletju postalo trška naselbina, je pozneje preraslo v ugledno plemiško zbirališče. Po povzdigu Žovneških v Celjske grofe (1341) je trg s knežjo palačo postajal središče nastajajoče nove dežele, z vrhom v letih 1436–1456. S tem sta se večala število in status prihajajočega plemstva, tako da so se do začetka 15. stoletja zvrstili v Celju že vsi (vključno s Habsburžani), ki so kaj pomenili na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem.³⁴² Toda trg zaradi strogega nadzora grofov vse do srede 15. stoletja pravno ni prerasel v pravo mesto.

PROBLEM KONTINENTALNEGA PATRICIATA

Posebno obravnavo terja plemstvo, ki je bilo v mestu stalno naseljeno. Zgodovinopisje zanj uporablja naziva patriciat ali meliorat. Ker patriciat v osnovi pomeni sloj ljudi z velikim bogastvom, z izraženo željo po luksusu, ponosu in dednih pravicah, kar je bilo mogoče doseči in izživeti zunaj Italije večinoma v velemestih, bi bilo potrebno vsaj za manjše naselbine, kakršne so bile skoraj vse naše, vzeti primernejši krovní termin. Morda bi bil to meliorat, ki bolj ustreza terminologiji virov.³⁴³ Najbolj zanimivo je, v katerih meščanskih

³⁴⁰ HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec; ARS ZL 1363 IX 18. Slovenj Gradec; MDC VII, št. 100; HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec; ARS ZL 1404 V 17. Slovenj Gradec itd.

³⁴¹ ARS ZL 1349 VII 31. Slovenska Bistrica; GZM III/23; MDC VIII, št. 545; ARS ZL 1361 IV 9. Slovenska Bistrica; StLA AUR, št. 1524; 1297 II 24. itd.

³⁴² Primeri: Konrad z Aufensteina leta 1333 (CKL, št. 146), Hugo z Devina leta 1367 (ARS ZL 1367 VII 30. Celje), Seifrid z Gallenberga leta 1391 (ARS ZL 1391 XI 7. Celje), grof Majnhard Goriški leta 1374 (ARS ZL 1374 IX 16. Celje), grof Henrik Goriški leta 1409 (VALVASOR XI, 13–14), vojvoda Albrecht III. leta 1374 (ARS ZL 1374 IV 6. Celje) in Ernest leta 1406 (GZL III/27), Nikolaj s Hmeljnika leta 1379 (ARS ZL 1379 VI 2. Celje), Diepold s Kacenštajna leta 1339 (CKL, št. 188), Albrecht s Kozjaka leta 1405 (ARS ZL 1405 II 25. Celje), Hans s Kunšperka leta 1340 (CKL, št. 205), Viljem Lamberger leta 1394 (ARS ZL 1394 IX 16. Celje), Ulrik z Liechtensteina leta 1387 (ARS ZL 1387 III 12. Celje), Gotfrid z Maribora leta 1367 (ARS ZL 1367 X 31. Celje), grof Friderik Ortenburški leta 1387 (ARS ZL 1387 III 12. Celje), Henrik Svibensko-Planinski leta 1339 (CKL, št. 188), Friderik s Ptuja leta 1345 (ARS ZL 1345 VI 26. Celje), Jurij in Viljem s Svibnega leta 1339 (CKL, št. 187), Ulrik s Tecka leta 1394 (ARS ZL 1394 IX 16. Celje), Henrik z Viltuša leta 1405 (ARS ZL 1405 II 25. Celje), Kolo z Vuzenice leta 1366 (ARS ZL 1366 X 13. Celje), Ulrik z Wallseeja leta 1333 (MDC IX, št. 570) itd.

³⁴³ SCHULZE, Grundstrukturen, 177; BRUNNER, Zwei Studien, 266 (Avstrija). Oseb, ki so bile v Ljubljani kot plemiči in hkrati meščani, S. Vilfan ni imel za patricije, čeprav so po njegovem obstajale razvojne tendence in nekateri znaki, npr. pečat (VILFAN, Ljubljana 87; VILFAN, Stadt 68). Zato pa je A. Ogris menil za koroška mesta, da se je tam izoblikoval pravi patriciat, kar je podkrepil z nazivi meliores, prudentes, discreti, deloma gospod (OGRIS, Bürgerschaft, 68–74). Glede terminologije gl. ISENMANN, Stadt, 276 (v op. 17).

naseljih je prišlo znotraj tega sloja do osnovanja patriciata. Drugo vprašanje so pogoji za nastanek patriciata ter razmerje do meščanske skupnosti na eni in do deželnega plemstva na drugi strani. Situacijo na Kranjskem in slovenskem Štajerskem in Koroškem velja na tem mestu orisati na primeru najbolj pomembnih mest, ki so predstavljena v kataloškem opisu, saj za druga nisem imel na razpolago dovolj podatkov.

1. Situacija na Kranjskem ter slovenskem Štajerskem in Koroškem je bila vsaj v 14. stoletju podobna tisti v panonsko-vzhodnoalpskih deželah. Dejstvo je, da v kranjskih, slovenskoštajerskih in koroških meščanskih naseljih ni prišlo do izoblikovanja idealnega in homogenega patriciata, kot se je razvil v romanski Istri in še posebej v Italiji. Obstajal pa je heterogen vrhni sloj, sestavljen iz (bivših) ministerialov mestnega gospoda, priseljencev, ki so spadali med podeželsko plemstvo, viteških meščanov in skupine uglednih in bogatih meščanov. Dinamika v vseh skupinah prebivalstva je bila precejšnja, trdna pravila pravzaprav nikoli niso obstajala, drobne posebnosti je poznalo vsako mesto.
2. Ministeriali so kot eksponent mestnega gospoda prvotno zastopali mestni samoupravi nasprotna stališča. Ponekod je v 13. stoletju lahko v enem naselju oz. mestnem gradu živelo istočasno več ministerialnih družin (npr. v Kostanjevici, Slovenj Gradcu, Vuzenici). Glede ministerialne nesvobode poznega 13. stoletja ter meščanske svobode se velja najbrž pri mestni ministerialiteti odreči pojmu nesvoboda, čeprav so bili še okoli leta 1300 nekateri osebno deloma omejeni, npr. pri porokah in dedovanjih. Njihove dolžnosti in službe niso bile podvrednotene, temveč pogoj za socialni dvig.³⁴⁴ V najpomembnejših deželno knežjih mestih se je del mestnih ministerialnih rodbin najkasneje do okoli leta 1300 otresel odvisnosti od gospoda, se spremenil v mestno plemstvo oz. meliorat (patriciat) ter dobil vodilni položaj (npr. v Ljubljani).³⁴⁵ Drugi del ministerialitete se je spremenil v podeželsko (deželno) plemstvo in tako tudi živel (npr. v mestih Kostanjevica, Maribor, Ptuj, Črnomelj, Lož itd.). Skoraj vsi bivši ministerialni rodovi pa so do 15. stoletja izumrli, le peščica preživelih je bila v 15. stoletju vključena v deželno plemstvo (v stan vitezov).³⁴⁶ V 14. stoletju so izgubili zaupane urade, predvsem gradiščanstvo in sodstvo, in to na račun zamenljivih uradnikov, in to tudi iz vrst meščanstva.³⁴⁷ S kasneje priseljenim plemstvom pa so skoraj brez izjeme uživali največji ugled, kar se je navzven odražalo v vodilni poziciji med pričami v listinah. Tudi kadar so prebivali na mestnih gradovih, so bili tesno povezani z mestnim življenjem in so poslovali z meščanstvom, vendar le v zemljiških transakcijah. V tipično meščanske posle (finance, trgovina, obrt) se niso vključevali.
3. Že v 13. stoletju se je v mestih trajno naseljevalo podeželsko plemstvo. Nekaj se jih je ob prihodu pomeščanilo in čez čas znova uvrstilo med plemstvo, drugim pa ponovni socialni dvig ni več uspel. Prišleki so se bolj kot plemiči iz kroga mestnega gospoda vključevali v mestno upravo in se držali sodniške funkcije. Socialne vezi so imeli tudi z najuglednejšimi meščani. Za razliko od meščanov so bili njihovi rodovi trajnejši, vezi med

³⁴⁴ SCHULZ, Ministerialität, 189–191; ISENMANN, Stadt, 277–278.

³⁴⁵ VILFAN, Ljubljana, 86.

³⁴⁶ Časovno skladno s situacijo v avstrijskih mestih (WEIGL, Städte, 99–100).

³⁴⁷ VILFAN, Ljubljana, 87 (opiral se je na J. Žontarja); ŽONTAR, Vicedom, 286–287, 292, 296. Habsburžani so opustili zakupniški upravni sistem. S tem se je zmanjšal vpliv finančnikov, sodnik pa je postal mestni organ iz meščanskih vrst, ki so ga ljubljanski meščani lahko samostojno volili od okoli leta 1370, kar je po S. Vilfanu dokaj zgodaj glede na druga habsburška mesta (VILFAN, Ljubljana, 89–90, 92). Tako definicijo smem imeti še za druga deželno knežja kranjska mesta pa tudi za koroška, kjer se mestna avtonomija do leta 1335 prav tako še ni uveljavila (OGRIS, Bürgerschaft, 94–104).

- posamezniki trdnejše, rodbinska tradicija in samopomoč pa izrazitejši. Počasi so se vključevali v meščanske (kreditne) posle.
4. Obenem se je oblikoval sloj posameznikov, ki so si lastili viteški naziv in se tako kot tisti v zgornjih dveh skupinah naslavljali z gospod ali vitez, se občasno celo imenovali po mestni naselbini in bili sposobni izvrševati sodniško funkcijo.³⁴⁸ Do njihovega vzpona pa je lahko prišlo le v najpomembnejših deželno knežjih mestih. Nekateri mestni gospodje (npr. Celjski grofje) pa očitno niso bili zainteresirani za tak razvoj. Plemeniti so se dvignili iz vrst bogatih trgovcev, finančnikov, zakupnikov mestnih oz. deželno knežjih podeželskih uradov, nekaj jih je prišlo iz drugih mest z že ustvarjenim premoženjem in kot plemeniti.³⁴⁹ Del se jih je s prejemom viteške časti distanciral od someščanov, drugi so se tudi po poplemenitvenju še vedno imeli za člane komune.³⁵⁰ Hitro so se povezali z deželnim plemstvom. Bili so sposobni prejemati prave (viteške) fevde kot pasivni.³⁵¹ Vzpon rodbine je bil zasluga posameznika in ga potomci navadno niso uspeli nadaljevati več kot dve generaciji. Kapital, pridobljen s finančnimi posli, so začeli nalagati v zemljiško posest in posledica je bila preselitev na podeželje.³⁵² Trgovinsko in finančno poslovanje so imeli razvejano s partnerji v drugih deželah, kjer so imeli podružnice in posest pa tudi sorodstvo. Tudi viteški meščani so se izživljali v viteški kulturi, njihove hčere pa so bile tako kot podeželske plemkinje nune v samostanih Velesovo, Mekinje, Studenice, Marenberk in Škofja Loka. Pripadniki zgornjih treh skupin v najpomembnejših kranjskih in slovenskoštajerskih ter koroških mestih so imeli torej več kvalitet patriciata. Navznoter je bil sloj bolj diferenciran, predvsem glede izvora in bogastva. V primerjavi s patriciatom evropskih velemest je tej skupini manjkala starost oz. trajanje rodbin, v primerjavi z istrskimi mestnimi občinami pa po mnenju S. Vilfana tudi večja strnjena agrarna posest, ki bi rodbino navezala na en sam kraj. Morda ta element niti ni manjkal, le da je bil manj izrazit, predvsem pa je imel hudo konkurenco v podeželskem plemstvu, ki je – drugače kot v Istri – obvadovalo zemljiško posest tudi v neposredni bližini mestnih naselij. Oblikovanja klasičnega patriciata, ki je imel zaradi ohlapnejših političnih in družbenih razlogov na Kranjskem še največ možnosti v tirolsko-goriški dobi (1286–1335), pa niso zaustavili le gospodarski pretresi v 14. stoletju, temveč tudi strožje pravno ločevanje mest in podeželja, plemstva in meščanstva, ki so ga uvajali Habsburžani po letu 1335. Kranjski patriciat, predvsem ljubljanski, ki je bil življenjsko povezan predvsem z zahodnimi romanskimi deželami, je bil s habsburškim prenašanjem gospodarskega in političnega težišča na sever prizadet, saj si še ni uspel organizirati take trgovske in finančne mreže, ki bi bila konkurenčna avstrijskim trgovcem in finančnikom ter Judom. Na Kranjskem je tudi močno odmeval tudi finančni polom Porgerjev v 40. letih 14. stoletja, ki je za seboj potegnil družabnike in

³⁴⁸ WEIGL, Städte, 80 (Avstrija); WEISS, Das Städtewesen, 63; METNITZ, Geadelte Bürger, 93 (Koroška); OGRIS, Bürgerschaft, 65–68, 72–74 (Koroška).

³⁴⁹ VILFAN, Ljubljana, 87; BRUNNER, Bürgertum, 493–495 (Avstrija). O zvezi med deželno knežjimi uradi, službami in kreditnimi posli ter meščani za osnovanje viteško-meščanskega sloja gl. še BRUNNER, Zwei Studien, 271–272.

³⁵⁰ WEIGL, Städte, 83–84: viteštvo ni avtomatično izključevalo statusa meščanstva, mu je pa dajalo prednost.

³⁵¹ Gl. METNITZ, Geadelte Bürger, 150. Glede fevdov gl. BRUNNER, Bürgertum, 496–497 (Avstrija).

³⁵² O. Brunner je na primeru avstrijskih mest (predvsem Dunaja) dokazoval, da so viteški meščani že okoli leta 1300 posedovali gradove in gospostva na podeželju (BRUNNER, Bürgertum, 496–497). Na Slovenskem je do posameznih primerov prišlo okoli leta 1400, več pa po letu 1500 (VILFAN, Stadt, 70). Gl. še BRUNNER, Zwei Studien, 269–271. K. Schulz je glede prehoda na rentništvo sodil, da se je proces še posebej razmahnil v 14. stoletju (SCHULZ, Ministerialität, 193–194).

³⁵³ ISENMANN, Stadt, 249–250. Gl. še WEISS, Das Städtewesen, 63; METNITZ, Geadelte Bürger, 90, 94. Na Koroškem

ljubljske patricije.

5. Za plemenitimi in pred običajnimi meščani je stal vmesni sloj. Občasno so bili sodniki in mestni zapriseženci v dvanajstiji, tj. predhodniki mestnega sveta. Od plemenitih jih je ločeval manjši ugled, medtem ko so jim bili po premoženju in poklicu lahko skoraj enaki. Ta skupina je postala temelj kasnejšega mestnega sveta, ki ga v prvi tretjini 14. stoletja pri nas še ni bilo mogoče zaslediti in ki v nasprotju z istrskimi mesti ni bil nujno deden. Ta sloj je izviral pretežno iz najuspešnejših obrtnikov in trgovcev.³⁵³ Do potrebnega premoženja je bilo mogoče priti tudi v manjših mestih in trgih. Ta skupina meščanov se je sorodstveno povezovala tudi s plemenitimi in z vrhnjimi sloji drugih mest ter je v 15. stoletju dokončno dobila pravico svobodne volitev sodnika in najvišjih mestnih uradnikov.

je mestne svetnike vsaj do leta 1335 izmed meščanov izbiral mestni gospod. Omenjali pa so se že v 13. stoletju, predvsem v nedeželnoknežjih mestih (OGRIS, Bürgerschaft, 104–110). O meščanskih slojih dolenjskih mest gl. tudi GOLEC, Družba, 75–76, 91–93.

ZAKLJUČKI

Najopaznejše dejstvo, ki zadeva gradove, strukturo plemstva in plemenitega meščanstva na obravnavanem območju, je bilo nenehno spreminjanje številčnega stanja in posameznih družin. Ni šlo le za izumiranje svobodnih gospodov, saj govorjenje o fizičnem izumiranju ni ustrezno že zaradi ženskih članic, ki so rod dejansko nadaljevale, vendar pod drugim imenom in grbom. Pomembnejši je bil socialni propad starih in pojav novih. Okoli leta 1400 je na Kranjskem in slovenskem Štajerskem oz. Koroškem je ostal pod skupnim nazivom deželno plemstvo (gospodje in vitezi) le manjši del tistih, ki so bili v javnem življenju prisotni okoli leta 1300. Njihovo število se je dopolnjevalo s pritokom plemstva iz sosednjih, zlasti severnih dežel (Koroška, Avstrija, Tirolska), ki so dedovali gradove in dvore.

Na Kranjskem klasične ministerialitete v primerjavi z nekaterimi drugimi vzhodnoalpskimi deželami do srede 13. stoletja ni bilo. V celoti je imelo kranjsko plemstvo bistveno manjše možnosti napredovanja kot štajersko. Oboje pa je v 13. stoletju izkoristilo izumrtje nekaterih grofovskih in svobodnih rodbin, slabosti deželnih oz. visokih cerkvenih fevdalnih gospodov in politične razmere (interregnum, boji za dinastične zapuščine) za statusni dvig. Na Štajerskem so si ministeriali na vseh ravneh izborili dedne, sodne in fevdne pravice že do prve polovice 13. stoletja, na Kranjskem pa se je to formalno zgodilo kasneje, vendar dejansko že kmalu po sredi 13. stoletja. Zato je v 13. stoletju prešla celo večja fevdna posest v roke ozkega kroga nižjega štajerskega plemstva, ki je ustvarjalo stranske veje in posedovali po več gospostev in gradov. Pri tem so imeli več uspeha tisti, ki so bili podrejeni cerkvenim gospodom ali pa so celo ostali brez gospodov, npr. bivši andeški ministeriali po letu 1228 in spanheimski po letu 1269. Formalna osebna podrejenost vitezov v odnosu do gospodov je bila na Kranjskem formalno pretrgana šele z deželnim privilegijem iz leta 1338, dejansko pa proti koncu 13. stoletja, razen za najnižje sloje plemstva. Sredi 14. stoletja so tako izginili še zadnji ostanki ministerialnih odnosov. Zamenjali so jih ohlapnejši klientelni, ki pa so osebno svobodo omejevali z refevdalizacijo posameznikovega nepremičnega premoženja in s trdnim službenim razmerjem do gospoda. Nadomestitev osebne z (najpomembnejšo) gospodarsko vezjo je šla v korak z okrepitevijo in agresivno politiko nekaterih dinastov, ki so ustvarjali dežele v deželi (npr. grofje Celjski in Goriški).

Dvig statusa in vertikalna socialna mobilnost sta bila v 14. stoletju praviloma že manjša kot v 13. stoletju. Komur dotlej ni uspelo prestopiti med gospode

ali vsaj v sloj skoraj neodvisnih vitezov, mu je bila pot do gradov in s tem do uglednejše statusne pozicije zelo otežena. V 15. stoletju pa je zaradi povsem političnih razlogov (npr. izumrtja večine gospodov) prišlo do dviga večjega števila vitezov med barone, saj je deželni gospod zaradi vojaških zahtev v protiturški obrambi, v bojih z ogrskim plemstvom in v notranjih habsburških prepirih potreboval prav ta vojaški sloj. Deželnoknežje dedovanje za mogočnimi dinasti pa je sprostito ekonomsko bazo za povzdig.

Analiza dedovanj med plemstvom kaže, da je bilo število plemiških rodbin vedno dokaj majhno, ne le v okviru visokosrednjeveškega visokega plemstva, marveč tudi pri heterogeni ministerialiteti 12. in 13. stoletja. Šlo je za maloštevilne posameznike, ki jim je uspelo priti do večje dedne posesti, tudi gradov, jih dedovati znotraj istega kroga in ustvarjati nove veje. Te so bile v 14. stoletju večinoma že jedro novih rodbin, ki so imele s sorodniki še bolj ohlapne stike kot s sosedi in prijatelji. Le zaradi poimenovanja novih vej ali celo začasnega preimenovanja posameznikov v javnosti (posredno v pisanih virih) se zdi danes njihovo število veliko. Dejansko pa so maloštevilne rodbinske skupnosti obvladovale po več gradov in gospostev pod različnimi imeni: veje Auerspergov, Črnomaljskih, gospodov Svibenskih, krških ministerialov med Vitanjem in Sotlo, Treunskih v Podravju, Trušenjskih na Koroškem in Štajerskem itd.

V 14. stoletju so torej tudi na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in Koroškem prišli do izraza procesi, ki so pomenili konec klasične srednjeveške družbene in gospodarske strukture. Tu je potrebno opozoriti na prehajanje podeželskega plemstva v mesta, in to ne le zaradi udejstvovanja v službi mestnega gospoda in lastnega gospodarskega poloma, marveč tudi celo zaradi prevzemanjem meščanskega načina življenja. Istočasno se je poplemenitil vrhnji sloj meščanstva v najpomembnejših mestih in se začel seliti na gradove. Ta proces je vrh dosegel med 16. in 18. stoletjem. Socialni in fizični stik med premožnejšim meščanstvom in viteštvom je prinesel v mentaliteto obeh skupin nove vrednote – meščani so ugotovili, da lahko tudi sami žive na viteški način, vitezi pa so odkrili čar ustvarjanja denarja, ki ga poprej kot značilni potrošniki niso poznali. Tudi zato se je tako uveljavilo posojanje denarja in zastavljanje gradov in druge večje zemljiške posesti. Poznavanje pravil finančnega gospodarstva je postalo odločilno za preživetje večine vedno bolj zadolženega plemstva. Velike transakcije z gradovi so izgubljale prvotni pomen, tj. politično obvladovanje teritorija in se v plemiški zavesti spreminjale v finančno špekuliranje.

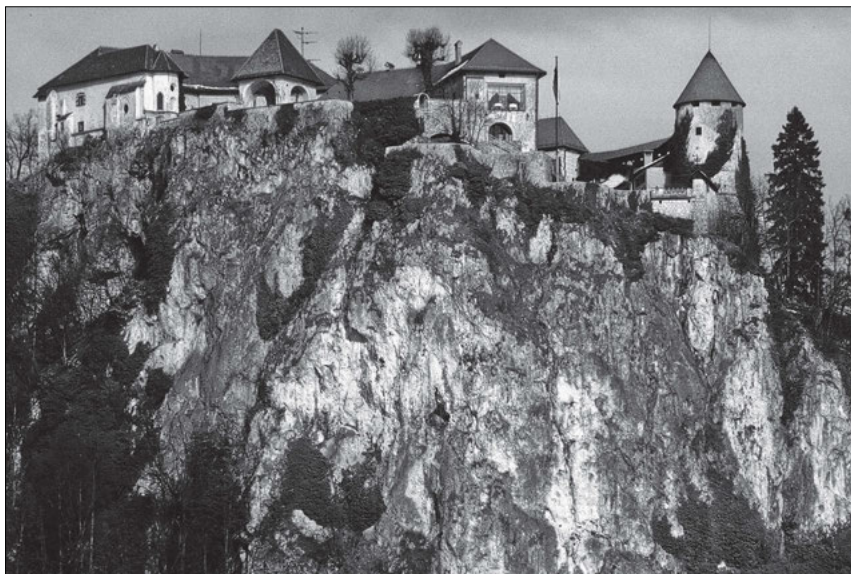
Iz gledišča 15. stoletja je bilo 14. stoletje v habsburških deželah v družbenem smislu v znamenju konsolidacije stanovske države. Formalno se je to seveda odražalo v pravni regulativi, ki pa je le sledila življenju, ter v še neenotni terminologiji označevanja plemstva. Oblikoval se nov, seveda še vedno ozek družbeni vrh, sestavljen iz grofov in gospodov iz vrst nekdanje deželne ministerialitete (na Štajerskem). Pod njimi je bil nekoliko širši krog nekdanjega viteštva (na Štajerskem) oz. dinastične ministerialitete (Kranjska). Sledil je širok krog viteštva iz ministerialitete cerkvenih gospodov, grofov in gospodov iz 13. stoletja, ki mu je bila skupna heterogenost po izvoru, dejavnosti, moči in ugledu. Večina se jih je v 14. stoletju vključila med viteško klientelo gospodov, predvsem zaradi političnih pritiskov in iskanja možnosti preživetja. Najnižje na lestvici so stali v virih težko zaznavni viteškozmožni hlapci, katerih status je najdlje ostal podoben nekdanji nesvobodni ministerialiteti. Dedovanje je postalo glavni element ohranjanja, izgube ali dviga socialnega statusa za srednje in nižje plemstvo. Poleg tega je imelo nižje in srednje plemstvo na razpolago še nekaj instrumentov za zadrževanje statusa: pošiljanje ženskih članic v samostan in s tem ohranjanje jedrne posesti, moških članov družine (zlasti) pa med posvetni kler, ugodne poročne zveze.

GRADOVI

KRANJSKA

Kraj *Bled (Veldes)* se je prvič omenjal v listini kralja Henrika II. iz leta 1004, s katero je podelil säbenski (kasnejši briksenski) škofiji posestvo Bled. Istoimenski grad (*castellum Veldes*) pa je omenjen v drugi Henrikovi listini iz leta 1011.¹ Na gradu, katerega areal je bil kontinuirano poseljen od zgodnjega srednjega veka naprej,² so v prvem obdobju briksenskega gospodstva živeli škofijski ministeriali. Po gradu so se izpričano imenovali od srede 12. stoletja: leta 1154 Majnhard in 1179 Rajnhard.³ V 13. stoletju so njihove vojaške naloge prevzeli oskrbniki in gradiščani, ki so delovali po načelih grajskega fevdnega prava: bodisi neposredno v briksenski službi, bodisi kot zamenljivi gradiščani – uradniki zastavnih imetnikov (po letu 1369), ter so prihajali skoraj vedno s Tirolskega.⁴ Obseg srednjeveškega grajskega kompleksa ni bil velik: skromen palacij, obzidje z vhodnim stolpom in cisterna.⁵

Gospodstvo Bled je bilo zaradi oddaljenosti gospoda zanimivo za nasilne prisvojitve, ki so šle v korak z gospodarsko krizo, ki je Briksen zajela v prvi polovici 13. stoletja. Leta 1236 je briksenski škof zaradi nemoči odstopil upravo blejskega gradu s pridržkom dohodkov od gospodstva cesarju Frideriku II., ta pa koroškim Spanheimom. Pred letom 1241 je grad okupiral grof Majnhard Goriški, ki je prejel tudi odvetništvo nad gospodstvom, med letoma 1241 in 1245 pa Gerloh z Jeterbenka in Viljem z Bleda. Briksen ga je dobil

¹ GZS 3, št. 17, 28.

² PLETERSKI, Bled, 54–59.

³ GZS 4, št. 336, 617.

⁴ Gradiščani na Bledu od konca 13. do začetka 14. stoletja so bili: leta 1287 Konrad z Rieda (ARS ZL 1287 IX 28. Bled), leta 1290 Henrik in Ekhard z Werdensteina (ARS ZL 1290 IV 19. Briksen), leta 1312 Henrik Pray (1312 VI 29. Bled), leta 1325 neki Diem (ARS ZL 1325 XI 6.), leta 1332 in 1333 Henrik z Villandersa (BIANCHI II, št. 736; SANTIFALLER II, št. 513), leta 1343 in 1344 Diemova sinova Konrad in Peter (ARS ZL 1343 I 19. Bled; ARS ZL 1344 IV 24.), leta 1376 Elbel s Sterna (GZL I/83) itd. Gl. še nekaj imen v: JAKIČ, Gradovi, 57.

⁵ STOPAR, Stavbe 6, 8–19.

šele po plačilu odškodnine.⁶ Po smrti škofa Bruna je grad leta 1288 zasedel koroški vojvoda Majnhard, škofija pa ga je dobila nazaj šele po njegovi smrti leta 1295.⁷ Menjave posestnikov so pripomogle k razpadu ministerialne uprave v 13. stoletju. Po kraju, ne pa po gradu, se je imenovalo še nekaj domačih plemičev, ki so sodili med viteštvo Briksna, grofov Goriških in Ortenburških.⁸ Briksenska uprava do srede 14. stoletja ni dopuščala trajnejše naselitve kakega rodu na blejskem gradu, kar pa zaradi nasilnih zasedb v 13. stoletju niti ni bilo mogoče. Še posebej, ker sta bila grad in gospostvo od druge polovice 14. stoletja podeljevana v zastavo: v letih 1370–1588 so bili imetniki neprekinjeno koroški Kraigi.⁹

Boštanj (Savenstein) se je prvič omenjal leta 1197 v izvornem imenu *Otto et filius Wlvingus de Sowenstein*, ki sta bila ministeriala krške škofije (Wulfing omenjan še leta 1228 in 1231).¹⁰ Ožje območje gradu na slemenu hriba Vetrnik je bilo poseljeno že v prazgodovinski in rimski dobi. Grad in gospostvo sta bila v srednjem veku krški fevd, z izvorom iz posesti savinjskih grofov (rod grofice Heme Breško-Seliške). Večji obodni grad z bergfridom in palacijem in s kasneje prizidanimi stavbami znotraj obzidja¹¹ je nastal na iniciativo škofije najverjetneje po sredi 12. stoletja. Najbrž se je razvil iz starejšega ministerialnega dvora. Grad je bil starejši od nižje ležeče vasi, ki je prevzela njegovo ime in se omenjala šele od 14. stoletja.¹² Imetniki gradu so bili vseskozi lahko le krški vazali. Osebno ime Wulfing je bilo značilno za rod prvih prebivalcev (npr. spet še leta 1305¹³). Zadnje vesti o njem so iz leta 1330 (bratje Henrik, Pilgrim, Wulfing in Hans).¹⁴ Kmalu so izumrli, grad pa je krška škofija podeljevala v fevd štajerskim Kacenštajnom (1260–1381), nato pa grofom Celjskim. Ti so ga podeljevali v sekundarni fevd, zastavljali in odkupovali, tudi od Judov.¹⁵

⁶ URBKf II, št. 92, 112, 131.

⁷ STOPAR, Stavbe 6, 10.

⁸ PLETERSKI, Bled, 94 sl.

⁹ Gl. MDC 10, št. 736; ARS GrA III, fasc 6: 1385 X 13. Briksen; ARS ZL 1386 XII 19. Briksen; 1386 XII 19. Briksen, v: ARS ZL 1491 VII 29.; ARS ZL 1387 VIII 28. GESTRIN, Bled, 120; HAUPTMANN, Erläuterungen, 460; LEITNER, Kraig, 241 sl.

¹⁰ GZS 4, št. 898; GZS 5, št. 489, 551.

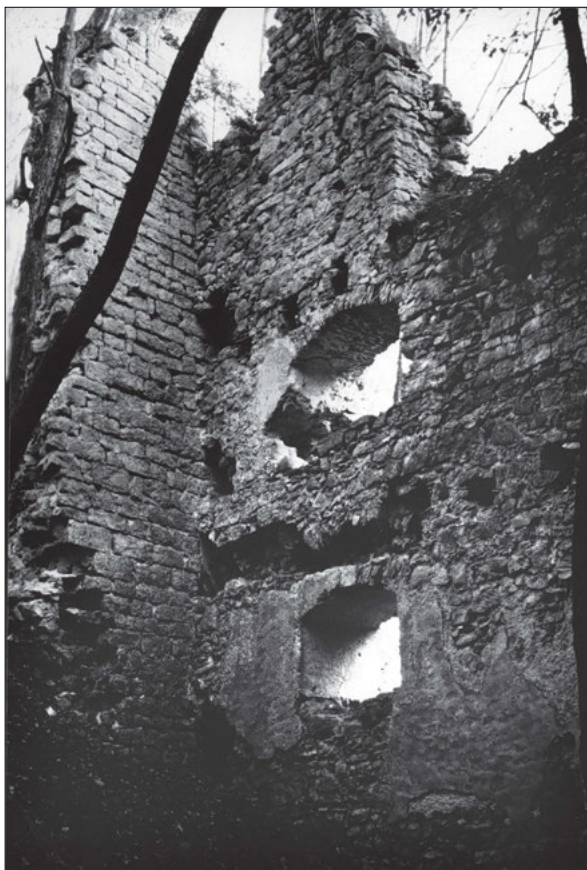
¹¹ Gl. Valvasorjevo grafiko v: VALVASOR, Topographia, 214.

¹² JAKIČ, Gradovi, 64; MITTERAUER, Burg, 367.

¹³ MDC VII, št. 271.

¹⁴ HHStA AUR 1330 XI 30. Sicherstein itd. Gl. ANSl, 247–248.

¹⁵ ARS ZL 1359 IV 24.; ARS ZL 1360 IX 21. Celje; ARS ZL 1381 IX 28.; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1405 V 11. Kočevje. Gl. PIRCHEGGER, Cilli, 192; JAKIČ, Gradovi, 64.

Čretež (*Reutenberg*) pri vasi Dolenje Laknice vzhodno od Mokronoga so zgradili ministeriali grofov Višnjegorskih, ki so bili eni od dedičev svobodnih gospodov Puchsov. Grad je varoval višnjegorsko posest blizu hrvaške meje. Morda je celo nastal na prvotno freisinskem ozemlju, vsekakor pa je stal že v drugi polovici 12. stoletja, o čemer priča tudi grajsko ime. Šlo je za kastelni grad, nedaleč v stran pa je stal v istem času zgrajen »propugnaculum« (stolp) kot predgrad. Zaradi oddaljenosti od glavne stavbe so ga v novem veku imenovali Zgornji Čretež in imeli za prvotni, najstarejši grajski objekt, kastel pa za Spodnji Čretež in mlajši grad. V 14. stoletju so novemu gradu prizidali še stolp s kapelo.¹⁶ Po gradu se je leta 1228 prvič omenjal neki Rudiger,¹⁷ ki je bil najbrž šele druga generacija na Čretežu. Izhajal je iz rodu, ki sta jo že leta 1132 začela na Koroškem živeča ministeriala Puchsov Alker in Rudiger. Ta se je omenjal še ok. leta 1180, ko se je imenoval tudi po Višnji gori – sedežu grofov Višnjegorskih. Rudiger je bil eden od začetnikov višnjegorske ministerialitete na Dolenjskem, praoče večih vej. V začetku 13. stoletja je živel na Čretežu nek Alker, morda Rudigerjev nečak, ki je imel sinove Rudigerja II., Alkera II. in Nikolaja I.¹⁸

Po smrti grofa Albrehta Višnjegorskega (1209) je Čretež prešel na grofa Henrika IV. Andeškega (do 1228), zatem na avstrijsko-štajerskega vojvodo Friderika II. (do 1246) in češkega kralja Otokarja (do 1275).¹⁹ Ta je leta 1254 kot odškodnino za škodo, ki so jo povzročili Ogri, freisinski škofiji podelil nekaj nekdanjih višnjegorsko-andeških ministerialov, med njimi tudi Alkerja II. s Čreteža skupaj z domovanjem. Škof je vse takoj podelil Spanheimom v fevd. Na tej podelitvi je temeljilo kasnejše razpolaganje koroških vojvod (grofov Tirolsko-Goriških) s Čretežem kot delom posesti koroških vojvod (Spanheimov) oz. deželnoknežjo posestjo na Kranjskem, kot je bilo navedeno v popisu iz leta 1311. Celotna dediščina je imela v okviru deželnih fevdov poseben status vse do leta 1335, ko so jo Habsburžani pretežno spremenili v deželnoknežji fevd. Na Čretežu bivajoči plemiči so bili leta 1311 torej *dienstman des land Cherden*, dasiravno je bila njihova politična dejavnost v prvih desetletjih 14. stoletja glede na pripadnost visokim gospodom večplastna.²⁰ Čreteški so že precej pred podelitvijo Čreteža Spanheimom in vse do leta 1269 zvesto stali ob strani vojvodam (zlasti Rudigerjev sin Greif I. in brat Nikolaj I.).²¹ Nikolaj (*fidelis ministerialis nostri*; od vojvode Ulrika, op. D. K.) je že leta 1266 prosil, vojvoda Ulrik pa Freisingu izročil otroka Konrada I. in Diemut.

¹⁶ STOPAR Stavbe 11–12, 22 sl.; JAKIČ, Gradovi, 79; KOMELJ, Dolenjska, 60 sl.; KOMATAR 18, št. 103.

¹⁷ GZS 5, št. 486, 487. Isti še leta 1229 (GZS 5, št. 497).

¹⁸ MDC 3, št. 641, 767, 887; AH II, št. 10 (str. 26); URBKr II, št. 170. Za izvor Čreteških gl. KOMAC, Kranjska, 132–134.

¹⁹ HAUPTMANN, Erläuterungen, 396, 412; BLAZNIK, Gospostva, 8–9. BLAZNIK, Urbarji, 50–51. Od leta 1238 se omenja Nikolaj (GZS 5, št. 687).

²⁰ URBKr II, št. 205, 206. BLAZNIK, Gospostva, 9.

²¹ Brata Greif in Nikolaj med letoma 1252 in 1269 (MDC IV, št. 2506; URBKr II, št. 278, 353, 355, 363, 371; AH I, št. 11; MDC IV, št. 2982, 3007).

Razlog je bil želja po pridobitvi freisinških fevdov, za kar je bil potreben formalnejši odnos do škofov. S tem je rodbina zadovoljila svoje politične in gospodarske interese. Tesnejši odnos s Freisingom je omogočila tudi Ulrikova vrnitev vseh ministerialov na dolenskih freisinških posestih leta 1265.²² Zato ne preseneča, da je stal že leta 1259 Konrad I. med freisinškimi vitezi v Škofji Loki²³ in je leta 1280 freisinški škof tituliral Nikolaja s Čreteža kot enega od *militum fidelium nostrorum*, čeprav se je Greif pred tem še nahajal v spremstvu vojvode Ulrika.²⁴ Dvojnost podrejanja članov rodbine ni prenehala niti po smrti vojvode Ulrika (1269), saj je Freising dolenske fevde podelil najprej kralju Otokarju (1270), nato pa Habsburžanom (1277). V resnici so se lahko v 80. letih 13. stoletja uveljavili kot spanheimski nasledniki le grofje Tirolsko-Goriški kot dejanski, čeprav zgolj zastavni kranjski gospodje.²⁵

Daljnovidnost Nikolajeve politike se je potrdila leta 1280, ko se je hči Diemut (freisinška ministerialka), vdova Frica s Slepšeka, drugič poročila z goriškim vitezom Ditrikom s Šumberka. Škof ji je ponovno podelil vse fevde, ki jih je imel že prvi mož. Po Ditrikovi smrti se je teh fevdov protipravno polastil Ortolf Čreteški.²⁶ Konec 13. stoletja se je rodbina razširila. Sedem sinov Greifa II. (1261–1275) ali Nikolaja II. (1280–1289) je postalo najdejavnejša viteška družina na vzhodnem Dolenjskem vse do konca 14. stoletja. V tem času so bili povezani (vendar ne ožje sorodstveno) s Svibenskimi, ki so bili prav tako freisinški vazali. Skupaj so sopečatili viteške in trške/meščanske listine po Dolenjski in bili v listinah vedno zapisani na prvih mestih.²⁷ Središče so imeli v Kostanjevici in Gutenwerdu, kjer so imeli vsaj od leta 1323 v posesti zidano hišo.²⁸

V tirolsko-goriški dobi so Čreteški spremenili odnos do Freisinga. Dotedanje legalno pridobivanje freisinških fevdov se je spremenilo v nasilno prisvajanje pod pokroviteljstvom novih zaščitnikov. Med vojno za češko dediščino (1306–1311) so se bratje Herman, Ortolf, Greif III. in Friderik I. kot nasprotniki Freisinga postavili na stran koroškega vojvode Henrika in pustošili po dolenski freisinški posesti skupaj z Ofom s Kostanjevice, Otom z Sichersteina in Majnclinom s Hmeljnika (Auerspergom). Vsi so bili promotorji koroške stranke na Dolenjskem. Čreteški so celo ujeli Viljema III. Svibnenskega in zanj od škofa Emicha izsilili odkupnino.²⁹ Friderik I. je bil z Ofom s Kostanjevice že leta 1307 na vazalnem zboru vojvode Henrika na gradu Tirol, leta 1309 pa je z Greifom III. od vojvode Ota prejel v zastavo posest na Dolenjskem, ki so jih prej imeli nasprotniki koroških vojvod grofje Goriški in Ortenburški.³⁰ Čreteško nadlegovanje se je nadaljevalo vse do srede 14. stoletja, vendar brez resnejših posledic, saj so bili v dobrih odnosih z deželnimi gospodi. Do prvih desetletij 14. stoletja so protipravno zasedli obsežno freisinško posest, med drugim grad Štrlek, kjer so kasneje živeli sinovi Bertolda II.³¹ Greif III. se je uveljavljal v Ljubljani in med koroškimi in tirolskimi vitezi, kjer je kot ugleden član poravnaval spore, sopečatil in pričal

²² FRA 31, št. 247. BLAZNIK, Gospostva, 9; KOMAC, Kranjska, 212, 225–228.

²³ URBKr II, št. 261.

²⁴ URBKr II, št. 363. Skupaj s freisinškimi škofi sta se od leta 1261 omenjala Greif in Nikolaj (URBKr II, št. 282, 377, 293; FRA 31, št. 283, 290, 308, 367). Gl. BLAZNIK, Gospostva, 61.

²⁵ BLAZNIK, Urbarji, 51.

²⁶ FRA 31, št. 367. BLAZNIK, Gospostva, 32, 61.

²⁷ ARS DA 2a–3a: 1284 III 25.; ASt LP 1290 s. d.; ASt LP 1302 V 3. itd.

²⁸ KOMATAR 18, št. 35.

²⁹ FRA 35, št. 480, 481, 486, 496. BLAZNIK, Gospostva, 11, 62.

³⁰ MDC VII, št. 429, 504.

³¹ FRA 35, št. 694, 700. BLAZNIK, Gospostva, 61. BLAZNIK, Urbarji, 176–177, 244.

pri pravnih dejanjih.³² Leta 1319 je v vojsko grofa Goriškega pripeljal kar 80 konjenikov in 80 strelcev z Dolenjske,³³ vojaško pa je pomagal tudi koroškemu vojvodi Henriku.³⁴ Tedaj je že imel svojega kaplana, kar ga je dvigalo v sfero gospodov.³⁵ Leta 1322 je bil glavar goriške grofije na Dolenjskem, leta 1330 pa celo glavar vseh goriških posesti s sedežem v Gorici. Do leta 1335 je bil v različnih (upravno–finančnih) službah koroškega vojvode Henrika, zatem pa skupaj z bratom Leopoldom v habsburški službi. Oba sta bila v letih 1342–1378 kameralna mojstra na Koroškem.³⁶ Tretji brat Herman je bil leta 1306 gradiščan v Kostanjevici in leta 1325 salzburški upravnik v Brežicah itd.³⁷ Delovni radij rodbine je tedaj že segal do Štajerske, Koroške, Tirolske, Furlanije in Istre. Po Greifovi smrti (po 1346) sta prevzela vodenje rodbine brata Leopold I. in Herman, ki pa vodilne vloge med kranjskim plemstvom nista zmogla zadržati. Njuno delovanje ni bilo več širokopotezno, zato pa tem bolj konfliktno. Že v 40. letih sta bila vpletena v zapletene kreditne posle, večinoma kot dolžnika.³⁸ Finančne zadrege so Čreteški reševali s prodajami ogromne posesti ter dotami svojih žena, ki so prihajale iz družin uglednih vitezov in gospodov s Šumberka, Ostrovice na Koroškem, Kraiga, Emmerberga itd. V naslednji generaciji, ki sta jo vodila Greifova sinova Friderik II. in Leopold II., je rodbina statusno padala. Toda rodbinska posest je še vedno opazno štrlela nad kranjskim povprečjem. V 60. letih 14. stoletja pa so Čreteški izgubili več oglejskih fevdov na račun grofov Celjskih.³⁹ Kljub temu so kot eni redkih ohranili relativno samostojnost do dinastov in se niso vključili v njihovo klientelo. V drugi polovici 14. stoletja so sodili med deželnoknežje (habsburške) pristaše.⁴⁰

Najbrž v času najostrejših sporov s Freisingom okoli 1300 so Čreteški, soočeni s prostorsko stisko zaradi številnih otrok v generaciji (sedem sinov Greifa II. ali Nikolaja II.), prezidali kastelni grad, ki je bil z zemljiško posestjo (zanesljivo vsaj po razsodbi iz leta 1388) razdeljen na več deležev. Sinovi Bertolda II. pa niso več živeli na Čretežu, marveč le še na gradu Štrlek (gl. Štrlek); z glavno vejo niso imeli večjih stikov. Nekateri člani glavne veje so živeli na deželnoknežjem gradu Gorenji Mokronog, ki ga je dobila v zastavo vdova Leopolda II. Elizabeta (gl. nadaljevanje). Tako so leta 1388 zanesljivo stalno živeli na izpostavljenem stolpu in v osrednjem čreteškem posloplju le Friderik II. in njegovi ožji sorodniki. Grajsko poveljstvo (*burghut*) nad Čretežem je bilo deljeno med Friderika II. in Leopolda II. (sinova Greifa III.), njuni dediči pa so ohranili pravice do grajskega kompleksa. Vsaka družina je imela po enega stražarja (*wachter*). Celoten status gradu in gospostva pravzaprav ni bil pravi ganerb, ker je bila vsa posest realno deljena, pa tudi pogodbe o sobivanju idr. ni bilo, saj do stalnega skupnega bivanja pravzaprav ni prišlo. Toda ganerbniki so opazni. Pravno grad tudi še ni bil deželnoknežji fevd – tako kot večji del spanheimske dediščine – marveč freisingi, čeprav je imel Freising težave pri natančni določitvi svoje

³² Izbor virov: KOMATAR 18, št. 22; HHStA AUR 1316 VIII 18. Ljubljana; KOMATAR 18, št. 23; ASt LP 1318 X 25. Ljubljana; MDC VIII, št. 508; HHStA AUR 1325 XII 17. Ljubljana; MDC IX, št. 338.

³³ BIANCHI I, št. 208.

³⁴ GZL I/26.

³⁵ *herr Otakher herrn Greifen kaplan von Reüthenberch* (ASt LP 1324 III 18. Stična).

³⁶ Izbor virov: ARS ZL 1322 VIII 15. Kostanjevica; BIANCHI II, št. 593, 639; KOVAČ 2, 54–55, 57–58; MDC IX, št. 366; KOMATAR 18, št. 65; ARS ZL 1388 IV 17.

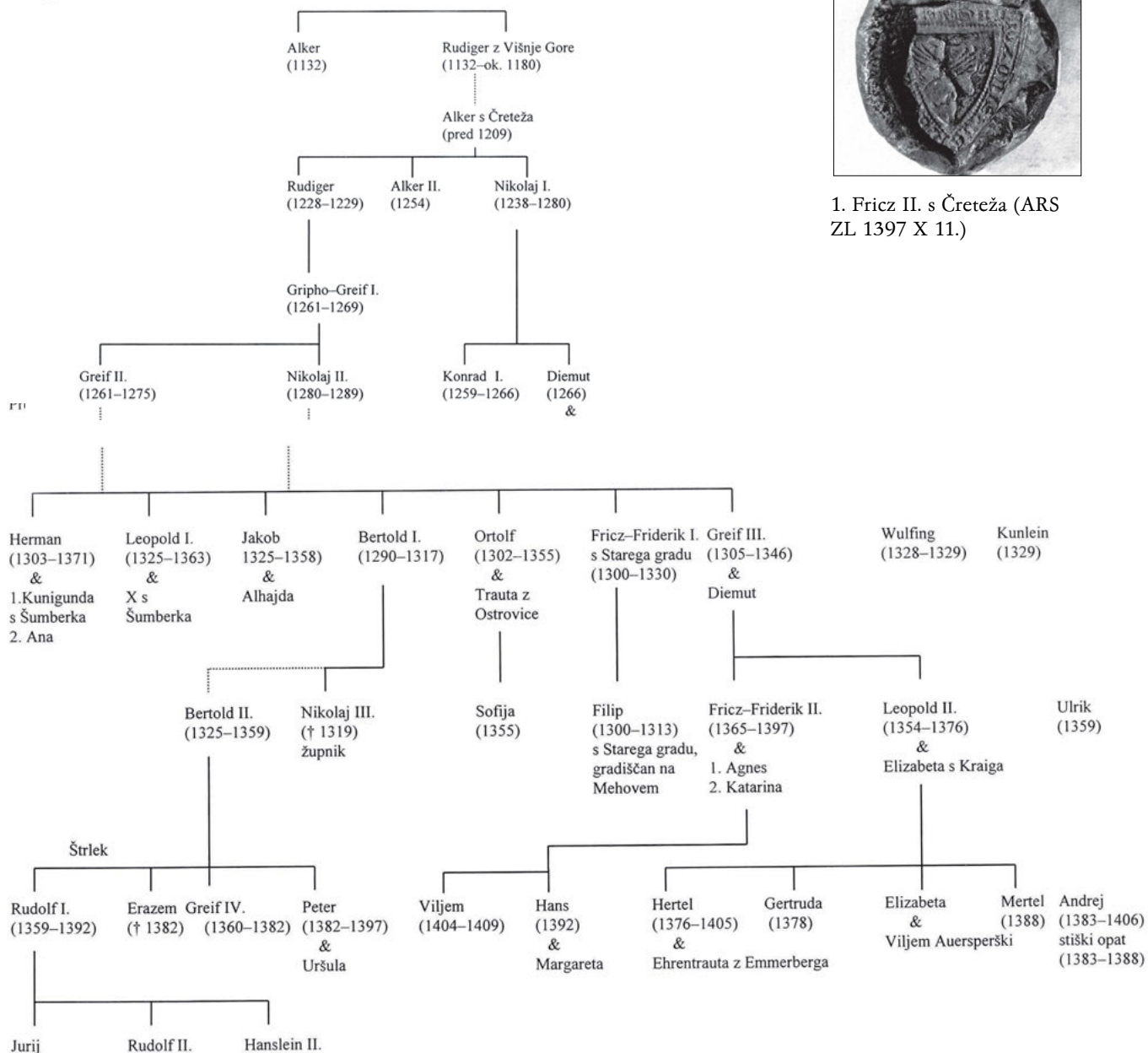
³⁷ GZL IX/11; GZM III/71.

³⁸ Izbor virov: KOMATAR 18, št. 67; ARS ZL 1343 XI 20. Celje; KOMATAR 18, št. 72; FRA 35, št. 694; KOMATAR 18, št. 106; HHStA AUR 1355 IV 22.

³⁹ ARS ZL 1360 III 23. Čedad.

⁴⁰ HKA UR 1378 II 2. Dunaj.

Genealoška preglednica 1: ČRETEŽ

1. Fricz II. s Čreteža (ARS ZL 1397 X 11.)

fevdne posesti. Na starem stolpu, ki se je omenjal še leta 1426, so živeli tisti Čreteški, ki niso bili v neposrednem sorodstvu z glavno vejo.⁴¹ Po Petrovi smrti je postal skrbnik njegovih sirot Hertel, sin Leopolda II. Tako se je okoli leta 1400 od vseh vej ohranila le tista, ki je izhajala iz Greifa III.⁴² Skoraj vsi

⁴¹ KOMATAR 18, št. 103. BLAZNIK, Urbarji, 249, 253–255. Tako je med letoma 1349 in 1367 živel (v stolpu?) Nikolaj s Kolovca, ki se je vedno imenoval le po Čretežu. Bil je sin Kuna s Čreteža in posinovljenec oz. pastorek Nikolaja s Kolovca (gl. ASt LP 1351 IX 8.), stranskega sorodnika Čreteških, ki pa z njimi ni imel tesnejših stikov. Tudi njegov grb (prečka) je bil drugačen (CKL, št. 202; ARS ZL 1354 VI 1.) od čreteškega: grajf, včasih zelo podoben krilatemu zmaju ali levu (npr. GZL I/36; ARS ZL 1340 VII 25.; ARS ZL 1353 VII 1.; ARS ZL 1357 IX 8.; ARS ZL 1362 XII 2.; ARS ZL 1397 X 11.; gl. pečat št. 1). Glede sobivanja, varovanja gradu in delitve posesti gl. razsodbo spora med Fricem, Mertlom in Hertlom s Čreteža iz leta 1388 (ARS ZL 1388 IV 17.).

⁴² HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka; ARS ZL 1397 IX 12.; KOMATAR 20, št. 286.

člani so dosegli viteško čast ali visoke cerkvene službe: Andrej je bil v letih 1383–1388 stiški opat, Elizabeta pa je po smrti moža Leopolda postala dvorjanka na habsburškem dvoru na Dunaju in v Gradcu. Kasneje je imela sama v zastavi grad Gorenji Mokronog in je kot ena redkih viteških žena posedovala pečatnik.⁴³ Rodbina Čreteških je v moški črti izumrla v drugi polovici 15. stoletja, saj je bil grad leta 1487 v rokah Kraigov, Čreteški pa že nekaj desetletij prej niso več posedovali gradu.⁴⁴

2. Diepold II. s Črnomlja
ARS ZL 1390 V 7.)

Kraj **Črnomelj** (*Tschernembl*) se je omenjal leta 1228, ko je oglejski patriarh Bertold reorganiziral duhovno življenje v Beli krajini,⁴⁵ plemič s tem imenom pa se je omenjal šele leta 1263 (Friderik).⁴⁶ Grad najbrž ni bil zgrajen veliko pred letom 1200, ko so med ministeriali grofov Višnjegorskih in hrvaškim plemstvom še potekali boji za Belo krajino. Najverjetneje se je razvil iz prvotnega dvora oz. stolpaste zgradbe sredi 13. stoletja kot sedež spanheimskih ministerialov, ki so bili po izvoru mešanica ministerialov s Kostanjevice, Sichersteina, Žumberka in celo Karstbergov z Notranjskega.⁴⁷ V že omenjeni listini iz leta 1263 in še eni iz leta 1269 se je omenjal neki Henrik Stanloce iz Črnomlja, ki pa s Friderikom ni bil nujno v sorodstvu. Henrik je imel tudi oglejske fevde na Notranjskem. Morda je bil identičen z nekim Henrikom *Sterloc*, ki je bil leta 1223 v spremstvu grofa Henrika Andeškega.⁴⁸ Zatem plemiče, ki so se imenovali po Črnomlju, zasledimo šele v listinah iz časa po letu 1300. Morda je šlo za Friderikove potomce, ki so se v 14. stoletju začeli vzpenjati na statusni lestvici, vrh pa so dosegli v 15. stoletju. Za posedovanje pomembnega (mestnega) gradu so se lahko zahvalili predvsem ohranitvi službe po prihodu grofov Goriških v Slovensko marko in Belo krajino (1276–1277). V 14. stoletju pa se je utrdila dedna

⁴³ MLINARIČ, Stična, 883; GREBENC, 241; KOMATAR 19, št. 210.

⁴⁴ BLAZNIK, Gospostva, 63; JAKIČ, Gradovi, 80.

⁴⁵ GZS 5, št. 486.

⁴⁶ URBK II, št. 318. KOS, Urbarji, 66–67.

⁴⁷ Za to govori njihova grbovna podoba (gl. pečat št. 2), ki je bil značilen za nekdanjo spanheimsko ministerialiteto na Dolenjskem: dvo- ali trovrstno šahirana prečka (KOS, Urbarji, 65). P. Štih je domneval, da so Črnomaljski izhajali z gradu Karstberg na Notranjskem. Po tej hipotezi naj bi bili Črnomaljski, ki se omenjajo v začetku 14. stoletja, potomci Ota s Karstberga, ministeriala Goriških grofov, ki je bil omenjan leta 1269 (ŠTIH, Gorica, 108 sl.).

⁴⁸ URBK II, št. 318, 395. Za Sterloca gl. URBK II, št. 43.

pravica Črnomaljskih do gradu, kar je gradu dajalo značaj rodbinskega in izvirnega sedeža v času, ko so Črnomelj že posedovali grofje Celjski (že pred 1377).⁴⁹

Tudi v virih iz 14. stoletja je lokalno delujoči in maloštevilni rodbini težko slediti. Nedejavnost v službah in omejena posest v Beli krajini sta zmanjševali pojavnost v virih. Leta 1300 je bil v družbi grofa Henrika Goriškega Henrik,⁵⁰ leta 1303 in 1312 je bil omenjan Konrad,⁵¹ leta 1312 še njegov sin Winther,⁵² istega leta Albreht († pred 1358)⁵³ ter Elizabeta in njen mož Ruger Phephlin.⁵⁴ Leta 1326 sta se v listini pojavila Raespel iz Črnomlja in Herman s Soteske.⁵⁵ Slednji je bil Henrikov sin in začetnik stranske veje s sedežem na drugem gradu Črnomaljskih – na Soteski, ki so ga zgradili njegovi predniki morda celo do srede 13. stoletja (gl. grad Soteska in genealoško preglednico 36). Raespel je bil najbrž njegov brat, tako kot Henrik II. s pridevkom Korena, ki je živel do okoli leta 1344.⁵⁶ V njegovem času je že prišlo do delitve rodbinske posesti med obe veji. Od leta 1340 je Črnomaljske vodil Diepold, morda Henrikov sin.⁵⁷ Leta 1378 in 1381 je bil dejaven tudi Konrad s pridevkom Pöncz⁵⁸.

Leta 1353 omenjani Ulrik iz Črnomlja verjetno ni bil član rodbine. Kolikor lahko presodimo po grbu (trije krogi v razmerju 2:1), ki je podoben grbom ortenburških vitezov z Gorenjske, je bil pripadnik rodbine Kozjaških, ki je imela nekaj posesti tudi v Beli krajini (gl. Kozjak).⁵⁹ Prav tako ne morem natančno določiti odnosa Črnomaljskih do nekega Majnclina, sina pokojnega Ota, ki je leta 1371 prejel oglejske fevde v Istri in bil omenjan še leta 1389.⁶⁰ Težko je soditi še o izvoru Uzleina (1371–1381) in Bertolda (1375, 1378), ki sta imela v grbu podobo iz trohriba rastočega štor (Uzlein) oz. iz hriba rastočega suhega drevesa (gl. pečat št. 3). Po dikciji listine iz leta 1378 je jasno, da ni šlo za rod starih Črnomaljskih, saj je bil Bertold kot sopečatnik v listini Konrada iz Črnomlja napovedan le kot »častivreden mož«, ne pa še s stopnjo sorodstva, kot je bilo pri bližnjih sorodnikih običajno.⁶¹ Glede na grb (gl. pečat št. 4), ki je soroden grbom Soteških (veja Črnomaljskih), je šlo kvečjemu za pripadnike neke stranske veje, ki je izhajala iz Soteških ter le posredno iz Črnomaljskih. Vsi ti morda niti niso živeli na črnomaljskem gradu, marveč v hišah v trgu ali okoliških dvorih.

Od leta 1386 ali 1388 imenovani Diepold je bil morda sin Diepolda I.⁶² Imel je sina Hansla (od 1391),⁶³ s katerim se je začel politični vzpon rodbine. Prvi vrh so dosegli leta 1431, ko je postal kranjski deželni vicedom Mert, leta 1442 pa tudi Jurij.⁶⁴ Vzpon se je na Kranjskem končal leta 1535, ko se je edini dedič preselil v Gornjo Avstrijo. Tam so njegovi potomci v času

3. Uzlein s Črnomlja (ARS ZL 1375 VI 23.)

4. Bertold s Črnomlja (ARS ZL 1375 VI 23.)

⁴⁹ Glede celjskega posedovanja trga Črnomelj gl. ARS ZL 1377 III 3. Dunaj.

⁵⁰ PETTENEGG, št. 801; GZL X/15.

⁵¹ ARS ZL 1303 V 11. Žužemberk; GZL X/15.

⁵² GZL X/15.

⁵³ GZL X/15; ARS ZL 1358 IV 28. Žužemberk.

⁵⁴ GZL X/15.

⁵⁵ KOMATAR 18, št. 43.

⁵⁶ ASt LP 1333 VIII 10.; KOMATAR 18, št. 54, 71.

⁵⁷ ARS ZL 1340 V 31. Gutenwerd.

⁵⁸ ARS ZL 1378 I 24.; HHStA AUR 1381 VIII 3.

⁵⁹ ARS ZL 1353 V 8.

⁶⁰ TEA, št. 1263; KOMATAR 19, št. 252.

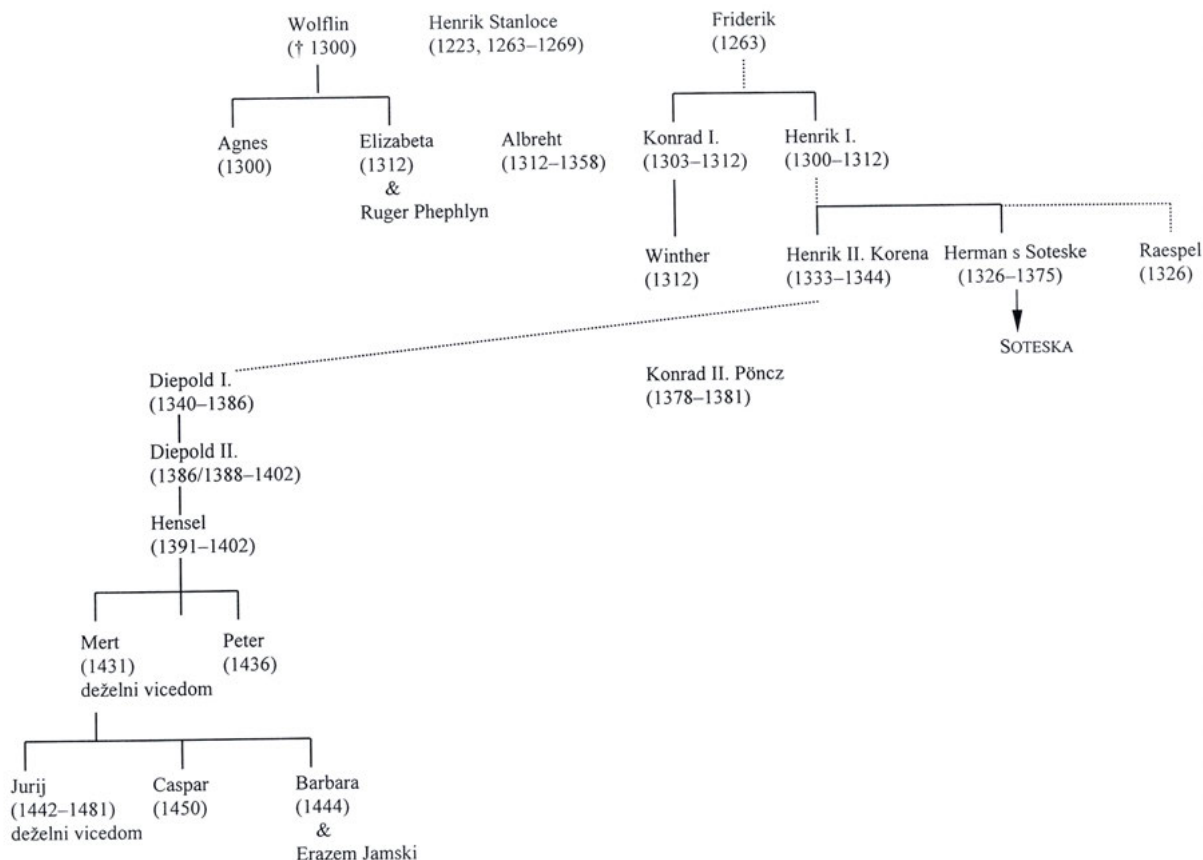
⁶¹ ARS ZL 1371 IV 10.; ARS ZL 1373 XI 19.; ARS ZL 1375 VI 23.; ARS ZL 1378 I 24.; HHStA AUR 1381 VIII 3.

⁶² M. Grebenc je poznal neki regest listine iz menda leta 1386 (št. 262). PETTENEGG, št. 1525; ARS ZL 1388 V 10. Šmihel; HHStA AUR 1388 V 14.; ARS ZL 1390 V 7.; ARS ZL 1391 IV 19.; ARS ZL 1392 IV 23.; ARS ZL 1392 IV 23.; PETTENEGG, št. 1558; HHStA AUR 1395 I 27.; HHStA AUR 1398 XI 22.; PETTENEGG, št. 1625.

⁶³ ARS ZL 1391 IV 19.; HHStA AUR 1395 I 27.; HHStA AUR 1398 XI 22.

⁶⁴ ŽONTAR, Vicedom, 297. Za udejstvovanje Črnomaljskih v freisinski službi konec 15. stoletja gl. BIZJAK, Ratio, 193–196.

Genealoška preglednica 2: ČRNOMELJ

protestantizma in habsburških medbratovskih razprtij napravili zavidljivo, a spet le kratko kariero.⁶⁵

Čušperk (Zobelsberg): leta 1220 se je v auersperški listini prvič omenjal *Hartwicus de Czobelsperch*, leta 1248 pa še *castrum Zobelsperc*.⁶⁶ Solidno velik in udoben grad z bergfridom in starim obzidjem na hribu Stari grad (kota 669) je bil zgrajen najbrž okoli let 1160/70, ko je skupaj s Poljanami in obširno posestjo na Kočevskem tvoril veliko gospostvo, ki so ga imeli gospodje Auerspergi deloma kot fevd, deloma kot alod.⁶⁷ Čušperški del je bil fevd, Hartwik pa ministerial Auerspergov. Po smrti zadnjega svobodnega Auersperga, Konrada (1245–1248), njihovi istoimenski ministerialni nasledniki niso mogli obdržati vsega gospostva, še posebej pa ne oglejskih fevdov. Patriarh je leta 1248 podelil desetino med Poljanami in Ribnico, ki je sodila v čušperško gospostvo, Konradovemu zetu grofu Hermanu Ortenburškemu. Čušperk pa je, sodeč po besedilu listine iz leta 1248, tedaj tudi že bil v rokah Ortenburžanov. Na širšem območju Čušperka so Ortenburžani trčili na gospode Žovneške in grofe Sternberške (Vovbrške), ki so imeli na Notranjskem posest že dlje. Ortenburški so jih s patriarhovo pomočjo zlagoma izrinili s širšega kočevskega teritorija.⁶⁸ Kontinuiteta oglejskega

⁶⁵ KOS, Bela krajina, 21.

⁶⁶ GZS 5, št. 310; URBK II, št. 156.

⁶⁷ KOMELJ, Dolenjska, 68; STOPAR, Stavbe 15, 38.

⁶⁸ URBK II, 156. KOS, Bela krajina, 9–10. SIMONIČ, Kočevsko, 53; ADAM, Donesek, 8. Spor zaradi desetine na novoizkrčenih

fevdnega lastništva in ortenburškega vazalstva je ostala do leta 1420, tj. do propada posvetne oblasti oglejskega patriarhata in izumrtja Ortenburžanov. Že patriarh Rajmund je leta 1277 ponovno podelil Ortenburžanom vse oglejske fevde, ki so jih imeli že prej. Tovrstne potrditve so se nadaljevale, le da so bili gospostva in gradovi navadno poimensko navedeni. Leta 1336 in 1377 sta patriarha Bertrand oz. Markvard ponovno podelila Čušperk v Ortenburžanom, enako pa so storili leta 1333 in 1338 tudi Habsburžani, ki so menili, da so na Kranjskem nasledniki oglejskega patriarha kot formalnega deželnega (in s tem fevdnega) gospoda.⁶⁹ Razlog za dvojno podelitev je tičal v habsburški težnji po odstranitvi posvetne in cerkvene oblasti Ogleja iz njihovih dežel, in to v času, ko je bil patriarhat v agoniji in so Habsburžani začeli alodizirati fevde velikih cerkvenih gospodov. S tem pa so uzurpirali oglejske fevde kot edina deželnoknežja oblast. Poslej je moč patriarhata tudi na Kranjskem plahnela, bistveni element pri nekdanjih oglejskih fevdih pa je bila habsburška podelitev ali vsaj strinjanje z njo.

Čušperški grad je še v 13. stoletju obvladoval obsežno ozemlje vse do Kolpe na jugu, kjer so do začetka 14. stoletja s kolonizacijo nastala nova gospostva (Kočevje, Kostel, Kočevska Reka, Poljane).⁷⁰ V delitvi posesti med bratoma Friderikom in Henrikom Ortenburškima leta 1263 je slednji prejel tudi *castra Zobelsperch et Reiuenz ... usque ad aquam que Chulp vulgariter nuncupatur*.⁷¹ Ortenburžani so na Čušperku zamenjali auersperške viteze z lastnimi ministeriali kot gradiščani, ki so se imenovali po gradu. Prvič sta se tako imenovala leta 1276 Hohold in Ulrik,⁷² zatem pa šele leta 1316 brata Dominik in Herman.⁷³ Njunemu rodu nato sledimo v virih skoraj brez prekinitev, kar nam omogočajo enaki grbi na pečatih (levopoševna ali desnopoševna prečka; gl. pečat št. 5). Člani rodbine so opravljali gradiščansko in upravniško službo na še nekaterih kranjskih ortenburških gospostvih.⁷⁴

5. Henrik s Čušperka (ARS ZL 1390 V 7.)

zemljiščih je leta 1283 v korist Ortenburžanov končal patriarh Rajmund (MDC V, št. 565). Leta 1300 pa se je grof Valter s Sternberga v korist Majnharda Ortenburškega odpovedal »moštvu« severno od Čušperka (AH II, št. 11, str. 245–246).

⁶⁹ MDC V, št. 304; TANGI 36, 162, 150, 162–163. SIMONIČ, Kočevsko, 54–55, 62; ADAM, Donesek, 9.

⁷⁰ SIMONIČ, Kočevsko, 53 sl.

⁷¹ MDC IV, št. 2805. Gl. še LACKNER, Ortenburg, 184.

⁷² MDC V, št. 213.

⁷³ MDC VIII, št. 324. Dominik se je omenjal do leta 1334 (KOMATAR 18, št. 45; ARS ZL 1332 VIII 10.; ARS ZL 1334 XI 6.).

⁷⁴ Npr. NŠAL ZL 1393 III 12.: *Heinrich von Czobelsperg burgraf zu Los*; ARS ZL 1397 XI 30.: *Herman von Zobelsperg zu der zeit pffleger in der Reyffincz*.

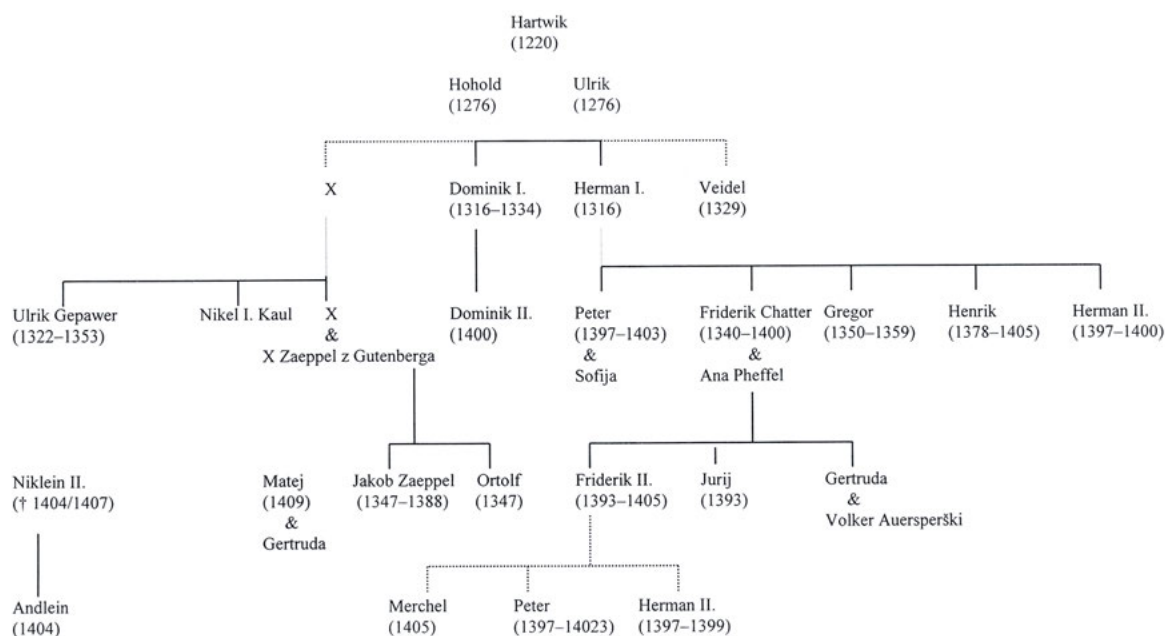

6. Nikel Kaul s Čušperka
(ARS ZL 1347 XI 20.)

Globlji izvor Čušperških pa je zavrt v temo, še posebej zaradi (kranjske) edinstvenosti grba.

Po Čušperku se je imenovalo še nekaj plemičev, ki so bili pogojno morda v sorodu s Hermanom in Dominikom. Leta 1322 sta Dominik in Ulrik Gepawer skupaj prodajala manjšo posest bistrski kartuziji. Glede na enakopravnost pri poslu je šlo za krvna sorodnika. Kot porok je nastopal Friderik Osolnikar »s Čušperka«, ki je bil ortenburški vitez z dvora v Osolniku in je na Čušperku živel krajši čas.⁷⁵ Med letoma 1340 in 1400 je bil dejaven vitez (isti?) Friderik (tokrat *Chatter*) s Čušperka, ki je bil po pečatu eden od Dominikovih sorodnikov, tako kot bratranec Nikolaj Kaul in njegov brat Ulrik, ki bi bil lahko že omenjeni Gepawer. Friderik je bil eden uglednejših notranjskih in zanesljiv ortenburški vitez (*dienner*). Pogosto je bil v gospodovem spremstvu na Koroškem in Gorenjskem in imel istoimenskega sina.⁷⁶ Kaulov pojav je zanimiv predvsem zato, ker je nosil enako osebno ime in viteški vzdevek kakor nek blejski soimenjak, a ni bil nujno identičen z njim. Za to so pričali drugačen grb (poševna prečka; gl. pečat št. 6) in sorodstvene vezi, omejene na dolensko in notranjsko plemstvo.⁷⁷ Očitno pa vzdevek Kaul pri Čušperškem ni samo naključna podobnost in potrjuje globlje vezi z Bledom; še posebej, ker je bil tudi blejski Kaul blizu Ortenburžanom. Sredi 14. stoletja sta na Čušperku živela še Friderikov brat Gregor in sin Jurij,⁷⁸ ki sta bila manj dejavna kot sinova Friderik II. in Henrik (1378–1405).⁷⁹ Herman, Peter in

Genealoška preglednica 3: ČUŠPERK

⁷⁵ GZL XI/39.

⁷⁶ ARS ZL 1340 VII 25.; ARS ZL 1347 II 2.; ARS ZL 1347 XI 20. Ljubljana; KOMATAR 18, št. 98; ARS ZL 1353 VII 21.; ARS ZL 1354 VII 13. Ortenburg; ARS ZL 1355 VIII 5. Ribnica; KOMATAR 18, št. 107, 116; ARS ZL 1357 VII 25. Ljubljana; ARS ZL 1359 IV 4.; ARS ZL 1360 V 31.; KOMATAR 19, št. 145, 149, 166; ARS ZL 1380 XII 21.; ARS DA 7a: 1385 III 12.; StLA AUR, št. 3668: 1389 V 3.; KA Čedad, Cd. dipl. Bojani, št. 128: 1389–1419 X 20. Kostanjevica; ARS ZL 1393 III 19.; ARS ZL 1400 X 25. Radovljica. V zadnjih omembah je šlo za istoimenskega sina, ki se je prvič eksplicitno ločil od očeta leta 1393.

⁷⁷ Za grbe in Nikolaja Kaula s Čušperka gl.: ARS ZL 1347 XI 20. Ljubljana; ARS ZL 1353 IV 3.; ARS ZL 1380 XII 21.; ARS ZL 1403 IV 24.

⁷⁸ ARS ZL 1350 XI 1.; ARS ZL 1359 IV 4.; ARS ZL 1393 III 19.

⁷⁹ ARS ZL 1378 III 17.; ARS ZL 1380 XII 21.; KOMATAR 19, št. 225, 249; HHS tA AUR 1389 III 12.; ARS ZL 1392 III 12.; NŠAL ZL 1393 III 12.; ARS ZL 1397 XI 30.; ARS ZL 1405 V 4.

Merchel, ki so se pojavili v virih v zadnjih letih 14. stoletja, so bili morda vnuki Friderika I.⁸⁰, medtem ko je bil Dominik (Hermanov bratranec) potomec brata ali strica Friderika I.⁸¹

Grad Čušperk je torej nastal kot tipičen ministerialni in upravni grad, ki ga je bivojoče plemstvo spremenilo v izvorni (fevdni) grad. Z njim so se prebivalci do konca 14. stoletja identificirali, čeprav jih je imel grajski gospod vedno le za uradnike. Do okoli leta 1400 se je rodbina osvobodila službenih dolžnosti, vendar še naprej ostala med ortenburško klientelo. V vrh kranjskega viteštva je prišla šele v 15. stoletju. Porast socialne pozicije je viden v funkciji dvornega mojstra, ki jo je imel Henrik s Čušperka leta 1384.⁸²

Falkenberg je kot izvorno ime prvič omenjeno enkrat med letoma 1214 in 1220 v imenih bratov Markvarda in Friderika. Grad z dolgo skrivnostno lokacijo (menda pa na griču Stari grad pod Kureščkom) je bil zgrajen v 12. stoletju, da bi varoval južne meje ljubljanske spanheimske posesti. Falkenberg je bil najjužnejši člen v verigi spanheimskih gradov okoli Ljubljane, ki so jih zgradili ministeriali. Najkasneje okoli leta 1270 je stala poleg gradu tudi samostojna stolpasta zgradba, o kateri danes ni več sledu. Na njej je živel neki Falkenberškim podložen vitez Rudiger. V treh omembah med letoma 1262 in 1271 se je imenoval po Falkenbergu, a ni bil v sorodu z ministerialnim rodом.⁸³ Spanheimi so del obsežne posesti južno od Ljubljane dobili najbrž že v 11. stoletju, posest na severu pa so imeli najkasneje od začetka 12. stoletja.⁸⁴

Vesti o gradu in prebivalcih se pojavijo šele v listinah z začetka 13. stoletja. Oni Markvard iz let 1214–1220 sta po nekem mnenju morda celo potomca Markvarda, ki se je v letih 1150 in 1181 imenoval po Ljubljani in tja najbrž prišel s Koroškega.⁸⁵ Za Spanheime so Falkenberški prevzemali poročstva in nosili naslov *dominus*, kar je poleg zasedanja vodilnih mest med pričami v listinah kazalo na precejšnji ugled. Zemljiško posest so imeli tudi daleč od gradu, npr. na Vipavskem in Dolenjskem.⁸⁶ S poravnavo med vojvodo Ulrikom III. in oglejskim patriarhom Gregorjem leta 1261 je Falkenberg pripadel drugemu, ki pa ga je takoj podelil Spanheimu v fevd. Takrat je bil grad prvič eksplicitno imenovan. Skupaj z Goričanami, Turjakom, Polhovim Gradcem, Igom in Jeterbenkom je sodil med najpomembnejše spanheimske gradove na Kranjskem. Pogodba med vojvodo in patriarhom je bila obnovljena še leta 1265.⁸⁷ Čeprav so kranjski spanheimski ministeriali oglejskemu patriarhu položili vazalsko prisego, so do leta 1269 ostali zvesti Spanheimom, patriarhu Filipu pa po Ulrikovi smrti leta 1269 le zato, ker je bil Spanheimovec in Ulrikov brat. Takrat je Friderik s Falkenberga v imenu okoliškega plemstva

⁸⁰ ARS ZL 1397 XI 30.; ARS ZL 1399 X 12.; ARS ZL 1403 III 28. Ortenburg.; KOMATAR 20, št. 287.

⁸¹ KOMATAR 20, št. 272. Pred letom 1404 je živel tudi Nikolaj (HHStA AUR 1404 I 3.).

⁸² LACKNER, Ortenburg, 198.

⁸³ MDC V, št. 24; URBK II, št. 311; GZL I/2.

⁸⁴ Askvinsko tezo je zastopal L. Hauptmann (HAUPTMANN, Višnjegorski, 228–229). S. Vilfan pa je videl v nekem Engelberonu, ki je imel posest zahodno od Višnje Gore že leta 1058, spanheimskega grofa Engelberta. Zato je domneval, da je bila spanheimska posest v Ljubljanski kotlini starejša vsaj za pol stoletja, kot je domneval Hauptmann (VILFAN, Ljubljana, 80).

⁸⁵ MDC 3, št. 862, 1026, 1099, 1282. KOMAC, Kranjska, 119, 125.

⁸⁶ Friderik se je omenjal do približno leta 1277 (GZS 5, št. 232, 489, 522, 523, 682; GZL VII/1, GZL I/1; URBK II, št. 161, 185, 286; MDC IV, št. 2863; AH I, št. 11 (str. 27); GZL I/2, GZL I/3). Toda čas od 1214/1220 do 1277 je nekoliko predolg za aktivno življenje enega samega človeka. Najverjetneje sta bila dva – oče in sin, le časovne ločnice med njima ni mogoče potegniti. Friderik II. se je gotovo omenjal od 60. let, morda še prej. Od leta 1268 do 1292 je bil aktiven Hartwik (URBK II, št. 382; GREBENC, št. 76 in 77; KOVAČ 4, 173; HHStA AUR 1292 VII 13. Landshut), ki je bil najbrž sin Friderika (I.).

⁸⁷ MDC IV, št. 2761, 2762, 2863.

⁸⁸ URBK II, št. 294. Friderik je načeloval tudi plemičem, kot so bili bratje Auersperški, Gerloh z Jeterbenka, ljubljanski gradiščan, Herman z Rammensteina (MDC V, št. 3).

obljubil ščititi vso patriarhovo (Filipovo) posest.⁸⁸

Od 60-ih let 13. stoletja so Falkenberški postajali žrtve ekspanzije novih Auerspergov, ki so obnavljali nekdanje gospostvo svobodnih predhodnikov, še posebej z odkupi omejene lastniške posesti od najbližjih stanovskih kolegov. Z Auerspergi in Iškimi so bili tedaj tudi sorodstveno povezani.⁸⁹ V zadnjih desetletjih 13. stoletja so Falkenberški padli v finančno krizo, ki so jo reševali s prodajami posesti.⁹⁰ Kljub fevdni pripadnosti patriarhom se je vseskozi ohranilo obravnavanje Falkenberga kot spanheimske (tj. koroške) dediščine na Kranjskem in deželnoknežjega fevda,⁹¹ ki pa ga grofje Tirolsko-Goriški kot koroški vojvode niso bili več zmožni v celoti uresničiti. Namesto patriarha so s Falkenbergom že kmalu razpolagali Habsburžani kot formalni kranjski deželni gospodje. Leta 1304 je vojvoda Rudolf kot prvi in ne koroški vojvode kot le zastavni kranjski gospodje podelil nekdanje Nikolajeve, tedaj proste fevde Ortenburžanom.⁹² Grad se v podelitvi izrecno ni omenjal, čeprav je bil fevd. Podelitev najbrž ni zadevala gradu, a so bili odtlej Falkenberški le še omejeni posestniki in so ga najbrž kmalu zapustili. Ortenburžani so se takoj zapletli v spore s sosedi Auerspergi, ki so jih poravnali šele leta 1343, ko so obdržali sporne obmejne predele (*pymerk*) med gospostvoma Falkenberg in Turjak, skupaj z gradom.⁹³

Falkenberški so izumrli konec 14. stoletja, ko gotovo niso več živeli na Falkenbergu: med letoma 1333 in 1379 se je po njem zadnjič imenoval neki Nikolaj.⁹⁴ Poslej o gradu in na njem bivajočih plemičih ni vesti. Grad je padel na raven gradišča in se kot tak omenjal še v testamentu oz. dedni pogodbi med Ortenburžani in Celjani iz leta 1377.⁹⁵ Zaradi odmaknjenosti ni bil zanimiv za grofe Ortenburške in za ponovno poselitev. Poleg tega je nenehno pomenil konkurenco Turjaku in je zato skoraj moral propasti.

Gallenstein (Podpeč) so zgradili Galli z Gamberka, na kar opozarja že grajsko

⁸⁹ URBKr II, št. 311, 312, 324. KOMAC, Kranjska, 126.

⁹⁰ GZL I/2; ARS ZL 1278 II 2. Kostanjevica; ASt LP 1301 I 25.

⁹¹ DOPSCH, Verzeichnis, 461–462.

⁹² HHStA AUR 1304 XI 15. Dunaj.

⁹³ KOMATAR 18, št. 70.

⁹⁴ ARS ZL 1333 II 7; GZL VII/48.

⁹⁵ ARS ZL 1377 XI 23.

ime. Grad je stal na ozemlju, ki so ga Galli najbrž pridobili s priženitvijo od Svibenskih. Grad nad vasico Podpeč blizu Gabrovke, ki sta ga sestavljala bergfrid in palacij, se je prvič omenjal leta 1300,⁹⁶ zgrajen pa je bil nekaj let prej; vsekakor pa ne pred letom 1248, ko so imeli Galli sedež še na starem gradu Gamberk.⁹⁷ V 14. stoletju je bil (novi) sedež rodbine, ki so ga vse veje Gallov uporabljale skupaj, v 15. stoletju pa je ostal v rokaj ene od vej. Za Galle je bila zgraditev nujna: socialni dvig, ki jih je v dobrem stoletju vodil od bavarskih prišlekov do najpomembnejših kranjskih ministerialov in vitezov, delitev rodbine na veje in utesnjenost na Gamberku so bili glavni razlogi nastanka gradu (gl. še grad Gamberk).

Grad *Gamberk* (*Gallenberg*) je dobil ime po graditeljih Gallih in legi (-berg). Prvič se je omenjal leta 1248, ko se je Wilburga, hči lastnika Konrada II. Galla in žena nekega Wersa z Bleda, na Gamberku odpovedala neki posesti v korist Freisinga.⁹⁸ Galli so bili še v drugi polovici 12. stoletja andeški ministeriali na Bavarskem, doma najbrž v kraju Oberzeismering pri Tutzingu oz. Starnbergu. Mnogi – nekateri morda sploh ne v sorodu – so pričali pri raznih dejanjih v korist cerkvenih prejemnikov na Bavarskem: že v letih 1092–1113 Adalpero Gallo, v letih 1157–1173 Udalschalk Galle, v letih 1173–1183 Ditrik Galle ali Galla (ta še ok. 1189) in Gotfrid, leta 1160 Ortwin, leta 1183 Trageboto, pred 1180 njegov oče Gall, Henrik (ok. 1197/1199–1204), Ulrik (1199–1204) in ok. 1182–1206 Konrad Gallo.⁹⁹ Vendar so v tem času le redko zahajali v družbo kranjskih andeških ministerialov. Zato je L. Hauptmann menil, da do leta 1228 sploh niso stalno živeli na Kranjskem. Še več – menil je, da je Gamberk nastal šele po stalni naselitvi Konrada II. Galla po letu 1228, ko so se po smrti grofa Henrika Andeškega vsi (sic!) bavarski andeški ministeriali vrnili domov, on in eden od kasnejših zapriških Diengerjev pa sta ostala pri bivših višnjegorskih ministerialih. Domneval je, da je Konrada Galla na Kranjskem naselila šele Henrikova vdova Sofija Višnjegorsko-Andeška. Konrad naj bi šele takrat zgradil skromnejše bivališče na vzhodnem Gorenjskem, da bi nadzoroval prehode med Črnim grabnom in obsavskim območjem.¹⁰⁰ Za tako pozno zgraditev Gamberka se je Hauptmann odločil po ugotovitvi, da je grad stal na prvotno askvinskem, kasneje pa višnjegorskem ozemlju, kjer o andeški posesti v 12. stoletju ni bilo sledu. To drži, a z našim pristavkom, da je do zgraditve Gamberka

⁹⁶ Na Valvasorjevi grafiki je opazna le ruševina stolpastega tipa (VALVASOR, *Topographia*, 53). *Engelbertus, dictus Gallo, filius d(omini) Volsaci Gallonis de Gallenstein*, je imel leta 1300 od Ogleja v fevdu kar 300 hub (TEA, št. 287).

⁹⁷ URBKr II, št. 151.

⁹⁸ Datacijska formula: *Datum apud Gallenberch ...* (URBKr II, št. 151).

⁹⁹ URBKr I, št. 116; ACHT, št. 138; SCHLÖGL, trad. št. 26, 28c, 35d itd.; BAUMANN, št. 30 (str. 18), 63 (str. 31), 98 (str. 42); WEISSTHANNER, št. 203, 287, 338, 346, 362.

¹⁰⁰ HAUPTMANN, *Erläuterungen*, 398. S stavbnimi prviniami gradu so se ukvarjali: KOMELJ, *Gorenjska*, 18; STOPAR, *Arhitektura*, 82–83. Makarovič je »tipološko« postavljal stavbo »prej v 12. kot v 13. stoletje« (MAKAROVIČ, *Gamberk*, 126). Makarovičeva razprava je zanimiva, a težko preverljiva rekonstrukcija prvotnega gradu in bivalnih razmer (MAKAROVIČ, *Gamberk*, 127–157).

lahko prišlo vsaj že kmalu po letu 1209, ko je Henrik Andeški preko žene Sofije prevzel višnjegorsko dediščino. Značilna oblika Gamberka dopušča celo njegovo zgraditev pred letom 1200.¹⁰¹ Možna je še ena domneva: na ozemlju okoli Gamberka niso imeli posest le grofje Višnjegorski, pač pa tudi gospodje Svibenski, ki so bili ena od vej gospodov Puchsov. Možno bi bilo, da so se Galli kot andeški ministeriali dokopali do dela svibenske posesti okoli Zagorja že pred letom 1200 zaradi poroke nekega Galla, morda Konrada I. ali že njegovega očeta, s hčerko Konrada ali Henrika I. Svibenskega. O sorodstvu je govorila rodbinska tradicija še daleč v 17. stoletju. Svibenski so kljub predaji večine ozemlja severno od Save in zahodno od Svibnega (okoli Podpeči) ohranili nekaj posesti v okolici Zagorja in Moravč. Tam so Galli nato imeli gospodarsko bazo. Zgolj kot andeški ministeriali pa vse do leta 1209 ne bi mogli priti do višnjegorske posesti.

Od konca 12. stoletja in do 20. let 13. stoletja v virih ni sledov o prisotnosti teh Gallov na Kranjskem. To je morda posledica dejstva, da so jih andeški grofje še vključevali v upravo svojih bavarskih posesti. V času grofa Henrika IV. Andechsa († 1228) je bil Konrad II. Gall (omenjan od leta 1223) – najbrž sin konec 12. stoletja omenjenega Konrada (I.) – eden najpo-membnejših kranjskih ministerialov. Po letu 1228 se je uspel politično obdržati in je zato leta 1237 pri cesarju Frideriku II. na Dunaju zastopal kranjsko plemstvo. Po letu 1228 je kratek čas ostal v službi Henrikovega brata vojvode Ota Andeško–Meranskega, nato pa se je leta 1230 nagnil na stran štajerskega vojvode Friderika II., ki je prevzel večino andeških posesti na Kranjskem. Po poroki Agnes, vdove vojvode Friderika, z Ulrikom Spanheimskim je bil Konrad politično blizu Korošču, vendar je spretno balansiral med njim in oglejskim patriarhom do smrti okoli leta 1265. Že leta 1263 se je neki Konrad Gall (sin?) v neki listini nahajal kot priča na koncu seznama, medtem ko je stari Gall navadno zasedal prva mesta.¹⁰² Z ženo Kunigundo je imel Konrad II. (vsaj) hčer Wilburgo in sina Konrada III., ki se je omenjal od ok. leta 1263. Njegov sin je bil morda tudi Ulrik (*Wolssalcus*), ki se je leta 1268 omenjal skupaj z že pokojno ženo Konrada III. Diemut.¹⁰³

V času Konrada II. je prišlo še do enega pomembnega dogodka. Neki Gall se je pred sredo 13. stoletja priženil k nekdanjim andeškim ministerialom, ki so se imenovali po dvoru v Mekinjah pri Kamniku. Tam je leta 1209 živel Seifrid Mekinjski, v letih 1252–1267 pa (sin?) Viljem. Hči Rikarda (*Reychtz*) se je okoli leta 1253 poročila s freisinškim ministerialom Wulfingom Raebloom iz Škofje Loke. Viljem je bil v času grofov Andeških manj ugleden kot Konrad II. Gall, kariero pa je napravil v spanheimski službi, kjer je z naslovom *dominus* ali *in miles* pogosto pričal v vojvodovih listinah na Kranjskem in Koroškem. V 60. letih je užival največje zaupanje in ugled med kranjskimi spanheimskimi ministeriali, tudi pred mladim Konradom III. Gallom.¹⁰⁴ Leta 1267 se je v virih pojavil neki

¹⁰¹ GZS 5, XLII. HAUPTMANN, Erläuterungen, 398, 459. Zanimivo je, da se v neki tradicijski notici bavarskega samostana v Schäflarnu iz let 1140–1152 (WEISSTHANNER, št. 59) omenja tudi *predium ad Gallinperch*, ki ga je samostan zamenjal s freisinškim škofom Otom I. Šlo je za kmečko posest, ne pa za dvor ali celo grad. A. Weisstanner je domneval, da bi lahko šlo za Galgenberg pri Erdingu. Ker pa očitno ni šlo za andeško posest, tega Galgenberga–Galinberga ne moremo spraviti v zvezo z mlajšim kranjskim Gallenbergom. Opozoriti velja, da so bila krajevna imena, ki so se začinjala z Gall- ipd. relativno pogosta na Bavarskem že v visokem srednjem veku.

¹⁰² GZS 5, št. 371, 507, 664; URBK_r II, št. 145, 174, 180, 324. Ditrik Gall in Hans Gall (stiški opat), ki sta se omenjala sredi 13. stoletja, sta bila najbrž njegova brata (URBK_r II, št. 170, 207).

¹⁰³ URBK_r II, št. 382.

¹⁰⁴ URBK_r II, št. 19, 195, 200, 213, 222, 224, 225, 241, 254, 267, 272, 278, 288, 318, 321 in 323, 324, 333, 336, 363, 373.

Seifrid iz Mekinj, ki je z drugimi najzvestejšimi spanheimskimi vitezi leta 1270 prisegel zvestobo vojvodi Filipu Spanheimskemu.¹⁰⁵ Najenostavnejša rešitev bi bila, da je bil Viljemov sin, a ni tako. Seifrid je umrl leta 1301 in se v tem času imenoval tako po Mekinjah kot po Gamberku. Čeprav je živel v Mekinjah, je bil tesno navezan na Gamberk in sorodnike Galle. To je mogoče razložiti takole: bil je sin nekega Galla, ki se je poročil z neimenovano hčerjo Seifrída iz Mekinj in je po smrti Viljema II. Mekinjskega (po 1267) in Reychtz podedoval mekinjsko posest in dvor. Ta Gall, morda je šlo za Ditrika, ki se je omenjal pred letom 1250,¹⁰⁶ je bil morda brat Konrada II., vsekakor pa je živel v Mekinjah. Ker svak Viljem iz Mekinj ni imel (živega) sina, so mekinjsko posest dedovali nečaki Seifrid, Eberhard in Bertold. Zadnja sta umrla brez potomcev in nista imela vidnejše vloge. Dvojno poimenovanje Gallov–Mekinjskih po obeh krajih oz. dvorih se je vleklo do prve tretjine 14. stoletja, zatem pa se je mekinjska veja odločila za poimenovanje po Gamberku. Ime Gall je v javnosti pomenilo bistveno več kot Mekinje, poleg tega pa je bila zavest o pripadnosti rodbini Gall sredi 13. stoletja že tako močna, da se Seifrid in njegov oče nista mogla identificirati le s sorodniki po materini oz. ženini strani. Od Mekinjskih pa so Galli prevzeli posest, tradicionalna osebna imen in grb (grb Gallov je ostal v levo obrnjen enorog – včasih bolj podoben panterju); prvo zaradi običaja, ki je še veljal v 13., ne pa več v 14. stoletju, da je vnuk dobil dedovo ime ali nečak stričevo. Zato je bilo več posameznikom v mekinjski veji ime Seifrid in Viljem, enemu celo Gall. Od srede 14. stoletja so se mekinjski Galli imenovali le še po Gamberku. Krajši čas so skupaj s sorodniki imeli v fevdu deželnoknežji grad Lebek, a nikoli Gamberka. Šele takrat so z nakupi deležev na gradu Osterberg dobili osnovo za dodatno imenovanje, saj se že uveljavljenemu imenu Gallenberg niso več želeli odpovedati. Vse do 15. stoletja so nekateri člani nosili tudi (prvotno) vzdevek, zatem pa kar plemiški vzdevek Schick; prvi že Seifrid II. (1299, † po 1317).

Prevzem mekinjskega grba je sodil v vprašanje dedovanjske mase in se mu Galla nista odpovedala. Grb Gallenberško–Mekinjskih je poslastica, ne zaradi oblike (rastoča konica – gl. pečat št. 7 in pečat št. 8), marveč zaradi pomenljivih analogij z nekaterimi drugimi gorenjskimi plemiči. Variante grba so imeli še v 14. in 15. stoletju plemiči, imenovani po Škofji Loki, Gutenbergu, Kokri, Kovorju (oboje so bili neposredni potomci starih Gutenberških), Mengšu itd. Očitno je šlo za enega od dveh pragrbov, ki sta ga imela v začetku 13. stoletja dve glavni skupini andeških ministerialov: rod najpomembnejšega gorenjskega andeškega ministeriala Majnharda Schababa iz Kokre oz. Viljema Mekinjskega (konica) in potomci ministerialov iz Kamnika (orel kot grbovna figura). Tako so bili npr. tudi vitezi Škofjeloški v sorodstvenih zvezah z drugimi bivšimi andeškimi ministeriali (Gutenberški, Kokrški, Kovorski) in so iz njih celo izhajali, čeprav so imeli v 13. stoletju za gospodarja fresinškega škofa.

Kadar govorimo o Gallenbergih, moramo torej razumeti stransko vejo Gallov s sedežem v Mekinjah. Da je ta rod začel ustvarjati novo rodbinsko tradicijo, kažejo njegove poročne zveze s skoraj vsem kranjskim plemstvom. Ne pa z Galli, saj se z njimi zaradi prebližnje sorodstvene stopnje in cerkvenih prepovedi v 14. stoletju sploh (še) niso smeli poročati. Poleg tega so omejili svojo dejavnost na Kamnik in Mekinje, kjer so leta 1300 ustanovili samostan klaris in imeli v njem do izumrtja v 19. stoletju rodbinsko grobnico.¹⁰⁷ Nasprotno pa so bili Galli z Gamberka v Kamniku bolj redki gostje, pač

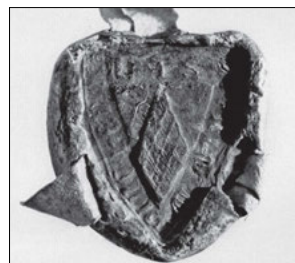
¹⁰⁵ URBK_r II, št. 370; MDC V, št. 5.

¹⁰⁶ URBK_r II, št. 170.

¹⁰⁷ BRUNNER, št. 1.

7. Seifrid II. z Gallenberga (ARS ZL 1299 XII 8.)

8. Seifrid III. z Gallenberga (ARS ZL 1304 V 20.)

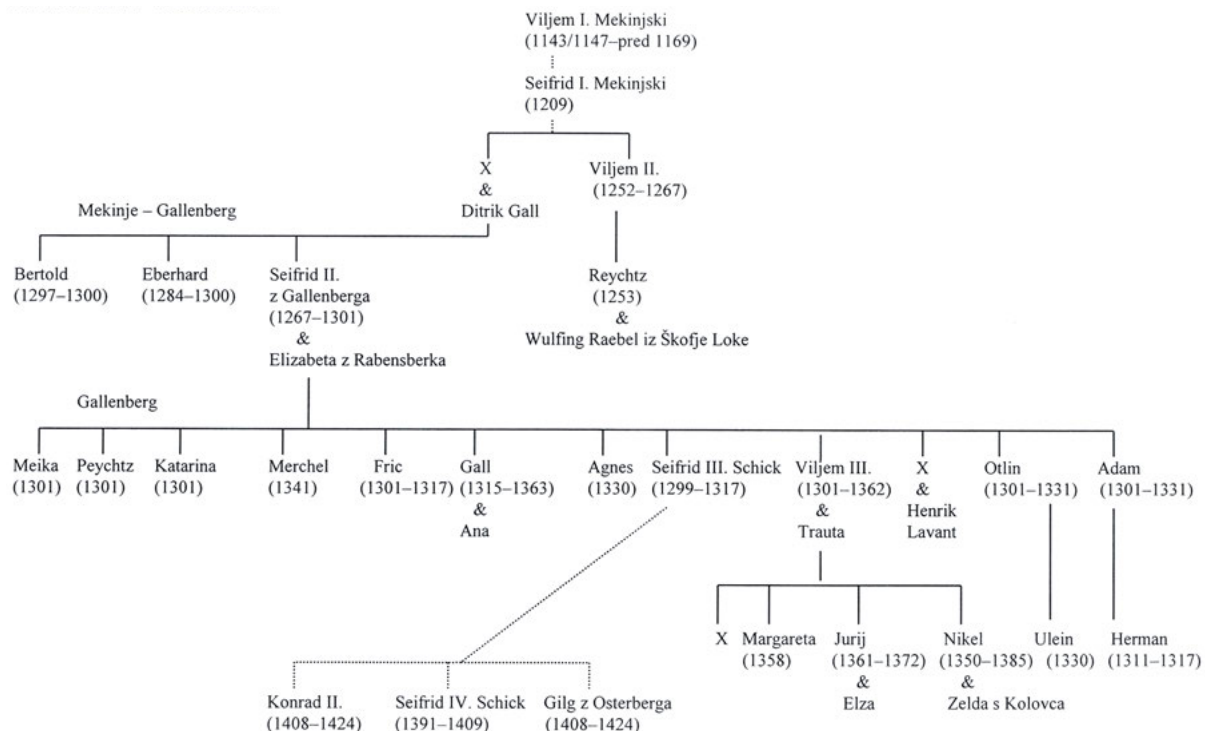
9. Konrad IV. Gall (ARS ZL 1367 VI 15.)

pa dejavnejši drugod. Med obema rodovoma v 14. stoletju ni bilo večjega poslovnega sodelovanja. Odseljeni Gall iz srede 13. stoletja ni obdržal pravic do rodbinskega Gamberka, je pa očetovo dediščino delil z Galli. Zato so imeli Gallenbergi kasneje precej posesti v Zasavju. Galli in Gallenbergi pa so se razlikovali tudi po politiki glede gradov.

Na tem mestu podajam le kratek genealoški oris Gallenbergov do začetka 15. stoletja: Seifrid I. in žena Elizabeta z Rabensberka (1300–1305) sta imela sinove Seifrída II. (1299–po 1317), Viljema (1301–1362), Otlina (1301–1331), Adama (1301–1331), Merchla (1341) in Friderika (1301–1317), hčere Meiko (1301), Katarino (1301), Agnes (1330), Psychtz (1301) in še eno, ki je bila poročena z Henrikom Lavantom. Adamova veja je očitno izumrla s Hermanom (1311–1317), Otlina pa z Uleinom (1330). Viljem se je poročil s Trauto in imel dve hčeri ter sinova Jurija (1361–1372) in Nikla (1350–1385). Vsi so bili očitno brez (preživelih) otrok. Med letoma 1391 in 1409 se je v virih omenjal Seifrid III., sin ali vnuk Seifrída II., leta 1408 in 1424 pa še (brata?) Gilg (gl. grad Osterberg) in Konrad. Do leta 1300 je znanih nekaj omemb bratov Seifrída I., tj. Bertolda in Eberharda, ki sta ostala brez potomcev, nakar je vsa posest prešla na Seifridove otroke. V letih 1315–1363 je bil dejaven tudi Gall, morda sin Seifrída I. ali Viljema.¹⁰⁸

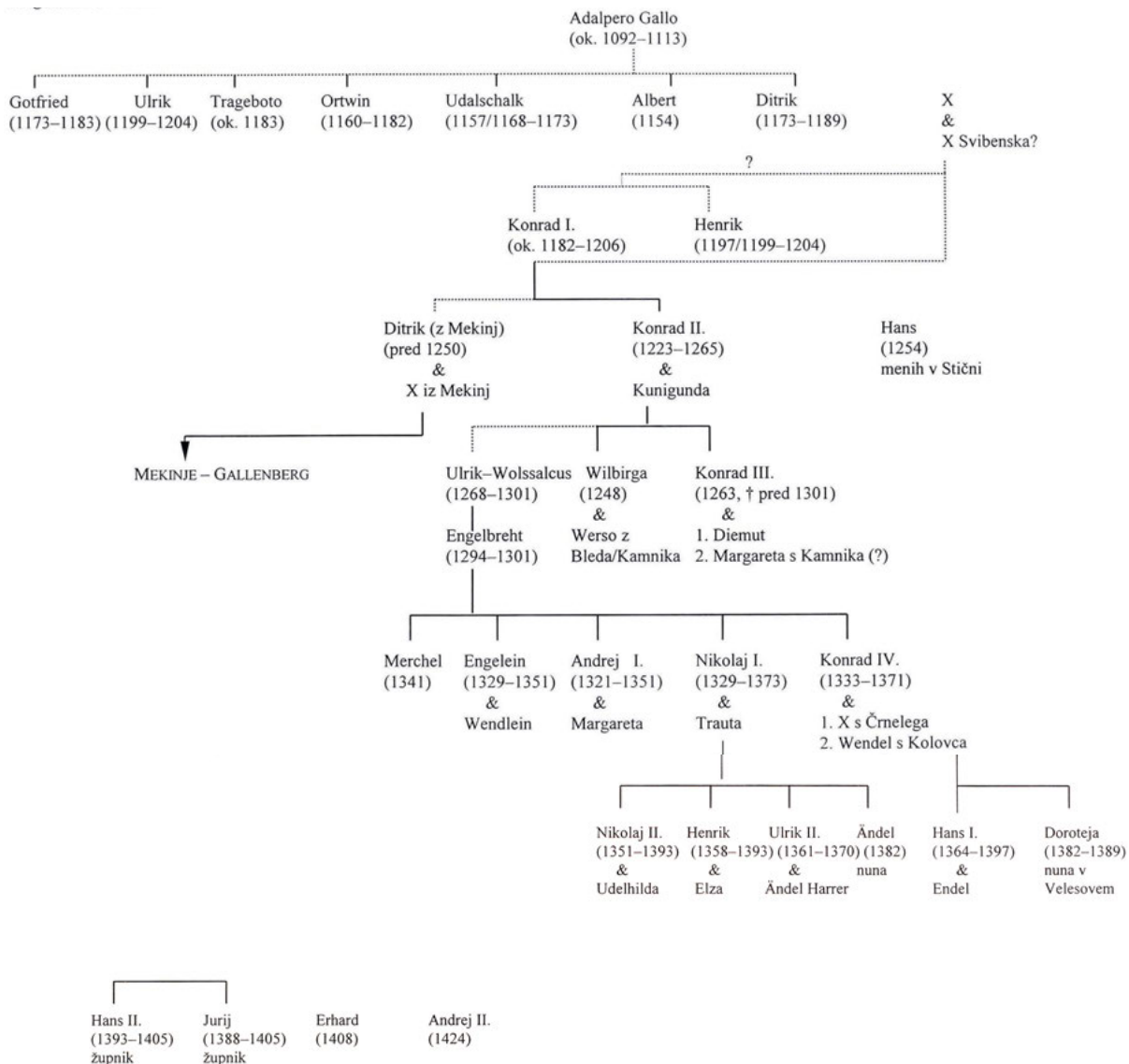
Galli so v drugi polovici 13. stoletja premaknili rodbinski sedež na novozgrajeni Gallenstein južno od Save (gl. Gallenstein). Konrad III. Gall († pred 1301) verjetno ni imel moških potomcev, pač pa brat (?) Ulrik

Genealoška preglednica 4: MEKINJE – GALLENBERG

¹⁰⁸ Nekaj izbranih virov za oris Gallenbergov od konca 13. do začetka 15. stoletja s posebnim ozirom na grbe in sorodstvene vezi (gl. pečat št. 9): ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1300 X 9. Gallenberg; ARS ZL 1315 I 8. Kamnik; ARS ZL 1317 I 9.; ARS ZL 1330 VII 4. Mekinje; HHStA AUR 1341 VI 18. Dunaj; ARS ZL 1348 VII 22.; ARS ZL 1350 X 27.; GZL W, 1361 IV 2.; ARS ZL 1397 V 13. K temu je potrebno pritegniti tudi vse izdane listine (89 do leta 1460) iz slovenski javnosti dolgo neznanega arhiva Gallenbergov, ki jih je leta 1995 objavil W. Brunner (BRUNNER, še posebej listine od št. 1 do 86 za obdobje do leta 1417).

Genealoška preglednica 5: GALL

(1268–1301). Ulrikov sin Engelbreht je imel številne potomce, ki so kot gradiščani ali vazali in zastavni imetniki posegli po številnih gradovih. Galli so se poslej imenovali le z rodbinskim priimkom Gall, pogosto pa še po gradovih, ki so jih trenutno posedovali. Prva generacija Engelbrehtovih otrok je živela izmenično na Gamberku, Gallensteinu, Lebeku, Rožeku in v Moravčah (dvor nad vasjo). Kasneje so se ustalili na gradovih Gallenstein in Rožek, ki sta konec 14. stoletja postala sedeža dveh glavnih vej Gallov. Skromni Gamberk je izgubil pomen, čeprav je nadzoroval deželno sodišče in obširno gospostvo. Ta grad so Galli izgubili že v 14. stoletju. V začetku 15. stoletja so ga imeli Šteberški, ki so ga leta 1433 prodali deželnemu knezu.¹⁰⁹

Še kratek oris potomcev Engelbrehta Galla, ki je tako kot njegov oče Ulrik živel na Gamberku in Gallensteinu: Engelein (1329–1351), poročen

¹⁰⁹ ŠUMRADA, Šteberk, 54. O gospostvu v 15. stoletju: BIZJAK, Ratio, 125–149 in 242–259.

z Wendlein (1360–1385?), ni imel otrok in je živel v Moravčah. Andrej (1321–1351) je bil poročen z Margareto (1351) in je živel na Gamberku in v Moravčah. Nikolaj (1329–1373?) in žena Trauta (1351) sta živela na dvoru v Moravčah, po katerem se je Nikolaj enkrat celo imenoval, ter na Gallensteinu; njuni otroci: Henrik (1358–1393) z ženo Elzo (1382), Ulrik (1361–1370) in Endel Harrer (1370) so živeli na Gallensteinu, Ändel kot nuna v Velesovem (1382), Nikolaj II. (1351–1393?), poročen z Udelhildo, tudi na Gallensteinu. Ta je bil kasneje gradiščan na gradovih v Slovenj Gradcu, Šumberku, Pukštanju in nekem Sazz. Zadnji Engelbrehtov sin Konrad IV. (1333–1371) je živel na Gallensteinu, Lebeku in Rožeku, na zadnjem je bil tudi njegov sin Hans (1364–1397) z ženo. Hans se je kasneje vrnil na Gallenstein. Hči Doroteja je bila nuna v Velesovem. Dva Galla, Hans in Jurij, sta bila konec 14. stoletja župnika v Dobrepolju oz. Trebnjem. Leta 1408 je neki Erhard živel na Gallensteinu, Andrej pa leta 1424 na Rožeku.¹¹⁰

Goričane (*Görtschach*): srednjeveški grad (*castrum*) je bil prvič omenjen leta 1256, ko je po delitvi med bratoma Ulrikom III. in Filipom Spanheimskima pripadel prvemu. Stal je na griču nad današnjim baročnim dvorcem. Šlo je za mogočen stolp z obzidanim dvoriščem in jarkom, v gotiki so mu prizidali še palacij in kapelo.¹¹¹ Vas Goričane pod gradom se je omenjala že leta 1178, ko jo je oglejski patriarh kot darilo potrdil stiškemu samostanu. Posest poslej ni sodila med stiško, marveč je imel kasneje nekaj kmetij v Goričanah samostan Vetrinj. Očitno je šlo za zamenjavo med obema samostanoma.¹¹² Že pred letom 1178 je vas daroval Henrik iz Sore, ki je v letih 1181–1184 Vetrinju daroval še drugo posest na Koroškem, kar namiguje, da je bil njegov izvor na Koroškem. Z Ortwinom iz Sore (1154–1156) sta bila spanheimska ministeriala in sta razpolagala s precejšnjo posestjo.¹¹³ Grad se je morda razvil iz plemiškega sedeža do začetka 13. stoletja na spanheimsko iniciativo, na ozemlju, ki je že v 10. stoletju morda pripadalo furlanskemu grofu Werihenu, nato pa prešlo v roke njegovih dedičev Spanheimov.¹¹⁴

Leta 1261 je vojvoda Ulrik predal grad Goričane oglejskemu patriarhu Gregorju, a ga takoj prejel nazaj v fevd.¹¹⁵ Patriarh se ni mogel uveljaviti, zato je bil grad do leta 1269 v Ulrikovih rokah. V vojvodovem imenu sta ga upravljala ministeriala (gradiščana), brata Valter II. in Viljem, ki sta se po njem tudi imenovala.¹¹⁶ Po nekem mnenju bi bilo mogoče, da sta izhajala iz rodbine freisinskih ministerialov iz Škofje Loke, ki so zaradi ugodnosti sredi 13. stoletja pristali v spanheimski službi. Po drugem mnenju pa naj bi šlo za Korošca, saj je morda pred njima grad upravljal že domnevni oče Valter I., ki se je morda po njem imenoval že leta 1221.¹¹⁷ Po letu 1279, ko

10. Konrad II. Agleier iz Škofje Loke (ARS ZL 1299 XII 8.)

¹¹⁰ Izbor listin: ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1300 X 9. Gallenberg; ARS ZL 1300 XI 11. Ljubljana; HHStA AUR 1341 VI 18. Dunaj; GZL X/22, ARS ZL 1348 V 1.; ARS ZL 1358 X 31.; ARS ZL 1361 IV 4.; GZL VII/35; ARS ZL 1364 V 28.; ARS ZL 1367 VI 15.; ARS ZL 1393 IX 14. J. Makarovič je napačno enačil člane rodbin Gall in Gallenberg, ki naj bi vsi živeli na Gallenbergu. Zato nekatere njegove ugotovitve o bivalnih razmerah, npr. o številu stanovalcev Gallenberga, utesnjenosti itd., vsaj na podlagi poznanih virov ne držijo. Za leto 1301 je pravilno ugotovil poleg vdove po Seifridu z Gallenberga še sedem otrok. Skupaj torej več kot devet plemičev. Toda ne na Gallenbergu, marveč v Mekinjah (MAKAROVIČ, Gamberk, 157).

¹¹¹ MDC IV, št. 2627. JAKIČ, Gradovi, 114.

¹¹² GZS 4, št. 614; GREBENC, 200.

¹¹³ URBK I, št. 141, 145. KOMAC, Kranjska, 120.

¹¹⁴ ŠTIH, Notici, 20 sl.

¹¹⁵ MDC IV, št. 2761, 2762.

¹¹⁶ MDC IV, št. 3005.

¹¹⁷ Valter I. se je po Goričanah (ali po nekih koroških Goričah/Görtschach) imenoval leta 1221, ko je bil v sporu z vetrinjskim samostanom (GZS 5, št. 348). Gl. menski indeks do leta 1269 v: URBK II, Valterji (str. 417) in Viljemi (str. 420). Gl. tudi KOMAC, Kranjska, 217.

je umrl zadnji Spanheim Filip, pa ni prišlo do stalne naselitve nobenega od plemičev iz okolice grofov Tirolsko-Goriških kot spanheimskih naslednikov, marveč so ga grofje v skladu s svojo finančno politiko raje podeljevali v zakup, zastavo ali fevd. Leta 1299 in 1301 se je po njem imenoval Konrad II. Oglejec iz Škofje Loke, ki je imel v pečatni legendi zapisano pravo ime. Pečatna slika grba je vsebovala nekoliko spremenjen gutenberško-gallenberški element, tj. rastočo (upognjeno) konico (gl. pečat št. 10).¹¹⁸ Očitno je rodbina iz Škofje Loke zaradi lastnih koristi uspela uveljaviti daljše službovanje v Goričanah (gl. zgoraj). Konrad II. Oglejec je zapustil Goričane kmalu zatem, saj se je leta 1309 v neki listini intituliral kot *Chunrat von Loc der weilen ee Gorscaz*, ki je imel v najavi pečatenja in v pečatni legendi zapisano le, da je »iz Loke«. Šlo je za Oglejčevega strica Konrada II. iz Škofje Loke (gl. genealoško preglednico 38). Pri njem je zanimivo, da je zamenjal tradicionalno pečatno grbovno podobo Škofjeloških (konico), ki je vsebovala okronano zamorčevo glavo. Očitno je šlo za t. i. freisinškega zamorca, kar bi bil eden najstarejših primerov te grbovne podobe v tem prostoru in tipičen primer t. i. uradniškega pečatnika, ki je vseboval glavni element gospodovega grba (gl. pečat št. 11).¹¹⁹

Ker se je grof Majnhard Tirolsko-Goriški leta 1286 odpovedal bivši spanheimski posesti na Kranjskem, je zanjo kljub zastavi Kranjske nominalno veljalo vrhovno lastništvo Habsburžanov.¹²⁰ Prav zato je leta 1315 eden od dveh rivalskih kraljev, Friderik I., zastavil grofu Majnhardu Ortenburškemu večjo posest (Kranj, desetina v Poljanski dolini), med drugim tudi Goričane.¹²¹ Koroški vojvoda Henrik, ki s Habsburžani že od vojne za češko dediščino (1306–1311) ni bil v prijateljskih odnosih, je Habsburžanu še posebej nasprotoval glede spanheimske dediščine, ki jo je kljub odpovedi iz leta 1286 večinoma le uspel neformalno nadzorovati. Tako je Goričane

11. Konrad II. iz Škofje Loke (ARS ZL 1309 XI 2.)

¹¹⁸ ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; GZL I/12. Še leta 1295 se je imenoval le *Chunrat der iunge Aglaiser burcgraf von Gortzsch* (FRA 31, št. 409).

¹¹⁹ ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1309 XI 2. Polhov Gradec. Na »zamorsko« podobo me je opozoril dr. Herwig Weigl, za kar se mu na tem mestu še posebej zahvaljujem!

¹²⁰ MDC V, št. 668.

kmalu spet obvladoval vojvoda Henrik in jih še pred letom 1330 podelil v fevd patricijema Jakobu in Francu Porgerju iz Ljubljane, nato pa Hansu z Liemberga.¹²² Po letu 1330 vemo o gradu le to, da so ga vse do 60. let 15. stoletja upravljali gradiščani različnih gospodov. Po Valvasorju naj bi še v 14. stoletju prejeli grad Ortenburžani in za njimi Celjski. Podatek je zanesljiv, saj o gradu piše v Celjski kroniki, da ga je Herman II. Celjski odstopil Habsburžanom, najbrž med letoma 1420 (dedovanje po Ortenburžanih) in 1435, ko je umrl. Toda še prej (ok. 1366–1390) je bil grad nekaj let v rokah zastavnih upnikov Wallseejev (nato še od 1407), ki so grad dajali v upravo svojim gradiščanom. Po letu 1435 je grad pripadel Habsburžanom. Leta 1461 ga je cesar Friderik III. podelil ljubljanski škofiji,¹²³ ki ga je imela do srede 20. stoletja. Grad je imel od 15. stoletja za deželnega kneza za kapitalsko nalozbo in sredstvo za sposojanje denarja.¹²⁴

Grad *Gračeno* (*Grätschen*) se je prvič omenjal leta 1279 v oporoki Filipa Spanheimskega, ki ni bil čisto prepričan, če sta (njegova) Gračeno in Žumberk še v okviru cesarstva ali ne (*ad imperium pertineat an non nescimus*).¹²⁵ Grajska stavba na hribu Turnu nad Savo pri današnjem Podgračenu je bila omenjena šele leta 1308 (*turris in Greczhin*). Od leta 1323 je pravladal termin grad (*haus ... veste*).¹²⁶ Grad se je dokaj pozno razvil iz stolpaste zasnove šele v prvih desetletjih 13. stoletja, ko se je državna meja ustalila. In šele okoli leta 1300 je bil stolp toliko prezidan, da je postal »grad«. Njegov pomen je bil do 14. stoletja le v obrambi mejei.¹²⁷ Še leta 1311 je utrdba sodila med posest koroškega vojvode Henrika¹²⁸ in doživela enako usodo kot Goričane: vseskozi je bila podeljevana v zastavo, kar ni omogočalo trajnejše naselitve enega samega plemiškega rodu. Tako so imeli leta 1308 grad v zastavi hrvaški Babonići, od katerih so ga leta 1323 odkupili Svibenski.¹²⁹ Enkrat do leta 1356 so ga dobili v zastavo Čreteški, od katerih ga je leta 1356 odkupil grof Friderik Celjski. Celjani so obdržali Gračeno do leta 1456,¹³⁰ ko je grad že izgubil na pomenu, saj se je spet imenoval stolp. Že v 16. stoletju je propadel.¹³¹ Iz obravnavanega obdobja je znan le en njegov prebivalec: leta 1384 je pečatil neko listino Hermändlein z Gračenega, ki je imel v (poškodovani) legendi napis *HERMMNIDEGENS MRW[...]*, za podobo pa verjetno ovna (gl. pečat št. 12).¹³² Brez dvoma je šlo za celjskega gradiščana.

12. Hermaendlein z Gračena (ARS ZL 1384 V 4.)

Tudi za grad *Gradac* (*Grätz*) v meandru reke Lahinje velja, da je nastal šele po premiku kranjske meje v Belo krajino. Prvič se je omenjal leta 1324 v izvornem imenu Majnharda (1324–1369), začetnika rožeške linije Auerspergov,¹³³ grad

¹²¹ MDC VIII, št. 281.

¹²² GZL I/39.

¹²³ DOBLINGER, Wallsee, 397. KOS, Topografija 1, 163; VALVASOR XI, 191. CKr, 63.

¹²⁴ O gospostvu v 15. stoletju: BIZJAK, Ratio, passim.

¹²⁵ MDC V, št. 392. KOS, Doneski, 140; HAUPTMANN, Erläuterungen, 426; MIKLAVČIČ, Premik, 131–140.

¹²⁶ MDC V, št. 392. KOS, Doneski, 139.

¹²⁷ GZM II/120; HHStA AUR 1323 V 6. St. Zenoberg.

¹²⁸ DOPSCH, Verzeichnis, 461–462.

¹²⁹ GZM II/120; HHStA AUR 1323 V 6. St. Zenoberg.

¹³⁰ KRONES, Saneck I, 172 in II, 156. L. M. Golia je na mestu, kjer pri Kronesu stoji Gračeno, napačno prevedel »Mošnjec« (Ckr, 62).

¹³¹ KOS, Gorjanci, 122.

¹³² ARS ZL 1384 V 4.

¹³³ ASt LP 1324 III 24. S tem imenom še leta 1330 (ARS ZL 1330 VI 26.); KOMATAR 18, št. 55. O tem gl. tudi ŠTIH, Goriča, 113–114.

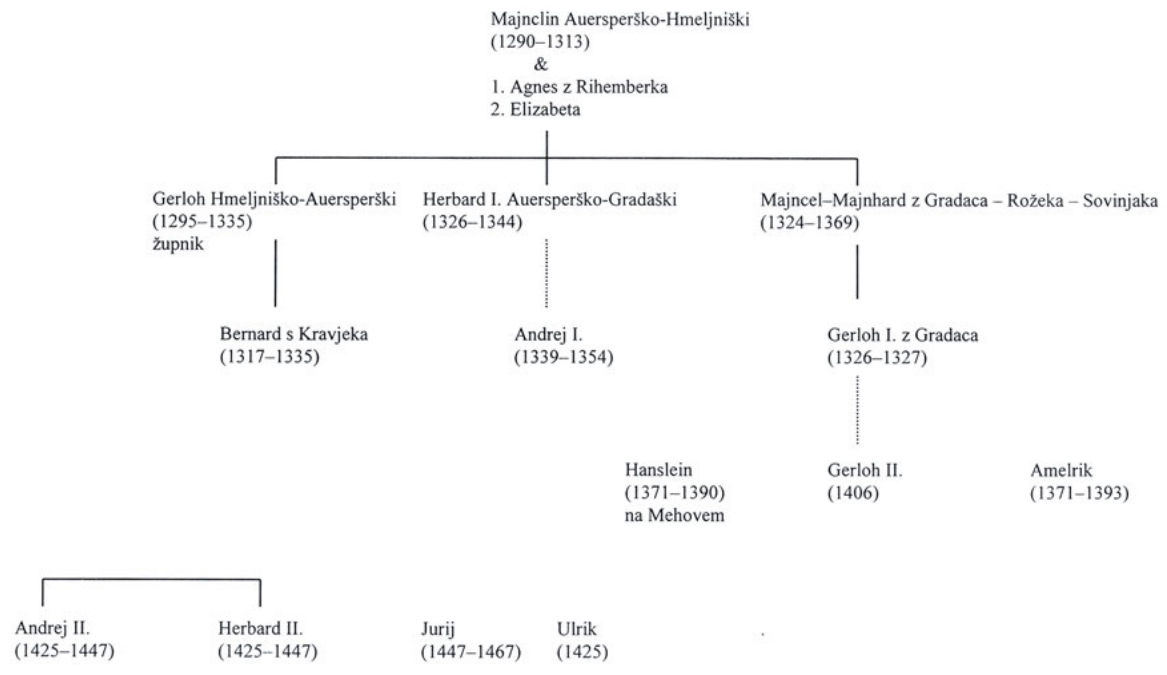
¹³⁴ KOS, Topografija 1, 172.

¹³⁵ JAKIČ, Gradovi, 122.

sam pa šele v 15. stoletju.¹³⁴ V obliki enostavnega palacija ali trdnega stolpa (v 15. stoletju je bil prizidan tabor)¹³⁵ ga je morda dal zgraditi prav Majnhard kot goriški vazal. Tudi če je Gradac nekaj starejši, ni bil zgrajen veliko pred letom 1300. Grad je nato postajal sedež stranske veje Auerspergov, ki se z njim dolgo časa ni poistovetila: lastniki so se v 14. stoletju še imenovali po Turjaku, dokler se niso odločili za Gradac (gl. genealoško preglednico 41). Tedaj je v bistvu že šlo za nov rod, ki v 15. stoletju ni imel več tesnejših vezi z Auerspergi. Majnhard, sin Gerloh (1326–1327)¹³⁶ in brat Herbard (1326–1344)¹³⁷ so bili stalni prebivalci Gradca. Stike z matičnim gradom so

Genealoška preglednica 6: GRADAC

¹³⁶ KOMATAR 18, št. 44.

¹³⁷ KOMATAR 18, št. 42, 44; ARS ZL 1330 VI 26.; KOMATAR 18, št. 51, 55; ARS ZL 1335 XI 12.; KOMATAR 18, št. 71.

še ohranjali, saj so še posedovali del stare auersperške posesti na Dolenjskem. Herbardov sin, najbrž kasneje izpričani Andrej (1339–1354), je bil okoli leta 1338 upravitelj goriškega oskrbnitva Metlika, ki ga je po smrti grofa Janeza Henrika leta 1338 izročil grofom Goriškim, ne pa vojvodi Albrehtu II., zato je izgubil hišo in dvor v Ljubljani.¹³⁸ Na naslednje Gradaške naletimo nato šele konec 14. stoletja: Gerloh II. (1406),¹³⁹ Almerik (1371–1393)¹⁴⁰ in Hanslein (1371–1406)¹⁴¹ so bili manj pomembni, lokalno delujoči vitezi. Leta 1475 je grad in gospostvo, oboje deželnoknežji fevd od izumrtja grofov Goriških leta 1374, od zadnjega moškega člana Jurija odkupila glavna veja Auerspergov.¹⁴²

Ožje območje **Gutenberga**, gradu na obronkih Dobrče (po kateri se je imenoval), kjer je Valvasor videl kar tri porušene zgradbe: palacij, velik in manjši stolp (vsi brez obzidja),¹⁴³ naj bi bilo po starejših naziranjih prvotno briksenško. Tako se je tudi glasil zapis v urbarju škofijske posesti iz leta 1320, ki pa ni omenjal gradu. Toda že leta 1156 so imeli tam bivališče ministeriali.¹⁴⁴ Osamljena in pozna vest o briksenškem lastništvu (1320) ni dovolj za špekulacije o briksenškem lastništvu gradu. L. Adam meni, da je bil Gutenberg najzahodnejša točka prodora andeških grofov na Gorenjsko. To potrjujejo tudi grajski prebivalci, saj so bili kot priče andeških poslov Gutenberški do leta 1228 omenjeni le v andeškem spremstvu.¹⁴⁵ Prvič pa se je grad izrecno omenjal šele leta 1330, ko ga je koroški vojvoda Henrik podelil

¹³⁸ GZL I/48; KOMATAR 18, št. 89. ŠTIH, Gorica, 114–115, 247 (rodovnik).

¹³⁹ ARS ZL 1406 XII 15.

¹⁴⁰ ARS ZL 1393 V 19.; GREBENC, št. 243.

¹⁴¹ PETTENEGG, št. 1540; GREBENC, št. 243.

¹⁴² KOS, Urbarji, 71.

¹⁴³ VALVASOR, Topographia, 79.

¹⁴⁴ ŽONTAR, Kranj, 19. Takrat je Alberon z Gutenberga prejel od vetrinjskega samostana večjo posest v Vipavi in na Gorenjskem (GZS 4, št. 366). O andeških ministerialih z Gutenberga gl. KOS, Ministeriali, 195 sl.

¹⁴⁵ V začetku 13. stoletja je bil ministerialni odnos izrecno potrjen v listini grofa Henrika Andeškega. Alberon je bil takrat že pokojni, živeli pa so še njegova vdova Matilda, sin Henrik in vnuka sina Teodorika Alberon II. in Gebhard (GZS 5, št. 96). Gebhard (Gerhard) je bil aktiven do leta 1261 (GZS 5, št. 482; MDC IV, št. 2506; URBKr II, št. 278). Leta 1207 se je omenjal Oto (GZS 5, št. 124), od leta 1223 pa Jakob (GZS 5, št. 371).

¹⁴⁶ MDC IX, št. 396, 397, 398. Po I. Stoparju naj bi se grad prvič omenjal leta 1187, ko naj bi na njem štajerski vojvoda Otokar izdal dve listini (STOPAR, Stavbe 6, 55). V resnici je šlo pri omenjenem Gutenbergu za istoimenski grad na Štajerskem (GZS 4, 733, 734). Otokar tedaj ni imel kaj sam iskati na andeškem gradu in na Kranjskem.

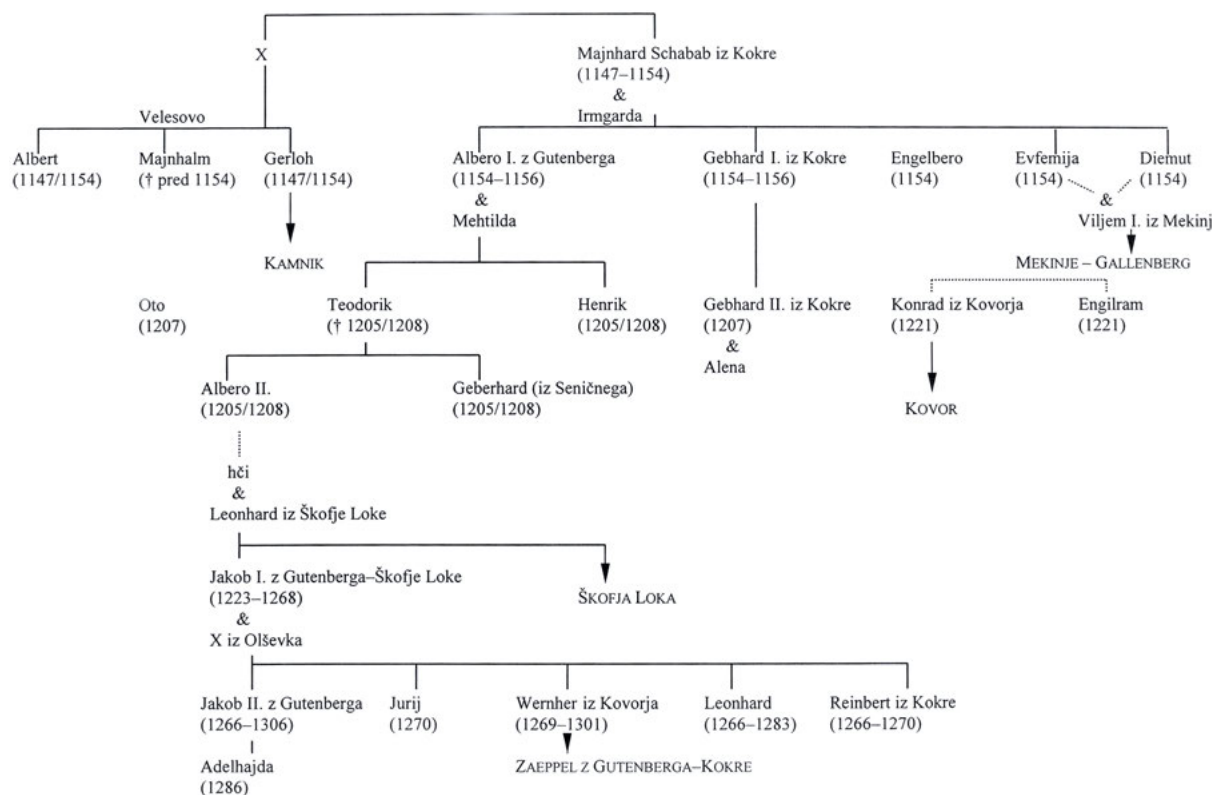
Petru z Liemberga za formalno bivanje in varovanje po grajskem fevdnem pravu.¹⁴⁶ Po smrti grofa Henrika Andeškega (1228) so se Gutenbergški, ki so bili veja andeških ministerialov s sedežem v Kokri (kasneje razširjeni v več vejah med Kamnikom in Gutenbergom), otresali ministerialne vezi, toda samostojnosti še niso mogli doseči. L. Adam celo meni, da naj bi kar najstarejši znani Kokrčan, Majnhard Schabab, pozidal grad. Njegov sin Albero se je namreč že leta 1156 imenoval po Gutenbergu, brat Gebhard pa po Kokri.¹⁴⁷ Izvor Gutenbergških je zato jasen: izšli so iz andeške gorenjske ministerialitete in imeli v 13. stoletju podoben grb kakor Mekinjski (kasneje Gallenbergi), Škofjeloški, vitezi iz Kokre, Kovorja in Mengša (rastoča konica; gl. pečat št. 13).¹⁴⁸

13. Nikolaj s Kovorja (ARS ZL 1345 V 22.)

V virih so se Gutenbergški spet številneje pojavili v drugi tretjini 13. stoletja, ko so bili najpomembnejši severnogorenjski spanheimski ministeriali. Jakob je bil leta 1267 celo eden od cenilcev premoženja za delitev posesti med spanheimskima bratoma Ulrikom in Filipom. Tesne vazalne odnose so imeli tudi s freisinškimi škofi in njihovimi ministeriali. Do leta 1268 je bil glavni rodovnik Jakob, morebiti sin tistega Lienharda iz Škofje Loke, čigar otroka sta enkrat med letoma 1230 in 1232 delila freisinški škof Konrad in koroški vojvoda Bernard.¹⁴⁹ Njegovi sinovi so bili Jakob (II.) in Wernher (kovorska

Genealoška preglednica 7: GUTENBERG

¹⁴⁷ GZS 4, št. 366.

¹⁴⁸ ARS ZL 1345 V 22.; GZL I/76; ARS ZL 1391 XI 5. itd. Tu se delno opiram tudi na tipkopijsni elaborat o ortenburškem plemstvu Lucijana Adama.

¹⁴⁹ FRA 31, št. 157; MDC IV, št. 2506; FRA 31, št. 168; MDC IV, št. 2607, 2761, 2763; FRA 31, št. 212, 248, 258; MDC IV, št. 2915, 2923; URBK r II, št. 71, 371, 373.

¹⁵⁰ FRA 31, št. 279, 280, 373.

¹⁵¹ FRA 31, št. 290, 297, 367, 373; MDC V, št. 560 itd.

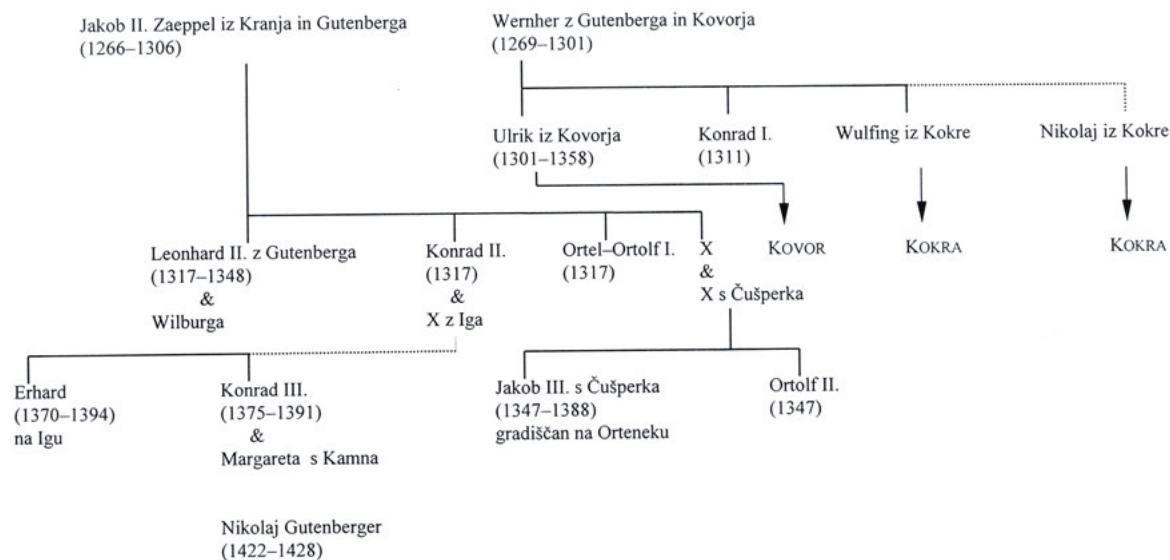
14. Leonhard II. z Gutenbergga (ARS ZL 1345 V 22.)

veja), oba znana od leta 1266 oz. 1269, Rajnbert od 1266 (kokrška veja)¹⁵⁰ ter Jurij (1270) in Leonhard (1266).¹⁵¹

Po izumrtju Spanheimov so se Gutenberški vključevali v ortenburško ministerialiteto, čeprav so imeli dobre odnose s Freisingom, predvsem zaradi fevdov in sorodstvenih vezi s freisingškimi ministeriali iz Škofje Loke. To je potrjevala listina iz leta 1286, ko sta škof Emicho in grof Friderik Ortenburški sklepala pogodbo o delitvi otrok iz mešanih zakonov njihovih ministerialov. Pri tem je bila omenjena *Adelhaidis filia Jacobi fratris Leonhardi*. Vsi trije so bili Gutenberški, saj sta bila brata z redkima imenoma v tem času lahko samo Gutenberčana.¹⁵² Še natančneje so bili Gutenberški označeni v listini Ota Auersperga iz leta 1295, ko so bili skupaj z gospodom, grofoma Majnhardom in Hermanom Ortenburškima, in drugim ortenburškim gorenjskim plemstvom edine priče listine.¹⁵³ Gutenberški so se tedaj zadrževali predvsem na Gorenjskem, drugod pa le, če so bili v grofovem spremstvu navzoči pri poslovanju ortenburških vitezov ali v freisingški Škofji Loki in na Dolenjskem.¹⁵⁴ Od okoli leta 1300 so Jakob II. in sinovi Lienhard, Konrad in Ortel živeli tudi v Kranju, verjetno na ortenburškem dvoru v mestu in se po njem občasno imenovali.¹⁵⁵ Kasneje so se imenovali le še po Gutenbergu, vendar njihova prisotnost pri pravnih poslih v Kranju priča o bolj priljubljenem sedežu v udobnejšem mestu ter na dvoru v Kovorju.¹⁵⁶

V prvi polovici 14. stoletja so preostali kovorsko-kokrški Gutenberčani (potomci Wernherja) poleg izvirnega imena nosili tudi vzdevek Cepel (prvi že Jakob II.), prva leta še kot »Cepel z Gutenbergga«, kasneje pa samo še »Cepel«.¹⁵⁷ Jakobovi sinovi Leonhard, Konrad in Ortel so se omenjali leta 1317

Genealoška preglednica 8: ZAEPPEL (CEPEL) Z GUTENBERGA

¹⁵² FRA 31, št. 397. Gl. še listine FRA 31, št. 367, 373.

¹⁵³ ARS ZL 1295 XII 28. Waldenberg.

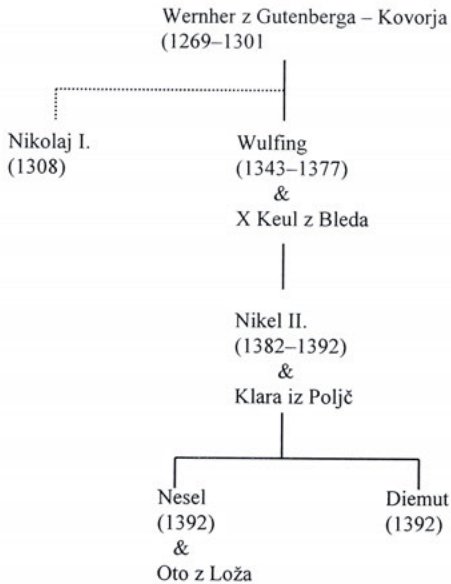
¹⁵⁴ Npr. Jakob II. leta 1306 v Gutenwerdu (FRA 35, št. 455, 456).

¹⁵⁵ ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; HHStA AUR 1311 II 18. Kranj; MDC VIII, št. 15; ARS ZL 1302 X 10. Šenčur. Zato pa leta 1304 tudi: *Jacoben von Gutenberch* (ARS ZL 1304 I 22. Velesovo). Leta 1317 v Kranju: *Lienhart, Chunrats und Örtel die dreu pruder Czepleins sün von Gütenberch* (ARS ZL 1317 XI 16.).

¹⁵⁶ Npr. Lienhart (ARS ZL 1342 V 25.; ARS ZL 1345 V 22.; ARS ZL 1347 IV 23. Škofja Loka; ARS ZL 1348 IX 17.).

¹⁵⁷ ARS ZL 1367 IX 12. Ribnica. Za ime Cepel: *Jacob der Zaeppel von Chreynburch* (GZL I/12), enako leta 1306 (FRA 35, št. 455); *Lynhart Czaepel von Gütenberch* (ARS ZL 1342 V 25.), *Lynhart der Zaeppel von Gütenberch ... mit ... willen meiner swester süne Jacobs des Zaeppleins und Ortolfs seins pruder* (ARS ZL 1347 IV 23. Škofja Loka) itd.

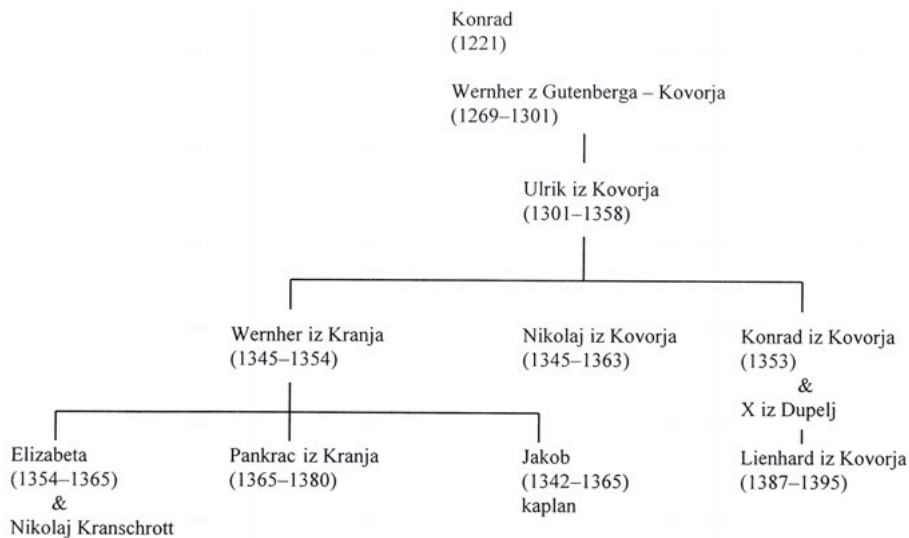
Genealoška preglednica 9: KOKRA

15. Konrad III. Zaepfel z Gutenberga (ARS ZL 1391 XI 5.)

v Kranju. Tudi oni so se občasno imenovali Cepli in po Gutenbergu (vsaj v pečatnih legendah) (gl. pečat št. 14). Po L. Adamu so imeli bratje tudi sestro, ki se je poročila na ortenburški grad Čušperk k tamkajšnjim vitezom. V tem času so namreč Gutenberški opravljali gradiščansko službo na ortenburških gradovih – Jakob III. npr. na Ortneku. Zatem so gorenjski Gutenbergi oz. Cepli zapustili Gutenberg in Kranj in se preselili na Ortnek.¹⁵⁸ Po moški strani so se v virih omenjali spet šele v letih 1374–1391 s Konradom III. Ceplom,¹⁵⁹ ki je bil po grbu Gutenberški (gl. pečat št. 15), medtem ko je imel neki Jakob Cepel, ortenburški vitez in gradiščan na Ortneku, v drugi polovici

Genealoška preglednica 10: KOVOR

¹⁵⁸ ARS ZL 1317 XI 16. Kranj.

¹⁵⁹ ARS ZL 1391 XI 5.

¹⁶⁰ Gl. ARS ZL 1357 VII 25. Ljubljana; ARS ZL 1367 IX 12. Ribnica (grb); GZL I/86 (1379).

14. stoletja stari čušperški grb, verjetno po materi.¹⁶⁰

Že konec 14. stoletja je postal grad Gutenberg, ki so ga tedaj prejeli od Ortenburžanov v sekundarni fevd Lambergi, deželnoknežja posest. Lambergi so si leta 1557 od kralja Ferdinanda izposlovali dovoljenje, da ime gradu prenesejo na mlajši gradič *Glanz* v bližini, od tedaj Stari Gutenberg pa so dokončno opustili. Po I. Stoparju bi bilo mogoče ruševine palacija in stolpa datirati že v 13. stoletje, po I. Jakiču pa v gotsko dobo (torej po letu 1300).¹⁶¹ Kdo bi lahko bili graditelji Glanza, ni mogoče zanesljivo ugotoviti, čas domnevnega nastanka pa kaže le na eno od vej Gutenberških.

Po arheoloških ostalinah sodeč je naselje *Gutenwerd* (slovensko: Otok) nastalo znotraj okljuke Krke med Dobravo pri Škocjanu in Dramo, južno od današnje struge reke Krke vsaj v 10. stoletju. Zlagoma se je razvijalo v trgovsko središče dolenske freisinške posesti. Kot trg z gradom, sodiščem, mitnico, kovnico denarja in ugodno prometno lego v trgovini s hrvaškimi deželami je bil v 13. in 14. stoletju s Krškim edina protiutež deželnoknežji Kostanjevici. Že v drugi polovici 14. stoletja pa je hitro izgubljal pomen, predvsem zaradi habsburškega podpiranja Novega mesta. Svoje so v 15. stoletju naredili turški vpadi prek šentjernejskega polja: po nekem poročilu naj bi Turki leta 1473 najprej oplenili grad Klevevž, nato pa osvojili in požgali še Gutenwerd. To je bil brezpogojni konec trga in grajskega poslopja.¹⁶²

Trg in utrdbo so imeli v 12. stoletju v fevdu grofje Višnjegorski, nato pa vse do leta 1228 Andeški. Sledil jim je vojvoda Friderik Babenbeški v letih 1230–1246, Spanheimi do leta 1261, nato kralj Otokar Češki in šele po letu 1269 je bil kraj spet neposredno podrejen Freisingu. Upravna shema je bila v freisinški eri najbrž pomanjšana kopija Škofje Loke: prvotno so bili za upravne naloge v naselbini zadolženi naseljeni ministeriali – gradiščani, ki so se do leta 1300 izvili izpod freisinške odvisnosti. Prve omembe trških oz. grajskih prebivalcev so iz srede 13. stoletja: leta 1261 je neki Albrecht, sin Gebharda iz Gutenwerda, prejel manjši freisinški fevd. Med pričami so bili v listini na zadnjih mestih navedeni Uzold, Artus in Rudolf iz Gutenwerda. Prva dva nista bila freisinška ministeriala, pač pa – če imamo pred očmi znano listino iz leta 1254, s katero je freisinški škof prejel nekaj bivših priških in višnjegorskih vitezov, med drugimi tudi *Gebhardum iudicem et fratrem eius de Gutenwerde* in to kot odškodnino za škodo, nastalo zaradi ogrskih napadov (gl. gradova Otočec in Prežek) – sorodnika prežeškega rodbinskega kroga nekdanjih višnjegorskih ministerialov. Zadnji trije so bili glede na listino iz leta 1267, v kateri se je omenjal (isti!?) Uzold kot sodnik (*iudex*), gotovo plemiškega izvora.¹⁶³ Zato smemo iskati Gebhardove oz. Uzoldove naslednike v bivšem ministerialnem rodu (gl. genealoško preglednico 31).

Konec 13. stoletja je v Gutenwerdu živel samo še en precej številčen plemiški rod s koreninami v nekdanji ministerialiteti in se imenoval po trgu. Najpomembnejši član je bil Ulrik, ki je bil pred letom 1319 tudi trški sodnik. Plemiška samozavest se je kazala v njegovi darovnici za samostan v Kostanjevici, kjer je zahteval, naj se v letni maši poimensko navajajo vsi sorodniki, vse do starih staršev nazaj, kar tedaj pri meščanih (še) ni bilo običajno. S sinom sta najkasneje v 20. letih 14. stoletja razpolagala s

¹⁶⁰ STOPAR, Stavbe 6, 43–44; JAKIČ, Gradovi, 109.

¹⁶² Novejše arheološko poročilo so v: STARE, Otok, 225 sl. in PREDOVNIK, Kostanjevica, 41 sl. Za poznosrednjeveški Gutenwerd gl. GESTRIN, Otok, 34–36. Gl. še KOS, Gorjanci, 130; GOLEC, Družba, 9–10; BIZJAK, Ratio, 190–194.

¹⁶³ URBK II, št. 205, 206, 282, 295, 353, 377.

¹⁶⁴ ARS ZL 1320 III 20.; ARS ZL 1319 VIII 24.; ARS ZL 1322 IX 29. Kostanjevica; ARS ZL 1340 V 31. Gutenwerd. Podoba v pečatu sodnika Ulrika je podobna grbu plemičev z Rake (trije raki).

pečatnikom.¹⁶⁴ Leta 1301 je bil v spremstvu goriških grofov v Krminu v Furlaniji, kjer se je nekaj kasneje omenjal tudi (verjetno) njegov sorodnik vitez Filip.¹⁶⁵ Hčere in sinove je poročil s plemiči z Rake in Hmeljnika, medtem ko socialnih zvez z gutenwerškimi tržani v virih ni opaziti.¹⁶⁶ Od 40. let 14. stoletja do leta 1374 sta se omenjala le še dva člana plemiškega rodu.¹⁶⁷ Kljub prodajam posesti sta uspela ohraniti gospodarsko osnovo ter se socialno povezati z lokalnim plemstvom. Po letu 1374 ni več vesti o plemičih iz Gutenwerda.¹⁶⁸

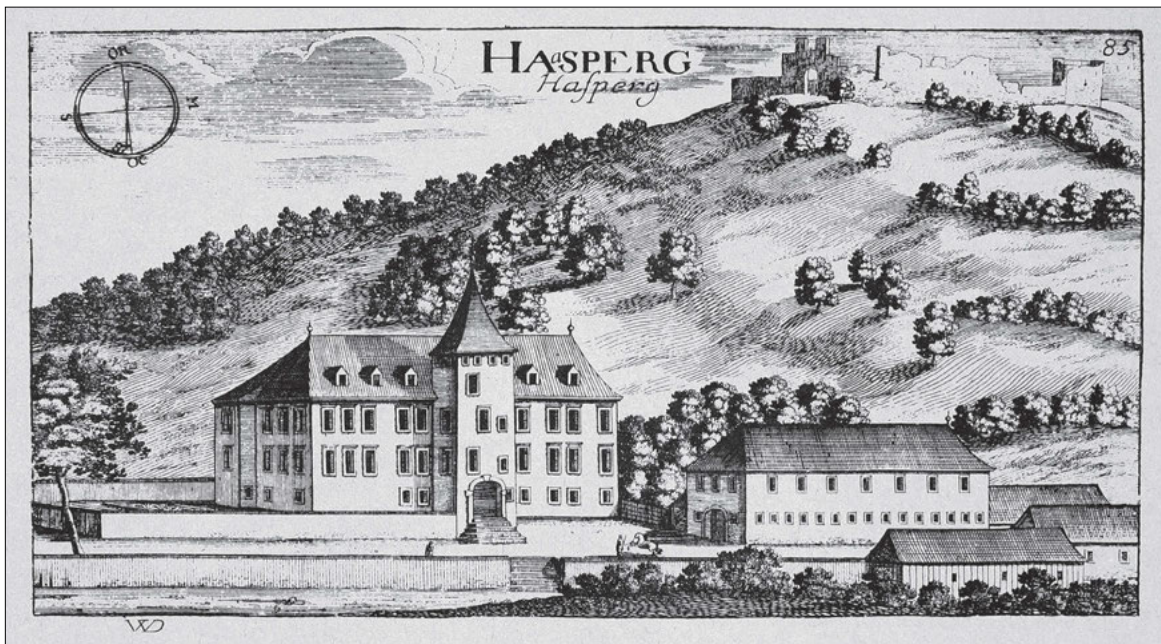
Primer Gutenwerda prikazuje soodvisnost gospodarskega usihanja provincialne meščanske naselbine in stalno naseljenega (še ministerialnega) plemstva v njej. Zaradi neatraktivnosti naselja v primerjavi s Kostanjevico ali Novim mestom podeželsko plemstvo v času, ko se je rado naseljevalo v meščanskih naselbinah, tu ni pokazalo posebnega interesa za naselitev v Gutenwerdu.

16. Ulrik iz Gutenwerda (ARS ZL 1340 V 31.)

Hašperk (Haasberg). Uganko s poimenovanjem krajev Unec in Planina ter gradu Hašperk je razjasnil M. Kos: previdni moramo biti z vsemi najzgodnejšimi navedbami, ki se v glavnem nanašajo na vas Unec, širše območje Unca kakor tudi na trg in vas Planino.¹⁶⁹

Ožje območje Hašperka je bilo pred prvo omembo (1217) v posesti grofov Goriških. Pridobili so ga najbrž s poroko grofa Engelberta III. z Matildo, hčerko grofa Majnharda Črnograjsko-Šumberško-Ortenburškega. Pripadajoča zemljiška posest je izvirala iz posesti rodbine Weimar – Orlamünde, deloma pa je bila nekoč oglejski fevd. Grad Hašperk je najbrž nastal do konca 12. stoletja na dominantni 703-metrski vzpetini nad Uncem, kjer je bilo najdenih

¹⁶⁵ MDC VII, št. 101; ARS ZL 1309 V 25. Gorica.

¹⁶⁶ ASt LP 1317 IV 24.; ARS ZL 1320 III 20.

¹⁶⁷ Plemiči so se zadnjič omenjali leta 1340 kot priče v listini sorodnika Gerloha, nečaka starega Ulrika: Konrad in Ulrik »manjši« in Ulrikov sin (ARS ZL 1340 V 31. Gutenwerd).

¹⁶⁸ Leta 1353 je Gerloh sopečatil listino Hermana s Čreteža (ARS ZL 1353 III 28.), leta 1365 listino Elizabete iz Orehovice (ARS ZL 1365 II 14.), leta 1371 listino Henrika z Sichersteina (KOMATAR 19, št. 190). Gl. pečat št. 16. Leta 1360 je bil varuh vdove in sina sorodnika Nikolaja z Otočca (KOMATAR 19, št. 130). Leta 1374 se je prvič in zadnjič omenjal Gerlohov brat Greif (KOMATAR 19, št. 199).

¹⁶⁹ KOS, Doneski, 145–146; GOLEC, Družba, 7–8.

več predmetov iz halštatske in rimske dobe. Varoval je križišče cest proti Logatcu, Ljubljani, Cerknici in na Kras in pomembno mitnico. Prvič se je omenjal šele leta 1295.¹⁷⁰ Poleg Goriških so imeli tam fevde tudi gospodje z Devina, ki so jih leta 1307 prodali kranjskemu vicedomu Henriku Gralantu, njegova vdova Elizabeta (roj. Rihemberška) pa leta 1333 grofom Goriškim, med drugim tudi *daz purchstal und den perch der da haizzet der Hazperch*. S tem se je tamkajšnja goriška posest zaokročila. Nekoliko presenetljivo je bil za alod označeno grajski status (*für rechtes vrieiz ... aigen*). Določene pravice do posesti so si še naprej lastili Šteberški in Devinski.¹⁷¹ Kljub temu so na gradu živeli le goriški gradiščani iz planinskega urada, ki so se kot imenovali po gradu Hašperk. V njihovem opisu nalog je bila navedena le vojaška služba (*burghut*), ne pa tudi uprava posesti, kar govori za gradiščanstvo po grajskem fevdnem pravu. V tistem času je najbolj izstopal Renzo, gradiščan ze *Movncz* (izrecno leta 1307); sicer pa se je omenjal še leta 1321 kot *dominus Renç miles de Albibus* in še leta 1330 in 1332. Imel je ugled, bil je vitez in poročil se je s hčerjo Hermana z Viševka. Po izvoru pa je bil z Novega gradu na Notranjskem – bil je brat bolj znanega Witiga Bogatca.¹⁷² Pred letom 1373 je bil gradiščan neki Herman,¹⁷³ med letoma 1375 in 1377 Konrad Muracher z Landecka na Tirolskem¹⁷⁴ in leta 1409 Gilg Gallenberger z Osterberga.¹⁷⁵ Istočasno je v naselju pod gradom ali kar na gradu občasno živelo še nekaj plemiških oseb, ki so se vse imenovali le po Planini (Alben) in bile v goriški službi kot vitezi, morda tudi kot gospodarski upravitelji posesti.¹⁷⁶ V 15. stoletju so bili grajski gospodje dvopalacijskega grajskega kompleksa še grofje Celjski, po letu 1456 pa je bil grad kot deželno knežja posest podeljevan v zastavo.¹⁷⁷

17. Friczlein s Planine – Novega gradu (ARS ZL 1344 XII 26.)

Hmeljnik (*Hopfenbach*) je do leta 1209 sodil med višnjegorske, nato pa do leta 1228 med andeške gradove. Nastal je po sredi 12. stoletja, čeprav so se ministeriali in grajski kompleks prvič imenovali šele leta 1223 (... *Adelhedo de Hopfenbach et fratribus eius Friderico, Ruperto, Pucelino, Friderico et fratre eius Heinrico de inferiore Hopfenbach* ...).¹⁷⁸ Zanimivo je poimenovanje po dveh Hmeljnikih – Spodnjem Hmeljniku in (Zgornjem) Hmeljniku. Že po Valvasorjevi oceni o dvodelnosti gradu naj bi šlo za dve (pravno) in arhitektonsko povezani utrdbi, ki jih je leta 1223 kot gradiščan nadzoroval najstarejši izmed šestih bratov, Adelhold. Način navedbe prič pa za Friderika in Henrika govori le, da sta živela ločeno v spodnjem delu gradu, morda v katerem od stolpov v grajskem kompleksu. Ni pa nujno, da sta bila v kakršnem koli sorodstvu z ostalimi. Stavbna dvojnost mogočnega gradu (dva palacija, stolp in obzidje že v romanski dobi) je danes potrjena, ugotovljena pa je

¹⁷⁰ ANSI, 157. O mejnih grofih Weimar – Orlamünde in njihovih povezavah gl.: LANDI, Tra cognatione, 37 sl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 401. Po L. Hauptmannu je deželsko sodišče Hašperk temeljilo na darovnicah cesarja Henrika III. iz leta 1040 za oglejski patriarhat in naj bi kasneje prešlo na grofe Goriške kot fevd (str. 471). Gl. HHStA AUR 1295 V 13. Gorica.

¹⁷¹ KOS, Primorski urbarji, 44. HHStA AUR 1333 VII 31. Weissensee; MDC IX, št. 609. Za gospodstvo gl. BIZJAK, Ratio, 167–168.

¹⁷² FRA 35, št. 467; ARS ZL 1321 IX 12.; ARS ZL 1330 VIII 10. Polhov Gradec; ARS ZL 1332 VIII 10.

¹⁷³ HHStA AUR 1373 I 21.

¹⁷⁴ HHStA AUR 1375 II 6.; HHStA AUR 1377 V 27.

¹⁷⁵ VALVASOR XI, 13–14.

¹⁷⁶ Leta 1330 se je omenjal tudi Renzov oče Gotfrid (*von der Alben*) (ARS ZL 1330 VIII 10. Polhov Gradec), leta 1344 Fricel s Planine, ki je bil, sodeč po njegovem grbu (krogla; gl. pečat št. 17), tudi z Novega gradu na Notranjskem (ARS ZL 1344 XII 26.). Sorodnika z enakim grbom sta bila še Peter leta 1395 (ARS ZL 1395 XII 20.) in Mix »z Novega grada mlajši, sin Jurija s Planine« leta 1403 (KOMATAR 20, št. 282). Edini upravitelj urada, ki ga poznamo, je bil leta 1389 neki *Johannes Statzner amptman zu der Alben* (KOS, Primorski urbarji, 131).

¹⁷⁷ JAKIČ, Gradovi, 134.

¹⁷⁸ GZS 5, št. 376. Gl. še HAUPTMANN, Erläuterungen, 397. Kosova navedba, da se Hmeljnik omenja že leta 1217, ne drži (KOS, Topografija 1, 193). P. Štih je domneval za obe skupini bratov istega deda (ŠTIH, Gorica, 117).

tudi reprezentativna poznogotska prezidana oblika, ki priča o moči in ugledu prebivalcev konec srednjega veka. Grajski kompleks na 507 metrov visokem hribu nad Karteljevim, od koder so njegovi prebivalci nadzorovali pokrajino in poti med Temenico in Raduljo, je bil torej morda že leta 1223 ganerb.¹⁷⁹

Po smrti grofa Henrika Andeškega leta 1228 so grad in ministeriale prek babenberškega (do 1246) in spanheimskega lastništva (do 1269) okoli leta 1277 dobili grofje Goriški za skoraj celo stoletje, vse do izumrtja istrske veje leta 1374. Toda Goriški so imeli določene pravice na Hmeljniku (npr. dvor znotraj grajskega kompleksa) že okoli leta 1217. To je bila posledica poročnih zvez med grofom Engelbertom III. in Matildo Andeško ter Matildo Črnograjsko. Ker pri Hmeljniških v glavni liniji od Puclina naprej (omenjen leta 1223) ni bilo moškega naslednika,¹⁸⁰ je dedoval vnuk »Majncin manjši« Auersperg, ki mu je grof Albert Goriški leta 1290 formalno podelil za bivališče dvor v grajskem kompleksu v (grajski) fevd; njegov oče Herbard Auersperški je bil namrč poročen s Puclinovo hčerjo (gl. tudi genealoško preglednico 41). Tedaj je na gradu še vedno živelo nekaj članov starega hmeljniškega rodu, ki so po goriškem običaju izvajali sogradiščanstvo.¹⁸¹ Goriški so leta 1339 podelili grad Majncinovemu sinu Majnhardu.¹⁸² Hmeljniško-Auersperške so Goriški okoli leta 1300 še imeli za ministeriale, omejene s poročnimi in drugim določili; leta 1295 je npr. Majncin obljubil, da bo svoje dediče poročal le z vazali grofa Alberta.¹⁸³ Majncin (1290, † pred 1313) je bil eden najpomembnejših goriških vitezov v prvih desetletjih goriške oblasti. V vojni za češko dediščino (1306–1309) je bil eden od poveljnikov vitezov, ki so pustili po freisinski posesti na Dolenjskem.¹⁸⁴ V dveh zakonih je imel vsaj šest sinov: Majnharda (1330–1369), ki je osnoval vejo s sedežem na Rožeku (gl. Rožek), Herbarda (1326–1344) – osnovalca veje v Gradcu (gl. Gradac),¹⁸⁵ Hertleina (1317),¹⁸⁶ metliškega župnika Gerloha (1295–1317),¹⁸⁷ Henrika III. (1317),¹⁸⁸ Majncina II. (1317–1318)¹⁸⁹ in Volkerja, ki je verjetno živel na Turjaku. Župnik Gerloh je imel sina Bernarda, ki se je imenoval tudi po Kravjeku (1317–1335)¹⁹⁰ in s katerim je ta veja Hmeljniških izumrla. Možno pa je, da je šlo za dva Gerloha.

Auerspergi Hmeljnika niso dolgo držali, niti niso na njem ustvarili trajne stranske veje, čeprav so se po njem nekateri občasno imenovali. Po Valvasorju so že tako trden grad še izboljšali in povečali. Srednjeveške prezidave so se

18. Niklein II. s Hmeljnika (ARS ZL 1374 IX 12.)

¹⁷⁹ SMOLE, Graščine, 183; VALVASOR XI, 286; KOMELJ, Dolenjska, 69; JAKIČ, Gradovi, 131; STOPAR, Stavbe 11–12, 84 sl.

¹⁸⁰ Stari Hmeljniški: leta 1228 so pričali Albero, njegov brat Adelhold (Adelhed) in Friderik (bratranec?) (GZS 5, št. 486). Bratje z zgornjega gradu so se omenjali še leta 1238 GZS 5, št. 687), eden od obeh Friderikov pa leta 1261 (URBKr II, št. 371). Prim. ŠTIH, Grofija, 130.

¹⁸¹ *castellanorum seu burgraviorum nostrorum in castro nostro* (KOMATAR 18, št. 15). Smoletova (sklicujoč se na VALVASOR XI, 286) je razvila nekoliko drugačen in težko preverljiv historiat, ki pa v osnovi daje pravilen rezultat: najstarejši od bratov Hmeljniških, ki se omenjajo leta 1223 (GZS 5, št. 376), Adelhold, je bil poročen z Berto z Mirne. Njegov sin Lovrenc se je leta 1251 poročil z Ano Auersperško. Po Adelholdovi smrti se je z vdovo Berto leta 1254 poročil Lovrenčev svak Ortolf Auersperški. Lovrenčev sin Majncin se je leta 1293 poročil z vdovo bratranca po Hugonovi materi, z Elizabeto Auersperško (roj. Čušperško). Ker nista imela otrok, je po Majncinovi smrti vdova zapustila grad leta 1321 pastorku Gerlohu. Zatem naj bi imeli Auerspergi grad skoraj tristo let (SMOLE, Graščine, 183). Očitno je imel Valvasor v roki prave listine in mu lahko verjamemo. Pravilen historiat je v: ŠTIH, Gorica, 248 (rodovnik).

¹⁸² KOMATAR 18, št. 60.

¹⁸³ HHStA AUR 1295 VI 24. Mehovo.

¹⁸⁴ FRA 35, št. 480.

¹⁸⁵ ASt LP 1317 IV 24.

¹⁸⁶ Ibidem.

¹⁸⁷ KOMATAR 18, št. 17; ASt LP 1317 IV 24.

¹⁸⁸ ASt LP 1317 IV 24.

¹⁸⁹ Ibidem. KOMATAR 18, št. 31.

¹⁹⁰ ASt LP 1317 IV 24.; ARS ZL 1335 IV 24.; BRUNNER, št. 6.

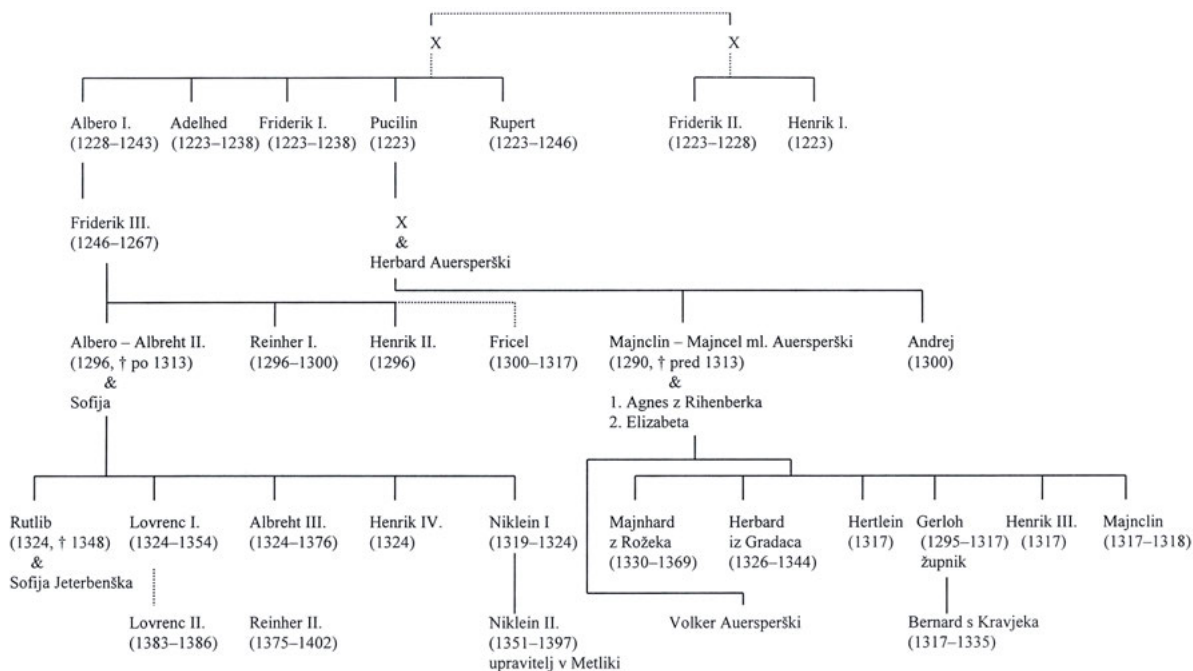

19. Ortoľ Auersperški (ARS ZL 1343 V 6.)

končale šele konec 15. stoletja, ko je bil grad udobna rezidenca.¹⁹¹ Še pred sredo 14. stoletja so na njem spet zagospodovali člani druge veje prvotnih lastnikov. Šlo je za potomce Albera iz leta 1223 (Puclinov brat). To potrjujejo drugačne grbovne podobe (konjska glava iz noge štita; gl. pečat št. 18), kot so ga imeli Auerspergi (tur ali celo bik; gl. pečat št. 19), pa tudi osebna imena (Rutlib, Lovrenc, Albreht, Henrik, Nikolaj itd.), ki niso izhajala iz auersperške tradicije. Alberovi potomci so najbrž vseskozi živeli na delu Hmeljnika, morda kar na Zgornjem, Auersperški pa na Spodnjem gradu. Po skoraj polstoletni anonimnosti so leta 1296 pričali v listini Majnclina Hmeljniško-Auersperškega Albreht II. (1296, † po 1313),¹⁹² Rajnher (1296–1300)¹⁹³ in Henrik II. (1296).¹⁹⁴ Med letoma 1300 in 1317 izpričani Fricel je bil verjetno njihov brat.¹⁹⁵ Druga dva sta morda padla kot goriška vazala v bojih s freisinškimi vitezi na Dolenjskem, saj sta bili njuni vdovi skupaj s Majnclinovo upravičeni do odškodnine, ki jo je v imenu goriškega grofa leta 1313 zanju zahteval Greif s Čreteža.¹⁹⁶

Med obema hmeljniškima družinama očitno ni bilo večjih napetosti; nekateri člani so skupaj potovali po Dolenjski in pričali v listinah nižjega plemstva. Potomci Albrehta II. so imeli bivalno pravico, ki je Goriški niso več mogli izničiti, čeprav niso bili njihovi najzvestejši vazali. Od leta 1324 je v virih izpričana naslednja generacija, katere sorodstvene vezi ni lahko natančno določiti¹⁹⁷: Rutlib (1324, † pred 1348),¹⁹⁸ Lovrenc I. (1324–

Genealoška preglednica 11: HMEJLNİK

¹⁹¹ VALVASOR XI, 286. Gl. KOMELJ, Dolenjska, 40, 69.

¹⁹² ARS ZL 1296 XI 24.; ARS ZL 1298 XI 25.; ASt LP 1300 IV 17.; MDC VII, št. 271; GZL IX/11; HHSStA AUR 1325 XII 17. Ljubljana.

¹⁹³ ARS ZL 1296 XI 24.; ARS ZL 1298 XI 25.

¹⁹⁴ ARS ZL 1296 XI 24.

¹⁹⁵ PETTENEGG, št. 801; ASt LP 1317 IV 24.

¹⁹⁶ FRA 35, št. 496.

¹⁹⁷ P. Štih jih je imel za brate (ŠTIH, Gorica, 248, rodovnik).

¹⁹⁸ ASt LP 1332 V 25.; KOMATAR 18, št. 55; HHSStA AUR 1343 IV 24.; ARS ZL 1348 V 1.

1354),¹⁹⁹ Albreht III. (1324–1376, † pred 1388),²⁰⁰ Bernard (1324), Henrik IV. (1324),²⁰¹ Niklein (1351–1397),²⁰² Rajnher (1375–1402)²⁰³ in Lovrenc II. (1383–1386).²⁰⁴ Vsi so takoj prevzeli politično vlogo Auersperških in bili do leta 1374 dejavni v goriški službi. Niklein II. je bil konec stoletja daljše obdobje celo upravitelj in glavar nekdanje goriške grofije v Slovenski marki. V tem času so se Hmeljniški politično nagnili na stran grofov Celjskih.

20. Lovrenc I. s Hmeljnika (ARS ZL 1343 V 6.)

Gradič *Hohenau*, morda na vzpetini Camberk (kota 505) nad Prežekom, je nastal iz istega razloga kot nižje stoječi Prežek. Bližnje sosedstvo namiguje, da je bil podrejen pomembnejšemu Prežeku. Za to priča tudi dejstvo, da se je v obdobju 1227–1228 v listinah omenjal nek andeški ministerial z imenom Majnhard, ki se je enkrat imenoval po Prežeku, drugič po Hohenau. Da gre za isto osebo kaže dejstvo, da se nikoli nista pojavila skupaj oz. v isti listini dva Majnharda (Prežeški in Hohenavski).²⁰⁵ Verjetno je šlo za člana sorodstva ministerialov s Prežeka, ki so premikali kranjsko mejo proti vzhodu. Med letoma 1180 in 1228 se je po Hohenauu imenoval Majnhard, med letoma 1202 in 1207 pa še Henrik.²⁰⁶ Leta 1209 je grad prešel na grofa Henrika Andeškega. Po njegovi smrti leta 1228 in do leta 1270 je bil pod freisinško škofijo, ki ga je podeljevala v fevd. Rod nekdanjih vitezov je preživel vse do prvih desetletij 14. stoletja. Še leta 1270 ga je imel Majnhard (II.), zatem pa do časa pred letom 1306 Berengar. Za njim so ga skupaj imeli Berengarjeva sestra Teyna in sinova pokojnega Majnharda (II.). S precejšnjo verjetnostjo v pokojnem Majnhardu II. identificiram sina Majnharda I. iz začetka 13. stoletja. Očitno je bil fevd deden in ga je imela že prejšnja generacija. Leta 1306 grad ni bil več bivalno ustrezen, saj je bil označen za gradišče (*burchstal*), ki mu je pripadalo le pet hub, gozd in pašnik. Zaradi bridkih izkušenj s svojimi vazali Freising tudi ni dovoljeval večjih širitev poslopja.²⁰⁷ To gradiču ni napovedovalo svetle prihodnosti. Domači plemiči z majhnim ugledom, ki niso imeli niti pečatnika, so kmalu izumrli.

V drugi polovici 14. stoletja sta imela Hohenau v fevdu Henrik z Sichersteina in sin Otel. Ob prodaji Sichersteina leta 1374 je Otel obdržal Hohenau za novi dom. Končno ga je leta 1384 skupaj z vso posestjo zapustil grofom Celjskim in vrnil fevd freisinškemu škofu. Ta ga je podelil grofu Hermanu. Tedaj je bila zgradba označena za selišče (*gesezz*) oz. dvor (*hof*), kar priča o nadaljevanju fizične in statusne degradacije grajskega poslopja.²⁰⁸ Vsekakor utrdba že za časa Sichersteinov ni več imela plemenitih stanovalcev, z izjemo obdobja 1374 do ok. 1391, ko so na njem živeli zadnji Sichersteini.

¹⁹⁹ KOMATAR 18, št. 54, 55; HHStA AUR 1343 IV 24.; ARS ZL 1343 V 6. Stična (grb; gl. pečat št. 20); BRUNNER, št. 33; ARS ZL 1353 III 29. Pazin; GREBENC, št. 216.

²⁰⁰ BARAGA, št. 11: 1368 V 24.; HHStA AUR 1371 II 24. Dunaj; ARS ZL 1375 V 4.; ARS ZL 1376 XI 11.; BRUNNER, št. 79.

²⁰¹ Gl. ŠTIH, Gorica, 248 (rodovnik).

²⁰² BARAGA, št. 2: 1351 VI 9.; ASt LP 1356 IV 17.; BRUNNER, št. 33, 74, 81; BARAGA, št. 10: 1368 I 17.; HHStA AUR 1371 II 24. Dunaj; ARS ZL 1372 V 15.; ARS ZL 1374 IX 12.; ARS ZL 1375 V 4.; ARS ZL 1376 VIII 30. Celje; ARS ZL 1378 VII 17.; ARS ZL 1379 VI 2. Celje; HHStA AUR 1381 VI 11.; ARS ZL 1381 VIII 30. Celje; KANM, fasc. I, št. 5: 1382.; HHStA AUR 1383 IX 18.; ARS DA 7a: 1385 III 12.; ARS ZL 1388 V 10. Šmihel; ARS ZL 1391 IV 19.; ARS ZL 1392 VII 22.; NŠAL ZL 1394 IV 23.; ARS ZL 1393 V 19.; ARS ZL 1397 I 21.

²⁰³ ARS ZL 1375 V 4.; ARS ZL 1375 V 25.; ARS ZL 1379 VI 2. Celje; ARS ZL 1381 VIII 30; BARAGA, št. 13: 1382; ASt LP 1384 XI 11.; KOMATAR 19, št. 240; ARS ZL 1392 VII 22.; KOMATAR 19, št. 260; GREBENC, št. 276; ARS ZL 1402 III 11.

²⁰⁴ BRUNNER, št. 70, 73; BARAGA, št. 17: 1386 VI 17.

²⁰⁵ Po Prežeku leta 1228 (URBKr II, št. 54, 55, 59), istega leta po Hohenauu (št. 486). Glede lokalizacije PIRKOVIČ, Freising, 177–178.

²⁰⁶ GZS 4, št. 637; GZS 5, št. 486, 15, 123. Gl. BLAZNIK, Gospostva, 53.

²⁰⁷ FRA 31, št. 290; FRA 35, št. 455, 465. Gl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 397; BLAZNIK, Gospostva, 53.

²⁰⁸ ARS ZL 1374 IX 12.; HHStA AUR 1383 IX 18.; ARS ZL 1384 IV 25. Škofja Loka.

Celjani so jim po svoji navadi dovolili dosmrtno bivanje. Pred tem je v njem živel upravitelj, morda kateri od sichersteinskih služabnikov z družino. Celjski so v začetku 15. stoletja dosegli freisinsko odpoved fevdništvu in grad z gospodstvom kot alod podarili pleterski kartuziji. Kasneje se je na utrdbo pozabilo, saj je ni poznal niti Valvasor, v virih pa je bila označevana le še kot dvor.²⁰⁹

Grad **Ig** (*Igg*) se je omenjal šele leta 1261, enajst let po prvi omembi spanheimskega ministeriala Markvarda, v tistem času enega pomembnejših plemičev v širši okolici Ljubljane.²¹⁰ Visokosrednjeveški grad, kasneje zaradi stolpaste osnove imenovan tudi Thurnigg, se najbrž ni razlikoval od drugih spanheimskih utrdb okoli Ljubljane in bil zgrajen približno v istem času. Grad je leta 1261 vojvoda Ulrik odstopil oglejskemu patriarhu Gregorju in ga takoj prejel v fevd.²¹¹ Grad je bil leta 1269 in 1279 formalno spet na razpolago patriarhom, ki pa se niso mogli uveljaviti nasproti grofom Tirolsko-Goriškim kot kranjskim gospodom, zato so ga de facto izgubili. Po popisu iz leta 1311 (*die edelen leute und die vest ze Yge*) je sodil med posest koroškega vojvode Henrika, po letu 1335 pa je ostal deželnoknežji fevd Habsburžanov.²¹²

Ministerialni, vazalni in klientelni odnos do koroškega vojvode je bil do leta 1335 še posebej izrazit v javnem življenju nekaterih vitezov Iških. Za vojvodo so opravljali upravno–sodne službe in živeli pretežno v Ljubljani. Rod nekdanjih ministerialov, katerih izvor bi utegnil biti blizu mlajših Auerspergov, je v začetku 14. stoletja prenesel večino dejavnosti v Ljubljano, kjer je imel hišo. Iški so v 80. letih 14. stoletja v moški liniji izumrli. Do tega časa so imeli člani rodu grb, ki je imel v deljenem ščitu v vsakem polju en cvet (gl. pečat št. 21). Iški so kljub odselitvi v Ljubljano ohranili grad za matični sedež.

Vsaj že v drugi polovici 14. stoletja so imeli znotraj grajskega kompleksa bivališča tudi drugi plemiči. Leta 1373 so se poravnali glede polovice stolpa in hiše znotraj obzidja (*daz haus daz in der rinchmauwer pey dem turren gelegen ist*) Henrik z Iga na eni ter Erhard in Konrad Zepplein (Gutenberska) na drugi strani. Zadnja sta obdržala posest. Za njimi je morda imel grad Friderik Harrer »z Iga«, kot se je naslavljal leta 1383. V 80. letih se je v virih pojavil Ludvik z Iga, čigar grb je vseboval dva koncentrična kroga (gl. pečat št. 22).²¹³

21. Henrik z Iga (ARS ZL 1363 IX 29.)

²⁰⁹ BLAZNIK, Gospodstva 53; KOS, Topografija 1, 194.

²¹⁰ MDC IV, št. 2441. Isti je bil listinsko aktiven še leta 1251 in 1262 (URBKr II, št. 184, 311).

²¹¹ MDC IV, št. 2761, 2762. ANSL, 180–181. PREINFALK, Ig, 18.

²¹² DOPSCH, Verzeichnis, 461–462. O habsburški upravi gospodstva: BIZJAK, Ratio, passim.

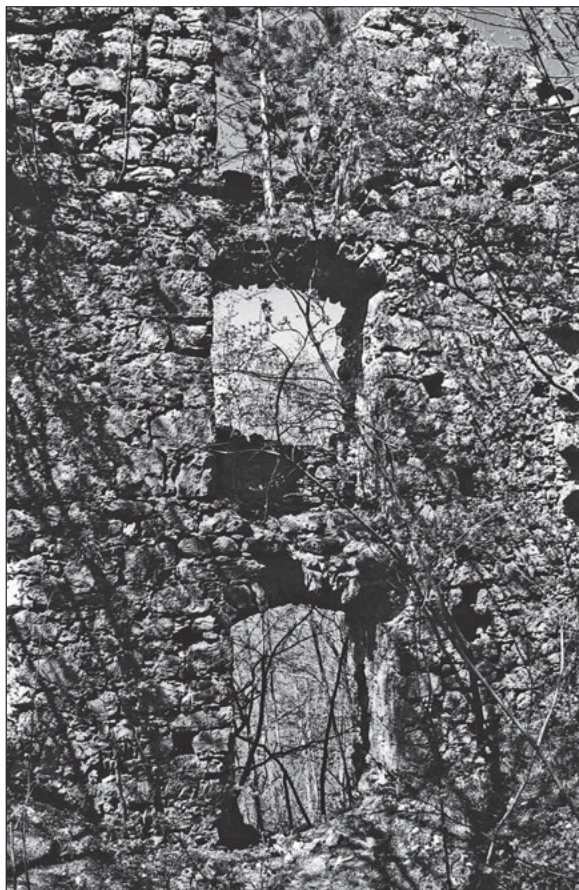
Zdi se, da ni bil v neposrednem sorodstvu s starim rodom. Grad je v prvi polovici 15. stoletja propadel. V njegovi bližini pod Pungertom, nad vasjo Iga, je do konca 14. stoletja zrasel »stolp Iga« (Sonnegg), ki se je omenjal leta 1377 med alodialno ortenburško posestjo. Tam je najbrž leta 1399 živel ortenburški gradiščan Erhard Pauer; na njegov stanovski izvor opozarja kar vzdevek.²¹⁴

22. Ludvik z Iga (ARS ZL 1388 IV 3.)

Jablanica (Apfalter) je eden redkih kranjskih gradov, za katerega lahko natančno datiramo nastanek in identificiram graditelja. Že v prvi omembi kraja leta 1257 se je v listinski dataciji navajal kraj izstavitve: *in novo castro in Carniola circa Werdeneke erecto*. Leta 1265 sta bila zapisana še njegovo ime in graditelj: *castri novi quod dictus dominus dux construi fecerat in loco qui dicitur Afolter*.²¹⁵ Grad je torej dal postaviti edini vojvoda, ki je imel tik pred letom 1257 posest na Kranjskem – Ulrik III. Spanheimski. Spanheimi so zgradili Jablanico kot protiutež bližnjemu oglejskemu Verneku, ki so si ga dotlej prizadevali prilastiti zaradi strateške lege nad dolino Save; za krajši čas so ga celo že osvojili in opustošili (gl. Vernek). Vojvoda Ulrik se je sredi stoletja večkrat mudil na Jablanici, ne da bi se omenjal še kakšen grajski prebivalec. To ni presenetljivo, saj so gradiščani ob prihodu gospoda simbolno in formalno izgubili domačinsko pravico.

Kot prva Jablanska sta se leta 1268 v neki listini pojavila *Hainz et Otto fratres de Aphalter*, in to skupaj z drugimi spanheimskimi kranjskimi plemiči.²¹⁶ Ni jasno, kaj je počel neki Friderik Apfalter leta 1286 v Judenburgu v družbi zgornještajerskih plemičev, z izjemo nekega Svibensko-Planinskega. Leta 1337 sta se omenjala Nikolaj in Fricel »z Apfalterja«,²¹⁷ kar dopušča možnost, da gre pri tem Friclu za potomca onega Friderika iz leta 1286. Zatem so se omenjali: leta 1341 Prechtlin in Oto, leta 1347 Bernard, leta 1390 Konrad, med letoma 1394 in 1401 Andrej ter leta 1408 Rudolf.²¹⁸ Možno je torej, da je od druge polovice 13. stoletja živel na Jablanici en sam rod, ki je izšel iz spanheimske ministerialitete, zatem pa prerasel gradiščanske odnose in prešel na vazalne. Grbi Jablaniških so bile variante podobe drevesa (iz trohriba rastoča

²¹³ GZL I/92 itd.

²¹⁴ Za Zeppleina gl. ARS ZL 1373 VIII 26. Za Harrerja gl. GREBENC, št. 255. Za Ortenburške: ARS ZL 1377 XI 23. Za Pauerja: ARS ZL 1399 IV 24. Nižji status Pauerja je potrjevalo tudi njegovo sorodstvo z auersperško klientelo Osolnikerji (KOMATAR 20, št. 290). J. M. Grebenc je navedel za leti 1320 in 1322 nekega Konrada Turnerja (mlajšega) *ab Iga*, ki je bil sicer član Iških, a očitno determiniran z enim od iških stolpov (št. 139 in 144). Prim. PREINFALK, Ig, 19 sl.

²¹⁵ MDC IV, št. 2650, 2863. M. Kos je dopuščal, da se je z imenom Apfalter prvotno imenoval grad Roje nad Šmartnim, ki je imel istega lastnika (KOS, Topografija 1, 218).

²¹⁶ URBK r II, št. 382. Neosnovana je trditev M. Smoletove, da naj bi bili Apfalterji ena najstarejših kranjskih plemiških rodbin iz 11. stoletja. Opirala se je na Valvasorja (VALVASOR, XIV, 291), ki je zapisal, da je neki Apfalter leta 1165 skupaj s koroškim vojvodo Henrikom sodeloval na turnirju v švicarskem Tiguriju (SMOLE, Apfaltrerji, 24). Valvasorjev zapis temelji na neki neverodostojni knjigi iz 16. stoletja, le-ta pa na fantaziji, saj je omenjeni turnir po mnenju švicarskih zgodovinarjev izmišljen (gl. korespondenco v: JARC, Črnomaljski, 135).

²¹⁷ ARS ZL 1286 V 6. Judenburg; ASt LP 1337 IV 24. Fric se omenja še leta 1345 (ARS ZL 1345 II 10.; ARS ZL 1345 IV 24.

²¹⁸ ARS ZL 1341 VI 7. Čedad; ARS ZL 1341 X 18.; ARS ZL 1347 VII 25.; PETTENEGG, št. 1541; NŠAL ZL 1394 VII 5.; ARS ZL 1408 XI 11.; KOMATAR 20, št. 273.

jablana), kar priča o izoblikovanju rodbinske identitete šele po naselitvi na Jablanici.²¹⁹ Obenem pa opozarja na določeno podobnost z Lihtenberškimi (gl. nadaljevanje).

Jama pri Begunjah (*Lueg*) se je izrecno omenjala leta 1185, s terminom grad pa leta 1354.²²⁰ Stavbno to ni bila nikoli, saj je bila le občasno naseljeno skromno zavetišče in ne pravi (pred)jamski grad: šlo je za zazidano špiljo z majhnimi okenci v zidu.²²¹ Zavetišče je bilo v zvezi z gradom Kamen. V delilni listini ortenburških posesti iz leta 1263 se imenuje takole: *Carniole Antrum et castrum Lapis cum quatuor castellanis*;²²² štirje gradiščani se nanašajo na Jamo in Kamen skupaj, njihov sedež je bil seveda na Kamnu. Ti gradiščani – ortenburški ministeriali²²³ – so kasneje postali dedni gradiščani (več o tem pri gradu Kamen). Jama pa je bila najpozneje do konca 15. stoletja opuščena.²²⁴

Pravi predjamski grad **Jama** (*Lueg*) v steni Podgore pri Bukovju pri Postojni se je prvič omenjal leta 1274. Obrambna lega je prebivalcem od prazgodovinskih obdobij, rimske in zgodnjerednjevške dobe nudila (zasilno) bivališče,²²⁵ grad pa je dobil solidnejši izgled najbrž že v 12. stoletju. Bil je del postojnske oglejske gastaldije, ki jo je patriarh podeljeval v fevd. Za precej pomemben grad v senci Postojne so se patriarhi nenehno dajali z grofi Goriškimi. Konec 13. stoletja je bil porušen in kmalu obnovljen. Vazali oz. gradiščani so se hitro menjavali: Pankrac iz Vipave, Jernej iz Fogliana, Witig Bogatec z Novega gradu, Nikolaj Kaul z Bleda (Reynman) in sinovi ter Friderik Steyrer iz Mengša. Grad je v tem času spolzel iz patriarhovih rok in pristal pri Habsburžanih.²²⁶ To je prvi storil Friderik Steyrer, ko je Jamo leta 1368 prodal Habsburžanom. Ti so grad zastavili Konradu s Kraiga, konec 14. stoletja pa so ga za pol stoletja dobili gradiščani z Lienza. Ti so grajsko ime prevzeli v svoje poimenovanje (*von Lienz und zum Lueg*).²²⁷

²¹⁹ ARS ZL 1345 IV 24.; ARS ZL 1408 XI 11.

²²⁰ KOS, Topografija 1, 220.

²²¹ KOMELJ, Gorenjska, 19; ŽONTAR – ZUPANČIČ, Gorenjska, 23; STOPAR, Stavbe 6, 63.

²²² MDC IV, št. 2805.

²²³ Gl. FRA 31, št. 397; ARS ZL 1287 IX 28. Bled.

²²⁴ Npr. Jama pri Kranju (gl. TROTTER, Lienz, 96).

²²⁵ KOS, Primorski urbarji, 54. ANSl, 159.

²²⁶ JAKIČ, Gradovi, 258.

²²⁷ TROTTER, Lienz, 98–108.

Jeterbenk (*Hertenberg*) je bil spanheimski grad, prvič omenjen leta 1252. Vitezi Jeterbenški so se po njem imenovali od leta 1207. Prvi, Gerloh, je imel istoimenskega sina, zato med obema ne morem potegniti jasne ločnice. V številnih listinah iz prve polovice 13. stoletja omenjan vedno le Gerloh z Jeterbenka, kar priča o odločujoči vlogi ene same osebe v rodbini. Njihov (kasneje znan) grb (iz trohriba rastoči lev; včasih namesto leva celo nekakšen bik; gl. pečat št. 23 in 24) ne omogoča analogij, razen morebiti koroške. Gerloh II. je rodbino umestil med pomembnejše v 13. stoletju. Luč njegovih nekdanjih uspehov je sijala še v 14. stoletju, ko je rod že propadal. Pred letom 1245 je z Viljemom z Bleda celo zasedel blejski grad, že pred letom 1252, zlasti po smrti vojvode Ulrika III. leta 1269 pa je povzročal škodo Freisingu na južnih mejah loškega gospostva. Tedaj je bil izrecno označen za spanheimskega ministeriala in je že imel pečatnik, ko je skupaj s Henrikom III. Svibenskim celo sopečatil neko listino vojvode Ulrika III.²²⁸ Njegov sorodnik Reinbot pa je bil leta 1254 spanheimski gradiščan na gradu Kravjeku.²²⁹

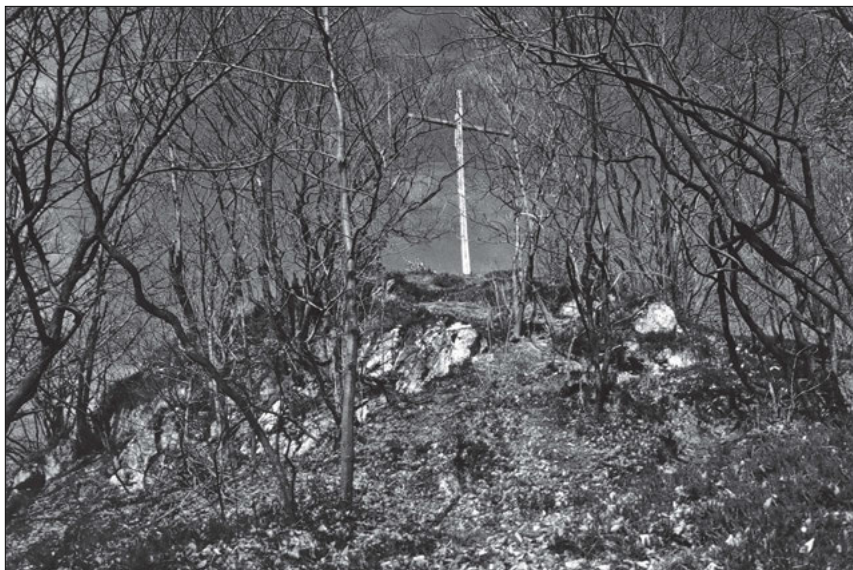
Tudi Jeterbenk je bil leta 1261 le na pergamentu prepuščen oglejskemu patriarhu Gregorju, saj so ga Spanheimi – tako kot druge gradove v okolici Ljubljane – obdržali pod nadzorom.²³⁰ Po smrti vojvode Ulrika je leta 1269 Gerloh II. Jeterbenški z vodilnimi spanheimskimi ministeriali prisegel zvestobo Ulrikovemu bratu Filipu, nato pa še sam Filipu kot oglejskemu patriarhu.²³¹ Gerloh II. se je pogosto mudil v Ljubljani, kjer je imela rodbina že konec 13. stoletja postojanko. Ciljno območje Jeterbenških je bilo sosednje loško gospostvo. Ne glede na občasne sovražnosti z Freisingom je bil Gerloh II. od konca 13. stoletja pogost gost v Škofji Loki; kot eden redkih nefreisinskih vitezov in uslužbencev je sodeloval na tamkajšnjih sodnih zborih.²³² Odkritih konfliktov je bilo konec po letu 1278, ko je bil kot goriški vitez ujet v fajdi s freisinskimi ljudmi.²³³ Udejstvovanje pri Goriških je verjetno temeljilo na nemilosti pri Tirolsko-Goriških zaradi poprejšnje zvestobe Spanheimom.

23. Oto z Jeterbenka (ARS ZL 1327 VI 23.)

24. Ulrik z Jeterbenka (ARS ZL 1327 VI 23.)

²²⁸ Oba Gerloha od leta 1207 do približno 1292: GZS 5, št. 123, 232, 310, 854; URBK_r II, št. 141, 162; FRA 31, št. 165, 168; URBK_r II, št. 278, 286; MDC IV, št. 2761; URBK_r II, št. 249; MDC IV, št. 2999, 3007; AH I, št. 11, str. 27; FRA 31, št. 361; MDC V, št. 551, 645; MDC VI, št. 27, 225; FRA 31, št. 402. Brat Gerloha II., Friderik, od leta 1270: FRA 31, št. 290.

²²⁹ URBK_r II, št. 207.

²³⁰ MDC IV, št. 2761, 2762, 2863.

²³¹ MDC V, št. 1, 3, 5.

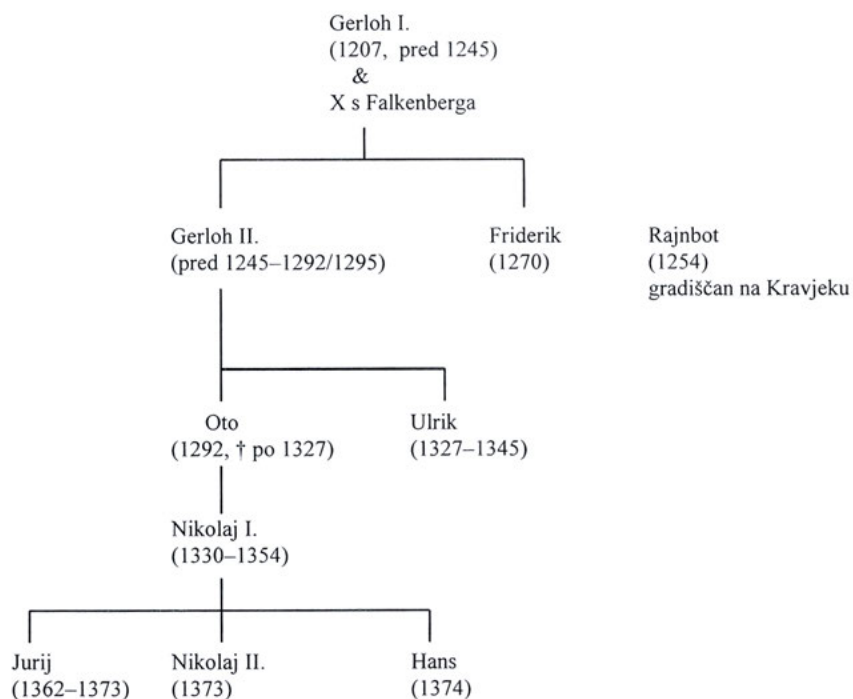
²³² FRA 31, št. 373.

²³³ FRA 31, št. 361.

Še leta 1285 je bil zato navzoč pri poravnavi grofa Alberta Goriškega s freisinškim škofom v Innichenu, leta 1290 pa z njim na Mehovem.²³⁴ Že leta 1286 pa je bil skupaj s še nekaterimi uglednimi vitezi predstavnik kranjskega plemstva pri Gospe Sveti pri ustoličenju grofa Majnharda Tirolsko-Goriškega za koroškega vojvodo, kar pomeni, da je spet prišel v milost pri deželnemu gospodu.²³⁵ Po smrti kralja Rudolfa se je leta 1292 skupaj s sinom Otom, Hartvikom Falkenberškim, Majnclinom Auersperskim, Friderikom s Kraiga, Rudolfom I. in Viljemom II. Svibenskim, Otom Kunšperškim idr. priključil protihabsburški in protimajnhardinski stranki, ki jo je v vzhodnih Alpah vodil grof Ulrik Vovbrški skupaj s salzburškim nadškofom in oglejskim patriarhom. Imenovani so celo ujeli sina vojvode Majnhardarja, Ota. Do poravnave je prišlo naslednje leto.²³⁶

Izdaja Gerloha II., ki je umrl med letoma 1292 in 1295, ni močno prizadela drugih članov rodbine. Voditelj rodbine, sin Oto († po 1327), je bil leta 1311 celo koroški komornik in eden glavnih podpornikov koroškega vojvode Henrika na Kranjskem.²³⁷ Po letu 1292 je Oto prenesel dejavnosti v Ljubljano, kjer je posloval, redno sopečatil in pričal v najrazličnejših zadevah.²³⁸ Njegovih bratov in otrok v tem obdobju v virih ni mogoče zaznati, kar priča o še vedno enotni upravi rodbinskih zadev. Šele leta 1327 se je v listinah pojavil brat Ulrik (1327–1345), čigar prodajanje posesti je že kazalo

Genealoška preglednica 12: JETERBENK

²³⁴ FRA 31, št. 393; KOMATAR 18, št. 16.

²³⁵ HHStA AUR 1286 IX 1. Gospa Sveta.

²³⁶ MDC VI, št. 225, 256. ZÖLLNER, Österreich, 118–119. Gerlohovega sina Ota je za očetovo vojaško službo dokončno poplačal salzburški nadškof šele leta 1305 (MDC VII, št. 283).

²³⁷ *Otte von Hertenberg ist charmrer des landes ze Chernden und gehört darzû mit allem <seinem gût und seine vesten> und er hat.* (DOPSCH, Verzeichnis, 461–462).

²³⁸ GZL I/6, GZL II/2, GZL VII/8, GZL VII/9, GZL I/13, GZL IX/12, GZL VII/11; HHStA AUR 1325 XII 17. Ljubljana; ARS ZL 1327 VI 23. Jeterbenk.

na gospodarski propad rodbine.²³⁹ Otov sin Nikolaj (1330–1354) je nekaj let še trpel stričevo senijorstvo, leta 1336 pa je dosegel realno razdelitev posesti.²⁴⁰ Do prve tretjine 14. stoletja so Jeterbenški prišli celo do deželnoknežjega gradu Osterberg, a so ga po nekaj letih postopno prodali (gl. Osterberg). Na njem je tedaj najbrž živel Ulrik, saj je imel leta 1344 Nikolaj pravice le do jeterbenškega grajskega kompleksa.

Stari jeterbenški grad na vzpetini Jeterbenk (kota 774) nad Katarino, ki je bil zgrajen po sredi 12. stoletja, ko se je z ministeriali in gradovi načrtno utrjevala spanheimska posest na Kranjskem, konec 13. stoletja ni več ustrežal. Ker je v osnovi najbrž šlo le za stolpasto zgradbo, so Jeterbenški do prve polovice 14. stoletja neposredno pod njim postavili še en grad (*new Herttenberch*), h kateremu je sodil še stolp Nebojša (*Neboyz*).²⁴¹ Ta po mnenju B. Otopreca priča, da je bil njegov graditelj nekoč v viteški službi v Srbiji, kjer je prav tako znan srednjeveški stolp s tem imenom (podobno tudi na Madžarskem in v Furlaniji). Med gospodarsko krizo v 14. stoletju Jeterbenški niso bili več sposobni ohraniti substance zemljiškega gospostva. Zato je Nikolaj leta 1344 prodal Šperenberško-Rajhenburškim vse tri grajske objekte kot *rechtes aigen* (alod).²⁴² Očitno so Jeterbenški tik pred propadom uspeli začasno spremeniti pravni značaj grajskega kompleksa. Deželni knez je kasneje spet uveljavil fevdno pravico, saj so bili vsi trije že opuščeni objekti leta 1444 zapisani v deželnoknežji fevdni knjigi.²⁴³ Ulrik je umrl kmalu po letu 1345, medtem ko je Nikolaj morda živel v Ljubljani. Varuh njegovih sinov Jurija (1362–1373), Nikolaja II. (1373) in Hansa (1374) je bil do leta 1366 svak Nikolaj Sommerecker, ki so mu bivši varovanci leta 1373 prodali vso preostalo posest.²⁴⁴ Kmalu nato je rodbina v moški strani izumrla, Sommerecker pa je že leta 1376 podeljeval v fevd »nekdanjo jeterbenško posest«.²⁴⁵ Za izumrtjem so hitro propadli tudi gradovi, ki so bili sredi 15. stoletja že gradišča.²⁴⁶

Ortenburški **Kamen** pri Begunjah (*Stein*) se je v virih omenjal od leta 1263, njegovi prebivalci iz bližnjega zavetišča Jame pa že od druge polovice 12. stoletja (Liukarda 1185 idr.).²⁴⁷ Grofje Ortenburški so začeli na Gorenjskem kopičiti posest od srede 12. stoletja (grof Henrik II.) kot dediščino ali doto po askvinskih sorodnikih. Precej posesti med Kranjem in Radovljico (kasnejši Nakelski urad) je leta 1252 grof Majnhard Goriški zastavil ortenburškemu grofu Hermanu II. za odškodnino. Na razcvet ortenburške posesti je ugodno delovala sorodstvena vez z briksenškim škofom Egnom, ki mu je leta 1245 grof Herman pomagal pri povrnitvi zasedenega Bleda. Kot poroku je bila Hermanu obljubljena morebitna odškodnina iz sklada celotne briksenške posesti.²⁴⁸

²³⁹ ARS ZL 1327 VI 23. Jeterbenk; GZL I/38, GZL II/11, GZL II/12; ARS ZL 1335 X 27.; GZL I/43; ARS ZL 1337 III 30.; ARS ZL 1338 IV 27.; GZL II/16; GZL II/17; ARS ZL 1342 VII 7.; ARS ZL 1345 I 21.; ARS ZL 1345 III 8.

²⁴⁰ GZL I/38, GZL I/43; GZL VII/22; ARS ZL 1338 IV 27.; GZL II/15, GZL II/16; HHSStA AUR 1339 IV 24.; GZL II/17, GZL II/18, GZL X/20, GZL X/21; ARS ZL 1342 X 18.; ARS ZL 1344 III 7.; ARS ZL 1353 IV 24.; ARS ZL 1354 I 28.

²⁴¹ Za lokalizacijo gl. JAKIČ, Gradovi, 146.

²⁴² ARS ZL 1344 III 7.

²⁴³ KOS, Topografija 1, 233: *drew purkhstal: alt Herttenberg, new Herttenberg und den Newoisse*. Burgstall (gradišče) je bil termin za opuščeno utrjeno poslopje.

²⁴⁴ ARS ZL 1362 I 21.; ARS ZL 1363 VII 25. Kamnik; GZL I/69; ARS ZL 1370 III 19.; GZL I/74, GZL I/76, GZL I/78, GZL VII/43.

²⁴⁵ GZL I/84, GZL II/32.

²⁴⁶ JAKIČ, Gradovi, 146.

²⁴⁷ SANTIFALLER I, št. 46; MDC IV, št. 2805. Ne pa že leta 1145 kot meni S. Adam, češ da naj bi se tedaj po njem imenoval neki Engelskalk *Lvegel*. Verjetno je šlo za ministeriala krškega škofa Romana, ki je bil izstavitelj listine. Isto velja za Burkharda *de Steine*, ki se omenja v krški listini iz leta 1152 (MDC III, št. 917. Gl. ADAM, Donesek, 7, 13, 14).

²⁴⁸ GZS 5, XLVII in št. 854; URBK I, št. 67; URBK II, št. 196. Gl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 401; ADAM, Donesek, 7; ŽONTAR, Kranj, 19, 26–27; SIMONIČ, Kočevsko, 54.

Nastanka Kamna na strmi pečini v ustju doline Drage časovno ni mogoče natančno določiti. Morda je celo stal že pred ortenburškim prihodom. Vseskozi so na njem živeli ortenburški ministerialni gradiščani, kasnejša klientela, ki so se od srede 13. stoletja naprej imenovali po gradu, po dvoru v Begunjah ali kot Poschi. Šlo je za sorodnike iz tesnih sorodstev zgornjegorenjskega nižjega plemstva.²⁴⁹ Njihov odnos do gradu je bil do srede 14. stoletja gradiščanski – tako kot na vseh ortenburških gospostvih (gl. gradove Čušperk, Lož, Waldenberg itd.). Že leta 1263 so bili na Kamnu štirje gradiščani, kar priča o pomenu gradu: brata Ulrik in Markvard, Rudiger in Majnhard *Ploz* (Posch?).²⁵⁰ V 14. stoletju se je med letoma 1327 in 1343 kot gradiščan omenjal Geiselher (»iz Begunj«).²⁵¹ Takrat se stanovalci, ki so izhajali iz omenjenega Geiselherja, niso več imenovali le »gradiščani na Kamnu«, pač pa so za Ortenburžane opravljali gradiščanstvo tudi na drugih gradovih.²⁵² Grajski kompleks se je razvijal iz mogočnega, še danes bivalnega ohranjenega stolpa na zahodnem delu pomola (blizu je bilo jamsko zavetišče). Do 14. stoletja se je razširil na vzhodni konec skalnatega hrbta, kjer je nastal razvitejši stolpast palacij. V novejšem delu so verjetno sedeli vitezi, ki so prvotno prejeli v začasno upravo stari stolp skupaj z zavetiščem Jama. Zato se je leta 1377 grajski kompleks v listini grofa Friderika Ortenburškega delil na *Nider- und Oberstain*.²⁵³ Kasneje so imeli novi del v dednem fevdu, zato je službeni naslov gradiščana sčasoma odpadel. Vse pogosteje so se imenovali le po Kamnu (Stainer), ki je postajal njihov sedež in oblikoval rodbinsko tradicijo. Poleg njih so na stari stolp konec 14. stoletja Ortenburžani naselili zamenljive gradiščane iz različnih zgornjegorenjskih rodov. Tedaj sta bila na Kamnu naslednja gradiščana: Jurij iz Poljč med letoma 1390 in 1403,²⁵⁴ leta 1407 pa Ahac Grimščicer.²⁵⁵

²⁴⁹ PLETERSKI, Bled, 102 sl.

²⁵⁰ MDC IV, št. 2805.

²⁵¹ KA Čedad, Pergamena Bojani, št. 36: 1327 X 12. Šmartin; ARS ZL 1344 III 7. O upravi LACKNER, Ortenburg, 192.

²⁵² Npr.: Geiselher s Kamna je bil leta 1372 gradiščan na Waldenbergu (ARS ZL 1372 IV 18.), leta 1392 prav tam Nikel s Kamna skupaj z Viljemom Lamberskim (ARS ZL 1392 XI 7.). Njihovi neposredni sorodniki so imeli dvore tudi v Seničnem, v Begunjah, na Bregu (več v: ADAM, Kamen, 10–25).

²⁵³ ARS ZL 1377 XI 23. Za razvoj grajskega kompleksa gl. FISTER, Kamen, 12 sl.; STOPAR, Stavbe 6, 80–89.

²⁵⁴ ARS ZL 1390 III 5.; HHSa AUR 1403 IV 30.

²⁵⁵ HHSa AUR 1407 III 13. Radovljica.

Kamnik (Stein): ministeriali grofov Andeških, poimenovani po Kamniku, so poznani že iz listine iz let 1143–1147 (Karel).²⁵⁶ Rod, ki je do začetka 13. stoletja navezal sorodstvene vezi s skoraj vsemi andeškimi ministeriali na Gorenjskem, je najbrž začel Gerloh Velesovski (tako imenovan 1147/1154), po materi nečak Majnharda Schababa iz Kokre. Slednji se je skupaj z domnevnim Gallom (Otwin) in sorodnikom Adalbertom omenjal tudi v letih 1150–1154.²⁵⁷ Zdi se, da se je Gerloh ok. leta 1155 iz Velesovega preselil v Kamnik in se poslej (do 1177) imenoval le še po mestu. Kamniški (in še vsaj Mengeški, Mekinjski ter seveda Galli) so bili bavarskega izvora, saj so na najvažnejši kranjski grad Andeški običajno naselili zveste bavarske ministeriale. Schababov razprostranjen rod (Kokra, Kovor, Gutenberg) je morda izhajal iz ministerialov neandeškega izvora, ki so jih podedovali Andeški do srede 12. stoletja po sorodnikih Sofije Weimar – Orlamünde, poročene z grofom Bertoldom II. Ministeriali Kamniški so vsaj do leta 1228 izvajali gradiščanstvo na najpomembnejšem andeškem gradu nad meščansko naselbino, ki je imela do tedaj tolikšen pomen kot Ljubljana. O pomenu kraja so pričala tudi občasna poimenovanja grofov Andeških po Kamniku. Nastanek manjše utrdbe na mestu kasnejšega Spodnjega (Malega) in Zgornjega (Starega) gradu se celo domneva že za konec 10. stoletja, ko je bil Kamnik poleg Kranja v 11. stoletju najpomembnejše oporišče kranjskih mejnih grofov.

Grofje Andeški so imeli v Kamniku dva gradova: Zgornjega na hribu severovzhodno od naselbine (z grajsko kapelo) nad cesto v Tuhinjsko dolino (glavna srednjeveška pot med Kranjsko in južno Štajersko), in Spodnjega (Malega). Oba sta se prvič omenjala leta 1202 (*duo castella de Staine*).²⁵⁸ Zgornji grad so sestavljali stolp, pomožni prostori, vodni jarek in obrambno obzidje v obliki poznosrednjeveškega palacija. Grad je nastal že vsaj konec 11. stoletja.²⁵⁹ Tudi po letu 1228 in za časa gospodovanja Babenberžanov, Spanheimov, Tirolsko-Goriških in Habsburžanov je bil namenjen bivanju

²⁵⁶ GZS 4, št. 195: med 1143–1147 *Karolus*.

²⁵⁷ SCHLÖGL, trad. št. 19. KOS, Ministeriali, 194 sl.

²⁵⁸ GZS, 5, XLI–XLII, št. 15: *dominus Gerlochus purgravius de Staine* leta 1202.

²⁵⁹ ZUPANČIČ – ŽONTAR, Kamnik, 61–62; STOPAR, Stavbe 7, 64.

gradiščanov.²⁶⁰ Istočasno je grad upravljalo več gradiščanov, obvezno pa je bilo njihovo stalno bivanje na gradu, kar je dajalo službi značaj gradiščanstva po grajskem pravu: od leta 1293 do 1319 je bil gradiščan Wernher iz Škofje Loke, leta 1312 Nikolaj iz Kamnika, med letoma 1327 in 1368 Gerloh Stuppel iz Kamnika,²⁶¹ med letoma 1402 in 1404 Pirs iz Doba²⁶² in leta 1407 Ulrik z Limberka²⁶³ (gl. tudi nadaljevanje). Njihovo število je zahtevalo več prostorov, še posebej ker so se zmanjšale bivalne kapacitete na Spodnjem (Malem) gradu, ki je konec 13. stoletja pogorel in ga z izjemo kapele in bergfrida niso več obnovili. Zato so v tem času zgornji grajski kompleks povečali. Grad je bil sedež kamniškega deželno knežjega gospostva in deželskega sodišča ter kot zastavščina doživil usodo kopice drugih v deželno knežji lasti. Malo pred letom 1407 je Zgornji Kamnik postal zastavno gospostvo. Kot takega so ga imeli v zastavi Svibenski oz. njihova avstrijska veja, od leta 1407 pa tudi Wallseejevci.²⁶⁴

Rod nekdanjih andeških ministerialov je preživel srednji vek. V 14. stoletju je živel na spodnjem (Malem) gradu na griču sredi srednjeveškega mesta. V Malem gradu s prvotno enonadstropno palacijsko zgradbo, izpostavljenim stolpom, najbrž pa tudi že enonadstropno (do srede 13. stoletja že dvonadstropno) kapelo so imeli grofje Andeški in njihovi nasledniki v letih 1180/1195–1269 celo kovnico. Do prve polovice 13. stoletja je prišlo do večjih prezidav: prvotni palacij so opustili in pozidali novega z večjo kletjo, grajski pomerij so razširili z daljšim obzidjem, preurejen je bil del stolpa s kapelo. Palacij je konec 14. stoletja pogorel in ga niso več obnovili. Funkcijo sta obdržala le še kapela in bergfrid, ki je imel kot samostojna utrdba bivalni pomen do začetka novega veka, ko se je (morda v potresu leta 1511) podrl. Bergfrid je nato zamenjala manjša opazovalnica.²⁶⁵ Od 12. do 15. stoletja je bilo za domači ministerialni rod značilno ime Gerloh, ki so ga kasneje prevzele tudi druge vzhodnogorenske plemiške družine (s Kolovca, Kolovrata); zato je njihovo identificiranje brez primerjav grbov težko (gl. pečat št. 25).²⁶⁶ V zadnji četrtini 13. stoletja je bil na čelu Gerloh IV.²⁶⁷ Nečakinja Agnes je bila leta 1293 ministerialka grofa Alberta Goriškega, ki ji je dovolil poroko z vitezom Wernherjem iz Škofje Loke. Ta ministerialni odnos je izviral morebiti iz goriškega prevzema manjšega dela posesti in ljudi na Gorenjskem po Andeških, tako kot se je to zgodilo z delom andeških gospostev na Dolenjskem. Možno je celo, da je Agnes izhajala iz mešanega zakona med nekim goriškim ministerialom (-ko) in Kamniškim in je po delitvi otrok pripadla Goriškim.²⁶⁸ Wernher Škofjeloški pa je bil iz pomembne gorenjske rodbine freisinških ministerialov in se je omenjal že leta 1283. V letih 1293–1319 je živel kot gradiščan na Zgornjem gradu. Vsi »pravi« Kamniški, ki so se omenjali v 14. stoletju, so izhajali iz omenjenega Gerloha, stranskih vej pa v virih ni mogoče zaslediti. Gerlohov sin Nikolaj se

25. Nikolaj I. s Kamnika
(ARS ZL 1304 V 20.)

²⁶⁰ Leta 1338 so Habsburžani grofom Ortenburškim podelili v fevd Zgornji grad. Čez tri leta so ga podelili Rajnherju Schenku z Ostrovice, ki ga je kupil od Gregorja iz Kamnika (TANGL 36, 150, 162–163; HHSStA AUR 1341 X 4. Dunaj. HAUPTMANN, Erläuterungen, 412).

²⁶¹ BRUNNER, št. 5, 6, 12, 25, 45, 59, 60.

²⁶² ARS ZL 1402 IX 14.; ARS ZL 1404 IV 6.

²⁶³ ARS ZL 1407 VIII 13.

²⁶⁴ DOBLINGER, Wallsee, 397; BIZJAK, Ratio, passim.

²⁶⁵ SAGADIN, Kamnik, 7 sl.; STELE, Kamnik, 70 sl.; ZUPANČIČ – ŽONTAR, Kamnik, 62–63; STOPAR, Stavbe 7, 69–73.

²⁶⁶ OTOREPEC, Prebivalstvo, 67.

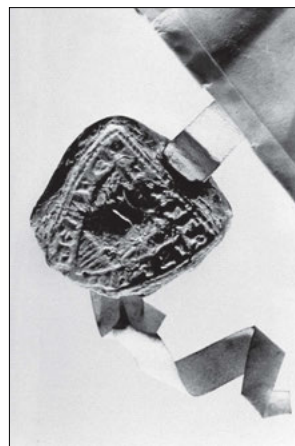
²⁶⁷ ARS ZL 1277 IV 26. Kamnik. Leta 1286 je bil med pričami v listini freisinškega škofa in ortenburškega grofa uvrščen na prvo mesto, ne upošteva klerikov (FRA 31, št. 397).

²⁶⁸ FRA 31, št. 405. V listini se je imenovala kot hči pokojnega Valterja, ki je bil brat nekega Gerloha in se je omenjal še leta 1260 (gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 90). Glede Wernherja iz Škofje Loke: FRA 31, št. 373; ARS ZL 1319 X 31.

je prvič omenjal leta 1298, leta 1312 je kot gospod sopečatil v Ljubljani, leta 1316 pa je bil tituliran kot vitez. Žena Diemut je bila iz rodu Škofjeloških.²⁶⁹ Leta 1330 so se prvič omenjali njuni otroci Nikolaj II., Gerloh V., Elizabeta in Diemut. Gerloh V. se je zadnjič omenjal leta 1361, dejavnejši Nikolaj II. pa je umrl pred letom 1379.²⁷⁰ Konec stoletja sta bila dejavna njegov sin Heidel (1379–1402) in nečak (sin brata Hansa I.) Hans II. (1372–1393). Dejavnost, ugled in gospodarska moč tega rodu so bili stabilni, a povprečni. Nikoli niso bili mestni in deželni funkcionarji, sorodstvo pa so iskali med gorenjskim srednjim plemstvom. Zadnji član je bil Gašper, ki je umrl konec 15. stoletja.²⁷¹ Čeprav so Kamniški živeli v bergfridu Spodnji grad, ta niti v 14. stoletju ni bil v celoti njihov. Pred letom 1353 so imeli pravico bivanja (*purksass ... an der nidern vest*) Nikolaj s Črnelega, zatem Konrad IV. Gall, po letu 1353 Nikolaj s Kolovca, pred letom 1362 pa skupaj s Kolovškim tudi Nikolaj Sommerecker (*haus und purksas*). Iz dveh listin je razvidno, da sta si črnelski del razdelila Gall in Sommerecker.²⁷² Vprašanje je, če je bil Mali grad tedaj pravno (ne pa seveda arhitekturno) ganerb, saj je bil, sodeč po upravičencih, le občasno zaseden.

Razglejmo se še med pomembnejšimi mestnimi prebivalci izpred začetka 15. stoletja. Naselje se je kot trg prvič imenovalo na začetku 13. stoletja, meščani (*cives*) pa leta 1229. Vsekakor je bil Kamnik tedaj že mestna naselbina.²⁷³ Z vitezi Kamniškimi so bili najbrž v sorodu Kolenci, vendar ti niso živeli na enem od kamniških gradov, pač pa v mestu. Eberhard je imel leta 1304 v pečatniku enak grb (orel), kot priča je kotiral višje kot vsi ljubljanski plemeniti meščani, v Ljubljani pa je bil nekaj časa sodnik. Člani rodbine so se imenovali tudi po bližnjih Mekinjah, kjer je bil njihov izvorni sedež. V 14. in 15. stoletju se je na Gorenjskem in v Ljubljani omenjalo še nekaj Kolencev (gl. Ljubljana).²⁷⁴

Andeški ministerialni izvor so imeli, sodeč po grbu, plemiči, ki so se imenovali po bližnjem stolpastem dvoru Zaprice, včasih pa samo z vzdevkom *Dienger*. V Kamniku so imeli hišo. Že leta 1229 se je kot priča vojvode Ota VII. Meranskega omenjal Ulrik iz Diengna.²⁷⁵ Verjetno je nastopal že kot domačin, ki se po smrti grofa Henrika Andeškega tako kot Konrad Gall ni vrnil na Bavarsko. Prišel je iz Unter- ali Ober Diengna pri Erdingu ali pa iz Deinunga (Diningen) pri Wofratshausnu. Tam so se Diengerji omenjali že v 12. stoletju, nekateri (Albero, Konrad, Henrik) pa še v 14. stoletju.²⁷⁶ Friderik »iz Zaprice«, sin ali vnuk pokojnega Ulrika *Dyenarii*, se je omenjal leta 1301, ko je prodajal samostanu v Gornjem Gradu hišo v Kamniku.²⁷⁷

26. Friderik (Dienger) iz Zaprice (ARS ZL 1316 XII 19.)

27. Witig z Limberka (ARS ZL 1303 VIII 4.)

²⁶⁹ ARS ZL 1298 XI 24. Kranj; FRA 35, št. 472; GZL VII/13; ARS ZL 1316 XII 19. Velesovo. Nikolaj je umrl pred letom 1330 (ARS ZL 1330 V 25.). Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 84–85.

²⁷⁰ ARS ZL 1330 V 25.; ARS ZL 1361 VII 31.; HHSStA AUR 1379 VIII 5. Leta 1353 je bil Nikolaj med pričami v Pazinu, ko se je grofica Katarina Goriška odpovedala dediščini po očetu in bratih, grofih Celjskih. (ARS ZL 1353 III 29. Pazin). Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 76, 85.

²⁷¹ OTOREPEC, Pečati, 51; OTOREPEC, Prebivalstvo, 68. HHSStA AUR 1379 VIII 5.; ARS ZL 1402 IX 14.

²⁷² KOMATAR 18, št. 97; KOMATAR 19, št. 134.

²⁷³ Enkrat med letoma 1143 in 1147 se je poleg *comes Bertoldus de Stein* (Andeški) omenjal tudi njegov ministerial *Karol de Stein*. Leta 1156 pa še *Gerloh senior de Stain* (OTOREPEC, Pečati, 51–52; OTOREPEC, Prebivalstvo, 75).

²⁷⁴ OTOREPEC, Prebivalstvo, 68; KOS, O izvoru, 17–18, 30 (rodovnik). Glede Kolencev: GZL II/2, GZL VII/7; ARS ZL 1301 VIII 20. Mekinje; ARS ZL 1304 III 20. (ali 22.?).

²⁷⁵ SCHLÖGL, trad. št. 10; GZS 5, št. 497. Po H. Pircheggerju so bili Zapriški kamniška veja andeških ministerialov »iz Diengna« na Bavarskem, ki so jih v Slovenj Gradec naselili Andeški. Druga veja naj bi se iz Slovenj Gradca odselila v Gradec. Dejansko so imeli Zapriški v 14. stoletju v grbu volčjo ali pasjo glavo, tako kot slovenjgraška veja (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 177).

²⁷⁶ SCHLÖGL, trad. št. 31, 35d, 49b, 50, 51, 55; list. št. 121.

²⁷⁷ CKL, št. 71: grb v pečatu ima volovsko (?) glavo. Šele leta 1316 je imel grb z volčjo glavo (NŠAL ZL 1316 V 17. Kamnik; ARS ZL 1316 XII 19. Velesovo).

28. Merchel Stuppel iz Kamnika (ARS ZL 1405 V 29.)

Njegov položaj med kamniškim in okoliškim plemstvom je nihal.²⁷⁸ Vzdevek Dienger je še vedno pogosto rabil, kar je pričalo o močni rodbinski zavesti (gl. pečat št. 26).²⁷⁹ Sin Wernher, ustanovitelj jabeljske veje Diengerjev, se je omenjal prvič leta 1310, leta 1318 pa že kot »iz Jabelj«. Tamkajšnji dvorec je morda priženil enkrat do tega leta.²⁸⁰ Brat Ulrik se je omenjal med letoma 1309 in 1348.²⁸¹ Do srede 14. stoletja se je rodbina povezala tudi s plemiči iz Strmola.²⁸² Še največji ugled je pozneje imela Katarina, med letoma 1382 in 1394 priorisa v Velesovem, ki je bila zadnja znana članica zapriške linije Diengerjev.²⁸³

Po Kamniku se je pogosto imenoval Witig z Limberka pri Moravčah. V grbu je imel lilijo (gl. pečat št. 27). Okoli leta 1352 je bil v sorodu s plemenitimi meščani Zaendli. Leta 1402 se je kot Kamniški omenjal njegov sin Andrej.²⁸⁴ Mnogo pomembnejši za Kamnik so bili Stuppli. Konec 13. stoletja je Friderik Stuppel iz Slovenj Gradca osnoval kamniško vejo, ki jo je s pomočjo drugačnega grba (grbovna podoba: roža; gl. pečat št. 28) lahko razlikovati od ostalega plemstva. Friderik je bil razpet med obe mesti, vendar se zdi, da je bil bolj naklonjen Kamniku in da se je tam večkrat zadrževal (gl. Slovenj Gradec). Do smrti (pred 1327) je med Kamničani še imel značaj prišleka, kar se je odražalo v imenovanju »iz Slovenj Gradca« in v povprečnem ugledu med tamkajšnjim plemstvom.²⁸⁵ Sedenju na dveh sedežih se je odpovedal sin Gerloh, ki se je imenoval le Stuppel ali kar »iz Kamnika«. V virih se je prvič pojavil leta 1312. Od leta 1320 je vrsto let držal sodniško čast (verjetno deželno, morda pa je bil sodnik v kolegiju zakupnikov mestnih financ in sodišča; gl. Ljubljana), med letoma 1327 in 1368 pa je bil gradiščan na Zgornjem gradu v Kamniku.²⁸⁶ Umrl je okoli leta 1368. Sin Merchel ni napravil tako bleščeče kariere,²⁸⁷ pač pa je šel po očetovih stopinjah Erhard, ki je bil med letoma 1370 in 1381 mestni sodnik.²⁸⁸ K Stupplom je sodil tudi Pankrac, ki se je omenjal med letoma 1385 in 1389. Leta 1405 je skupaj z Merchlom sopečatil dve listini neki Pankrac

²⁷⁸ Po položaju med pričami v listinah: zadnji med plemiči in pred meščani leta 1304, 1310, 1312 (ARS ZL 1304 V 20.; NŠAL ZL 1309 XII 21. Kamnik; ARS ZL 1310 VI 23.; ARS ZL 1312 V 16.). Leta 1304, 1307, 1312 je bil med prvimi (ARS ZL 1304 VIII 28.; NŠAL ZL 1307 XII 15. Kamnik; NŠAL ZL 1312 X 13. Kamnik). Leta 1305, 1306 je bil na sredinskih pozicijah (ARS ZL 1305 II 14. Kamnik; NŠAL ZL 1306 IV 20.).

²⁷⁹ Leta 1304, 1306, 1310, 1312 kot »Fric Dynger« ali »Diener« (ARS ZL 1304 V 20.; NŠAL ZL 1306 IV 20.; ARS ZL 1310 VI 23.; ARS ZL 1312 V 16.); kot »Fric Dienger iz Zaprice leta 1304, 1312 (ARS ZL 1304 VIII 28.; NŠAL ZL 1312 X 13. Kamnik); leta 1307 in 1316 kot »Fric iz Zaprice« (NŠAL ZL 1307 XII 15. Kamnik; NŠAL ZL 1316 V 17. Kamnik; ARS ZL 1316 XII 19. Velesovo).

²⁸⁰ ARS ZL 1310 VI 23. Leta 1321 in 1323 se je spet omenjal le kot »Dienger« (ARS ZL 1321 X 13.; NŠAL ZL 1323 IX 17.). Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 91.

²⁸¹ NŠAL ZL 1309 XII 21. Kamnik; ARS ZL 1348 III 12. Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 91–92.

²⁸² Npr. leta 1319 je bil Ulrik Dienger že v svaštvo z Jakobom iz Strmola (ARS ZL 1319 X 31.).

²⁸³ HHStA AUR 1382 VIII 24.; ARS ZL 1394 VIII 5.

²⁸⁴ ARS ZL 1334 I 21.; ARS ZL 1339 IV 24.; ARS ZL 1349 X 3.; ARS ZL 1352 VIII 14.; ARS ZL 1402 IX 14. Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 92.

²⁸⁵ MDC VI, št. 452; ARS ZL 1304 VIII 28.; NŠAL ZL 1306 IV 20.; NŠAL ZL 1307 XII 15. Kamnik; NŠAL ZL 1312 X 13. Kamnik; NŠAL ZL 1322 V 6. Kamnik; ARS ZL 1327 I 26. Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 74. Kot priča je bil med plemiči vedno uvrščen v »zlato« sredino.

²⁸⁶ ARS ZL 1312 III 12. Kamnik; ARS ZL 1320 IX 15.; ARS ZL 1321 X 13.; NŠAL ZL 1322 V 6. Kamnik; NŠAL ZL 1323 V 13.; ARS ZL 1323 VII 25. Kamnik; ARS ZL 1327 II 24.; NŠAL ZL 1330 IX 29.; ARS ZL 1335 IV 24.; ARS ZL 1337 III 17.; ARS ZL 1346 VII 4.; ARS ZL 1349 X 3.; ARS ZL 1349 X 12.; ARS ZL 1349 XII 20.; ARS ZL 1367 IX 6.; KOMATAR 19, št. 170. Leta 1322 se je omenjal tudi Gerlohov brat Jakel (ARS ZL 1322 II 5. Kamnik). Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 76–77. Dajanje mestnega sodišča v zakup iz rok mestnega oskrbnika ali pa uradniško izvajanje urada je bilo v Kamniku v navadi še konec 15. stoletja. Šele leta 1489 je cesar Friderik III. dovolil meščanom, da sami volijo sodnika (OTOREPEC, Pečati, 58).

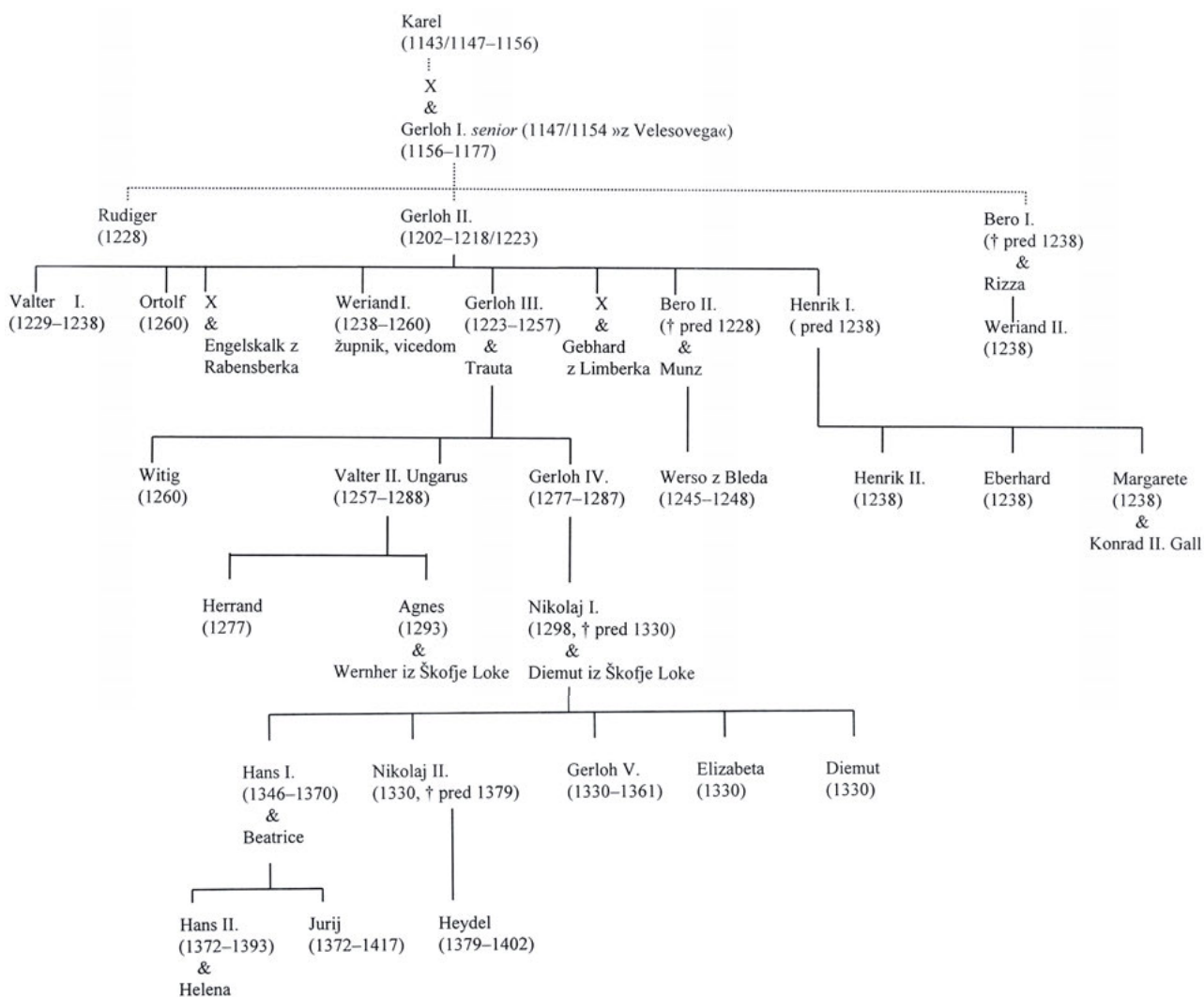
²⁸⁷ NŠAL ZL 1397 XII 6.; KOMATAR 19, št. 170; ARS ZL 1403 IX 10.; ARS ZL 1405 I 27.; ARS ZL 1405 V 29.; ARS ZL 1407 IV 17. Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 83.

²⁸⁸ NŠAL ZL 1359 XI 21.; ARS ZL 1360 IX 1.; KOMATAR 19, št. 170; ARS ZL 1370 VIII 10.; ARS ZL 1372 II 9.; ARS ZL 1372 III 21.; ARS ZL 1372 IX 28.; ARS ZL 1374 XI 11., ARS ZL 1380 IV 8. Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 74.

iz Mokronoga, v katerem identificiramo omenjenega Stuppla.²⁸⁹ Kamniška veja Stuppljev je izumrla v 15. stoletju.

Med priseljeno plemstvo viteškega izvora v 14. stoletju štejemo tudi viteza Konrada iz Velikovca, ki se je prvič omenjal v Kamniku leta 1315.²⁹⁰ Žena Katarina je bila s Himmelberga na Koroškem. Sin Hans se je leta 1339 skupaj s prvo ženo Zeldo še imenoval po Velikovcu, do leta 1346 pa z drugo ženo Beatrice po Kamniku. Družina se je socialno povezala s okoliškim plemstvom, npr. s Kolovškimi.²⁹¹ Po Kamniku se je imenoval tudi plemiški rod, ki se je prvič pojavil v virih leta 1351 s Hansom. Edini so imeli za grb trikotnik (gl.

Genealoška preglednica 13: KAMNIK

²⁸⁹ V listinah ARS ZL 1385 VI 22. in KOMATAR 19, št. 251 je imel Pankrac enako grbovno podobo v pečatu kakor ostali Stuppli (cvet). V ARS ZL 1405 I 27. in ARS ZL 1405 V 29. pa je njegov grb vseboval dva prekržana meča ali bakli. Poleg tega redko ime Pankrac utrjuje domnevo, da gre za isto osebo.

²⁹⁰ NŠAL ZL 1315 X 18.

²⁹¹ V obeh listinah gre za pečat z istim grbom (ARS ZL 1339 IV 24.; ARS ZL 1346 VII 4.). B. Otorepec je zaradi dveh žena sodil, da je šlo za dve različni osebi. Z drugo ženo ga je navajal vse do leta 1359 (OTOREPEC, Prebivalstvo, 72).

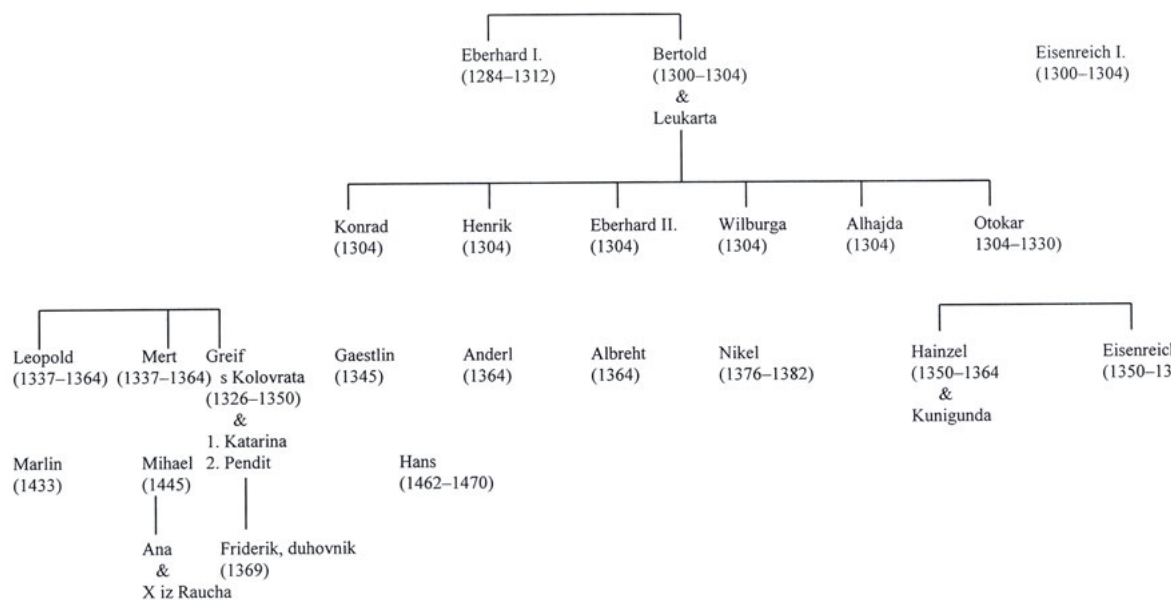

29. Hans s Kamnika (ARS ZL 1367 VI 19.)

pečat št. 29). Hans je v 60. letih prisegel zvestobo grofom Celjskim in bil nekajkrat v njihovem spremstvu. V 70. letih sta se omenjala še njegova sinova Hansel in Jurij, zatem o njih ni več vesti.²⁹²

Po številu podeželskega in mestnega ministerialnega plemstva ter po premoženju plemenitega meščanstva je bil Kamnik takoj za Ljubljano. V mestu so se pomeščanili tudi priseljenci iz okoliških najnižjih plemiških slojev, ki so prišli med plemenite. Takšno pot je ubral najpomembnejši meščan prve polovice 14. stoletja Tomaž Zaendel, prvič omenjen leta 1309. V listini iz leta 1316 se razkrije njegov izvor iz dvora v Zalogu pri Šenčurju. Šele leta 1332 se je izrecno omenjal kot meščan, deželski sodnik pa je bil že leta 1317 in 1322. Leta 1316 mu je vojvoda Henrik Koroški potrdil osvoboditev od davkov in vseh drugih obvez za njegovo hišo v Kamniku, ki jo je kupil od pisarja Ludvika.²⁹³ Sin Jurij, poročen z Margareto z Limberka, je bil dejaven med letoma 1329 in 1363 (leta 1370 je bil pokojni), hči Margareta pa je bila poročena z meščanom Jakobom.²⁹⁴

Genealoška preglednica 14: KOLENC

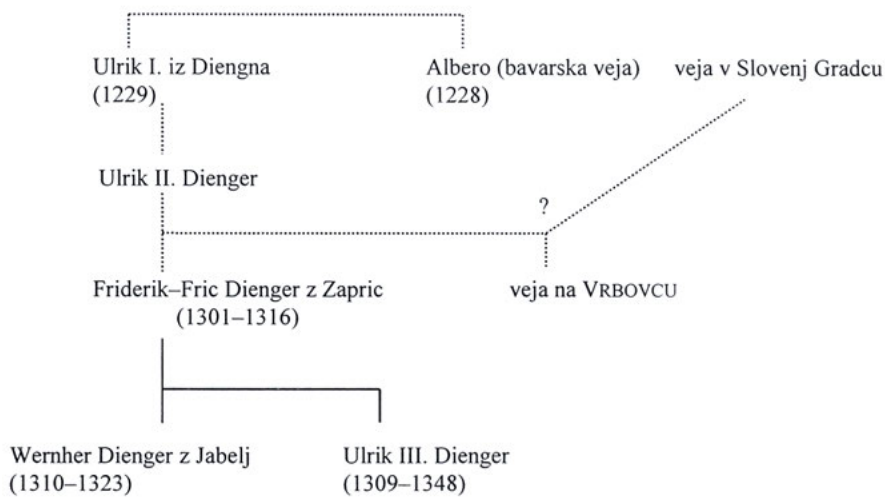

²⁹² ARS ZL 1351 I 9. Celje; ARS ZL 1353 VII 4.; ARS ZL 1359 III 1.; ARS ZL 1365 IV 22.; ARS ZL 1370 VIII 10.; ARS ZL 1372 III 21.; ARS ZL 1372 IX 28. Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 78.

²⁹³ NŠAL ZL 1309 XII 21. Kamnik; ARS ZL 1310 VI 23.; ARS ZL 1312 V 16.; NŠAL ZL 1312 X 13. Kamnik; NŠAL ZL 1316 I 1. St. Zenoberg; ARS ZL 1316 XII 19. Velesovo; ARS ZL 1317 VII 16.; ARS ZL 1321 X 13.; ARS ZL 1322 II 5. Kamnik; ARS ZL 1322 X 2.; ARS ZL 1323 VII 25. Kamnik; ARS ZL 1325 VIII 10.; ARS ZL 1327 I 26.; NŠAL ZL 1329 IV 24. Kamnik; NŠAL ZL 1330 V 25.; NŠAL ZL 1330 IX 29.; MDC IX, št. 428; ARS ZL 1332 I 21.; NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; HHStA AUR 1333 III 2.; ARS ZL 1335 IV 24.; ARS ZL 1345 XII 13.; ARS ZL 1349 X 3. Gl. OTOREPEC, Prebivalstvo, 89-90.

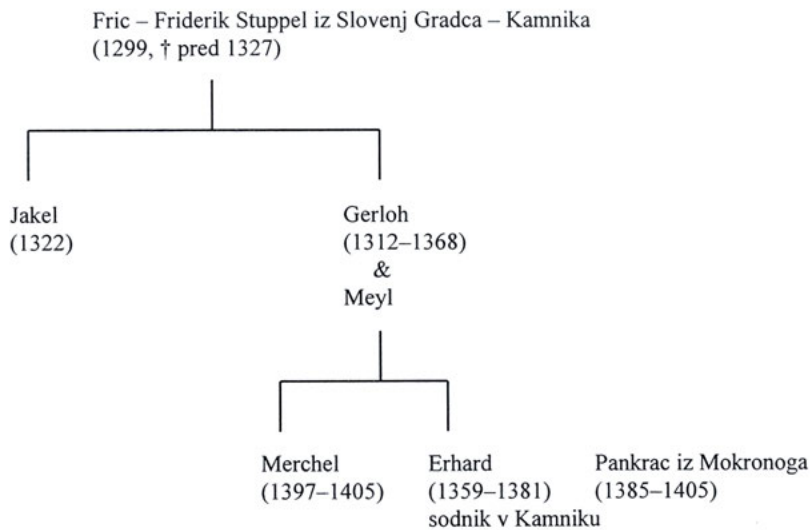
²⁹⁴ NŠAL ZL 1329 IV 24. Kamnik; ARS ZL 1349 X 12.; ARS ZL 1352 VIII 14.; NŠAL ZL 1359 XI 21.; ARS ZL 1363 IV 17.; ARS ZL 1370 IV 10.; ARS ZL 1372 II 9.

Genealoška preglednica 15: ZAPRICE

Katarina
(1382-1394)
priorisa v Velesovem

Genealoška preglednica 16: STUPPEL

Klevez (*Klingenfels*) je bil zgrajen v upravne namene obsežne freisingške posesti na Dolenjskem, ki jo je Freising kopičil od srede 11. stoletja.²⁹⁵ Gradnja je šla po predpisanem postopku: vojvoda Ulrik III. je leta 1265 kot kranjski gospod in imetnik gradbenega regala dovolil škofu Konradu zgraditi grad pri vasi Slape ali kje drugje. Razlog za gradnjo je bil najbrž v propadanju freisingške posesti, ki jo je Freising želel trdneje povezati, čeprav proces s tem

²⁹⁵ BLAZNIK, Gospostva, 5.

ni mogel biti zaustavljen.²⁹⁶ Prvotno poslopje je bilo stolpaste oblike in se je imenovalo že čez dve leti, ko ga je imel Leonhard (morebiti Gutenberški?) kot oskrbnik freisinških dolenjskih posesti.²⁹⁷

Freisinška posest je bila na Dolenjskem razdeljena med upravna središča Prežek, Gutenwerd in Klevevž. Upravo posesti je vodil klevevški oskrbnik (oficial), ki je bil na Klevevžu obenem tudi gradiščan. Prežeški gradiščan ni imel upravno-gospodarskih nalog. Gradiščanstvo (*burghut*) po grajskem fevdnem pravu je bilo včasih plačano z navadnimi, ne pa grajskimi fevdi in večinoma z natančno določeno enoletno gažo v denarju ali/in naravi.²⁹⁸ Leta 1301 je prevzel nominalno gradiščanstvo in oskrbništvo nad Prežekom in Klevevžem ter trgov Gutenwerd, tj. nad vso freisinško posestjo na Dolenjskem (*und alles sein urbor auf der Marich*), Rudolf I. Svibenski. Pisni reverz o prevzemu je eden redkih izčrpnih seznamov pravic in obveznosti v tem času. Rudolfove naloge deli na gospodarske (*pflēge*) – uprava posesti, letno obračunavanje dohodkov in izdatkov, nadzor uradnikov, ter na gradiščanstvo (*burchgrafschaft*) – varstvo s stražarji in vratarji: Služba je bila plačana z večjo količino žita in vina.²⁹⁹ Po škofovi smrti je Rudolf zasedel freisinško posest, ki jo je moral novi škof odkupiti (do leta 1315), še prej pa je Rudolf temeljito opustošil Prežek in Klevevž, zato sta bila oba gradova leta 1317 obnovljena in razširjena.³⁰⁰ Leta 1313 ju je po krajšem sporu dobil v šestletno varstvo (*burchūt*) in bivanje (*behausen*) Konrad iz Škofje Loke.³⁰¹ A že pred letom 1320 je Rudolf I. Svibenski spet prejel gradiščanstvo na Prežeku, na Klevevžu pa Merchel iz Gutenwerda.³⁰²

Po habsburškem prevzemu Kranjske leta 1335 se je položaj freisinških gospojev poslabšal. Vojvoda Rudolf IV. si je kot deželni gospod lastil dedno

²⁹⁶ *castrum sive municionem circa villam Zlap vel in alio loco quem in Marchia super predio ecclesie Frisingensis duxerit eligendum* (FRA 31, št. 245). Gl. BLAZNIK, *Gospostva*, 10–11.

²⁹⁷ FRA 31, št. 272. Gl. BLAZNIK, *Gospostva*, 11; KOMELJ, *Dolenjska*, 62.

²⁹⁸ Nekaj oskrbnikov: Leonhard leta 1267 (FRA 31, št. 272) in 1269 (FRA 31, št. 280), Gutman okoli leta 1306 (BLAZNIK, *Urbarji*, 174). Gradiščani: Herman leta 1345 (ARS ZL 1345 II 10.), Engelhard do leta 1396 in Jurij s Starega gradu od leta 1397 (BLAZNIK, *Urbarji*, 259). Maloštevničnost znanih oskrbnikov in gradiščanov ne preseneča: zastavni imetniki in uzurpatorji so gospodarili s svojimi ljudmi, ki jih zato sicer izčrpnih freisinških viri niso poznali. Pri znanih pa gl. specifikacijo plačil za njihovo službovanje. Gl. tudi BLAZNIK, *Gospostva*, 11–12; BLAZNIK, *Urbarji*, 72–73, 86–87.

²⁹⁹ FRA 35, št. 443.

³⁰⁰ BLAZNIK, *Gospostva*, 11.

³⁰¹ FRA 35, št. 494.

³⁰² BLAZNIK, *Gospostva*, 11–12.

odvetništvo nad cerkvenimi posestmi. Leta 1362 je klevevsko gospostvo zastavil Viljemu s Šperenberka (Rajhenburga). Konec stoletja sofreisinski škofje konsolidirali svoja gospostva. Tik pred letom 1395 je bil Klevevž temeljito obnovljen. Obnovitveni stroški so znašali dobrih 124 mark oglejskih denaričev.³⁰³ Že v prvih letih 15. stoletja se je trdnost gospostva znova zrahljala, zlasti ker so se z njim še naprej okoriščali oskrbniki.³⁰⁴ Freisingška odvisnost od njih je pripeljala do absurdnih situacij, ko je bila uprava prepuščena nezanesljivim in v preteklosti do Freisinga dokazano agresivnim osebam. Konec 15. stoletja so oblast nad gradom dobili Habsburžani, ki so ga podeljevali v zakup različnim plemičem.³⁰⁵

Grad **Kolovec** (*Gerlochstein*) na grebenu blizu Rove pri Radomljah je bil med večjimi na Gorenjskem. Mlajši del je nastal v 14. stoletju, medtem ko naj bi starejša stolpasta zgradba s palacijem in (kasnejšim?) močnim obzidjem stala že ok. leta 1200,³⁰⁶ kar se je skladalo s strateškimi nalogami grofov Andeških – grad je namreč dobro nadzoroval cesto skozi Črni graben. Plemiči s Kolovca pa so se omenjali šele leta 1282 (Friderik).³⁰⁷ Vabljava je misel, da naj bi grad zgradil neki Gerloh iz rodu kamniških andeških ministerialov v 13. stoletju in se po njem odtlej imenoval. Ta misel bi zdržala pomislek, da je bil grb Kolovških (petkrat poševno deljen štít; gl. pečat št. 30) drugačen od grba Kamniških (andeški orel). Kakorkoli, preostaja nam domneva, da je ime pa dobil po starovisokonemški besedi za »kol«, ki je podobna osebnemu imenu Gerloh.³⁰⁸

Poleg Friderika (1282–1342), ki je bil v prvem desetletju 14. desetletja občasno na strani grofov Goriških,³⁰⁹ je bil dejaven oče Diepold (1287–1309),³¹⁰ čigar socialni domet ni segal prek meja vzhodne Gorenjske.

30. Aeschwin s Kolovca (ARS ZL 1330 IV 24.)

³⁰³ Natančna specifikacija obsežnih del in stroškov je v: BLAZNIK, Urbarji, 263; prim. tudi STOPAR, Stavbe 11–12, 112–113.

³⁰⁴ BLAZNIK, Urbariji, 12–13.

³⁰⁵ BIZJAK, Ratio, passim; JAKIČ, Gradovi, 157.

³⁰⁶ KOMELJ, Gorenjska, 18–19; ŽONTAR – ZUPANČIČ, Gorenjska, 25–26; ZUPANČIČ – ŽONTAR, Kamnik, 58–59; STOPAR, Stavbe 7, 77–78; JAKIČ, Gradovi, 161. Velikost potrjuje tudi Valvasorjeva grafika ruševin Kolovca (VALVASOR, Topographia, 60).

³⁰⁷ GZL VII/5.

³⁰⁸ Gl. pečate bratov Äschwina, Gerloha in Friderika s Kolovca leta 1330. Pričal je še brat Bertold, vsi štirje pa so bili lastniki gradu v prvi polovici 14. stoletja (ARS ZL 1330 IV 24.). Kasneje je znan še njihov brat Nikel. Na termin za »kol« me je opozoril Božo Otorepec.

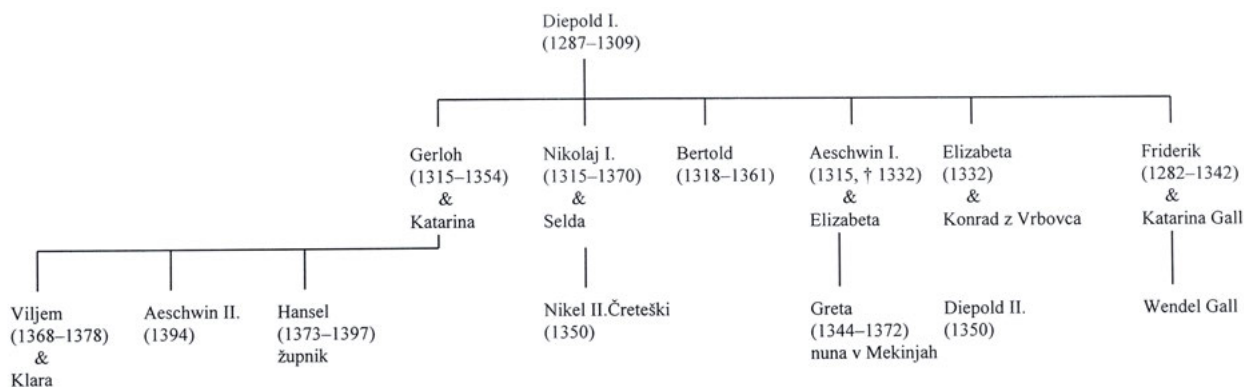
³⁰⁹ MDC VIII, št. 130; NŠAL ZL 1309 XII 21. Kamnik; ARS ZL 1322 IV 16. Mekinje; ARS ZL 1322 X 2.; ARS ZL 1326 III 27.; ARS ZL 1327 VI 23. Jeterbenk; ARS ZL 1330 IV 24.; ARS ZL 1332 I 21.; NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; ARS ZL 1335 X 27.; NŠAL ZL 1336 XII 6.; GZL I/47; ARS ZL 1339 IV 24.; ARS ZL 1340 VII 4.; ARS ZL 1342 VIII 2. Celje.

³¹⁰ ARS ZL 1287. Kamnik; ARS ZL 1303 III 12.; MDC VIII, št. 130; NŠAL ZL 1309 I 20.

Istočasno so bili dejavni še Friderikovi bratje Äschwin (1315, †1332),³¹¹ Gerloh (1315–1354),³¹² Nikolaj (1315–1370)³¹³ in Bertold (1318–1361).³¹⁴ Kamnik so imeli za družabno središče, kjer so sopečatili in pričali v pravnih poslih. Rodbinske posesti realno najbrž niso delili. Nikolajev istoimenski sin pa se je preselil na grad Čretež in se imenoval po njem (gl. Čretež).³¹⁵ Od leta 1350 je bil dejaven še Diepold II., sin enega od bratov, a ne Nikolaja.³¹⁶ Prostorni Kolovec je nudil dovolj prostora vsem in je bil (vsaj v 14. stoletju) morda ganerb. Vendar pa vsi Kolovški takrat niso vedno živeli na njem, saj je Nikolaj leta 1353 kupil kamniški Spodnji (Mali) grad.³¹⁷ Morebitni ganerb na Kolovcu se je kmalu razdril: še pred letom 1362 je Nikolaj odkupil deleža bratov Bertolda in Gerloha in ju skupaj s svojim leta 1362 prodal Nikolaju Sommereckerju.³¹⁸ Preostali člani bi zaradi dvodelne zasnove gradu še lahko živeli v delu gradu, a so se prodajalci, vsi Gerlohovi sinovi, najbrž umaknili v kamniški Mali grad: Nikolaj, ki je umrl okoli leta 1370, Viljem (1368–1378),³¹⁹ Äschwin II. (1394)³²⁰ in Hansel, kasnejši župnik v Cerkljah (1373–1397).³²¹ Na odselitev Kolovških je opozarjal tudi zelo pogost, a ne vedno prisoten sufiks -er ob izvornem imenu zadnjih članov.

Sommerecker je Kolovec takoj po nakupu prepustil fevdnim gospodom

Genealoška preglednica 17: KOLOVEC

³¹¹ NŠAL ZL 1315 X 18.; ARS ZL 1319 V 8. Kamnik; ARS ZL 1322 VII 22.; ARS ZL 1330 IV 24.; ARS ZL 1332 I 21.; ARS ZL 1332 II 25. Velesovo.

³¹² NŠAL ZL 1315 X 18.; KOMATAR 18, št. 27; ARS ZL 1322 IV 16. Mekinje; ARS ZL 1322 VII 22.; ARS ZL 1322 X 2.; ARS ZL 1325 VIII 10.; ARS ZL 1326 III 27.; ARS ZL 1327 I 26.; ARS ZL 1330 IV 24.; NŠAL ZL 1330 V 25.; ARS ZL 1332, I 21.; ARS ZL 1332 II 25. Velesovo; NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; BRUNNER, št. 5; ARS ZL 1335 X 27.; ARS ZL 1344 VII 20.; ARS ZL 1345 III 7.; ARS ZL 1354 III 18.

³¹³ NŠAL ZL 1315 X 18.; ARS ZL 1322 X 2.; ARS ZL 1332 I 21.; ARS ZL 1332 II 25. Velesovo; NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; NŠAL ZL 1336 XII 6.; GZL II/15; ARS ZL 1340 VII 4.; ARS ZL 1344 VII 20.; FRA 35, št. 700; ARS ZL 1350 IX 5.; ASt LP 1351 IX 8.; KOMATAR 18, št. 97; ARS ZL 1354 VI 1.; KOMATAR 18, št. 118; NŠAL ZL 1359 XI 21.; ARS ZL 1361 I 9.; ARS ZL 1362 II 23.; ARS ZL 1363 VI 14.; ARS ZL 1367 IV 9.; KOMATAR 19, št. 170; ARS ZL 1370 V 27.; BRUNNER, št. 36, 37, 39, 41, 45, 50, 54, 61.

³¹⁴ KOMATAR 18, št. 27; ARS ZL 1325 VIII 10.; ARS ZL 1330 IV 24.; ARS ZL 1331 V 25.; MDC IX, št. 456; ARS ZL 1331 XI 13. Mekinje; ARS ZL 1332 I 21.; ARS ZL 1332 II 25. Velesovo; NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; BRUNNER, št. 4, 5, 7, 12; NŠAL ZL 1336 XII 6.; ARS ZL 1337 III 1.; ARS ZL 1340 VII 4.; ARS ZL 1358 X 31.; NŠAL ZL 1359 XI 21.; ARS ZL 1361 V 14.

³¹⁵ FRA 35, št. 700 itd.

³¹⁶ KOMATAR 18, št. 85.

³¹⁷ KOMATAR 18, št. 97.

³¹⁸ ARS ZL 1362 II 23.

³¹⁹ BRUNNER, št. 61; ARS ZL 1369 IV 8. Celje; ARS ZL 1369 V 18.; ARS ZL 1373 VIII 15.; ARS ZL 1374 V 25.; ARS ZL 1377 II 25.; ARS ZL 1378 II 16.

³²⁰ ARS ZL 1394 I 11.

³²¹ ARS ZL 1373 VIII 15.; ARS ZL 1394 I 11.; ARS ZL 1396 IV 18.; ARS ZL 1397 I 11.

Habsburžanom (deželnim knezom). Opuščanje gradu se je nadaljevalo do 15. stoletja, ko je grad prišel v roke Hohenwartov. Ti so ga v 16. stoletju opustili in se preselili v novi istoimenski dvorec v dolini, kjer so ostali do 19. stoletja.³²²

Le krajše obdobje so znani prebivalci gradu **Kolovrata** (*Kolowrat*), ki je tako kot Kolovec, le da na drugi strani Črnega grabna, varoval meddeželno cesto. Lega stolpastega gradu z obzidjem na gričku nad istoimensko vasjo in dejstvo, da je imel Geberhard kot prvi plemič, imenovan po Kolovratu, še pred letom 1256 posest na skrajnem vzhodu nekdanjega andeškega teritorija vzhodno od Kamnika (Možjanca),³²³ pričata za andeško lastništvo gradu in ministerialov. Konkretni graditelji in čas je težko ugotoviti, glede na ime Geberhard in soseščino Limberka je mogoč sum, da je šlo za stransko vejo Limberških, ki je grad zgradila okoli leta 1250.³²⁴ Sodeč po listini iz leta 1270, so imeli Kolovški takrat grad kot spanheimski ministeriali.³²⁵ Med Kolovškimi iz 13. stoletja in naslednjimi znanimi lastniki, omenjenimi šele leta 1326, pa ni mogoče potegniti sorodstvene kontinuitete. Vsaj od leta 1326 pa do 50. let je imel grad Greif Kolenc, občasno imenovan tudi po Kolovratu. Šele z drugo ženo Pendit (prva je bila Katarina) je imel sina Friderika (1369), ki je šel za duhovnika.³²⁶ Zato je grad po Greifovi smrti prešel v roke deželni knezov, ki so ga odtlej zastavljali.³²⁷

Grad **Kostanjevica** (*Landstrass*) je bil povezan z istoimensko meščansko naselbino, čeprav njegova lega ni bila fizično povezana z naseljem. Utrdba s tem imenom je po zapisu iz 15. stoletja stala zunaj mesta. Najbrž se je Kostanjevica prvotno imenoval kar Stari grad v precej oddaljenem Podbočju (kota 276), ki je nadzoroval cesto med spodnjo dolino Krke in Hrvaško.³²⁸ Lega je ustrezala političnemu dogajanju konec 12. stoletja, saj je grad nastal iz potreb koroških Spanheimov, ki so posest ob Krki, pridobljeno deloma že v začetku 12. stoletja,³²⁹ povečali z osvojitvami in kolonizacijo proti vzhodu. Grad je bil zato v prvih desetletjih 13. stoletja pomembnejši kot nastajajoča naselbina na otoku Krke. Grad se je izrecno omenjal šele leta 1256, ko je v bratovski delitvi posesti med koroškima vojvodoma Ulrikom III. in Filipom pripadel prvemu. Tedaj je bil eden od šestih glavnih spanheimskih gradov sploh (poleg Freiberga, Velikovca, Rechberga, Greifenburga in Ljubljane). Po Ulrikovi smrti (1269) sta brata Oto in Ortoľ s Kostanjevice prisegla zvestobo patriarhu Filipu, a je Kostanjevica že naslednje leto postala last češkega kralja Otokarja, ki je leta 1270 poklonil kostanjeviški cisterci desetino dohodkov od gradu in mesta. Tedaj je bila v gradu tudi kovnica denarja.³³⁰

31. Wulfing Vaist z Brežic – Žumberka (ARS ZL 1382 III 2.)

³²² SMOLE, Graščine, 226; JAKIČ, Gradovi, 161.

³²³ MDC IV, št. 2619.

³²⁴ Po Ivanu Jakiču naj bi bilo razvidno iz gradbenih elementov, da je bil zgrajen okoli leta 1250 (JAKIČ, Gradovi, 162).

³²⁵ MDC V, št. 5.

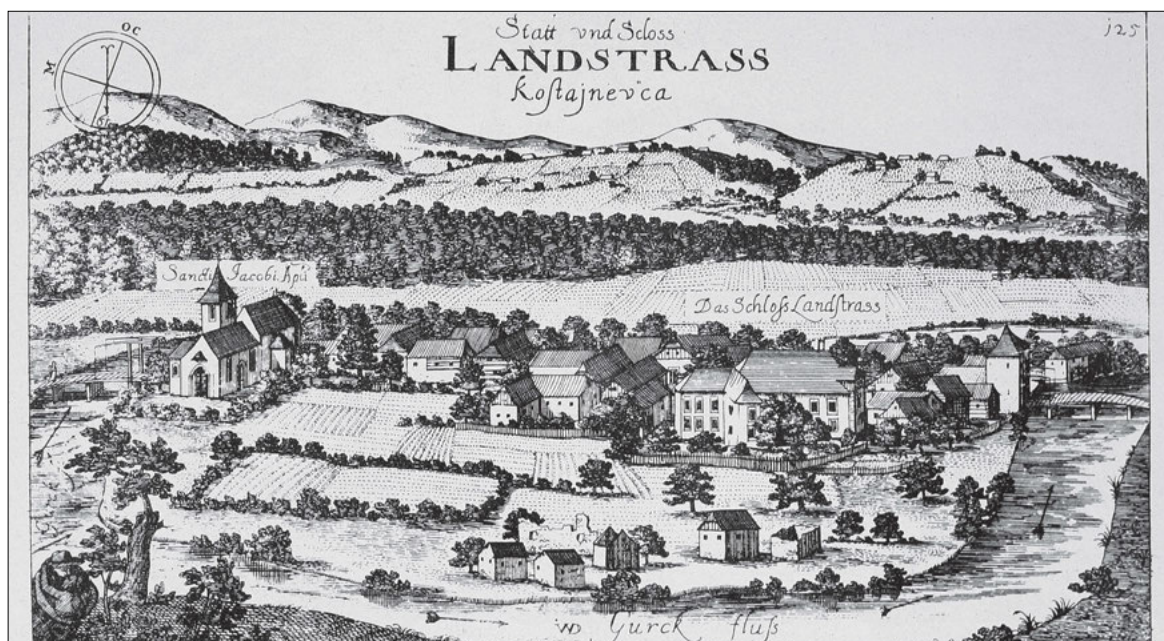
³²⁶ MDC IX, št. 25; HHStA AUR 1333 III 2.; ARS ZL 1337 IX 29.; GZL II/22; ABV, št. 1274; BRUNNER, št. 43.

³²⁷ Za 16. in 17. stoletje gl. SMOLE, Graščine, 228.

³²⁸ Katarina Predovnik navaja rezultate izkopavanja iz leta 1986, ki niso potrdili domneve, da naj bi grad stal na otoku. Poleg tega navaja še rezultate izkopavanja v Podbočju, na lokaciji Stari Grad, kjer je že morda konec 12. stoletja stala manjša utrdba, ki je bila kmalu zatem močno povečana v obliko utrjenega stolpa (PREDOVNIK, Kostanjevica, 44–45).

³²⁹ ŠTIH, Spanheimi, 66 sl.

³³⁰ MDC IV, št. 2627; MDC V, št. 5, 49. HAUPTMANN, Višnjegorski, 227. Glede lege gradu gl. MLINARIČ, Topografija,

Od nastanka gradu je v njem in v drugih utrjenih poslopih v naselju v funkciji gradiščanov istočasno živelo več ministerialnih družin.³³¹ Ob koncu spanheimske ere jih je večina izginila. Preostal je le rod bratov Ortolfa, Ota in Ofa, Tomaža in Engelberta, ki je imel največji ugled med kostanjeviškim plemstvom, v naslednjih desetletjih pa tudi med drugim krajskim plemstvom.³³² Osebna imena Ortolf, Oto in Ofo so bila značilna za vse njegove veje. Vzpon se je začel tik pred izumrtjem Spanheimov, ko so iz njega izšli ministerialni gradiščani na Žumberku, Sichersteinu in Prežeku, sorodniki pa so bili tudi ministeriali z dvora v Studeni idr. (gl. tudi genealoški preglednici 34 in 45).³³³ S prvima dvema vejama jih je zaradi enakih sočasnih osebnih imenih in grbov težko razlikovati (gl. pečat št. 31: šahirana prečka). Enkrat v letih 1276–1286 je Ofo I. s Kostanjevice skupaj z Gerlohom, Nikolajem z Žumberka in drugimi obljubil zvestobo novemu gospodu Kranjske grofu Majnhardu Tirolsko-Goriškemu, še posebej za grad Žumberk. Listino je pečatil sam, naslavljal pa se je kot gospod. Ministerialni status je Kostanjeviškim formalno ostal vse do začetka 14. stoletja, saj je bila rodbina še leta 1311 označena za *dienstman* koroškega vojvode. Zvestobo vojvodam je npr. Ofo II. potrjeval z dolgoletno službo glavarja (namestnika mestnega gospoda). V kasnejših listinah je bil Ofov naziv plemeniti, plemeniti gospod, častivredni (*erber*) gospod ali le gospod.³³⁴ Veljal je za enega najuglednejših vitezov na vzhodnem Dolenjskem, čeprav ni sodil v najožje spremstvo koroškega

32. Hans s Kostanjevice
(ARS ZL 1341 X 18.)

54 in PIRKOVIČ, Freising, 180; PREDOVNIK, Celjski, 312 sl.

³³¹ O različnih rodovih Kostanjeviških gl. omembe v: MLINARIČ, Kostanjevica, 135 sl.; KOMAC, Kostanjeviški, 97 sl.

³³² GZS 5, št. 489: Ulrik s Kostanjevice. Za druge omembe ministerialov v 13. stoletju do izumrtja Spanheimov gl. URBKr II, št. 162, 170, 198, 218, 282, 286, 318, 355, 371. Spanheimska tradicija je bila izražena v njihovem grbu, ki je v vseh modalitetah ohranjal glavni spanheimski element, rdeče-srebrno dvovrstno šahirano prečko (npr. opis v ARS DA, 12: 1288 III 25., v pečatu Ota s Kostanjevice in ARS ZL 1341 X 18. – gl. pečat št. 32).

³³³ Primeri: Ofova žena Elizabeta se je drugič poročila z Viljemom s Pišec (ARS ZL 1343 VIII 15.). Ofova mati Gertruda je prav tako prišla s Pišec (ASL LP 1290.). Sofija s Kostanjevice je bila pred letom 1314 poročena s Henrikom s Prežeka in je bila v sorodu z Otom z Sichersteina (ARS ZL 1314 VI 24.) itd.

³³⁴ ARS DA, 12: 1288 III 25.; ARS ZL 1291 X 6.; ARS ZL 1302 IV 8.; FRA 35, št. 480; ARS DA, 9: 1310 VI 24.; ARS DA, 42: 1315 I 21.; ASL LP 1318 X 25. Ljubljana itd.

vojvode.³³⁵ Okoli leta 1309 je bil udeleženec spopadov najmočnejših kranjskih plemičev (Čreteških, Sichersteinskih, Hmeljniških) proti vitezom in vazalom freisinškega škofa (Svibenskim in Svibensko-Planinskim).³³⁶ Takšnega ugleda ni več dosegel noben član rodbine, nasprotno – kasneje so morali nekateri odprodati skoraj vso družinsko posest. Z Ofovim sinom Hansom pa je rod v 60. letih 14. stoletja izumrl.³³⁷

V mestu je v 13. stoletju nastal tudi mestni grad, ki je bil sedež posadke in mestnega glavarja. Stal je na severozahodnem robu otoka in bil opuščen v 15. stoletju. Pozneje je na jugovzhodnem robu nastal novoveški mestni grad.³³⁸ Kot spanheimsko dediščino oz. kranjsko posest koroških vojvod so si oba kostanjeviška gradova, gospostvo in mesto prisvojili grofje Tirolsko-Goriški. Ti so vse skupaj dajali v zakup – leta 1305 grofom Goriškim, nato leta 1320 hrvaškim grofom Frankopanom in nato Ortenburžanom. O tem se pripoved polihistorja J. V. Valvasorja ujema s podatki v listinah³³⁹: leta 1306 je bil gradiščan in deželni sodnik Herman s Čreteža.³⁴⁰ Leta 1324 je grof Albreht Ortenburški zastavil grad Haugu s Svibnega z določilom o obveznem bivanju na gradu in pravici odprtega gradu. Le dve leti kasneje je Svibenski storil enako in za enako vsoto grad zastavil Viljemu s Pišec.³⁴¹ Šlo je za dvostopenjsko zastavščino z elementi grajskega fevdnega prava, tj. obveznega bivanja in pokornosti posadke. Gospostvo pa je bilo pod vrhovno kontrolo grofov Ortenburških, ki so si zagotavljali vojaško podporo. Pišečki niso bili na nižji stopnici uprave: že leta 1330 se je skupaj z Viljemom s Pišec nahajal v Vipavi *Philipp purchgraf von Landestrost*.³⁴² Filip (Mehovski) je bil poveljujoča grajska instanca – oseba, ki je dejansko živela v Starem gradu. Vsi nadrejeni gospodje so bili oproščeni bivanja v gradu. Ortenburžanom je v letih 1365–1386 kot imetnica Kostanjevice sledila grofica Katarina Celjska, žena goriškega grofa Alberta III., nato pa so vse spet dobili v sekundarno zastavo Ortenburžani. Kot njihovi dediči so jim po letu 1420 sledili grofje Celjski, ki so gradiščanom zaupali tudi upravo gospostva.³⁴³ Kostanjeviški grad je pod Celjskimi povezovala z deželnim knezom le še tanka formalna fevdna vez, saj so grofje Kostanjevico že imeli v dedni posesti. Po letu 1457 je imela grad in gospostvo v dosmrtnem užitku vdova grofa Ulrika II. grofica Katarina, zatem pa so vse upravljali deželnoknežji zakupniki, ki so se preselili v novi dvorec.³⁴⁴

V listinah iz prve polovice 14. stoletja so se v Kostanjevici omenjali še štirje posamezniki, ki se po nekaterih znakih niso razlikovali od meščanov (vsi so bili *erber*), so pa bili (nižji) plemiči: brata Arnold Rindl in Wulfing

³³⁵ Leta 1307 je bil kot priča na predzadnjem mestu v listini koroškega vojvode Ota, izdani na gradu Tirol. Pred njim so bili naštetí Aufensteinski, Vellenberški, Liemberški, Gradeniški, še en Liemberški, Čreteški, za njim pa le Ortolf iz Šentvida na Koroškem (MDC VII, št. 429).

³³⁶ FRA 35, št. 480.

³³⁷ Pred letom 1360 je Hans s Kostanjevice prodal večjo posest skupaj z *erbleich und vaetterlich wapen*. Za ponovno pečatenje kopije izgubljenega prodajnega pisma za Henrika III. Svibensko-Planinskega je moral leta 1360 prositi bratranca Henrika z Sichersteina in Engela z Žumberka za dovoljenje, da izdela nov pečatnik za enkratno uporabo, kar je zelo redek pravni in heraldični primer. Prodaja pečatnika je pomenila tudi samodestrukcijo plemiške zavesti pri tej rodbini (ARS ZL 1360 VI 21.).

³³⁸ GOLEC, Kostanjevica, 149 sl.

³³⁹ VALVASOR XI, 330–331. Smoletova v opisu gospostva do leta 1305 ni točna: »plemiči s Kostanjevice« naj bi bili pravi grajski gospodje gradu, grad naj bi bil v lasti Spanheimov le od leta 1268 do 1269 (SMOLE, Graščine, 233).

³⁴⁰ GZL IX/11.

³⁴¹ ARS ZL 1324 V 3. Ljubljana; ARS ZL 1326 II 10. Svibno. Gl. SIMONIČ, Kočevsko, 54.

³⁴² MDC IX, št. 313.

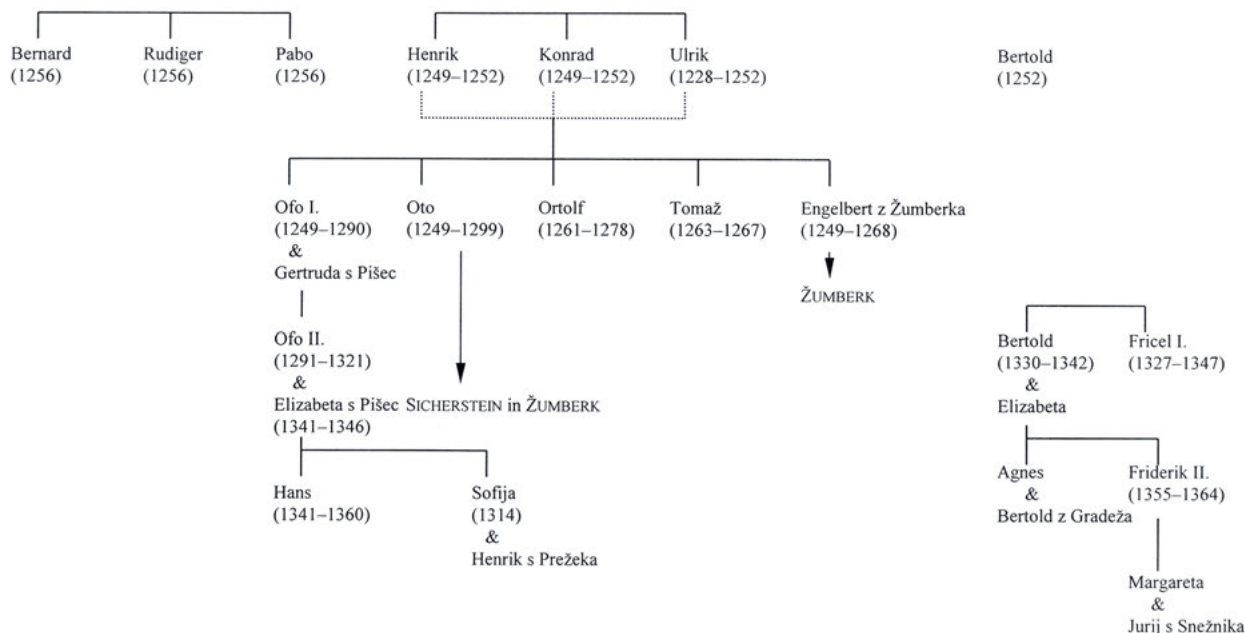
³⁴³ Prim. ŠTIH, Grofija, 134. Med 1388 in 1406 je bil celjski gradiščan Albreht s Kozjaka, po letu 1406 Fridel iz Laškega itd. (SMOLE, Graščine, 233).

³⁴⁴ KOS, Gorjanci, 117; BIZJAK, Ratio, passim; JAKIČ, Gradovi, 167–168.

Pfellingner,³⁴⁵ Bertold Schrawas³⁴⁶ in Ekkehart Treuner.³⁴⁷ Iz plemiškega okolja je prišel Treuner, in sicer iz rodu deželno knežjih ministerialov s Treuna na Štajerskem (gl. Treun in genealoško preglednico 68). Ekkehart je bil zadnji preživeli moški član stranskih vej (glavna je izumrla že v drugi polovici 13. stoletja), ki so obdržale manjša gospostva na Štajerskem, ostalo pa so dobili predvsem gospodje Ptujski. V Kostanjevici je živel vsaj med letoma 1305 in 1329, ko je bil z omenjenimi kolegi v službi pri enem od zastavnih imetnikov Kostanjevice.³⁴⁸ Okoli leta 1329 se je odselil iz mesta in do leta 1332 postal krški gradiščan v Podčetrtku. Zadnji Treunski so umrli do srede 14. stoletja.³⁴⁹

Do 14. stoletja se je v Kostanjevici izoblikoval sloj vodilnega meščanstva, ki se je v virih izkazoval s stalno prisotnostjo v pričanju (v listinah), manj v naslovih (vsi so bili *erber*). Struktura višjih slojev je bila torej podobna ljubljanski, saj sta imeli mesti vedno istega mestnega gospoda in podobno pomemben prometni položaj, kar je tudi kostanjeviškimi meščanom omogočalo dvig nad povprečje. Vendar je šlo v Kostanjevici le za posameznike, o njihovih potomcih pa ni podatkov. Elita je izšla iz obrtniških in trgovskih krogov ter

Genealoška preglednica 18: KOSTANJEVICA

³⁴⁵ V listini Ota z Sichersteina iz leta 1322 sta bila Rindl in Pfellingner uvrščena za plemstvom ter pred Bertoldom Schrawasem in meščanom Wolfhardom (ARS ZL 1322 V 25. Kostanjevica). V listini Bertolda Schrawasa iz istega leta sta bila brata na prvih dveh mestih, sledili so jima trije sodniki (ARS DA, 5a: 1322 VI 19. Kostanjevica).

³⁴⁶ V listini Petra s Pišec iz leta 1318 sta bila Bertold in brat Pözel na tretjem oz. četrtem mestu pred mestnimi sodniki (ARS DA, 10a: 1318 XI 5.). V listini Ula iz Malenc iz leta 1322 je bil Schrawas na prvem mestu (ARS DA, 6: 1322 VIII 1. Kostanjevica). S kostanjeviškimi Schrawasi so morali biti v sorodu tisti v Krškem, ki so se omenjali približno v istem času. Še leta 1403 je Jurij Schrawas prodajal večjo posest, ki jo je kupil njegov oče od Sichersteinskih (HHStA AUR 1403).

³⁴⁷ V listini Ota z Sichersteina in Ofa s Kostanjevice iz leta 1305 je bil kot priča zapisan med samimi plemiči in Arnoldom Rindlom na predzadnjem mestu, in sicer pred Majnhardom iz Grobelj (GZL X/13). V listini meščana Ladislava je bil na drugem mestu za župnikom Andrejem, vendar pa pred Ortolfom Auersperskim in sodniki (ARS ZL 1317 V 25.). Leta 1318 je bil celo na prvem mestu (ARS DA, 10a: 1318 XI 5.).

³⁴⁸ SIEGENFELD, Treun, 450–452: Ekkehart je imel v pečatu še stari rodbinski grb (padajoče sidro), v legendi pa napis † S. EKEHARDI DE ROGATENTZ. Rodbina se je po izgubi gradov Treun in Borl v 13. stoletju preselila v Roganico, obdržala pa veliko uglednejši priimek (gl. pečat 123). Natančnejši oris rodbine je v: PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 247–252.

³⁴⁹ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 252. MDC IX, št. 286, 539.

se izkazala predvsem v posedovanju sodniške službe oz. v članstvu dvanajstije kot predhodnice mestnega sveta. V tirolsko-goriški dobi (do 1335) so izmed njih enako kot v Ljubljani in Kamniku izhajali po trije sodniki, ki so imeli v zakupu mestno sodstvo.³⁵⁰

Kostel (*Grafenwarth*), še danes impozantna utrdba na 406 m visokem hribu nad Kolpo, je bil grad za upravo obširne posesti auersperških dedičev grofov Ortenburških in Celjskih. Nemško grajsko ime posrečeno priča o statusu poznosrednjeveških lastnikov (Grafen-) in o glavni nalogi, tj. obrambi gospostva (-warth). Na gradu, katerega osnova sodeč po arhitekturnih ostalinah morebiti sodi že v čas ok. leta 1200, torej v auersperško dobo, a se je omenjal šele od leta 1333, so imeli Ortenburžani zamenljive gradiščane, ki so prihajali večinoma s Koroške. V 14. stoletju sta pod gradom zrastle trško naselje in Spodnji grad, tako da je bil utrjen areal zelo obsežen.³⁵¹ Grad in gospostvo sta bila formalno oglejski fevd, ki so ga po letu 1335 skupaj z drugimi na Notranjskem in Dolenjskem (gl. grad Čušperk) Ortenburškim podeljevali tudi Habsburžani kot nasledniki oglejskih patriarhov v deželnem gospostvu.³⁵² Po obdobju celjskih grofov 1420–1456 je vsa posest prešla na Habsburžane, ki so ju odtlej dajali v zakup oz. zastavo različnim plemičem.³⁵³

Kozjak (*Kosieck*), stolpast grad nad vasjo Dolenje Selce,³⁵⁴ je bil zgrajen po sredi 13. stoletja. V virih se je pojavil leta 1324 ob imenu nekega Mateja.³⁵⁵ Po Valvasorju sega prva omemba v leto 1274, ko naj bi se po njem imenoval Ulrik. Zadnji član rodu je umrl okoli leta 1500.³⁵⁶ Možno je, da so Kozjaški okoli leta 1300 prišli s Šumberka. V goriškem obdobju so bili Kozjaški goriški vazali.

³⁵⁰ Gl. literaturo pri Ljubljani in v zaključku ter GOLEC, Družba, 8–9 in 98–104; OTOREPEČ, Pečati, 65–67. Kot sodniki: Albero 1252 (URBKr II, št. 198); Oto 1284 (ARS DA, 2a–3a: 1284 III 25.); Rudman in Weiglin 1302 (ARS DA, 30: 1302 VI 2.); Ditrik 1303 (ARS DA, 9a: 1303 VIII 2.); Weigel, Otokar in Rups 1317, 1318 in 1321 (ARS ZL 1317 XI 11.; ARS DA, 10a: 1318 XI 5.; CKL, št. 188) itd. Že leta 1252 sta imela vodilno vlogo Otokar in Weiker, ki sta pričala v listini vojvode Ulrika III. (URBKr II, št. 198). Ta Otokar je bil morebiti oče Otokarja iz 14. stoletja. Dvanajstija se je po dostopnih podatkih prvič omenjala leta 1317 (ARS ZL 1317 XI 11. Gl. tudi OTOREPEČ, Pečati, 66.).

³⁵¹ SIMONIČ, Kočevsko, 49; REISP, Kostel, 4 sl.; STOPAR, Stavbe 15, 77.

³⁵² Leta 1338 (TANGL 36, 150, 162–163) itd.

³⁵³ SMOLE, Graščine, 235; BIZJAK, Ratio, 57, 134.

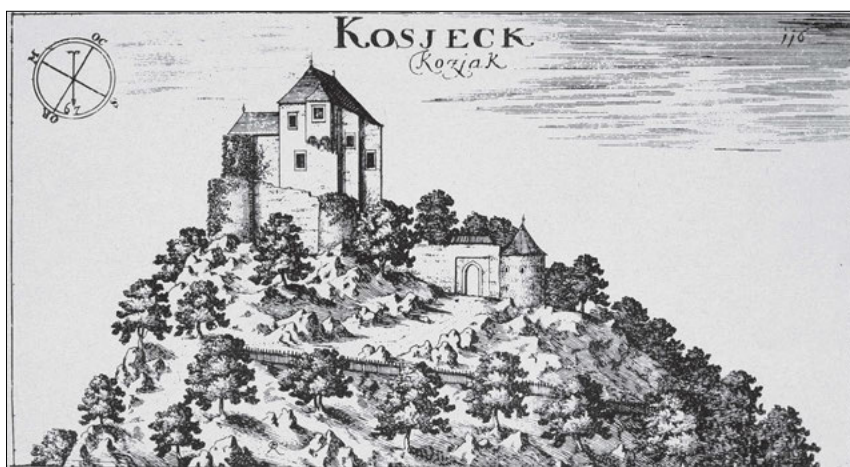
³⁵⁴ Gl. grafiko v: VALVASOR, Topographia, 116.

³⁵⁵ M. Kos je poznal prvo omembo iz leta 1332 (KOS, Topografija 1, 280).

³⁵⁶ VALVASOR XI, 315. Po njem je povzemala tudi Smoletova (SMOLE, Graščine, 237).

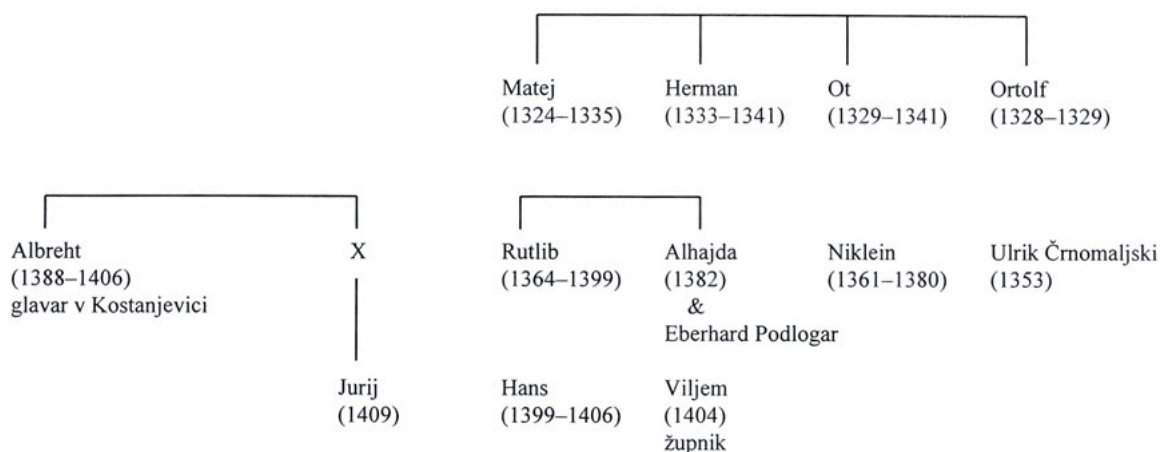

33. Rutlib s Kozjaka (ARS ZL 1374 IX 12.)

Bratje Matej (1324–1335),³⁵⁷ Ortolf (1329–1333),³⁵⁸ Otel (1329–1341)³⁵⁹ in Herman (1333–1341)³⁶⁰ so v prvi tretjini 14. stoletja občasno pričali in sopečatili listine nižjega plemstva, zlasti v Stični. Podobno malo ambiciozen je bil sin enega od njih, Nikolaj (1361–1380),³⁶¹ medtem ko je bil Rutlib (1364–1399)³⁶² bolj dejaven in ga kot uglednega viteza zasledimo tudi na Gorenjskem. Po letu 1388 je bil dejaven Rutlibov bratranec ali (nečak?) Albreht (1388–1406),³⁶³ ki je imel sedež v Beli krajini, najverjetneje v Črnomlju, in bil sorodstveno povezan z Diepoldom s Črnomljo. Spremljanje grofov Ortenburških, njihovo tituliranje z »zvesti vitez«, predvsem pa

Genealoška preglednica 19: KOZJAK

³⁵⁷ ASt LP 1324 III 24.; ASt LP 1328 VI 24.; ASt LP 1329 IV 16. Stična; ASt LP 1329 IV 24. Stična; ARS ZL 1332 XII 6.; ASt LP 1333 IV 24.; KOMATAR 18, št. 55.

³⁵⁸ ASt LP 1329 IV 16. Stična; ASt LP 1329 IV 24. Stična.

³⁵⁹ ASt LP 1329 IV 16. Stična; KOMATAR 18, št. 62.

³⁶⁰ ASt LP 1333 IV 24.; KOMATAR 18, št. 62.

³⁶¹ ASt LP 1361 XI 1.; ARS ZL 1380 IV 24.

³⁶² ARS ZL 1364 V 18. (grb); ARS ZL 1372 XI 19.; ARS ZL 1374 IX 12. (grb); ARS ZL 1376 X 20.; KOMATAR 19, št. 210, 213, 214, 227; ARS ZL 1382 V 25.; ARS ZL 1383 VII 12.; GREBENC, št. 259; ARS ZL 1388 IV 17.; BARAGA, št. 21: 1394 VI 23.; KOMATAR 19, št. 263; GREBENC, št. 275.

³⁶³ GREBENC, št. 264; HHSStA AUR 1388 V 14.; BARAGA, št. 21: 1394 VI 23.; HHSStA AUR 1395 I 27.; HHSStA AUR 1398 XI 22.; ARS ZL 1399 IX 23. Radovljica; ARS ZL 1399 XI 18. Novo mesto; ARS ZL 1400 V 27.; ARS ZL 1400 X 25. Radovljica (grb); ARS ZL 1401 IV 18.; GZL X/42; ARS ZL 1405 II 25. Celje; ARS ZL 1405 V 4. Ribnica; ARS ZL 1406 VIII 5.

Albrehtovo glavarstvo v Kostanjevici v letih 1388 in 1400, ko so jo imeli v zastavi Ortenburžani, priča o udejstvovanju v ortenburški službi. Hansa (1399–1406), ki ga najdemo tudi na Štajerskem,³⁶⁴ in Viljema, ki je bil okoli leta 1404 župnik v Šmihelu,³⁶⁵ ne moremo natančno sorodstveno povezati z Rutlibom in Albrehtom. Po letu 1374 se je Rutlibova veja podvrgla grofom Celjskim in okoli leta 1400 že sodila med njihovo viteštvo.³⁶⁶ Vendar grad ni bil nikoli celjski in ga popis gradov v Celjski kroniki ne vsebuje. Zanimivo je, da so imeli Kozjaški za grb tri krogle (2:1; gl. pečat št. 33) v ščitu. Tak grb pa je bil znak pripadnosti gorenjskemu ortenburškemu nižjemu plemstvu.

Nekdanje krajišniško in andeško zahodnogorenjsko središče **Kranj** (*Krainburg*) je v srednjem veku premoglo vsaj dva gradova. Prvi je bil utrdba na mestu današnjega Kiselštajna znotraj zahodnega obzidja. Z lego nad Savo je nadzoroval tudi most čez reko. Že v letih 1070–1080 sta plemenita Henrik in žena Wezala odstopila briksenškemu škofu Altwinu utrdbo (*munitionem loco Chreine*).³⁶⁷ Kljub pomisleku o navedenem kraju – teoretično bi lahko šlo celo za Kranjsko oz. Gorenjsko – je verjetno, da je Briksen obdržal utrdbo do srede

13. stoletja. Zato se je še leta 1247 med pričami v briksenški listini, izdani v Kamniku, omenjal *Gebehardus miles de Chrainburch*, ki je bil očitno briksenški človek. Tedaj je izgubil precej posesti na Gorenjskem, med drugim tudi tisto v okolici Kranja, in to na račun grofov Ortenburških (gl. Kamen, Gutenberg in Novi grad).³⁶⁸ Tudi v Kranju so večino briksenške posesti prevzeli Ortenburžani. Grof Henrik je leta 1256 prejel od vojvode Ulrika Spanheimskega dovoljenje za gradnjo utrdbe. Po Valvasorju naj bi bil grad zgrajen šest let zatem.³⁶⁹ Zdi pa se, da je šlo le za večjo prezidavo obstoječe briksenške utrdbe, najbrž stolpa. Toda ta grad ni bil niti v briksenškem obdobju pravi mestni grad, tj. postojanka mestnega gospoda. Ne Briksen in ne Ortenburžani to namreč niso bili. Zato smemo domnevati, da je bila tedaj v Kranju vsaj še ena prava grajska stavba mestnega gospoda (kranjskih mejnih grofov, nato grofov Andeških, Babenberžanov in od srede 13. stoletja Spanheimov).³⁷⁰

Prvi znani meščani Bernard, Eberhard in Volbert so se omenjali leta 1221,³⁷¹ zatem pa do konca 13. stoletja o mestnem prebivalstvu ni več vesti. V 14. stoletju je mesto postalo ena od točk, kjer so imela velika gospodstva svoje dvore in ljudi. Vseskozi je tam prebivalo tudi nekaj plemiških družin s poreklom iz širše okolice Kranja, kjer je bila koncentracija malih plemiških selišč zelo velika.³⁷² Kot prišleki so imeli ugled, niso pa posegali po mestnih funkcijah. Prvi primer kakega sodnika – plemiča je šele iz leta 1379.³⁷³ Značilno je, da so bili v virih ločljivi le krajši čas, zatem pa so se razen nekaj izjem asimilirali s premožnejšim meščanstvom. Iz časa okoli leta 1300 je znan

³⁶⁴ ARS ZL 1399 XII 19. (grb); ARS ZL 1406 III 8. (grb).

³⁶⁵ PETTENEGG, št. 1652.

³⁶⁶ ŠTIH, Gorica, 124. Gl. ARS ZL 1405 II 25. Celje.

³⁶⁷ GZS 3, št. 258.

³⁶⁸ ŽONTAR, Kranj, 44. URBK_r II, št. 141.

³⁶⁹ URBK_r II, št. 225. VALVASOR XI, 111. STOPAR, Stavbe 6, 94–97.

³⁷⁰ KOMAC, Kranjska, 199.

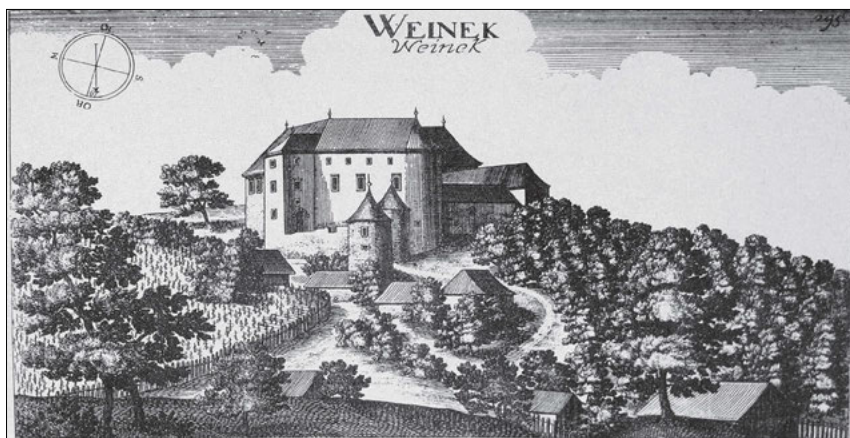
³⁷¹ URBK_r II, št. 42.

³⁷² ŽONTAR, Kranj, 15–20.

³⁷³ Ibidem, 43. Haug iz Poženika leta 1379 (ARS ZL 1379 VI 23.).

le en kranjski plemič: Jakob Cepel, ki se je občasno imenoval tudi »iz Kranja« ali »Cepel iz Kranja«. Izhajal je iz andeške ministerialne rodbine z gradu Gutenberg (gl. Gutenberg in genealoške preglednice 7-10).³⁷⁴ V freisinški službi se je zadrževal tudi v Gutenwerdu na Dolenjskem,³⁷⁵ večidel pa v Kranju in okolici.³⁷⁶ Iz prvih desetletij 14. stoletja so znani štirje pomembni Kranjčani. Najpomembnejša sta bila Henrik Polan in Henrik Leimtasch. Prvi je bil brat Ulrika iz Poženika, torej se je priselil v Kranj s plemiškega dvora. Drugi je najbrž izšel iz meščanskih vrst in se je še leta 1309 občasno imenoval »iz Kranja«. Med posvetnimi pričami v listinah sta zasedala mesti takoj za pomembnejšim podeželskim plemstvom, pri čemer je imel prednost Polan. Sledila sta jima Nikolaj Kaul (Reynman) z Bleda in Kolcer Topelstein.³⁷⁷ Kaul ni dolgo ostal v Kranju, temveč se je podal v goriško in oglejsko službo. Izmed vseh štirih je le Leimtasch enkrat sopečatil.³⁷⁸ Nihče ni bil sodnik. V drugi polovici stoletja so v mestu živeli ortenburška viteza Eberhard in Henrik Pffeffel (v 40., 50. in 60. letih) in Haug iz Poženika (v 80. letih). Sočasno so se statusno dvignili posamezniki iz vrst premožnejšega meščanstva. Po menih znanih virih se je konec 14. stoletja uvrstila med plemstvo vsaj družina Frica Naimhoferja.³⁷⁹

Kravjek (*Weineg*), grad z bergfridom in palacijem iz romanike je bil v gotski dobi razširjen, stal pa je na grebenu nad vasico Roje pri Muljavi, v najzgodnejšem primeru v prvi tretjini 13. stoletja.³⁸⁰ Neki Friderik se je po njem imenoval med letoma 1243 in 1249, ko se je nahajal med številnimi spanheimskimi vitezi kot pričami nekega posla. Spanheimska lastnina je razvidna iz listine iz leta 1254, s katero je vojvoda Ulrik III. naznanjal, da je *Reinboto de Hertemberch in Winek castellanus noster* podaril stiškemu samostanu manjšo posest pri Kravjeku. Med pričami je bil tudi že omenjeni Friderik, ki je umrl okrog leta 1256, ko je še opravljal službo *castellani de Winek*.³⁸¹ To pomeni, da so Spanheimi v 13.

³⁷⁴ FRA 31, št. 397. J. Žontar je pisal, da naj bi bil gradiščan, vendar ni povedal, čigav (ŽONTAR, Kranj, 20).

³⁷⁵ Leta 1306 (FRA 35, št. 455, 456).

³⁷⁶ Leta 1299 je bil uvrščen na drugo mesto med pričami, za njim pa so bili plemiči z Gallenberga, Olševka, Poženika, Leimtasch iz Kranja, iz Žabjeka, Glinj in Vipave, pred njim pa le Konrad iz Gorič (ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo). Leta 1306 sta bila za njim uvrščena le Oto z Sichersteina in Ditrik Prenner, pred njim pa več freisinških ljudi (FRA 35, št. 456).

³⁷⁷ ŽONTAR, Kranj, 44. ARS ZL 1298 XI 24. Kranj; ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1300 I 14. Šenčur; ARS ZL 1304 II 23.; ARS ZL 1308 III 25. Kranj; ARS ZL 1315 V 25. Kranj itd).

³⁷⁸ ARS ZL 1308 III 25. Kranj. Od drugih vidnejših meščanov je kot prvi pečatil sodnik Fricel šele leta 1353 (ARS ZL 1353 VII 25.). M. Kos je imel Henrika Leimtascha za viteza, čeprav se v citirani listini izrecno ni navajal tako (KOS, O izvoru, 15).

³⁷⁹ Primeri za prvega in tretjega: leta 1353 kot *erber ritter her* (ARS ZL 1353 VII 25.), kot *her* (ARS ZL 1341 VII 4.; ARS ZL 1379 VI 23.). Za Naimhoferje gl. ŽONTAR, Kranj, 63 in NŠAL ZL 1398 XI 30.

³⁸⁰ JAKIČ, Gradovi, 172.

³⁸¹ GZL VII/1; URBK_r II, št. 162, 207, 218.

stoletju prepuščali tudi ta grad v upravo ministerialnim gradiščanom, ki jih je bilo celo več hkrati (gl. npr. grad Kostanjevica). Gradiščani pa niso bili le brezimni pripadniki nižjega viteštva, marveč tudi ugledni kranjski ministeriali (npr. Jeterbenški). Po delitvi posesti med vojvodom Ulrikom III. in Filipom leta 1256 je Kravjek pripadel Filipu. Grad je ostal tudi v tirolsko-goriški dobi v sklopu posesti koroških vojvod in prešel po letu 1335 med deželno knežje fevde.³⁸² Vojvode so ga podeljevali v fevd: leta 1298 svojemu kranjskemu notarju grofov (deželni pisar oz. vicedomov pomočnik) Henriku Lavantu, kar je leta 1313 potrdil vojvoda Henrik, leta 1314 pa še vojvoda Friderik kot pretendent za deželnega gospoda.³⁸³ Pred letom 1330 so se do gradu (skupaj z Goričanami in Kostanjevico) dokopali Ortenburžani. Ti so ga okoli leta 1300 odvzeli Lavantu in dedičem ali pa so ga prejeli nazaj od njih in po krajšem sporu podelili Petru z Liemberga. Ta ga je imel vsaj do leta 1338.³⁸⁴

Kdo je stalno živel na Kravjeku? Leta 1279 in 1305 se je omenjal Tomaž s Kravjeka, leta 1293 kot gradiščan Uschalk Gall, leta 1296 še Friderik *de Steinek* (pravilno: Weinek), leta 1314 pa je titulacija Henrika Lavanta vsebovala *de Weynek*.³⁸⁵ Prvi trije so bili gradiščani, saj je ne glede na navedeno Gallovo funkcijo Tomaž živel na gradu še takrat, ko je imel Lavant grad že nekaj let v fevdu. Titulacija Lavanta pa je pomenila tako posestvanje kot tudi vsaj občasno bivanje na gradu. Leta 1335, torej v času gospodovanja Liemberskega, se je omenjal neki *Pernhart, Gerlochs sun von Weinek, hern Herworts unt hern Mainharts prūder sun von Gretz*. Šlo je za sina Gerloha s Hmeljnika in nečaka gradaške veje Auerspergov.³⁸⁶ Tudi on je bil v službi vazalov Liembergov. Naslednja omemba je šele iz leta 1378, ko je neko listino pečatil Ernest s Kravjeka. Njegov grb (razcepljen ščit: desno trikrat deljeno, levo prazno; ime v pečatni legendi ustreza listinski titulaciji; gl. pečat št. 34) je bil drugačen od Bernardovega (iz trohriba gornji del konja ali krave je tipična hmeljniško-auersperška grbovna podoba).³⁸⁷ Imenske kontinuitete z Bernardovim rodom torej ni bilo več. Ernest je bil namreč ortenburški gradiščan ali vazal, saj je imel grb, ki ga je umeščal med zgornjegorenjske viteze iz rodu Reynmanov (gl. pečat št. 35). Ernest je zato identičen z Ernestom, ki je kot ortenburški vazal do leta 1353 živel na gradu Poljane (gl. grad Poljane). Ortenburžani so obdržali Kravjek vse do leta 1419, nato pa so ga kot deželno knežji fevd podedovali grofje Celjski. Celjska kronika omenja Kravjek med gradovi drugih gospodov, ki so jih v 15. stoletju porušili Celjani.³⁸⁸

34. Ernest s Kravjeka (ARS ZL 1378 III 17.)

35. Hans z Bleda (ARS ZL 1357 VI 15.)

Grad *Krško* (*Gurkfeld*) je bil zgrajen zgodaj, vendar ne že leta 895, ko ga je omenjala falsificirana listina, s katero naj bi kralj Arnulf podelil posest *Gurcheuelt* vazalu Waltunu.³⁸⁹ Možno pa je, da je stala nad bodočim mestom na pečini Gore manjša utrdba že konec 10. stoletja ter v 11. in 12. stoletju prerasla v večji grad. Grad bi torej lahko nastal še pod oblastjo savinjskih grofov tj. rodu grofice Heme Breško-Seliške.³⁹⁰ Prvi znani imetniki gradu in gospodstva so bili bavarski grofje Bogenski, ki so grad razširili, ga leta 1189

³⁸² MDC IV, št. 2627; MDC V, št. 392; DOPSCH, Verzeichniss, 461–462.

³⁸³ GZL IX/9; ARS ZL 1313 V 8. Ljubljana; ARS ZL 1314 VIII 30. Gradec. O Henriku Lavantu gl. ŽONTAR, Vicedom, 288.

³⁸⁴ HHStA AUR 1330 III 6. Feldkirchen; MDC IX, št. 328, 352; ARS ZL 1331 X 1. Laško; ARS ZL 1338 I 1.

³⁸⁵ ARS ZL 1279 IV. in MDC VII, št. 313; ARS ZL 1296 XI 24.; GZL I/20; GREBENC, št. 94.

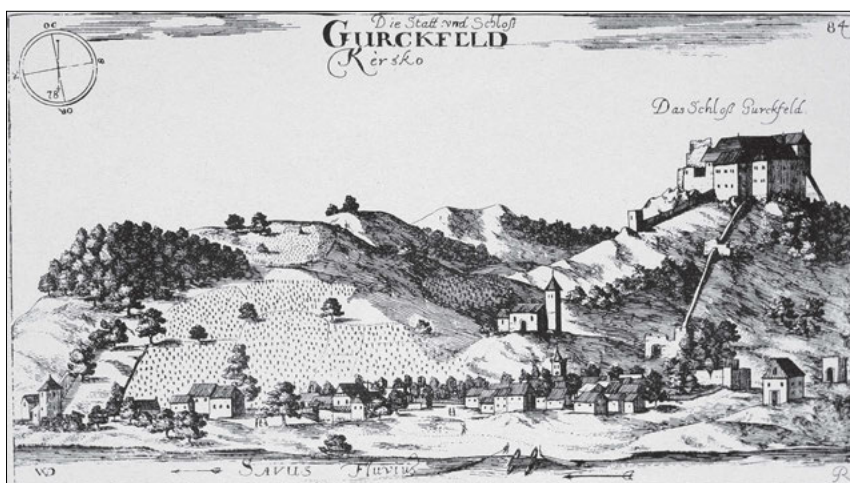
³⁸⁶ HHStA AUR 1335 XI 12. ŠTIH, Gorica, 248 (rodovnik).

³⁸⁷ ARS ZL 1378 III 17.

³⁸⁸ KRAßLER, Wappenschlüssel, 27 (to skupino grbov je avtor v celoti prisojal ortenburškim enoščitnim vitezom); PLETERSKI, Bled, 94 sl.; CKr, 64.

³⁸⁹ GZS 2, št. 309. Gl. MLINARIČ, Krško, 28; WOLFRAM, Salzburg, 100–102.

³⁹⁰ HAUPTMANN. Višnjegorski, 217, 225–226.

zastavili in leta 1202 prepustili salzburški nadškofiji, a ga takoj prejeli v dosmrtni fevd.³⁹¹ Bogenski so prepustili upravo ministerialom, ki so se v virih imenovali (po gradu) Krški od leta 1154.³⁹² Leta 1246 jim je salzburški nadškof podelil vse pravice svojih ministerialnih gradiščanov glede fevdov, porok itd. Tedaj so krški ministeriali razpolagali s fevdi, hišami v krškem gradu in ob njem, s patrimonialnim sodstvom, pravico do prenočišča v vsaki vasi, posebno pomembna pa je bila obljuba, da domačih ministerialov pri upravi gradu in gospodstva nadškof ne bo zamenjal s tujo osebo.³⁹³ Hiše v krškem gradu so pomenile ločena ministerialna bivališča v sklopu grajskega kompleksa (*domos eorum in castro Gurkevelde*), ne pa hiše v trgu.³⁹⁴ Določila so imela elemente gradiščanstva po grajskem pravu, predvsem glede nezamenljivosti posadke in ločenih bivališč.

Zavoljo privilegija ni presenetljivo, da so nekateri gradiščani v 13. stoletju dosegli velik ugled. Zanimivo pa je, da se niso omenjali v salzburškem okolju, marveč le pri grofih Andeških (do 1228) in oglejskem patriarhu Bertoldu Andeškem, kasneje tudi pri Spanheimih. Šlo je za več družin, ki jim je načelovala tista, pri kateri so bila tradicionalna imena Oto, Ortolf, Bertold in Geiselbreht. Ta rod je bil do druge polovice 13. stoletja politično deloma samostojen, predvsem pa ugleden. Ostali so izginili ali socialno propadli do leta 1300. Nekateri izmed njih so imeli zanimive življenjske poti. Med letoma 1189 in 1211 se je omenjal Ortolf s Krškega, po J. Mlinariču kastelan na krškem gradu, čeprav se tako izrecno ni nikoli imenoval. Leta 1207 je kot priča zasedel prvo mesto med andeškimi ministeriali, nato pa je skoraj vedno nosil naslov *dominus*. Neki Ortolf (sin ali vnuk) je kot spanheimski vitez, bivajoč na gradu Mengeš med letoma 1257 in 1270, še presegel njegov ugled.³⁹⁵ Nekoliko prej je napravil podobno kariero Bertold s Krškega (po J. Mlinariču domnevni oče Ortolfa II.): že v prvi omembi (leta 1223) je bil kot priča naveden pred mnogimi andeškimi ministeriali. Bil je priča pri poslovanju krškega škofa (1228), oglejskega patriarha (1238), vojvode Bernarda in njegovega sina Filipa Spanheimskega (1249). Z bratom Geiselbrehtom sta bila glavna prejemnika že omenjenega privilegija za krške ministeriale (1246).

³⁹¹ GZS 5, str. XLI, št. 12, 889. Gl. MLINARIČ, Krško, 29–31.

³⁹² Kot prva leta 1154 *Perhtoldus de Gurchewelt* in njegov sin *Waltherus* (MDC I, št. 185), leta 1155 pa še *Reginmarus de Gvrkeuelde et filius eius Svikkerus* (MDC I, št. 187/II. MLINARIČ, Krško, 28).

³⁹³ GZS 5, št. 889.

³⁹⁴ Gl. opis krških dvorov v: JAKIČ, Gradovi, 175 in VALVASOR, Topographia, 84.

³⁹⁵ Glede Ortolfov: GZS 5, št. 12, 96, 177; URBKr II, št. 14, 249, 353, 391. Več omemb je v: MLINARIČ, Krško, 31–32.

Okoli leta 1250 je bil Bertold II. oglejski gradiščan v Mengšu (kasneje tudi Ortolf) in se je potem precej zadrževal na Gorenjskem. Njegovo oglejsko pripadnost moramo presojati z andeškimi poreklom patriarha Bertolda, saj so bili Krški že od drugega desetletja 13. stoletja v službenih odnosih tudi do grofov Andeških. Po smrti patriarha Bertolda leta 1251 se Bertold ni navezal na nobenega gospoda. Na to kaže listina iz leta 1265, ko ga kot pričo najdemo celo v Mariboru na ugledni sredinski poziciji med pomembnim kranjskim in štajerskim plemstvom. Potemtakem je 13. stoletje pomenilo za nekatere od salzburških ministerialov v Krškem velik emancipacijski dvig. Nato se je najpomembnejši ministerialni rod preselil na manj pomemben Mengeš (gl. genealoški preglednici 26 in 27). Po Valvasorju naj bi poslednji (bivši) ministerial, neki Herman, umrl leta 1322.³⁹⁶

Okoli leta 1300 je začel Salzburg podeljevati grad, mesto in gospostvo v fevd, kar je onemogočalo (bivše) ministerialne gradiščane. Prvi znani krški vazali so bili najkasneje od leta 1328, morda pa že leta 1320, in do 40. let 14. stoletja Svibenski, ki pa so leta 1335 začeli odprodajati posamezne deleže gospodom s Ptuja. Glede ene tretjine so se ti pravdali z Rudolfom II. s Svibnega še leta 1348.³⁹⁷ Ptujski so svoje deleže še pred letom 1351 odstopili grofom Celjskim, Svibenski pa so to storili s preostanki gospostva do leta 1368.³⁹⁸ Odtlej je grad sodil med celjsko posest.³⁹⁹

V prvi polovici 14. stoletja je bilo v Krškem naseljenih več oseb viteškega porekla, na kar opozarjajo tudi njihovi vzdevki. Vsi so sodili v nižji sloj svibenskega viteštva in bili močno diferencirani. Do obdobja 1335–1343, ko so prodali deleže od posesti v Krškem gospodom Ptujskim, in leta 1351, ko so začeli prodajati krško posest grofom Celjskim, so imeli grad in gospostvo kot salzburški fevd gospodje s Svibnega.⁴⁰⁰ Naseljeno nižje plemstvo je bilo v njihovi službi, o čemer je govorila v svibenskih listinah pogosto uporabljena oznaka *diener*. Najprej se je omenjal neki Prach, kot priča že leta 1291 v Kostanjevici, ko je bil uvrščen v zadevni listini celo pred Ofom s Kostanjevice.⁴⁰¹ V prodajni listini Svibenskih za Herdegna s Ptuja iz leta 1335 je moč razbrati nesvobodni značaj teh vitezov, saj so bili v listini naštetih le kot izjema, ki ni prišla v okvir prodaje. Poleg Wintherja Pracha so omenjeni še Winther in Gotzlin Grasmuk, Nikolaj in Gertruda (otroka Pankraca Pencla), Jakel Dornberger in še nekateri. Imeli so posest in dvore (*hoefen*). To so bili t. i. viteškozmožni hlapci.⁴⁰² Njihov pomen je bil kljub prostemu razpolaganju z njimi večji, kot bi sodili na prvi pogled: ko je Hartnid s Svibnega leta 1336 podaril bratu Juriju slugo Frica iz Češenc pri Krškem, ga je imenoval *unser erber diener*, v isti listini pa so pričali kot *erber leut* Winther Prach, Pankrac Pencel, Valter »s hriba« (nad Krškim) in Merchel Wolf.⁴⁰³ Poleg tega so imeli fevde od svojega gospoda.⁴⁰⁴

³⁹⁶ Nekaj Bertoldovih omemb: URBKr II, št. 43, 102, 174, 351. Leta 1246 pa še skupaj z Geiselbertom s Krškega (GZS 5, št. 889). Gl. še navedbe v: MLINARIČ, Krško, 31–32. Glede Hermana gl. Hartwиков rod, imenovan po Mengšu (gl. grad Mengeš). Morda je Valvasorja zanesla zapletena situacija s plemiči na Mengšu in je mislil na nekega (napačnega) Hermana, ki je živel v Mengšu med letoma 1325 in 1342.

³⁹⁷ URBKr II, št. 13, 43; ARS ZL 1335 XI 19. Krško; GZL IX/18; ARS ZL 1348 IX 25. Dunaj. HAUPTMANN, Erläuterungen, 409; MLINARIČ, Krško, 29–32.

³⁹⁸ ARS ZL 1351 VII 31. Rogatec; ARS ZL 1368 IV 14. Celje. MLINARIČ, 32–35.

³⁹⁹ CKr, 62.

⁴⁰⁰ MLINARIČ, Krško, 32–34.

⁴⁰¹ ARS DA, 29–30: 1291 V 25.

⁴⁰² ARS ZL 1335 XI 19. Krško.

⁴⁰³ ARS ZL 1336 XI 15.

⁴⁰⁴ ARS ZL 1342 IV 21.

Druga kategorija krških plemičev je bila še višje. Sem so sodili posamezniki, ki še niso posegali po viteški časti, so pa bili dokaj samostojni. Njihov odnos do krških gospodov bi lahko označili kvečjemu kot uslužbenki. Samozavest se ni kazala le v posedovanju pečatnika, naslovu *erber*, posedovanju in prostem razpolaganju z alodi, marveč tudi v dikciji njihovih listin, vključno s sodelovanjem sorodnikov pri nasvetih glede prodaje itd. Gospoda so pritegnili zraven predvsem kot sopečatnika.⁴⁰⁵ Njihova vojaška služba se je odražala v vzdevku enega od njih, Ortolfa Schilda (ščit).⁴⁰⁶

Obe kategoriji sta se s kranjskim deželnim privilegijem leta 1338 približali, toda večini se ni uspelo dvigniti med viteze, kaj šele deželane. Prav trideseta leta so za te, nekdanj od Svibenskih solidno preskrbljene krške »hlapce«, pomenila začetek propada. Brez izjeme so prodajali alode in fevde predvsem Ptujskim in Celjskim grofom.⁴⁰⁷ Ob koncu 14. stoletja sta kljubovala le še dva izmed hlapcev: Ortolf Schild in Ulrik Schrawas. Pa še ta sta se morala podrediti – komu drugemu, če ne grofom Celjskim.⁴⁰⁸ Tako je tudi v Krškem izginjalo domače plemstvo. Nadomestili so ga celjski gosposčinski uradniki, kasneje tudi plemičem enaki meščani, ki so jih do tedaj Svibenski in njihova klientela ovirali pri vzponu. Njihova bivališča so bili skromni dvori v neposredni okolici krškega gradu ali pred mestom, kar priča o individualni izbiri bivališča in fizični ločitvi od gospostvenih uradnikov na gradu Krško.⁴⁰⁹

Celjani so uvedli svoj tip varovanja gradu, ki je najprej temeljil na grajskem fevdnem pravu in pogodbi o stalnem bivanju na gradu za poveljnika posadke. Proti koncu 14. stoletja pa so grad zaupali gradiščanu uradniku z upravno in vojaško funkcijo. Leta 1352 je npr. Pencel »s hriba« obljubil grofu Frideriku Celjskemu, da bo stalno živel v Krškem.⁴¹⁰ Do leta 1405 poznam le gradiščana Hermana Turnerja.⁴¹¹ Po letu 1456 je grad postal deželnoknežji.

Grad **Lanšprež** (*Landspreis*): iz potrditvene listine vojvode Ulrika Spanheimskega iz leta 1261 je znan Ulrik z Lanšpreža, ki ga je mogoče s previdnostjo enačiti z v istem letu umrlim Ulrikom I. Svibenskim.⁴¹² Zdi se, da je tamkajšnja posest do začetka 13. stoletja deloma pripadala gospodom Puchsom (ali njihovi veji grofom Višnjegorskim), deloma pa gospodom Vojniškim, saj je v bližini še pred letom 1242 stal njihov gradič Miltenberg. Vsekakor je grad (najprej bergfrid in tik pod njim palacij z obzidjem) nastal šele, ko je Henrik II. Svibenski v začetku 13. stoletja poročil eno od Vojničank, za doto ali kot dediščino prejel alodialno posest blizu Miltenberga in nato on, še verjetneje pa celo šele sinovi po ok. 1240, na grebenu nad zaselkom Ažental vzhodno od Trebnjega sezidal manjši grad.⁴¹³ Svibenski so grad, katerega ime (*Landspreis*) se je morda vzorovalo po gradu Planina (*Montpreis*), ki so

⁴⁰⁵ Take osebe so bile Ulrik Perger (ARS ZL 1320 III 9. Krško), brata Bertold in Nikel Fuchs (ARS ZL 1357 X 23.), Pankrac Pencel (ARS ZL 1339 IX 1.), Henrik Prentel (CKL, št. 181), Ortolf Schild (ARS ZL 1363 IV 6.), Ulrik Schrawas (ARS ZL 1358 VII 21.), Friderik Streytel (ARS ZL 1359 V 23.), morda tudi Otokar Pfoffojčer (ARS ZL 1336 VII 17.) in Nikolaj Kumer (ARS ZL 1335 XI 25. Krško). J. Mlinarič je navedel le manjši del omenjenih oseb in jih imel za tržane (MLINARIČ, Krško, 38).

⁴⁰⁶ ARS ZL 1351 XII 6. Lanšprež; ARS ZL 1363 IV 6.

⁴⁰⁷ ARS ZL 1335 X 9. Krško; CKL, št. 181; ARS ZL 1339 IX 1.; ARS ZL 1342 IV 21.; ARS ZL 1351 XII 6. Lanšprež; ARS ZL 1357 X 23.; ARS ZL 1358 VII 21.; ARS ZL 1358 XII 13.; ARS ZL 1359 V 23.

⁴⁰⁸ ARS ZL 1376 IX 13. Celje; ARS ZL 1379 II 2.

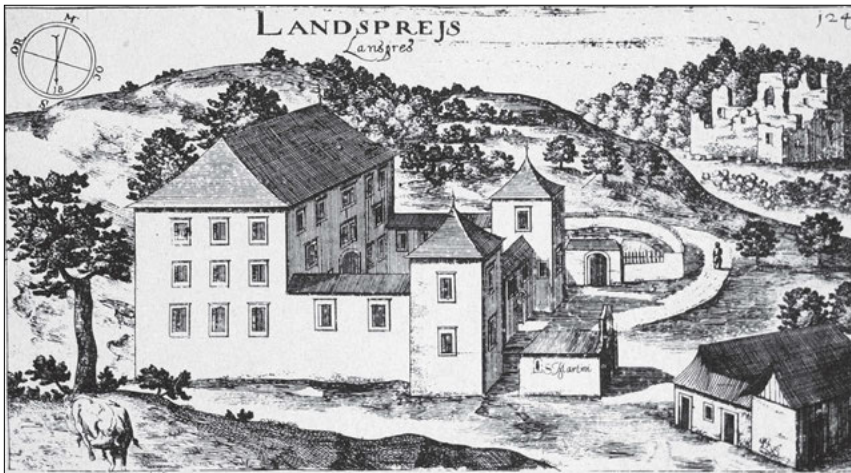
⁴⁰⁹ Primeri: Winther Prach in Friderik Streytel sta imela dvora pri Sv. Lovrencu nad Krškim (ARS ZL 1342 IV 21.; ARS ZL 1359 VI 8.), Merchel Wolf pri samem gradu (ARS ZL 1358 XII 13.), Bertold in Nikolaj Fuchs tik pred Krškim na otočku na reki Savi (ARS ZL 1357 X 23.). O trgu gl. GOLEC, Družba, 15–16, 114–115.

⁴¹⁰ ... *staet gesezzen sein süllen under ieren gnaden ze Gurlkveld* (mišljen je najbrž grad) (ARS ZL 1352 VIII 14.).

⁴¹¹ NŠAL ZL 1405 III 25.

⁴¹² URBK_r II, št. 278.

⁴¹³ JAKIČ, Gradovi, 180–181.

ga imeli Svibenski od okoli srede 13. stoletja, imeli še leta 1335 po besedah listine Rudolfa II. Svibenskega kot alod.⁴¹⁴ Rudolfov brat Jurij je v tistem času okoli gradu kopicil zemljiško posest, ki jo je zaokrožil leta 1337 z odkupom preostalih lanšpreških deležev od bratov Viljema IV. in Ulrika III.⁴¹⁵ Jurijevo gospostvo je obsegalo cel grad, zemljiško gospostvo, večji del trga Trebnje, mitnino in sodišče v Trebnjem, dvore, jamo pri gradu (obrambnega značaja?), gradišče, izletišče za sokole, grajske viteškozmožne hlapce (imensko navedene v prodajnih listinah). In vse to je leta 1351 zastavil bratu Harnidu. Leta 1366 je zastavil Ulriku s Turna polovico gradu, ker je bil slednji njegov porok pri Judih. Novi zastavni imetnik je imel na svoji polovici pravico nastaviti gradiščana.⁴¹⁶ Ker je bil Jurij prezadolžen in nelikviden, so njegove dolgove odkupili grofje Celjski, Juriju namenili nekaj cekinov in leta 1367 dobili grad in vse pripadajoče.⁴¹⁷ Že leta 1372 so grofje Lanšprež skupaj s Trebnjim podelili v fevd Viljemu V. s Svibnega.⁴¹⁸ To pri Celjskih ni bilo redko, saj obubožanih bivših lastnikov navadno niso odgnali z gradu. Grofje Celjski pa starega Lanšpreža niso obdržali do izumrtja.⁴¹⁹

Grad **Lebek** (*Liebegg*) je bil fevd krške škofije, ki ga je posredno dobila od Askvincev, ko je leta 1043 grofica Hema Breško-Seliška krškemu benediktinskemu samostanu poklonila veliko posesti na Kranjskem. Grad na hribu nad potokom Vidrnica ob zaselku Ljubek pri Vačah, prvotno v stolpasti obliki in še v romanski dobi prizidanim palacijem,⁴²⁰ je bil zgrajen v drugi polovici 12. stoletja. Do leta 1209 so ga posedovali askvinski sorodniki grofje Višnjegorski, zatem do leta 1228 grofje Andeški. S posrečeno lego je povezoval gorenjsko in dolensko posest teh velikih vazalov. Po letu 1230 so si ga dali podeliti Spanheimi. Zanimivo je, da se je lebeški graščak omenjal precej kasneje kot grad (1228: *in castro Liebekke*⁴²¹), kar ni pogost pojav. Leta 1240 je bil v Velikovcu Albreht z Lebeke, spanheimski ministerial in gradiščan.⁴²² Nato je do leta 1292 sledilo več oseb, ki jim ne poznam porekla:

⁴¹⁴ ... rechts aygen ... als miers mein lieber vatter saliger gelazzen hat unt als ich ... inne gehabt haben (ARS ZL 1335 XI 25. Krško).

⁴¹⁵ ARS ZL 1335 XI 25. Krško; ARS ZL 1337 IV 15. Lanšprež.

⁴¹⁶ ARS ZL 1351 VIII 1.; ARS ZL 1366 III 6.

⁴¹⁷ ARS ZL 1367 VIII 2. Celje.

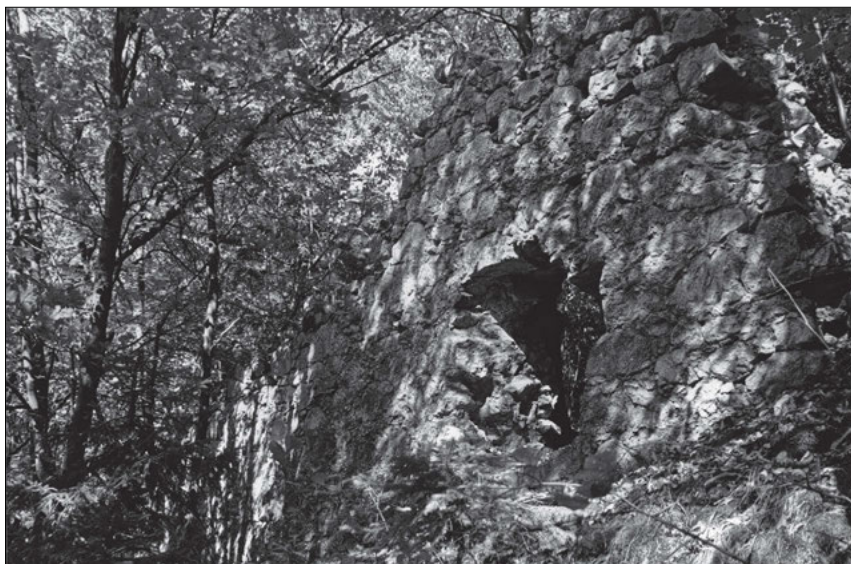
⁴¹⁸ ARS ZL 1372 VI 15. Metlika.

⁴¹⁹ CKr ga ne omenja.

⁴²⁰ KOMELJ, Gorenjska, 18; JAKIČ, Gradovi, 183.

⁴²¹ GZS 5, št. 487, 489.

⁴²² GZS 5, št. 743.

leta 1268 se je po Lebeku imenoval Ditrik Rouffar,⁴²³ leta 1285 Winter,⁴²⁴ pred letom 1292 pa je na Lebeku živel Ulrik.⁴²⁵

Najpozneje do leta 1315 so se na Lebeku naselili Galli. Tedaj se je po njem imenoval Gall.⁴²⁶ Galli so imeli do leta 1335 grad s sodiščem v varstvu za dobo desetih let po grajskem fevdnem pravu.⁴²⁷ Zaradi nerešenega pravnega statusa gradu so se leta 1341 poravnali s Habsburžani, ki so ga odkupili od njih.⁴²⁸ Habsburžani so jim ga takoj zatem spet podelili, saj je Konrad Gall še leta 1350 živel na Lebeku.⁴²⁹ Dejstvo pa je, da krška škofija Lebeka ni več obvladovala. Habsburžani so Lebek nato kot deželnoknežji fevd podeljevali različnim plemičem, že leta 1345 gospodom Ptujskim za 800 mark oglejskih denaričev, pred letom 1392 pa npr. Viljemu s Šteberka.⁴³⁰ S tem pa je propadel poskus Gallov, da bi trajneje zagotovili rodbini še en, svojemu ugledu primeren grad.

Prebivalci gradu **Lihtenberk** (*Liechtenberg*) pod mlajšim Bogenšperkom so bili do leta 1209 višnjegorski, med letoma 1209 in 1228 pa andeški ministeriali. V tem času so se omenjale osebe, ki jih je do srede stoletja vodila oseba s tipičnim imenom grofov Višnjegorskih, Albreht (*Prechtel*).⁴³¹ Obodni grad z osrednjim palacijem, zgrajenim konec 12. stoletja ali okoli leta 1200, je bil eden tistih, ki jih je iz višnjegorsko-andeške dediščine uspel obdržati patriarh Bertold Andeški po letu 1228. Po poravnavi s Spanheimi leta 1261 so si ga ti dejansko prisvojili.⁴³² Šele po padcu kralja Otokarja leta 1275 je patriarh spet razpolagal z Lihtenberkom. Patriarhi so ga odtlej podeljevali v varstvo skupaj z grajskimi fevdi (*feudum habitantie*), torej v pogodbeno grajsko fevdno upravo. Grad pa je že okoli leta 1288 zasedel koroški vojvoda

⁴²³ URBKr II, št. 382.

⁴²⁴ GZL IX/6.

⁴²⁵ ABV, št. 81.

⁴²⁶ ARS ZL 1315 I 8. Kamnik.

⁴²⁷ MDC IX, št. 625.

⁴²⁸ HHStA AUR 1341 VI 18. Dunaj; HHStA AUR 1341 VI 18. Dunaj; HHStA AUR 1341 VI 18. Celje.

⁴²⁹ ARS ZL 1350 V 1. Čedad.

⁴³⁰ LOSERTH, št. 7; ARS ZL 1392 VI 28. Dunaj. Šteberški so imeli Lebek in posest okoli njega še v 15. stoletju (gl. ŠUMRADA, Šteberk, 53).

⁴³¹ GZS 5, št. 371, 481, 483; URBKr II, št. 21, 169, 170; MDC IV, št. 2445. Gl. še HAUPTMANN, Erläuterungen, 397.

⁴³² Leta 1250 se je grad prvič omenjal: ... castra ... *Liechtenberch* (MDC IV, št. 2441, 2761). Gl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 412.

Majnhard (dotlej ga je nadzoroval Bertold s Soffumberga v Furlaniji⁴³³), tako da je Oglej uspel spet priti do Lihtenberka šele v 90. letih 13. stoletja. Po smrti Pre(ch)terlina z Lihtenberka, ki je bil gotovo v sorodu z Albrehtom iz prve polovice 13. stoletja (oba pa sta najbrž bila v sorodstvu z rajhenburškim krogom salzburških ministerialov z Rajhenburga; več o tem gl. pri gradovih Rajhenburg, Šperenberg, Reštanj; gl. tudi genealoško preglednico 46), sta leta 1293 dobila upravo gradu Gebhard Panina in Rochlep z Bleda. Zanimivo je, da sta nova varuha prejela grad v imenu žena in njunih dedičev.⁴³⁴ Zato ni izključeno istočasno bivanje potomcev bivših ministerialov oz. domačega plemiškega rodu, medtem ko je Oglej s svojimi ljudmi skrbel za vojaško upravo.

Kaj se je dogajalo z gradom v 14. stoletju, ni znano, toda do začetka 15. stoletja kljub oslavitvi oglejskega patriarhata grad ni prešel v roke Habsburžanov. Še leta 1406 je patriarh Anton II. podelil (potrdil) »svojemu zvestemu fevdniku« *Nicolaus, welcher von adelichem stamen Graysi* (pravilno: Grayfi) *von Liechtenberg geboren ist*, njegovemu bratu ter bratrancema Hansu in Erazmu grad in druge oglejske fevde, ki so jih imeli predniki.⁴³⁵ Ne samo ta stavek, marveč tudi osebni imeni Bertold in Prechtlin (Albreht), ki jih je rod Lihtenberških uporabljal v 14. stoletju, dopuščajo kontinuiteto rodu v celem 14. stoletju.⁴³⁶ Posebnost pa je, da se je v 14. stoletju omenjalo precej Lihtenberžanov, ki so imeli različne grbe, nekateri zanimivo podobne Apfalterjem (gl. grad Jablanica; gl. pečat št. 36).⁴³⁷

36. Prechtlein z Lihtenberka – Jablanice (ARS ZL 1350 XI 23.)

Limberk (*Lilienberg, Lilgenberg*) je bil eden najstarejših in najpomembnejših andeških gradov, ki je stal na vzhodnem obrobju njihove gorenjske posesti. Mogočen obodni grad na težko dostopni pečini je stal nad zaselkom Korpe pod Šijo na grebenu Limbarske gore nad Moravčami, najbrž pa ne veliko pred letom 1156, ko je na njem živel Witig.⁴³⁸ Limberški so bili v prvi polovici 13. stoletja vsaj tako pomembni kot ministeriali iz Kamnika in Galli ter so potovali z grofi ali brez njih tudi zunaj Kranjske.⁴³⁹ Po letu 1228 so se zbirali skupaj z bivšimi andeškimi ministeriali okoli oglejskega patriarha Bertolda Andeškega in njegovega brata vojvode Ota VII. Meranskega.⁴⁴⁰ Sredi 13. stoletja pa so se vključili v spanheimsko klientelo. Od 20. let do začetka 70.

⁴³³ HAUPTMANN, Erläuterungen, 423. MDC VI, št. 79, 81. KOMAC, Kranjska, 185–189.

⁴³⁴ TEA, št. 416.

⁴³⁵ KOMATAR 20, št. 288.

⁴³⁶ Deželni gospod se je vmešal le toliko, kolikor je bilo potrebno za izvajanje deželnega prava. Tako je leta 1407 vojvoda Ernest ukazal izvršitev dedovanja, po katerem naj bi Agnes z Werdensteina in njena sestra Diemut podedovali po njuni stari teti oz. vdovi po Gašperju z Lihtenberka četrtino gradu (ARS ZL 1407 I 17. Lipnica).

⁴³⁷ Leta 1350 je imel npr. Prechtlin v grbu v pečatu iz trohriba rastočo jablano, polno jabolk (ARS ZL 1350 XI 23.), leta 1407 pa Erazem orla (ARS1407 V 21.).

⁴³⁸ GZS 4, št. 366.

⁴³⁹ GZS 5, št. 13, 96, 156, 371, 441.

⁴⁴⁰ GZS 5, št. 489, 497, 699.

37. Mert z Limberka –
Kamnika (ARS ZL 1367 VI
19.)

let je bil najuglednejši član rodbine Gebhard. Po smrti vojvode Ulrika (1269) so Limberški, tako kot večina drugih spanheimskih plemičev, prešli v tabor kralja Otokarja in kot najpomembnejši kranjski plemiči pričali na Dunaju ob podelitvi freisinških in brikseenških fevdov češkemu kralju.⁴⁴¹ Dominacija Gebharda in enega samega člana rodu v javnem življenju se je z otokarsko dobo končala. Nasledniki niso več dosegali njegovega ugleda. Najbrž jim je zvestoba Otokarju pri grofih Tirolsko-Goriških škodovala. Limberk, ki je do konca obravnavanega obdobja ostal v rokah tega rodu, je redek primer gradu, na katerem se je isti rod uspel obdržati od 12. do začetka 16. stoletja, ko je v moški liniji izumrl (gl. pečat št. 37).⁴⁴²

Naselje **Ljubljana** (*Laibach*) se je začelo razvijati v drugi polovici 10. stoletja, tj. po koncu madžarskih vpadov. Med ruševine antične Emona se prebivalstvo ni naseljevalo, pač pa raje ob desnem bregu Ljubljanice pod hribom, kjer je v 11. stoletju stala skromna utrdba. Lastništvo ozemlja pod grajskim gričem in ljubljanske kotline vse do prve tretjine 12. stoletja ni bilo enotno: z dedovanji je posest prehajala iz rok dedičev furlanskega grofa Werihena (leta 1001 prejemnika polovice Gorice idr. posesti na Goriškem in Vipavskem), bavarskih gospodov iz Machlanda, grofov iz Vohburga in Bogna idr., in se v začetku 12. stoletja končno v celoti združila v rokah Spanheimov.⁴⁴³ Po spanheimskem prevzemu še nekaj gospostev na Dolenjskem, Savinjskem in v Podravju je postal teritorij Ljubljane za njih zelo pomemben, saj je mimo gradu in naselja vodila ena glavnih poti med Panonsko nižino, Furlanijo in Istro, kjer so imeli velike posesti. Pod gradom, na območju Novega trga, je bil njihov dvor kot gospodarski sedež ljubljanskega gospostva.⁴⁴⁴ Grad so

⁴⁴¹ MDC IV, št. 2441, 2607, 2818, 2923, 2982, 3007; MDC V, št. 14, 16; URBK_r II, št. 272, 373, 382; FRA 31, št. 258.

⁴⁴² VALVASOR XI, 341.

⁴⁴³ O gospodarjih ljubljanskega območja v 11. in 12. stoletju gl. ŠTIH, Notici, 21 sl.

upravljali ministerialni gradiščani, ki so se imenovali »iz Ljubljane« in so večinoma prihajali s spanheimskih koroških gradov: v letih 1150–1181 se je omenjal Markvard, 1154–1164 neki Rudolf, 1154 Adalbert, 1161–1162 Arnold ter okoli leta 1180 Viker. Vsaj Arnold je bil zanesljivo z gradu Kraig na Koroškem.⁴⁴⁵ Naselje pod grajskim gričem, ki se je razvilo v mesto do okoli leta 1220, je v 13. stoletju preraslo lokalne gospodarske in politične okvire. Pozneje je postalo glavno mesto dežele Kranjske, sedež namestnika deželnega gospoda in njegovih ter deželnih uradov. Nedvomno pa se ima Ljubljana za to zahvaliti prav ugodnim političnim silnicam in spanheimskemu gospostvu, ki je sredi 13. stoletja združilo oblast na Kranjskem. Obenem so se razvili trgovina na daljavo in bančni posli, sem so se začeli naseljevati italijanski trgovci in bankirji.⁴⁴⁶

Do srede 13. stoletja so v spanheimsko Ljubljano oz. na grad nad mestom in v dvor v mestu še prihajali ministeriali kot gradiščani in uradniki mestnega gospoda. Večina jih je bila še vedno s Koroške,⁴⁴⁷ npr. z Nussberga in Krnosa, medtem ko so imeli Kraigi tedaj celo že kranjsko vejo, ki pa je v 14. stoletju zamrla. Prvi so se sredi 13. stoletja imenovali po Ljubljani ali bližnjem naselju Hrušica. Zadnji predstavnik Nussbergerjev, Rudelin s Prul, je imel še leta 1328 v pečatniku napis »iz Hrušice« in grb z lipo s petimi vejami.⁴⁴⁸ Ministeriali s Krnosa so se v Ljubljani pojavili sredi 13. stoletja. M. Kos je upravičeno domneval, da je bil neki Geiselbreht, ki se je leta 1265 imenoval *civis*, eden od vitezov, ki so se kot stranska veja naselili v gospodovem mestu in se pomeščanili. Sinova dvojčka Wulfing in Henrik nista ostala v Ljubljani, temveč sta živela plemiško življenje, se družila z gorenjskim plemstvom, a le Henrik je imel sina Ditmarja.⁴⁴⁹ Njuna tesna navezava na koroške vojvode je ostala tudi v 14. stoletju, saj je imel koroški vojvoda Henrik leta 1303 Henrika za svojega ministeriala.⁴⁵⁰ Meščansko vejo je nadaljevala Geiselbrehtova hči Trauta, ki se je primožila v rodbino meščana Tomaža, poimenovanega »pri vratih«.⁴⁵¹ Koroški izvor je razviden tudi pri Schnitzenbaumerjih, ki so živeli v Ljubljani še v zadnji četrtini 14. stoletja. Šlo je za tipično mestno vejo, ki jo je začel Ulrik okoli leta 1300. Žena Agnes je bila iz že omenjene rodbine Nussberg–Hrušica. Umrl je pred letom 1328. Sin Konrad († po 1347) se je družil s podeželskim plemstvom. Zadnji Schnitzenbaumer, ki se je omenjal v 14. stoletju, je bil Lovrenc, morda Ulrikov vnuk, ki je nadaljeval Konradovo usmeritev in živel še leta 1387. Sodeč po krogu, v katerem so se poslednji ljubljanski Schnitzenbaumerji nahajali, med kranjskim plemstvom niso imeli posebnega ugleda. V 15. stoletju pa so le stopili v deželno plemstvo in živeli na dolenskih zemljiških gospostvih.⁴⁵²

38. Rudlin iz Hrušice – Nussberga (ARS ZL 1328 V 22.)

⁴⁴⁴ KOS, Ljubljana, 32–34. O gospostvu: ; BIZJAK, Ratio, 126–128.

⁴⁴⁵ GZS 4, št. 205, 326, 431, 441, 471, 493, 647; MDC I, št. 201, 229, 233; MDC IV/1, št. 1026, 1035, 1037. Gl. še KOS, O izvoru, 7; KOS, Ljubljana, 34–35; KOMAC, Kranjska, 119.

⁴⁴⁶ GESTRIN, Doneski, 196–197. Gestrinova razprava se suče okoli nastanka patriciata v Ljubljani, vendar je bila posvečena glavnemu vprašanju, v kolikšni meri je bila sposobnost pečatenja že znak višjega statusa. Za pridobitev zaokrožene slike velja pritegniti tudi nekoliko mlajšo razpravo M. Kosa, O izvoru, *passim*.

⁴⁴⁷ Npr. Herman leta 1224 in Rajnvik leta 1230 (JAKIČ, Gradovi, 191).

⁴⁴⁸ KOS, O izvoru, 7–9, 26 (rodovnik); GZL II/7. Grb Rudlina iz Hrušice v ARS ZL 1328 V 22. (gl. pečat št. 38).

⁴⁴⁹ KOS, O izvoru, 10–11, 27 (rodovnik). Gl.: MDC VI, št. 452; ARS ZL 1300 I 14. Šenčur; ARS ZL 1301 III 12. Velesovo; ARS ZL 1304 II 23.; MDC VII, št. 487 itd. Geiselbreht se je navajal že leta 1261 skupaj s Puclinom, Eisenreichom in Ortlinom. Čeprav so vsi štirje zasedali zadnja mesta med pričami v listini vojvode Ulrika Spanheimskega, pa le ni šlo za običajne meščane, marveč za viteške prebivalce (URBKr II, št. 286).

⁴⁵⁰ MDC VII, št. 179.

⁴⁵¹ KOS, O izvoru, 11–12, 27 (rodovnik).

⁴⁵² KOS, O izvoru, 20. Gl. GZL I/15, GZL I/18; ARS DA, 9a: 1318 V 1.; GZL II/7, ARS ZL 1347 VI 13.; KOMATAR 19, št. 245.

Staro spanheimsko ministerialno plemstvo, prvotno omejeno le na grad ali dvor, je torej do okoli leta 1300 prehajalo tudi med meščane. Tudi nekateri izmed lokalnih spanheimskih ministerialov so se naselili v Ljubljani šele konec 13. stoletja in kot prišleki obdržali izvorno ime ter tradicijo nekdanjega spanheimskega ministerialnega odnosa. Najizrazitejši primer so plemiči, imenovani po Igu in Polhovem Gradcu (gl. besedilo k obema gradovoma). Domnevati gre, da ni šlo za osnovanje mestnih vej, temveč sta imeli obe rodbini v mestu postojanko, njuni člani pa nikoli niso prešli med meščane. Rodbina z Iga je bila leta 1311 označena kot *edel*, kar v tem zapisu (popis posesti koroškega vojvode na Kranjskem) ni pomenilo nič drugega kot viteštvo, saj so v istem viru drugi označeni kot *dienstman*.⁴⁵³ V prvi polovici 14. stoletja sta bila najpomembnejša Konrad z Iga in Hertel s Polhovega Gradca, ki sta bila okoli leta 1328 sodnika s širokimi pristojnostmi v Ljubljani in se ukvarjala z zakupovanjem uradov.⁴⁵⁴ Plemiško distanco do meščanov so ti staroselci vedno ohranjali – kot priče so stali na začetku, tudi pred plemenitimi meščani in sodniki. Pogosto so v Ljubljani pečatili v tujih zadevah.⁴⁵⁵ Plemiči z Iga so se v 14. stoletju sorodstveno povezovali z nižjim kranjskim plemstvom (Soteska, Gradež, Čušperk, Lancovo)⁴⁵⁶ ter z najuglednejšo ljubljansko rodbino Porgerjev, pa z Sommereckerji in Kamniškimi (Osterman).⁴⁵⁷ V drugem desetletju 14. stoletja so bili krajši čas v goriški službi, vendar o tej dejavnosti ni podrobnejših vesti.⁴⁵⁸ Njihova dejavnost v deželnem okviru je v drugi polovici 14. stoletja pojenjavala. Še več, Rechwin z Iga je bil leta 1376 *richter ze Laybach*, kar je tedaj že pomenilo zgolj mestno funkcijo.⁴⁵⁹ Polhograjski so se do okoli srede 14. stoletja odrekli Ljubljani kot drugemu sedežu. Poslej so bili dejavni le med deželnim plemstvom, kar pa jim ni dosti koristilo, saj so se morali leta 1364 oz. 1367 posloviti od rodbinskega gradu in gospostva v Polhovem Gradcu.⁴⁶⁰

Vseskozi so v Ljubljano prihajali tudi plemiči nespanheimskega porekla, se tam za stalno naselili in posegli po mestnih uradih. Nekateri so ostali zvesti izvoru – tako v gospodarski dejavnosti kot v socialnih vezeh, čeprav bi lahko postali najuglednejši meščani. Okoli leta 1300 so imeli med njimi vodilno vlogo Podlogarji. Brata Herman in Eberhard sta se prvič omenjala leta 1297 oz. 1300. V Ljubljano sta prišla v 90. letih 13. stoletja s Podloga pri Rašici na Dolenskem. Tam je imela rodbina dvor, ki je bil podložen Auerspergom. Bili so njihovi hlapci, saj je bil Hermanov sin Filip Podlogar še leta 1341 *aigen man* Herbarda Auersperški, ko je temu predal svoj dvor in mu obljubil, da se ne bo poročil brez Herbardovega privoljenja. Koliko

⁴⁵³ Nekdanja pripadnost Spanheimom je jasno iz seznama posesti koroškega vojvode Henrika iz leta 1311 (DOPSCH, Verzeichnis, 461–462). Gl. tudi VILFAN, Ljubljana, 81.

⁴⁵⁴ Skupaj z Alberom iz Šentpetra sta leta 1328 vzela od župnika Jakoba za eno leto v zakup ljubljansko župnijo. V listini, izdani v Čedadu, sta se titulirala *nobiles viri domini* (GZL IX/16). Vlogo sodnikov v predhabsburški dobi je pojasnil J. Žontar v razpravi o razvoju kranjskega deželnega vicedomata (ŽONTAR, Vicedom, 286–287, 292, 296). V času tirolsko-goriškega gospostva so bili sodniki, običajno po trije skupaj, zadolženi za upravne, sodne in vojaške naloge v svojem okolišu. Eden od njih je bil tudi deželški sodnik. Ljubljanski sodniki so bili deloma organi za celo deželo. Varovali so deželnoknežjo posest in izvajali finančno upravo. Po letu 1290 je vojvoda Majnhard začel spreminjati urade v zakupne ustanove, kar je veljalo tudi za sodstvo. Po prihodu Habsburžanov se je tak način uprave zadržal še nekaj let. Zadnji par sodnikov je znan za leto 1341. To je veljalo še za Kamnik, Kostanjevico in najbrž Kranj, torej za vsa deželnoknežja mesta na Kranjskem v 14. stoletju pa tudi na Koroškem (gl. OGRIS, Bürgerschaft, 94–104).

⁴⁵⁵ Prvi z Iga je v Ljubljani pečatil svojo listino Merchel leta 1291 (GZL XI/30), v tuji zadevi pa isti leta 1319 (GZL VII/17). Prvi s Polhovega Gradca, ki so v Ljubljani pečatili leta 1315 v tuji zadevi, so bili Markvard, Hertel in Rudiger (GZL X/16).

⁴⁵⁶ ARS ZL 1373 VIII 26.; KOMATAR 19, št. 196; KOMATAR 20, št. 272; GZL X/37.

⁴⁵⁷ GZL I/23; ARS ZL 1393 X 27.; NŠAL ZL 1404 (ali še 1403?) XII 31.

⁴⁵⁸ Leta 1313 so bili bratje Merchel, Konrad, Friderik in Henrik upravičeni do odškodnine kot *meins herrn leuten von Gortz*, zaradi škode, utrpjene od ljudi freisinskega škofa Emicha (FRA 35, št. 496).

⁴⁵⁹ GZL IX/39.

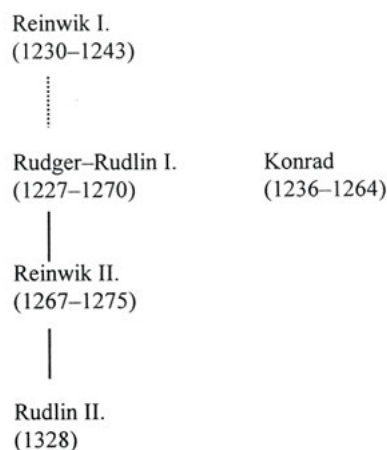
⁴⁶⁰ ARS ZL 1364 V 18.; ARS ZL 1367 VI 19.

drži domneva M. Kosa, da se je Filip vrnil nazaj na Podlog in nadaljeval podeželsko življenje, ni mogoče zanesljivo ugotoviti. Dejstvo je, da o tej veji ni nobenih podatkov več. Prav zaradi statusa in pomeščanjenja prvih članov domnevam, da se v Ljubljano niso naselili zaradi upravnih potreb svojega gospoda, marveč na svojo roko. Nizek položaj med podeželskim plemstvom jih je prignal v sprejem meščanstva, kjer so bili statusno višje. Eberhard se je izrecno imel za meščana že leta 1300. Tudi vsi kasnejše generacije so ostale članice meščanske skupnosti. V Ljubljani so takoj po letu 1300 prišli med prve tri ljubljanske rodbine, kjer so ostali do približno srede 14. stoletja. Plemiška zavest pa je ostala izražena v poročnih zvezah z nižjim in srednjim kranjskim plemstvom: Eberhardov istoimenski vnuk je bil poročen z Alhajdo s Kozjaka, bil je v svaštvo s Henrikom s Preske, Nikolajem Kolencem in Ulrikom s Seničnega, vnukinja pa je bila poročena s Henrikom Gallom. Bolj širokopotezna, kot je bila sicer v navadi pri meščanih, je bila njihova gospodarska dejavnost: Eberhard starejši je imel posest na Dolenjskem, kot priča se je pojavil v Kostanjevici. Zatem pa razen številnih sopečatenj Eberhardovega sina Klemena in vnuka Eberharda ni več oprijemljivih podatkov in rodbina je okoli leta 1400 izumrla. Poleg investiranja kapitala v zemljiško posest so se njeni člani vključevali v meščansko gospodarjenje, saj so npr. imeli mesnico na Novem trgu.⁴⁶¹

Kranjski izvor je ugotovljiv tudi za Kolence. Prvi se je leta 1284 omenjal Eberhard, leta 1300 pa še njegov brat Bertold. Ker sta se oba imenovala tudi po Mekinjah (Eberhard 1299–1300, Bertold 1297–1300), ju je imel M. Kos za pripadnika tamkajšnjega nižjega plemstva. V resnici so bili nekdanji andeški ministeriali, kar dokazuje andeški orel v grbu na pečatu Eberharda Kolenca leta 1304 (gl. Kamnik). Do njihove naselitve v Ljubljani je prišlo na enak način kot pri Podlogarjih: Eberhard je prišel v mesto in ustanovil meščansko vejo. Mestni Kolenci so po ugledu presejali sorodnike na Gorenjskem. Eden od teh, neki Greif, je npr. še leta 1387 prebival na kmetiji v velikosti hube (!) v Spodnji Loki. Eberhard pa je bil leta 1301 že celo sodnik in je posedoval pečatnik. Člani meščanske veje so bili velikokrat na Gorenjskem, zlasti v Kamniku. Poročali so se z nižjim kranjskim plemstvom (npr. s tistimi iz Doba in s Kozjaka) ter slovenskoštajerskim viteštvom. Že iz 14. stoletja poznamo kopico Kolencev, ki jih ne moremo več sorodstveno povezati, njihovo število pa se je v 15. stoletju še povečalo. Delovanje Kolencev je bilo kljub mestnemu življenju in meščanski zavesti izrazito plemiško: eden od njih je bil sredi 14. stoletja v beneški vojski, razpolagali so tudi s solidno zemljiško posestjo (predvsem okoli Mekinj).⁴⁶²

Drugi omembe vredni priseljenci so bili Harrerji. Prvič so se v virih pojavili leta 1353 z vitezem Henrikom. Morda so bili kar

Genealoška preglednica 20: HRUŠICA – NUSSBERG

⁴⁶¹ KOS, O izvoru, 17, 29 (rodovnik); GESTRIN, Doneski, 204; VILFAN, Ljubljana, 86–87. Izbor virov: GZL I/7, GZL II/2, GZL I/11, GZL IX/11, GZL VII/10; ARS DA, 9a: 1318 V 1., GZL II/4; ARS ZL 1319 VIII 24., ARS ZL 1326 III 15.; KOMATAR 18, št. 62; GZL VII/28; KOMATAR 19, št. 227; ARS ZL 1392 VI 19. itd.

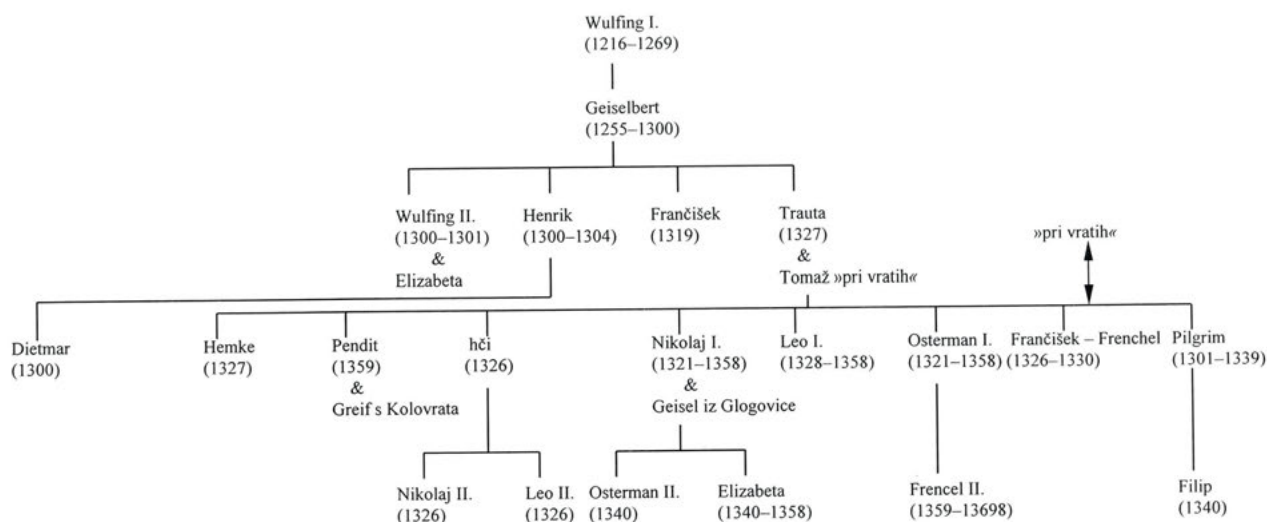
⁴⁶² KOS, O izvoru, 17–18, 30 (rodovnik); GESTRIN, Doneski, 202–203. Izbor virov: GZL I/5; ARS ZL 1297 V 16. Velesovo; GZL II/2; ARS ZL 1300 I 14. Šenčur; ARS ZL 1301 VI 15. Mekinje; GZL VII/7; ARS ZL 1301 VIII 20. Mekinje; ARS ZL 1304 III 20. (ali 22.); MDC VII, št. 271; GZL IX/12, GZL VII/27; ARS ZL 1364 III 17.; GZL II/32; 1384 VIII 24. Velesovo, v: NŠAL ZL 1505 IX 17. Novo mesto; StLA AUR, št. 3606a: 1387 VIII 10. itd.

viteškozmožni hlapci Auerspergov. V Ljubljani so imeli najbrž le drugi sedež. Njihov poslovni slog je bil tipično plemiški, sorodstveno so se povezovali predvsem z nižjim in srednjim kranjskim plemstvom (Osolnik, Vipava, Baumkirchner, Sommerecker, Jeterbenk), kar daje slutiti, da so bili po statusu podobni Podlogarjem. V meščanskih poslih in uradih niso bili dejavni, ukvarjali so se le s prekupčevanjem z zemljišči in uživali deželno knežje fevde.⁴⁶³

Približno od srede 14. stoletja so se začeli samoiniciativno naseljevati posamezniki plemiškega izvora s poreklom zunaj Kranjske. Zanje je značilno, da se niso imeli za meščane, temveč le za stalno naseljene mestne prebivalce. V kolikšni meri je bil ta val posledica promestne politike vojvode Rudolfa IV. in njegovega očeta Albrehta II., lahko samo ugibamo. Eden teh je bil npr. Dankward Zellenberger, ki je prišel v Ljubljano pred letom 1364 in je že leta 1366 postal mestni sodnik. Zanimivo je, da ni bil nikoli označen za meščana. Zadnjič se je omenjal leta 1381. Engelhard, ki se je omenjal leta 1414 in 1421, je bil verjetno njegov sin. Z njegovimi potomci (Krištof npr. še v 80. letih) je rod prestopil med deželno plemstvo.⁴⁶⁴

Tudi najkontroverznejša nižja plemiška rodbina 14. stoletja na Kranjskem, Sommereckerji, je imela skoraj gotovo sedež v Ljubljani. Pravim, skoraj gotovo, saj se niti v eni od številnih listin, v katerih se omenjajo, ne imenujejo drugače kot po svojem izvornem gradu Sommereck na Koroškem, od koder je prišel Nikolaj (I.) malo pred letom 1338. Za njegovo miselnost in dejavnost je bila Ljubljana kot najpomembnejše mesto daleč naokrog edino možno stalno bivališče. Nikolaj I. in istoimenski sin sta bila morda prva plemiča na obravnavanem prostoru, ki sta iz gospodarskih težav plemstva pa tudi svojih lastnih skušala potegniti dobiček in ne le preživeti. Neprestano kupčevanje z zemljiško posejstvo, gradovi in fevdi, tožarjenje s sorodniki zaradi poročnih dajatev in zapuščin, posojanje in izposojanje denarja, zastavljanje posesti

Genealoška preglednica 21: KRNOS – LJUBLJANA

⁴⁶³ Izbor virov: ARS ZL 1358 IV 28. Žužemberk; KOMATAR 19, št. 142, 148; ARS ZL 1370 VIII 24.; GZL I/76; ARS ZL 1380 III 12. Ig; ARS ZL 1392 VII 12./19.; LOSERTH, št. 479; KOMATAR 20, št. 272; GZL IX/46; KOMATAR 20, št. 295 itd.

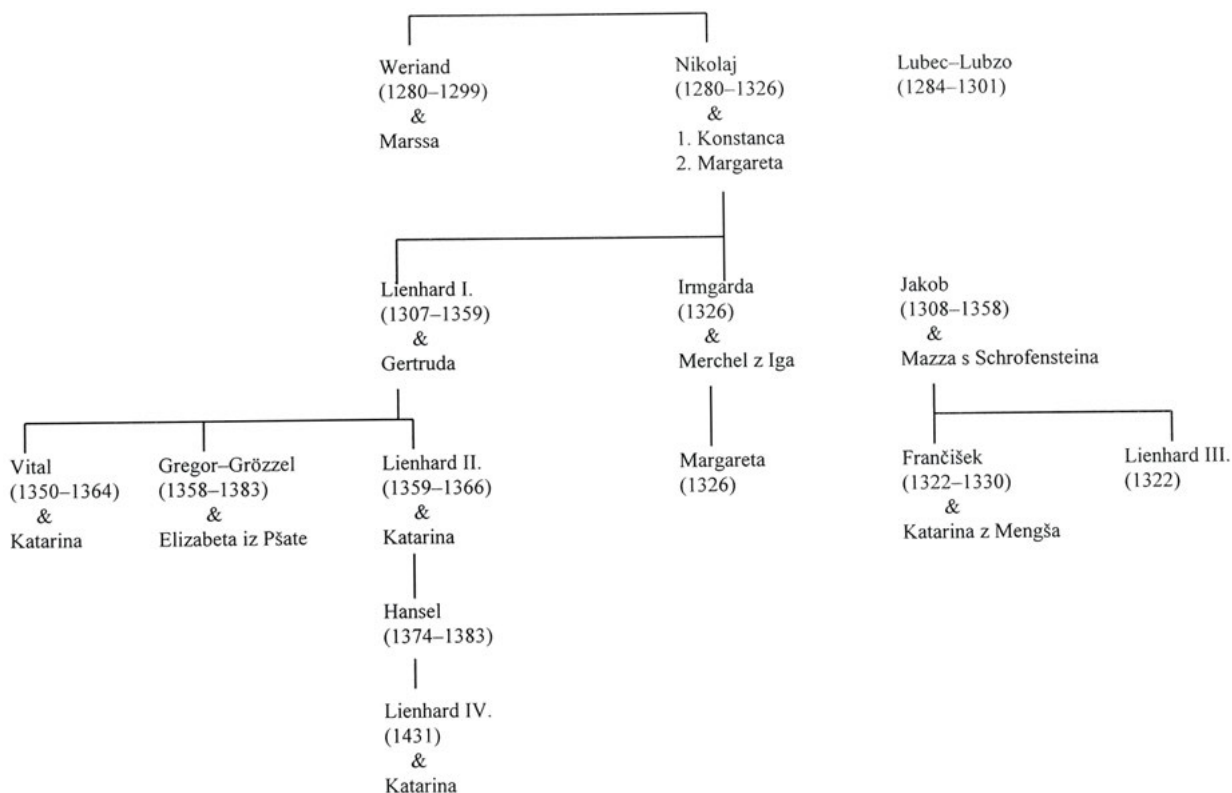
⁴⁶⁴ GZL I/67, GZL II/28; LOSERTH, št. 572; GZL X/45, GZL X/49.

itd. je v bistvu imelo tudi značaj finančnega špekuliranja, čeprav je imelo poglobitve vzroke v gospodarskih težavah. V vsem tem sta bila celo korak pred meščani in antipod Judom, vsekakor pa znanilca novih trendov med tistim delom plemstva, ki se je reševalo propada in ustvarjalo premoženje. Takšno poslovanje pa je bilo začaran krog, iz katerega se ni bilo mogoče umakniti: posojilo je bilo potrebno vrniti in izkupiček od prodaje vložiti v nakup ali vračilo dolgov. Zato ne preseneča, da je bila dejavnost očeta in sina tako identična, da ju brez drugih omemb ni mogoče razlikovati ter potegniti ločnice med njunim delovanjem. Neskrupuloznost, zaletavost, poslovna nasilnost, igranje na karto široko razprostranjenih sorodstvenih vezi in podobne nemeščanske značilnosti so ju razlikovale od meščanov in določale kot plemiča (gl. pečat št. 39). Na tem mestu je nemogoče natančneje opisati njuno poslovanje. Dovolj bo le s posameznimi ključnimi izrazi za posamezne listine opisati dejavnost Nikolaja I., npr. med letoma 1345 in 1355: kupec (1345), porok (1346), kupec (1347), kupec, prodajalec (1348), porok (1349), sopečatnik, porok, kupec (1350), porok (1351), kupec, porok (1352), prodajalec, odkupnik (1353), kupec, sopečatnik, posojilodajalec, varuh (1354), porok, sopečatnik (1355). Tudi v socialnih vezeh se ljubljanski Sommereckerji niso odrekli plemištvu. Vezi z meščani in mestno komuno niso imeli, mestne službe jih niti slučajno niso zanimale – ne nazadnje je uprava mesta od časa vojvode Rudolfa IV. prehajala v sklop mestne avtonomije, sodniška funkcija je postala izključno mestna zadeva in je izgubljala finančni značaj. Ljubljanski Sommereckerji so po moški liniji »zgoreli« v 15. stoletju, za seboj pa pustili kopico nedokončanih poslov.⁴⁶⁵

39. Nikolaj II. Sommerecker (ARS ZL 1388 IV 3.)

Genealoška preglednica 22: PORGER

⁴⁶⁵ ABV, št. 689. Izmed več deset listin, v katerih so Sommereckerji imeli dejavno vlogo, na tem mestu citiram vse znane iz

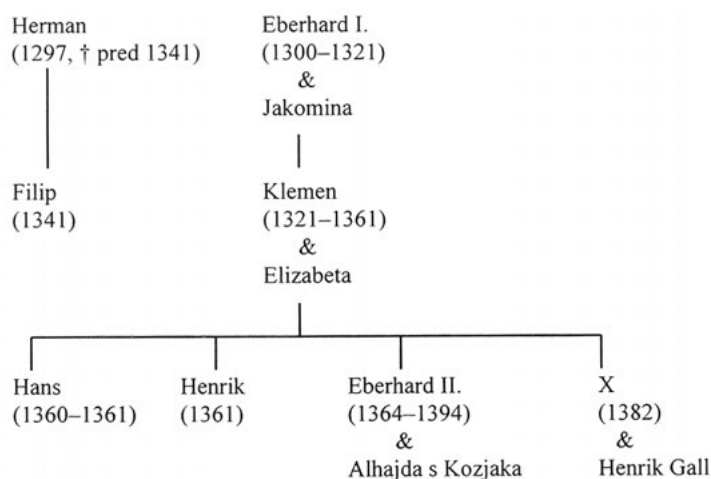
41. Seifrid iz Šentpetra (ARS ZL 1359 III 17.)

Dvig med mestno elito in celo nad njo je v 14. stoletju uspeval tudi drugim plemičem. Najizrazitejši primer je bil rod Šentpetrskih. Ferdo Gestrin je domneval, da je bil prvi znani član Alber sin Ljubljancana Albona, Porger ali pa sin Frankota. Zanesljivo je, da so bili Šentpetrski tudi (ljubljski) notarji. Imeli so grb, ki je izhajal iz simbolike njihovega imena (gotski ključ) oz. asocijacije na apostola Petra ključarja (gl. pečat št. 41). Največji ugled je kot večkratni sodnik v Ljubljani dosegel začetnik Alber (1300–1356). Težko ga je ločiti od istoimenskega sina. Drugi Alberjev sin Lienhard je bil deželni pisar vojvode Henrika, rod pa se je nadaljeval s sinovoma Alberjem II. in Seifridom. Prvi je umrl kmalu po letu 1374, njegova potomca Pencil in Marx pa sta se preselila v Kamnik, kjer sta dosegla viteško čast. Seifrid je umrl med letoma 1360 in 1363, sin Hans pa je bil zadnji moški predstavnik rodbine v Ljubljani in je umrl kmalu za očetom. Za časa Alberja II. in Seifrida je rodbina v Ljubljani dosegla zenit: Seifrid je bil v letih 1354–1359, Alber pa v letih 1359–1366 kranjski vicedom. Z uradi, precejšnjo posestjo, fevdi in sorodstvenimi zvezami z najuglednejšimi meščani in srednjim plemstvom (Snežnik, Sommerecker, Liemberg) se je Šentpetrskim uspelo dvigniti iz meščanskih vrst. Leta 1346 je vojvoda Albreht II. osvobodil njihovo hišo v Ljubljani vseh mestnih davkov. To je bilo dejanje, ki je kazalo plemiškost.⁴⁶⁶

Sklep: Do srede 13. stoletja je v Ljubljani prevladoval vpliv spanheimske ministerialitete s Koroške. Ti so se po izumrtju Spanheimov (1269/1279) pomeščanili ali prešli med deželno plemstvo. V tem času so v mestu ustanovili postojanke tudi lokalni plemiči. Njihovo bivanje je imelo značaj osnivanja mestnih vej, pravega pomeščanja ali samo stalnega bivanja v mestu. Priseljeno plemstvo zgodnje dobe je do 15. stoletja večinoma izumrlo. Od srede 14. stoletja se je opazneje naseljevalo tudi tuje plemstvo, ki se ni imelo za člane meščanske skupnosti. Neplemiški priseljenci z zahoda s konca 13.

stoletja so kot bogati bankirji, trgovci in zakupniki deželnih uradov postali stalni prebivalci in plemeniti meščani (patriciji). Prav med njimi je bilo nekaj tistih, nad katerimi so se leta 1360 pritoževali njihovi someščani vojvodi Rudolfu, češ da lastniki 28 hiš nočejo plačevati mestnih davkov, čeprav nimajo nikakršnih privilegijev. Potemtakem sta razslojenost in neenotnost edini zares skupni lastnosti najpomembnejših prebivalcev Ljubljane že od začetka 14. stoletja.⁴⁶⁷ In grad? Tako kot v 12. in 13. stoletju je bila še daleč v novi vek – vse do 18. stoletja – v njem nastanjena vojaška posadka. Tam je bil sedež vsakokratnega deželnega glavarja, tam so bili glavna dežel-

Genealoška preglednica 23: PODLOGAR

let 1345–1355: ARS ZL 1345 I 21.; ARS ZL 1346 XI 30.; ARS ZL 1347 VI 13.; GZL X/23; ARS ZL 1348 V 1.; ARS ZL 1348 V 1.; ARS ZL 1349 IX 4.; ARS ZL 1349 XI 6.; ARS ZL 1350 IV 12.; ARS ZL 1350 V 25.; ARS ZL 1350 VI 24.; ARS ZL 1350 XII 10.; ARS ZL 1351 V 23.; ARS ZL 1352 III 27.; ARS ZL 1352 VII 24.; ARS ZL 1352 IX 2.; GZL I/57; ARS ZL 1353 III 23.–26.; ARS ZL 1353 IV 24.; ARS ZL 1354 I 28.; ARS ZL 1354 III 23.; ARS ZL 1354 V 4.; ARS ZL 1354 VI 1.; ARS ZL 1355 VIII 21.; GZL VII/31.

⁴⁶⁶ GESTRIN, Doneski, 203–204; ŽONTAR, Vicedom, 296. Izbor virov: GZL X/18, GZL II/6, GZL IX/16, GZL II/9, GZL I/41, GZL II/12, GZL I/55, GZL IX/29; ARS ZL 1359 III 25.; KOMATAR 18, št. 122; GZL X/27, GZL X/30, GZL IX/32, GZL I/65, GZL II/28; ARS ZL 1370 IV 10.; ARS ZL 1374 XI 11. WIESSNER, Osterwitz, št. 184, 188, 204 itd.

⁴⁶⁷ GZL X/28. Gl. KOS, O izvoru, 25; GESTRIN, Doneski, 206–208; VILFAN, Stadt, 68; VILFAN, Ljubljana, 81–82, 86–92.

na orožarna, jetnišnica idr.⁴⁶⁸ To je bil eden redkih kranjskih gradov, če ne kar edini, s katerim se ni mogel inikoli identificirati noben plemič, noben njegov občasni uradnik. Vedno je bil le službena rezidenca visokega politika.

Grad *Lož* (*Laas*) je bil od zgraditve v 12. stoletju kot oglejski fevd v rokah grofov Vovbrških oz. njihove stranske veje s Sternberga na Koroškem. Patriarh Popo je prejel širše območje Loža leta 1040 kot darovnico kralja Henrika III (*quinguaaginta regales mansos in villa Circhinitz cum ceteris villis*).⁴⁶⁹ Vovbrški grofje so se včasih imenovali tudi po gradu Ložu, kar je tako kot npr. pri andeškem Kamniku pomenilo, da so tam in morda tudi v bližnjem Starem trgu živeli, posesti pa dajali strateški pomen zaradi lege med istrskimi mesti in notranjo Kranjsko.⁴⁷⁰ Do leta 1341 je Stari trg, ki se je v 13. stoletju imenoval kar trg ali celo trg Lož, izgubil pomen na račun mlajšega naselja pod gradom Ložem. Tega leta je oglejski patriarh Bertrand prestavil sejem v naselje pod gradom, kamor so se preselili tudi tržani. Poslej je prvotni trg nosil ime Stari trg glede na novo trško naselje Lož, čeprav je postal navadna vas. Prebivalci Starega trga in nato Loža so se ukvarjali zlasti s trgovino med Istro in Furlanijo, vendar so ostali najtesneje povezani z agrarno dejavnostjo. Tudi povzdig v mesto leta 1477 Ložu ni pretirano koristil, saj je ostal provincialno gnezdo. Ne nazadnje je na to vplival tudi nedeželnoknežji status naselja vse do leta 1456, saj posestniki grofje Ortenburški do leta 1418 niso mogli povečati pomena trga, nasledniki grofje Celjski (po 1420) pa tega pri nobenem svojem mestu ali trgu niso hoteli ali smeli storiti.⁴⁷¹

V mogočnem palaciju in bergfridu na 698 metrov visokem hribu z imenom Grad in v najbližji okolici so živeli ministerialni gradiščani, večih rodov. Prvič so se leta 1220 omenjali Karel, Ruprecht in Albreht. Sodeč po kasneje izpričanih grbih (prosti kvadrat desno ali levo zgoraj; gl. pečat št. 42, 43), so prišli na Notranjsko skupaj z Vovbržani, saj so imeli tudi vitezi na njihovih koroških gospostvih podobne grbe. Poleg njih so v Ložu v 13. stoletju občasno živeli vitezi iz okolice: leta 1220 sta npr. v Ložu živela tudi Herman iz Volčjega in Weriant iz Podloža, leta 1269 pa so bili med oglejskimi ministeriali naštet še Majnhard s Snežnika, Oto in Herman iz Pudoba, po B. Otorepcu predstavnika stranske veje loške ministerialne rodbine.⁴⁷² Vsaj tisti s Snežnika so bili po podobnem grbu

⁴⁶⁸ JAKIČ, Gradovi, 191–192.

⁴⁶⁹ URBKr I, št. 27.

⁴⁷⁰ OKOLIŠ, Lož, 355 sl.

⁴⁷¹ O Starem trgu in Ložu gl. ŠUMRADA, Lož, 32–36; OTOREPEC, Pečati, 96–98; GOLEC, Družba, 112–114.

⁴⁷² GZS 5, št. 310, 530, 836 in str. XLVI; URBKr II, št. 396. Gl. še ŠUMRADA, Lož, 36–37. Mlajše veje Loških so bili tudi plemiči s Snežnika, Brega in Pudoba, od katerih so nekateri še v 14. stoletju imeli v legendi pečata poleg osebnega imena izvorno ime »z Loža« (gl. OTOREPEC, Snežnik, 32–34). Prehod med oglejske ministeriale je razviden iz primerjave listin iz leta 1230 in 1269. V prvi so se kot »sternberški« (vovbrški) ministeriali imenovali Markvard, Karel, Rupert, Weriant in Herman. Sodeč po listini iz leta 1220, sta bila vsaj Karel in Rupert brata, najbrž pa so si bili v sorodu vsi omenjeni. Leta 1269 sta bila Karlov istoimenski sin in Markvardov sin Engelbreht že med oglejskimi ministeriali (URBKr II, št. 34, 70, 396).

42. Herbard III. s Snežnika
– Loža (ARS ZL 1338 s.d.)

43. Agnes s Snežnika –
Loža (ARS ZL 1338 s.d.)

44. Wolfhart s Snežnika
(ARS ZL 1346 II 21.)

sorodniki Loških (gl. grad Snežnik in genealoško preglednico 35 ter pečat št. 44).⁴⁷³ Posamezniki iz glavne ministerialne rodbine so imeli viteško čast, vendar naslov *dominus*, ki so ga nosili v oglejskih virih, ni bil pomensko podoben z enakim v vzhodnoalpskih deželah.⁴⁷⁴ Njihov vpliv v upravi, ki je konec 13. stoletja temeljila na zamenljivih, domačih plemičev iz vrst bivših ministerialov v obliki grajskega fevdnega prava, je po letu 1300 pojenjal, še posebej pa od začetka 14. stoletja, ko je patriarh podelil loško gospodstvo v fevd habsburškim zaveznikom Ortenburžanom. V življenju loškega plemstva je to imelo za posledico intenziviranje vezi z ortenburško klientelo in večjo integracijo na osrednjem Kranjskem.⁴⁷⁵

Zaradi finančnih zadreg grofa Ulrika Vovbrškega je oglejski patriarh leta 1244 spet vzel Lož v svoje roke.⁴⁷⁶ Lož je bil poslej eden od središč oglejskih posesti na Kranjskem in Primorskem (poleg gastaldij Tolmin, Neblo, Postojna, Cerknica, Vipava in Kras) in kot tak vse do ortenburške dobe bolj povezan s Furlanijo kot Kranjsko.⁴⁷⁷ Z oglejsko oblastjo je za loško gospodstvo in loški grad prišlo poldrugo stoletje skoraj neprekinjenih spopadov z grofi Goriškimi in Ortenburškimi, gospodi Šteberskimi in Habsburžani. Ministeriali so prešli v oglejsko službo kot gradiščani, medtem ko se je upravnik gospodstva v oglejskih virih imenoval gastald. Prvi znani je bil Karel leta 1269.⁴⁷⁸ Ministerialom so Vovbržani že pred letom 1237 formalno podelili pravico dedovanja fevdov in alodov v moški in ženski liniji, patrimonialno sodstvo, bili so oproščeni določenih obveznosti do gospodov itd.⁴⁷⁹ Privilegij je bil podoben tistemu, ki ga je dal salzburški nadškof krškim ministerialom (gl. grad Krško) in je pričal o velikem osebnem in premoženjskem dvigu nekaterih kranjskih ministerialov v prvi polovici 13. stoletja. Službena stanovanja ministerialov oz. gradiščanov so bila v oglejski upravi večinoma podeljevana v obliki grajskih fevdov.⁴⁸⁰ Patriarh je za določen čas navadno zaupal varstvo gradu enemu od loških ministerialov in mu za plačilo prepustil v uživanje grajski fevd (*feudum habitantie, burglehen*). Zamenljivost gradiščanov v 13. stoletju in relativno soliden patriarhov nadzor pa sta v Ložu onemogočila osnovanje dedne grajske rodbine. Grad je bil vedno odprt patriarhu in njegovim ljudem, še posebej pa gospodstvenim uradnikom, ki so imeli sedež v gradu ali pa so prihajali od drugod (t. i. pravica odprtega gradu).⁴⁸¹

V letih pred 1301 in v letih 1306–1308 je Lož protipravno zasedal grof Henrik Goriški, ki je ujel oglejskega gradiščana Hektorja. Zaradi goriške nevarnosti – vojna se je nadaljevala v letih 1309–1312 – je patriarh vmes

⁴⁷³ OKOLIŠ, Lož, 557–558.

⁴⁷⁴ Kot *miles* se je konec 13. stoletja naslavljal Herman z Loža (TEA, št. 1012).

⁴⁷⁵ Ded Karla z Loža (omenjen leta 1345) je bil Kranjčan Eberhard Pfeffel, stric pa Geiseler Posch (KOMATAR 18, št. 72). Oto z Loža je bil še pred letom 1392 v svaštvu z Viljemom Lambergerjem in v sorodu s sosednjimi Snežniškimi (ARS ZL 1392 VIII 10.). Njegova žena je bila iz rodu Kokrških (ARS ZL 1392 III 13.). Prvi mož Katarine z Loža je bil pred letom 1380 Winther s Hofstetna (ARS ZL 1380 XII 21.). Gl. še OTOREPEC, Snežnik, 33 sl. in ŠUMRADA, Lož, 37–38.

⁴⁷⁶ GZS 5, št. 310, št. 836, 837, 871 (str. 411); MDC IV, št. 2445, 2457. OKOLIŠ, Lož, 363 sl.; ŠUMRADA, Lož, 36–37. Za grbe in številno plemstvo, imenovano po Ložu, gl. OTOREPEC, Snežnik, 31 sl.

⁴⁷⁷ ABV, št. 114 iz leta 1293. Gl. OKOLIŠ, Lož, 366; KOMAC, Kranjska, 42–43, 293.

⁴⁷⁸ ... *Hermano castaldioni domini patriarche in Los* (ABV, št. 17); *dominus (Carolus) castaldio domini Gregorii dei gratia patriarche Aglegensis in Los ...* (URBKr II, št. 396; podobno tudi št. 396a).

⁴⁷⁹ GZS 5, št. 682.

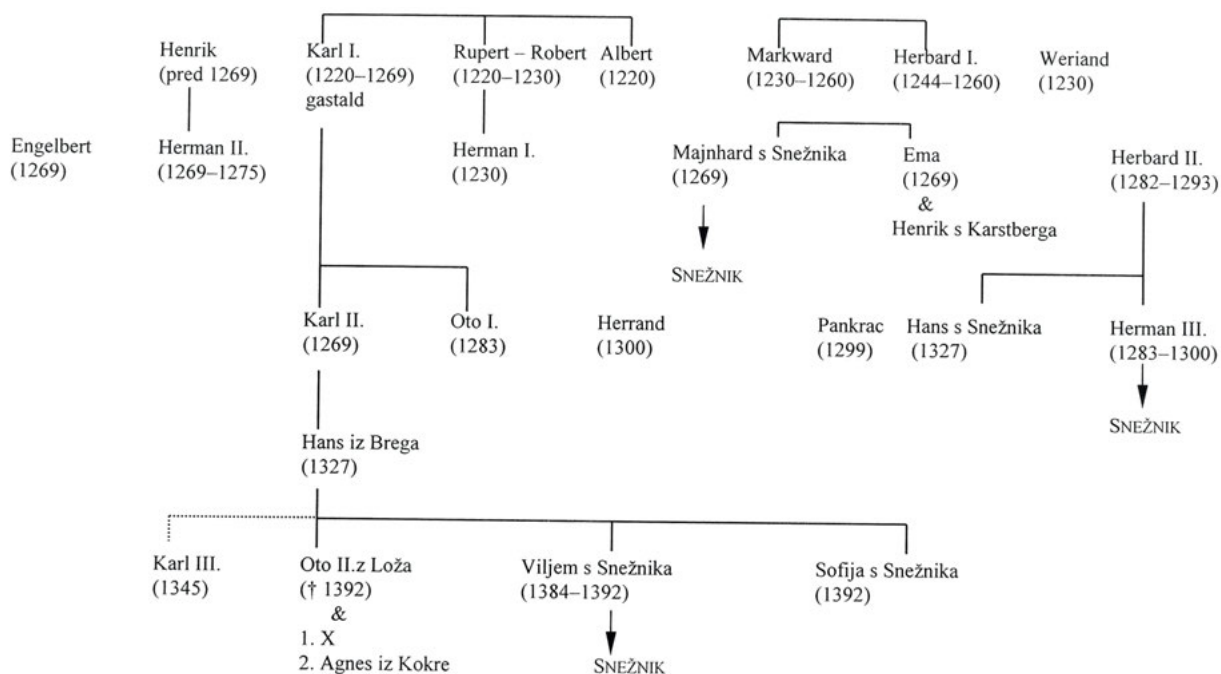
⁴⁸⁰ Leta 1283 je Herman, sin pokojnega Herbarda z Loža, *refutavit in manibus d(omino) patriarche Raymundi sedimen unum in castro Los ... quod sedimen et mansos dictus Hermannus et pater eius habebant in feudum habitantie ab ecclesia Aquilegensis, ut dicebat* (TEA, št. 490).

⁴⁸¹ Gl. besedilo: *Qualiter d(ominus) Hermannus de Los fecit securitatem in manu d(omino) patriarche Aquilegensis de custodiendo turrin et castrum de Los et ipsum aperire ipsi d(ominus) patriarche et eius successoribus, quandocumque fuerit necesse* (TEA, št. 1012). V tekstu je razvidno razlikovanje med stolpom in gradom, ki pa sta bila, sodeč po vsebini, pravno in upravno enotna. Podobno je v tekstu iz leta 1293, kjer je očitno, da je poleg gradiščanov z vojaško funkcijo v gradu živel tudi upravnik (gastald): *et ipsum castrum apertum libere dimittere omni tempore ... domino Auliverio de la Turre castaldioni in Los ac aliis officialibus ipsius domini patriarche ... qui pro tempore fuerint*

spet zasedeni grad nato podelil v fevd Ortenburžanom, ki pa so ga imeli za alod, kar je grofe sprlo s patriarhi. Zato jim je patriarh Pagan pred letom 1327 odvzel Lož, vendar ga Ortenburžani niso hoteli vrniti. Šele ko se je patriarh leta 1335 povezal s Habsburžani, so grofje pod grožnjo vrnili protipravno prisvojene fevde, ki pa so jih že v istem letu spet prejeli v fevd. Prišlo pa je do spremembe v podelilnem aktu: od leta 1335 so si Habsburžani začeli lastiti določene pravice nad kranjskimi oglejskimi fevdi ter odtlej (so) podeljevali oglejske fevde Ortenburžanom.⁴⁸² Grofje so nato Lož prejeli za določen čas v vojaško varstvo z obvezo lastnega bivanja v gradu, leta 1335 npr. skupaj s 30 oboroženci. Gospodarska uprava je obsegala celotno pokrajino (*provincia de Los*).⁴⁸³ Istočasno je patriarh gastaldu zaupal gospodarsko upravo, skupaj s sodstvom in odvetništvom.⁴⁸⁴ Bivši oglejski ministeriali (Loški) so s prihodom Ortenburžanov izgubili grad. Preselili so se v trg pod gradom in na okoliške dvore, kjer so od prej imeli dedno posest. V prvi polovici 14. stoletja so še prejeli oglejske fevde, konec stoletja pa so že propadali. Njihovo posest so od srede 14. stoletja prevzemali sorodniki Lambergerji.

Ker sta brata Herman III. in Majnhard II. Ortenburška v 30. letih umrla brez sinov, je patriarh za kratek čas podelil Lož grofu Otu Ortenburškemu. Leta 1341 se je Ortenburžanom uspelo trdneje zasidrati v Ložu. Takrat so oglejski gastaldi, bratje z Werdensteina, obljubili Ortenburžanom zvestobo skupaj z zaupanim gradom Lož in zaveznitvo proti Šteberskim, ne pa proti patriarhu. Naslednje leto so se Werdensteini za odškodnino odpovedali pravici do gastaldije. Čez čas je patriarh legaliziral uzurpacijo. Leta 1343

Genealoška preglednica 24: LOŽ

tam in predicto loco de Los, Arisperch, Chirchniz, Wipacho et Carsto (ABV, št. 114). Gl. še podatke o fevdih v: OKOLIŠ, Lož, 559–562.

⁴⁸² ABV, št. 258 (iz leta 1308). Ko je patriarh Rajmund leta 1277 potrdil grofu Frideriku Ortenburškemu vse oglejske fevde, se Lož še ni omenjal (SIMONIČ, Kočevsko, 54–55). Gl. še OKOLIŠ, Lož, 367 sl.; LACKNER, Ortenburg, 184 in TANGL 36, 143–144.

⁴⁸³ MDC IX, št. 702. OKOLIŠ, Lož, 368.

⁴⁸⁴ Pred letom 1341 bratom z Werdensteina (HHStA AUR 1341 VIII 12. Ortnek), ki so že naslednje leto prodali Ortenburžanom

so se Ortenburžani poravnali s sosedi Auerspergi, ki so v Ložu obdržali mitnico, podeljeno od oglejskega patriarha. Še isto leto je grad napadel Hans s Šteberka, leta 1350 so Lož okupirali Habsburžani. Patriarh po porazu proti Habsburžanom in po mirovnem sporazumu v Koprivnici leta 1362 ni bil sposoben obdržati Loža, Slovenj Gradca, Postojne idr. gospostev. Kot habsburški zavezniki so imeli leta 1367 deželno sodišče Lož Šteberški, ki so si ga že leta 1368 zagotovili tudi od grofov Goriških kot zastavo. Takoj zatem so Lož spet dobili Ortenburžani. Patriarh v skupno podelitev oglejskih fevdov zadnjemu Ortenburžanu Frideriku leta 1377 Loža ni hotel uvrstiti, marveč mu je podelil le nekaj manjših fevdov. Že leta 1380 je bil Lož spet v Friderikovih rokah.⁴⁸⁵ Tedaj je bil pravni položaj gradu in gospodstva enostavnejši: bil je navaden fevd brez natančnejših obvez do Ogleja.⁴⁸⁶ Tudi neposredna uprava se je v drugi polovici 14. stoletja poenostavila. Ortenburžani so jo prepuščali večjemu številu gradiščanov – uradnikov iz vrst svojega viteštva, navadno z Gorenjske ali Notranjske.⁴⁸⁷ Na takšno upravo in pravni položaj so naleteli leta 1420 ortenburški dediči grofje Celjski.⁴⁸⁸

Grad *Mehovo (Meichau)*, mogočni kastelni grad z mlajšim bergfridom na stožčasti vzpetini nad vasjo Podgrad in cesto med novomeškim območjem in Belo krajino, je bil zgrajen še pred letom 1162, ko se je po njem imenoval Hartwik.⁴⁸⁹ Do leta 1209 je bil last grofov Višnjegorskih, ki so imeli v drugi polovici 12. stoletja v njem glavno oporišče za osvajanje Bele krajine. Grad je bil do prvih desetletij 13. stoletja tudi upravno središče novoosvojene posesti grofov Višnjegorskih, saj mu je bil trg Črnomelj še leta 1277 podrejen. Kasnejši lastniki so bili v letih 1209–1228 grofje Andeški, do leta 1246 avstrijsko-štajerski vojvoda Friderik II. in nato Spanheimi do leta 1269.⁴⁹⁰ Že

gastaldijske pravice do gradu in sodstva, ki so jih imeli od patriarha (HHStA AUR 1342 X 31.).

⁴⁸⁵ SIMONIČ, Kočevsko, 56; LACKNER, Ortenburg, 184–185; ŠUMRADA, Šteberk, 49–51; OKOLIŠ, Lož, 369 sl. Glede poravnave z Auerspergi gl. KOMATAR 18, št. 70. Glede deželskega sodišča gl. KOMATAR 19, št. 171. Glede habsburškega prevzema oglejskih gospostev leta 1362 gl. SCHWIND-DOPSCH, št. 110.

⁴⁸⁶ Leta 1384 v notariatskem instrumentu ni več govora o kakršnih koli vazalovih dolžnostih (HHStA AUR 1384 VI 1. Čedad).

⁴⁸⁷ Kot prvi se je leta 1363 omenjal Nikolaj Sommerecker (HHStA AUR 1363 II 24.), leta 1372 Tomaž s Podvina (ARS ZL 1372 II 2.), leta 1393 Henrik s Čušperka (NŠAL ZL 1393 III 12.), leta 1402 Benedikt Verneker (ARS ZL 1402 IV 19.), leta 1399 in med letoma 1403 in 1404 Bertold iz Sušja (NŠAL ZL 1399 IV 20.; ARS ZL 1403 IV 24.; ARS ZL 1404 X 30.).

⁴⁸⁸ SIMONIČ, Kočevsko, 64–65; OKOLIŠ, Lož, 374 sl.; CKr, 62.

leta 1277 je skupaj s še nekaterimi drugimi v Slovenski marki kot zastavščina prešel v roke goriških grofov. Grofje dolenske posesti niso priključili h Kranjski, marveč so v 14. stoletju oblikovali samostojno deželo, t. i. grofijo v Slovenski marki in Metliki.⁴⁹¹

Do goriškega obdobja so Mehovo upravljali ministerialni gradiščani, ki se zaradi menjavanja na gradu niso mogli ustaliti. Leta 1162 se je omenjal prvi znani (Hartwik), nato pa naslednji šele sredi 13. stoletja.⁴⁹² V prvih desetletjih goriškega gospostva so ga upravljali po goriškem običaju gradiščani nedoločljivega izvora, npr. Wulfing (1297–1303),⁴⁹³ Filip (1311–1313), po rodu najbrž Čreteški, ki je bil okoli leta 1300 gradiščan na Starem gradu (gl. Stari grad),⁴⁹⁴ ter njegova sinova Majnhard (1322) in Filip II. (1322); zadnji je bil kasneje gradiščan v Kostanjevici.⁴⁹⁵ V prvi polovici 14. stoletja se jih je po Mehovem imenovalo več, a so imeli enak grb kot plemiči z Mengša (gl. pečat št. 45). Šlo je za nekaj posameznikov, ki so imeli sedež na gradu Mengeš (gl. genealoške preglednice 26-28) in bili v goriški službi – ne le na Mehovem, marveč tudi v Gorici.⁴⁹⁶ Omenim naj le zvestega spremljevalca grofa Henrika, Viljema Mehovsko-Mengeškega (1317–1319),⁴⁹⁷ Nikolaja (1330–1335)⁴⁹⁸ in njegovega zeta Rupla (1320–1341),⁴⁹⁹ Nikolajeva brata Fricla (1328–1365)⁵⁰⁰ in Prechtla (1328, † ok. leta 1365)⁵⁰¹ ter sina Wulfinga (1359),⁵⁰² ki so bili v sorodu z Mengeškimi in imeli posest na vzhodnem Gorenjskem. Wulfingov sin je bil Hanslein (1367–1402),⁵⁰³ za Änderlija (1385)⁵⁰⁴ in Fricla II. (1388)⁵⁰⁵ pa velja, da sta bila najbrž sinova ali vnuka enega ali več bratov oz. svaka Rupla.

Vseskozi je na gradu živelo več viteških oseb, kar priča o solidnosti gradiščanske posadke. Razlikovali so se po pečatnikih (gl. pečat št. 46).⁵⁰⁶ To je bila posledica heterogene sestave posadke in kasnejših sorodstvenih vezi. Pravna oblika njihovega bivanja je bilo grajsko fevdno pravo in (najkasneje) v 50-ih letih 14. stoletja tudi ganerb, leta 1359 reguliran z enim redkih pisnih »grajskih mirov« (t. i. Burgfrieden) oz. ganerbov pri nas.⁵⁰⁷ Po izumrtju istrske veje grofov Goriških so leta 1374 Mehovo podedovali Habsburžani in ga

45. Rupel z Mehovega – Mengša (ARS ZL 1330 VI 26.)

46. Fricel I. z Mehovega (ARS ZL 1358 XII 15.)

⁴⁸⁹ GZS 4, št. 451.

⁴⁹⁰ GZS 5, str. XLIII–XLIV; HAUPTMANN, Erläuterungen, 412; KOS, Bela krajina, 6–9.

⁴⁹¹ KOS, Bela krajina, 11 sl.; ŠTIH, Grofija, 130–137.

⁴⁹² P. Štih je na podlagi osebnega imena domneval, da je šlo pri nekem Ofonu *de Meichowe* (1266) za spanheimskega gradiščana in ministeriala s Kostanjevice (ŠTIH, Gorica, 126 sl.). Citirana listina je bila res izdana v Kostanjevici, prisotni pa so bili tudi okoliški plemiči (URBKr II, št. 361). Toda gre za eno samo omembo, medtem ko se je Ofon imenoval izključno po Kostanjevici, in to pred letom 1266 in po njem. Lahko gre za naključje.

⁴⁹³ ASt LP 1297 VI 5. Ljubljana; ARS ZL 1303 V 11. Žužemberk.

⁴⁹⁴ HHSa AUR 1311 XII 15. Gorica; KOMATAR 18, št. 22.

⁴⁹⁵ ARS ZL 1322 VIII 15. Kostanjevica; MDC IX, št. 313.

⁴⁹⁶ OTOREPEC, Mengeš, 26; ŠTIH, Gorica, 129–130.

⁴⁹⁷ MDC VIII, št. 348; TLA, Parteibriefe, št. 1165; 1319 II 21. Oglej.

⁴⁹⁸ MDC IX, št. 316; ARS ZL 1330 VI 26.; ASt LP 1332 V 25.; KOMATAR 18, št. 55.

⁴⁹⁹ ARS ZL 1320 V 4.; ARS ZL 1332 I 6.; ASt LP 1332 V 25.; KOMATAR 18, št. 55; GREBENC, št. 189.

⁵⁰⁰ ARS ZL 1328 II 21. Planina; ARS ZL 1347 VI 24.; ARS ZL 1349 I 6.; KOMATAR 18, št. 83; ARS ZL 1353 IV 6. Žužemberk; ARS ZL 1358 VII 30. Vitanje; ARS ZL 1358 XII 15.; ARS ZL 1359 I 13. Dragatuš; ARS ZL 1364 VI 24.; ARS ZL 1365 I 12.

⁵⁰¹ ARS ZL 1328 II 21. Planina; ARS ZL 1347 VII 25.; ARS ZL 1351 II 3.; ARS ZL 1359 I 13. Dragatuš; ARS ZL 1364 VI 24.

⁵⁰² ARS ZL 1359 I 13. Dragatuš.

⁵⁰³ ARS ZL 1367 VI 23.; PETTENEGG, št. 1525; ARS ZL 1388 V 10. Šmihel; PETTENEGG, št. 1540; ARS ZL 1391 IV 19.; ARS ZL 1392 IV 23.; PETTENEGG, št. 1558; HHSa AUR 1395 I 27.; HHSa AUR 1398 XI 22.; PETTENEGG, št. 1625.

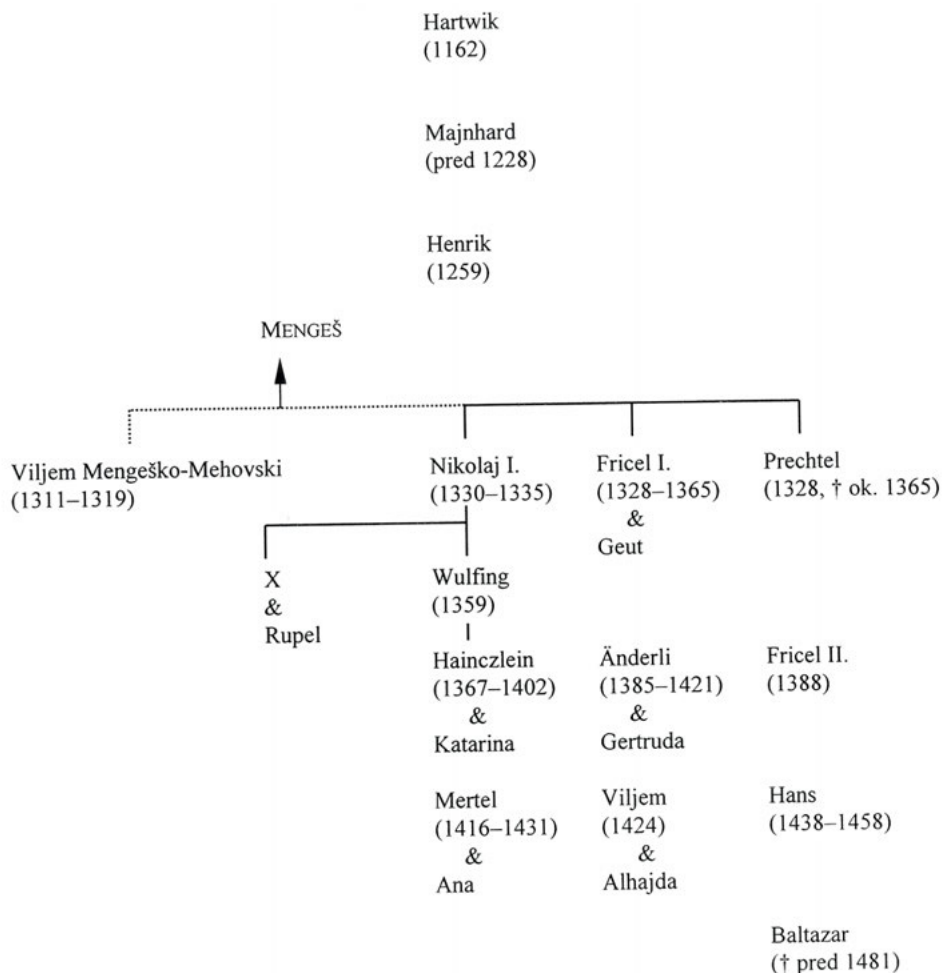
⁵⁰⁴ KOMATAR 19, št. 240.

⁵⁰⁵ ARS ZL 1388 V 10. Šmihel.

⁵⁰⁶ Nekaj primerov: leta 1330 je imel Rupel v grbu v pečatu dvojni trnek (ARS ZL 1330 VI 26.), Fricel je imel leta 1358 moško glavo z brado (ARS ZL 1358 XII 15.), Hans pa leta 1391 ribiško mrežo, srk (ARS ZL 1391 IV 19.). Prim. STOPAR, Stavbe 11–12, 155.

⁵⁰⁷ Tako sta se glede Mehovega leta 1359 poravnala brata Prechtel in Fricel z nečakom Wulfingom, saj so ga vsi trije podedovali po Wulfingovem očetu Nikolaju. Varstvo gradu, ne pa lastništvo oz. fevdništvo, je obdržal le Wulfing (ARS ZL

Genealoška preglednica 25: MEHOVO

takoj podelili Celjanom v zastavo. Ti so ga imeli do leta 1456.⁵⁰⁸ Celjski so grajsko upravo zaupali vitezom z bližnjih dolenskih gradov, vendar starega rodu niso odslovili. Leta 1387 in 1389 se je po Mehovem imenoval Tomaž. Morda ga lahko enačimo z žumberškim Tomažem, ki se je od 80. let 14. stoletja do začetka 15. stoletja pogosto omenjal. Kasneje so se imenovali po Mehovem še Mertel (1416–1431), Andrej (1385–1421), Viljem (1424), edini še sposobni Mehovčan Hans II. (1438–1458) in zadnji moški član Baltazar († pred 1481). Rodbina pa gradu ni imela v fevdu niti po izumrtju Celjskih, saj ga je cesar po letu 1456 podeljeval v zakup vse do leta 1515, ko so ga zavzeli in oplenili besni kmečki uporniki.⁵⁰⁹

Stari grad *Mengeš* (*Mannsburg*) je nekoč do srede 12., morda pa že konec 11. stoletja postavil na hribu Gobavica neki Meingo (*Mengoz*, *Magens*, *Megingoz*),

1359 I 15. Dragatuš).

⁵⁰⁸ VALVASOR XI, 359. CKr, 62. Še leta 1393 sta vojvoda Albreht III. in Viljem potrdila pogodbo med grofom Hermanom Celjskim in Katarino Modruško, ki je od Hermana prejela v zastavo Mehovo. Obenem sta vojvoda pristavila, da so Mehovo podelili Celjanom v zastavo že skupaj s pokojnim vojvodo Leopoldom III. (ARS ZL 1393 IV 25. Dunaj). Ker je Leopold vladal med 1365 in 1386, je v tem času prišlo do spremembe posestništva. To pa potrjuje Valvasorjeve navedbe.

po katerem je dobil ime. Že leta 1140 se je v neki tradiciji za samostan v Diessnu na Bavarskem omenjal kot pokojen Magenso, ki bi utegnil biti identičen z Magensom *de Brunnethale*, ki je znan iz notice iz ok. 1114–1123. Oba sta bila andeška ministeriala.⁵¹⁰ Kakorkoli, ko se je v letih 1154–1156 prvič omenjal Ditrik z Mengša, je grad kot last grofov Andeških zanesljivo že stal.⁵¹¹ Po letu 1230 je pripadel štajerskemu vojvodi Frideriku II. Od 1248 do 1251 ga je zasedal grof Majnhard Goriški kot cesarski upravitelj, potem pa Spanheimi – njim je grad leta 1250 odstopil eden od dedičev po Andeških, oglejski patriarh Bertold. Ta sporazum je bil sklenjen v Mengšu, a zaradi prisotnosti pravega grajskega gospoda v listini ni bil po Mengšu nihče imenovan. Podobno je bilo v nekem drugem pravnem dejanju šest let pozneje.⁵¹² Šele leta 1260 se je v neki listini pojavil Ortolf z Mengša.⁵¹³ Do okoli leta 1250 je bil glavni oglejski vazal v Mengšu Bertold s Krškega, vitez iz ugledne rodbine. Pogosto se je mudil na Gorenjskem, še posebej okoli Mengša.⁵¹⁴ Pred letom 1260 mu je sledil že omenjeni brat Ortolf.⁵¹⁵ V listini iz leta 1265 ga je vojvoda Ulrik tituliral za *dilectus fidelis noster*, kar je pomenilo odvisnost od Spanheima.⁵¹⁶ Prisotnost nekdanjih ministerialov s Krškega v Mengšu ni presenetljiva – službena navezanost na grofe Andeške in zatem na njihovega sorodnika patriarha Bertolda. Prav v tem času so tudi začeli izgubljati vpliv v salzburškem Krškem. Vojvoda je Ortolfa obdržal za vazala (v listinah se nikoli ni omenjal kot gradiščan) po letu 1250, kar mu je še naprej omogočalo visok ugled. Kot fevd koroških vojvod na Kranjskem so grad podeljevali tudi grofje Tirolsko-Goriški.⁵¹⁷

Po letu 1335 je postal Mengoš deželnoknežji fevd. Zdi se, da je rod 48. Henrik z Mengša (ARS plemičev s Krškega, nadaljeval življenje v Mengšu, saj se je v prvi polovici ZL 1334 X 2.)

47. Ortlin – Ortolf I. z Mengša (ARS ZL 1303 VIII 4.)

48. Henrik z Mengša (ARS ZL 1334 X 2.)

⁵⁰⁹ ARS ZL 1387 VIII 6.; BARAGA, št. 18: 1389 VI 22. Gl. še KOS, Gorjanci, 126–128.

⁵¹⁰ SCHLÖGL, trad. št. 6a, 6b.

⁵¹¹ ANSI, 193. GZS 4, št. 338; OTOREPEC, Mengeš, 22. Še v letih 1214–1220 je živel Magens z Mengša (GZS 5, št. 232), kar priča o družinski tradiciji tega imena.

⁵¹² MDC IV, št. 2441, 2619. HAUPTMANN, Erläuterungen, 412, 420.

⁵¹³ URBK_r II, št. 272.

⁵¹⁴ URBK_r II, št. 102, 173; MDC IV, št. 2441.

⁵¹⁵ URBK_r II, št. 249, 353, 391.

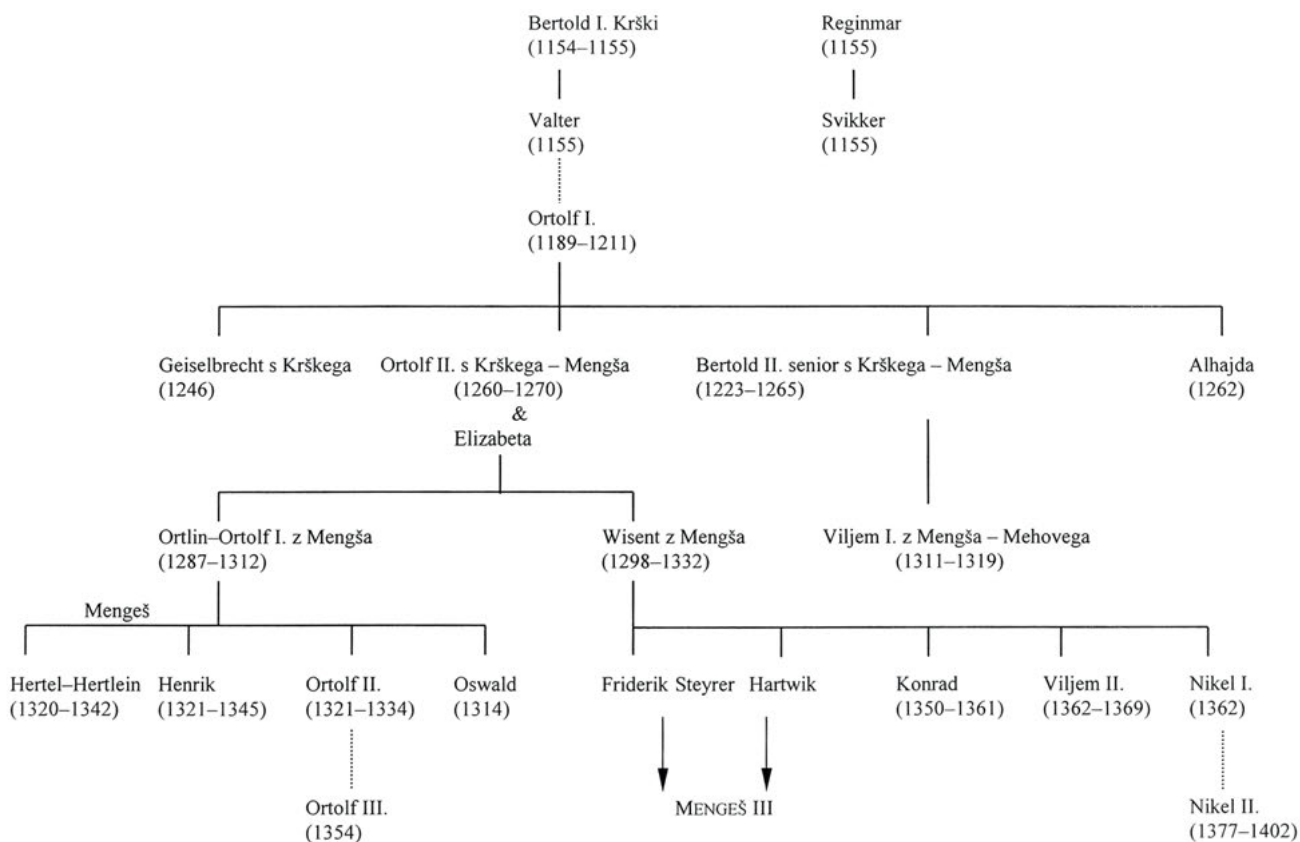
⁵¹⁶ URBK_r II, št. 353.

49. Hartwik z Mengša (ARS ZL 1304 V 20.)

14. stoletja omenjal neki Ortoľ. Tega mnenja je tudi B. Otorespec, ki pa je opozoril tudi na uporabo dveh različnih grbov Mengeških v 13. in 14. stoletju, ko naj bi imel Hartwиков leta 1292 (po navedbi J. L. Schönlebn) v spodnji polovici štita stilizirane valove, nad katerimi je bil rak, ki je v desnih kleščah držal cvetlico. Drugi tip grba je imel dva trnka prepletena v obliki osmice.⁵¹⁸ Z malo špekuliranja bi prvega lahko imeli za krškega (voda in rak kot simbol Save?), drugega pa za grb tiste veje Mengeških, ki je še v 15. stoletju imela tudi grad Mehovo (gl. grad Mehovo). Stanje z mengeškimi grbi je še bolj zapleteno: v bistvu je šlo v 14. stoletju za tri različne grbe. Prvi je bil grb bratov Ortolfa in Wisenta s konca 13. in začetka 14. stoletja z razcepljenim ščitom in praznim desnim poljem, v levem pa s tremi škarnicami (o škarnicah kot elementu ministerialov iz gradu Raka; gl. pečat št. 47).⁵¹⁹ Oba brata in bratranec Viljem so izhajali iz Krškega. Njuni sinovi so vsi po vrsti uporabljali grb s prepletenima trnkoma (gl. pečat št. 48).⁵²⁰ Wisent je imel sinove Friderika ali Frica Steyrerja (1319–1332), Hartwika (1292–1332), Konrada ali Kunca (1350–1361), Nikla I. (1362–1367) in Viljema II. (1362–1369). Ortoľ (v virih tudi Ortlin) pa Hertla, Henrika, Ortolfa in Ozvalta. Vsi so stopili v službo grofov Goriških in prejeli v upravo Mehovo. Nekateri so živeli v delu mengeškega gradu,⁵²¹ drugi pa na Mehovem. Rastočega leva nad dvema valovnicama (gl. pečat št. 49) oz. poševno deljen ščit z zgornjo

Genealoška preglednica 26: KRŠKO – MENGEŠ I

⁵¹⁷ DOPSCH, Verzeichnis, 461–462.

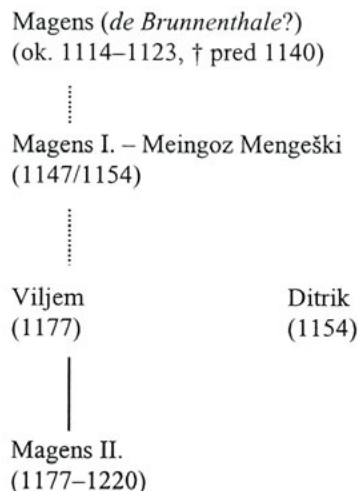
⁵¹⁸ OTOREPEC, Mengeš, 26.

⁵¹⁹ Gl. ARS ZL 1303 VIII 4.; ARS ZL 1304 III 22.; ARS ZL 1311 IX 6. itd. Ta Ortoľ se omenja že leta 1287 (KOVAC 4, 173).

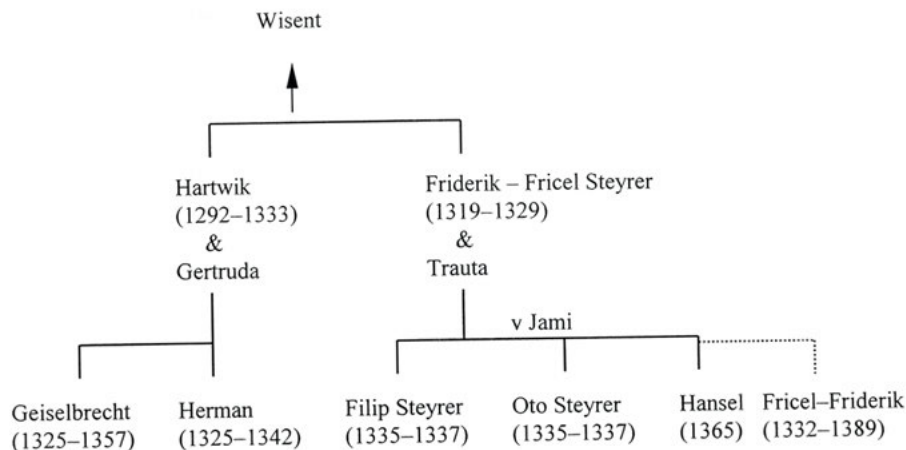
levjo polovico v prvem polju, v drugem pa valovnice,⁵²² pa je imela Hartwikova veja. V začetku 14. stoletja sta bila dejavna brata Hartwik in Friderik ali Fricel Steyrer. Friderik se je, sodeč po vzdevku, dalj časa mudil na Štajerskem, vsekakor pa je bil v sorodstvu s štajerskimi Lindeškimi, katerih posamezniki so bili omenjeni v številnih listinah, ki so jih izdali Mengeški, še posebej pa v tistih, ki so zadevale dediščinske zadeve (več o tem pri gradu Lindeku). Hartwik je imel sinova Geiselbrehta in Hermana, Friderik pa Filipa, Hansla in Ota, njegov sin pa je bil najbrž tudi Friderik II. (1354–1389). Z njimi se je rodbina odselila v Jamo pri Postojni, potem ko so sinovi leta 1329 prepustili tretjino Mengša Hertleinu (gl. naslednji odstavek). Steyrerji so živeli vsaj še leta 1380 (gl. grad Jama pri Postojni).⁵²³ Na mengeškem gradu so jih vse do okoli leta 1460 kot deželnoknežji vazali zamenjali »trnkarski« Mengšani, dokler niso z Wolfgangom v moški liniji izumrli. Grad je podedoval Andrej z Gallenberga.⁵²⁴

Nazaj h gradu. Ta je bil zaradi sočasnega življenja treh rodov v njem morda celo ganerb. Leta 1316 je Hartwik predal ženi in otrokom svoj del (polovico je imel Friderik) *daz haus datz Meyngospurch*. Še leta 1329 pa je Hertlein prejel od koroškega vojvode Henrika v fevd tretjino gradu, ki je prej pripadala sinovom Friderika Steyrerja. Del druge polovice je Friderikova vdova Trauta s sinovoma leta 1335 prodala Hertleinu in Henriku iz Ortolfovega rodu (*ainen tayl von unserm tayl*), nekatere dele pa so jima sorodniki prodali že prej. Prodani so bili tudi grajski hrib, obzidje, predgradje in drugo. Friderikova veja je dokončno prodala svoj delež leta 1337, in sicer Hartwikovi veji.⁵²⁵ Geiselbreht je v imenu vseh članov Hartwikovega rodu

Genealoška preglednica 27: MENGEŠ II

Genealoška preglednica 28: MENGEŠ III

⁵²⁰ Gl. ARS ZL 1334 X 2. Gorica; ARS ZL 1354 I 28.; ARS ZL 1361 XI 19.; ARS ZL 1362 VI 9. itd.

⁵²¹ BRUNNER, št. 52, 53, 56, 64, 68, 75. ŽONTAR – ZUPANČIČ, Gorenjska, 27; ZUPANČIČ – ŽONTAR, Kamnik, 56–57.

⁵²² Gl. ARS ZL 1304 V 20.; ARS ZL 1316 VII 4.; ARS ZL 1335 VII 13.; ARS ZL 1337 II 2.; ARS ZL 1337 VI 9.; GZL I/51; ARS ZL 1357 V 16.

⁵²³ Zadnji je bil aktiven Geiselbreht leta 1357 (ARS ZL 1357 V 16.).

⁵²⁴ OTOREPEC, Mengeš, 28.

leta 1345 prepustil grad sorodniku Rajnherju Schenku z Ostrovice za čas po svoji smrti, kar je potrdil deželni knez kot fevdni gospod. Ostroviški so grad že okoli leta 1356 prodali Egelolfu Müllingerju. Še leta 1393 naj bi se omenjal Hans z Müllingena, morda potomec omenjenega Egelolfa.⁵²⁶ Res pa to ne pojasnjuje, kaj je bilo potem z Mengšani iz Ortolfovega rodu, ne da bi upoštevali diskrepance med datumom Geiselbertove smrti (po letu 1357) ter prevzemom in zamenjavo dveh lastnikov že do leta 1356. Možno je, da je po letu 1357 grad ostal razdeljen med Ortolfov rod in Müllingerja oz. njegove naslednike, oba pa sta ga posedovala kot deželnoknežji fevd. Na grad zaradi naselitve močnega rodu in majhnega pomena v 14. stoletju fevdni gospodje niso postavili gradiščanov.

V goriških mestnih naselbinah v 14. stoletju prebivalci niso imeli velikih možnosti za dvig nad povprečje. Kot mestni gospodje so tam politiko krojili goriški grofje, ki so šele v 14. stoletju Metliki (pred 1323) in Črnomlju (1374) podelili mestne pravice.⁵²⁷ Grofje pa so se v grofiji Slovenska marka in Metlika bolj opirali na podeželsko plemstvo kakor na meščanstvo. Ne glede na majhno število ohranjenih listin, v katerih so omenjeni meščani in plemiči v obeh mestih, domnevam, da se do konca 14. stoletja v obeh naseljih ni izoblikoval omembe vreden vrhnji sloj prebivalstva. Nekaj pomembnejših posameznikov je imelo ugled le znotraj meščanske občine, že v listinah plemiških izstaviteljev pa so imeli manj pomembno vlogo. Bližina državne meje in potreba po lokalni upravi mest sta v *Metliki (Möttling)* zgodaj pripeljali podeželsko plemstvo. Bili so višjegorsko-andeškega oz. spanheimskega ministerialnega ter goriškega vazalno-gradiščanskega porekla. Ker je postalo mesto središče dežele⁵²⁸ in je goriški grof bolj zaupal zamenljivim uradnikom na čelu z glavarjem kot pa stalno naseljeni viteški rodbini, so so imeli v trgu oz. mestu dvore in posest v goriški dobi npr. tudi Auerspergi (1306), Mehovski (1367) in Semiški (1370).⁵²⁹

Člani rodbine, ki so se imenovali po t. i. Novem trgu (Metlika), so se omenjali v spremstvu goriških grofov, a le enkrat v Metliki. Leta 1300 je pričal v Črnomlju pri grofu Henriku neki Wieschotzer »iz Novega trga«.⁵³⁰ Leta 1309 je pet sinov Poye iz Metlike (Seifrid, Ulrik, Ditleb, Diter in Ditrik) prejelo manjši fevd od grofa Henrika Goriškega za vojaško službo proti Ogrom in na Kranjskem. Ali je bil v sorodu z naslednjimi omenjenimi, je težko reči. Leta 1332 je Seifrid skupaj z Uzoldom pričal v listini grofa Janeza Henrika Goriškega. Uzold je bil leta 1335 porok Nikolaju in Ditriku s Šumberka, in sicer za enako vsoto kot drugi dolenski plemiči. Leta 1341 se je Uzoldova hči Diemut poročila z Greinerjem z Vrhkrke. Po tem letu rodbine ne zasledimo več. Metliški so bili umeščeni med nižje viteštvo, s katerim so bili v sorodstvenih zvezah.⁵³¹ Verjetno so bili gradiščani in so živeli v mestnem gradu, ki je bil omenjen leta 1338. Grad pa ni bil zgrajen več kot pol stoletja pred tem. V njem je bil do leta 1556 sedež nominalnega glavarja grofije Slovenske marke in Metlike, nato pa je bil skupaj z zemljiškim gospodvom podeljevan v zastavo.⁵³² Ob metliškem mestnem obzidju stoji

⁵²⁵ ARS ZL 1316 VII 4.; BRUNNER, št. 3; ARS ZL 1335 VII 13.; ARS ZL 1337 VI 9. OTOREPEC, Mengeš, 27–28.

⁵²⁶ HHSStA AUR 1345 III 12.; HHSStA AUR 1356 III 30. OTOREPEC, Mengeš, 28.

⁵²⁷ Črnomelj se je še skoraj celo 15. stoletje imenoval trg, Metlika pa se je tako imenovala do začetka 15. stoletja (KOS, Bela krajina, 46; OTOREPEC, Pečati, 49 in 102). Gl. še: ŠTIH, Gorica, 132; GOLEC, Družba, 10–12, 104–106. 109–110.

⁵²⁸ K vprašanju dežele Grofija v Slovenski marki in Metliki gl. ŠTIH, Grofija, 123 sl.

⁵²⁹ KOMATAR 18, št. 18; ARS ZL 1367 VI 23. Metlika; ARS ZL 1370 IX 17. Metlika. Gl. ŠTIH, Gorica, 134.

⁵³⁰ AH II, 244.

⁵³¹ ARS ZL 1309 V 25. Gorica; KOMATAR 18, št. 23, 55; ARS ZL 1341 V 12. Gl. KOS, Urbarji, 68; ŠTIH, Gorica, 133 (s popravljeno datacijo listine iz 1332 namesto 1317, kot se je zapisalo F. Komatarju).

še en grad – komenda nemškega viteškega reda, danes v precej spremenjeni obliki, kot je bil po letu 1268, ko so v Metliko prišli prvi križniki.⁵³³

Miltenberg, izginuli grad pri Mirni, buri domišljijo predvsem zaradi negotove lokalizacije: ali na Dolenjskem pri Mladi gori pri Lanšprežu (to je tudi približen prevod nemškega imena) ali nekje na Štajerskem pri Vojniku.⁵³⁴ Po I. Jakiču je najverjetnejša lokacija na grebenu Mlade gore z ledinskim imenom Arnsberg.⁵³⁵ Grad je bil verjetno majhen in je bil lastniško povezan s štajerskim Vojnikom, saj so imeli oba do izumrtja leta 1241 istoimenski svobodni gospodje. To je obenem druga potrditev njegove dolenjske lokalizacije, saj so bili lastniki bližnjega Lanšpreža gospodje Svibenski, ki so bili na začetku 13. stoletja v neposrednem sorodstvu z Vojniškimi (gl. Svibno ter genealoški preglednici 37 in 73). Po smrti Viljema in Leopolda Vojniških je del posesti uspela obdržati njuna sestra, ki je do tedaj živela na gradiču Miltenberg in se po njem imenovala. V neki listini iz leta 1242 je navedla, da leži neka samostanu v Stični darovana posest v Stanu blizu Miltenberga.⁵³⁶ Večina gospostva je ob izumrtju svobodnih gospodov pripadla avstrijsko-štajerskemu vojvodi Friderik II. Zato je lahko njegov štajerski naslednik, ogrski kralj Štefan, gradova Vojnik in dolenjski Miltenberg po smrti dotedanjega posestnika Bertolda s Treuna leta 1259 podelil svojemu točaju Chaku (Csaky).⁵³⁷ Vest ni povsem zanesljiva.

Od 80-ih let 13. stoletja je bil Vojnik z Miltenbergom vred last grofov Tirolsko-Goriških, tedaj kranjsko-savinjskih deželnih gospodov. Ti so oba podelili v fevd savinjskemu glavarju Haugu s Taufersa. Taufers je moral Habsburžanom obljubiti, da bodo po njegovi smrti dediči vrnila fevd štajerskim vojvodam. Tako sta leta 1319 Vojnik in gospostvo dobila v zastavo Konrad z Aufensteina in grof Henrik II. Goriški. Kot zastavni imetniki so sledili Wallseeji (1331) in Celjski grofje (od 1363), po letu 1456 pa je gospostvo spet prešlo v roke deželnega kneza.⁵³⁸ Listine, ki so v 13. stoletju skupaj z Vojnikom še omenjale tudi Miltenberg, pa v 14. stoletju niso več navajale

⁵³² KOS, Bela krajina, 15–16; KOS, Urbarji, 45; ŠTIH, Grofija, 141–143; JAKIČ, Gradovi, 209.

⁵³³ GZL X/9; VALVASOR, Topographia, 153; KOS, Bela krajina, 54–55; JAKIČ, Gradovi, 210.

⁵³⁴ H. Pirchegger se je odločil za bližino Vojnika (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 213).

⁵³⁵ JAKIČ, Gradovi, 211. V prvi izdaji sem Miltenberg še uvrstil med štajerske gradove!

⁵³⁶ GZS 5, št. 803.

⁵³⁷ UBSt Erg., št. 72. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 211–212.

gradu. Očitno je okoli leta 1300 že propadal in bil že v prvih letih 14. stoletja opuščen.

Kdo je bil ponikovski župnik Oto z Miltenberga, ki je leta 1262 pričal v neki listini bratov z bližnjega Lemberga (pri Dobrni)⁵³⁹ Morda je šlo za isto osebo, leta 1286 že pokojno, ki je bila prednik Gertrude z Viltuša (poročene z Valterjem iz Ljutomera), dedinje njegove posesti v Marki – torej tudi v delu Dolenjske.⁵⁴⁰ Velikost njegove zapuščine, 52 hub, in njen status (alodi in fevdi) nakazujejo možnost, da je šlo za sorodnika Vojniških, npr. brata Elizabete z Miltenberga.

Grad *Mirna* (*Neudegg*) se je menda omenjal že leta 1180. Gotovo pa je poslopje stolpaste oblike na grebenu Gorenjske Gore stalo že prej. Območje je pripadalo rodu grofice Heme, zatem sorodnikom Puchsom oz. njihovi veji grofom Višnjegorskim, leta 1209 pa so ga dobili grofje Andeški.⁵⁴¹ Osebe s tem imenom so se v prvih desetletjih 13. stoletja zadrževale v bližini vseh mogočnih gospodov na Kranjskem (Andeški, oglejski patriarhat, Spanheimi). Po smrti grofa Henrika Andeškega leta 1228 je postal grajski gospod oglejski patriarh Bertold,⁵⁴² ki si je tudi po letu 1250 Mirno – tako kot Lihtenberk – pridržal zase in je ni podelil koroškemu vojvodi Ulriku Spanheimskemu. Ta jo je morda že v naslednji vojni pred letom 1261 zavzel, a bi jo tega leta moral vrniti patriarhu.⁵⁴³

V tem obdobju so se po Mirni imenovali ministeriali. Leta 1270 je grad zasedel češki kralj Otokar. Okoli leta 1288 ga je imel v varstvu, tako kot Lihtenberk, Bertold s Soffumberga v Furlaniji, ki pa se je sprl s koroškim vojvodo Majnhardom, ker ta gradu ni hotel vrniti patriarhu. Šele v naslednjih letih je patriarh Rajmund spet prišel do gradu in ga dajal v varstvo, leta 1293 npr. nekemu plemiču z Bleda.⁵⁴⁴ Zatem se je uprava spremenila. Zamenljive

⁵³⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 212.

⁵³⁹ UBSt IV, št. 77.

⁵⁴⁰ GZM II/60.

⁵⁴¹ KOS, Topografija 1, 369. HAUPTMANN, Višnjegorski, 235; HAUPTMANN, Erläuterungen, 397.

⁵⁴² GZS 5, št. 177, 241, 308, 435, 436, 889; URBKr II, št. 169, 170; GREBENC, št. 93. HAUPTMANN, Erläuterungen, 412; KOMELJ, Dolenjska, 82.

⁵⁴³ MDC IV, št. 2441; URBKr II, št. 291. KOMAC, Kranjska, 181, 187–189.

gradiščane po grajskem fevdnem pravu so zamenjali vazali: pred letom 1337 je imel četrtno stolpa v grajskem kompleksu Henrik III. Svibensko-Planinski, dvor in posest na grajskem hribu pa Herman Mindorfer. Oba sta se odpovedala fevdu, ki ga je patriarh podelil Frideriku Žovneškemu.⁵⁴⁵ Že leta 1339 je Henrik z Gradenika celoten grad odstopil Frideriku Žovneškemu in ga takoj prejel v sekundarni fevd.⁵⁴⁶

Vazali sami niso živeli na Mirni. Upravo so za njih izvajali nižji plemiči. V 14. stoletju je šlo le za en rod (od leta 1328). Tako sklepam po grbu (stožec s kroglo na vrhu), ki pa je bil enak grbu enega od Snežniških leta 1346 (gl. pečat št. 50).⁵⁴⁷ Možna je tesnejša vez med obema gradovoma oz. prebivalci uaradi istega fevdnega gospoda (oglejski patriarh). Okoli leta 1400 je bil eden izmed Mirenskih celo kranjski deželni glavar. Rod je v 14. stoletju precej okoliške posesti spremenil v alod.⁵⁴⁸ V drugi polovici stoletja so Celjski najprej odpravili sekundarno vazalstvo, ko so od Gradenikerjev odkupili vse pravice, zatem pa še delež Mirenskih.⁵⁴⁹ Ti so ostali na gradu kot celjski vitezi, oglejski patriarhi pa so grad formalno in brez habsburškega vmešavanja še naprej potrjevali Celjanom.⁵⁵⁰

50. Otlein z Mirne (ARS ZL 1365 IV 24.)

Gradu (*Gorenji Mokronog* (*Obernassenfuß*)) ne gre enačiti s stolpom in mlajšim gradom v trgu Mokronog (iz ok. srede 13. stoletja), ki je bil last krške škofije.⁵⁵¹ Ta je zaradi gospodarsko-upravne vloge v plemiškem življenju pomenil predvsem možnost zaslužka z opravljanjem gradiščanske službe. Njegovi prebivalci (krški uradniki) so se pojavili v virih šele sredi 14. stoletja. Precej več vemo o Gorenjem Mokronogu, gradu nad vasjo oz. trgom. Prve omembe plemičev, imenovanih po Mokronogu, segajo v leto 1143–1147 (Adalbertus), medtem ko pri nekem Henrikju iz leta 1137 ni jasno, ali ne gre pravzaprav za nekega salzburškega gospoda z Bavarske.⁵⁵² L. Hauptmann je imel Mokronoške zaradi visoke uvrstitve med listinskimi pričami za svobodne gospode. Res je stal Albert iz Mokronoga v listini patriarha Ulrika iz leta 1173 takoj za grofi in svobodnimi gospodi in pred grofom Albrehtom Višnjegorskim. Toda v večini listin iz 12. stoletja so bili Mokronoški uvrščeni pred ministeriali in kot zadnji med gospodi.⁵⁵³ M. Kos je imel te osebe za prebivalce Gorenjega Mokronoga;⁵⁵⁴ morda so bili ugledni krški vazali, saj so se vsi zadrževali na krškem Koroškem in nikoli v bližini koroških vojvod, kar bi opravičevalo spanheimski ministerialni odnos. Okoli leta 1177 se je omenjal Oto iz Mokronoga, ki je bil najbrž že delno podrejen Spanheimom. Tedaj je freisinškemu škofu prodajal obsežno posest na Dolenjskem. Obenem se je navajala spanheimska posest okoli Mokronoga (*de suo predio apud*

⁵⁴⁴ KOMAC, Kranjska, 185 sl; HAUPTMANN, Erläuterungen, 423; MDC VI, št. 81; TEA, št. 416.

⁵⁴⁵ CKL, št. 167.

⁵⁴⁶ CKL, št. 184, 192.

⁵⁴⁷ ASt LP 1328 VI 24. Glede grba Mirenskih gl. CKL, št. 175 in OTOREPEC, Snežnik, 202.

⁵⁴⁸ Gl. CKL, št. 175.

⁵⁴⁹ ARS ZL 1362 XII 2.; ARS ZL 1365 IV 24.

⁵⁵⁰ Npr. leta 1384 (ARS ZL 1384 V 3. Celje) in leta 1389 (ARS ZL 1389 II 19. Čedad).

⁵⁵¹ Vse omembe krškega gradu so v srednjem veku merile na stolp, nikoli na grad (KOS, Topografija 1, 374–376). Gl. še podobi trškega gradu in Gorenjega Mokronoga v: VALVASOR, Topographia, 157, 171. Posest okoli trga je darovala Hema Breško-Seliška že v letih 1043–1044 samostanu v Krki na Koroškem (GZS 3, št. 124, 125, 126, 129, 130). Čeprav so bile navedene listine falsifikati iz poznejšega časa, pa je vsebina v osnovi držala, saj je bilo potrebno le legalizirati prenos posesti na novoustanovljeno škofijo leta 1072, ki je nastala na mestu samostana (PIRCHEGGER, Gurk, 6). Za grad v trgu gl. STOPAR, Stavbe 13, 67 sl. Gl. še: GOLEC, Družba, 10 in BIZJAK, Ratio, passim.

⁵⁵² GZS 4, št. 142.

⁵⁵³ GZS 4, št. 195; med letoma 1158–1173 (GZS 4, št. 385), leta 1173 (GZS 4, št. 540) in leta 1177 (URBKr I, št. 173a).

⁵⁵⁴ »Pri starejših omenbah ministerialov, imenovanih po Mokronogu, in pri gradu Mokronogu gre za Gorenji Mokronog imenovane ruševine, južno od današnjega trga Mokronog, pri omenjanju župnika pa za današnji trg Mokronog« (KOS, Topografija

Nazzenvuz), ki je bila predana Freisingu.⁵⁵⁵ Kako gredo te nasprotujoče vesti skupaj? Menim, da so Gorenji Mokronog res zgradili svobodni gospodje po razpadu askvinske posesti, a so do konca 12. stoletja zgubili status svobodnih gospodov in postali višnjegorski ministeriali, obenem pa prišli pod vpliv Spanheimov, ki so sodili med askvinske dediče na Kranjskem. Možno pa je, da se je v Albertu Mokronoškem skrival celo neki Askvinec.

Ko je leta 1208 grofa Henrika Andeškega zadelo državno izobčenje, so si Spanheimi do poravnave leta 1224 podredili Mokronoške. Po letu 1230 pa je grad po sporazumu med patriarhom in Babenberžani pripadel slednjim.⁵⁵⁶ Ko je tudi vojvodo Friderika II. leta 1236 zadelo cesarsko izobčenje, je porasel spanheimski vpliv. Tako se je Wolzlin skupaj s Spanheimi in njihovimi glavnimi koroškimi in kranjskimi ministeriali leta 1249 nahajal v Kostanjevici.⁵⁵⁷ Ko sta leta 1256 sinova vojvode Bernarda Ulrik in Filip delila očetovo dediščino, je Gorenji Mokronog ostal Ulriku.⁵⁵⁸ Po Filipovi smrti leta 1279 je grad ostal novemu patriarhu. To je bilo leta 1288 sporno za vojvodo Majnharda, ki si je prilaščal spanheimsko posest, a se ji je leta 1286 kot koroški vojvoda odpovedal. Vseeno so koroške vojvode grad obdržali vsaj do leta 1311, verjetno pa kar do leta 1335.⁵⁵⁹ Po letu 1335 so Habsburžani podeljevali grad z grajskim varstvom v zastavo. Prihajalo pa je tudi do sekundarnih zastav: še pred letom 1372 so grad dobili v zastavo Svibenski, leta 1372 pa je vdova Kolomana s Svibnega zastavila grad grofu Hermanu Celjskemu.⁵⁶⁰ Leta 1381 ga je imela v zastavi Elizabeta s Čreteža.⁵⁶¹ Pripadajoče zemljiško gospostvo ni bilo homogeno, saj je zemljiško posest tik ob gradu deželni knez posebej podeljeval v fevd.⁵⁶²

V obdobju kranjskega gospostva grofov Tirolsko-Goriških (do 1335) so na gradu živeli potomci bivših ministerialov. Ali je šlo za kontinuiteto enega samega rodu vsaj do leta 1335, ne vemo. Leta 1284 se je omenjal Henrik iz Mokronoga,⁵⁶³ leta 1305 Günther⁵⁶⁴ in leta 1337 Valter.⁵⁶⁵ Za njih ni jasno, ali niso bili dejansko prebivalci krškega trga in gradu. Podobne dileme so glede umestitve Pankraca Stuppla iz Kamnika, ki je živel v (Gorenjem?) Mokronogu okoli leta 1400 in se imenoval po njem (gl. pečat št. 51).⁵⁶⁶ Zastavni imetniki so po letu 1335 podeljevali grajsko varstvo svojim gradiščanom.⁵⁶⁷ Po M. Smole naj bi na gradu vseskozi živel rod plemičev, ki naj bi izumrl v drugi polovici 15. stoletja, zatem pa naj bi grad postal deželnoknežja komorna posest.⁵⁶⁸

51. Pankrac iz Mokronoga (ARS ZL 1405 V 29.)

Grad *Motnik* (*Mötnigg*) na strmem hribu nad trgov je nadzoroval glavno srednjeveško cestno žilo med Štajersko in Kranjsko, ki je potekala od Vranskega po Tuhinjski dolini do Kamnika. Ni naključje, da sta ob stičišču

1, 376).

⁵⁵⁵ GZS 5, št. 244, 246, 583.

⁵⁵⁶ HAUPTMANN, Višnjegorski, 235; HAUPTMANN, Erläuterungen, 412.

⁵⁵⁷ URBKr II, št. 162. HAUPTMANN, Erläuterungen, 419.

⁵⁵⁸ MDC IV, št. 2627, 2863.

⁵⁵⁹ MDC V, št. 392, 668; MDC VI, št. 79, 81; DOPSCH, Verzeichnis, 461–462 (leta 1311 prvič kot *Nazzenfüz daz ober*).

⁵⁶⁰ ARS ZL 1372 III 14. Celje.

⁵⁶¹ ARS ZL 1381 IV 20. Gradec; HHStA AUR 1381 IV 20. Gradec.

⁵⁶² KOMATAR 19, št. 246, 262.

⁵⁶³ FRA 31, št. 385.

⁵⁶⁴ MDC VII, št. 313.

⁵⁶⁵ ARS ZL 1337 VI 9.

⁵⁶⁶ BRUNNER, št. 85; ARS ZL 1405 I 27. Enako pri Anderleinu iz Mokronoga, ki se je omenjal leta 1409 in je bil plemiškega rodu (ARS ZL 1409 XII 30.).

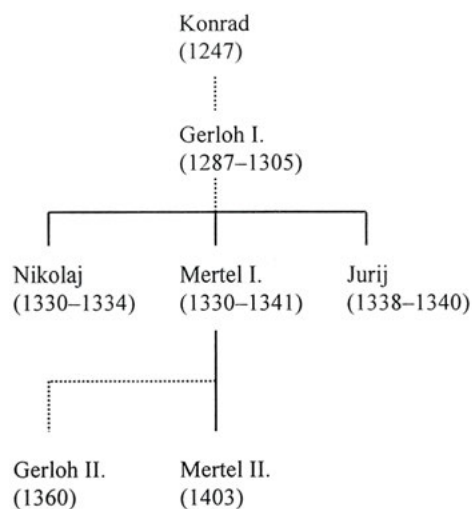
⁵⁶⁷ Svibenski gradiščan je bil leta 1372 *Wulfings des Vaisten ze den zeiten purchgraf daselbs ze Obnassenfius* (ARS ZL 1372 III 14. Celje).

te poti in one skozi Črni graben zrasla trg in grad; slednji na težko dostopni vzpetini z morebitno osnovo v rimski utrdbi.⁵⁶⁹ V 11. stoletju je območje sodilo med posest savinjskih grofov. Grad stolpastega tipa z renesančnim obzidjem⁵⁷⁰ so v tem obdobju zgradili neznani ministeriali. Zdi sem da je bil zgrajen kasneje kakor naselje, saj je prevzel njegovo (slovensko) ime, ne pa običajnejše nemške skovanke z -berg, -burg, -stein itd. Po zadnjem popravku deželne meje leta 1311 se je grad znašel na Kranjskem, trg pa na Štajerskem.⁵⁷¹

Prvič se je grajski prebivalec omenjal leta 1247 (Konrad).⁵⁷² Zatem je bil znan Gerloh (1287–1305), ki je po značilnem osebnem imenu morda izhajal iz rodu bivših andeških ministerialov na Kamniškem (gl. gradova Kamnik in Kolovec). Ne nazadnje se je tudi zadrževal v njihovi družbi in v Kamniku.⁵⁷³ Tudi nasledniki, bratje Nikolaj (1330–1334), Mertel (1330–1341) in Jurij (1338–1340), so se imenovali kar Motniker,⁵⁷⁴ kar lahko pomeni razpetost med gradom in nekim drugim domovanjem. Zatem sta se omenjala še en Gerloh (vnuk Gerloha I.?) leta 1360 in Mertel leta 1403 (sin ali vnuk Mertla I.).⁵⁷⁵ Po enakih tradicionalnih osebnih imenih je (vsaj) od Konrada do Mertla II. obstajala kontinuiteta. Motniški so bili že od 13. stoletja ukleščeni med obširno posest gornjegrajskega samostana in Žovneško-Celjskih, kar jim je zaprlo možnosti za razširitev gospodstva. Nedejaven in maloštevilen rod je izumrl do 20. let 15. stoletja, grad in gospodstvo pa sta prva leta ostala deželnoknežji fevd, ki ga je leta 1426 imel Nikolaj Gall »z Motnika«, pred njim pa celo gospodje Ptujski. Kasneje je gospodstvo postalo

Genealoška preglednica 29. MOTNIK

⁵⁶⁸ SMOLE, Graščine, 301.

⁵⁶⁹ ANŠI, 194. Trški privilegij iz leta 1423 (URANKAR, Motnik, 8–10, 17, 36). Leta 1340 se je grad imenoval *vest* (NŠAL ZL 1340 X 4.), kar je pomenilo trdnejše grajsko poslopje.

⁵⁷⁰ STOPAR, Stavbe 7, 120.

⁵⁷¹ Prva omemba kraja sega v čas med letoma 1123 in 1146 (GZS 4, št. 77), ko je bilo naselje spanheimsko (gl. GZS 5, XLI. HAUPTMANN, Višnjegorski, 225). P. Urankar je menil, da je bilo območje vse do leta 1269 v rokah Spanheimov (URANKAR, Motnik, 14–15).

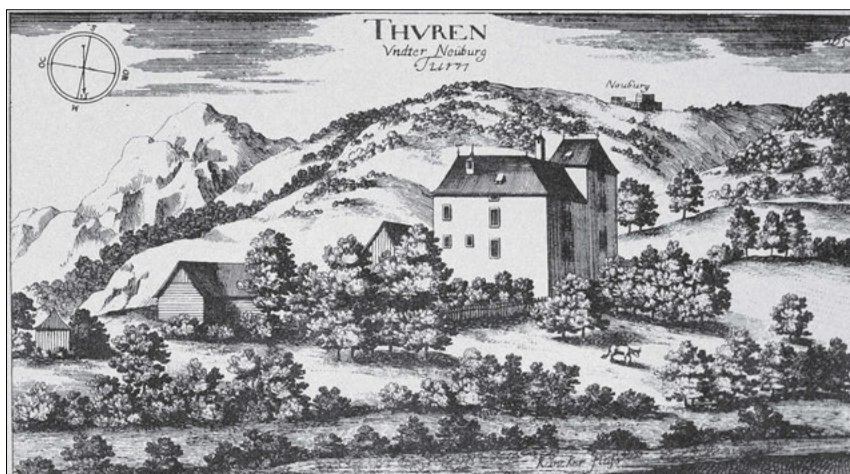
⁵⁷² URANKAR, Motnik, 18.

⁵⁷³ MDC VI, št. 61; ARS ZL 1303 VIII 4.; ARS ZL 1305 XI 21. Žal identifikacija na podlagi grbov v pečatih za plemiče, imenovane po Motniku, ni mogoča.

⁵⁷⁴ Kot prejšnja opomba in še ARS ZL 1330 VII 4. Mekinje; MDC IX, št. 634; NŠAL ZL 1340 X 4. Gl. URANKAR, Motnik, 18–19.

deželnoknežje in zastavno⁵⁷⁶. Očitno pa je, da se je strateški položaj Motnika zaradi spremenjenih političnih razmer – deželnoknežja enotnost dežel Kranjske in Štajerske pod Habsburžani – v 14. stoletju izgubljal.

Novi grad nad Preddvorom na Gorenjskem (*Neuburg*) je stal že pred letom 1156 in nadzoroval cesto čez Jezersko na Koroško. Nastanek skromnejše utrdbe na grebenu Potoške gore (kota 650) severno od mlajšega gradu Turn je posredno povezan z neko drugo utrdbo, saj se je gradu prijelo ime Novi. Najbrž zaradi gradnje palacija in bergfrida sto metrov stran od prvotnega starega stolpa. Tega pa bi bilo mogoče datirati že v 11. stoletje.⁵⁷⁷ Romansko gradnjo potrjuje tudi kastelološka klasifikacija, saj je Novi grad sodil med obodne gradove s palacijem, bergridom, več jarki in obzidanim dvoriščem, značilne približno za čas med letoma 1150 in 1250.⁵⁷⁸ Za trdnejšo hipotezo pa manjkajo natančnejše arheološke raziskave. V 12. stoletju je bil grad del obširne andeške posesti v okolici Kranja, nastale iz dediščine po mejnih grofih Weimar – Orlamünde.⁵⁷⁹ Prva znana oseba, ki je zanesljivo živela na njem, se je omenjala šele leta 1226 (Bertold) med andeškimi ministeriali.⁵⁸⁰ Toda Bertolda je imel leta 1247 briksenški škof Egno Eppanski za *fidelis noster de Nuvwenburch*.⁵⁸¹ Pričakovali bi, da je Novi grad prešel po letu 1230 na Babenberžane, ne pa na Briksen. Če pustim ob strani možnost odtujitve posesti v korist Briksna, ostane razlaga, po kateri je grad (stari stolp) prvotno, morda v 11. stoletju, še sodil med briksenško posest. Andeški bi ga nato prejeli v fevd ali pa bi ga protipravno okupirali, po njihovem izumrtju pa je Briksen spet želel (neuspešno) uveljaviti stare pravice.⁵⁸² Briksenški apetiti so bili kratke sape, saj se je omenjeni Bertold leta 1253 nahajal v spanheimskem spremstvu.⁵⁸³

⁵⁷⁵ GZL II/45; NŠAL ZL 1360 IV 10. URANKAR, Motnik, 19.

⁵⁷⁶ URANKAR, Motnik, 15–16, 36–37; VALVASOR XI, 424. O manjšem ugledu rodu je pričala listina Ulrika z Rihenberka iz leta 1351, ki je bila izdana v Motniku, morda celo v gradu. Toda Motniški niso bili omenjeni niti kot sopečatniki, kar je bila pri domačinih navada (ARS ZL 1351 I 3. Motnik). P. Urankar je nasprotno imel to listino za dokaz o ugledu Motniških, saj naj bi se dejanje odvilo na motniškem gradu (URANKAR, Motnik, 19).

⁵⁷⁷ JAKIČ, Gradovi, 224.

⁵⁷⁸ STOPAR, Stavbe 6, 106–107.

⁵⁷⁹ *in castro apud Nuwenburch* (GZS 4, št. 366); ŽONTAR, Kranj, 19, 30. Približno sto metrov od grajskega kompleksa stojе ostanki manjše kvadratne stavbe, ki ustrezajo stolpasti zgradbi (ŽONTAR – ZUPANČIČ, Gorenjska, 29–30). Morda so to ostanki prvotne utrdbe, ki se v virih ni omenjala, vendar pa je ime Novi grad pomenilo, da je nekje blizu moral še leta 1156 stati tudi Stari grad. Tako tudi KOMELJ, Gorenjska, 17.

⁵⁸⁰ GZS 5, št. 441.

⁵⁸¹ URBK_r II, št. 141.

⁵⁸² ŽONTAR, Kranj, 15.

Konec 13. stoletja so imeli Novi grad v fevdu plemiči z Greifenfelsa (veja Krnoških) na Koroškem, ki pa so ga leta 1316 odstopili sorodnikom z Ostrovice, Kostanjevice in Konradu Ungnadu.⁵⁸⁴ Zemljiško gospostvo je v 13. in 14. stoletju razpadalo, saj je iz enega dela nastalo gospostvo Turn pod Novim gradom. V tem času so greifenfelški vazali Novi grad najbrž posedovali kot fevd.⁵⁸⁵ Vsaj od leta 1325 je na njem živel neki Viljem.⁵⁸⁶ Žal pa čas 14. stoletja v zgodovini Novega gradu pomeni črno luknjo glede virov, zato ni mogoče zanesljivo slediti njegovim prebivalcem in pravnim razmeram. Po J. Žontarju naj bi leta 1387 grad kupil Ernest Lobminger, vitez gospodov Devinskih. Po njihovem izumrtju so si ga lastili dediči Wallseejevci (1399), zatem pa Celjani.⁵⁸⁷

Ortnek (Ortenegg) je bil grad, namenjen predvsem v upravne namene. Zato se zaradi neposrednega interesa gospodov na njem ni mogel trajneje obdržati noben gradiščan. Še sredi 13. stoletja je območje sodilo pod gospostvo Čušperk, zato je manj verjetno, da bi grad stal pred tem. Tamkajšnja posest je oglejski patriarh podeljeval v fevd, do let 1245–1248 svobodnim Auerspergom, zatem pa Ortenburžanom, ki so začeli takrat na Kočevskem intenzivno kolonizirati. Iz teh potreb je bil najbrž v 13. stoletju zgrajen po zasnovi že zgodnjegotski Ortnek. Na skrajno lego na 765 metrov visokem Velikem Žrnovcu nad zaselkom Ortnek jugovzhodno od Velikih Lašč in na bližnjo mejo z alodialnim turjaškim gospostvom spominja tudi grajsko ime, ki je sicer skovanka iz besed Ort (skrajni, najbolj zunanji) in Egg (brdo). Druga možnost je, da ime izhaja iz imena Ortenburških. Le sto metrov od Ortneka so ruševine stolpa Ottenstein.⁵⁸⁸ Njegov nastanek je mogoče le domnevati – morda je šlo za predhodnika ortenburškega Ortneka,⁵⁸⁹ za utrdbo iz prvotnega auersperškega obdobja ali pa za objekt, ki je bil podrejen Ortneku in bil poseljen z vojaško posadko. Vsekakor pa se je grad prvič omenjal šele leta 1335, istočasno z njegovim gradiščanom. Turjaška sosesčina

⁵⁸³ FRA 31, št. 168.

⁵⁸⁴ Že leta 1272 sta se skupaj navajala gradova Greifenfels in Novi grad (FRA 31, št. 293); HHStA AUR 1316 VIII 18. Ljubljana.

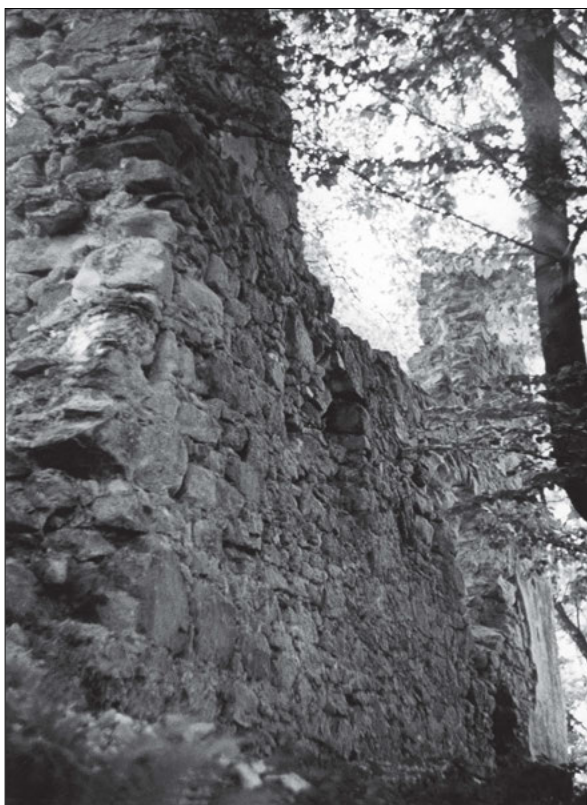
⁵⁸⁵ Leta 1282 sta se v Laškem zadrževala Nikolaj in Ulrik, *fratres de Novocastro* (MDC V, št. 510). Ni jasno, če ni šlo morda za radeški Novi grad.

⁵⁸⁶ HHStA AUR 1325 XII 17. Ljubljana; KOMATAR 18, št. 40; CKL, št. 119.

⁵⁸⁷ ŽONTAR, Kranj, 30–33. Celjska kronika ne omenja Novega gradu med celjsko posestjo.

⁵⁸⁸ Gl. Valvasorjevo grafiko Ortneka (VALVASOR, Topographia, 175).

je Ortenburžanom prinesla večletni konflikt z Auerspergi, celo glede samega ortneškega gradu, ki so ga Ortenburžanom patriarhi v paketu potrjevali kot fevd vse do konca 14. stoletja. Od leta 1338 pa so jim ga potrjevali tudi Habsburžani kot deželni gospodje oz. nasledniki oglejski patriarhov, nekdanjih kranjskih mejnih grofov.⁵⁹⁰ Ortenburžani so Ortnek vedno zaupali klienteli: leta 1335 je bil gradiščan npr. Eberhard Pfeffel, ki je dal leta 1350 hčeri solidno doto v posesti okoli Ortneka.⁵⁹¹ Med letoma 1367 in 1374 pa je bil gradiščan Jakob Cepel s Čušperka (Gutenberčan).⁵⁹² S tako upravo je grad leta 1420 prešel na Celjske grofe.⁵⁹³

Visokosrednjeveški grad *Osterberg* so zgradili Spanheimi oz. njihovi ministeriali najbrž že v 12. stoletju. Imel je nalogo nadzorovati ljubljansko gospostvo na njenem skrajnem vzhodu. Osterberg je imel namreč posebno ugodno lego nad sotočjem Ljubljance in Save pri vhodu v Zasavje. Ime Osterberg je pomenilo »vzhodni grad« s stališča spanheimskega ljubljanskega gospostva. Območje grajskega areala je bilo poseljeno že pred zgraditvijo gradu, ki je stal tik nad Podgradom, južno od njega pa so še opazni ostanki neke stavbe ali celo stolpa, ki ga domačini imenujejo Stari grad (kota 446). Morda gre za prvotni obrambni stolp z začetka 12. stoletja, ki je po zgraditvi večjega gradu nekaj desetletij kasneje izgubil prvotno vlogo.⁵⁹⁴ Druga naloga gradu in ministerialov je bila rekolonizacija okoliških vasi, kjer so bili že precej pred zgraditvijo Osterberga naseljeni kosezi.⁵⁹⁵ Grad je leta 1256 pripadel Filipu Spanheimskemu ter bil poleg Kravjeka tedaj njegov edini kranjski grad. Posedovali so ga njegovi vitezi, npr. leta 1260 Henrik.⁵⁹⁶ Grad je ostal v sklopu dediščine koroških vojvod v rokah grofov Tirolsko-Goriških,⁵⁹⁷ ki so ga podeljevali v fevd. Leta 1282 sta se npr. po njem imenovala Drechsel in Kuno (ta morda identičen s kasnejšim

višnjegorskim gradiščanom?),⁵⁹⁸ leta 1300 Rutlib,⁵⁹⁹ leta 1319 pa brata Walchil in Zenobij.⁶⁰⁰

Še pred letom 1338 je enotno posestništvo razpadlo na številne deleže po različnih pravnih normah in celo med različne rodbine. Tistega leta je Ulrik z Jeterbenka prodal svoj delež nečaku Nikolaju, ki je že imel očetov del. Ta je Ulrikov delež naslednje leto prodal Nikolaju Sommereckerju, svoj

⁵⁸⁹ JAKIČ, Gradovi, 231, 234.

⁵⁹⁰ SIMONIČ, Kočevsko, 53–64; URBKr II, št. 156. Auerspergi so se odpovedali Ortneku šele leta 1343 (KOMATAR 18, št. 70).

⁵⁹¹ HHStA AUR 1335 XI 12.; ARS ZL 1350 XI 1.

⁵⁹² ARS ZL 1367 IX 12. Ribnica; ARS ZL 1370 VII 19.; HHStA AUR 1374 XI 19.

⁵⁹³ CKr, 62.

⁵⁹⁴ Gl. topografsko analizo v: GRILC, Podgrad, 23 sl.

⁵⁹⁵ VILFAN, Koseščina, 208–209.

⁵⁹⁶ MDC IV, št. 2627; URBKr II, št. 272.

⁵⁹⁷ MDC V, št. 392; DOPSCH, Verzeichnis, 461–462.

⁵⁹⁸ GZL VII/5.

⁵⁹⁹ ARS ZL 1300 I 14. Šenčur.

delež pa leta 1342 Nikolaju Reynmanu z Bleda (gl. pečat št. 40).⁶⁰¹ Istočasno je imel svoj delež tudi deželni knez, ki ga je leta 1340 podelil po grajskem fevdnem pravu Seifridu iz Šentpetra.⁶⁰² Drugačen pravni položaj tega dela je imel korenine v tirolsko-goriškem, morda pa celo že v spanheimskem obdobju. Reynman, Sommerecker in Šentpetrčan so leta 1348 prodali deleže Ortolfu s Poumeka.⁶⁰³ Do tedaj se je šentpetski delež spremenil v navaden deželnoknežji fevd. Istega leta je prodal po očetu podedovani delež tudi Henrik z Gradenika.⁶⁰⁴ Ganerbni grad je moral biti že dokaj udoben in je imel kapelo.⁶⁰⁵ Tudi Poumek je začel leta 1360 prodajati svoje deleže: tretjino gradu Nikolaju Sommereckerju in dva dela (dve tretjini?) Viljemu z Gallenberga. Že naslednje leto je Gallenberški kupil še Sommereckerjevo tretjino.⁶⁰⁶ Tedaj se je na Osterbergu ustalila stranska veja Gallenbergov, katere član Egidij (v virih Gilg) se je v prvih letih 15. stoletja tituliral kot Osterberger ali celo Osterberger z Gamberka (brez osebnega imena). Leta 1408 in 1409 je bil celjski dvorni mojster in gradiščan na goriškem Hašperku.⁶⁰⁷ Grad in gospostvo so v 15. in 16. stoletju tudi Gallenbergi delilo na deleže.⁶⁰⁸

40. Nikolaj z Bleda (ARS ZL 1345 V 22.)

Grad **Otočec** (*Wördl*) in njegovi ministeriali so bili last grofov Višnjegorskih in po letu 1209 grofov Andeških. Morda je celo šlo za freisinško zemljišče, ki so ga imeli v fevdu. Srednjeveški grad na (umetnem?) otoku sredi Krke je nastal v prvi polovici 13. stoletja, čeprav je bilo ožje območje poseljeno že

⁶⁰⁰ BIANCHI I, št. 191.

⁶⁰¹ Vse kot pravi fevd: GZL II/16, GZL IX/17, GZL X/21.

⁶⁰² GZL IX/18.

⁶⁰³ GZL X/22, GZL X/23, GZL IX/25.

⁶⁰⁴ GZL X/24.

⁶⁰⁵ Omenjala se je leta 1360: *der chapellen im hõus ze Osterberch* (GZL X/31).

⁶⁰⁶ GZL VII/33, GZL X/29, GZL IX/31; BRUNNER, št. 47.

⁶⁰⁷ ARS ZL 1407 V 17.; ARS ZL 1408 XI 25.; VALVASOR XI, 13–14.

52. Winther II. z Otočca
(ARS ZL 1324 X 19.)

53. Majnclin z Otočca (ARS
ZL 1324 X 19.)

prej, saj je imelo bogato rimsko tradicijo.⁶⁰⁹ Osebe in manjši gradič (zidan dvor) so po letu 1229 prešle na Babenberžane, zatem pa na kralja Otokarja. Otokar je bil poročen s sestro vojvode Friderika II., ki je bila glavna dedinja po bratu. Leta 1229 je namreč Freising podelil Friderikovemu očetu, vojvodi Leopoldu VI., vse fevde, ki jih je imel umrli grof Henrik Andeški v Marki, žal pa niso naštet.⁶¹⁰ Freising je potem imel Otočec za svojo posest in jo je podeljeval naprej v fevd. Takoj po Otokarjevem vračilu je Freising tudi Otočec podelil v fevd Ulriku Spanheimskemu, po njegovi smrti pa spet kralju Otokarju do leta 1277, ko so postali vazali Habsburžani.⁶¹¹

Vsaj od srede in do konca 13. stoletja (1252–1293) je na gradu živel rod bratov Henrika, Ulrika in Wintherja, ki so imeli naziv točaja (*pincerna*). To je pomenilo, da so izvajali gradiščanstvo po grajskem fevdnem pravu. Sodeč po njihovih imenih in provenienci ozemlja so bili v najtesnejšem sorodu z drugimi nekdanjimi višnjegorskimi ministeriali, zlasti tistimi s Prežeka, Hohenaua in Kronovega, s katerimi so se izdatno okoriščali s freisinsko posestjo na Dolenjskem (gl. genealoško preglednico 31).⁶¹² Po letu 1300 je namreč freisinska posest na Dolenjskem, še posebej na desnem bregu Krke, nezadržno propadala. Zato ni presenetljivo, da so sinovi Hermana z Otočca leta 1324 dali fevdno obljubo po grajskem pravu Henriku III. Svibensko-Planinskemu, ne da bi z besedo omenili freisinsko gospostvo. Henrik si je pridržal pravico odprtega gradu in dokončno odločanje o gradu, ko bo dosegel polnoletnost glavni dedič, neimenovani Wintherjev sin, za katerega so tedaj grad skupaj upravljali strici (gl. pečata št. 52 in 53).⁶¹³

Pred letom 1343 so se do dela gradu dokopali Herrand, Ortoľ in Leutold Auersperg, ki pa so ga leta 1348 prodali veji hrvaških Baboničev iz Bosanske Krupe. V listini so priznali freisinsko vazalstvo.⁶¹⁴ Do tedaj se je iz skromnega objekta razvil kastelni grad, ki je bil v celoti obzidan šele v začetku 14. stoletja. Razdeljen je bil na dva dela: v stolpasti zgradbi so imeli prostore Auerspergi, v večjem objektu pa stari rod, ki ga je do leta 1360 vodil Nikolaj.⁶¹⁵ Ta je bil morda identičen z Wintherjevim sinom iz leta 1324 in je bil pastorek Herranda Auersperškega. Zaradi sorodstva je imel Herrand določene pravice do Otočca, ki mu jih je moral Nikolaj odstopiti, za povrh pa še popraviti stolp znotraj obzidja, ki ga je razdejal.⁶¹⁶ Kasnejša posestna usoda baboniškega dela ni znana. Nikolajevi dediči so bili Henrik (Heinzel), Erhard in Winther, ki so imeli v letih 1392–1423 grad in bivši auersperški stolp v fevdu od Freisinga.⁶¹⁷ Vsaj stolp je bil kasneje celjski fevd.⁶¹⁸

⁶⁰⁸ SMOLE, Graščine, 336; GRILC, Podgrad, 19 sl.

⁶⁰⁹ JAKIČ, Gradovi, 234; ANSI, 233.

⁶¹⁰ URBK II, št. 64. HAUPTMANN, Erläuterungen, 412.

⁶¹¹ BLAZNIK, Urbarji, 51; BLAZNIK, Gospostva, 59. O večjem vplivu Freisinga na desnem bregu Krke, kot se je to navadno domnevalo, gl. VILFAN, Freising, 359; KOS, Gorjanci, 130–134.

⁶¹² KOMAC, Kranjska, 137. Omembe: URBK II, št. 189, 190, 278, 318, 377; FRA 31, št. 403. H. M. Maurer je sicer to trdil za naziv stolnika (dapifer) (MAURER, Rechtsverhältnisse, 176).

⁶¹³ ARS ZL 1324 X 10. Štatenberk. BLAZNIK, Urbarji, 9, 52–54.

⁶¹⁴ ARS ZL 1343 V 6. Stična; ARS ZL 1348 II 25. Komatarjev prepis neke listine iz leta 1330, po kateri naj bi Ortoľ Auersperški skupaj z Eufemijo, vdovo goriškega grofa Alberta, prodal Baboničem posest *Werde* (KOMATAR 18, št. 47), ni v skladu z drugimi viri. Ker original ni dostopen, domnevam, da gre ali za napačno brano letnico ali za začasno odtujitev, ki jo je Ortoľ kasneje uspel rešiti.

⁶¹⁵ Omenjal se je med letoma 1343 (ARS ZL 1343 V 6. Stična) in 1355 (KOMATAR 18, št. 106), kot pokojni pa leta 1360 (KOMATAR 19, št. 130). Gl. še BRUNNER, št. 33; STOPAR, Stavbe 11–12, 193–194.

⁶¹⁶ ARS ZL 1343 V 6. Stična. Tekst demantira Stoparjevo mnenje, da je v primeru Otočca šlo le za en dvor stolpaste oblike, ki naj bi bil šele v 14. stoletju (po 1343?) obzidan (STOPAR, Hof, 152). V citirani listini se namreč omenjata tako utrdba (*vest*) kakor stolp (*turn*).

⁶¹⁷ Heinzel je po Valvasorju poznan že leta 1372 (VALVASOR XI, 659), po listinah pa leta 1376 (ARS ZL 1376 XI 11.). Vsi

Območje gradu **Polhov Gradec** (*Billichgrätz*) je od 12. stoletja skupaj z drugimi obljublanskimi gradovi sodilo med spanheimsko posest. Do leta 1269 so njegovi prebivalci sodili v krog najzvestejših spanheimskih kranjskih ministerialov. Njihov grb je vseboval napet lok z navzgor usmerjeno puščico (gl. pečata št. 54 in 55). Prvič se je omenjal v mlajšem prepisu listine koroškega vojvode Bernarda iz ok. leta 1215 v imenu ministerialov Hermana in Ortolfa *de Gratze*, nato pa šele leta 1261 v imenu Henrik s Polhovega Gradca.⁶¹⁹ Sosednje škofjeloško ozemlje je Polhograjskim omogočalo krepitev, največkrat protipravno in s stalnimi spori s Freisingom; podpirali so jih namreč Spanheimi kot odvetniki škofijske posesti.⁶²⁰ Tako je bil Gerloh okoli leta 1295 v fajdi s freisinskim ljudmi.⁶²¹ Grad je ostal tudi pod grofi Tirolsko-Goriškimi v že večkrat omenjenem sklopu koroške posesti.⁶²²

Konec 13. stoletja se je rodbina povečala, tako da vseh članov po virih ne morem sorodstveno natančneje povezati. Nekaj jih je stalno živelo v Ljubljani, kjer so za grofe Tirolsko-Goriške oz. koroške vojvode opravljali razne službe, npr. Hertlein, ki je bil od leta 1318 sodnik.⁶²³ Posest je bila tedaj razdeljena med posamezne veje, ki so v začetku 14. stoletja živlele na dveh gradovih: že leta 1315 se je omenjal Spodnji grad na položni vzpetini Božna, ki ga je od Frica kupil brat Konrad. Starejši Zgornji grad na hribu Kalvarija nad naseljem je bil preprostejše stolpaste oblike ter se je omenjal šele leta 1350.⁶²⁴ To je bil prvotni sedež Polhograjskih. Ko je leta 1330 koroški vojvoda Henrik dovolil Hertleinu iz Polhovega Gradca zgraditi grad *Stayn ze Pilchgretz*,⁶²⁵ je verjetno

54. Hertel s Polhovega Gradca (ARS ZL 1328 V 22.)

skupaj so bili zapisani v freisinski fevdni knjigi s konca 14. in začetka 15. stoletja: Leta 1392 je imel *die vest in dem Werd* Winther, leta 1423 Hans (BLAZNIK, Urbarji, 243, 253), pred letom 1406 pa je imel Erhard *tuern* (BLAZNIK, Urbarji, 248). Gl. še BLAZNIK, Gospostva, 59.

⁶¹⁸ KOS, Topografija 2, 414. Rod je izumrl do začetka 16. stoletja.

⁶¹⁹ URBK_r II, št. 29, 286.

⁶²⁰ BLAZNIK, Škofja Loka, 17.

⁶²¹ FRA 31, št. 413.

⁶²² DOPSCH, Verzeichniss, 461–462.

⁶²³ Gerloh med 1291 in 1303 (FRA 31, št. 402, 413), brata Rudiger (Ruger) med 1291 in 1327 (FRA 31, št. 402; ARS ZL 1303 III 12.; ARS ZL 1303 III 12.; GZL VII/8; ARS ZL 1309 XI 2. Polhov Gradec; ARS ZL 1312 V 16.; GZL X/16; FRA 35, št. 525; ARS ZL 1319 X 31.; GZL IX/15, GZL II/8), Hertel med 1303 in 1339 (ARS ZL 1303 III 12.; GZL X/16; ARS ZL 1316 VIII 18. Ljubljana; FRA 35, št. 525; GZL XI/35, GZL II/5, GZL I/22, GZL X/18, GZL IX/15, GZL I/26, GZL II/7, GZL IX/16, GZL II/8, GZL II/9, GZL I/36, GZL II/10; KOVAČ 2, 53; ARS ZL 1330 VIII 10. Polhov Gradec; GZL II/11; GZL II/12; ARS ZL 1331 V 4.; GZL I/43, GZL I/44, GZL VII/22, GZL II/14; ARS ZL 1338 IV 27.; GZL II/15, GZL I/47, GZL VI/23, GZL I/49, GZL II/17), Merchlein (Markvard) med 1291 in 1333 (FRA 31, št. 402; FRA 35, št. 439; ARS ZL 1303 III 12.; GZL VII/8, GZL XI/32; ARS ZL 1309 XI 2. Polhov Gradec; ARS ZL 1312 V 16.; GZL I/20; GZL X/16; MDC VIII, št. 324; FRA 35, št. 530, 550; HHStA AUR 1325 XII 17. Ljubljana; ARS ZL 1326 IX 16. Innsbruck; GZL IX/15, GZL II/8; ARS ZL 1330 VIII 10. Polhov Gradec; ARS ZL 1333 I 5.), Ortel leta 1327 (KOVAČ 2, 56), njihov nečak oz. sin Werso (Weriant) med letoma 1295 in 1322 (FRA 31, št. 413; ARS ZL 1322 II 5. Kamnik), Merchlova sinova Herman med 1323 in 1358 (NŠAL ZL 1323 IX 17.; GZL IX/15; ARS ZL 1340 II 26.; GZL IX/19; StLA AUR, št. 2218c: 1343 II 9.; ARS ZL 1347 IV 2.; ARS ZL 1350 IX 5.; GZL XI/42, GZL IX/29; HHStA AUR 1353 XI 25.; ARS ZL 1354 III 18.; HHStA AUR 1355 V 26.; KOMATAR 18, št. 118) in Ulrik med 1327 in 1368 (GZL IX/15; ARS ZL 1338 XI. Čedad; GZL I/50, GZL II/17; ARS ZL 1340 II 26.; ARS ZL 1341 III 26.; GZL IX/19; StLA AUR, št. 2218c: 1343 II 9.; ARS ZL 1343 VIII 27.; ARS ZL 1344 IV 22.; ARS ZL 1344 XII 6.; ARS ZL 1345 III 7.; ARS ZL 1364 V 18.; ARS ZL 1364 V 18.; ARS ZL 1368 II 2.), bratranec omenjenih bratov Jurij Legspan med 1318 in 1355 (FRA 35, št. 525; GZL IX/15, GZL II/8; HHStA AUR 1355 V 26.), Ulrikovi sinovi Merchel II. med 1347 in 1349 (ARS ZL 1347 IV 2.; ARS ZL 1349 XII 13.), Rudel med 1353 in 1359 (GZL IX/29; ARS ZL 1354 III 18.; ARS ZL 1356 IV 4.; ARS ZL 1359 III 17.; ARS ZL 1359 X 16.) in Ulrik II. leta 1378 (KOMATAR 18, št. 213), Hermanov sin Wolfhard med 1366 in 1373 (StLA AUR, št. 2967b: 1366 X 26.; ARS ZL 1368 V 24.; ARS ZL 1373 VIII 15.). Drugi veji so pripadali bratje Henrik 1303 (ARS ZL 1303 III 12.), Konrad med 1303 in 1327 (ARS ZL 1303 III 12.; GZL X/16, GZL IX/15) in Bertold med 1303 in 1321 (ARS ZL 1303 III 12.; GZL X/16; ARS ZL 1320 IX 15.; ARS ZL 1321 X 13.). Nedoločljivi so: Henrik med 1344 in 1360 (ARS ZL 1344 XII 6.; HHStA AUR 1350 XI 29. Ljubljana; GZL VII/33.), njegova sinova Konrad med 1368 in 1376 (GZL VII/38, GZL II/32) in Jurij II. 1376 (GZL II/32), Fric (Friderik) med 1315 in 1316 (GZL X/16; HHStA AUR 1316 VIII 18. Ljubljana), Hartwig 1329 (MDC IX, št. 260), Gotfrid med 1320 in 1321 (GZL XI/36, GZL XI/37) ter Tomaž leta 1326 (ARS ZL 1326 VI 9. Bled).

⁶²⁴ GZL X/16; HHStA AUR 1350 XI 29. Ljubljana. Gl. STOPAR, Stavbe 8, 39; JAKIČ, Gradovi, 251–252.

⁶²⁵ KOVAČ 2, 53. I. Stopar meni, da je šlo za gradnjo stolpastega dvora, ki je kasneje prerasel v današnjo graščino (STOPAR,

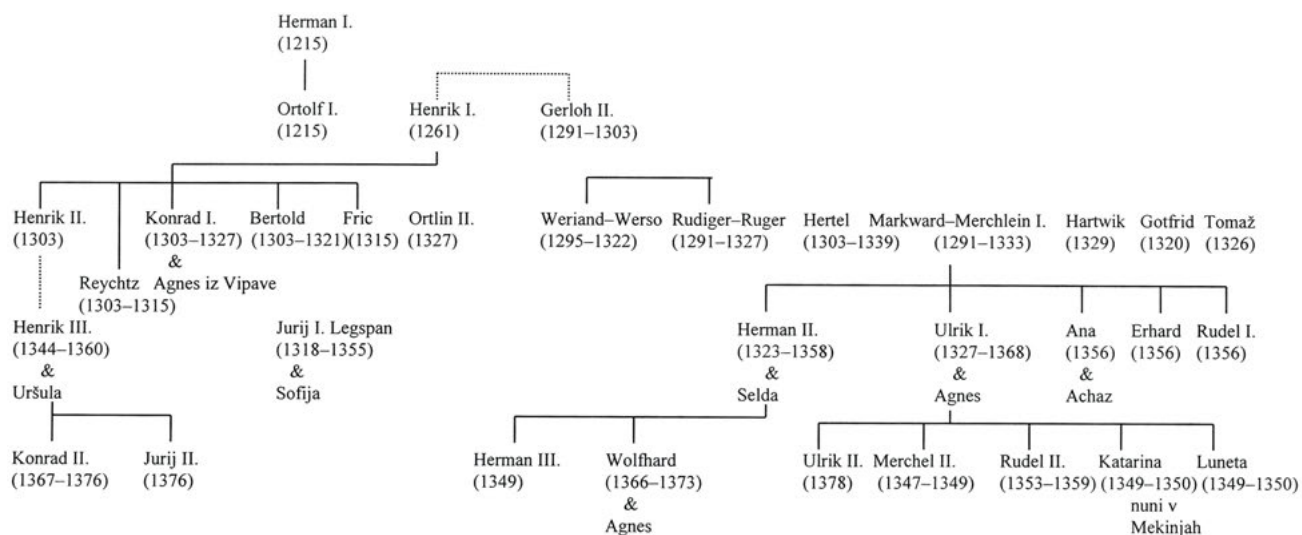

55. Konrad II. s Polhovega Gradca (ARS ZL 1367 VI 19.)

šlo za dodatno in temeljito razširitev Spodnjega gradu, manj verjetno pa za povsem novo utrdbo.

Rodbina je sredi stoletja gospodarsko propadala, njena posest pa je kot dediščina prehajala na sorodnike iz drugih rodbin.⁶²⁶ Leta 1350 je grof Oto Ortenburški pred dvorno večo dokazoval fevdne pravice do polovice stolpa, ki mu ga Henrik s Polhovega Gradca ni hotel izročiti. Ortenburžan si ga je uspel zagotoviti šele leta 1360, ko mu je stolp podelil vojvoda Rudolf IV.⁶²⁷ Dediču glavne veje Ulriku ni preostalo drugega, kot da je leta 1364 skupaj s sodedičem Konradom IV. Gallom prodal grad (najbrž Spodnji) in gospostvo grofom Celjskim za 7.000 zlatnikov. Gall je prodajal kot zastopnik sina Hansa, Ulrikovega nečaka, ki je bil eden glavnih dedičev po materini strani. Vsota je bila precejšnja tudi zato, ker se je grad do tedaj spremenil v alod.⁶²⁸ Tri leta kasneje so Celjski od stranske veje kupili še samostojni stolp.⁶²⁹ Polhograjski so obdržali del tega gradu za bivanje, saj je še leta 1368 Ulrik kupil od sorodnikov alodialni *halben turen an der veste ze Pilchgrez*.⁶³⁰ Zadnji Polhograjski pa le niso več živeli na gradu.⁶³¹ Oba gradova sta ostala do leta 1456 v celjskih rokah in v upravi gradiščanov – uradnikov, pri čemer je imel glavno vlogo v tem času Spodnji grad.⁶³²

Grad *Poljane* (*Pöllan*) nad reko Kolpo pri Starem trgu je imel podoben Genealoška preglednica 30: POLHOV GRADEC

historiat kot drugi ortenburški gradovi na Kočevskem. Do leta 1335 je bil nominalno oglejski fevd, vseskozi pa je služil upravi in kolonizaciji. Za krajše obdobje se je celo razvil v družinski sedež nekaterih posestnikov. Tamkajšnje posest so imeli do let 1245–1248 v oglejskem fevdu gospodje Auersperg, zatem pa grofje Ortenburški, ki so po letu 1250 postavili grad (bergfrid, palacij, stolp). Grad se je omenjal leta 1336, posredno pa že leta 1325, torej

Stavbe 8, 40 sl.).

⁶²⁶ Že pred letom 1359 je imel Gall s šumberka precejšnje posest okoli Polhovega Gradca (ARS ZL 1359 III 17.).

⁶²⁷ HHStA AUR 1350 XI 29. Ljubljana; HHStA AUR 1360 IV 3. Ljubljana.

⁶²⁸ ARS ZL 1364 V 18.; ARS ZL 1364 V 18.; ARS ZL 1364 V 28.

⁶²⁹ ARS ZL 1367 VI 19.

⁶³⁰ ARS ZL 1368 II 2.

⁶³¹ Rudolf zadnjič leta 1403 (KOMATAR 20, št. 281).

⁶³² Med letoma 1383 in (vsaj) 1399 je bil gradiščan Erhard s Turna (ARS ZL 1383 II 11. Celje; NŠAL ZL 1399 IV 1. Velenje),

56. Nikolaj s Poljan (ARS ZL 1357 VI 15.)

največ pol stoletja po zgraditvi. Grad in gospostvo sta ostala oglejski fevd vse do propada oglejske posvetne moči leta 1420.⁶³³

Uprava gradu je že v začetku slonela na podeljevanju v (sekundarni) fevd in ne v gradiščanstvo, po čemer se je razlikoval od Ortneka, Loža in Kostela. Razlogi so tičali v manjšem interesu Ortenburžanov zaradi skromnejšega donosa in geografske odrezanosti, vsekakor pa je grad tako ponujal več možnosti, da postane izvorni grad. Skupna značilnost vazalov je bila identificiranje (poimenovanje) z njim. Leta 1325 se je v spremstvu grofa Majnharda nahajal vitez Markvard, katerega poreklo je bilo pri blejskih Reynmanih.⁶³⁴ Pred letom 1333 se je pojavil Ernest s Poljan, ki je bil tudi Reynman, saj je bil Nikolaj Reynman (Kaul) po njegovih besedah njegov bratranec. Ernestu kot poljanskemu vazalu je mogoče slediti do leta 1354, nato pa kot kravješkemu graščaku (po pečatu) do leta 1378. Leta 1353 je namreč prodal Poljane fevdnemu gospodu in odšel na Kravjek.⁶³⁵ Zanimivo je, da se je med letoma 1353 in 1357 njegov sin Nikolaj imenoval še vedno po Poljanah, ne le v pečatniku (gl. pečat št. 56), ki je bil sicer pogosto anahronističen, marveč tudi kot priča v listinah.⁶³⁶ To pomeni, da je še vedno živel na poljanskem gradu ali pa se je tako poistovetil z gradom, da ga je imel za izvorni grad, kljub očetovi prodaji.

Zatem so Ortenburžani spremenili upravo. Gradu in gospostva niso več podeljevali v fevd, marveč v zastavo, ki je prinašala večji dohodek. Leta 1399 je imel Poljane (bivši) javni notar (oglejske škofije) Lovrenc iz (Škofje) Loke, ki se je vsaj do leta 1406 imenoval »s Poljan«. Lovrenc je bil poprej varovanec grofa Friderika, ki ga je poslal na študij v Italijo. V zahvalo za vzgojo mu je Lovrenc tistega leta odpustil del dolga.⁶³⁷ Zadnji Poljanski je bil neki Peterlein leta 1401. Po Celjski vladavini je grad od leta 1456 za dolgo ostal deželnoknežja zastavna posest.⁶³⁸

57. Konrad Reynman z Bleda (ARS ZL 1388 IV 3.)

58. Piers s Pudoba (ARS ZL 1405 V 29.)

ki je šel kasneje za gradiščana na krški grad (gl. zgoraj). Gl. popis v CKr, 62.

⁶³³ SIMONIČ, Kočevsko, 49–50. KOMATAR 18, št. 40; URBKr II, št. 156. Za pregled ortenburških posesti na Dolenjskem, Notranjskem in posebno Kočevskem gl. SIMONIČ, Kočevsko, 53–64 in KOS, Bela krajina, 9–10, 14, 16. Za gospostvo in trg Poljane zlasti v novem veku: GOLEC, Družba, 18–19 in BIZJAK, Ratio, 134, 148.

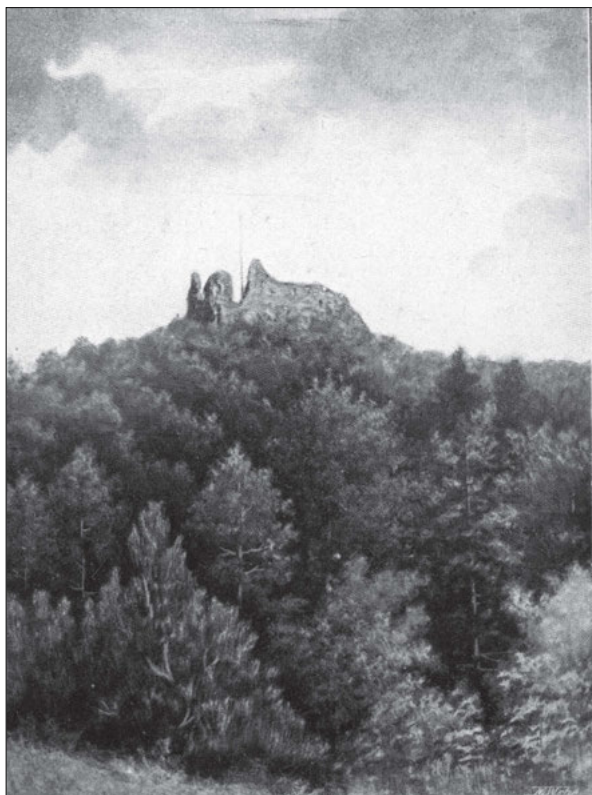
⁶³⁴ KOMATAR 18, št. 40. Neki Merchlein oz. Markvard Blejsko–Zasipški–Gorjanski se je omenjal do leta 1323 kot ortenburški vitez (o Reynmanih gl. PLETERSKI, Bled, 95–96). Bil je identičen s poljanskim Markvardom.

⁶³⁵ HHStA AUR 1333 III 2.; KOMATAR 18, št. 70; ARS ZL 1343 XI 2.; ARS ZL 1353 IV 10. Radovljica; ARS ZL 1354 I 28. Njegov grb je bil reynmanski: razcepljen ščit, desno polje prazno, v levem dve prečki oz. trikrat deljeno polje (gl. pečata št. 57 in 58). Gl. še PLETERSKI, Bled, 95–98. Glede Kravjeka gl. ARS ZL 1378 III 17. in nadaljevanje.

⁶³⁶ Imel je enak grb kakor oče (ARS ZL 1353 IV 10. Radovljica; ARS ZL 1357 VI 15.).

⁶³⁷ HHStA AUR 1399 VI 22.; ARS ZL 1406 IV 25. Kot notar je pričal na ortenburškem Waldenbergu že leta 1390 (NŠAL

Kraj *Postojna* (*Adelsberg*), pomembno antično naselje ob rimski cesti, in najbrž tudi že utrdba na hribu Sovič nad naseljem, je bil v 11. stoletju krajišniški. Velotno 12. stoletje vse do leta 1228 pa je bil v rokah grofov Andeških, ki so ga podedovali od dedičev istrskega mejnega grofa Popona († 1101). Tik pred smrtjo leta 1228 je grof Henrik Andeški podelil posest v Postojni v zastavo bratom Grimanijem, a brez (grajskih?) stolpov.⁶³⁹ Postojnsko gospostvo, ki ga je leta 1228 podedoval brat patriarh Bertold, sta tvorila eno od oglejskih gastaldij.⁶⁴⁰ Zato je bila tudi v Postojni enaka uprava kot na drugih oglejskih gastaldijah: na gradu sta imela sedež gastald, zadolžen za gospodarsko upravo in sodstvo,⁶⁴¹ ter gradiščan (*custos*), ki je varoval grad. Gradiščanov za čas do srede 13. stoletja ne poznamo po imenih, najbrž pa so bili to tisti plemiči, ki so se imenovali po Postojni in so v 60. letih 13. stoletja za patriarha službovali tudi drugod.⁶⁴² Konec 13. stoletja so se v virih pojavili oglejski gradiščani, ki so vojaško službo opravljali po grajskem fevdnem pravu.⁶⁴³ Vrhovno upravo je patriarh prvotno postavljaj sam, od druge polovice 13. stoletja pa so gastaldi lahko imeli zaupano območje v zakupu. Gastaldstvo pa ni bilo nikoli podeljevano v fevd, niti ni bilo dedno.⁶⁴⁴

Po vojni, v kateri je vojvoda Ulrik Spanheimski deloma porušil Postojno, je leta 1261 Postojno dosmrtno prejel sam, a je najbrž ni mogel obvladovati. Patriarhova moč na Notranjskem je bila prevelika. Že leta 1270 je Postojno je zasedel češki kralj Otokar (do 1276), za njim pa grofje Goriški. Po smrti grofa Henrika II. (1323) pa so dediči vrnili Postojno patriarhu šele po intervenciji koroškega vojvode Henrika (kranjskega gospoda) leta 1327.⁶⁴⁵ Leta 1335 je patriarh najprej podelil, takoj zatem pa zaradi dolgov zastavil gradiščanstvo in upravo gospostva Viljemu s Spenimberga in Wulfingu s Šteberka. Naslednje leto so grad Habsburžani protipravno zastavili Goriškim, vendar je po dolgih prerekanjih grad ostal Šteberškim. Wulfinga je leta 1339 v glavarstvu nasledil brat Hans, ki se je začel imenovati po Postojni, kar je pomenilo, da je tam pogosto bival, na Šteberku pa so živeli njegovi upravitelji. Ker so se Šteberški v 40. letih priključili goriški stranki, so padli v nemilost pri Ogleju, vendar patriarhi niso imeli moči, da bi jim odvzeli Postojno. Do poravnave je prišlo leta 1345, ko so Šteberški spet prišli v oglejsko službo. V 50. letih so se priključili habsburški stranki, zato si je patriarh spet

ZL 1390 XI 12. Waldenberg). Gl. še KOS, Notariat, 285–286.

⁶³⁸ BARAGA, št. 27: 1401 VII 4.

⁶³⁹ KOMAC, Kranjska, 42–43; KOS, Primorski urbarji, 53; HITZINGER, Adelsberg, 73. GZS 5, XLVIII, št. 441. Morda je bil eden takih stolpov tudi tisti, ki ga je na griču nad cerkvijo in pod gradom upodobil Valvasor (VALVASOR, Topographia, 1).

⁶⁴⁰ GZS 5, št. 505. HITZINGER, Adelsberg, 73; HAUPTMANN, Erläuterungen, 412.

⁶⁴¹ Pred letom 1262 Jurij, leta 1262 Herman, sin Henrika iz Panniac (URBKr II, št. 313), leta 1301 Mussato iz Čedad (MDC VII, št. 97).

⁶⁴² Leta 1269 se je omenjal *Anzelus de Arnesperch castaldio in Carsto* (URBKr II, št. 396, 396a).

⁶⁴³ Do leta 1296 Askvin, sin že omenjenega Hermana, zatem pa njegov brat Ulrik (TEA, št. 318; ABV, št. 211). Gl. še MDC VII, št. 97 (Mussato iz Čedad leta 1301).

⁶⁴⁴ KOS, Primorski urbarji, 61; BIZJAK, Ratio, passim.

⁶⁴⁵ MDC IV, št. 2761; BIANCHI II, št. 443, 466, 480; ABV, št. 531. Gl. še HITZINGER, Adelsberg, 73; HAUPTMANN,

prizadeval dobiti Postojno. Toda ta je bila takrat za Oglej že zgubljena in je ostala pod habsburško oblastjo. Že leta 1366 so jo Habsburžani zastavili Šteberškim.⁶⁴⁶ Leta 1371 je zadolženi Hans s Šteberka prodal Habsburžanom grad in gospostvo Postojna ter še nekaj posesti na Notranjskem za 28.000 zlatnikov, kar je pričalo o velikosti. Toda še isto leto so vse skupaj prejeli v zastavo grofje Celjski, ki so poplačali šteberške dolgove in odkupili odtujena postojnska posestva. Grofje so obdržali gospostvo do leta 1430, ko so ga prepustili Habsburžanom. Do tedaj je grad upravljal gradiščan – uradnik.⁶⁴⁷ V času habsburškega prevzema Postojne (1336) se je stari režim uprave spremenil: nič več ni bil predstojnik gastald, marveč je posle v imenu deželnega kneza opravljal glavar (*capitaneus*). Kasneje je obstajal celo en sam glavar za več kraških gradov (gospostev), med drugim tudi za Postojno. Urad gradiščana pa je ostal nespremenjen.⁶⁴⁸

Grad **Prežek** (*Preisegg*) in njegovi prebivalci so bili do začetka 13. stoletja priško-višnjegorska in po letu 1209 andeška last. Njihova naloga je bila obramba vzhodnih meja Kranjske, ki so se premikale proti vzhodu od okoli srede 12. stoletja. Zdi se, da je Prežek najstarejši od vseh obrambnih gradov na tem območju (npr. od Gračena, Sichersteina, Žumberka itd.) in da je prvi od njih v 13. stoletju izgubil izrazito osvajalno funkcijo. Prvotno kastelni gradič so (Valvasor) nekdanj iskali visoko v Žumberškem pogorju nad izvirom Kupčine južno od Žumberka. V novem veku pa naj bi Auerspergi po njihovem mnenju zgradili daleč spodaj v dolini novi Prežek. Stari Prežek pa je najbrž stal nad novo graščino, ki stoji v zaprti dolinici južno od Šentjerneja nadzoroval danes nepomembno, v davnini pa dobro obiskano pot med Šentjernejskim poljem in Žumberškim pogorjem.⁶⁴⁹ O graditeljih priča ime, ki izhaja iz imena gospodov Prisov. Ministeriali so se prvič omenjali ok. leta 1180, grad pa šele okoli leta 1215 kot *Orishek*.⁶⁵⁰ Po izumrtju Prisov v letih 1211–1228 so Prežek dedovali sorodniki grofje Višnjegorski, od njih pa je grad leta 1209 priženil grof Henrik Andeški.

Erläuterungen, 421, 423; KOMAC, Kranjska, 193.

⁶⁴⁶ SCHWIND-DOPSCH, št. 110. Prim. HITZINGER, Adelsberg, 73–74; ŠUMRADA, Šteberk, 48–51.

⁶⁴⁷ ARS ZL 1364 VI 28.; HHStA AUR 1371 II 24. Dunaj; ARS ZL 1371 XII 2. Dunaj. HITZINGER, Adelsberg, 74. Leta 1387 je bil celjski gradiščan Oto s Turna (ARS ZL 1387 X 10.), ki je bil leta 1374 gradiščan na Smledniku (gl. spodaj). CKr, 63.

⁶⁴⁸ KOS, Primorski urbarji, 63; GOLEC, Družba, 21.

⁶⁴⁹ KOS, Gorjanci, 122–123.

⁶⁵⁰ GZS 4, št. 637; GZS 5, XLIII; FRA II/31, št. 126; URBKR II, št. 1. Gl. še MIKLAVČIČ, Premik, 134; BLAZNIK, Gospostva,

Prežek in posest sta nato prešla na Babenberžane, na kralja Otokarja in Spanheime (gl. grad Otočec in Gutenwerd).⁶⁵¹

Leta 1228 sta se po Prežeku imenovala brata Gotfrid I. in Majnhard s Hohenaua,⁶⁵² istega leta in naslednje leto pa še Ulrik.⁶⁵³ V osnovi pa je šlo za isti priško-višnjegorski družinski krog, ki je imel tudi dvor v Kronovem in grad Hohenau, ter bil v neposredni družinski zvezi z ministeriali iz Slepšeka, Gutenwerda in Otočca.⁶⁵⁴ Gotfrid I. je imel poleg brata Majnharda še Winterja I. in Henrika (I.): vsi štirje so se imenovali tudi po utrdbi Hohenau ter dvoru v Kronovem. Gotfridovi sinovi so bili Gotfrida II. (1229–1267), Henrika II. (1238–1273), najbrž pa še Winterja II. in Ulrika.⁶⁵⁵ Drugo prežeško družino sta od ok. 1180 predstavljala brata Albert in Gerhard (ali tudi Gebhard). Zadnji je pozneje postal gradiščan v freisinškem Gutenwerdu in imel sina Alberta iz Gutenwerda (1254).⁶⁵⁶ Vse do začetka 13. stoletja je ta silno razvejana rodbina ohranila nekaj posesti ob Zgornji Muri.⁶⁵⁷

Takoj po Otokarjevi predaji Prežeka je freisinški škof grad in gospostvo prepustil Ulriku Spanheimskemu, po njegovi smrti pa spet Otokarju.⁶⁵⁸ Tedaj je na gradu še živel stari rod, ki ga sprememba gospoda očitno ni prizadela. Leta 1238 so se omenjali Ulrik, Gotfrid II. in njegov brat Henrik II.,⁶⁵⁹ leta 1249 in 1264 Gotfrid II. in Ulrik,⁶⁶⁰ leta 1261 in 1263 Gotfrid II.,⁶⁶¹ leta 1265 Ortolf⁶⁶² ter leta 1267 Gotfrid II. in Wulfing.⁶⁶³ Stanje se ni spremenilo niti po smrti vojvode Ulrika (1269), ko je grad znova prejel kralj Otokar, in po zmagi Habsburžanov (1275/1278). Tedaj sta na Prežeku živela Ortolf (1270) in Henrik II. (1273).⁶⁶⁴ Leta 1318 se je omenjal še Henrik III.,⁶⁶⁵ zatem pa ni jasno, ali so bile osebe, ki so se imenovali po Prežeku, v kontinuiteti z njimi: leta 1318 se je imenoval Arnold,⁶⁶⁶ leta 1320 Bertold⁶⁶⁷ in leta 1322 še Bertoldov sin Tomel.⁶⁶⁸ Grad je pred letom 1327 prejel v upravo Rudolf II. s Svibnega, ki se je zaradi tega sprl s Freisingom.⁶⁶⁹ Žal od tedaj naprej ni virov, ki bi omenjali grad. Očitno je rod Prežeških do 30. let 14. stoletja izumrl. Nastali vakuum so freisinški škofje raje zapolnili z lastno upravo, kot da bi tvegali z odtujitvami pri podelitvah v fevd. Še posebej, ker je bil Prežek še vedno glavno freisinško oporišče na desnem bregu Krke. Leta 1317 in v letih 1381–1410 je bil adaptiran in bil v 15. stoletju sposoben odbijati turške napade. Grajsko upravo je imel gradiščan, ki

6–9, 51; HAUPTMANN, Erläuterungen, 397.

⁶⁵¹ URBK_r II, št. 64. HAUPTMANN, Erläuterungen, 412; KOMAC, Kranjska, 212.

⁶⁵² GZS 5, št. 481 in 482.

⁶⁵³ GZS 5, št. 486, 497.

⁶⁵⁴ Tako MIKUŽ, Stična, 43. Po njegovem naj bi se Gotfrid imenoval tudi po Kronovem, brat Winther pa samo po Kronovem. Res se takrat, ko so se kot priče imenovali po Kronovem, ni pojavil noben Prežeški z istim osebnim imenom (gl. GZS 5, št. 177, 291, 379, 486). Podobno tudi KOMAC, Kranjska, 136–138.

⁶⁵⁵ URBK_r II, št. 1, 7, 21, 63, 99, 170. Gl. KOMAC, Kranjska, 136–137.

⁶⁵⁶ URBK_r II, št. 205, 206, 282, FRA 31, št. 207. KOMAC, Kranjska, 137.

⁶⁵⁷ UBS_t II, št. 114.

⁶⁵⁸ BLAZNIK, Urbarji, 51.

⁶⁵⁹ GZS 5, št. 687.

⁶⁶⁰ URBK_r II, št. 162, 339.

⁶⁶¹ URBK_r II, št. 278, 318.

⁶⁶² FRA 31, št. 248.

⁶⁶³ URBK_r II, št. 371.

⁶⁶⁴ FRA 31, št. 290; MDC V, št. 134.

⁶⁶⁵ Leta 1305 se je omenjal še Henrik I. (GZL X/13), ki je bil leta 1314 že pokojni (ARS ZL 1314 VI 24.).

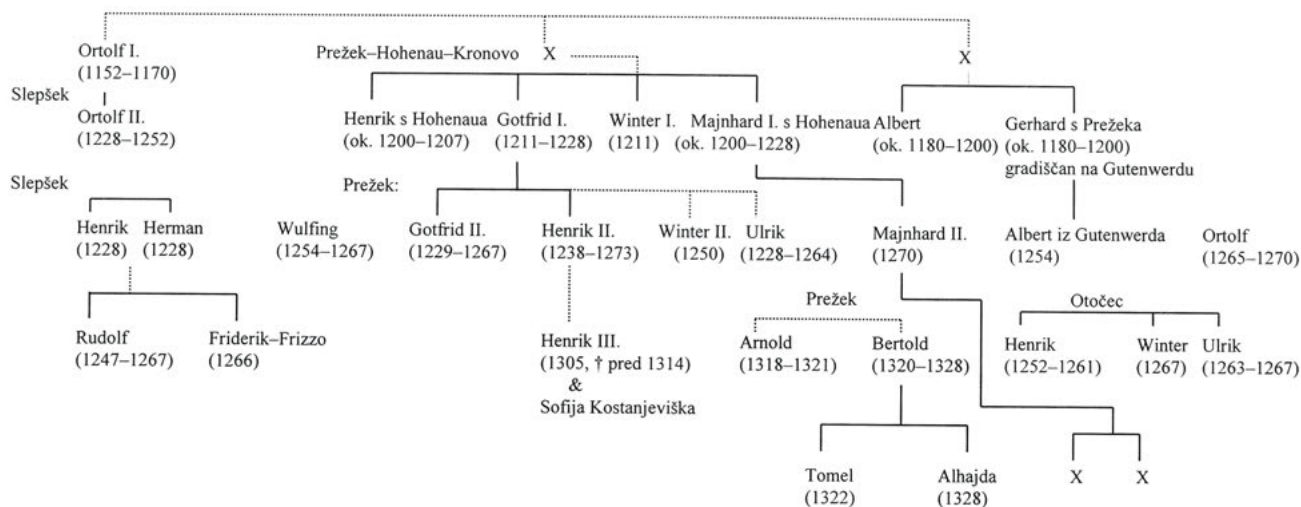
⁶⁶⁶ ARS ZL 1318 VII 4.

⁶⁶⁷ ARS ZL 1320 III 9. Krško.

⁶⁶⁸ ARS ZL 1322 VIII 15. Kostanjevica.

se je omenjal leta 1389.⁶⁷⁰ V drugi polovici 15. stoletja je bila uprava Prežeka skupaj s Klevevžem in Gutenwerdom združena pod klevevškim freisinškim oskrbnikom. Po letu 1500 je utrdba propadla, saj so gradiščani na starem gradu (Auerspergi) pod njim zgradili novega.⁶⁷¹

Genealoška preglednica 31: PREŽEK – HOHENAU – KRONOVO – SLEPŠEK – GUTENWERD – OTOČEC

Rabensberk (*Rabensberg*), kasneje imenovan tudi Vranja peč, kljub lokaciji jugozahodno od Moravč in Limberka ni bil andeški grad. Gotske grajske ruševine z današnjim imenom Tovorov grad in Koprivnik so na griču Konfin pri Trojici, ime hriba pa kaže na neko staro mejo in morebiti tudi na njeno zavarovanje. Grad je bil opuščan že v 15., dokončno pa v 16. stoletju.⁶⁷² Leta 1238 je Engeskalk z Rabensberka skupaj s še nekaterimi bivšimi andeškimi ministeriali sodeloval pri ustanovitvi samostana v Velesovem. Sam ni imel istega ministerialnega izvora, saj je bil po rodu s štajerskega Ranšperka (gl. Ranšperk in genealoško preglednico 50). Zdi se, da je njegovemu domnevemu sinu Bertoldu (1250–1263) uspelo po sredi 13. stoletja, ko je bil eden pomembnejših spanheimskih ministerialov,⁶⁷³ zgraditi grad z enakim imenom kot ga je imelo njegovo izvorno bivališče. Tudi grb Rabensberških je bil tako rekoč identičen ranšperskemu (govoreči grb: na skali sedeči vran; ali vran, ki pleza pa skali; gl. pečat št. 59).⁶⁷⁴ Engelskalk je morda prišel do posesti na Gorenjskem s poroko s katero od andeških ministerialk, še najverjetneje s neko hčerko Gerloha II. Leta 1275 se je omenjal (sin) Engelskalk II., v času njegovih otrok pa je ta veja v prvi tretjini 14. stoletja propadla. Kdo je prevzel grad, ni znano. Valvasor je pisal, da naj bi se Rabensberški pravzaprav preselili v stolp pod Krumperkom, ki naj bi bil pravni naslednik Rabensberka.⁶⁷⁵

59. Heinczel z Rabensberka (ARS ZL 1303 VIII 4.)

⁶⁶⁹ FRA 35, št. 576.

⁶⁷⁰ Med letoma 1389 in 1392 je bil gradiščan Seibot Schuller (ARS ZL 1389 IV 24.; ARS ZL 1392 X 16.), zatem vitez s Kozjegja (okoli leta 1400), med letoma 1404 in 1409 pa Andrej Auersperški (BLAZNIK, Urbarji, 242, 263). Gl. še BLAZNIK, Gospodstva, 51.

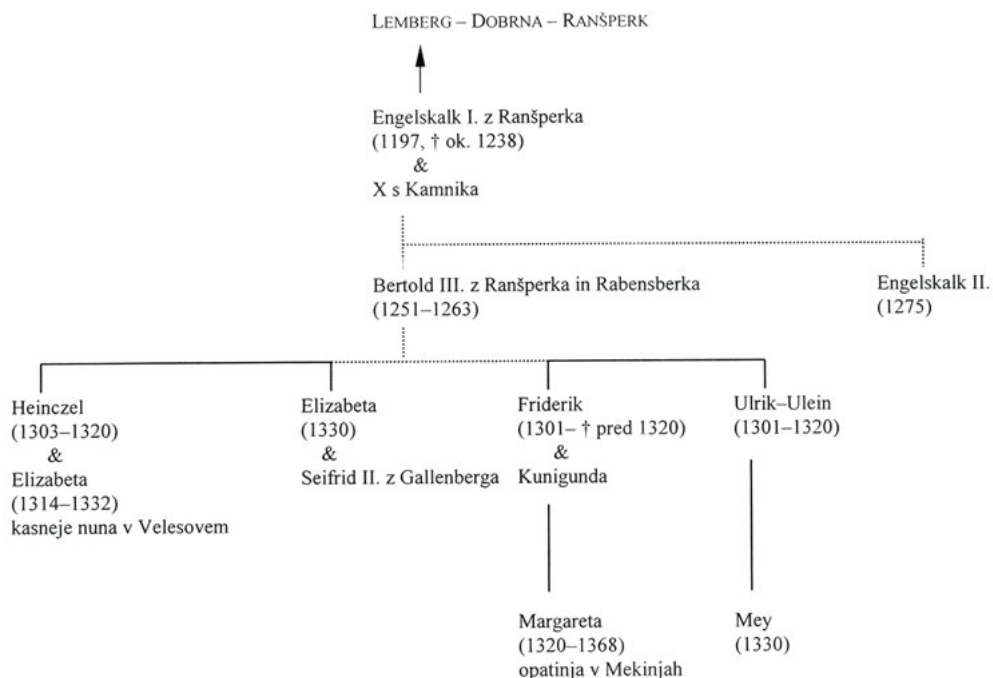
⁶⁷¹ KOS, Gorjanci, 124.

⁶⁷² Gl. tudi STOPAR, Stavbe 7, 126–128.

⁶⁷³ GZS 5, št. 699; MDC IV, št. 2619; URBK_r II, št. 272, 318.

⁶⁷⁴ Gl. ARS ZL 1303 VIII 4.; ARS ZL 1320 V 18.

Genealoška preglednica 32: RABENSBERK

Radovljica (*Radmannsdorf*), ki se je kot kraj zanesljivo omenjala šele leta 1296, se je kot trg omenjala leta 1333. Njegov razvoj je bil povezan z zaokrožanjem ortenburške uprave in oživiljanjem prometnih tokov med Koroško, gorenjskimi mesti in fužinarsko Zgornjesavsko dolino. Trška po-stojanka na severnem robu ob obzidju pa najbrž ni nastala veliko pred sredo 13. stoletja, saj jo je do tedaj v upravnem smislu nadomeščal bližnji grad Waldenberg. Šele delitev družinske posesti med bratoma Friderikom in Henrikom Orten-burškima, ki je Waldenberg leta 1263 dodelila Frideriku, je prvega najbrž pripravila do osnovanja trškega naselja za svoj del gorenjske posesti.⁶⁷⁶ Pogosti postanki ortenburških grofov v Radovljici in bližnjem Waldenbergu, pritisk na prebivalstvo in manjše možnosti za gospodarski razcvet so onemogočali prebivalcem, da bi razvili zametke patriciata. Nenehno ponavljanje tržanov oz. sod-nikov v sankcionalnih delih listin glede razsoje-vanja grofov v morebitnih sporih, česar v drugim mestih ni bilo toliko, priča o izraziti podrejenosti Radovljice trškemu gospodu.⁶⁷⁷ Trški

⁶⁷⁵ VALVASOR XI, 313. Gl. še STOPAR, Stavbe 7, 126; KOMAC, Kranjska, 111.

⁶⁷⁶ MDC IV, št. 2804, 2805. GESTRIN, Radovljica, 523–524, 537–538; OTOREPEC, Pečati, 113; JAKIČ, Gradovi, 275.

⁶⁷⁷ Zadostuje primer iz leta 1358: ... *so sol seu unser*

sodnik je bil kot grofovski nameščeneec edina neplemiška oseba, ki je imela nekaj več ugleda.⁶⁷⁸

Okoliško nižje plemstvo se po gospodarski moči in ugledu ni dosti razlikovalo od tržanov, zato je že zgodaj prišlo do poročnih zvez med obema skupinama.⁶⁷⁹ Leta 1362 se je po Radovljici imenoval neki Bertold, ki je imel kot znak v pečatniku kroglo, kar priča o pripadnosti ortenburškemu plemstvu.⁶⁸⁰ Njegov sedež je bil najbrž v gradu. Poleg plemiških prebivalcev in prišlekov kmečkega izvora so prihajali posamezniki iz oddaljenejših regij, npr. Nikolaj Gramaflanz, ki se je kot tržan omenjal leta 1333.⁶⁸¹

Območje gradu **Raka** (*Arch*) jugozahodno od Krškega je bilo v drugi polovici 12. stoletja že trdno v rokah Spanheimov, nekaj pa so ga imeli tudi grofje Bogenski.⁶⁸² Spanheimsko gospodstvo je bilo trdno vse do smrti vojvode Filipa leta 1279, zatem pa je grad ostal dedičem koroških vojvod, grofom Tirolsko-Goriškim.⁶⁸³ Najbrž v spanheimskem obdobju je tudi nastalo utrjeno poslopje na pomolu pod Krisparjem.⁶⁸⁴ Še sredi 15. stoletja sta stari grajski kompleks sestavljala grad in opuščeni stolp, obdana s slabim obzidjem.⁶⁸⁵

Šele leta 1249 se je prvič omenjal vitez z Rake (*Weriand*).⁶⁸⁶ Bil je potomec bogenskih ministerialov. Že leta 1266 je *miles de Archa* Wolker izstavil listino v korist samostana v Kostanjevici, pričal pa je tudi *dominus*

gnädiger her graf Ott von Ortenburch und sein prüder richten ... (ARS ZL 1358 IV 8.).

⁶⁷⁸ Tako se je leta 1358 radovljiški sodnik Ulrik imenoval *erbermann* (ARS ZL 1359 IV 8.). Isti je leta 1357 skupaj z nekaterimi uglednimi plemiči v Ljubljani razsojal spore med Nikolajem s Kamna in dvema bratoma iz Seničnega, vendar listine ni sopečatil tako kot ostali prisotni (ARS ZL 1357 VII 25. Ljubljana).

⁶⁷⁹ Leta 1333 se je omenjala Gertruda, žena radovljiškega tržana Nikolaja Gramaflanza, ki je bila iz rodbine Kranschrotov in sestra Nikolaja Kaula (ARS ZL 1333 I 5.). O Kranschrotih gl. PLETERSKI, Bled, 100–102.

⁶⁸⁰ ARS ZL 1362 VI 9.; ARS ZL 1362 VI 12.

⁶⁸¹ ARS ZL 1333 I 5.; GESTRIN, Radovljica, 535.

⁶⁸² GZS 4, št. 614. Po Raki se je že leta 1130 imenoval grof Siegfried iz Lebenava, ki je bil Spanheimovec (ŠTIH, Notici, 23, v op. 119). Zato je grad morda tedaj že stal. Zemljevid na str. 26 bi morda kazalo dopolniti.

⁶⁸³ Tedaj se je v testamentu vojvode Filipa navajal *castrum Arch hoc dicitur, quod pater meus emerit apud Ottonem de Chunigesperch* (MDC V, št. 392). Smisel ni jaseen: vojvoda Bernard pač ni mogel kupiti svojega gradu od nekega štajerskega plemiča, niti mu ga ni prodal. Sicer pa je dvom o tem izražen že v testatorjevih besedah. Gl. DOPSCH, Verzeichnis, 461–462.

⁶⁸⁴ JAKIČ, Gradovi, 277.

⁶⁸⁵ KOS, Topografija 2, 502.

⁶⁸⁶ URBKr II, št. 162.

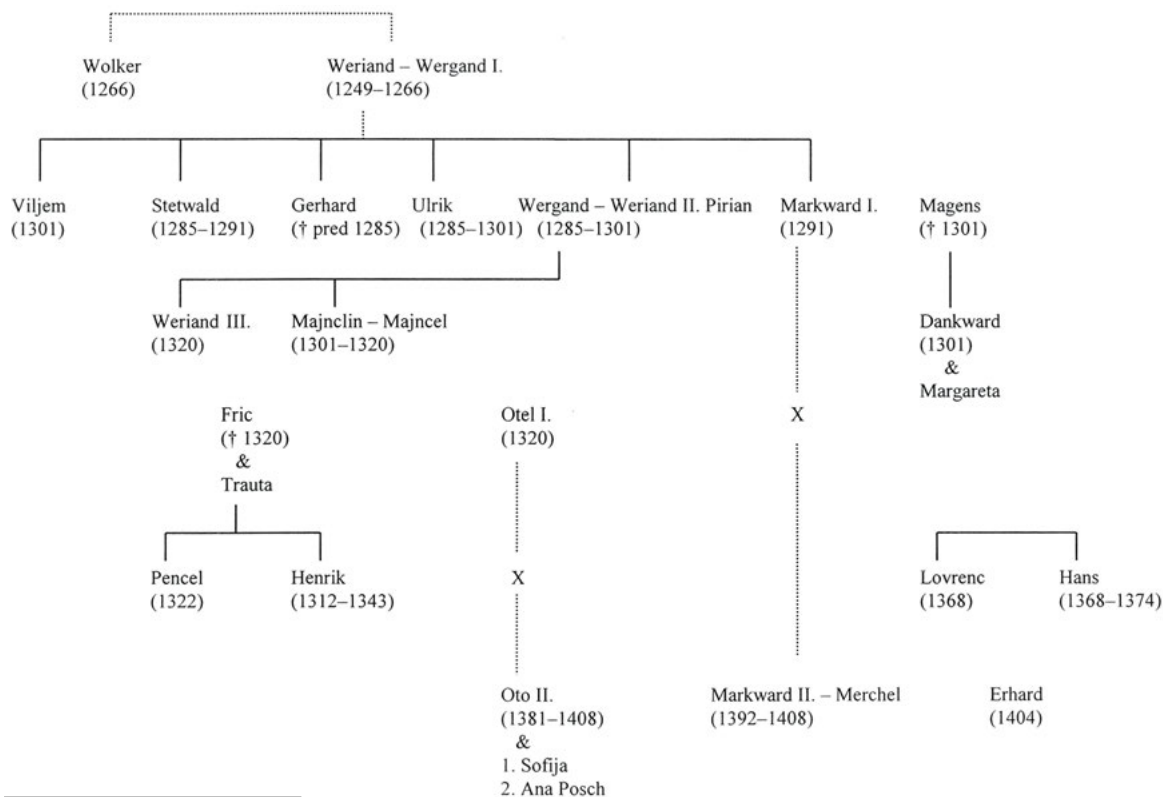

60. Hans z Rake (ARS ZL 1368 X 16.)

Wergandus de Archa.⁶⁸⁷ Intitulacija potrjuje soliden ugled, viteško čast in samozavest izstavitelja, ki je bil verjetno Wergandov sorodnik, ta pa identičen z Weriandom iz leta 1249. Ti nekdanji bogenski ministeriali so se obdržali na Raki do izumrtja konec 15. stoletja.⁶⁸⁸ V 14. stoletju so si bili vsi v sorodu, kar potrjujejo podobni grbi (razcepljen ščit: desno škarnica, levo polje je črno in rombasto).⁶⁸⁹ Škarnice so bile element, ki se je pojavljal tudi v grbih drugih bogenskih ministerialov (gl. grad Krško). To krepi domnevo o kontinuiteti rodu iz obdobja Bogenskih. Rodbina je bila ambiciozna, saj je imel Henrik okoli leta 1341 celo hišo na Starem trgu v Ljubljani.⁶⁹⁰

Konec 13. stoletja so skupno rodbinsko posest upravljali bratje Stetwald, Wergand II. (včasih Weriland Pirian), Markvard, Ulrik in Gerhard († pred 1285), pri čemer je imel Stetwald kot najstarejši večje pravice.⁶⁹¹ Najbrž so bili sinovi Weriana (Werganda) I. Posest Rakarjev je ležala pretežno na vzhodnem Dolenjskem.⁶⁹² Istočasno sta živela še Magens († pred 1301) in sin Dankvard, ki sta bila z omenjenimi v daljnem sorodstvu. Vsaj Dankvard je najbrž živel na dvoru v Ostrogu, ki ga je leta 1301 prodal kostanjeviški cisterci.⁶⁹³ Weriland II. je imel sinova Weriana III. in Majnclina, ki sta iz virov

Genealoška preglednica 33: RAKA

⁶⁸⁷ URBK_r II, št. 363 (grb).

⁶⁸⁸ SMOLE, Graščine, 410.

⁶⁸⁹ Grb Stetwalda iz leta 1288 je prepisovalec originalne listine v 18. opisal takole: *Sigillum primum Stetwaldi de Archa scutum habet a summo ad inum in duas areas divisum, quarum una albo altera nigro colore est, illa normam oxygonam si cum geometris hic loqui fas est, fastigio sursum spectante insertam habet epigraphe prorsus obsoleta* (ARS DA 12: 1288 III 25.). Druga varianta: desna polovica ščita prazna, levo škarnica (grb bratrancev Lovrenca in Hansa leta 1368 v: ARS ZL 1368 X 16.; gl. pečat št. 60). Tretja varianta: v desni polovici škarnica, leva prazna (grb Markvarda leta 1407 v: ARS ZL 1407 IX 24. in grb Ota leta 1406 v: ARS ZL 1406 XII 15.). Med njima ni bila navedena sorodstvena vez.

⁶⁹⁰ ARS DA 3a: 1341 VI 28.; ARS DA 3a: 1343 III 31.

⁶⁹¹ ... *sigillo fratris nostri senioris Stetwaldi* (GZL IX/6); gl. ARS DA 20-30: 1291 V 25.

⁶⁹² GZL IX/6; ARS DA 12: 1288 III 25.; ARS DA 29-30: 1291 V 25.; ARS ZL 1320 VII 4.; ARS ZL 1368 X 16.

izginila po letu 1320.⁶⁹⁴ Od tedaj pa lahko sledimo drugi veji s Fricem (1320) ter sinovoma Pentzlom (1322) in Henrikom (1312–1343). Zadnji morda ni več stalno živel na Raki, še posebej zato, ker je imel hišo v Ljubljani.⁶⁹⁵ Zatem naletimo na Rakarje šele konec 60. let 14. stoletja, ko sta bila dejavna brata Lovrenc (1368) in Hans (1368–1374).⁶⁹⁶ Od leta 1381 so bili dejavni Oto (1381–1408), domnevni vnuk leta 1320 imenovanega Ota,⁶⁹⁷ Markvard II. (Merchel, 1392–1408), domnevni vnuk Markvarda s konca 13. stoletja,⁶⁹⁸ in Erhard (1404).⁶⁹⁹

Rekštanj (*Ruckenstein*), gradič na pomolu hriba Smedovec nad reko Mirno blizu Laz pri Boštanju, se je v virih do začetka 15. stoletja omenjal le štirikrat. Prvič leta 1336, ko so se na njem zadrževali Svibenski, ki so grad tedaj posedovali. Druga omemba je iz leta 1359, ko so štajerski Kacenštajni kupili od grofov Celjskih grad in gospostvo Boštanj in ga nato prejeli od njih v fevd. Med navedeno posestjo je bilo tudi nekaj hub in »gradišče nad Rekštanjem«, kar je imela v dosmrtnem preužitku Kunigunda, žena Jurija Svibenskega (imenovana Lanšpreška).⁷⁰⁰ Gradišče ni imelo fizično zveze z gradom, saj je stalo na drugem hribu. Tretja omemba je iz leta 1392, ko je imel Rekštanj v zastavi Hans s Čreteža in ga je takrat začasno zastavil ženi namesto materialnih poročnih daril. Žal je listina znana le iz skopega regesta, zato o pravem lastniku ne vemo nič.

Bližina Boštanja navaja na misel, da je bil grad zgrajen razmeroma pozno na zemljišču boštanskega gospostva in da je bil last krške škofije. To potrjuje tudi titulacija krškega škofa Janeza kot fevdnega gospoda v listini iz leta 1392, čigar nečakinja je bila Hansova žena. Grad je moral imeti v posesti že vsaj Hansov oče Fric, ki je leta 1392 privolil v zastavo. To potrjuje tudi Hauptmannova rekonstrukcija deželskih sodišč, ki domneva za rekštanjsko razmeroma pozen nastanek (pred 1526), in sicer iz zahodnega dela krškega deželskega sodišča. Obenem se kaže možnost, da se je sodišče odcepilo iz boštanskega, ki je prav tako nastalo iz dela krškega morda okoli leta 1280.

⁶⁹³ ARS DA 28: 1301 I 13.

⁶⁹⁴ ARS ZL 1320 VII 4.

⁶⁹⁵ ARS ZL 1312 V 27.; ARS ZL 1320 III 9. Krško; ARS ZL 1320 III 20.; ARS ZL 1320 VI 22. Krško; ARS ZL 1320 VII 4.; ARS ZL 1322 XII 24. Krško; ARS ZL 1340 VIII 19.; ARS DA 3a: 1341 VI 28.; ARS DA 3a: 1343 III 31.

⁶⁹⁶ ARS ZL 1368 X 16.; KOMATAR 19, št. 199.

⁶⁹⁷ KOMATAR 19, št. 224; ARS ZL 1406 X 8.; ARS ZL 1408 IV 24.; ARS ZL 1408 IV 28.

⁶⁹⁸ ARS ZL 1392 V 25.; GZL X/42; ARS DA 38: 1404 XII 21.; HHStA AUR 1405 III 24.; ARS ZL 1406 XI 24. Celje; ARS ZL 1406 XII 15.; ARS ZL 1407 IX 24.; ARS ZL 1408 IV 14.; ARS ZL 1408 IV 28.

⁶⁹⁹ ARS ZL 1404 V 30. Slovenj Gradec.

Rekštanjsko sodišče je verjetno nastalo iz krškega, a posredno iz boštanjskega, ki je bilo v lasti krške škofije.⁷⁰¹

Grad obodnega tipa z večjim bergfridom je prejkone nastal pozno, najbrž pa se ne motim, če ga postavim na konec 13. ali začetek 14. stoletja. Morda so ga postavili z dovoljenjem krškega škofa Svibenski in ga imeli za upravne potrebe. Še pred letom 1425 so ga imeli v zastavi od Svibenskih Herbard Auersperg, od leta 1425 Hans Perneški in nato Čušperški (zadnji kot celjski fevd). V kmečkem uporu leta 1515 je bil porušen in nato obnovljen.⁷⁰²

Dolenjski trg **Ribnica** (*Reiffnitz*) je do 15. stoletja ponujal prebivalcem malo možnosti za razcvet. Tam so morda že oglejski vazali gospodje Auerspergi v 12. stoletju zgradili utrdbo, ki je bila središče velikega gospostva z mejami na Kolpi, leta 1220 označeno kot *dominium ... in Rewenicz*.⁷⁰³ Grad se je sicer omenjal šele leta 1263 v delilni pogodbi med grofi Ortenburškimi.⁷⁰⁴ Vseskozi je bil njihov upravni grad, a so v virih do začetka 15. stoletja gradiščani večidel anonimni. Po letu 1420 je bil grad celjski, po letu 1456 pa kot deželnoknežji podeljevan v zastavo.⁷⁰⁵ Stalno naseljeni netržani so sodili kvečjemu v najnižje sloje plemstva, med viteške službe zmožne hlapce, tako kot npr. Hertlein iz Ribnice, ki je leta 1337 živel v Danah in čigar sin

⁷⁰⁰ ARS ZL 1336 III 18. Rekštanj; ARS ZL 1359 IV 24.

⁷⁰¹ KOMATAR 19, št. 259. HAUPTMANN, Erläuterungen, 475–477. Drugačno zgodbo je razvil A. Dopsch, sledi pa mu tudi A. Komac (KOMAC, Kranjska, 295): prva omemba gradu naj bi šla že v čas med 1265–1267, ko so se v urbarju kralja Otokarja med dohodki iz regalij omenjali tudi oni iz gospostva Laško, ki pa so bili prepuščeni Teoderiku iz Stanga (pri Deutschlandsbergu) za plačilo varovanja gradov *Sibenecke*, *Freudenekke*, *Rukenstaine et Sachsenwarte*. Dopsch meni, da je *Rukenstaine* Rekštanj. Obenem je zavrnil Kronosovo domnevo, da naj bi šlo za Klauzenštajn (KRONES, Verfassung, 367). V naslednjih listinah glede gospostva Laško in varstva pripadajočih gradov poleg Žebnika, Freudenegga in Žaženberka vedno stoji Klauzenštajn (prav tako severno od Save), ne pa Rekštanj (gl. tekst in opombe pri gradu Žebnik). Teoretično možno bi sicer bilo, da je bil mišljen Rekštanj, vendar do njega Otokar ni imel pravice. Toda Rekštanja, sodeč po gradbenih elementih, tedaj še ni moglo biti. Torej je smiselnejša napaka v poimenovanju Klauzenštajna A. Dopsch je poznal še eno omembo, in sicer *castrum Ruochenstein* iz leta 1297 v neki listini papeža Bonifacija VIII., temelječi na salzburški pritožbi v zvezi s protipravno zasedbo gradu (DOPSCH, Gesamturbare, 61 in posebej op. 4). Iz tega bi sklepali, da bi moral biti Rekštanj salzburška last, za kar pa ni znakov. V resnici je bil salzburški grad Reštanj (*Reichenstein*) jugovzhodno od Senovega in se je listina verjetno nanašala nanj (o Reštanju gl. STOPAR, Gradovi, 417–419; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 256). Zdi se, da se je pri izdelavi Otokarjevega urbarja lapsus linguae dopolnil še z lapsusom calami. Zato se je Rekštanj, ki ni bil babenberški oz. Otokarjev grad, nenadoma in samo enkrat znašel med deželnoknežjimi gradovi. Pisarjeva napaka je razumljiva, ker je stal Rekštanj relativno blizu Laškega in ostalih treh gradov.

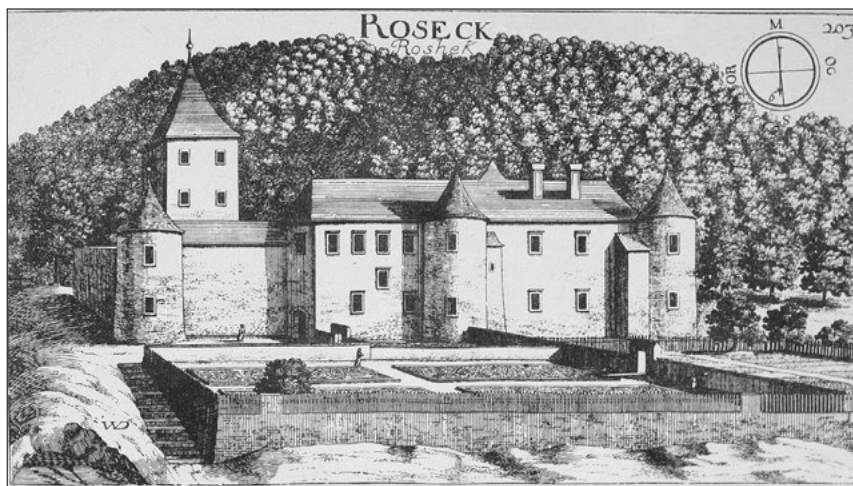
⁷⁰² KOMATAR 20, št. 347. JAKIČ, Gradovi, 283.

⁷⁰³ GZS 5, št. 310. STOPAR, Stavbe 15, 132 sl.

⁷⁰⁴ MDC IV/2, št. 2805.

je prodajal ortenburški fevd. Ali pa Leo Krainer, ki je leta 1367 kupil manjši celjski fevd.⁷⁰⁶

Po gradu **Rožek** (*Rossek*) nad potokom Radešco nedaleč od Podturna pri Dolenjskih Toplicah so se plemiči imenovali šele od leta 1324 (brata Henrik in Majncil).⁷⁰⁷ Konec 13. ali v začetku 14. stoletja ga je zgradila veja Auerspergov z Gradaca.⁷⁰⁸ Leta 1335 se je Bernard iz kravješke veje Auerspergov intituliral kot *hern Herworts unt hern Mainharts prūder sun von Grētz unt von Razzek*, leta 1369 pa se je po njem imenoval menda še Majnhard.⁷⁰⁹ Izmenično ali obojno poimenovanje priča o premočni auersperški zavesti in preskromnem gradu, da bi lahko Rožek postal sedež stranske veje (gl. genealoški preglednici 6 in 41).⁷¹⁰ Njegovi posestniki so bili z gradom vazali grofov Goriških vse do leta 1374.⁷¹¹ Rožek je torej imel značaj enega od gradov z relativnim pomenom (nadzor ene glavnih cest med Obkolpjem in Dolenjsko), ki so ga le občasno zasedali Auerspergi. To potrjuje nezahtevna zgodnjegotska stolpasta zasnova, ki v srednjem veku ni prerasla v večji grad.⁷¹² V 14. stoletju je izgubil obrambni pomen, ki pa se je povečal v 15. stoletju, ko so mimo njega na Kranjsko vdirali Turki. O posestnikih iz tistega časa pa ni vesti.

Graditelji, gospodje in prvotni prebivalci *Rožeka* nad Moravčami (*Rudolfsegg*) so bili Galli. Nekateri so do srede 14. stoletja v virih še navajali kot bivališče Moravče, kjer so imeli po Valvasorju manjši dvorec, namenjen bivanju vedno številnejših članov (gl. grad Gamberk in Gallenstein ter genealoško preglednico 5). V tem času so zgradili uglednejšo stolpasto zgradbo (obzidje je renesančno) nekaj kilometrov severno v smeri Črnega grabna, na hribu Stol nad Vinjami.⁷¹³ Potrditev o tem najdemo pri Valvasorju⁷¹⁴ in v dejstvu, da se v drugi polovici 14. stoletja Moravče kot eno od bivališč Gallov ne

⁷⁰⁵ JAKIČ, Gradovi, 285.

⁷⁰⁶ ASt LP 1337 IV 24.; KOMATAR 18, št. 69; ARS ZL 1367 IX 12. Ribnica. GOLEC, Družba, 16, 131.

⁷⁰⁷ ARS ZL 1324 X 19. Štatenberk. Majncil se je od leta 1333 imenoval Majnhard z Rožeka (ASt LP 1333 VIII 10.).

⁷⁰⁸ Natančneje o tej veji in Rožeku: ŠTIH, Gorica, 135–136.

⁷⁰⁹ HHStA AUR 1335 XI 12.; GREBENC, št. 241.

⁷¹⁰ Med letoma 1341 in 1351 se je po Rožeku imenoval še Herbardov sin Andrej (ŠTIH, Gorica, 136–137).

⁷¹¹ ŠTIH, Gorica, 135.

⁷¹² KOMELJ, Dolenjska, 83; JAKIČ, Gradovi, 292; STOPAR, Stavbe 11–12, 230.

⁷¹³ STOPAR, Stavbe 7, 132–133; JAKIČ, Gradovi, 292–293.

omenjajo več, namesto njih pa se pojavi Rožek. Grad zato ni bil zgrajen pred letom 1300, ime pa je dobil po nekem Rudolfu. Med Galli ni bilo do konca 14. stoletja nikogar s tem imenom. Možno je, da je dobil ime po fevdnem gospodu, to pa so bili deželni knezi Habsburžani. Od kralja Rudolfa naprej so do leta 1365 še trije Habsburžani nosili to ime. Morda je grad nastal celo s pregraditvijo prvotno skromnejše (stolpaste) zgradbe, ki je služila za nadzor posesti Gallov severno od Save.

Rožek se je v virih pojavil šele leta 1367, ko sta ga Konrad IV. in sin Hans Gall predala grofom Celjskim in ga takoj prejela v fevd. Grad pa sta imela že prej kot deželnoknežji fevd.⁷¹⁵ Menjava fevdnega gospoda je bila najbrž posledica zastave Habsburžanov, o kateri ni ohranjenega zapisa. Konrad je imel v legendi pečatnika napis »Konrad Gall z Rožeka« (gl. pečat št. 9), pred tem pa je pečatil z grbom brez imena gradu.⁷¹⁶ Že leta 1369 je prišlo do spremembe v pravnem statusu posedovanja Rožeka: Konrad in Hans sta pristala zgolj na gradiščanstvo v službi Celjanov, tj. na varstvo in bivanje.⁷¹⁷ Po letu 1369 legenda Konradovega pečatnika res ni več vsebovala Rožeka, medtem ko se je Hans leta 1384 (in) tituliral po Gallensteinu, leta 1387 pa spet po Rožeku.⁷¹⁸ Galli so ga nato imeli vse do 17. stoletja.⁷¹⁹

Sicherstein je nastal iz istega razloga, a kasneje kot priški Prežek, na iniciativo Spanheimov. Skupaj z Žumberkom in Gračenom na severu je sestavljal obrambno linijo proti Hrvaški.⁷²⁰ Že v srednjem veku propadli grad je stal globoko v Žumberškem pogorju in varoval cesto, ki je povezovala najbolj severno spanheimsko utrdbo Gračeno v dolini Bregane, grad Žumberk in naselja ob spodnjem toku Krke (Kostanjevico). Grad je bil še leta 1311 v sklopu posesti koroškega vojvode Henrika.⁷²¹ Na njem so živeli ministeriali, ki so izhajali iz Kostanjeviških in bili zato v tesnem sorodstvu z Žumberškimi (gl. tudi genealoški preglednici 18 in 45). Imeli so podoben grb (t. i. spanheimska rdeče-srebrna šahirana prečka) in uporabljali tradicionalni imeni Oto in Henrik.⁷²² Skupen izvor z okoliškimi rodbinami pa potrjuje še dejstvo, da so imeli Sichersteini še leta 1336 določene pravice do gospostva Žumberk: v žumberškem gradu je živel njihov uradnik, zadolžen za sichersteinski delež v Žumberku.⁷²³ Do preloma v imenovanju po novem sedežu je prišlo nekaj

⁷¹⁴ VALVASOR XI, 379, 467.

⁷¹⁵ ARS ZL 1367 VI 15.

⁷¹⁶ Npr. leta 1364 (ARS ZL 1364 VI 5.).

⁷¹⁷ *als ander purkgrafen die ier behausung inhaben* (ARS ZL 1369 IX 27.).

⁷¹⁸ HHStA AUR 1384 V 25.; ARS ZL 1387 V 28.

⁷¹⁹ SMOLE, Graščine, 426.

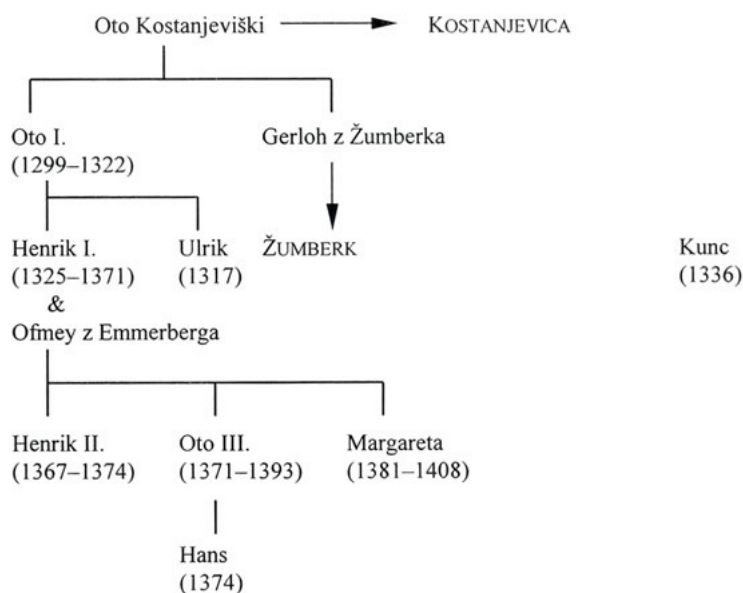
⁷²⁰ KOS, Gorjanci, 115; MIKLAVČIČ, Premik, 134. Neki *Rüdiger de Sichenstein*, ki je bil pričr v listini iz leta 1147, je bil s Koroškega ali Štajerskega, ne pa s Sichersteina, kot je domneval F. Kos (GZS 4, št. 237 in 238).

⁷²¹ DOPSCH, Verzeichniss, 461–462.

⁷²² Oto z Sichersteina in oba Ofona s Kostanjevice iz začetka 14. stoletja so bili bratrance. Nikolaj z Žumberka je bil Otov stric itd. (gl. KOMAC, Kostanjeviški, 97 sl.)

pred letom 1300, saj je prva omemba nekega Sichersteinskega (Oto) znana šele iz leta 1299.⁷²⁴ Po razpadu ministerialnih odnosov so imeli grad v fevdu od grofov TirolskoGoriških kot koroških vojvod, po letu 1335 pa od deželnih knezov Habsburžanov. Maloštevila rodbina pa je v 14. stoletju z darovi kostanjeviškemu samostanu zmanjševala gospodarski potencial. Posledica je bila zadolževanje in prodajanje delov gospostva, ki je doseglo vrh leta 1374, ko edina dediča brata Oto in Henrik nista bila več sposobna odplačati upnikom dolgov in sta morala prodati (že novi?) grad in gospostvo grofom Celjskim za 1.000 funtov graških denaričev. Do tedaj je prišlo do alodizacije gradu in gospostva (*unsern rechten freyen aygens unser veste*).⁷²⁵ V dosmrtno uporabo so Sichersteinski obdržali dvor (*gesezz*) Hohenau z manjšo posestjo, sicer freisinški fevd. Zadnji moški Sicherstein, Oto, je umrl po letu 1393, potem ko je leta 1383 zaradi odplačila dolgov pri celjskih Judih zapustil Celjanom še Hohenau. Celjski pa Sichersteina niso imeli dolgo. Že leta 1407 ga je grof Herman II. poklonil svoji ustanovi, kartuziji Pleterje.⁷²⁶ Ker posedovanje gradov pri kartuzijanih ni bilo zaželeno, je grad postal samostanu nepotreben in je v 15. stoletju hitro propadel.

Genealoška preglednica 34: SICHERSTEIN

Slepšek (*Blindenbach*) je bil morda freisinški fevd v rokah grofov Višnjegorskih in po letu 1209 grofov Andeških. Leta 1228 se je po njem imenoval »Ortolf mlajši«, torej je pred njim moral živeti vsaj še (oče) »Ortolf starejši«. Ta je menda tam živel v 70. letih 12. stoletja (brez izvornega imena pa je bil omenjen že leta 1152 v spremstvu Majnhalma Višnjegorskega).⁷²⁷ Najverjetneje je šlo za ministeriala Puchsov, ki je zgradil stolpasti grad nekje na Križnem vrhu ali na Straži pri Mokronogu.⁷²⁸ Ministeriali s Slepška so imeli pri freisinških

⁷²³ ARS DA 9a: 1336 VIII 5. Sicherstein. Gl. MLINARIČ, Kostanjevica, 185.

⁷²⁴ GZL II/1.

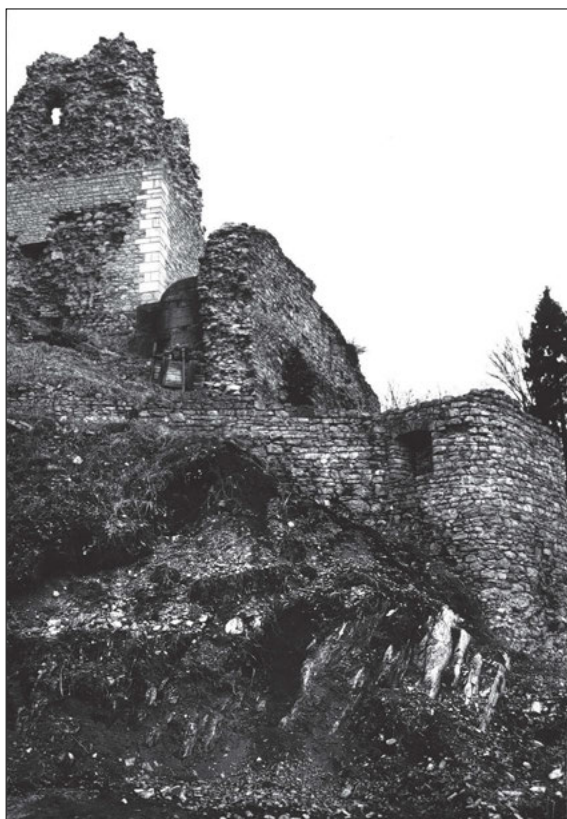
⁷²⁵ HHStA AUR 1374 XII 1.; HHStA AUR 1374 XI 14. Celje. Upniki so bili Judje, plemiči iz Širja, z Žumberka, Loža, Emmerberga in Liechtensteina (gl. HHStA AUR 1374 XI 14. Celje).

⁷²⁶ HHStA AUR 1383 IX 18.; ARS ZL 1407 VII 10. Celje.

⁷²⁷ GZS 5, št. 487. Isti še pred letom 1250 (URBKr II, št. 170), 1252 (URBKr II, št. 185). HAUPTMANN, Erläuterungen, 397; KOMAC, Kranjska, 134. Leta 1228 sta se po gradu imenovala tudi brata Herman in Henrik (URBKr II, št. 61).

škofih veliko zaupanje in posedovali precej freisinskih fevdov.⁷²⁹ Sredi 13. stoletja so ministeriali samoinciativno zgradili grad Štrlek.⁷³⁰ Friderik, ki je bil poročen z Diemut, hčerjo Nikolaja I. s Čreteža, je umrl okoli leta 1284. Vdova se je drugič poročila z Ditrikom s Šumberka in prejela vse freisinske fevde.⁷³¹ Slepšek je ostal v rokah Friderikovih in Diemutinih otrok vse do druge tretjine 14. stoletja, ko je živel zadnji moški član Friclin (najbrž Čreteški).⁷³² Potemtakem so Čretežani kot dediči Diemutinih otrok vsaj že konec 13. stoletja imeli Slepšek kot freisinski fevd in na njem občasno tudi živeli, če se pod obema Ortolfoma z začetka 13. stoletja pravzaprav ne skrivata kar Čretežana (gl. genealoški preglednici 1 in 31). Grajsko poslopje so zatem prevzeli grofje Celjski in ga najkasneje leta 1436 podelili Mindorferjem.⁷³³

Na mestu gradu *Smladnik* (*Flödnig*) je stala utrdba morda že v rimski dobi, ko naj bi z vrha 515 metrov visokega stožčastega hriba nadzorovala cesti Ljubljana–Kranj (Koroška) in Škofja Loka (Furlanija)–Kamnik (Štajerska). Visokosrednjeveški grad⁷³⁴ je nastal na ozemlju, ki sredi 12. stoletja ni prešlo na grofe Andeške, čeprav so podedovali veliko posesti na ozemlju med Tržiško

in Kamniško Bistrico po mejnem grofu Poponu Weimar – Orlamünde in Poponu Vovbrškemu (ok. 1141). Posest nas širšem smledniškem območju je bila namreč razdrobljena že v 11. stoletju. Morda je sodila k dedičem furlanskega grofa Werihena oz. njegove vnukinje Hedvike, ki se je poročila s Engelbertom I. Spanheimskim.⁷³⁵ Del posesti so imeli tam še drugi: ok. leta 1118 sta plemenita Eberhard in Bertolf (Bertold) »iz Kranjske« (pravilneje morda: iz Kranja) poklonila oglejski cerkvi oz. župniji v Vodicach del svojih alodov v širši okolici kot odškodnino za pravice iz pogrebov in krstov, ki so jih pridobile nekatere njune lastniške cerkvice in kapele. M. Kos je oba pogojno identificiral z nekim Eberhardom iz Kranja, ki se je pogosto omenjal v briksenških noticah med letoma 1085–1097 oz. z Bertoldom (1050–1090).⁷³⁶ Leta 1136 se je nahajal v spremstvu oglejskega patriarha Pelegrina Ulrik (*Wdalricus*) iz Smladnika. Morda je šlo za dediča vsaj enega od obeh akterjev iz ok. leta 1118. Možno je, da je grad v pravem pomenu besede tedaj že stal. Zanesljivo pa je najkasneje kmalu po 1136 nastal osrednji stolp (bergfrid), po Stoparjevih besedah v tistem času eden najmogočnejših na današnjem Slovenskem (višina 20–30 m!). Stolpu je bilo šele v gotski dobi dodano obzidje s prvotnim palacijem.⁷³⁷

⁷²⁸ JAKIČ, Gradovi, 300–301.

⁷²⁹ Med Ortolfom in drugimi, ki so se pozneje imenovali po Slepšku, ni bilo izrecnih sorodstvenih vezi: Friderik leta 1261 (URBKr II, št. 278), brat Rudiger (Rudolf) istega leta (FRA 31, št. 207) in leta 1269 (FRA 31, št. 275, 279, 280).

⁷³⁰ FRA 31, št. 150, 272.

⁷³¹ FRA 31, št. 367; GREBENC, št. 86.

⁷³² KOMATAR 19, št. 164. BLAZNIK, Gospodstva, 61.

⁷³³ JAKIČ, Gradovi, 301.

⁷³⁴ JAKIČ, Gradovi, 305. Velikost je opazna tudi iz Valvasorjevih grafik, čeprav je bil grad v 17. stoletju že v ruševinah (VALVASOR, Topographia, 44).

⁷³⁵ ŠTIH, Notici, 33–34.

⁷³⁶ KOS – ŽONTAR, Listina, 237 sl.

Zaradi razdrobljenosti smledniške posesti ni mogoče jasno določiti usode gradu v 12. stoletju. Možno je, da je posest po smrti grofa Bernarda Spanheimskega († 1147) prišla s soglasjem Spanheimov v roke njihovih ministerialov oz. vazalov Trušenjskih, za njimi pa so konec 12., ali v začetku 13. stoletja so prišli do dela ozemlja gospodje Svibenski. Henrik I. Svibenski je bil namreč poročen z neko Trušenčanko. Možno je tudi, da je bil Trušenčan njegov oče Konrad, ali pa je bil poročen s Trušenčanko. Kognati le-teh so bili tudi stari Planinski, od katerih je Henrik III. Svibenski po letu 1244 prevzel še večino njihove posesti, morda tudi nekaj tiste na Smledniškem. Zato je že leta 1251 del dohodkov od gospostva izročil krškemu škofu kot garancijo za prejeto dediščino po starih gospodih Planinskih. V cseloti pa je smledniško gospostvo nastalo kot zbir svibenske provenienčno različne posesti: del kot že omenjena trušenjska dota, del po Planinskih in del po Greifenfelsih (Henrik II. je bil drugič poročen z neko Greifenfelsko že pred letom 1235). Slednji so imeli na kamniško-kranjskem območju že pred tem in še daleč v 14. stoletju mnogo posesti, mdr. pozneje tudi Novi Grad pri Preddvoru (gl. Novi Grad).⁷³⁸

Prvi znani smledniški prebivalci iz začetka 13. stoletja so bili občasno v spremstvu Marenberških (veja Trušenjskih) in Planinskih⁷³⁹; med letoma 1214 in 1220 sta se omenjala še Wergand in zet Rapoto.⁷⁴⁰ Morda so ti vitezi ostali na gradu vse do prvih desetletij 14. stoletja (zadnje omembe): še leta 1260 se je po Smledniku imenoval Heinz,⁷⁴¹ med letoma 1299 in 1306 tudi njegov sin Konrad, neki Peterlin leta 1299,⁷⁴² leta 1321 pa še Majnhard.⁷⁴³ V tem času je bila lastnica gradu in gospostva planinska veja Svibenskih (potomci Henrika III.). Do leta 1299 so ga upravljali z gradiščani ministerialnega izvora oz. z viteškozmožnimi hlapci.⁷⁴⁴ Smlednik sta kot alod (*aygen veste*) leta 1328 brata Ulrik III. in Henrik III. Svibensko-Planinska ločeno zastavila Frideriku Žovneškemu.⁷⁴⁵ Kasneje ga nista bila več sposobna rešiti in v veljavo sta stopili prodajni listini, izdani istočasno z zastavnima. To je bila največja posest (gospostvo, moštvo, deželsko sodišče in odvetništvo) na Gorenjskem, ki je do tedaj prešla v roke Žovneških in je pomenila začetek žovneško-celjskega prodora na območje severno od Ljubljane. Temu primerna je bila kupnina, kar 1.012 mark srebra. Zastavna vsota je bila še večja, 2.000 mark, a je najbrž vsebovala tudi obresti (gl. poglavje Grad kot kapital).⁷⁴⁶ Celjski grofje niso Smlednika – do pridobitve ortenburških gospostev na Gorenjskem leta 1420 je bil njihov glavni center gorenjskih posestev – izgubili vse do izumrtja, čeprav so ga že leta 1329 zastavili Wallseejem.⁷⁴⁷ Uprava gradu je slonela na zamenljivih gradiščanih iz vrst celjskega viteštva.⁷⁴⁸

⁷³⁷ ANSl, 173; ŽONTAR, Kranj, 16–17; STOPAR, Stavbe 8, 65–70. GZS 4, str. XI in št. 129.

⁷³⁸ KOS, Krona, 172 sl.

⁷³⁹ UBSt III, št. 97.

⁷⁴⁰ GZS 5, št. 232, 261.

⁷⁴¹ URBKr II, št. 273.

⁷⁴² MDC VI, št. 452; ARS ZL 1300 XI 11. Ljubljana; GZL I/13.

⁷⁴³ ARS ZL 1321 XII 21. Gl. še LEVEC, Flödnig, 6–7.

⁷⁴⁴ Leta 1297 je Oto Svibensko-Planinski predal Freisingu hčerko svojega gradiščana (ženo Wintherja s Puštala). Pričala sta tudi Ulrik Chropf in istoimenski sin (FRA 31, št. 422), ki sta se omenjala še leta 1299, vendar ne kot gradiščana (ARS ZL 1299 V 9. Smlednik; GZL II/1).

⁷⁴⁵ CKL, št. 122, 124. V. Levec je imel letnico 1332 (LEVEC, Flödnig, 7).

⁷⁴⁶ CKL, št. 123, 125.

⁷⁴⁷ ŽONTAR, Kranj, 28–29; CKr, 62. CKL, št. 127.

⁷⁴⁸ Po nezanesljivem regestu listine iz okoli leta 1340 neki Günther (GREBENC, št. 188), leta 1374 Oto s Turna (NŠAL ZL 1374 VI 24. Smlednik), leta 1383 Hans Haller (ARS ZL 1383 II 11. Celje), med letoma 1393 in 1404 Hans z Müllingena (GZL

61. Henrik s Snežnika (ARS ZL 1346 II 21.)

Romanski grad **Snežnik** (*Schneeberg*) pri vasi Kozarišče, ki je nadzoroval pot z Reke in Istre v Loško dolino,⁷⁴⁹ se je prvič omenjal leta 1269 v imenu Majnharda, ki je bil oglejski ministerial. Sodeč po grbih (prosti kvadrat desno ali levo zgoraj; gl. pečat št. 61) in sorodstvenih vezeh, so bili Snežniški stranska veja vitezov iz Loža (gl. genealoško preglednico 24), in sorodniki večine plemstva iz njegove širše okolice (Pudob, Breg itd.). Po teh plemiških seliščih so se sem ter tja tudi sami imenovali. Grad je, zanimivo, prevzel ime pravzaprav precej oddaljene gore Snežnik. Majnhardu (1269) so sledili Volker I. (1321), sin Herbarda iz Pudoba (1321), Konrad I. (1321–1332), Pirs (1332), Wolfhard (1332, † 1354), Herman (1337), Wolflin (1337), Henrik (1346), Wolfhardova sinova Albreht (1354, † 1359) in Pavel (1358–1375), Herbard (1346–1351), Herbardov sin Jurij I. (1351, † 1361), Volker II. (1346–1368).⁷⁵⁰

62. Volker II. s Snežnika (ARS ZL 1346 II 21.)

Ker je bil Snežnik vedno oglejski fevd, so ga imeli po letu 1335 nominalno v fevdu Ortenburžani, realno pa Snežniški. Ti so se tedaj začeli sorodstveno povezovati tudi z ortenburškim viteštvom z Gorenjske, kar dodatno otežuje identifikacijo posameznih oseb. Rodbina je v 14. stoletju z večjimi prodajami zmanjšala gospodarsko jedro, obenem pa razdelila med dediče četrtnine gradu. Tedaj so bili dejavni naslednji (moški) člani: Greif (1368–1397) s sinovoma Jurijem III. (1397–1404) in Mertom II. (1393–1404), Konrad II. (1368–1400) s sinom Mertom I. (1393–1406). Leta 1392 je umrl glavni dedič Viljem (1384–1392). Grad je podedovala sestra Sofija in ga že leta 1393 predala sorodniku Juriju Lambergerju in bratom. Številčnost sorodstva je povzročila spore med dediči, notranjskimi in gorenjskimi Sofijinimi sorodniki. Spore je leta 1403 odpravil grof Friderik Ortenburški, ko je Viljemovo in Sofijino

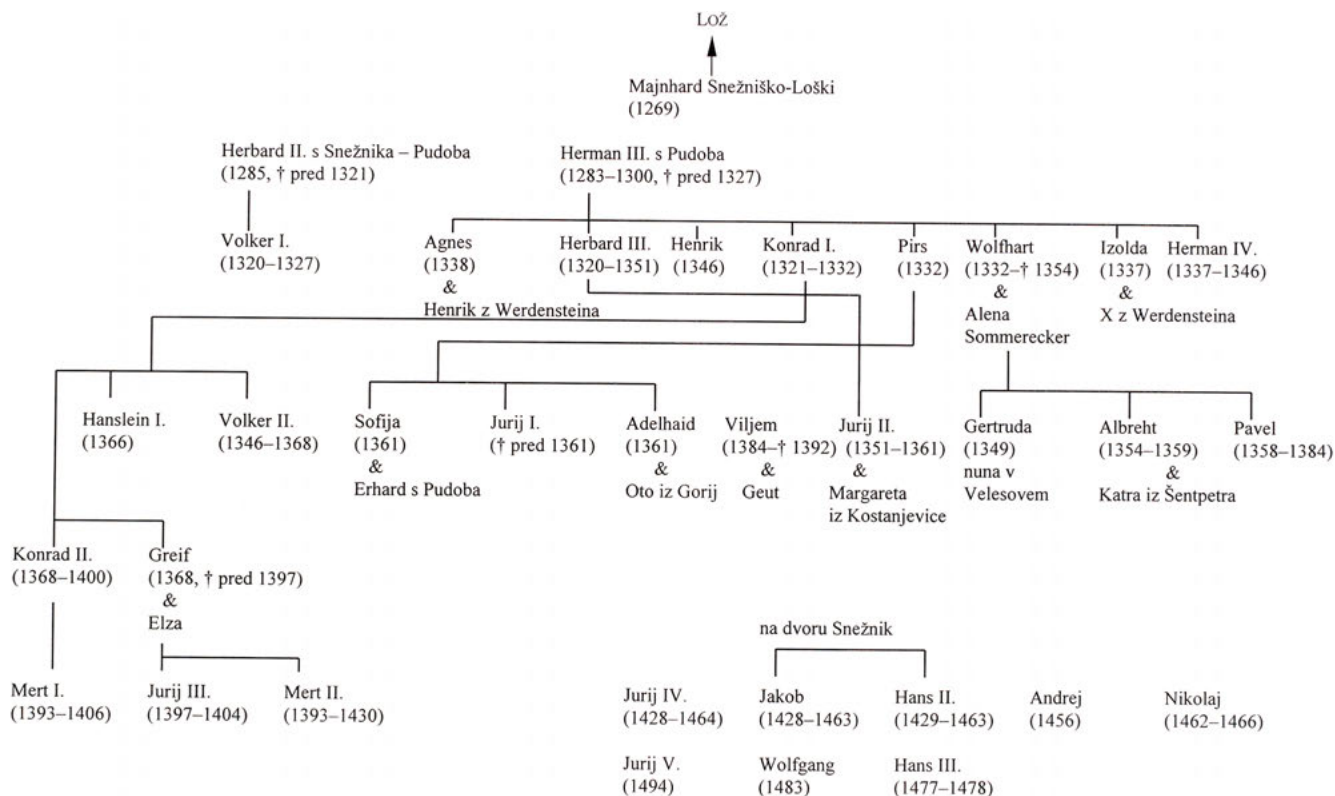
VII/54; NŠAL ZL 1397 XII 6.), leta 1410 Lienhard Iger (gl. LEVEC, Flödnig, 7–8).

⁷⁴⁹ JAKIČ, Gradovi, 307–308.

⁷⁵⁰ OTOREPEC, Snežnik, 31–36 (članek je pomemben za genealoške in posestne študije snežniškega plemstva in gradu). Volker II. Snežniški je imel sredi 14. stoletja podoben grb kot plemiči z oglejske Mirne (stožec s krogljo na vrhu; gl. pečat št. 62:

dediščino prisodil Juriju Lambergerju, ostalim pa odškodnine. Stranska veja Snežniških (brata Hans in Jakob) je nato živela na bližnji pristavi oz. kasnejšem dvoru Snežnik do leta 1463, ko ga je zaradi zadolženosti izgubila. Oglejski patriarh je po pomiritvi Snežniških z Lambergerji leta 1425 podelil Lambergerjem še preostale snežniške fevde, ti pa so na Snežniku osnovali stransko vejo. Starega snežniškega grba niso uporabljali, pač pa so ga nekateri Loški.⁷⁵¹

Genealoška preglednica 35: SNEŽNIK

Soteska (*Ainödt*) se je kot naselje omenjala že leta 1145, vendar tedaj grad še ni stal.⁷⁵² Mogočno kastelno grajsko jedro s palacijem v obliki romanskega stolpa, na strmem pomolu nad Krko in ob razcepu ceste, ki povezuje notranjo Kranjsko in Novo mesto z Belo krajino, so morda celo že v zadnjih letih vladavine grofov Višnjegorskih (do 1209) ali v času grofov Andeških (do 1228) zgradili njihovi ministeriali, morda prebivalci gradu Črnomelj. Grad pa se je omenjal šele leta 1311 v popisu posesti koroškega vojvode Henrika (*der taeber mit der vest zer Ainöde*).⁷⁵³ Dejansko je vojvoda kmalu po letu 1311 in še pred letom 1338, ko se je nahajal med jutro grofice Ane Goriške, izgubil grad.⁷⁵⁴

Prvi znani prebivalec, goriški vazal Herman s Soteske, je znan šele iz listine iz leta 1326. Bil je brat Henrika s Črnomlja (gl. tudi genealoško preglednico

ARS ZL 1346 II 21.). Šlo je za povezave, ki jih ne morem pojasniti.

⁷⁵¹ OTOREPEC, Snežnik, 36–42.

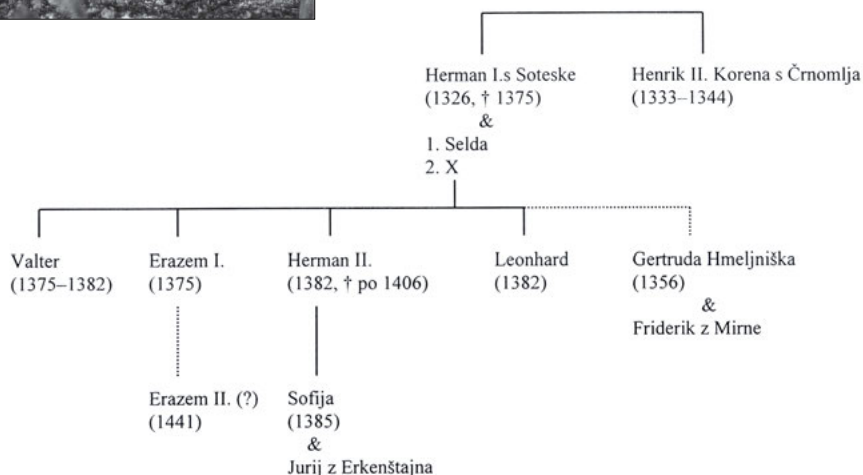
⁷⁵² GZS 4, št. 211.

⁷⁵³ STOPAR, Stavbe 11–12, 242–243; DOPSCH, Verzeichnis, 461–462. KOMELJ, Dolenjska, 83.

2).⁷⁵⁵ Soteski so bili zvesti goriški vitezi, čeprav niso dosegali večjega ugleda.⁷⁵⁶ Herman je umrl med letoma 1368 in 1375 in zapustil sinove Valterja, Erazma, Hermana II. in Leonharda, ki so se zadnjič omenjali leta 1382, razen Hermana II., ki je umrl po letu 1406, in Erazma, ki se je omenjal še leta 1441 (morda je šlo že za Erazma II.). Leta 1385 sta se Jurij Erkenštajnski in žena Sofija (Hermanova hči) gradu odpovedala v korist njenih bratov. Sotesko je Erazmova vdova leta 1444 prepustila plemičem iz Širja.⁷⁵⁷ Zanimivo je, da Soteski niso imeli izpeljanke iz znanega grba Črnomaljskih (t. i. spanheimska šahirana prečka), marveč skupaj s še nekaterimi člani stranskih linij Črnomaljskih drevo iz (tro) hriba (gl. grad Črnomelj in pečata št. 3 in 4).⁷⁵⁸

Genealoška preglednica 36: SOTESKA

Stari grad pri Otočcu (*Altenburg*) se je zanesljivo omenjal šele leta 1300, prejšnje omembe pa so se nanašale na Vrbovec na Štajerskem (gl. grad Vrbovec). Stolpasta zgradba je bila v gotski dobi razširjena v večji grajski kompleks.⁷⁵⁹ Graditelji so bili šele nekaj pred sredo 13. stoletja morda hrvaški plemiči Babonići, ki so posedovali precej ozemlja ob srednji in

⁷⁵⁴ ŠTIH, Gorica, 138.

⁷⁵⁵ KOMATAR 18, št. 43; ASt LP 1333 VIII 10. J. M. Grebenc je imel pod letom 1282 tudi regest izgubljene listine s pričami Majnhardom, Hermanom, Friderikom, Henrikom in istoimenskim sinom s Soteske (GREBENC, št. 83). Dopuščal je, da gre za celo stoletje mlajšo listino, ko so nekatera od naštetih imen dejansko (dokumentirano) obstajala (GREBENC, št. 254).

⁷⁵⁶ Npr. leta 1353, ko je bil Herman v Pazinu na dvoru grofa Albrehta IV. (ARS ZL 1353 III 29. Pazin). Gl. še ŠTIH, Gorica, 139.

⁷⁵⁷ BARAGA, št. 10: 1368 I 17.; ARS ZL 1375 VI 23.; BRUNNER, št. 74; ARS ZL 1406 XII 15. Gl. ŠTIH, Gorica, 249 (rodovnik). Erazem in Herman II. sta se imela leta 1393 za bratrance (ARS ZL 1393 V 19.). Razlog je najbrž v tem, da je bil Herman I. dvakrat poročen, torej sta bila polbrata. Gl. še SMOLE, Graščine, 454.

⁷⁵⁸ ARS ZL 1375 VI 23.; ARS ZL 1393 V 19.; ARS ZL 1406 XII 15.

⁷⁵⁹ KOMELJ, Dolenjska, 62. B. Otorepec je ponujal takšno poimenovanje: grad naj bi dobil ime takrat, ko se je meja Kranjske v 12. stoletju premaknila proti vzhodu in je ime smiselno pomenilo »grad, ki je stal, še preden so se meje Kranjske premaknile

spodnji Krki, nekaj posesti pa so obdržali še do 14. stoletja.⁷⁶⁰ Potemtakem kljub legi in imenu ni imel obrambne funkcije z gledišča kranjskih osvajalcev in kolonizatorjev v 12. stoletju. Grad je bil leta 1300 alod hrvaškega bana Štefana III. Babonića, zanj pa sta ga upravljala Frišo (tj. Frico) in sin Filip.⁷⁶¹ Zelo verjetno sta bila po rodu Čreteška, saj sta se v istem času omenjala tudi Frico in Filip s Čreteža (gl. genealoško preglednico 1).⁷⁶² Če paralela drži, sta bila Čreteška na Starem gradu lahko le gradiščana ali vazala, saj se je v listini iz leta 1300 omenjalo njuno omejeno razpolaganje z baboniško posestjo.

Pravni položaj gradu se je spremenil leta 1336, ko so postali Babonići kranjski deželani. Do srede 14. stoletja so grad še vedno imeli Čreteški (bratje Herman, Jakob, Bertold in Ortolf), ki pa se z njim niso identificirali oz. na Starem gradu niso osnovali stranske veje. Tudi zato ne, ker so Babonići upravljali polovico gradu v lastni režiji. Pred letom 1352 so Čreteški zastavili svojo polovico stranski veji Babonićev, imenovanih po (Bosanski) Krupi. Krupski so poslej nastavljali lastne gradiščane za celoten grad, vendar v soglasju z Ortenburžani. Žena Dionizija s Krupe, grofica Ana Ortenburška, je namreč dobila krupsko polovico v zastavo za jutro. Istočasno so Babonići povečevali posest na Kranjskem, še posebej na Dolenjskem. Kranjska veja Babonićev je izumrla v 80. letih 14. stoletja, njihova posest na Kranjskem pa je prešla na Ortenburžane, ki so jo v dedni pogodbi iz leta 1377 namenili Celjanom. Grad je bil do tedaj trdno v ortenburških rokah, po letu 1420 v celjskih in po letu 1456 v rokah deželnega kneza, ki ga je podeljeval v zastavo.⁷⁶³

Grad **Svibno** (*Scharffenberg, Schärffenberg ipd.*) je stal na impozantni stožčasti vzpetini – o tem priča ime («ostri vrh»), nad dolino Sopote zahodno od Radeč – že precej pred letom 1169, ko se je prvič omenjal Konrad s Svibnega.⁷⁶⁴ Izvor in pripadnost trdnega gradu in prebivalcev v prvem obdobju sta zavita

do Krke in preko nje» (OTOREPEC, Stari grad, 60–61).

⁷⁶⁰ Prvič se je grad morda omenja že leta 1251 v listini Ulrika Spanheimskega, ki je Freisingu vrnil nekaj posesti mdr. tudi *Altenburch*. Drugače mnenje je v: OTOREPEC, Stari grad, 61. Za stavbno značilnost gl. STOPAR, Stavbe 11–12, 266 sl.

⁷⁶¹ OTOREPEC, Stari grad, 61; ARS ZL 1300 II 9.

⁷⁶² OTOREPEC, Stari grad, 61.

⁷⁶³ Med letoma 1395 in 1434 je bil gradiščan Jurij s Starega gradu (ibidem, 62–63). Gl. KOS, Gorjanci, 129; JAKIČ, Gradovi, 314.

⁷⁶⁴ GREBENC, št. 8. OROŽEN, Ostrovharji, 232–233. GZS 4, št. 563. O Svibenskih, Svibnem in njihovih stranskih vejah

63. Rudolf II. s Svibnega
(ARS ZL 1340 IX 9.)

v temo. Širše območje Laškega, kamor uvrščamo tudi Svibno, je do začetka 12. stoletja sodilo v ogromno alodialno gospostvo Heminega rodu. Po porazu njenih potomcev so posest okoli Laškega po letu 1106 dobili Spanheimi. Po smrti grofa Bernarda je leta 1148 posest podedoval njegov nečak, štajerski mejni grof Otakar III. Posest severno od Svibnega je tedaj najbrž sodila v okvir laškega gospostva, del posesti pa je imela veja Heminega rodu, bratov iz Puchsa. Morda je šlo za Majnhalma, ki je bil začetnik veje grofov Višnjegorskih ali pa za Henrika I. Prisa. S hčerko enega od njih se je pred letom 1169 morda poročil Konrad, čigar korenine so bile na Koroškem ali celo v osrčju cesarstva. Mikavna je celo misel, da je šlo za nekdanjega plemiča grofa Bernarda Spanheimskega (in mejnega grofa Otakarja), ki se je do leta 1140 imenoval po Trušnjah (Trixen). V povsem drugo smer gre domneva, da je pri Konradu šlo za sina Ulrika II. (1136–1170), tuscijjskega mejnega grofa, ki je bil po očetu bratranec Puchsov in se, kakor Ulrik, imenoval po furlanskem Attemsju. Kakorkoli, Konradov sin Henrik I. (1182–1208) se je morda poročil s hčerko Henrika I. Trušenjskega, Matildo, Sin Henrik II. pa s hčerko Liupolda I. z Vojnika. Od njegove družine so prevzeli tradicionalni imeni Leopold in Viljem ter dobili za doto ali celo podedovali alodialno posest okoli Trebnjega in Lanšpreža.⁷⁶⁵

Grad in gospostvo torej nista bila deželnoknežji fevd. Konec 12. stoletja so Svibenski sodili med najpomembnejše gospode na Savinjskem in bili kot pričr prisotni tako pri poslih štajerskih mejnih grofov oz. vojvod kakor grofov Andeških in salzburških nadškofov, v 13. stoletju celo pri cesarju Frideriku II.⁷⁶⁶ Takrat so se začeli bolj posvečati tudi kranjskemu ozemlju, čeprav je bilo težišče njihovih dejanj še vedno na Štajerskem. Tam so imeli do leta 1244 večjo posest in grad St. Michael v dolini Lungau.⁷⁶⁷ Do začetka 13. stoletja so prišli do obširne posesti na Gorenjskem, na Dolenjskem pa prejeli vrsto fevdov od cerkvenih gospodov, zlasti od freisinške škofije.⁷⁶⁸ Zdi se, da so se že okoli leta 1200 sorodstveno povezali z bavarskimi Galli, ministeriali andeških grofov in jim prepustili del posesti severno od Save,

ter gospostvih je temeljno delo KOS, Krona.

⁷⁶⁵ HAUPTMANN, Višnjegorski, 227–229, 231. J. Orožen je navedel nekaj različnih mnenj o izvoru in značaju Svibenskih: deželnoknežji ministeriali (F. Krones), andeški ministeriali (F. Schumi), pripadnost laškemu gospostvu in sodišču (H. Pirchegger), potomci Henrika Prisa in sorodniki Heminega rodu (A. Jaksch) (OROŽEN, Ostrovharji, 234). Po H. Pircheggerju so bili Svibenski stranska veja Prisov oz. Višnjegorskih, ki so padli iz svobodnih plemičev med ministeriale (PIRCHEGGER, Landesfürst 1, 90 sl.). Glede gospostva Laško gl. KOROPEC, Laško, 245 sl.; RYBALL, Laško, 211 sl.; GZS 5, VII–VIII.

⁷⁶⁶ GZS 4, št. 563, 657, 786; GZS 5, št. 464, 666. Gl. OROŽEN, Ostrovharji, 235.

⁷⁶⁷ GZS 5, št. 644, 785, 786, 836, 841. OROŽEN, Ostrovharji, 235–236.

kjer so Galli zgradili grad Gamberk, ter posest zahodno od Svibnega, kjer so slednji ok. leta 1300 postavili še grad Gallenstein (gl. gradova Gamberk in Gallenstein). Ko so ok. leta 1241 v moški liniji izumrli stari krški ministeriali s Planine, so za njimi dedovali sorodniki Ptujski, po letu 1244 pa tudi Henrik III. Svibenski (tudi za grad Podsreda). Henrikova veja Svibenskih se je poslej včasih imenovala po Planini in Svibnem, dokler se rodbina po letu 1285 ni dokončno razdelila. Tretja veja Svibenskih je pognala korenine na Podsredi (gl. tudi genealoški preglednici 62 in 65).⁷⁶⁹ Vzpon glavne veje se je nadaljeval, ko so prišli do Krškega, Smljednika, Prežeka, Klevevža, Otočca, Kostanjevice, Štrasberka, Rekštanja, Gorenjega Mokronoga itd. (gl. besedila k omenjenim gradovom; gl. pečat št. 63).

Po smrti vojvode Friderika II. so se Svibenski preusmerili na Kranjsko in se navezali na Spanheime, ohranili pa so tudi stike s salzburškimi nadškofi. Izkoriščali so težave cerkvenih gospodov in se okoriščali z njihovo posestjo, zlasti freisinško, krško in salzburško.⁷⁷⁰ V dobrih odnosih so bili tudi s češkim kraljem Otokarjem še pred njegovim dedovanjem po Spanheimih leta 1269. Po smrti vojvode Ulrika III. je Viljem I. Svibenski prisegel zvestobo bratu Filipu, oglejskemu patriarhu, in zatem načeloval uporu proti Otokarju. Po neuspehu je pobegnil k zavezniku Filipa Spanheimskega, k ogrskemu kralju Štefanu.⁷⁷¹ V vojni med kraljema Otokarjem in Rudolfom leta 1275 je Viljem spet zapustil Otokarja in se skupaj z večino kranjskih in štajerskih plemičev postavil na Rudolfovo stran, kar mu je prineslo zaupanje novega deželnega gospoda.⁷⁷² Sin Viljem II. je postal ena glavnih opor grofa Majnharda Tirolsko-Goriškega, a se je nato pridružil uporu štajerskega in koroškega plemstva proti Tirolsko-Goriškim in Habsburžanom ter leta 1293 padel pri Grebinju na Koroškem. Sin Rudolf I. je pri Habsburžanih razmeroma pozneje dosegel milost za celotno rodbino z vsemi stranskimi vejami vred. Toda Svibenski so se po letu 1293 raje vključevali med goriško in salzburško vitezstvo.

Ko je večji del nekdanje Savinjske grofije leta 1311 prešel pod Štajersko, naj bi imelo tudi svibensko gospostvo enako usodo, vendar naj bi med letoma 1335 in 1369 spet pripadlo Kranjski. Hauptmann se je pri tem skliceval na gradova Žebnik in Radeče, ki ju je leta 1369 upravljal kranjski vicedom.⁷⁷³ Kranjska uprava Žebnika in Laškega ni bila leta 1311 prekinjena in se je eksplicitno omenjala npr. še v letih 1328–1330 (gl. grad Žebnik). Po letu 1335 pa je le Laško dokončno ostalo štajersko. Tedaj ni bilo več razlogov, da bi tudi Svibno in Žebnik priključili Štajerski in zatem spet Kranjski. Kasnejše posredne omembe, ki namigujejo na štajersko pripadnost so bile, kot pravi Hauptmann, le relikti v napačnih predstavah, da je Savinjsko leta 1311 v celoti prešlo pod Štajersko.

Čas vzpona svibenskih sosedov Žovneško-Celjskih je pomenil zaton večine starih mogočnih ministerialnih ali svobodnih rodbin. Grofje Celjski so najprej kupili gospostvo Podsreda, se okoristili z dolgovi planinske veje in leta 1363 prevzeli gospostvo Planina. Podobno se je godilo tudi glavni veji, ki je sredi 14. stoletja izgubila Lanšprež in Krško, se zadolževala, prelagala dolgove na Celjske, jim leta 1349 celo pogojno zastavila Svibno in leta 1366 in 1372 obljubila zvestobo grofom. To je pomenilo konec samostojnosti rodbine.

⁷⁶⁸ URBKr II, št. 160, 168, 273; FRA 31, št. 162, 163.

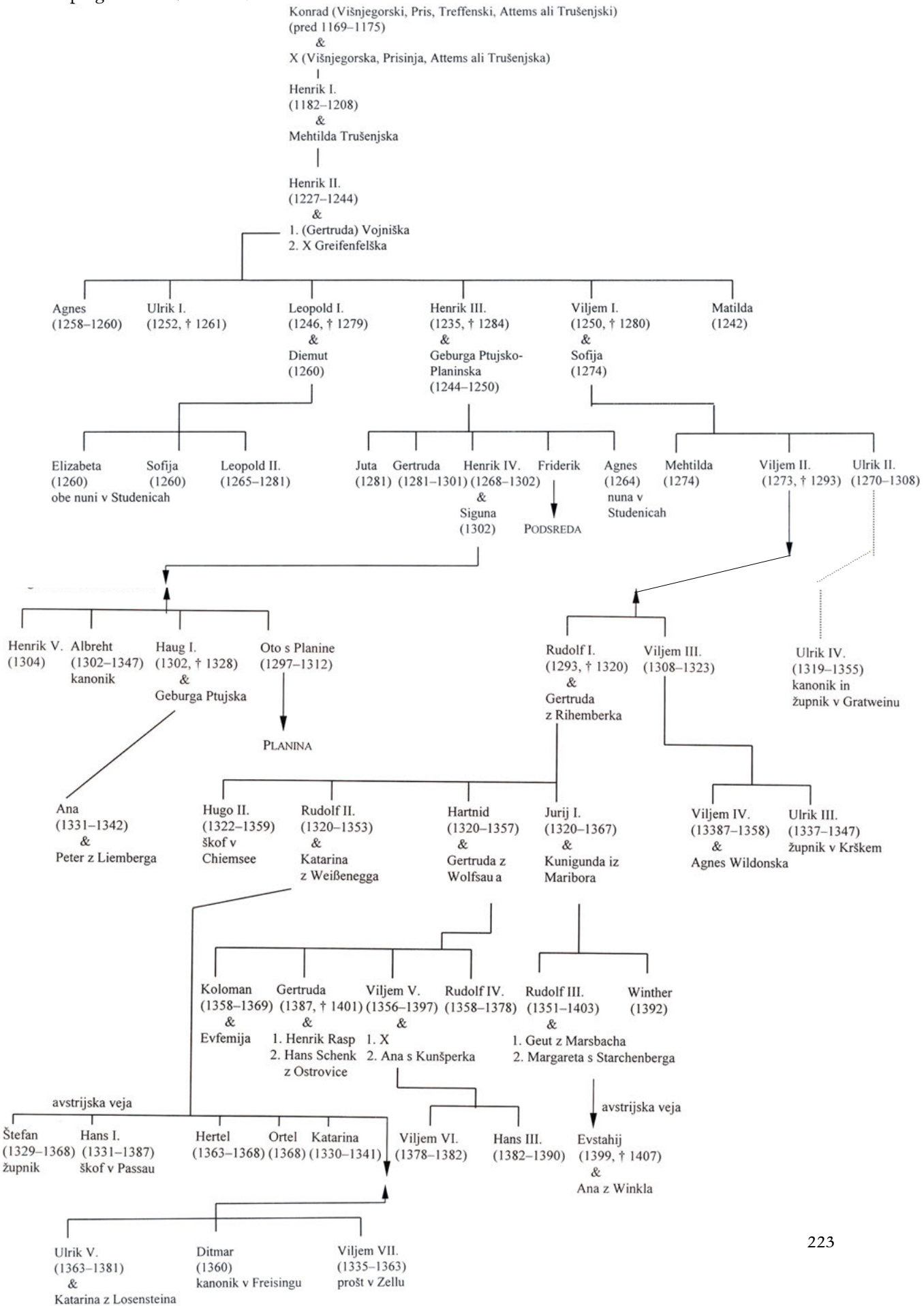
⁷⁶⁹ Podsredo je Henrik s Svibnega prevzel šele leta 1265 po posredovanju rabsodnikov češkega kralja Otokarja II. (URBKr II, št. 350).

⁷⁷⁰ Gl. FRA 31, št. 162, 163, 153, 168; URBKr II, št. 197, 261, 375; MDC IV, št. 2619, 2627, 2630, 2805, 2820, 2863, 2974, 3007; FRA 31, št. 199, 200, 248. L. Hauptmann je menil, da so bili Svibenski svobodni vse do srede 13. stoletja, ko so prešli med spanheimske ministeriale (HAUPTMANN, Erläuterungen, 419).

⁷⁷¹ URBKr II, št. 330; MDC V, št. 5, 54, 78. OROŽEN, Ostrovrharij, 240.

⁷⁷² MDC V, št. 254.

Genealoška preglednica 37: SVIBNO

Čeprav so Celjski veljali za svibenske dediče (po listini iz leta 1388), se je vmešal vojvoda Leopold III., ki je zadnjim kranjskim Svibenskim leta 1379 oz. 1382 odvzel grad (kot da bi bil deželnoknežji fevd) in jim dal novo bivališče v Mariboru. Zanimivo je, da sta vojvoda Albreht III. in Leopold III. leta 1379 sama podelila mariborski grad Viljemu V., obenem pa naročila, naj Svibno izroči Celjskim. Predaja grofom Celjskim pa se ni uresničila, saj je imel Svibno že leta 1384 v dosmrtni zastavi Pavel Ramung. Okoli leta 1390 so se preostali Svibenski vrnili na grad Svibno in ubili Ramunga. Pomiritev z deželnim knezom in vrnitev posredno potrjuje naracijski del listine iz leta 1396, s katero je vojvoda Viljem dovolil Viljemu Svibenskemu in njegovi ženi dosmrtno bivanje na gradu Svibno (*Als ich obgenanter Wilhalm Scherffenberger in der ... hertzogen ze Österreich etc. ungnad gewesen pin von der vest wegen ze Scherffenberg*). Na Svibnem so nato zdržali le do leta 1397. Svibenski so (v 14. stoletju) varstvo gradu zaupali posebnemu gradiščanu. Zadnji izmed njih je imel nalogo, da po smrti zadnjega Svibenčana Viljema preda grad deželnemu knezu.⁷⁷⁴ Grad Svibno je ostal deželnoknežja posest in ga Celjanom ni uspelo zasesti, upravljal pa ga je oskrbnik, odgovoren avstrijskemu vrhovnemu komorniku.⁷⁷⁵

Tik ob naselju **Škofja Loka** (*Bischoflack*) je v srednjem veku stalo več grajskih poslopij in dvorcev. Večina jih je bila zgrajena na pobudo freisinških škofov v času utrjevanja in kolonizacije loškega gospostva, takoj po dveh darovnicah cesarja Ota II. iz leta 973, potrditve cesarja Ota III. iz leta 989 in nove daritve kralja Henrika II. iz leta 1002. Namarkantnejšo lego nad mestnim naseljem je imel na vzpetini nad današnjim Loškim gradom *Zgornji stolp* na Kranclju. Šlo je za izpostavljeno stolpasto zgradbo, ki naj bi varovala dostop do glavne

⁷⁷³ OROŽEN, Ostrovharji, 240–241; HAUPTMANN, Erläuterungen, 432, 477–478.

⁷⁷⁴ OROŽEN, Ostrovharji, 241–248. Glede odtujevanja gradu Svibno gl. še: ARS ZL 1349 VII 31. Slovenska Bistrica; ARS ZL 1372 VI 15. Metlika; ARS ZL 1379 VII 25. Dunaj; ARS ZL 1379 VII 25. Dunaj; HKA UR 1379 VII 25. Dunaj, HHSa AUR 1384 V 14. Rinfelden; HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka. Glede nagrobnika gl. VALVASOR VIII, 801. Leta 1401 je živel še Viljemov brat Rudolf Svibenski (WIESSNER, Osterwitz, št. 360). Za štajerske in avstrijske Svibenske od 15. stoletja naprej gl. PUFF, Schärffenberg, 11 sl. (kljub mnogim napakam, zlasti enačenju Osterbergerjev in Gallenberških s Svibenskimi v 11. stoletju!).

⁷⁷⁵ V popisu celjskih gradov ga Celjska kronika ne navaja. Leta 1404 je bil oskrbnik Hans s Kozjaka (ARS ZL 1404 VI 16. Dunaj), verjetno identičen s Hansom s Svibnega, leta 1420 sodnikom v Laškem (ARS ZL 1420 XI 10.). Gl. še SMOLE,

freisinške utrdbe v Škofji Loki, zgrajena pa je bila v 12. ali v začetku 13. stoletja, v 14. stoletju je bila prezidana, leta 1511 pa morda uničena v potresu in zato dokončno opuščena.⁷⁷⁶ Najstarejša freisinška postojanka pa je bila *Stari grad* (v literaturi imenovan tudi Divja Loka – Wildenlack«) pod Lubnikom, ki naj bi po P. Blazniku v obliki dvora stal že ob ustanovitvi freisinškega gospostva in ga je Freising vključil v obrambni sistem. Morda je res dobil trdnejšo obliko že v 11., gotovo pa v začetku 13. stoletja, kot sodi I. Stopar. Po vesteh iz okoli leta 1215 je bil močno utrjen. V začetku 14. stoletja je bil Stari grad temeljito obnovljen in opasan z obzidjem.⁷⁷⁷ Današnji Loški grad, tj. večji *Spodnji* ali *Loški grad* pod Krancljem, je mlajšega datuma (13.–14. stoletje) in je bil namenjen delovanju deželskega sodišča ter gosposčinski upravi. Grad je bil v potresu leta 1511 močno poškodovan in šele kasneje je bil zgrajen t. i. Jurkov stolp, katerega kvadratni tloris je viden še danes na dvorišču gradu.⁷⁷⁸

Naselje je bilo trg pred letom 1248, mesto pred letom 1274, meščani so se prvič omenjali leta 1263: Nikolaj – sin Walpota, njegov zet Wernher, Dulaher, njegov sin Bertold, mesarja Ulrik in Gotfrid, kovača Bernard in Wulfing, krznar Čubelin, Rajker, Osredek, Wuizo, Leutold.⁷⁷⁹ Mesto je bilo vedno pod trdnim nadzorom freisinškega škofa in njegovih zastopnikov. Izmed vseh kranjskih mest v tem času je bila tu kontrola mestnega gospoda glede davkov in mestnih služb najtemeljitejša. V mestu so se neprestano zadrževali škofovi odposlanci pa tudi sam škof. Ni presenetljivo, da se inštituti mestne avtonomije v obravnavanem obdobju v virih sploh niso omenjali. Dvanajstija je prvič omenjena okoli leta 1370, zunanji svet pa leta 1473. Sodnik (prvič omenjen leta 1271) je bil zgolj škofovski uradnik za mesto in podeželje in ga je škof še daleč v novi vek sam nastavljal, včasih pa je bil sam zakupnik urada.⁷⁸⁰ Gosposčinski uradniki, gradiščani (do 14. stoletja pogosto ugleden lokalni plemič, kasneje tudi drugi kranjski plemiči pa tudi prišleki s freisinških posesti na Tirolskem, Koroškem in Bavarskem), posadka in služinčad so živeli na gradovih in dvoru *Stara Loka* (danes Loški dvor ali Strahlova graščina). Do srede 14. stoletja je loški gradiščan poleg Spodnjega gradu nadzoroval tudi Zgornji stolp na Kranclju in Stari grad, nakar so vse utrdbe dobile svoje gradiščane. Do 13. stoletja je upravne posle od gradiščana prevzel oskrbnik kot škofov namestnik za zemljiško gospostvo ter nadzoroval vse uradništvo, vključno z gradiščani.⁷⁸¹ Medtem ko so funkcijo oskrbnika do konca 14. stoletja izvajali pretežno tujci,⁷⁸² so škofje že v 13. stoletju zaupali gradiščanstvo tudi domačinom iz vrst nižjega plemstva oz. viteštva, kar je bilo v navadi še v 14. in 15. stoletju.⁷⁸³

Graščine, 474.

⁷⁷⁶ FRA II/31, št. 37, 38, 43, 53. STOPAR, Stavbe 8, 20–22.

⁷⁷⁷ BLAZNIK, Škofja Loka, 43; STOPAR, Stavbe 8, 118; JAKIČ, Gradovi, 86–87. Iz let 1315–1321 so ohranjeni podrobni popisi prostorov in inventarja glavnega gradu. Po mnenju I. Stoparja naj bi šlo za Stari grad, po starejših mnenjih pa za Loški grad. V popisu se je omenjal tudi stolp (Kranclj). V gradu je bilo več prostorov: škofova soba z arhivom, dve orožarni, oskrbnikova in notarjeva soba, dve večji sobani za služinčad, kapela, kuhinja, dve kleti. V grajskem kompleksu pa so bile še konjušnica, žitnica in še ena stanovanjska zgradba (BLAZNIK, Škofja Loka, 41–43; ŠTUKL, Inventar, 205–208; STOPAR, Stavbe 8, 119–131).

⁷⁷⁸ STOPAR, Stavbe 8, 23–37.

⁷⁷⁹ BLAZNIK, Škofja Loka, 54. URBKr II, št. 325, 326.

⁷⁸⁰ BLAZNIK, Škofja Loka, 97–100. O gospostvu gl. BIZJAK, Ratio, passim.

⁷⁸¹ BLAZNIK, Škofja Loka, 43–44. Gradiščanov je bilo več: tako je leta 1308 škof Emcho predal Nikolaju Kamniškemu, svaku Konrada iz Škofje Loke, ki je istočasno stanoval v stolpu, v bivanje stolp v Škofji Loki (najbrž Zgornji stolp). Nikolaj je moral za to opravljati določeno službo (FRA 35, št. 472).

⁷⁸² BLAZNIK, Škofja Loka, 450.

⁷⁸³ Skupno gradiščanstvo na Zgornjem stolpu in Starem gradu je bilo leta 1262 ter 1295–1309 zaupano vitezom iz Škofje Loke, do leta 1315 nekemu Liechtensteinu, po letu 1315 Markvardu in Rudigerju s Polhovega Gradca, leta 1347 Nikolaju Reynmanu z Bleda, leta 1357 Ulriku s Stubenberga, leta 1358 Ortolfu s Poumeka. Zatem so na Zgornjem stolpu do začetka 15. stoletja stražarili Henrik Wernberger, Paradeiser, Strmolan itd., na Starem gradu pa Master, Škofjeloški, Musicz itd. (BLAZNIK, Škofja

Od okoli leta 1230 se je na Loškem med vsemi najbolj uveljavil rod vitezov, imenovanih kar po Škofji Loki. Glede na navedbe o razpolaganju z njihovimi otroki do začetka 14. stoletja so izvirali iz vrst freisingških ministerialov. V tistem času pa so se sorodstveno povezali z andeškimi ministeriali. Po smrti grofa Henrika leta 1228 so nekateri izmed teh prešli k Freisingu, pri katerem so imeli več možnosti za dvig, ker je bila freisingška oblast bolj ranljiva kot npr. babenberška ali spanheimska. Sodeč po osebnih imenih prvih znanih članov (Gerloh, Leonhard, Jakob), ki so se pojavili leta 1230, ko sta vojvoda Bernard Spanheimski in freisingški škof delila otroke iz tega rodu, in po njihovem kasneje izpričanem grbu (rastoča konica; gl. pečat št. 64), je šlo za najbližje sorodnike oz. člane andeške rodbine Gutenberg (kasneje preživelih pod imenoma Kokrški in Kovorski).⁷⁸⁴ Kakorkoli, njihovemu rodu je mogoče natančno slediti od okoli leta 1230 do srede 14. stoletja, ko so v moški liniji izumrli. Že sredi 13. stoletja so bili oskrbniki in gradiščani freisingške posesti in to ostali do okoli leta 1310. Obenem so se okoli leta 1260 vključevali med spanheimsko klientelo. Konrad I., že prej gradiščan v Škofji Loki, je bil že pred letom 1261 morda spanheimski gradiščan na gradu Goričane, tako kot neka Valter in Viljem leta 1269, ki sta bila morda člana iste družine.⁷⁸⁵ Najpomembnejša člana, Konrad II. in Wernher, sta uspela priti v zadnji četrtini 13. stoletja med viteze. Konrad je bil dolgo gradiščan v Škofji Loki, leta 1280 pa se je prvič imenoval *miles*. Po vodilni poziciji med pričami je bil skoraj pol stoletja najpomembnejši freisingški vitez na Kranjskem (gl. pečat št. 65). Wernher se je leta 1293 poročil z Agnes s Kamnika in se preselil na kamniški grad, kjer je bil do smrti gradiščan grofov Tirolsko-Goriških.⁷⁸⁶ Socialne vezi je imela rodbina večinoma z lokalnim plemstvom podobnega ranga.⁷⁸⁷ Sredi 14. stoletja se je v virih pojavil rod Nikolaja iz Škofje Loke, ki je imel najbrž kontinuiteto z istoimenskim in starejšim Nikolajem. Tudi on in njegovi potomci so opravljali najvišje službe za Freising, o sorodstveni kontinuiteti pa priča dejstvo, da so posedovali precejšnjo posest prav na besniškem območju, v Zgornji Besnici pa še stolp.⁷⁸⁸

S tem viteškim rodom je imel Freising največ sporov zaradi prilaščanja gosposčinskih dohodkov in posesti. Še posebej napadana je bila freisingška posest okoli Besnice in Stražišča. Prav v Besnici so Škofjeloški namreč najbrž imeli rodbinski sedež, saj se je npr. Konrad Oglejec imenoval tudi po Besnici, kjer se je kasneje omenjal stolp (gl. nadaljevanje). Konec 13. stoletja so se dokopali tudi do gradišča oz. dvorca *Puštal* ob cesti, ki vodi iz Škofje Loke proti Medvodam, kjer so imeli vsaj že v začetku 13. stoletja sedež ministeriali Puštalski, morda veja Škofjeloških.⁷⁸⁹ Do začetka 14. stoletja je bil rod zelo številčen in mobilen, kar se je odražalo v vzdevkih Oglejec (*Agleier*) in Kranjec (*Krainer*), ki pomenita, da so se njuni nosilci daljši čas nahajali tudi v oglejski službi ali vsaj na oglejskih teritorijih zunaj Kranjske (gl. pečat št. 66). Nekateri pa so bili izmenično tako v tirolsko-goriški kot goriški službi.⁷⁹⁰

64. Seifrid III. Schick z Gallenberga (ARS ZL 1304 III 22.)

65. Konrad II. iz Škofje Loke (ARS ZL 1309 XI 2.)

66. Konrad I. Agleier iz Škofje Loke (ARS ZL 1299 XII 8.)

Loka, 452; ŠTUKL, Inventar, 205; JAKIČ, Gradovi, 328–329).

⁷⁸⁴ GZS 5, št. 523. Za grbe Škofjeloških gl.: ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1299 XII 8. Velesovo; ARS ZL 1309 XI 2. Polhov Gradec; ARS ZL 1312 III 12. Kamnik.

⁷⁸⁵ URBKR II, št. 294; MDC 4, št. 712. Gl. KOMAC, Kranjska, 216–217.

⁷⁸⁶ Za Konrada gl. FRA 31, št. 367, 373; KOVAČ 4, 173; FRA 31, št. 403, 413; ARS ZL 1324 VI 29. (zadnja omemba živega Konrada) itd. Za Wernherja: FRA 31, št. 361, 403, 405; ARS ZL 1302 IV 13. Lateran; ARS ZL 1319 X 31. (zadnja omemba živega Wernherja) itd.

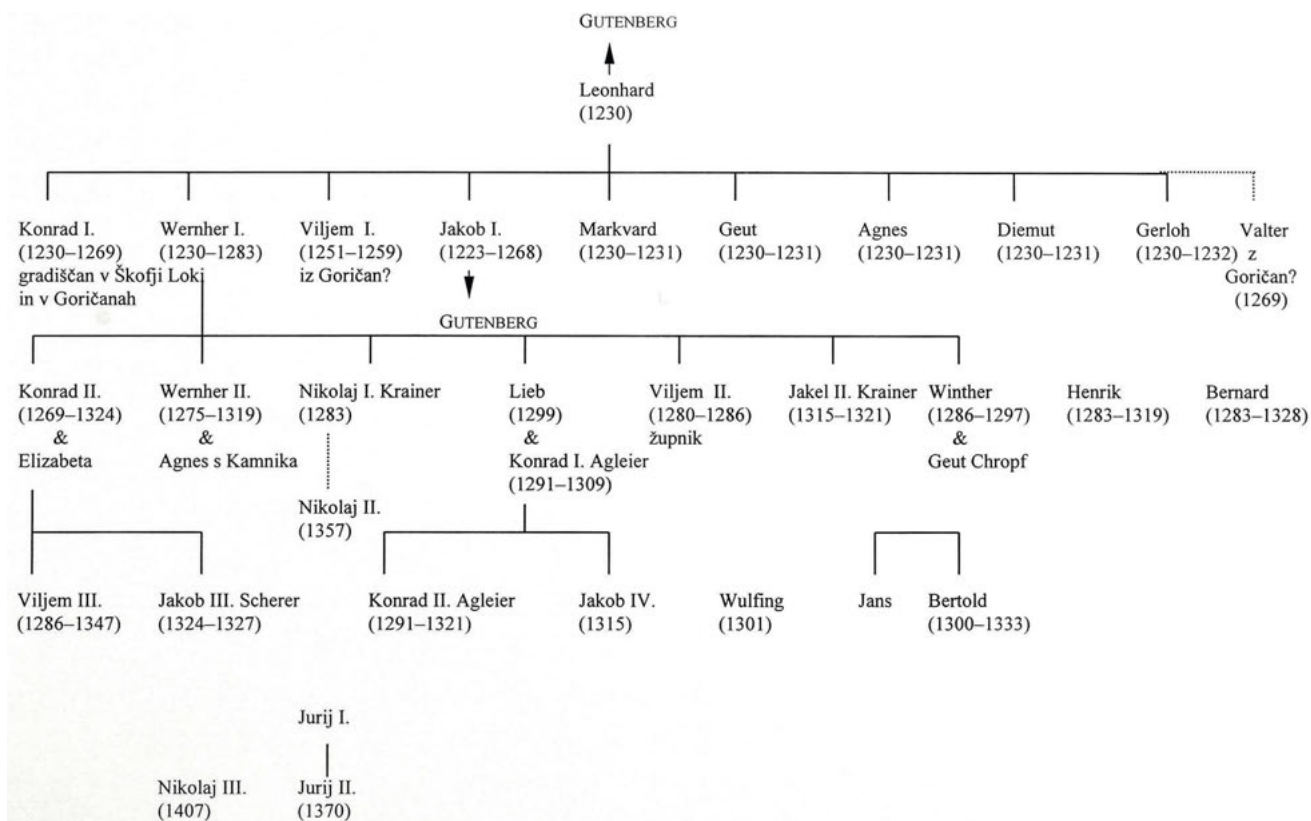
⁷⁸⁷ Npr. FRA 31, št. 405 (Kamniški).

⁷⁸⁸ BLAZNIK, Škofja Loka, 80–81.

⁷⁸⁹ STOPAR, Stavbe 8, 59–61; JAKIČ, Gradovi, 269.

⁷⁹⁰ BLAZNIK, Škofja Loka, 49–54. Gl. listine v FRA 31 in 35 (npr. FRA 35, št. 494 za služenje Konrada iz Škofje Loke

Genealoška preglednica 38: ŠKOFJA LOKA

Štatenberk na Dolenjskem (*Stattenberg*), grad kastelnega ali obodnega tipa ob potoku Radulja južno od Trebelnega je morda nastal že v 12. stoletju.⁷⁹¹ Prvič pa se je omenjal v imenu *Geburgis de Stattenberg* v listini iz leta 1250, s katero je oglejski patriarh Bertold potrdil stišskemu samostanu starejše darovnice in kupoprodajne pogodbe. V listini je Geburga uvrščena za plemiči s Svibnega.⁷⁹² Do srede 13. stoletja sta se na Kranjskem v virih omenjali le dve dejavni Geburgi. Prva je bila žena Ortolfa s Planine, ki je leta 1208 prejela neki krški fevd, leta 1213 pa še grad Podsredo. Po tej podelitvi bi morala Geburga, če bi ostala brez moških potomcev, Podsredo predati najbližjim sorodnikom.⁷⁹³ To se je tudi zgodilo: Henrik III. s Svibnega se je pred letom 1244 poročil s Geburgino istoimensko vnukinjo ter skupaj z Friderikom IV. Ptujskim podedoval Podsredo in Planino.⁷⁹⁴ Žena Geburga II. je leta 1244 dovolila možu razpolagati z njeno dediščino na Koroškem.⁷⁹⁵ Zato je bila verjetno prav Geburga tista, ki jo je imel oglejski patriarh Bertold leta 1250 za Štatenberško, ker je morda tudi živela. Identifikacijo potrjuje še druga listina iz leta 1250, s katero je Henrik s Svibnega za odškodnino predal kostanjeviškemu samostanu posest, ki je sodila k Štatenberku in je bila last žene Geburge.⁷⁹⁶ Po gradu se po gospe Geburgi ni nikoli več nihče imenoval. To pomeni, da je bil naseljen z neznanimi gradiščani in upravitelji gospodstva.

pred letom 1313). Za Besnico kot Konradov sedež gl. ARS ZL 1321 III 25. Kranj.

⁷⁹¹ Gl. tudi JAKIČ, Gradovi, 337.

⁷⁹² URBKr II, št. 170.

⁷⁹³ GZS 5, št. 131, 212.

⁷⁹⁴ OROŽEN, Ostrovharji, 236, 246 (rodovnik).

Svibenska oblast se je obdržala do srede 14. stoletja, ko je imelo grajske deleže več vej Svibenskih: pravi Svibenski, novi Planinski, zraven njih pa še sorodniki Ptujski, ki so imeli tudi določene pravice po izumrlih starih Planinskih. V 40. letih je deleže (šlo je za četrtime) kopicila planinska veja.⁷⁹⁷ Leta 1333 pa se je omenjala navidezna odvisnost gradu, ki so ga poleg Svibenski imeli tudi Lembersko-Štrasberški, od Ortenburžanov. Razlog je bil enostaven: grofa Herman in Majnhard Ortenburška sta bila v zgodnjih 30. letih 14. stoletja deželna glavarja, v njuno delovno področje pa je sodil tudi nadzor cerkvenih odvetništev. Odvetništvo nad freisinško cerkvijo na Kranjskem so po izumrtju Spanheimov, ki so ga imeli že od okoli leta 1160 dalje dobili Habsburžani. Leta 1277 je kralj Rudolf podelil odvetništvo grofom Tirolsko-Goriškim, tj. koroškim naslednikom Spanheimov. Kasneje so Habsburžani zaradi sporov oporekali številnim pravicam, ki so si jih lastili Tirolsko-Goriški. Ti formalno niso bili deželni gospodje, marveč le zakupniki, torej je tudi odvetništvo de iure še zmeraj pripadalo Habsburžanom. Očitno so Tirolsko-Goriški, ki so si še leta 1311 protipravno lastili odvetništvo v Marki, že takrat odstopili od zahtev.⁷⁹⁸ Zato so Ortenburžani kasneje lahko prejeli in podeljevali Štatenberk le kot namestniki resničnega imetnika odvetništva nad freisinško posestjo – Habsburžanov.

V drugi polovici 14. stoletja so Svibensko-Planinski izgubili grad in gospodstvo na račun grofov Celjskih oz. Katarine Celjske, žene goriškega grofa Alberta III., ki ga je kot doživljenski prežitek poleg druge posesti obdržala do leta 1386. Nato so Štatenberk od nje dobili v zastavo spet Ortenburžani. To potrjuje dejstvo, da so Celjani po lastnih besedah leta 1420 podedovali gospodstvo in grad od Ortenburžanov, za njimi pa Habsburžani (1456), ki so ga zastavljali in še pred letom 1500 tudi prodali, in to brez slabe vesti do Freisinga.⁷⁹⁹

S tem pa smo ugotovili tudi prvotno (freisinško) lastništvo nad Štatenber-

⁷⁹⁵ GZS 5, št. 841.

⁷⁹⁶ URBKr II, št. 168. Gl. MLINARIČ, Kostanjevica, 146–147.

⁷⁹⁷ ARS ZL 1338 V 31. Radeče; ARS ZL 1342 X 13.

⁷⁹⁸ URBKr I, št. 121; FRA 31, št. 323; MDC IX, št. 632. V popisu posesti koroških vojvod iz leta 1311: *auch ist mein herre von Chernden vogt und hat daz gerichte über alle daz güt ouf der March daz zû dem gotshous gehört von Freisingen* (DOPSCH, Verzeichnis, 462). Gl. še HAUPTMANN, Erläuterungen, 462. Za ortenburško glavarstvo gl. KA Čedad, Cod. dipl. Bojani, št. 129: 1329 X 16. Ortnek; ARS ZL 1331 X 19. Sterzing.

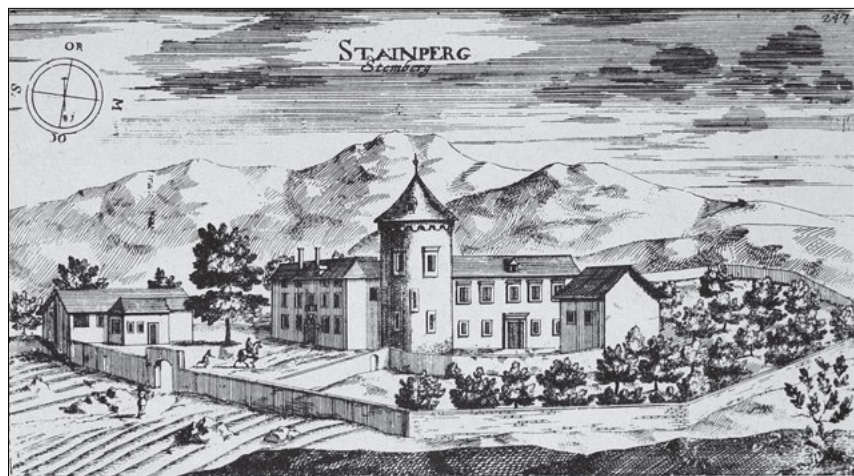
kom. Nerešeno ostaja le vprašanje, kako je grad postal Planinski in kasneje alod, saj ga natančni popisi freisinških fevdov v 14. in 15. stoletju ne omenjajo. Na prvo vprašanje je možen naslednji odgovor: stari Planinski so bili v bistvu Katschi iz Lungau na Koroškem. Tam so imeli Planinski (Ortolf in Ulrik) še v 13. stoletju precej alodov in fevdov, še posebej od freisinške škofije. Zdi se, da so uspeli dobiti tudi del obsežnih freisinških fevdov na Dolenjskem, vsaj tiste okoli kasneje zgrajenega gradu Štatenberk. Po E. Kleblu naj bi bili Katschi celo v sorodu s Puchsi oz Henrikom I. Prisom. Bolj verjetno je, da so bili njihovi vazali, toda Henrik Pris je bil okoli leta 1160 tudi freisinški odvetnik v Lungau! Drugo vprašanje je težje razložljivo: alodifikacija Štatenberka se je morda zgodila v 60. letih 14. stoletja, morda prav v času, ko so Habsburžani nasilno zasegli freisinška gospostva na Kranjskem in druga cerkvena gospostva v svojih deželah.⁸⁰⁰

Grad **Šteberk** (*Stegberg, Stemberg*) se je v imenih neimenovanih ministerialov omenjal leta 1274,⁸⁰¹ zgrajen pa je bil že nekaj desetletij prej. Lega nad vasjo Podšteberk med vasjo Lipsenj in Križno goro je omogočala nadzor pomembne ceste, ki je povezovala Kranjsko s Krasom in Istro. Mogočni grad (romanski palacij, stolp itd.)⁸⁰² je prvotno pripadal Ogleju. V drugi četrtini 13. stoletja so se njegovi ministeriali izvili izpod patriarhovega gospostva in prestopili h grofom Goriškim. V 14. stoletju Okoriščali so se s propadanjem patriarhata, menjavali politične stranke, ki so se jim udinjali kot poveljniki vojaških oddelkov. Poseben interes so polagali v obvladovanje cestnih prometnic, za kar sta jim bili v pomoč službi oglejskega glavarja v Postojni in istrskega mejnega grofa kot upravitelja preostanka patriarhovitih posesti v Istri. Celotna posest Šteberskih je na vrhuncu moči ležala na prostoru Štajerske, Gorenjske, Vipavske, Istre in Notranjske.⁸⁰³

Od kod je rod Šteberskih prišel oz. iz katerega rodu je izšel, ni jasno, saj niti podoba v njihovem grbu (kladivo; gl. pečat št. 67) ne dopušča povezav.⁸⁰⁴ Prvi znani Šteberski je bil Wulfing (v latinskih listinah popačeno *Lenongus, Leinold, Lŷnunch*), približno med letoma 1300 in 1325.⁸⁰⁵ Z njegovima sinovo-ma

67. Hans II. s Šteberka (ARS ZL 1407 VI 3.)

⁷⁹⁹ MHK 21 (1866), 26. SMOLE, Graščine, 493. CKr, 62. Prim. ŠTIH, Grofija, 134–135.

⁸⁰⁰ KLEBEL, Lungau, 151 sl.; PIRCHEGGER, Landesfürst 2, 114–115; gl. še: VILFAN, Freising, 358; BLAZNIK, Gospostva, 12; BIZJAK, Ratio, passim.

⁸⁰¹ KOS, Topografija 2, 627; ŠUMRADA, Šteberk, 47.

⁸⁰² Gl. Valvasorjevo grafiko ruševin v: VALVASOR, Topographia, 249.

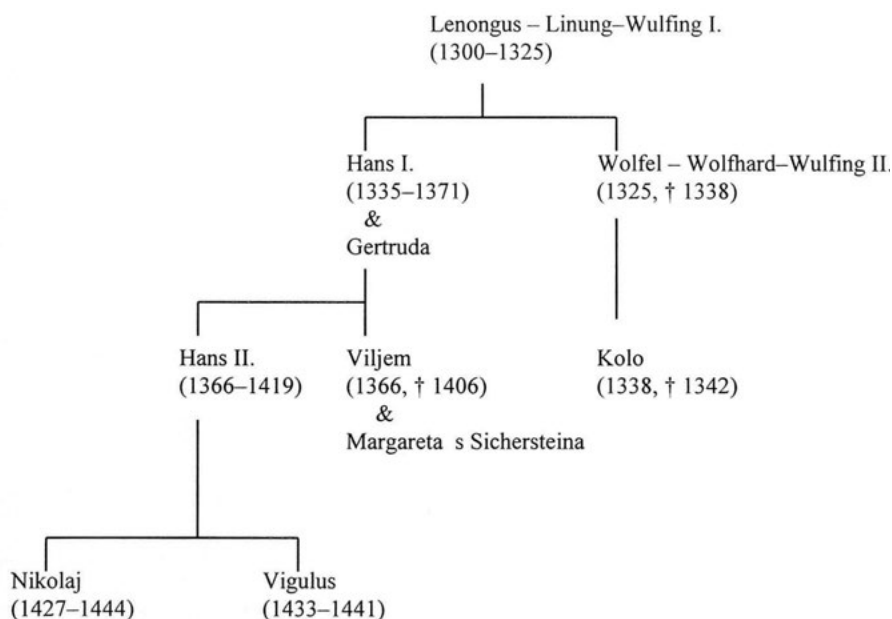
⁸⁰³ ŠUMRADA, Šteberk, 47 sl.

⁸⁰⁴ Gl. pečate v ARS ZL 1344 XII 19. in ARS ZL 1386 III 20.

⁸⁰⁵ J. Šumrada je v orisu šteberskih pomotoma ločeval še Wolfharda (1337–1338). Dejansko je šlo za eno osebo (ŠUMRADA, Šteberk, 48–49).

Hansom I. (1335–1371) in Wulfingom II. (1325, † 1338) se je začel vzponu rodu. Wulfing II. je bil zvest goriški zaveznik in zagrizen oglejski nasprotnik, udeleženec več vojn. Okoli leta 1333 je prestopil k patriarhu in za plačilo dobil bivališče v oglejski Postojni, nato pa še glavarstvo. Okoli leta 1335 mu je patriarh celo podelil naslov istrskega mejnega grofa. Z Wulfingovim sinom Kolom (1338, † 1342) je ta veja izumrla.⁸⁰⁶ Zaradi službovanja več generacij v Postojni so se posamezniki včasih imenovali kar po njej. Tedaj so rodbinski grad Šteberk upravljali glavarji (*capitaneus*), leta 1337 in 1338 neki Jaklein.⁸⁰⁷ Dedič po bratu Wulfingu II., Hans (1335–1371), je bil glavar v Postojni, leta 1342 pa istrski mejni grof. Tedaj je zamenjal politično smer: začel je napadati patriarhova gospostva (Lož, Istra), vendar je že leta 1345 spet postal oglejski človek in postojnski glavar, v 50. letih pa stopil med habsburške in protioglejske vojaške poveljnike. Postojno je obdržal do leta 1371, ko jo je prodal Habsburžanom. Prodaja je bila posledica neobvladljivih stroškov pri vzdrževanju vojske in ukvarjanju s politiko, zaradi česar se je zadolževal pri Judih. Hansova sinova Hans II. (1366–1419) in Viljem (1366, † 1406) sta uspela za kratek čas zaustaviti propad, vendar sta morala za odplačilo starih dolgov prodati precejšnjo posest. Tedaj so imeli Šteberški še precej posesti v Posavju in so bili celo štajerski deželani. Izredno dejaven rod je propadel sredi 15. stoletja, ko sta sinova Hansa II. Nikolaj (1427–1444) in Vigulus (1433, † 1441) odprodala večino posesti, celo grad Šteberk, tedaj že habsburški in ne več oglejski fevd, ter grad Gamberk. Šteberk je postal deželnoknežja last in so ga skupaj z Hašperkom upravljali deželnoknežji uradniki. Zatem so Šteberški do izumrtja konec 15. stoletja najbrž živeli na Notranjskem, kjer so še imeli manjšo posest tudi po izgubi domačega gradu, ki pa je tako ali tako propadel v potresu leta 1511.⁸⁰⁸

Genealoška preglednica 39: ŠTEBERK

⁸⁰⁶ Ibidem, 48–49.

⁸⁰⁷ ARS ZL 1337. Bistra; ARS ZL 1338. Begunje na Notranjskem. ŠUMRADA, Šteberk, 49.

⁸⁰⁸ ŠUMRADA, Šteberk, 49–56; JAKIČ, Gradovi, 337.

Grad **Štrasberk** (*Strassberg*) na hribu nad zaselkom Krmelj severno od Mokronoga je bil fevd krške škofije, izvirajoč iz darovnic grofice Heme Breško-Seliške krškemu samostanu kot predhodniku škofije.⁸⁰⁹ Prvič se je omenjal leta 1228 v imenu ministerialov Ota in Eisenreicha (*Iseuricus*).⁸¹⁰ Pravzaprav je šlo za ministeriale starih Planinskih, ki so bili s tem gradom krški vazali. Sredi 13. stoletja so za njimi polovico gradu dedovali Svibenski. Grajsko varstvo so še imeli Otovi dediči, ki pa so leta 1254 morali prepustiti gradiščanstvo krškemu ministerialu Nikolaju z Lemberga, ki je dobil od škofa polovico gradu.⁸¹¹ Nikolaj je bil za časa Ulrika Spanheimskega njegov pristaš, ne glede na formalno krško vazalstvo in službo. Zvest Spanheimom je ostal tudi po smrti vojvode Ulrika. Po besedilu listine iz leta 1270 so bili prebivalci Štrasberka tako nasilni do krškega škofa, da je bilo treba grad porušiti. Ta zgodba se sklada z uporom Viljema I. Svibenskega in Nikolaja Lemberškega proti češkemu kralju Otokarju leta 1269 (gl. gradova Svibno in Lemberg pri Dobrni). Po poravnavi z Otokarjem so ga Svibenski obdržali, a so se problemi z njimi še kar vrstili: leta 1279 ga Viljem ni hotel vrniti škofu, nakar je posredovanje obljubil nečak Henrik IV.⁸¹² Tako je grad kasneje postal formalno prost starih vazalov. V poravnavi s krškim škofom leta 1299 sta brata Viljem I. (1279–1307) in Bertold Lemberška dokončno prepustila štajerski Lemberg škofu, Štrasberk pa prejela v fevd. Kranjski grad je postal sedež rodbine, ki se je poslej vedno imenovala le po Štrasberku: npr. že omenjeni Bertold (do 1307) in dedič Ushalk (Ulrik). Ta se je s štrasberškim imenom in viteškim naslovom pojavil v neki listini leta 1324, in to kot prvi med pričami (nato pa vse do 1362).⁸¹³ Da je šlo pri novih Štrasberških res za Lemberške (gl. tudi genealoško preglednico 50), dokončno prepriča tudi njihov govoreči grb (na tri skale plezajoči lev; gl. pečat št. 68).⁸¹⁴ Hans je bil nato eden najuglednejših deželnih plemičev, razsodnik v plemiških sporih, pogost sopečatnik, porok itd.⁸¹⁵ Ulrik se je zadnjič omenjal leta 1362, Hans pa je umrl med letoma 1345 in 1346.⁸¹⁶ Njun dedič je bil Viljem II., ki je bil omenjen samo leta 1389.⁸¹⁷ Z njim so Lemberški v moški strani izumrli na Kranjskem. Vsaj med letoma 1365 in 1396 je bil dejaven še neki Peter, ki pa z omenjenima bratoma ni bil v sorodu. Njegov grb je bil povsem drugačen (štiri črke U, postavljene v obliki kola; gl. pečat št. 69).⁸¹⁸ Morda je bil upravnik/gradiščan Štrasberško-Lemberških ali pa njihov sorodnik po ženski strani. V 15. stoletju je bil manjši stolpast obodni grad opuščen.⁸¹⁹

68. Hans s Štrasberka (ARS ZL 1340 IX 9.)

69. Peter s Štrasberka (ARS ZL 1397 X 11.)

Štrlek (*Praunsdorf, Straleck*) nad današnjimi Šmarješkimi Toplicami sta nekaj pred letom 1267 postavila brata Friderik in Rudolf s Slepšeka, ki sta bila freisinska ministeriala (gl. grad Slepšek). Manjši grad je bil zgrajen na

⁸⁰⁹ GZS 5, VIII.

⁸¹⁰ GZS 5, št. 489.

⁸¹¹ MDC II, št. 617.

⁸¹² MDC V, št. 45, 391.

⁸¹³ ARS ZL 1324 X 19. Štatenberk. Ulrik se je z imenom *Witschalch* pojavil še leta 1330 (ASt LP 1330 VI 11. Stična). Viljem in Ulrik skupaj prvič leta 1330 (ASt LP 1330 VI 11. Stična). Hans je bil leta 1335 celo imenovan kot brat Herbarda Auersperškega, kar pa je bila verjetno pisarjeva nedoslednost (KOMATAR 18, št. 53; BRUNNER, št. 10), saj sta bila svaka – njegova žena Alhajda je bila Auersperžanka (gl. KOMATAR 18, št. 74). Navidezno bratovstvo je mogoče razbrati tudi v listini iz leta 1345, ker sta listino izstavila skupaj Hans in Alhajda, ki sta oba skupaj imenovala Herbarda Auersperga za svojega brata, čeprav je bil samo Alhajdin (KOMATAR 18, št. 73). Hans in Ulrik sta bila tudi strica ali ujca Svibenskih in Svibensko-Planinskih (npr. ARS ZL 1338 V 31. Radeče).

⁸¹⁴ ARS ZL 1338 V 31. Radeče; ARS ZL 1340 IX 9.; ARS ZL 1350 V 5.; ARS ZL 1362 I 7.

⁸¹⁵ Leta 1340 je bil eden od razsodnikov v sporu med Rudolfom II. in Jurijem s Svibnega (ARS ZL 1340 IX 9.).

⁸¹⁶ ARS ZL 1362 I 7.; KOMATAR 18, št. 73; ARS ZL 1346 VI 14. Celje; BRUNNER, št. 10, 48.

⁸¹⁷ ARS ZL 1389 IV 22. Celje.

⁸¹⁸ ARS ZL 1365 IV 24.; ARS ZL 1397 X 11.; BLAZNIK, Urbarji, 244.

zemljišču, ki ga je imel v fevdu od škofije koroški vojvoda Ulrik, in to brez škofovega dovoljenja. Vojvoda se je leta 1267 odpovedal fevdu v korist obeh bratov, ta pa sta škofu zaradi grožnje, da bo porušil grad, obljubila miroljubno sosedovanje.⁸²⁰ Štrlek je bil že pred letom 1306 prazen in z gradom je formalno spet razpolagal Freising. Po besedah zapisovalca urbarja klevevškega gospostva pa ga je okoli leta 1306 brez dovoljenja zasedal Bertold s Čreteža. Šele leta 1318 je prišlo do potrditve stanja, ko je bil grad podeljen bratom Ortolfu, Greifu, Hermanu in Frideriku s Čreteža.⁸²¹ Leta 1356 in 1373 so se v dveh listinah omenjali Rudolf, sinovi Rudolf, Hanslein, Jurij ter svaka Hertlein in Pilgrim, vsi *Straleker*.⁸²² Sodeč po imenih, je šlo za stransko vejo Čreteških, ki je preživela 15. stoletje (gl. tudi genealoško preglednico 1). Njen član je bil npr. tudi prvi dekan novomeškega kapitlja (ustanovljenega 1493) Mihael.⁸²³ Grad je bil konec 15. stoletja opuščen, predtem pa naj bi ga že imeli Schnitzenbaumi.⁸²⁴

Grad **Šumberk** (*Schönberg*) je bil eden najstarejših gradov na Kranjskem. Zaznamovala sta ga mogočen bergfrid in palacij z obzidjem.⁸²⁵ Na hribu nad vasjo Gorenji Podšumberk (severno od Žužemberka) so ga zgradili potomci grofice Heme Breško-Seliške morda že pred ali pa kmalu po letu 1106, ko so izgubili velik del posesti ter mu nadeli ime istoimenskega gradu v zgornji dolini Mure. Zatem ga je pred letom 1141 dobil grof Majnhard. Z istoimenskim sinom sta se med letoma 1141 in 1181 izmenično imenovala po Šumberku in istrskem Črnem gradu. Oba gradova sta bila verjetno ženina dota. Žena je bila sestra Starhanda II. in Werganda. Po smrti grofa Majnharda II. (med 1183 in 1194) je postal lastnik Šumberka grof Albreht Višnjegorski.⁸²⁶

⁸¹⁹ JAKIČ, Gradovi, 316.

⁸²⁰ FRA 31, št. 272. BLAZNIK, Gospostva, 8.

⁸²¹ *Nota quod castrum in Stralek ex morte Stralekaerii est ad ecclesiam deuolutum, quod sine feodacione Bertholdus de Reutenberch noscitur possidere* (BLAZNIK, Urbarji, 177; gl. BLAZNIK, Gospostva, 61–62).

⁸²² ARS ZL 1356 IV 4; BARAGA, št. 12: 1373 VI 5.

⁸²³ KOS, Notariat, 289–291.

⁸²⁴ *bey dem öden geschloss Sterlhek* (KOS, Topografija 2, 628). Gl. BLAZNIK, Gospostva, 62.

⁸²⁵ JAKIČ, Gradovi, 339–340.

⁸²⁶ Gl. GZS 4, št. 169, 238, 312, 323, 324, 501, 516, 527, 653. Po L. Hauptmannu je potrebno razlikovati dva Majnharda Črnograjška: Majnharda I., zeta Askvina Starhanda I., iz prve polovice 12. stoletja in Majnharda II. (Ortenburškega) iz druge polovice 12. stoletja (HAUPTMANN, Višnjegorski, 223). F. Šumi je objavil regest listine iz ok. 1185 z Majnhardom kot pričo,

V tem času so grad upravljali ministeriali.⁸²⁷ Ni pa mogoče trditi, da je šlo za isti rod kot še v času obeh ortenburških grofov. Med letoma 1207 in 1228 se je omenjal Majnhard z bojevitim vzdevkom Krimhild (bojna krinka), leta 1228 pa še njegova sinova Oto in Friderik.⁸²⁸ Po smrti Henrika Andeškega je bil Šumberk edini grad na Kranjskem, ki so ga podedovali grofje Goriški. Druga žena grofa Engelberta III. († 1220) je bila Matilda Andeška. Njun sin Majnhard III. je leta 1228 namesto matere, ki je umrla leta 1245, prejel delček posesti iz dediščinskega sklada. Šumberški ministeriali so mirno prenesli menjavo gospoda. K temu je pripomogla njihova moč, tako da Goriški uprave gradu niso zaupali novim gradiščanom, kot so to storili v več primerih v Slovenski marki po letu 1276. Tako se je leta 1234, 1237 in 1238 v spremstvu grofa Majnharda nahajal tudi Leonhard s Šumberka.⁸²⁹ Pred letom 1250 so bili znani še Adelold, Majnhard († pred 1261) in Evfemija s Šumberka, najbrž Krimhildovi potomci.⁸³⁰ Glavno vejo sta sredi 13. stoletja nadaljevala Oto II. in Ditrik (I.), po P. Štihu morda sinova omenjenega goriškega ministeriala Ota (I.). Prvi se je poročil z neko Pazinčanko, drugi pa z Diemut s Čreteža.⁸³¹ Leta 1266 je grof Majnhard Goriški izročil večjo posest okoli Šumberka kot odškodnino freisinškemu škofu Konradu.⁸³² Istega leta je Nikolaj s Čreteža namenil, vojvoda Ulrik Spanheimski pa izročil Freisingu svoja otroka Konrada in Diemut, in to zaradi želje po prejemu freisinških fevdov.⁸³³ Daljnovidnost Nikolajeve politike se je potrdila leta 1280, ko se je hči Diemut (freisinška ministerialka), vdova Frica s Slepšeka, drugič poročila z Ditrikom (I.) s Šumberka. Škof ji je ponovno podelil vse fevde, ki jih je imel že prvi mož. Po Ditrikovi smrti (po letu 1290) se je teh fevdov polastil Ortolf s Čreteža.⁸³⁴ Tako je bilo šumberško gospostvo okrnjeno v najbližji okolici gradu. Po Ditrikovi smrti je dobila prevlado v rodbinski politiki veja

torej bi se čas njegovega življenja podaljšal vsaj še za dve leti (URBKr I, št. 149). Gl. še analizo rodu v: ŠTIH, Gorica, 140–141.

⁸²⁷ Okoli leta 1154–1156 so se kot priče omenjali *Einwici de Schonenberg*, *Leoni militis comitis* in *Liupoldus miles comitis Meinhardi de Schonenberg* (URBKr I, št. 113).

⁸²⁸ GZS 5, št. 126, 371, 481, 482, 486, 487.

⁸²⁹ GZS 5, št. 618, 620, 681, 685. Gl. ŠTIH, Gorica, 141.

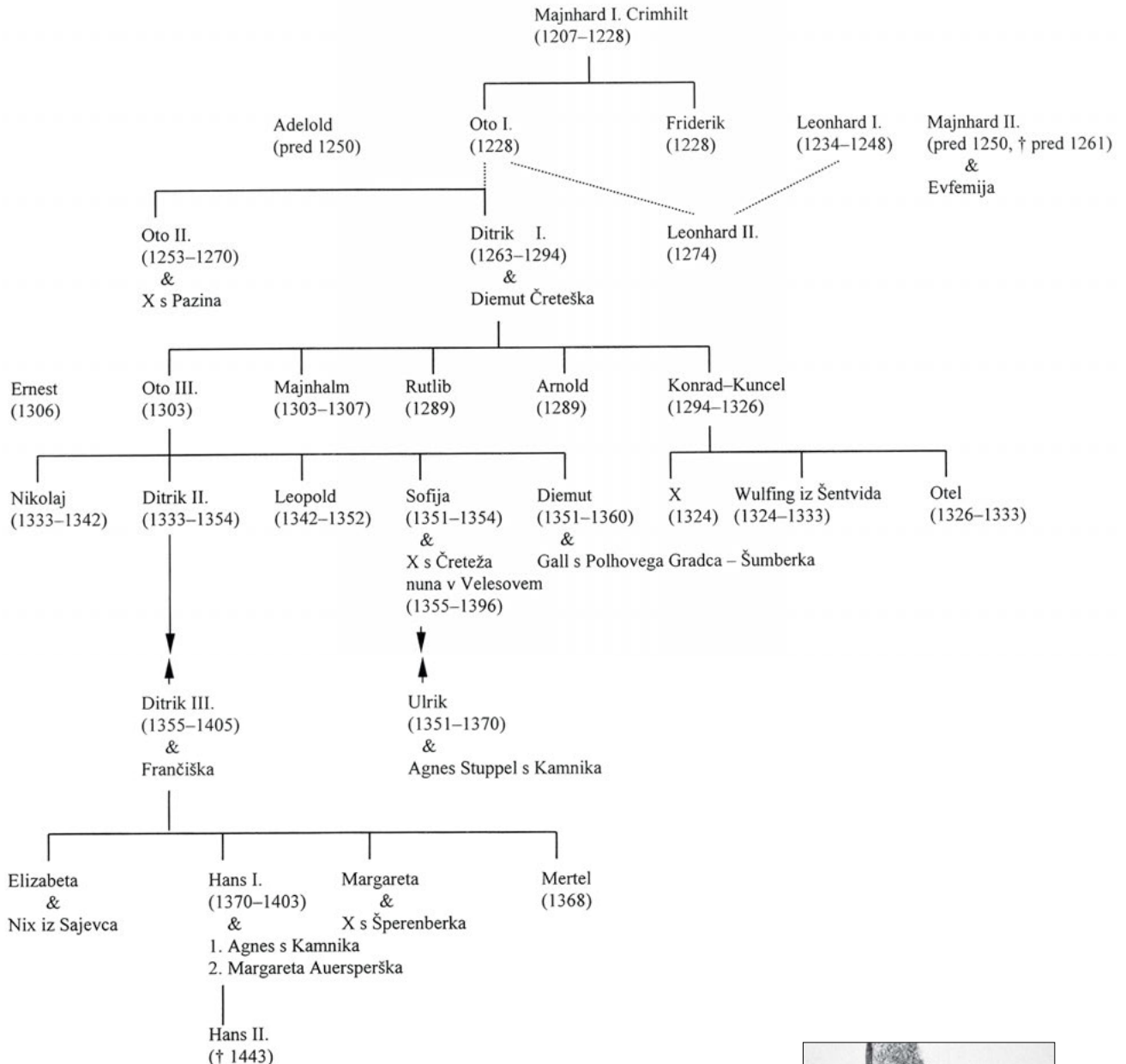
⁸³⁰ URBKr II, št. 170, 276.

⁸³¹ URBKr II, št. 324, 382. ŠTIH, Gorica, 250 (rodovnik).

⁸³² URBKr II, št. 361; GREBENC, št. 81.

⁸³³ URBKr II, št. 363.

Genealoška preglednica 40: ŠUMBERK

sina Ota III., ki se je omenjal le leta 1303. Veja Otovega brata Konrada ali Kuncla je obstajala dve generaciji in izumrla po letu 1333 z bratoma Otlom in Wulfingom. Oto III. je imel (vsaj) pet otrok. Potomce sta imeli hčerki Sofija (sin Ulrik je bil poročen z Agnes Stuppel iz Kamnika) in Diemut II., ki se je poročila z Gallom s Polhovega Gradca. Ta se je preselil na Šumberk, kar dokazujeta intitulacija in (poškodovana) legenda na njegovem pečatniku († *S.GALLONIS D' [...JERH*; gl. pečat št. 70).⁸³⁵ Glavno linijo je nadaljeval sin Ditrik II. s sinom Ditrikom III. in njegovimi otroki: Elizabeto, Margareto, Mertlom in Hansom. Do tedaj je izmed vseh Šumberških ohranjen le grb na pečatniku Ditrika II. na listini iz leta 1333, ki pa ne omogoča paralel z

70. Gall s Šumberka – Polhovega Gradca (ARS ZL 1359 III 17.)

⁸³⁴ FRA 31, št. 367.

71. Ditrik II. s Šumberka
(ARS ZL 1333 II 7.)

drugim dolenskim plemstvom; poznane pa so nekatere spodnještajerske variante (glava ščita s škarnico; gl. pečat št. 71).⁸³⁶

Grajski kompleks pa že za časa Ditrika II. ni bil več v enotni posesti rodu. V neki poravalni listini med bratoma Nikolajem in Ditrikom II. ter Auerspergi je bila navedena tudi sporna posest na grajskem hribu – med njo je bil omenjen celo stolp – ki jo je Auerspergom že prej predal goriški vitez Oto s Sovinjaka. To posest so posedovali auersperški ljudje, ki jih Šumberški niso smeli nadlegovati. Še več, sklenjeno je bilo, naj se grajski hrib brani skupaj z njimi, vsi pa morajo živeti (skupaj).⁸³⁷ To pomeni, da je grajski kompleks že pred tem kot fevd razpadel na dva dela. Auerspergi (pred njimi Sovinjaški) so to posest najbrž prejeli kot dediščino ali kot jutrnjo neke Šumberške. Sobivanje vseh je bilo očitno ganerbnega tipa.

V času Ditrika III. je rodbina zašla v gospodarske težave, iz katerih se ni izklopala niti z občasnimi prodajami posesti. Težave so se stopnjevale zaradi (številnih) izplačil dot hčeram in dediščinskih deležev sestram. Leta 1443 je umrl zadnji moški Šumberčan Hans II., ki je grad z gospostvom zapustil sorodnikom Engelhardu in Volkerju Auersperškima. Mati Hansa II. in žena Hansa I. je bila namreč Margareta Auersperška. Dediščina je bila do tedaj največja pridobitev Auerspergov. Veliko šumberško gospostvo je Auerspergom leta 1467 omogočilo sporazumno razdelitev celotnega premoženja na dve veji. Šumberk je ostal eden od auersperških centrov.⁸³⁸

Grad *Turjak* (*Auersperg*), pravzaprav sta že v srednjem veku eden ob drugem stala dva gradova, je do srede 13. stoletja obvladoval eden redkih svobodnih plemiških rodov na Kranjskem. Morda je izviral iz nekega Engilbera (Engelbero), ki se je omenjal v letih 1062–1078 tudi kot »Kranjski«. Njegova posest se je po opisu meja v kraljevi darovnici iz leta 1062 prekrivala s pozneje izpričanim turjaškim gospostvom. Engilbero je bil morda v sorodu z bavarskimi gospodi iz Machlanda.⁸³⁹ Tako bi celo držala mnenja baročnih zgodovinarjev, ki so se opirali na Valvasorjeve besede in staro kroniko, da naj bi grad stal že v 11. stoletju. Pod današnjim turjaškim gradom so Engilbero oz. njegovi potomci zgradili grad, ki se je v 14. stoletju imenoval Spodnji, v 15. stoletju pa Stari grad. Kot »svobodni« (gospod) in takoj za Puchsi se je tituliral Engelbert v prvi znani (posredni) omembi Turjaka v listini iz leta 1162, kjer je kot priča stal skupaj z grofi Vovbrškimi in drugimi svobodnimi gospodi takoj za cerkvenimi osebami⁸⁴⁰. Leta 1220 so v listini Engelbrehta II. pričali tudi »gospodje« Herrand Auersperški, Herbard iz Dobrepolja in Majnhalm s Ponikev, a so bili uvrščeni za Gerlohom z Jeterbenka in drugimi spanheimskimi ministeriali.⁸⁴¹ L. Hauptmann je domneval, da so bili to člani svobodnega rodu, ki pa so do začetka 13. stoletja obubožali. To ni nujno, saj so Auerspergi takrat še držali velike oglejske fevde na jugu (Čušperk). Bolj verjetno je, da Herrand ni bil Engelbertov neposredni sorodnik, marveč eden od članov vse močnejšega ministerialnega rodu, ki je bil kvečjemu stranska veja gospodov. Možno je tudi, da je bil nezakonski, ali pa je (ali že njegov oče?) izgubil svobodni status po poroki z nesvobodno

⁸³⁵ ARS ZL 1359 III 17. Če bi se legenda nanašala na Polhov Gradec, bi bil konec imena *RAEZ* ipd.

⁸³⁶ ARS ZL 1333 II 7.; GREBENC, št. 205.

⁸³⁷ KOMATAR 18, št. 55; GREBENC, št. 214.

⁸³⁸ KOS, Bela krajina, 25, 27–28.

⁸³⁹ GZS 3, št. 224. Gl. ŠTIH, Notici, 22–26; KLEBEL, Lungau, 154 sl.; PREINFALK, Turjaški, 60 sl.; KOMAC, Turjaški, 17 sl.

⁸⁴⁰ GZS 4, št. 441. Podobno tudi v listini iz leta 1177, ko je bil naveden takoj za grofi (GZS 4, št. 583). Gl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 403. Od 1214/1220 se je omenjal Engelbert, ki pa je bil sin Engelberta (I.) (GZS 5, št. 232). Zadnja omemba Enbelberta II. je za leto 1224, ko naj bi se udeležil znamenitega turnirja v Brežah, opisovalcu Ulriku z Liechtensteina pa se je okoli leta 1255 zdela njegova prisotnost vredna omembe (GZS 5, št. 398).

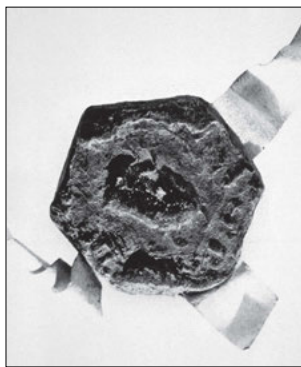
ministerialko. Posloval je z majhnim deležem rodbinske posesti, ki je zaradi padca med ministeriale prav tako izgubila lastnost brezpogojne lastnine in se spremenila v ministerialsko (vezano) lastnino. Herbard iz Dobropolja in Majnhalm iz Ponikev sta bila najbrž njegova sinova, ki sta se vse do 60. let 13. stoletja imenovala po Turjaku, leta 1220 pa sta živela v Dobropolju in Ponikvah. Domnevo podkrepljuje dejstvo, da se po obeh krajih nista imenovala nobena druga Herbard in Majnhalm. Da pa je leta 1220 res šlo za ministeriale, potrjuje tudi listina iz leta 1230, ko sta Herrand in sin Oto stala med pričami na zadnjem mestu, pred njima pa so bili celo sternberški ministeriali iz Loža.⁸⁴²

Gospodski rod je tedaj vodil Konrad, ki se je v virih pojavil le leta 1234. Nekaj pred obdobjem 1245–1248 je umrl. Vendar pa je imel še vsaj enega sina, ki je nemara viteška učna leta konec 40. let 13. preživel na dvoru koroškega vojvode Bernarda. Na to namiguje njegova omemba med pričami v ponovljeni ustanovitveni listini za kostanjeviški samostan iz maja 1249, kjer se takoj za Bernardovima sinovoma in dvema koroškima župnikoma omenja *nobilis puer de Owersperch*. Nato sledi številni spanheimski ministeriali s Koroškega in Kranjskega, proti koncu pa tudi *Herbordus et Meinhalmus de Owersperch*.⁸⁴³ Dečkova uvrstitev in naziv *nobilis* pričata, da ni šlo za ministeriala. Toda mladi Auersperg je kmalu zatem umrl kot zadnji od svobodnih Auerspergov, z njim pa je izginil kohezivni element, ki je povezoval ogromna gospostva na Notranjskem in Dolenjskem. Poleg posesti med Grosupljem, Velikimi Laščami in Turjakom so imeli stari Auerspergi namreč tudi gospostvo Ribnica, ki je kasneje razpadlo na

⁸⁴¹ GZS 5, št. 310.

⁸⁴² GZS 5, št. 530. Leta 1237 sta brata Herbard in Oto zasedala med pričami zadnje pozicije (GZS 5, št. 682), prav tako Majnhalm leta 1241 (GZS 5, št. 765). V Dobropolju naj bi stalo utrjeno plemiško selišče (KOMELJ, Dolenjska, 81; URBKr II, št. 34). Za sorodstvo med Herrandom, Majnhalmom, Herbardom in Otom gl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 403.

72. Herrand IV. s Turjaka
(ARS ZL 1343 V 6.)

gospodstva Poljane, Čušperk, Kostel, Ribnica in Kočevje. Okoli leta 1248 je gospodstvo prišlo nazaj k fevdnemu gospodu oglejskemu patriarhu, ki ga je večinoma prepustil Konradovemu tastu Hermanu Ortenburškemu⁸⁴⁴ in spregledal Herrandov rod. Ostanek, predvsem alode, ki niso bili zanemarljivi, je uspel prevzeti Herrandov rod, ki je nadaljeval tradicijo gospodov tudi s prevzemom njihovega grba (vzpenjajoči se tur ali bik ali celo vol; gl. pečat št. 72).⁸⁴⁵ Vendar pa si kot ministeriali pravno na tak način niso mogli bistveno popraviti statusa. Njihova posest in grad sta postala fevd Spanheimov kot kranjskih gospodov, saj je bil grad leta 1256 trdno pod spanheimskim gospodstvom. Zato so se po letu 1249 vrstile listine vojvod Bernarda, Ulrika in Filipa, kjer so bili kot priče navedeni številni Auerspergi, seveda na ustrezno nižjih pozicijah kot pred tem izumrli gospodje.⁸⁴⁶

Spanheimi do novih Auerspergov niso več mogli uveljaviti regularnih ministerialnih odnosov, so jih pa imeli za »zveste« (vazale, klientelo).⁸⁴⁷ Ulrik Spanheimski je leta 1261 Turjak vrnil oglejskemu patriarhatu in ga takoj prejel v fevd.⁸⁴⁸ Oglejska oblast je bila seveda zgolj formalne narave. Takoj po smrti vojvode Ulrika leta 1269 je več spanheimskih vitezov, med njimi tudi brata Herbard in Oto Auersperška, vključno z gradovi obljubilo zvestobo Ulrikovemu bratu Filipu kot Spanheimu in ne kot patriarhu kakor nekateri drugi Kranjci.⁸⁴⁹ Večina jih je že leta 1270 prestopila k češkemu kralju Otokarju, ki je v istem letu zasedel Kranjsko.⁸⁵⁰ V 70. letih so Auerspergi delovali samostojno in kot pomembni plemiči nastopali v javnosti, npr. pri sklepanjih premirij med patriarhom in grofi Goriškimi leta 1273.⁸⁵¹ Grad je po izumrtju Spanheimov in smrti kralja Otokarja prešel v sklop posesti koroških vojvod, za katero so do leta 1335 kot fevdni gospodje skrbeli grofje Tirolsko-Goriški. Grad so v začetku formalno še podeljevali v fevd, kasneje pa ne več.⁸⁵²

Takoj po letu 1248 pa so novi Auerspergi na jugu so trčili na grofe Ortenburške, s katerimi so imeli v 14. stoletju hude spore in faje. Najbrž je Auersperge tudi to neljubo sosedstvo potisnilo med viteze grofov Goriških, ki so bili zavezniki grofov Tirolsko-Goriških, medtem ko so bili Ortenburžani na habsburški strani. Do poravnave o mejah med turjaškim in ortneškim gospodstvom je prišlo leta 1325 in 1343, o posesti na Blokah pa je razsodil vojvoda Albreht III. šele leta 1379.⁸⁵³ Rast tamkajšnje posesti je bila že konec 13. stoletja rdeča nit auersperških dejavnosti vse do 20. stoletja.

Do začetka 14. stoletja se je rodbina zelo razširila. Prostorske težave na Turjaku je v drugi polovici 13. stoletja začasno rešilo dedovanje Hmeljnika, zgraditev Gradaca in uprava Rožeka na Dolenjskem, nekateri člani pa so živeli na dvorih v okolici Turjaka, eden od številnih Herbardov npr. okoli leta 1319 na Ločniku (gl. tudi preglednice 6, 11 in 36). Spodnji grad je postal pretesen, za rodbino kot celoto pa je bilo problematično tudi deljenje

⁸⁴³ URBKr II, št. 162.

⁸⁴⁴ GZS 5, št. 622; URBKr II, št. 156. Gl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 404; KOS, Bela krajina, 9; SIMONIČ, Kočevsko, 53.

⁸⁴⁵ HAUPTMANN, Erläuterungen, 404. Gospodje so imeli pečatnike najkasneje od leta 1220 (GZS 5, št. 310).

⁸⁴⁶ MDC IV, št. 2627; URBKr II, št. 162, 184, 298, 371; MDC IV, št. 2479, 2628, 2848, 2915, 2982.

⁸⁴⁷ URBKr II, št. 324.

⁸⁴⁸ MDC IV, št. 2761, 2762.

⁸⁴⁹ MDC V, št. 1.

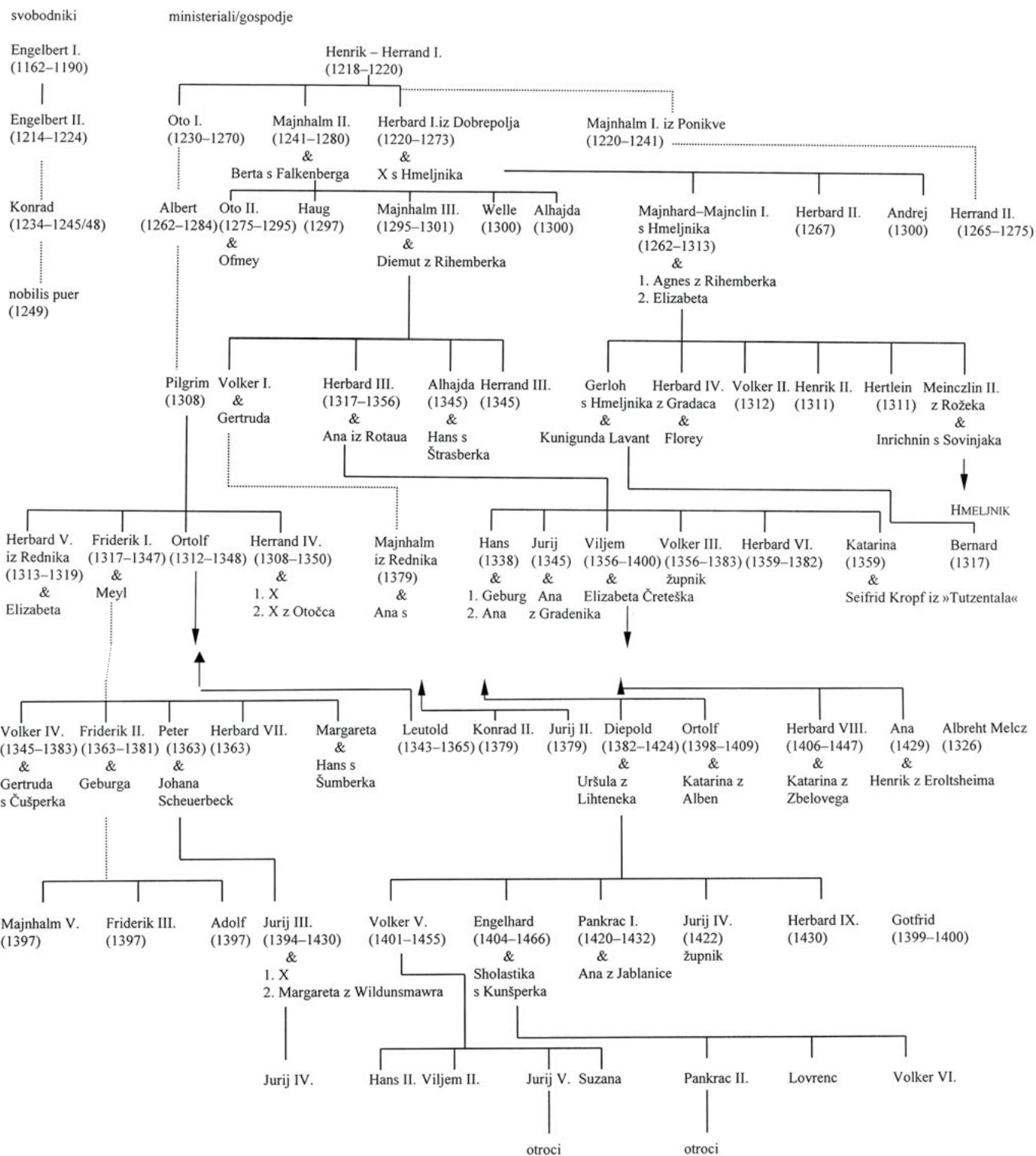
⁸⁵⁰ MDC V, št. 49.

⁸⁵¹ MDC V, št. 139.

⁸⁵² DOPSCH, Verzeichnis, 461–462; KOMATAR 18, št. 24, 25.

⁸⁵³ URBKr II, št. 270, 276, 311, 312, 344. Za spor z Ortenburžani leta 1325 v zvezi s pripadnostjo goriškim grofom gl. HHStA

Genealoška preglednica 41. AUERSPERG

poslopa na deleže med tri različne veje okoli leta 1300. Zato so Auerspergi v drugi polovici 13. stoletja zgradili nov, t. i. Zgornji grad, ki stoji še danes. Deleže na Spodnjem gradu sta skupaj z Otom, predstavnikom veje, ki je

kmalu izumrla, odstopila tretji veji (bratje Friderik, Ortolf, Herrand), ki je imela že grad Otočec (gl. grad Otočec).⁸⁵⁴ Že leta 1318 so Habsburžani in koroški vojvoda dovolili gradnjo in popravila Zgornjega gradu oz. vsega, kar bi brata Herbard in Volker še želela zgraditi. Iz listine je razvidno, da je gradnja potekala na obeh gradovih; verjetno je šlo za popravila poškodb iz vojne za češko dediščino (1306–1311), ko so Auersperge kot zaveznike koroškega vojvode napadali tekmeci, grofje Ortenburški. Nastanek Zgornjega gradu bi se dalo povezati tudi z političnimi spremembami v času Spanheimov oz. s spremembo pravnega statusa rodbine novih Auerspergov. Prodaja deležev leta 1317 je najbrž pomenila, da Spodnji grad za glavno vejo ni bil več zanimiv in uporabljan.⁸⁵⁵ Že leta 1322 pa so Friderik in bratje iz tretje veje prodali Spodnji grad glavni veji. Friderikova veja je izumrla v 60. letih 14. stoletja.⁸⁵⁶ Poleg omenjenih so na Turjaku živeli tudi nezakonski in daljni sorodniki. Najpomembnejši je bil v 14. stoletju Albrecht Melz. Že pred letom 1343 je imel težave z glavno vejo, ki ga je hotela izriniti z gradu. Končno je leta 1358 popustil in prodal svoj delež na Turjaku bratoma Hansu in Volkerju iz glavne veje, obdržal pa je grb.⁸⁵⁷ Spodnji grad je bil primeren za bivanje še leta 1383, ko so ga bratranci iz glavne veje uporabljali za finančne transakcije, medtem ko Zgornji grad ni nikoli prišel v poštev za tovrstne posle.⁸⁵⁸ Oba gradova so Auerspergi leta 1423 zaradi prestopkov izgubili, a jim ju je nadvojvoda Ernest kmalu vrnil. V 40. letih 15. stoletja je bil Spodnji grad že opuščen, saj se je leta 1467 v delilni pogodbi med Auerspergi omenjal le en (Zgornji) grad in grajski grič starega Spodnjega gradu.⁸⁵⁹

Po *Verneku* (*Wernegg*), pod katerim se domneva rimska rečna postojanka, sama vzpetina pa je bila morda že tedaj utrjena, se je že med letoma 1154 in 1156 imenoval neki *UUoluoldus* v družbi bogenskih ministerialov.⁸⁶⁰ Po L. Hauptmannu je bilo ožje območje prvotno višnjegorsko, zatem pa andeško. Morda je bilo vmes tudi bogensko. Naslednja omemba je šele iz leta 1250, ko

AUR 1325 XII 17. Ljubljana. Gl. SIMONIČ, Kočevsko, 54, 56, 62.

⁸⁵⁴ KOMATAR 18, št. 24. Gl. OTOREPEC, Turjak, 148. Za Ločnik gl. ARS ZL 1319 VIII 11. Radovljica.

⁸⁵⁵ *ze rechten lehen das ober hus zw Ursperg und das nieder und swas si da hant gebouwen oder noch buewen wellent* (KOMATAR 18, št. 25); *erlauben in dieselben zwo veste widerauf ze pauen und ze machen als si wenen* (KOMATAR 18, št. 26). Gl. OTOREPEC, Turjak, 148–149. Spore z Ortenburžani so končali šele leta 1343 (KOMATAR 18, št. 70). Gl. SIMONIČ, Kočevsko, 62; KOMELJ, Dolenjska, 84.

⁸⁵⁶ KOMATAR 18, št. 34. Gl. OTOREPEC, Turjak, 149.

⁸⁵⁷ KOMATAR 18, št. 70, 114. Bil je predhodnik Gašperja Melza iz 15. stoletja, čigar grb je prav tako vseboval tura bika (OTOREPEC, Turjak, 149).

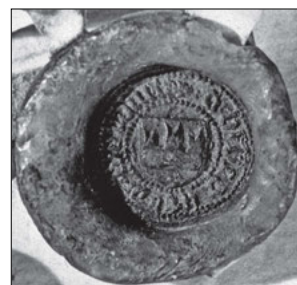
⁸⁵⁸ KOMATAR 19, št. 229. Gl. OTOREPEC, Turjak, 149.

⁸⁵⁹ OTOREPEC, Turjak, 149–150.

je grad obvladoval oglejski patriarh Bertold kot dedič po bratu grofu Henriku Andeškem. Tedaj je bil grad sedež oglejskega vicedoma s pristojnostmi za celotno oglejsko posest na Kranjskem. Med letoma 1247 in 1260 je bil vicedom mengeški župnik Wergand (Weriand) iz rodu Kamniških, zatem pa v letih 1261–1267 magister Peregrin, kaplan patriarha Gregorja in hkrati mengeški, kasneje pa kamniški župnik.⁸⁶¹

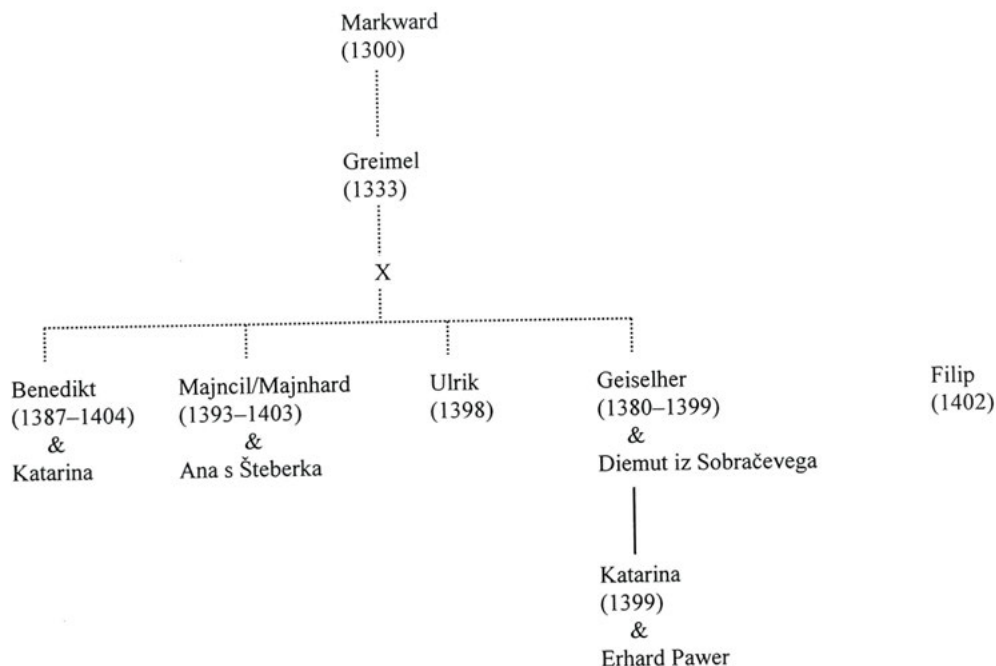
Zaradi lege nad dolino Save je bil grad tako pomembna strateška točka, da je vojvoda Ulrik III. v bližini Verneka zgradil grad Jablanica, vendar dominacije Verneka ni mogel preprečiti. Zato je v okviru bojev z oglejskim patriarhom pred letom 1258 celo okupiral in opustošil Vernek in okolico, nakar je na pritožbo reagiral celo papež Aleksander IV.⁸⁶² Po poravnavi leta 1261 je moral vojvoda vrniti Vernek in drugo posest, grad v treh letih popraviti, poleg tega pa dovoliti ponovno naselitev oglejske posadke. V tej listini ni več govora o prejšnjih ministerialih na verneškem gradu,⁸⁶³ kar namiguje, da na njem ni več živel stari plemiški rod. Leta 1265 grad še ni bil obnovljen, zato je moral Ulrik leta 1265 ponoviti obljubo.⁸⁶⁴ Med letoma 1270 in 1276 je imel grad češki kralj Otokar, za njim pa so si ga prisvojili grofje Tirolsko-Goriški. Patriarh je leta 1288 od vojvode Majnharda zahteval grad nazaj.⁸⁶⁵

Če drži Šumijeva identifikacija nekega Markvarda, ki je okoli leta 1300

73. Benedikt z Verneka (ARS ZL 1397 X 11.)

Genealoška preglednica 42: VERNEK

⁸⁶⁰ GZS 4, št. 338.

⁸⁶¹ ANSI, 185. URBKr II, št. 169, 270; MDC IV, št. 2441. Gl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 395–396, 412; ŽONTAR, Vicedom, 281.

⁸⁶² MDC IV, št. 2684. HAUPTMANN, Erläuterungen, 421. KOMAC, Kranjska, 180 sl.

⁸⁶³ MDC IV, št. 2761. KOMAC, Kranjska, 184.

⁸⁶⁴ *Item memoratus dominus dux promisit ipsi domino patriarche recipienti nomine suo et ecclesie Aquilegensis statim et ex nunc tam liberos quam servos et ancillas ecclesie Aquilegensis qui prius habitaverunt in foro Werdenech, facere et compellereredire ad standum et habitandum in dicto foro et castrum Werdenech in continenti incipere rehedificari et sine interpolatione compleri facere...de lignamine castru novi quod dictus dominus dux construi fecerat in loco qui dicitur Afolter ...* (MDC IV, št. 2863).

⁸⁶⁵ MDC VI, št. 79, 81. HAUPTMANN, Erläuterungen, 423. Oglejska oblast na tem pomembnem obsavskem gradu se je

prejel več fevdov od patriarha, je Oglej zamenljive uradnike do tedaj nadomestil z vazali izmed svojih notranjskih vitezov. Leta 1333 so bili novi fevdni gospodje Verneka grofje Ortenburški. Takrat jim je dal Greimel z Verneka zase in za grad vazalsko obljubo.⁸⁶⁶ Sprememba oblasti je bila sočasna z ortenburško ofenzivo proti oglejski posesti na Notranjskem (gl. grad Lož). Zdi se, da ni Ogleju okoli leta 1333 ostala niti nominalna oblast, saj se ni Vernek poslej v nobeni zvezi več omenjal z oglejskimi patriarhi. Verneški plemiči so se nato omenjali šele od 80. let 14. stoletja, ko so bili ortenburški vitezi; eden izmed njih je bil leta 1386 gradiščan v Ložu. V sorodu so bili z nižjim kranjskim plemstvom, najtrdnejše vezi pa so imeli s Snežniškimi, od katerih so leta 1402 odkupili del gradu Snežnik. Poseben interes so imeli za posest na Notranjskem.⁸⁶⁷ Vse to pa priča za prestop iz oglejske v ortenburško službo, ne pa za izvor iz vrst ortenburške klientele z Gorenjske ali Notranjske, kar ne nazadnje potrjuje tudi izviren grb (grajsko obzidje s tremi cinasto zaključeni stolpi; gl. pečat št. 73). Ta rodbina je obdržala Vernek do srede 17. stoletja, ko so ga opustili in je bil v Valvasorjevem času razvaljen.⁸⁶⁸

V *Vipavi* (*Wippach*), ki je bila s Kranjsko v poznem srednjem veku tesno povezana, je stalo več grajskih objektov, ki so pripadali različnim gospodom. Tako stanje od 12. stoletja naprej kljub vabljeni misli, ki bi temeljila na dogodkih okoli leta 1001, ko je cesar Oto III. podelil polovico celotne posesti med Gorico, dolino Vipave in Alpami v fevd oglejskemu patriarhatu, drugo polovico pa furlanskemu grofu Werihenu, ni bil posledica teh podelitev, saj sama Vipava ni bila zajeta v Otovi darovnici.⁸⁶⁹ Neznano kdaj, morda po patriarhovem prejemu Kranjske leta 1077 ali 1093, je posest v Vipavi vendarle dobila dva lastnika. Medtem ko je oglejska polovica na Vipavskem ohranila kontinuiteto vse do 14. stoletja, je drugi vipavski del doživel burnejšo usodo. Do začetka 12. stoletja so drugi del podedovali grofje z Bogna in Andechsa, morda po kranjskem in istrskem mejnem grofu Poponu oz. po porokah z njegovima dvema hčerama dedinjama. Bogenski pa so imeli alode

obnovila šele v 90. letih 13. stoletja, saj je prvi znani oglejski gradiščan šele iz leta 1298 (KOMAC, Kranjska, 189).

⁸⁶⁶ HHStA AUR 1333 III 2.

⁸⁶⁷ Gl. GREBENC, št. 230; NŠAL ZL 1393 III 12.; ARS ZL 1397 X 11.; ARS ZL 1399 II 6.; NŠAL ZL 1399 IV 20.; NŠAL ZL 1403 III 11. itd.

⁸⁶⁸ VALVASOR XI, 649; SMOLE, Graščine, 522.

na Vipavskem že prej. L. Hauptmann je domneval, da naj bi alodi izhajali iz posesti Heminega rodu.⁸⁷⁰ Bogenski so posest odtujevali, preostanek pa upravljali z ministeriali. Med letoma 1154 in 1171 se je po Vipavi imenoval neki Wulfing. Sredi 12. stoletja so se dokopale bogenske posesti nekatere cerkvene ustanove (zlasti vetrinjski samostan) in ministeriali grofov Andeških in Bogenskih (npr. Gutenberški).⁸⁷¹

V začetku 13. stoletja je bilo v Vipavi poleg oglejskega od večjih le še andeško gospostvo. Bogenski del so že prevzeli sorodniki Andeški, morda tudi grofje Goriški, patriarhi in še kdo.⁸⁷² Andeški so imeli posest deloma v fevdu, pretežno pa kot alod. Posest so pogosto zastavljali, npr. leta 1202 oglejskemu patriarhu, a so jo uspeli rešiti. Leta 1226 pa je grof Henrik zastavil vso posest v Vipavi in Postojni, razen stolpov, več Furlanom. V njihovi zastavi je ostala še po Henrikovi smrti.⁸⁷³ Andeško posest je leta 1228 podedoval Henrikov brat, patriarh Bertold, ki pa jo je do leta 1251 kot svoj alod skupaj z ministeriali prenesel na patriarhat (enako kot npr. gospostvo Slovenj Gradec). Preostanek bogenske posesti so leta 1242 podedovali Babenberžani (do 1246), za njimi pa po krajšem intermezzu gospodovanja grofa Majnharda Goriškega vojvoda Ulrik Spanheimski, ki se je poročil z Agnes, vdovo vojvode Friderika II.⁸⁷⁴ Tako je bila Vipava sredi 13. stoletja razdeljena na (večji) oglejski in manjši spanheimski del, ki pa se mu je Agnes že leta 1261 odpovedala v korist patriarha. Z možem sta Vipavo obdržala le v dosmrtnem fevdu.

Oglejskega dela patriarh po letu 1269 ni več podeljeval v upravo ministerialnim gradiščanom, marveč po grajskem fevdnem pravu. Imetniki so posest in utrdbe upravljali s svojimi vitezi, ki so si na Vipavskem sčasoma pridobili precej fevdov. Že pred letom 1235 se je v Vipavi zasedel Henrik s Krnosa oz. gradu Greifenfels na Koroškem. Njegovi potomci so za patriarha več desetletij upravljali gospostvo in grad. V Vipavi sta tedaj stala dva gradova in več stolpastih (ministerialnih) dvorov, zlasti znotraj areala starejšega in večjega Zgornjega gradu⁸⁷⁵ na griču z imenom Stari grad (kota 241), ki je pripadal Ogleju. Kompleks je imel dva palacija, mogočen bergfrid, več stolpov in obzidje. Mlajši Spodnji grad ob izvirihi reke Vipave pa so imeli (začasno) Spanheimi. Ločena uprava obeh gradov je ostala v 14. stoletju, ko je bila vipavska posest pod nominalnim oglejskim gospostvom podrejena obema gradovoma. Oglejska posest je bila najbrž po letu 1261 ali vsaj 1269 organizirana kot gastaldija, prvič omenjeno leta 1282, po prevzemu Habsburžanov pa za kratek čas v glavarstvo (kot npr. Postojna). Gastaldom – glavarjem so bili podrejeni nižji uradniki in gradiščani. Celjsko varovanje gradu je bilo zaupano več gradiščanom (*burcgraven*) in podrejenim stražarjem (*wachtern*), uprava gospostva pa uradnikom (*ambtleut*), kar je pomenilo upravo po grajskem fevdnem pravu.⁸⁷⁶

Leta 1275 je Zgornji grad upravljal Ditmar s Krnosa – Greifenfelsa. Za službo je prejemal prave in grajske fevde (*feudum habitantie*). Pomagali so mu posamezniki iz vrst vitezov, doma iz Vipave, živeli pa so v službenih

⁸⁶⁹ GZS 3, št. 1, 2. Gl. KOS, Primorski urbarji, 18–19; ŠTIH, Villa, 122 sl.

⁸⁷⁰ KOS, Primorski urbarji, 53. HAUPTMANN, Višnjegorski, 225–227; KOMAC, Kranjska, 42–43.

⁸⁷¹ GZS 4, št. 339, 366, 527. Kratek povzetek političnega dogajanja na Goriškem je v: ŠTIH, Dežela, 42–43.

⁸⁷² Med andeškimi ministeriali se je leta 1223 nahajal Wulfing iz Vipave (GZS 5, št. 371), ki je bil morda sin Wulfinga iz 12. stoletja.

⁸⁷³ GZS 5, št. 15, 441, 505.

⁸⁷⁴ GZS 5, št. 773. KOS, Primorski urbarji, 53; HAUPTMANN, Erläuterungen, 420.

⁸⁷⁵ Gl. Valvasorjevo grafiko ruševin Starega (Zgornjega) gradu (VALVASOR, Topographia, 304).

⁸⁷⁶ ARS ZL 1357 VII 30. Dunaj; ARS ZL 1374 IX 16. Celje; ARS ZL 1387 III 12. Celje; ARS ZL 1387 III 12. Celje. Celjski gradiščani: leta 1375 Ekhard s Šaleka (GZL IX/38), Jurij Baumkircher med letoma 1387 in 1391 (GZL IX/42, LOSERTH, št. 681). Leta 1403 je bil gradiščan in deželski sodnik Herman iz Ržišča (HHStA AUR 1403 VII 20.; GZL IX/50). Leta 1387 je bil

bivališčih (*sedimini domus site in castro Wipaci*). Vitezi so varovali tudi oglejske stolpe.⁸⁷⁷ Leta 1316 je Ditmar odstopil zetom Rajnherju Schenku z Ostrovice, Ofu s Kostanjevice in Konradu Ungnadu Zgornjo Vipavo, ki se je do tedaj že spremenila v navaden fevd. S tem se je način oglejske uprave spremenil. Leta 1320 je patriarh podelil grad le Rajnherju kot formalnemu nosilcu fevda. Eden od dedičev, Konrad Ungnad, je prodal leta 1340 svoj delež grofu Albertu Goriškemu,⁸⁷⁸ vendar posestna transakcija ni uspela v celoti, saj so Zgornji grad v letih 1342–1343 prodali drugi oglejski vazali (Rajnher Schenk z Ostrovice in sinovi), in to brez vednosti patriarha, Habsburžanom, ki so nanj takoj postavili glavarja. Patriarhi pa so še naprej podeljevali grajske fevde za plačilo za varovanje ostankov posesti, verjetno tudi še nekaterih stolpov.⁸⁷⁹ Nekaj stolpov so patriarhu dotlej odtujili vitezi in jih prodali grofom Celjskim.⁸⁸⁰ Habsburžani so Zgornji grad zastavljali; pred letom 1357 ga je imel Hartnid z Weißenegga, zatem Celjani, ki so deželnemu knezu ponudili večjo vsoto (7.000 namesto 6.000 zlatnikov). Leta 1374 je grad kot zastavo za poročne prejemke prejela žena grofa Hermana I. Katarina, ki ga je že kot vdova leta 1387 podarila sinu Hermanu II. in nečaku Viljemu.⁸⁸¹

Istočasno je patriarhom spolzel iz rok tudi Spodnji grad. Tudi tega so po smrti vojvode Ulrika III. leta 1269 in vse do 40. let 14. stoletja upravljali gradiščani po grajskem fevdnem pravu. Fevdi in bivališča gradiščanov so sčasoma dobili elemente dednosti. Po izbruhu vojne med patriarhom in Goriškimi so Spodnji grad zasedli grofje in ga imeli do okoli leta 1344. Leta 1346 je patriarh Bertrand podelil glavarstvo in gastaldijo, sodišče in dohodke Herbardu s Snežnika.⁸⁸² Zatem so Spodnji grad spet zasedli Goriški in uspelo jim ga je daljši čas obdržati. Nato ga je spet dobil Oglej, toda že pred letom 1360 so ga imeli Celjski, za njimi Habsburžani, leta 1382 pa je ostal Goriškim, ki so posest in grad podeljevali v fevd.⁸⁸³ Goriška uprava je organizirala vipavsko posest v poseben urad, podrejen goriškemu vicedomu.⁸⁸⁴ Sodeč po višini zastavnih vsot za oba gradova pa sodim, da je bil Zgornji že v poznem srednjem veku še vedno bistveno uglednejši pa tudi pripadajoča posest je bila obsežnejša.⁸⁸⁵

celjski uradnik Tomaž Jugelber (GZL IX/42). Gl. KOS, Primorski urbarji, 61–63.

⁸⁷⁷ Za Greifenfelške in njihove viteze gl.: *Acta sunt autem hec Wippach in domo Engilscaleti militis mei* (GZS 5, št. 644); *Chunradus filius condam Verganti de Vipacho habitatori domini Dietmarii de Grifenuels* (ABV, št. 63), *dominus Henricus morans in Vipaco, filius domini Dyetmari de Grifimuels* (ABV, št. 257). O položaju vitezov govori tudi besedilo o sporu glede pripadnosti med Ditmarjem z Greifenfelsa in dvema vitezoma: *Ditmar petebat eos tanquam suos servos dicens quod pater eorum fuerat suus servus*, brata sta odgovorila *quod erant ecclesie Aquilegensis cum mater eorum esset libera et ad hodiernum diem datum esset terminum ...* (ABV, št. 417). Gl. TEA, št. 937, 254. Na teh seliščih so se omenjali: pred letom 1286 Hartvik, po letu 1286 Henrik, sin Vorcina z Greifenfelsa (TEA, št. 406), rod viteza Rawina od druge polovice 13. stoletja (TEA, št. 998), goriški vitez Pankrac in njegovi bratje leta 1299 (TEA, št. 265), Volker leta 1300 (TEA, št. 274), Gotfrid leta 1300 (TEA, št. 282), Simon Ruod in Rudiger leta 1329 (ABV, št. 605) itd. Za Spanheime gl. MDC IV, št. 2761. Gl. še zapise v TEA in FRA 35.

⁸⁷⁸ HHSStA AUR 1316 VIII 18. Ljubljana; BIANCHI I, št. 219; TLA, Parteiakten I, 35, fol. 45: 1340 III 15. HAUPTMANN, Erläuterungen, 436.

⁸⁷⁹ Prodaja: HHSStA AUR 1342 III 18. Dunaj. Podelitev grajskih fevdov še leta 1367 (TEA, št. 1240) in 1387, ko se je Hansel iz Vipave odpovedal vsem oglejskim fevdom v korist Celjskih grofov (ARS ZL 1387 X 10.). Gl. KOS, Primorski urbarji, 53–55; ŠUMRADA, Šteberk, 50.

⁸⁸⁰ Leta 1346 je Hertel Krautberger prodal stolp pri Spodnjem gradu, ki ga je pred tem kupil od Nikolaja Langpeina (ARS ZL 1346 IX 8. Celje). Isti stolp so Celjani podelili pred letom 1387 Šteberskim, zatem pa Hanslu iz Vipave v pravi fevd (ARS ZL 1387 X 10.). V bistvu je bil oglejski fevd.

⁸⁸¹ JAKIČ, Gradovi, 362.

⁸⁸² Leta 1338 je prejel grajske fevde *in castro inferiori de Vipaco* Kolon s Šteberka, ki jih je imel pred tem Almerik iz Vipave. Po Kolonovi smrti leta 1342 so vse pravice prešle na sorodnika Hansa s Šteberka (ŠUMRADA, Šteberk, 49). Almerik se je skupaj z nekim Rugerjem omenjal leta 1335 kot *aus der andern vest ze Wippach*, kar je pomenilo Spodnji grad, saj sta oba takrat pričala na Zgornjem gradu (WIESSNER, Osterwitz, št. 128). Gl. OTOREPEC, Snežnik, 35; HAUPTMANN, Erläuterungen, 435.

⁸⁸³ HAUPTMANN, Erläuterungen, 435–436; KOS, Primorski urbarji, 53–55.

⁸⁸⁴ KOS, Primorski urbarji, 58. Glede Celjanov gl. ARS ZL 1360 IX 21. Celje.

⁸⁸⁵ Za Zgornji grad 7.000 zlatnikov (približno 1750 mark srebra), za Spodnji grad 250 mark beneških šilingov (približno 75

Grad *Višnja gora* (*Weichselberg*) je bil sedež grofov Višnjegorskih, ki so izhajali iz rodu Askvina, grofice Heme in grofov s Plaina, po katerih so podedovali obsežno alodialno posest na Dolenjskem. V 12. stoletju je bil njegov gospodar grof Majnhalm Višnjegorski (1132–1165), brat štajerskih gospodov Prisov in Plainov. S sinom Albrehtom (1177–1209) sta premaknila kranjsko mejo daleč proti vzhodu. Višnjegorski grad z mogočnim bergfridom in (v 14. stoletju razširjenim) palacijem⁸⁸⁶ nad istoimenskim naseljem je stal že pred letom 1152, ko se je Majnhalm po njem prvič imenoval – verjetno že v začetku 12. ali celo konec 11. stoletja. Po letu 1200 je Albreht od zadnjih sorodnikov Prisov prevzel Prežek, leta 1209 pa je od njega prevzela vso posest hči Sofija. Ta je posest prinesla za doto grofu Henriku Andeškemu. Ni pa jasno, zakaj ni dedoval grof Engelbreht Višnjegorski, ki se je omenjal leta 1213. Morda je bil nezakonski ali drugače nesposoben za prevzem dediščine.⁸⁸⁷ Že v tem obdobju so se po gradu imenovali tudi ministeriali. Ugled grofov je dvigoval tudi njihovega, saj so pričali pri mnogih poslih.⁸⁸⁸ Nato pa šele leta 1207 spet naletimo na osebo (Harlung), ki se je imenovala po Višnji gori.⁸⁸⁹

Večji del višnjegorsko-andeške dediščine je s poroko s hčerjo meranskega vojvode Ota, Agnes, po letu 1230 dobil štajerski vojvoda Friderik II. in jo obdržal do smrti leta 1246.⁸⁹⁰ Z vdovo se je takoj poročil koroški vojvoda Ulrik Spanheimski in zasedel posest. Z drugim pretendentom na višnjegorsko-andeško dediščino, z oglejskim patriarhom Bertoldom, se je poravnal leta 1250. Bertold mu je predal zahtevane gradove, vključno z Višnjo goro, ki jo je imel do leta 1251 zasedeno državni vikar grof Majnhard Goriški.⁸⁹¹ Grad je ostal spanheimski in v gradiščanski upravi. Vojvoda Filip gradu v testamentu leta 1279 sicer ni navedel med svojimi gradovi, je pa bil zapisan v popisu posesti koroškega vojvode leta 1311.⁸⁹² Po pogodbi med koroškima vojvodo Henrikom in Otom z grofom Henrikom Goriškim iz leta 1308 je posestništvo v Višnji gori postalo dvojno: Grof Henrik je odstopil grad Otu, v zastavi za 1.000 mark srebra pa obdržal polovico mitnine in tisti del deželskega sodišča, ki ni zajemal Otove posesti. Zastava je ostala trajna, saj je bila posest leta 1342 naštetja med tisto, ki so jo grofje Goriški delili in je pripadla grofu Albertu IV.⁸⁹³ Za goriško oblast do tega obdobja govore gradiščani, ki so pretežno izhajali iz vrst Auerspergov. Prvi znani gradiščan je bil Kuno med letoma 1297 in 1304,⁸⁹⁴ nato Majnhalm in sin Herbard leta 1324, ki sta bila Auersperga in

mark srebra) (ARS ZL 1357 VII 30. Dunaj; ARS ZL 1360 IX 21. Celje). O gospodstvu gl. tudi BIZJAK, Ratio, passim.

⁸⁸⁶ JAKIČ, Gradovi, 364–365.

⁸⁸⁷ HAUPTMANN, Višnjegorski, 215 sl. GZS 4, št. 312, 336; GZS 5, št. 209.

⁸⁸⁸ Brata Rudiger in Winther leta 1152 (GZS 4, št. 312), Rudiger še med letoma 1154 in 1158 (GZS 4, št. 331, 342, 358, 373). Šlo je za prednika rodbine, ki je pozneje posedovala Čretež, Prežek, Kronovo, Hohenau idr. (gl. Čretež, Prežek, Hohenau). HAUPTMANN, Erläuterungen, 397; KOMAC, Kranjska, 132 sl.

⁸⁸⁹ GZS 5, št. 126.

⁸⁹⁰ HAUPTMANN, Erläuterungen, 412; GZS 5, XLIV.

⁸⁹¹ MDC IV, št. 2441; HAUPTMANN, Erläuterungen, 420.

⁸⁹² MDC V, št. 392; DOPSCH, Verzeichnis, 461.

⁸⁹³ MDC VII, št. 481; MDC X, št. 161.

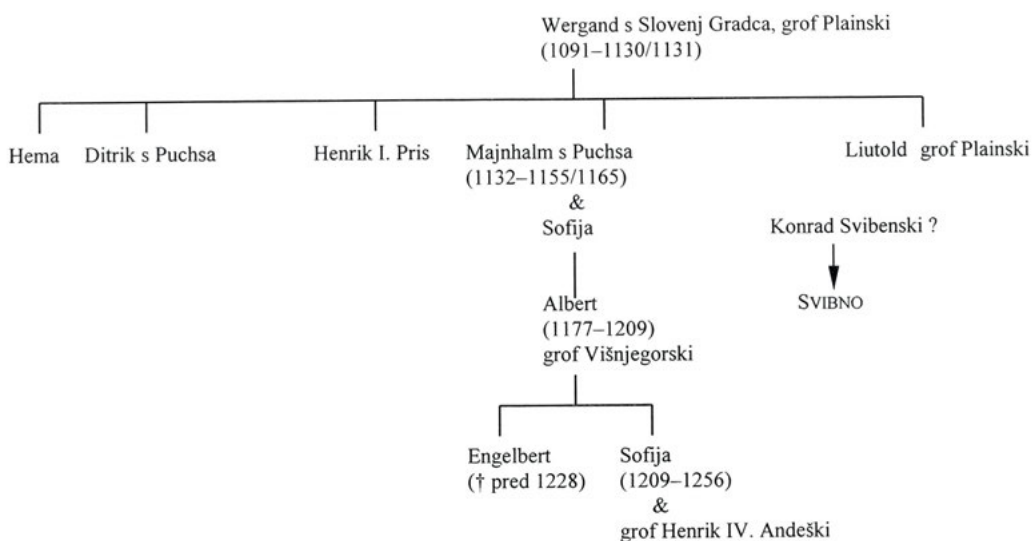
⁸⁹⁴ ARS ZL 1297 I 5.; ARS DA 5a: 1304. Že leta 1284 se je imenoval po Višnji gori (gradu ali trgu?) neki Viljem, ki je bil

(verjetno) višnjegorska gradiščana. Takrat je živel tudi neki Rudel, Seizerjev sin (do okoli leta 1356) in svak Majnharda z Rožeka (Gradaca), prav tako Auersperg in goriški vitez,⁸⁹⁵

Sredi 14. stoletja so si Habsburžani podredili grad (in gospostvo?) in ga zastavljali za usluge zaveznikom.⁸⁹⁶ Po njem (ali kraju) se je v 14. stoletju imenovalo še nekaj plemiških oseb.⁸⁹⁷ Morda so bili gradiščani, sodniki, upravitelji ali le trški prebivalci. Grad so še pred letom 1386 dobili grofje Celjski, ki pa so ga tega leta prodali grofom Ortenburškim. Najkasneje leta 1420 je Višnja gora spet postala celjska posest.⁸⁹⁸ Prvotno grajsko poslopje je v poznem srednjem veku zamenjalo razkošnejše, ki je bilo še vedno različne stolpaste oblike.⁸⁹⁹

V marginalnem trgu, kot je bila Višnja Gora, se sloj plemenitih meščanov ni razvil. Še največji ugled, ki seveda ni bil deden, so imeli trški sodniki: *Otto iudex de Weixelberg*, omenjen leta 1294, najbrž ni bil trški, marveč deželški sodnik, ki je obvladoval tudi trško sodstvo.⁹⁰⁰

Genealoška preglednica 43: VIŠNJA GORA

Prebivalci in grad *Waldenberg* nad cesto nad vasjo Lipnica so bili od zgraditve naprej podložni grofom Ortenburškim (gl. grad Kamen). Grad je bil eden izmed najpomembnejših ortenburških centrov na Gorenjskem in je stal že vsaj konec 12. stoletja. O njegovi pomembnosti se lahko prepričamo iz arheoloških rekonstrukcij, saj je šlo že v 13. stoletju za velik in solidno utrjen grad palacijske oblike (velika klinasto izoblikovana stavba) in (vsaj) dvodelne (bivanjske) zasnove z gotskim obzidjem.⁹⁰¹ Temu primeren ugled so uživali ortenburški ministeriali, ki so se omenjali od leta 1228, ko so z gospodovim dovoljenjem že posegali po posesti na Koroškem (Friderik

morda gradiščan (GREBENC, št. 87).

⁸⁹⁵ GREBENC, št. 146, 193; ASt LP 1324 III 24. ABV, št. 1186.

⁸⁹⁶ Leta 1365 Ptujskim za udeležbo v vojni proti Bavarski za tirolsko dediščino (ARS ZL 1365 XII 13. Dunaj).

⁸⁹⁷ Valvasor je poznal še Viljema (1284), Rudolfa (1345), Heinzla (1406), ki naj bi bili vazali (VALVASOR, XI, 629). Razen (pogojno) Viljema so dokumentirani z listinami.

⁸⁹⁸ MHK 21 (1866), 26. CKr, 63. O gospostvu: BIZJAK, Ratio, passim.

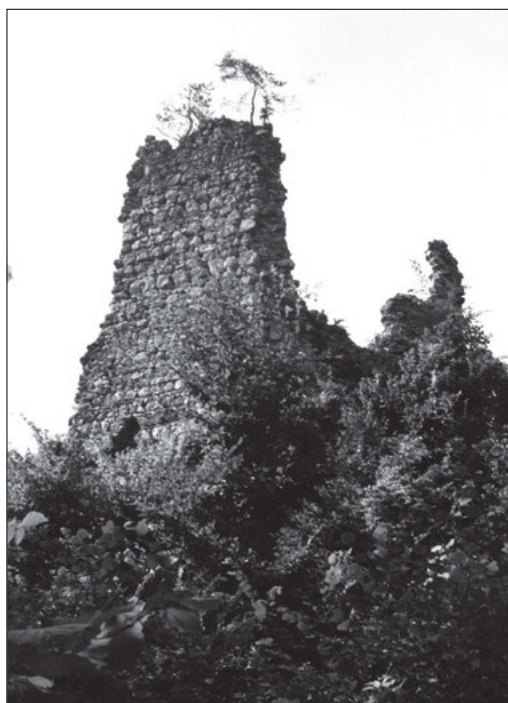
⁸⁹⁹ KOMELJ, Dolenjska, 68.

⁹⁰⁰ OTOREPEC, Pečati, 123; GOLEC, Družba, 22–24, 110–112.

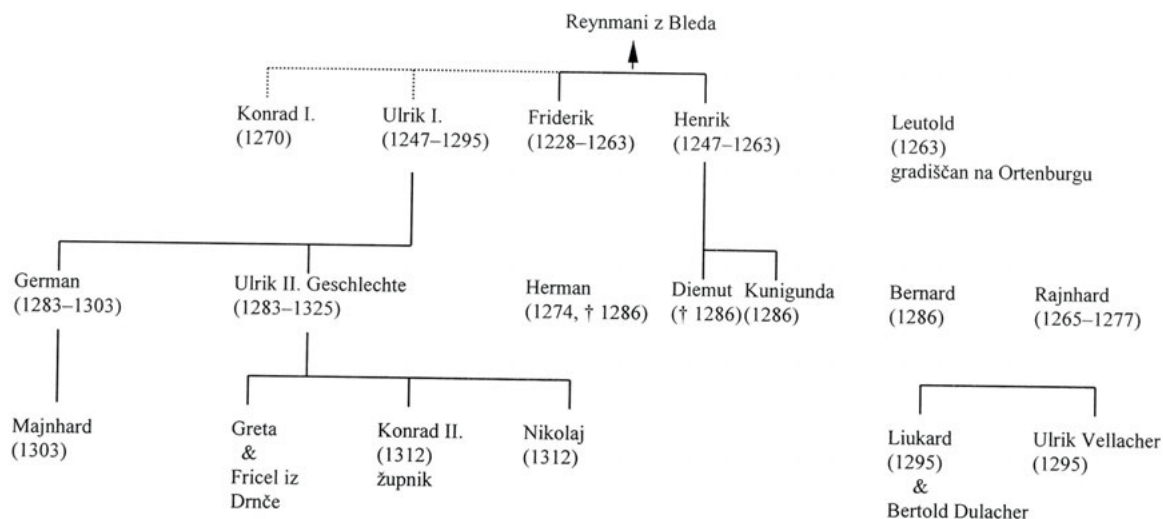
⁹⁰¹ STOPAR, Stavbe 6, 155–156; JAKIČ, Gradovi, 378; KOMELJ, Gorenjska, 19; ŽONTAR – ZUPANČIČ, Gorenjska, 30. Leta 1390 je bil neki notarski instrument izdan *in stubella consiliaria minori castri Waldenwerd de plebe Radmansdorff* (1390 XI

med letoma 1228 in 1239).⁹⁰² Imeli so zanimiv grb, ki je ohranjen le na pečatu na listini Ulrika II. Geschlechtheja (1312), kajti Waldenberški so le redko (so)pečatili listine. Gre za razcepljen ščit, desna polovica je prazna, v levi sta dve prečki. Podoben je grbu blejskih Reynmanov, kar priča o skupnem izvoru (gl. pečate št. 57, 58 ter št. 74). To potrjuje tudi njihovo posedovanje briksenških fevdov v okolici Bleda.⁹⁰³ Sredi 13. stoletja je na delu gradu živelo več ministerialnih gradiščanov, morebiti različnih rodov,⁹⁰⁴ ki so po nalogu Ortenburžanov ali brez napadali freisinško gospostvo na jugu (Wartenberg, Okroglo, Stražišče).⁹⁰⁵ Delitev posesti med bratoma Ortenburškima grofoma Friderikom in Henrikom leta 1265 je prvemu prisodila le Waldenberg in posest južno do Sore (tj. na Notranjskem in Dolenjskem) – torej en sam grad, ne upošteva je mestne postojanke v Kranju.⁹⁰⁶

Naslov Waldenberških je bil *dominus, miles*, redko *chnappo*, kar priča o ugledu, saj viteške časti v tem času nižje plemstvo ni dosegalo zlahka.⁹⁰⁷ Ministerialne vezi so Ortenburžani uspeli ohraniti vse do 90. let 13. stoletja, ko so s freisinškim škofom še delili otroke iz mešanih zakonov z loškimi ministeriali.⁹⁰⁸ Waldenberški ministeriali so se v zadnjih desetletjih obstoja so se podredili novemu načinu uprave kot navadni gradiščani, medtem ko je upravo gospostva izvajal uradnik, a ne iz njihovih vrst. Do prve tretjine 14. stoletja pa so izginili iz virov. V 14. stoletju je bil Waldenberg eden od ortenburških urbarialnih

Genealoška preglednica 44: WALDENBERG

12. Waldenberg kot insert v: NŠAL ZL 1467 I 28. Ljubljana).

⁹⁰² GZS 5, št. 489, 522, 711.

⁹⁰³ ARS ZL 1312 VI 29. Bled. Gl. PLETERSKI, Bled, 95 sl.

⁹⁰⁴ Henrik in Friderik leta 1247 in 1263 (URBKr II, št. 141, 320), Rajnhard leta 1265 in 1277 (URBKr II, št. 344; GZL I/3), Herman leta 1274 (MDC V, št. 141), Ulrik II. od leta 1283 (MDC V, št. 560), Ulrik I. in Konrad leta 1270 (FRA 31, št. 290), Bernard leta 1286 (FRA 31, št. 395), German od leta 1283 (MDC V, št. 567) itd.

⁹⁰⁵ URBKr II, št. 320; FRA 31, št. 402.

⁹⁰⁶ MDC IV, št. 2805.

⁹⁰⁷ Gl. prejšnje opombe in GZL I/3.

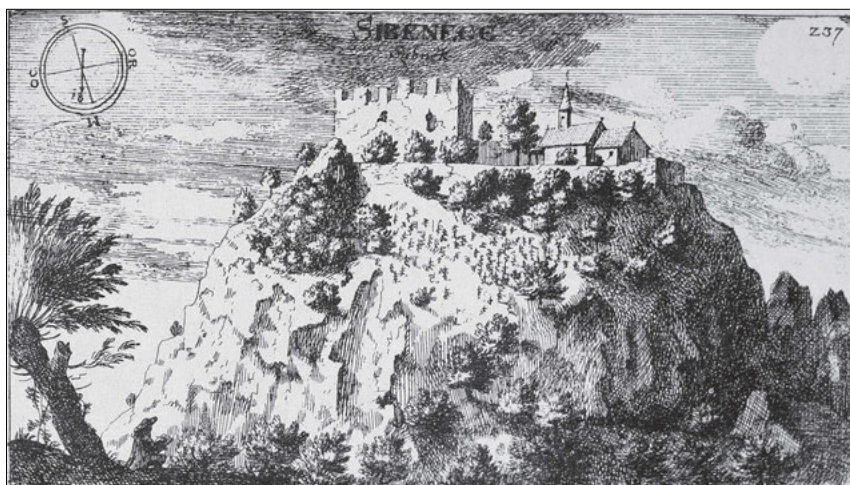

74. Erhard z Bleda – Pudoba
(ARS ZL 1357 VI 15.)

uradov.⁹⁰⁹ Ortenburžani so tako kot drugod zaupali varstvo gradu zamenljivim gradiščanom – uradnikom, ki so prihajali iz gorenjske ortenburške klientele.⁹¹⁰ Skupno sobivanje vsaj dveh tako pomembnih uradnikov na gradu je dajalo Waldenbergu velik pomen, zlasti pri nadzoru trga Radovljica in lipniškega gospodstva. Takšno upravo Waldenberga so ohranili tudi ortenburški dediči grofje Celjski po letu 1420.⁹¹¹

Grad **Žebnik** (*Siebeneck*) je delil politično-posestno in deželno usodo bližnjih gradov Svibno in Radeče. Stal je na hribu nad dolino Sopote pri Radečah in v okviru posesti rodu grofice Heme Breško-Seliške. Po njeni smrti leta 1045 so imeli ozemlje Žebnika po mnenju J. Curka grofje Vovbrški oz. njihova stranska veja s Hohenwarta. Verjetneje pa je, da so območje po Heminih sorodnikih dobili Spanheimi (do 1148), nato Otakarji (1148–1192) in Babenberžani (1192–1246) (gl. grad Svibno).⁹¹² Po mnenju kastelologov se Žebnik ni razvil iz sicer prevladujoče stolpaste zgradbe, marveč je bila že prvotna grajska zasnova velikopoteznejša.⁹¹³ Menjavanje gospodov se je odražalo tudi v pripadnosti prvih prebivalcev gradu, ki jim sledimo od zadnje četrtine pa do konca 12. stoletja. Izrazit otakarski ministerialni odnos je opazen okoli leta 1175, ko je Wolfel pričal skupaj s Konradom s Svibnega, še izraziteje pa leta 1188, ko sta bila brata Oto in Tomaž z Žebnika izrecno označena za vojvodska (otakarska) ministeriala.⁹¹⁴ Ta odnos pa zanika vovbrško lastništvo nad Žebnikom že v 12. stoletju. Pred letom 1267 je Žebnik in še nekatere okoliške gradove upravljal Otokarjev gradiščan Teoderik Stang (iz okolice Deutschlandsberga).

Čeprav za Žebnik v 13. stoletju skorajda ni virov, kaže, da Vovbržani v 13. stoletju niso mogli za daljši in neprekinjen čas uveljaviti svojih zahtev do gradu, ki so temeljile na pravnustvu Agnes po štajerskem vojvodi Leopoldu VI. Po ločitvi od nje ji je leta 1270 bivši mož, kralj Otokar, podelil dohodke

⁹⁰⁸ FRA 31, št. 397.

⁹⁰⁹ Herman z Waldenberga je bil leta 1321: *castaldus dicti domini comitis* (ABV, št. 439). Približno v tistem času (med 1323–1325) pa je bil Herbard iz Podvina in *confinibus Waldenberch officialis infrascripti domini comitis* (ABV, št. 480). Gl. LACKNER, Ortenburg, 191–192.

⁹¹⁰ Med letoma 1372 in 1374 se je omenjal Geiselher s Kamna (ARS ZL 1372 XII 8.; HHStA AUR 1374 VI 1.), med 1379 in 1398 Viljem Lamberger (HHStA AUR 1379 V 9.; ARS ZL 1398 IX 15. Lož), med 1392 in 1405 Nikolaj s Kamna (ARS ZL 1392 XI 7.; NŠAL ZL 1401 IV 21.; ARS ZL 1405 VII 5.) in med 1406 in 1407 Jurij Lamberger (ARS ZL 1406 X 8.; HHStA AUR 1407 III 13. Radovljica).

⁹¹¹ CKr, 62.

⁹¹² CURK, Nastanek, 253–254; HAUPTMANN, Erläuterungen, 394.

⁹¹³ KOMELJ, Dolenjska, 69.

od gospostva in gradu Laško. Po Otokarjevi smrti leta 1278 se je Agnes, tedaj poročena z grofom Ulrikom Vovbrškim, imela kar za lastnico Laškega. Naslednje leto se je sporazumela s kraljem Rudolfom. Za odpoved pravicam do dediščine po Babenberžanih sta z možem prejela 6.000 mark letnih dohodkov, za kar sta dobila v zastavo laško gospostvo in več okoliških gradov, med njimi tudi Žebnik. Toda že Rudolfov sin Albreht si je pred Agnesino smrtjo (1288) prisvojil laško gospostvo. Leta 1286 sta se o gradu pogajala grof Ulrik Vovbrški in vojvoda Albreht, ki ga je leta 1291 tudi odkupil in predal koroškemu vojvodi.⁹¹⁵ V celoti je imel Žebnik v 13. stoletju status babenberške posesti in je bil del laškega urada, saj se je skupaj s še nekaterimi gradovi nenehno omenjal hkrati z Laškim.

Najkasneje do konca 13. stoletja so Žebniški zapustili grad. Laški urad in širše območje so si tedaj kot gospodje Kranjske lastili tudi Tirolsko-Goriški, o čemer govori popis posesti koroškega vojvode Henrika iz leta 1311.⁹¹⁶ Laški urad je vojvoda Henrik še pred letom 1328 dajal v zakup, nekaj okoliških gradov pa dajal v varstvo (*burghut*) najzvestejšim plemičem.⁹¹⁷ Habsburžani so po prevzemu Kranjske že leta 1336 zastavili Žebnik in druge gradove na laškem teritoriju (Laško, Freudenek, Klauzenštajn, Radeče) Frideriku Žovneškemu.⁹¹⁸ Na gradu je takrat živela družina habsburškega, morda še tirolsko-goriškega gradiščana Hermana, ki je leta 1340 novemu posestniku obljubila zvestobo.⁹¹⁹ Njegova družina se kasneje ni več omenjala. Leta 1366 je Celjskim za dosmrtno odškodnino prepustil grad Hans iz Kamnika, ki ga je pred tem imel od Habsburžanov za bivanje (*behausung*).⁹²⁰ Habsburžani so imeli podelitev v resnici le za začasno in so pri menjavah generacij grofom formalno še naprej potrjevali posestništvo Žebnika: še leta 1369 so jim ponovno zastavili Žebnik z varstvom (*burghut*), a so si pridržali pravico odprtega gradu. Žebnik je ostal celjski vse do leta 1456, nadzorovali pa so ga gradiščani.⁹²¹

Žumberk (*Sichelberg*) je nastal po spanheimskem premiku kranjske meje na vzhod do srede 13. stoletja (gl. tudi grad Sicherstein). Stal je globoko v žumberškem pogorju južno od vasi Stari grad, torej vzhodno od najvišjega grebena Gorjancev. Poleg Sichersteina je bil najbolj izpostavljena kranjska obmejna utrdba. Nadzorovali so ga ministerialni gradiščani, tako kot še nekatere druge obmejne spanheimske utrdbe (Gračeno, Kostanjevica). Prvič se je leta 1265 po njem imenoval Engelbero z Žumberka,⁹²² ki je bil identičen z Engelbertom, bratom Ofa, Ota in Ortolf s Kostanjevice. Po Kostanjevici se je imenoval še leta 1249 in 1252.⁹²³ Bil je začetnik žumberške veje plemičev s Kostanjevice in Sichersteina, ki jih je družil podoben grb, tj. spanheimsko rdeče-srebrno šahirano prečko v večih variantah (gl. tudi genealoški

⁹¹⁴ GZS 4, 563, 749, 750.

⁹¹⁵ MDC VI, št. 19; VALVASOR XI, 529; KOROPEC, Laško, 251.

⁹¹⁶ *Diu lantgrafschaft in dem Sewental mit den gerihten und allez daz darzû gehôrt uncz ouf daz ungersch gehôrt ze dem land ze Chernden.* (DOPSCH, Verzeichnis, 461).

⁹¹⁷ Še pred letom 1328 je Peter z Liemberga držal *purchwêet hincz Sybenek und hincz Freudenek und hincz Chlawsenstain* (GZL I/32).

⁹¹⁸ CKL, št. 160, 161. KOROPEC, Laško, 253.

⁹¹⁹ CKL, št. 200.

⁹²⁰ ARS ZL 1366 XI 25.

⁹²¹ ARS ZL 1369 III 20. Dunaj. CKr, 62. Leta 1374 se omenja žebniški gradiščan Ortlin (ABV, št. 1304).

⁹²² URBKr II, št. 355. Že leta 1179 je v listini briksenskega škofa Henrika pričal *Witemarus de Sicherberg*. Listina je bila izdana v Beljaku, večina prič je bila koroških in tirolskih, nekaj pa briksenskih ministerialov z Bleda (GZS 4, št. 617; URBKr I, št. 142). V tem primeru ni šlo za Žumberk, marveč za Sichelburg pri Brunecku na Južnem Tirolskem.

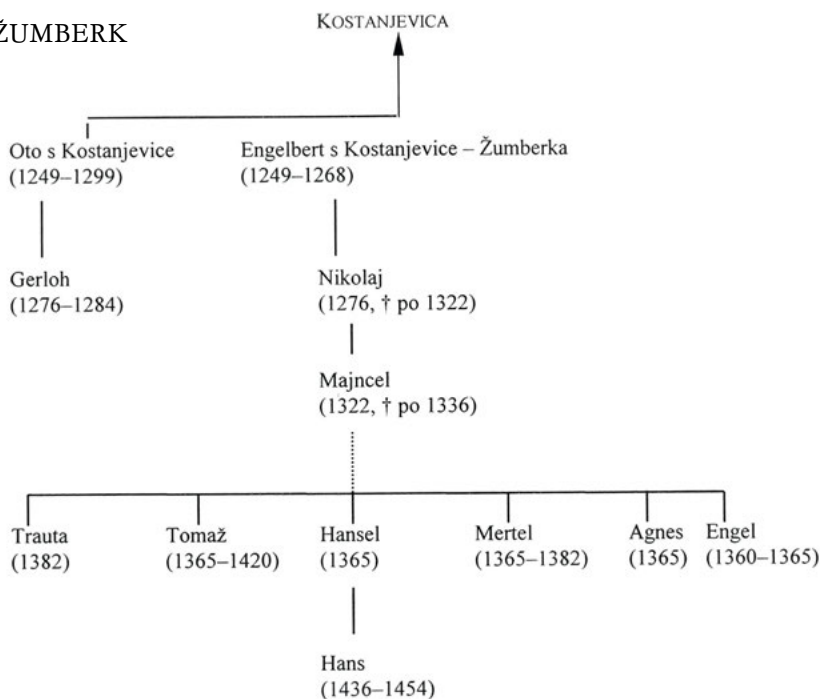
⁹²³ URBKr II, št. 162, 198. Zgolj zaradi osebnih imen celo obstaja možnost, da gre pri teh bratih za neke sorodnike (kognate?) starejših in mlajših Auersperških, pri katerih so poleg treh Engelbertov znani tudi Oto I. (1230–1270), Oto II. (1275–1297), Ortolf I. (1312–1348) in Ortolf II. (1409) (gl. PREINFALK, Turjaški, 86 sl.). To bi bilo možno, saj so tudi mlajši Auersperški v

75. Tomaž z Žumberka
(ARS ZL 1407 VI 3.)

preglednici 18 in 34); gl. pečat št. 75) in poudarjene sorodstvene vezi vse do konca 14. stoletja. Engelbert se je zadnjič omenjal leta 1268.⁹²⁴ Sledil mu je sin (?) Nikolaj, ki je leta 1276 skupaj s sorodniki Ofom in Gerlohom s Kostanjevice ter žumberškim gradiščanom Gerlohom, ki so vsi imeli vojaške dolžnosti in pravice na Žumberku, obljubil zase in za grad zvestobo grofu Majnhardu Tirolsko-Goriškemu, tako »kot že prej koroškemu vojvodi«.⁹²⁵ Gradiščan Gerloh (z Žumberka) se je omenjal še leta 1284.⁹²⁶ Nikolaj, ki se je identificiral z gradom in se imenoval le po njem, je umrl po letu 1322 in zapustil sina Majncila.⁹²⁷ Do tedaj je ukinil pravice Kostanjeviških do gradu in gospostva, ki ga še v prvih desetletjih 14. stoletja niso upravljali Žumberški,

Genealoška preglednica 45: ŽUMBERK

drugi polovici 13. stoletja sodili med spanheimske viteze.

⁹²⁴ AH I, št. 11 (str. 27). Gl. KOMAC, Kostanjeviški, 98 sl.

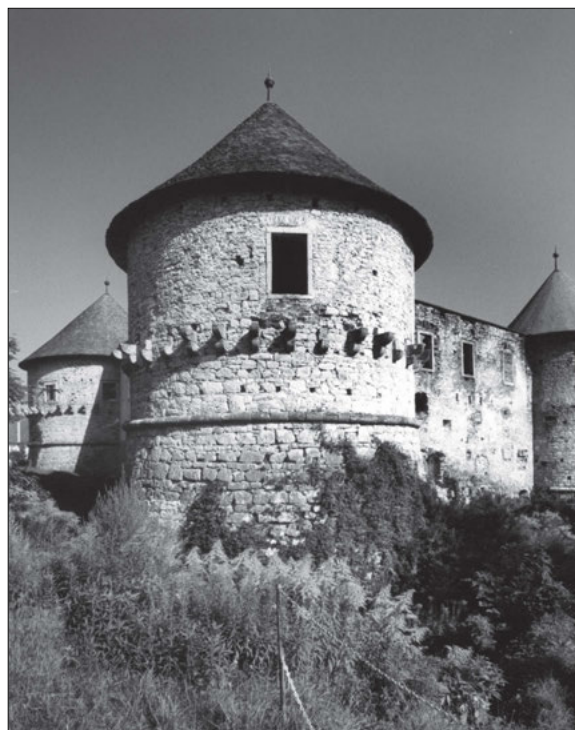
⁹²⁵ MDC V, št. 233. F. Šumi je uvrstil listino pod leto 1285 (AH I, št. 20, str. 47). Tudi popis posesti koroških vojvod na Kranjskem vsebuje Žumberk in njegove posestnike (DOPPSCH, Verzeichniss, 461).

⁹²⁶ ARS DA 2a–3a: 1284 III 25.

marveč je bilo podeljevano v zastavo, leta 1308 npr. hrvaškim Babonićem.⁹²⁸ Po Majncilovi smrti (po letu 1336)⁹²⁹ so dedovali otroci Tomaž (eno od tradicionalnih imen Kostanjeviških v 13. stoletju!), Hansel, Mertel, Trauta in Agnes. Vodja je bil Tomaž, ki je živel še po letu 1420.⁹³⁰

V 14. stoletju se je spremenil status posesti in gradu: gradiščanstvo se je spremenilo v deželnoknežji fevd, nadzor pa so Žumberški prevzeli nad celotnim gospostvom, kolikor ga niso odtujili na račun pobožnih ustanov. V tem času so bili Žumberški ena zadnjih starih kranjskih rodbin, leta 1422 uvrščena tudi na seznam 36 deželanskih rodbin. Izumrli so nekaj pred letom 1498, ko je gospostvo že bilo komorno. Še pred tem pa so nekateri člani gospodarsko tako opešali, da so prišli pod vpliv grofov Celjskih. Svoje so opravili tudi turški vpadi, zato je moral leta 1478 cesar Friderik III. imenovati (prisilnega) oskrbnika gospostva in gradu kot pomoč Nikolaju II. Žumberškemu. Od leta 1543 je žumberško gospostvo postalo rezervat Uskokov, grad pa sedež njihovega glavarja.⁹³¹

Grad **Žužemberk** (*Seisenberg*) nad Krko je na ozemlju šumberškega gospostva zgradil goriški ministerial Oto pred letom 1246 (prva omemba). Bil je poročen s hčerjo Henrika s Pazina (Lupoglave). S tem so Pazinčani oz. Lupoglavčani prišli do gradu, kar potrjuje vest, da je leta 1295 Henrikov sin Heinzlin z Lupoglave prodal grad grofu Albertu Goriškemu, ne da bi se omenjal kakršenkoli vazalni ali gradiščanski odnos.⁹³² Z nakupom so Goriški popolnili zbir gradov v svojem delu dolenske Marke. Grad, v prvem obdobju (morda že konec 12. ali v začetku 13. stoletja) bolj podoben obzidanemu stolpu kot kasnejšemu velikemu renesančnemu grajskemu kompleksu,⁹³³ so grofje po običaju podeljevali v gradiščanstvo po grajskem fevdnem pravu, zato se ni na njem nihče ustalil.⁹³⁴ Žužemberk pa je že kmalu po zgraditvi postal sedež deželskega sodišča, ki je prevzelo naloge šumberškega in ga je upravljal poseben sodnik.⁹³⁵ Žužemberk je do leta 1374 ostal goriški, zatem pa so ga do leta 1456 posedovali grofje Celjski in za njimi deželni knezi Habsburžani, ki so ga podeljevali v zastavo.⁹³⁶

⁹²⁷ ARS ZL 1322 V 25. Kostanjevica.

⁹²⁸ ... *urboram integram in Sicherberg* ... (GZM II/120).

⁹²⁹ ARS DA 9a: 1336 VIII 5. Sicherstein.

⁹³⁰ KOMATAR 19, št. 157; ARS ZL 1382 XII 21.; KOMATAR 19, št. 239; GZL IX/51; ARS ZL 1407 VI 3. Turjak. KOS, Gorjanci, 120.

⁹³¹ KOS, Gorjanci, 121; KOS, Urbarji, 41.

⁹³² ŠTIH, Gorica, 146–147; HAUPTMANN, Erläuterungen, 399; KOS, Topografija 2, 775. HHStA AUR 1295 V 13. Gorica.

⁹³³ STOPAR, Stavbe 11–12, 330; JAKIČ, Gradovi, 394.

⁹³⁴ KOMELJ, Dolenska, 84. Med letoma 1311 in 1333 se je po Žužemberku imenoval neki Jakel Steyrer, med 1311 in 1313 pa Valhun (KOMATAR 18, št. 22; ASt LP 1317 IV 24.; ARS ZL 1317 V 5. Žužemberk; ASt LP 1329 IV 24. Stična; ASt LP 1329 VI 1. Stična; ASt LP 1333 VIII 10.). Leta 1337 je gradiščanstvo in gosposkiško upravo prejel v zastavo Herbard Auersperški (KOMATAR 18, št. 56).

⁹³⁵ Leta 1324 se je omenjalo sodišče (KOMATAR 18, št. 37), med letoma 1333 in 1350 pa tudi deželski sodnik Majnhard in njegov brat Herrand (ARS ZL 1333 II 7.; KOMATAR 18, št. 83). Glede na imeni je morda šlo za Auersperga. Gl. HAUPTMANN, Erläuterungen, 472–473.

⁹³⁶ ARS ZL 1353 IV 6. Žužemberk. ŠTIH, Gorica, 148; SMOLE, Graščine, 577; CKr, 62.; GOLEC, Družba, 20–21.

SLOVENSKA ŠTAJERSKA IN SLOVENSKA KOROŠKA

Grad *Anderburg* nad vasjo Podgrad pri Šentjurju je stal na sklenjeni posesti, ki jo je leta 1025 kralj Konrad II. daroval grofu Viljemu II., možu grofice Heme Breško-Seliške. Vso to alodialno posest je po njegovi smrti Hema leta 1043 poklonila krškemu benediktinskemu samostanu, čigar posest je postala leta 1072 osnovna posest novoustanovljene krške škofije.¹ Grad tedaj še ni bilo, saj ga darovnica (kakor tudi ne vseh drugih kasneje zgrajenih gradov na darovani krški posesti) ni omenjala.² Ker pa je bil Anderburg po nastanku mlajši glede na Prežin, Ploštanj in Rifnik, se je to odražalo tudi v imenu gradu (*ander-burg*).

Krški škofje so grad v začetku upravljali z ministeriali, ki so se prvič omenjali leta 1247 (s tem posredno tudi grad), ko je Herman z bližnjega Ploštanja z njihovo pomočjo vrnil gornjegrajskemu samostanu neki fevd (gl. genealoško preglednico 63). Omenjala sta se »Leopold, vitez z Anderburga« (traditor fevda) in Sigmar.³ Prvi je bil identičen z Leopoldom s Ploštanja, drugi s Sigmarjem Žamerškim, oba pa sta bila bližnja sorodnika. Anderburg je bil torej morda že od samega začetka v rokah pripadnikov ozkega rodbinskega kroga tistih domačih ministerialov, ki so imeli tako Ploštanj kot tudi Žamerk. Ministerialne vezi, ki so jih podrejale fevdnemu gospodu, so bile v 13. stoletju že močno razrahljane. Pred letom 1276 je grad menda protipravno zasedal Seifrid z Gallenberga (iz Mekinj). Kralj Otokar Češki pa je tega leta potrdil razsodbo deželnega glavarja, škofa Bruna iz Olomouca, ki je škofu vračala vse pravice do gradu.⁴ Škofija je uspela obdržati grad, vendar je spremenila upravo. Poslej so ga upravljali zamenljivi gradiščani iz vrst krškega viteštva,

¹ UBS^t I, št. 43. HAUPTMANN, Višnjegorski, 231; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 228; PIRCHEGGER, Gurk, 5–6, 12.

² HAUPTMANN, Višnjegorski, 223; PIRCHEGGER, Gurk, 13.

³ UBS^t III, št. 17. Gl. PIRCHEGGER, Gurk, 12; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 228.

⁴ UBS^t IV, št. 587. Gl. PIRCHEGGER, Gurk, 12–13.

gospostvo in trg Šentjur pa uradniki.⁵ Grad in gospostvo sta se zdela krškim škofom tako pomembna, da ju niso podelili v fevd; niti Celjskim grofom, ki so do konca 14. stoletja prejeli večino krških fevdov. Drobnoposest okoli Anderburga pa so škofje podeljevali različnim vitezom, medtem ko je imel grad po kronistu Celjske kronike v prvi polovici 15. stoletja celjski vitez Jošt s Helfenberga. Posestni tujek znotraj njihovih posestev je grofe pri teritorializaciji tako motil, da so grad okoli leta 1439 med boji z deželnim knezom porušili.⁶ Škofija je obdržala gospostvo, ki ga je menda poslej obvladovala iz trga Šentjur, grad pa je bil kasneje spet pozidan.⁷

Območje *Bizeljskega* (*Wisell*), znotraj 30 kraljevskih hub med Savo, Savinjo in Sotlo, je leta 1016 daroval cesar Henrik II. grofu Viljemu II. Breško-Seliškemu. Darovano je tako kot Anderburg idr. prešlo v roke krške škofije.⁸ Kot dominikalna protiutež bližnjemu fevdnemu Kunšperku se je v 13. stoletju nad Bizeljsko vasjo razvil grad na vzpetini v obliki kastelnega gradu kot upravni sedež škofijske posesti, ki je bila pomembna predvsem zaradi vinogradništva idr. posesti, pa tudi kot sedež deželskega sodišča.⁹ Gospostvo Bizeljsko se je prvič omenjalo leta 1251, ko se je krški škof tod sporazumel s Ptujskimi gospodi, poleg pa so bili ugledni štajerski in koroški plemiči.¹⁰ Med njimi pa ni bilo nobenega prebivalca Bizeljskega. Šele v listini, ki jo je leta 1278 izdal Leopold Žovneški, je kot priča nastopal Eberhard z Bizeljskega.¹¹ V drugi listini iz naslednjega leta se je odkrila Eberhardova gradiščanska služba.¹² Eberhard je do leta 1297 pričal še v treh listinah na

⁵ Leta 1339 *Mert der Mōtniczzer burggraf ze Anderburch, Nyclaw amman daselbst* (MDC X, št. 108). Metniški je bil gradiščan brez gradu, ki so mu ga leta 1302 zaradi cestnega roparstva podrli Habsburžani po dogovoru z gospodom, krškim škofom (HANDBUCH, 272).

⁶ CKr, 25. H. Pirchegger v svojih dveh razpravah ni omenjal helfenberškega vazalstva za grad. O gospostvu gl. BIZJAK, Ratio, passim.

⁷ PIRCHEGGER, Gurk, 13; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 228. I. Stopar je dvomil v Pircheggerjevo mnenje, da grad ni bil več pozidan in navedel argumente za ponovno zidavo (STOPAR, Gradovi, 19). Gl. še JAKIČ, Gradovi, 48–49.

⁸ PIRCHEGGER, Gurk, 5, 18.

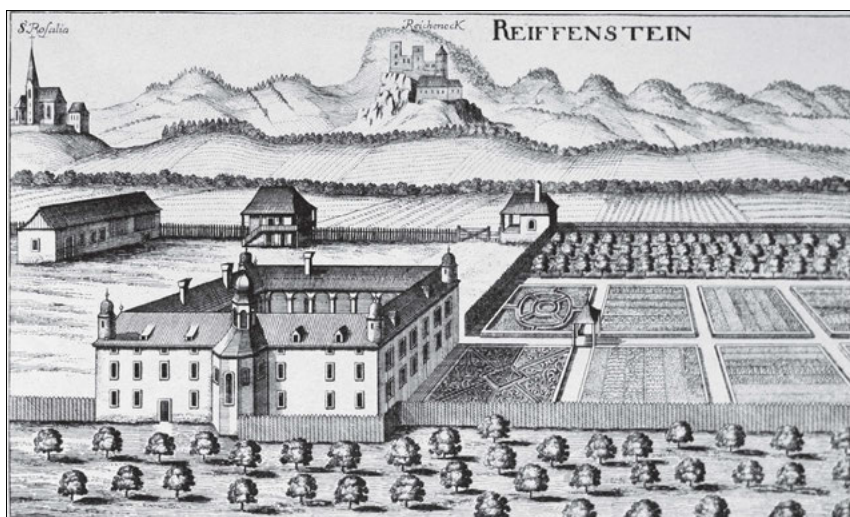
⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 240. I. Stopar je menil, da naj bi grad nastal šele po letu 1278, medtem ko naj bi se omembi iz leta 1251 in 1278 nanašali na dvor (STOPAR, Gradovi, 30; isti, Stavbe 5, 10). Toda že leta 1279 se je omenjal gradiščan, ki gotovo ni varoval samo dvora. Gl. spodnje opombe in besedilo.

¹⁰ UBST III, št. 97. O gospostvu gl. BIZJAK, Ratio, passim.

¹¹ CKL, št. 48.

vedno uglednejših pozicijah, vendar nikoli več kot gradiščan,¹³ čeprav je to ostal do okoli leta 1300. Tega leta sta se v listini, izdani na Bizeljskem, omenjala dva druga bizeljska gradiščana.¹⁴ Gradiščanski način, v 14. stoletju morda po grajskem fevdnem pravu, kasneje pa kot grajsko oskrbnitvo, so krški škofje obdržali skozi ves srednji vek.¹⁵

V historiografiji sta se doslej uveljavili dve hipotezi o gradu *Blagovna* (*Reifenstein*) severovzhodno od Šentjurja. Prva je Pircheggerjeva, po kateri naj bi bila pristava Blagovna povzdignjena v plemiški sedež šele v začetku 17. stoletja in bi se takrat preimenovala v Reifenstein. Reifenstein, ki se omenja v 13. stoletju kot posest avstrijskih vojvod, pa naj bi bil na Dolenjskem. Graščinska posest naj bi deloma izvirala tudi iz anderburških fevdov.¹⁶ Tej tezi sta se priključila I. Stopar in pozneje A. Komac.¹⁷ Ideja je vabljiva, še posebej, ker se je novoveško zemljiško gospostvo Blagovne razvilo na delu ozemlja, ki ga je dobila krška škofija od Heminega rodu (gl. Anderburg). Problem te hipoteze pa je vprašanje, kje naj bi tak grad na Dolenjskem stal, in zakaj se sicer nikoli ni omenjal v zvezi s tamkajšnjo grajsko-politično topografijo. Druga hipoteza je Hauptmannova: po njej naj bi grad na alodialni posesti zgradili že Askvinci, torej bi moral stati že v 11., najkasneje v začetku 12. stoletja. Ime naj bi bilo paralela askvinskega gradu Reifenstein pri Judenburgu tako kot npr. dolenjski Šumberk po Schönbergu v zgornji dolini Mure. To bi bilo tudi v skladu s karto razširjenosti posesti rodu grofice Heme, katere severni, koroški in južni del v Marki z gradovoma Vojnik in Reifenstein povezuje prav darovana posest iz leta 1025.¹⁸ Istega mnenja sta bila Franc in Milko Kos.¹⁹ Ta hipoteza pa ne daje odgovora, kaj naj bi bilo z gradom in gospostvom kasneje, tj. med 12. in 16. stoletjem.

¹² Eberhardus castellanus de Vizel (MDC V, št. 399).

¹³ MDC VI, št. 61, 107; GZM II/82. Gl. KOROPEC, Bizeljsko, 27.

¹⁴ Leupoldus et Chunradus purchravii in Visel (MDC VII, št. 48).

¹⁵ I. Stopar (Gradovi, 29) je menil, da so po izumrtju bizeljskih vitezov na gradu »gospodarili razni gradniki«, med njimi je naštel nekaj oseb od začetka 15. stoletja dalje in citiral H. Pircheggerja, čeprav je ta za iste osebe pisal le, da so prejemale krške fevde (v okolici), ne pa gradu in gospostva (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 240). J. Koropec je navedel kot gradiščana za leto 1381 Jakoba Speranza (KOROPEC, Bizeljsko, 28). Za gradiščane gl. še JAKIČ, Gradovi, 55.

¹⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 228–229.

¹⁷ STOPAR, Gradovi, 31–32; KOMAC, Kranjska, 277–278.

¹⁸ HAUPTMANN, Višnjegorski, 223, dva zemljevida na straneh 216 (na str. 217 je legenda) ter med stranema 232 in 233.

¹⁹ GZS 4 in 5.

Oglejmo si nekaj dejstev.

Prvič se je Reifenstein omenjal v imenu vitezov Ulrika in Henrika, ki sta se leta 1163 nahajala v spremstvu oglejskega patriarha Ulrika na Škrljevem na Dolenjskem.²⁰ Leta 1223 je grof Henrik Andeški izstavil listino za samostan v Diessnu *apud Rifenstein*. Med številnimi kranjskimi in nekaterimi bavarskimi andeškimi ministeriali so bili tudi Ulrik in njegova sinova Henrik in Ditmar z Reifensteina.²¹ Glede na tradicijo osebnih imen je šlo za isti rod, Ulrik pa je bil bodisi sin ali vnuk Ulrika ali Henrika iz leta 1163. V skoraj enaki družbi se je nahajal že omenjeni Henrik sam leta 1226 v Čedadu.²² Ker je Henrik Andeški priženil večino posesti grofov Višnjegorskih, ki pa so bili potomci Askvinov, je šlo očitno za višnjegorske ministeriale. To potrjuje tudi popis babenberških dohodkov na Kranjskem iz okoli leta 1232, kjer je med Višnjo goro in Gutenwerdom omenjen tudi neki Reifenstein. A. Dopsch ga je imel za Blagovno,²³ čeprav ni ta nikoli sodila na Kranjsko. H. Pirchegger ga je v nekem članku na podlagi vrstnega reda (... *Reifenstein, Stein, ...*) postavil nekam med Šentvid in Šentrupert na Dolenjskem,²⁴ kasneje pa je spremenil mnenje (gl. zgoraj). Urbarialna notica pa ima potrditev v listini iz leta 1257, s katero je Agnes Andeška, ki je bila prvič poročena z vojvodo Friderikom Babenberškim in mu je prinesla v zakon obsežno andeško posest (gotovo tudi Reifenstein), v zameno za pokop v stiškem samostanu le-temu podarila *apud Stain et Riffenstain XL mansos*.²⁵ Darovnico je leta 1263 razveljavil njen drugi mož koroški vojvoda Ulrik Spanheimski.²⁶ M. Mikuž je oba kraja postavil v Blagovno oz. Kameno pri Celju,²⁷ medtem ko ju je J. M. Grebenc z dvomom postavljaj na Koroško, čeprav je v isti sapi dodajal, da tam (stiški) samostan ni imel ničesar.²⁸ Omemba Reifensteina v urbarju in listini, najsi je šlo za zgornještajerski ali slovenskoštajerski grad, je razumljiva. Oba sta bila v posesti Andeških oz. prej Višnjegorskih grofov ali drugih askvinskih dedičev (Puchsov). Do 30. let 14. stoletja se je imenovalo po Reifensteinu še nekaj oseb. Sodeč po osebnih imenih (Ditmar), je šlo za isti rod, ki je zatem najbrž izumrl. Kraj pa se je z novim imenom Blagovna pojavil spet šele sredi 15. stoletja.²⁹

Kaj je torej bil Reifenstein – grad Blagovna, nek grad na Dolenjskem pri Trebnjem ali grad Reifenstein na Zgornjem Štajerskem? Vse tri možnosti imajo argumente. Moje mnenje pa se priključuje Hauptmannovi hipotezi, a predvsem le v tem, da je območje poznejšega gradu Blagovna do začetka 11. stoletja sodilo v okvir askvinske posesti, zatem pa prešlo pod krško oblast (gl. Anderburg). Znotraj tega teritorija brez vednosti krških škofov ni nastal noben grad. Novo gospostvo in grad sta se najbrž začela razvijati šele po poružitvi dominantnejšega Anderburga leta 1439. Ne nazadnje se sekundarnost nastanka odraža tudi v neposedovanju deželskega sodišča, ki ga je imel vseskozi starejši Anderburg.³⁰ Reifenstein iz let okoli 1232 in 1257 ter v kasnejših omembah je zato najbrž Reifenstein na Zgornjem Štajerskem. Morebitna srednjeveška slovenskoštajerska ali dolenjska lokalizacija pa bi se morala vsaj enkrat v krških urbarjih, fevdnih pismih itd. – pa se ni nikoli.

²⁰ URBKr I, št. 128.

²¹ URBKr II, št. 43.

²² GZS 5, št. 441.

²³ *De Reiffenstein 30 mr. cum victualibus*. (DOPSCH, Gesamturbare, 51 in op. 5 na isti strani).

²⁴ PIRCHEGGER, Gurk, 13.

²⁵ URBKr II, št. 245.

²⁶ GREBENC, št. 46.

²⁷ MIKUŽ, Stična, 46.

²⁸ GREBENC, št. 46.

²⁹ Leta 1297 in 1300 Ortolf, leta 1318 in 1332 Ditmar (BLAZNIK, Topografija 1, 48).

³⁰ PIRCHEGGER, Gurk, 13.

Borl (*Ankenstein*), na strmi vzpetini nad Dravo, je obvladoval staro cestno povezavo med Ptujem ter Krapino in Zagrebom, ki je tik pod gradom prestopila reko. Za to govori tudi ime, ki je v nemški in madžarski obliki menda pomenilo rečni prehod. Že v rimski dobi pa je na mestu kasnejšega Borla stal kastel.³¹ Borl je bil tedaj obmejna ogrska postojanka in je stal morda že v prvi tretjini 12. stoletja, če že ne prej, ko je še bil na ogrskem ozemlju. Obmejno vojaško-obrambno funkcijo gradu najlepše nakazujejo arhitektonski elementi obrambnega stolpa, ki so zaradi svoje trdnosti in dimenzij unikum na Slovenskem.³² Ko so salzburški ministeriali v 12. in 13. stoletju premaknili mejo proti vzhodu (do Mure), se je znašel na štajerski strani.³³ Grad je bil zato do približno srede 13. stoletja ogrski državni fevd salzburških ministerialov s Ptuja: kot takega ga je menda leta 1255 kralj Bela IV. skupaj s Središčem in Treunom podelil Frideriku Ptujskemu.³⁴ Kronist Otokar iz Gaala pa je za leto 1258 zapisal, da so mimo gradu bežali Ogrji.³⁵ Po ogrskem polomu na Štajerskem leta 1261 so si grad in gospostvo Ogrji skušali podrediti še leta 1291 in 1337, vendar brez uspeha. Ptujski gospodje, ki so Borl držali vse do izumrtja leta 1438, pa gradu niso podredili ne salzburškemu škofu in ne rimskemu kralju. Grad je imel sklenjeno zemljiško gospostvo, sedmo

³¹ ANSI, 315. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 88. O imenu gl. sočasne navedbe v 14. in 15. stoletju v: BLAZNIK, Topografija 1, 53.

³² STOPAR, Gradovi, 37.

³³ Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 61.

³⁴ UBSI III, št. 189, z datacijo leto 1255. Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 88.

³⁵ OTKr 1, v. 5674.

po velikosti na Štajerskem.³⁶ Ptujski na Borlu niso živeli, niti niso osnovali stranske veje s sedežem na njem. Zanje so grad upravljali vitezi. Iz virov pa mi je znan le eden od njih: leta 1323 je v neki listini pričal tudi »Fricel z Borla«.³⁷

Salzburško naselje **Brežice** (*Rann*) se je v virih pojavilo šele leta 1241, a tedaj že kot eno od štirih salzburških središč v Posavju s trgov, kovnico in gradom. Že pred letom 1248 je bil na brežiškem gradu na robu naselja nad Savo sedež urada in že pred letom 1268 sedež deželskega sodišča. Naselje se je razvilo v krajšem obdobju kot novo gospodarsko in upravno središče za mlajše kolonizirano ozemlje ob spodnji Savi. Trg je dobil mestne pravice okoli leta 1322, nato pa še enkrat izrecno leta 1359 z enakimi pravicami kot Ptuj in Lipnica. V 14. stoletju je bila mestna uprava trdno v rokah salzburškega nadškofa in vicedoma iz Lipnice, ki sta postavljala sodnika, niso pa se še omenjali dvanajstija, mestni svet in drugi organi mestne avtonomije.³⁸

Leta 1241 sta se po Brežicah imenovala Ringel in Prehtel. V tem obdobju so imeli ti imeni redki plemiči. V tem primeru je šlo za plemiča z bližnjega gradu Kozje, ki pa je bil krški fevd³⁹ (gl. Kozje). Krški ministeriali so bili torej tedaj v salzburški službi v Brežicah, ne glede na istočasno ministerialno pripadnost povsem drugemu gospodu. Kljub izrazito uradniškemu značaju Brežic, kjer so imeli največjo težo salzburški gradiščani in upravniki,⁴⁰ je

³⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 88, 92–93. Ogrji so leta 1337 utemeljevali svoje pravice do Borla, češ da je *Anchenstayn in partibus Hungarie sito* (StLA AUR 1337 IX 11.).

³⁷ PETTENEGG, št. 1014.

³⁸ KOS, Brežice, 10–12; KOS, Salzburg, 25–26; KOROPEC, Brežice, 101; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 251; WEISS, Das Städtewesen, 13 in passim. VISCHER, Topographia II, št. 328–329.

³⁹ GZS 5, št. 756.

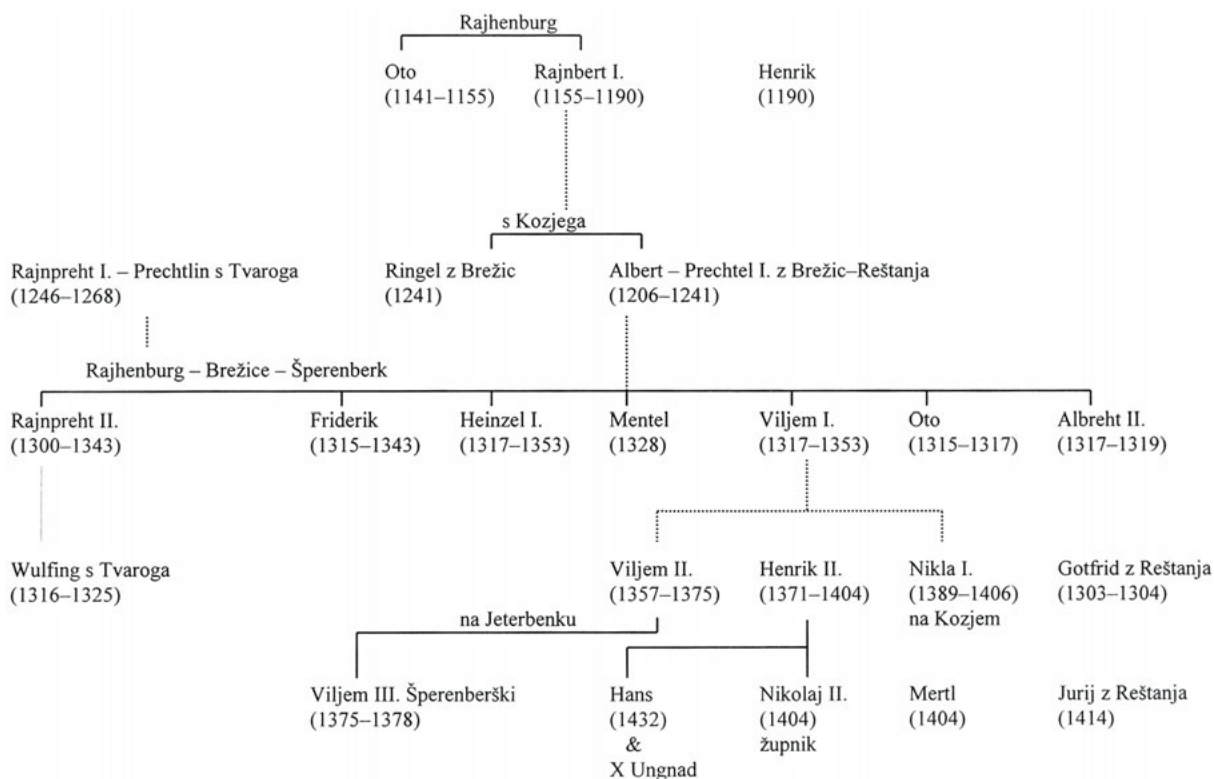
⁴⁰ Že leta 1248 sta se omenjala *officiales officii Rein* Gerhard in Bertold (UBSt III, št. 29). Prvi tudi še leta 1249 (UBSt III, št. 51). J. Koropec je pomotoma enačil izraze »Burggraf, officialis, Amtmann, Hauptmann, Pfleger« z upravnikom gospodarstva, čeprav je nekaj strani naprej pisal o upravnikih in gradiščanih kot dveh različnih kategorijah (KOROPEC, Brežice, 95, 102). V 15. stoletju so bili gosposki upravniki tudi Sigismund z Dobrne (1425–1427), Oto iz Radmannsdorfa (pred 1443), Hans z Rajhenburga (1444–1449), zatem trije koroški Weißpriachi itd. (KOROPEC, Brežice, 103).

76. Wulfing Vaist iz Brežic
(ARS ZL 1384 V 4.)

v mestu vedno živelo več plemičev, ki niso vlekli kontinuitete iz grajske posadke, temveč so se priselili dokaj pozno predvsem s Štajerske. Kot primer navajam Wulfinga Vaista I., ki se je omenjal v letih 1323–1377.⁴¹ Konec 14. stoletja (1382–1384) se je omenjal še en istoimenski plemič, najbrž njegov sin. Vsi ti (zunanj) plemiči so stanovali v plemiških stolpih (salzburških fevdih), ki so se v virih omenjali od srede 14. stoletja naprej.⁴² Najpomembnejši plemiči, ki so se kasneje imenovali po Brežicah, pa so bili dedni posestniki najpomembnejšega salzburškega gradu na tistem območju, Rajhenburga. Ti plemiči so kot salzburški ministeriali in verjetno prvi brežiški gradiščani imeli številne fevde okoli Brežic, pred brežiškim gradom pa utrjeno hišo. V 20. letih 14. stoletja so si v mestu zgradili stanovanjski stolp. Tedaj so se pogosteje imenovali po Brežicah, saj so vsaj nekateri člani večinoma živeli v (udobnejših) Brežicah, na Rajhenburgu pa le občasno.⁴³ Zato je nekako razumljivo, da za 14. stoletje ni znana nobena njihova listina, ki bi bila izstavljena v Rajhenburgu, marveč so bile izstavljene v Brežicah. Njihov položaj med obsotelskim in posavskim plemstvom do 14. stoletja ni bil pretirano visok, saj so bili v listinah s pomembnejšimi pričami navadno

Genealoška preglednica 46: BREŽICE – RAJHENBURG – REŠTANJ – ŠPERENBERK – TVAROG

⁴¹ GZL IX/14; ARS W 1328 II 21. Planina. Leta 1382 je »Wulfing Vaist iz Brežic«, sin Wulfinga I., prodajal posest okoli mesta, vendar je uporabil pečatnik, ki je imel v grbu spanheimsko šahirano prečko in napis »Wulfing z Žumberka« (ARS ZL 1382 III 2.). Leta 1384 je namreč pečatil z drugačnim pečatnikom z volčjo ostjo kot grbovno podobo (ARS ZL 1384 V 4.; gl. pečat št. 76). Možna bi bila razlaga, da je bil član širše rodbine z Žumberka, ki je s preselitvijo in zrahljanjem sorodstvenih vezi zamenjal stari grb, a kasneje stari pečatnik po potrebi ali iz nuje znova uporabil. Lahko pa si ga je sposodil.

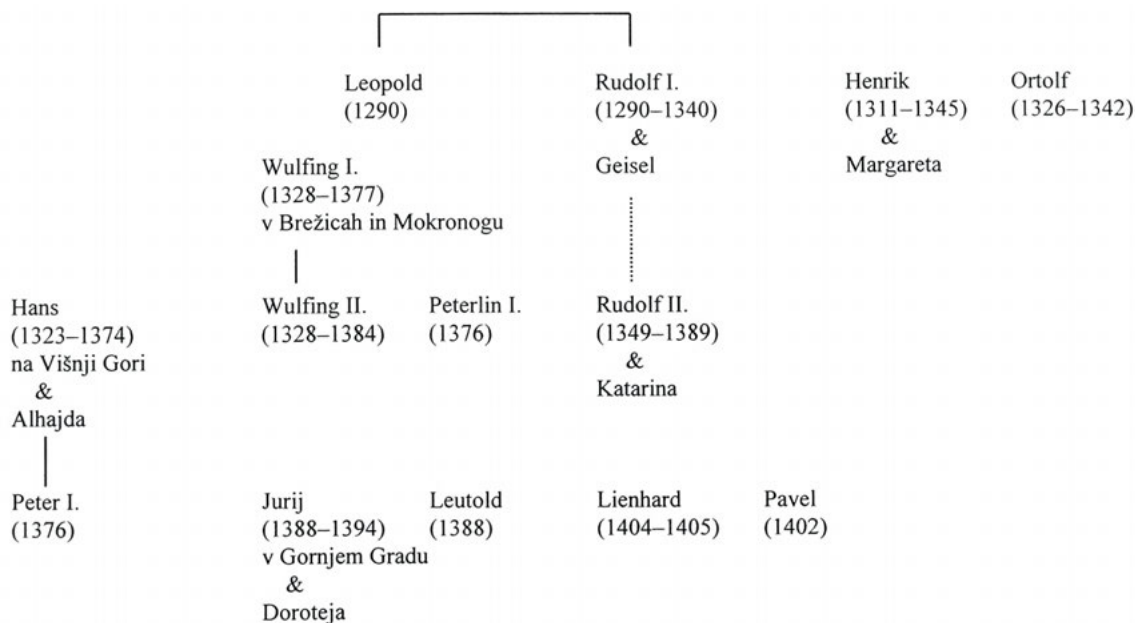
⁴² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 253; LANG, Salzburg: leta 1427 je prejel stolp Jurij Ochsel, omenjata pa se še stolpa Henrika iz Mile in Erharda Fleminga (št. 383). V 15. stoletju so imeli stolp Mindorferji, omenjal se je še stolp Processe (sic!) Hofensteiner (št. 353). Gl. še JAKIČ, Gradovi, 71.

⁴³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 253, 257; LANG, Salzburg, št. 406. Friderik, Heinzel (Henrik) in Mentel (Herman?) z Rajhenburga so se leta 1328 imenovali »iz Brežic« (ARS ZL 1328 II 21. Planina). Sam Henrik še leta 1346, ko je uporabil pečatnik

uvrščeni v zadnji tretjini.⁴⁴ Rajhenburški so uspeli prebroditi gospodarsko krizo v 14. stoletju. Njihovo gospostvo je bilo namreč eno največjih v širši okolici, bili so tedaj celo sposobni kreditirati lokalno plemstvo in preskrbovati otroke s kleriškimi službami (gl. tudi Rajhenburg).⁴⁵

V brežiškem gradu pa so vedno prebivali upravniki gospostva skupaj s posadko, ki so ji načelovali gradiščani. Ločeni službi upravnika in gradiščana pričata, da je slednji varoval grad po grajskem fevdnem pravu in bil za vojaško službo plačan z grajskimi fevdi. To potrjuje tudi navedba iz leta 1309, da je imel Henrik iz Gabernika v fevdu nekaj hub *pro custodio purchute castris in Rayn*, ko je poveljeval osmim stražnikom in vratarju.⁴⁶ Upravniki (kasneje oskrbniki ali vicedomi) in gradiščani so bili pripadniki uglednega srednjega plemstva: leta 1284 in 1367 sta bila upravnika Henrik IV. Svibenski oz. Hans s Puchheima; gradiščana pa sta bila leta 1322 Ekhard iz Lipnice in Herman s Čreteža. Gradiščani so se do srede 14. stoletja že tako emancipirali, da so leta 1353 dosegli dedno gradiščanstvo celo za vdove. Njihov vpliv na mesto pa je Salzburg omejeval z obveznim podeljevanjem dovoljenj za kupovanje hiš v mestih. Dednost je pomenila, da so prvotno službeno odvisnost ukinili in si zagotovili dedne dohodke.

Genealoška preglednica 47: VAIST

brata Friderika (ARS ZL 1346 V 18. Celje).

⁴⁴ Friderik z Rajhenburga leta 1315 (MDC VIII, št. 263). V listini Hermana s Čreteža, izstavljeni najbrž v Brežicah, je bil Friderik med pričami na prvem mestu, vendar mu je sledila podobna skupina kot leta 1315 (GZL IX/14). Henrik z Rajhenburga je bil leta 1323 na predzadnjem mestu pred bratoma z Limbuša (GZM III/65). Viljem z Rajhenburga je bil leta 1325 na drugem mestu takoj za Henrikom z Lušperka, a so mu sledili nižji plemiči iz okolice Konjic (ARS ZL 1325 V 13. Konjice).

⁴⁵ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 257–258. Leta 1353 je Viljem z Rajhenburga posodil Hartnidu z Weißenegga nek kapital (ARS ZL 1353 IX 29.). Sin Henrika z Rajhenburga je bil okoli leta 1404 pretendent za podružnico sv. Jurija v Čatežu (ARS ZL 1404 VII 30. Laško).

⁴⁶ KOS, Salzburg, 77, 78.

Naselje *Celje* (*Cilli*) je bilo ob sotočju rek Savinje in Voglajne eno najpomembnejših spodnještajerskih središč. Strateško pomemben kraj je bil po letu 970 središče grofov iz rodu Askvincev in od 11. stoletja savinjske grofije. Vsekakor so imeli ti na območju kasnejšega Zgornjega gradu skromno utrdbo v 11. stoletju. Po polomu grofa Starchanda iz rodu Askvincev okoli leta 1105/6 je bil nato okoli leta 1130 savinjski grof Günther, sin Vovbržana Pilgrima s Hohenwart – Pozzuola, celo imenovan kot »celjski mejni grof«. ⁴⁷ Po Güntherjevi smrti v virih ni več vesti o savinjskih grofih, alodialno celjsko gospostvo pa so dedovali vovbrški grofje. V tem času je odpadla zadnja vez do nekdanje Velike Kranjske, če je tako eksplicitno sploh kdaj bila, saj odtlej ni nobenih vesti, da bi bili lastniki celjskega gospostva (pa tudi drugih na osrednjem in spodnjem Savinjskem) eni od dinastov oz. rivalov za kranjsko deželno gospostvo. ⁴⁸ Okoli leta 1185 je neki Bernard iz Celja pričal v Admontu v listini Hartnida z Orta. Njegovo poreklo in delovanje nista povsem jasna. H. Pirchegger je domneval, da so imeli po smrti grofa Güntherja, gotovo pa že leta 1147, deželsko sodišče v Savinjski dolini kot koroški fevd štajerski deželni ministeriali iz Orta. V njihovi službi in kot deželski sodniki so bili Wolfgang *de Soune* (1147), Bernard, Oto s Polzele (1229), morda Konrad (1262) ter Hartnid (1275) in Ditrik z Guštanja. ⁴⁹

Ko so od srede 12. stoletja Vovbržani kopicili posest v Savinjski dolini, so jo upravljali z ministeriali in gradiščani na celjskem Zgornjem gradu, ki so ga po I. Stoparju zgradili v prvi polovici 13. stoletja. ⁵⁰ Po mnenju J. Curka pa grad ni nastal zaradi nadzorovanja trškega naselja, marveč zaradi

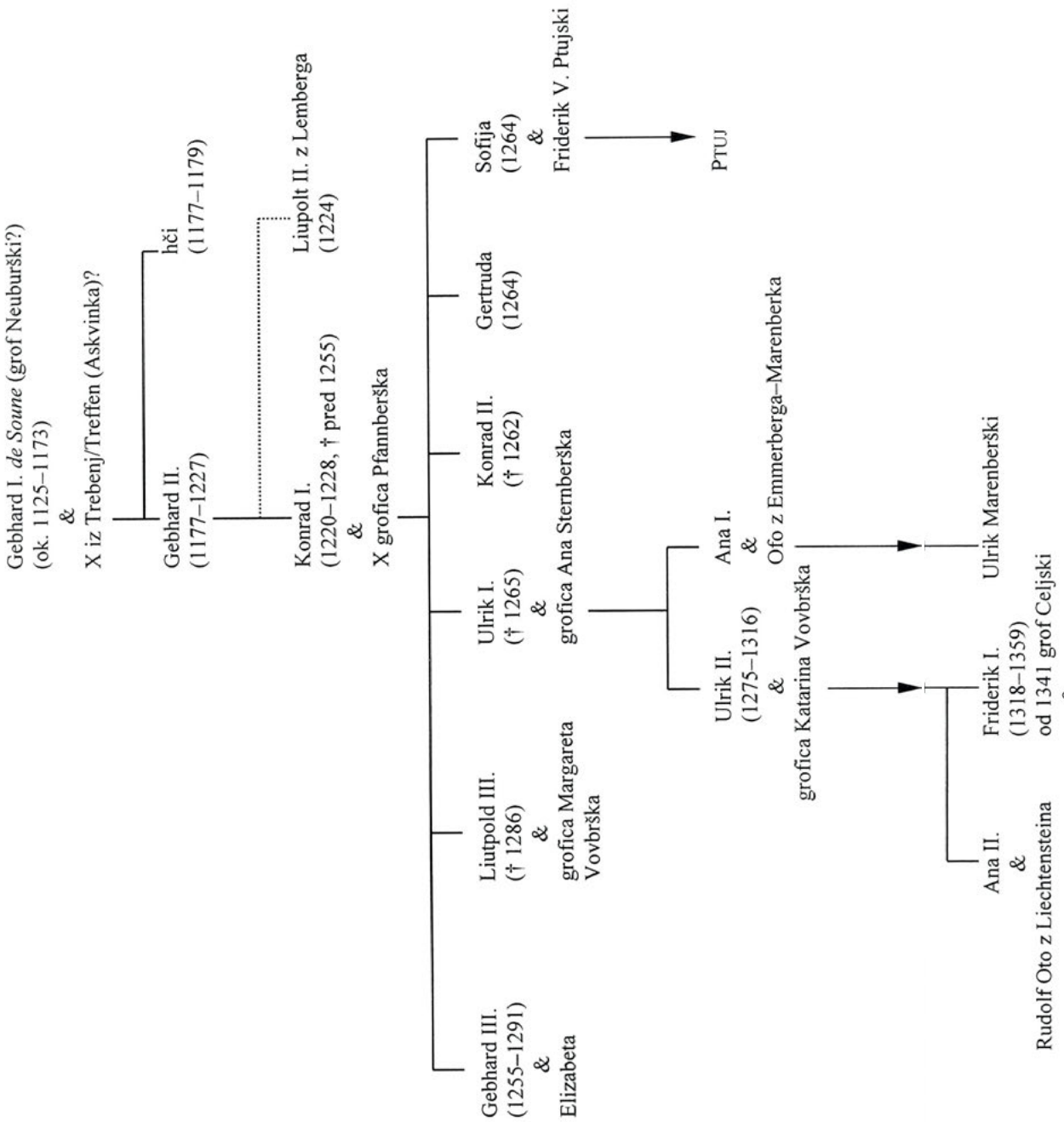
⁴⁷ GZS 4, št. 70a. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 178; isti, Landesfürst 1, 159.; GÄNSER, Mark, 114–115; CURK, Celje, 108; DOPSCH, Heunburg, 313.

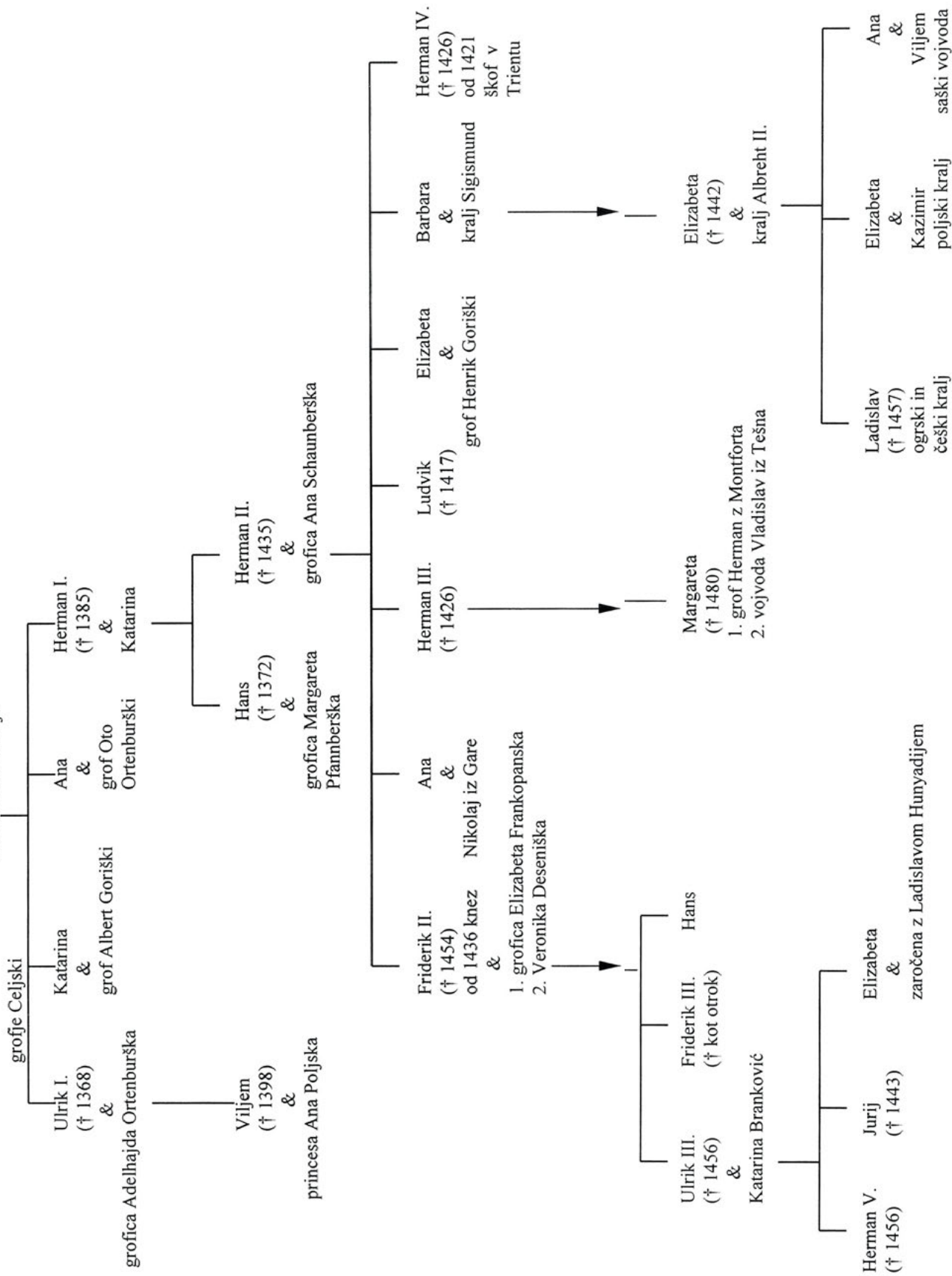
⁴⁸ KOMAC, Kranjska, 286–289.

⁴⁹ UBSt I, št. 662; UBSt IV, št. 61, 554; MDC V, št. 522. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 178–179; PIRCHEGGER, Landesfürst 1, 37–38 in Landesfürst 3, 224 sl.

⁵⁰ Stavbni razvoj je v. STOPAR, Gradovi, 61 sl. in STOPAR, Stavbe 3, 16–22.

Genealoška preglednica 48: ŽOVNEK – CELJE

širših deželnih strateških interesov. Za neodvisnost od naselja naj bi govorila sama lokacija gradu, ki ni imela možnosti za kontrolo naselja in prometa. Pa tudi trška naselbina se je intenzivneje razvijala šele od 13. stoletja, ko se je cesta proti Ljubljani prestavila k njej, in po letu 1224, ko je bil zgrajen most v Zidanem Mostu.⁵¹ Kasneje se je po Celju leta 1241 imenoval neki Hilbrand, ki je bil v spremstvu vovbrškega grofa v Mozirju. Curk je menil, naj bi šlo pri Hilbrandu in že omenjenem Bernardu za vovbrška gradiščana, medtem ko so Vovbržani občasno živeli predvsem v trškem stolpu. Zadnji vovbrški vitezi, ki so se imenovali po Celju in od tam upravljali vovbrško posest, so bili Rudolf in Ortolf (1311) ter Henrik Wanchaumer »iz Celja, naš uradnik in sodnik«.⁵²

Po vovbrškem izumrtju (1322) je del celjske zapuščine ostal vdovi in sodediču, grofu Ulriku s Pfannberga, ki pa sta ga že prihodnje leto za tri leta zastavila Konradu z Aufensteina.⁵³ Iz naštetega v listini (*Cylie die purch und den marcht drunder und den turn der in dem marchte leit und die edeln leut die in dem marcht gesezen sint und die manschaft*) je razvidna poznovovbrška uprava gospostva: Zgornji grad kot sedež, varovan z oboroženci, ki so imeli službena bivališča v trgu, ta pa je bil nadzorovan s trškega stolpa. Konrad Aufenstainski je obdržal Celje vse do leta 1331, ko je po dolgotrajni fajdi med Aufensteini in Wallseejevci in njihovimi pomagači polovico gospostva prejel Friderik Žovneški. Leta 1333 je Konrad z njim zamenjal še svoj del za polovico (vovbrškega) gospostva Guštanj in dodatno vsoto srebra.⁵⁴ Zgornji grad je tako postal leta 1333 novi glavni sedež gospodov Žovneških, po letu 1341 pa tudi središče na novo povzdignjene Celjske grofije; ta je spočetka obsegala staro alodialno žovneško jedro, krško gospostvo Lemberg pri Poljčanah ter nekatere oglejske fevde v srednjem delu Savinjske doline.⁵⁵ Dvor z vsemi knežjimi atributi so grofje Celjski osnovali v Spodnjem, mestnem gradu. Tu so živeli tudi dvorni uradniki: dvorni mojster, kletar (vicedom), pisar (kasneje kancler). Šlo je za prezidavo stolpa, ki se je omenjal v zastavni listini iz leta 1323. V razviti obliki je bila to prava renesančna knežja palača, ena redkih te vrste pri nas in menda primerljiva tudi v srednjeevropskem merilu. Zgornji grad pa je imel za Celjske grofe bolj vojaški in obrambni kot reprezentativni in bivalni pomen.⁵⁶ V začetku 15. stoletja se je na njem omenjal gradbeni mojster, ki je bil hkrati gradiščan, Hans Melfrid, kar priča o stalni gradbeni skrbi za mogočni grajski kompleks.⁵⁷

Trška naselbina pod gradom je imela od prihoda gospodov Žovneških do njihovega izumrtja leta 1456 nekako kontroverzen značaj. Šele s prehodom ozemlja k Žovneškim je trg postajal nekakšna prestolnica.⁵⁸ Toda naselje je bilo celo vse do srede 15. stoletja, ko je dobilo mestne pravice, pravno zgolj trg.⁵⁹ Celjski grofje so naselju dopuščali le pogojno samoupravo, saj je bil trški sodnik (prvič omenjen leta 1314) v prvi vrsti zastopnik grofov, ne pa predstavnik naselja. Temu primerno so se zelo pozno, sredi 15. stoletja,

⁵¹ CURK, Celje, 109–111.

⁵² UBS^t II, št. 400; ARS ZL 1311 VIII 24. Gornji Grad; ARS ZL 1314 IX 15. Pliberk. CURK, Celje, 111.

⁵³ MDC VIII, št. 646. PIRCHEGGER, Cilli, 159–160.

⁵⁴ CKL, št. 136, 137, 146. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 179; DOPSCH, Sannegg, 30–31.

⁵⁵ PIRCHEGGER, Cilli, 168–169; CURK, Celje, 109–110; JAKIČ, Gradovi, 75.

⁵⁶ ARS ZL 1366 VII 8. (Leopold Ramschüssel); ARS ZL 1372 V 14. Celje (Hans Vrlug). ARS ZL 1414 V 26; ARS ZL 1424 VI 1.; ARS ZL 1426 V 31. (Hansel Melfrid). STOPAR, Gradovi, 59–64. STOPAR, Gradovi, 65–66; SANTONINO, Dnevnik, 89.

⁵⁷ ARS ZL 1424 VI 1.; ARS ZL 1424 VI 28.

⁵⁸ CURK, Celje, 108–109; VILFAN, Celje, 15.

⁵⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 178–180; OTOREPEC, Pečati, 132–133. S. Vilfan domneva, naj bi Celje postalo trško naselje okoli leta 1240 (VILFAN, Celje, 16).

izoblikovali organi mestne avtonomije (sodnik, mestni svet). Manjši pomen trškega naselja se je odražal tudi v skromnem številu listin, ki so jih izdali trg kot pravna oseba in tržani, oz. v sploh skromnih omembah le-teh, če jih primerjamo npr. z okoliškimi mesti itd. Hitra krepitev Celjanov ni bila pogodu Habsburžanom kot deželnim knezom. Zato trg v 14. stoletju ni mogel pričakovati ne formalnega in ne ekonomskega povzdiga v mesto, kar je bilo v pristojnosti fevdnega gospoda Žovneško-Celjskih – Habsburžanov. Tudi naselitev Judov v 40. letih 14. stoletja ni bila posledica večjega gospodarskega pomena naselja, marveč osebnih finančnih potreb Celjskih grofov.⁶⁰ Ni čudno, da do statusnega dviga trških prebivalcev ni moglo priti; viteško naravnani Celjski se namreč niso v prvi vrsti naslanjali na mesta.

Grad **Cmurek** (*Mureck*), ki stoji na strmi vzpetini na desnem bregu Mure, so do srede 12. stoletja zgradili svobodni gospodje Cmureški.⁶¹ Prvič se je omenjal leta 1148 Burkhard, ki je umrl okoli leta 1172. Po njem so dedovali otakarski ministeriali koroški Trušenjski z Rajnbertom I. († po 1196), ki je ustanovil novo vejo s sedežem na Cmureku. Rajnbert je imel poleg Cmureka še večjo posest na Koroškem in Zgornjem Štajerskem. Sin Rajnbert II. (1179–1240) se je poročil s salzburško ministerialko, a vseeno imel stalne posestne spore s cerkvenimi ustanovami. Leta 1218 je skupaj z vojvodo Leopoldom VI. odšel na križarsko vojno za zavzetje Damiette v Egiptu in leta 1230 še v Italijo. Na izmišljeni Breški turnir leta 1224 naj bi (po Ulriku Liechtensteinskem) pripeljal le nekaj manj vitezov kot koroški vojvoda. Kljub imaginarnosti dogodka pa to vsekakor priča o njegovi dejanski moči in ugledu, ki sta se potrdila leta 1229, ko je bil štajerski deželni sodnik. Preživel je edinega sina Rajnberta III. († ok. 1236), zato je po njegovi smrti vse premoženje prešlo v roke štirih hčera in zetov. Cmurek je dobila Elizabeta, ki je bila poročena s Hermanom II. s Kranichberga v Avstriji.⁶²

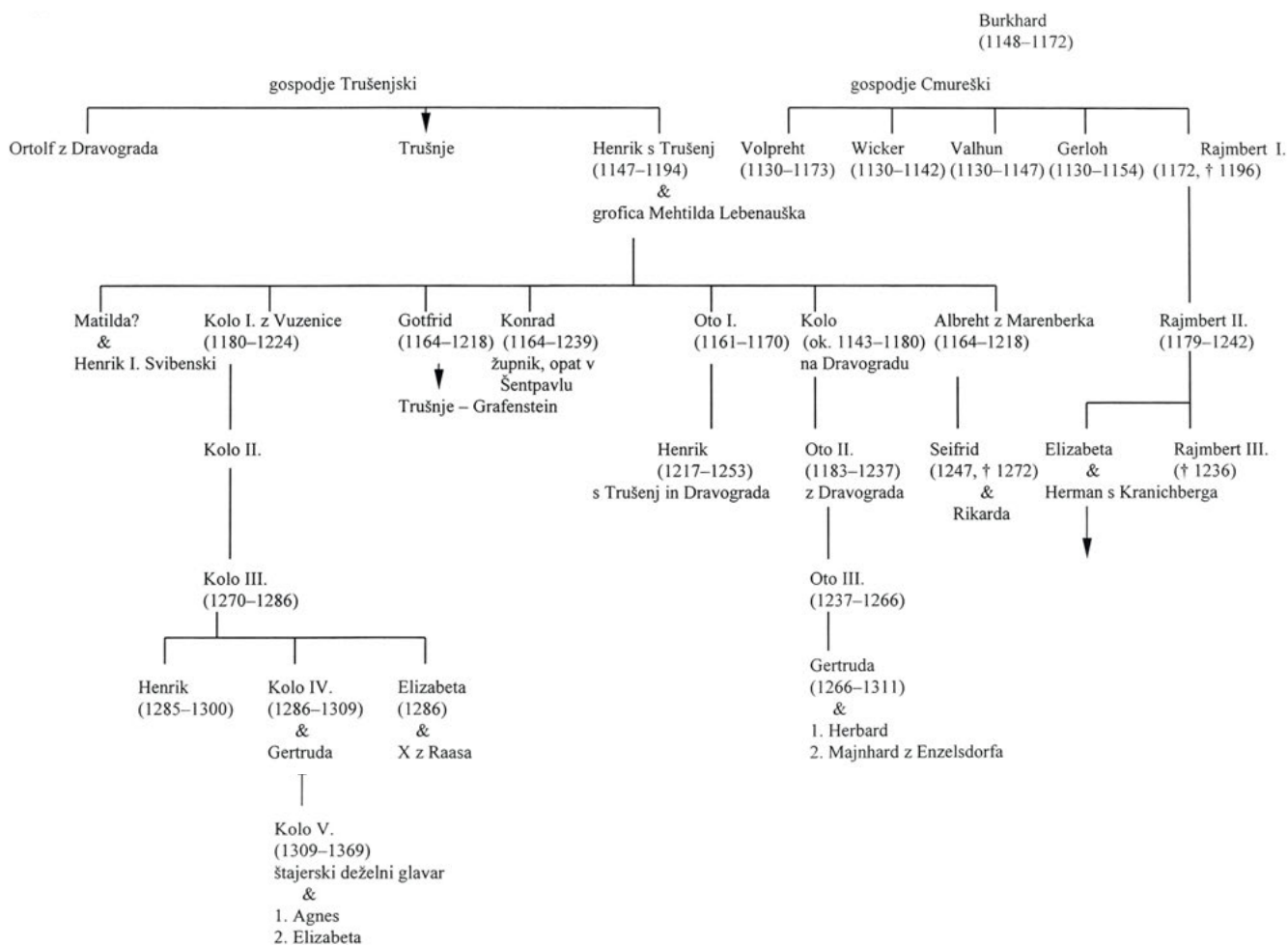
⁶⁰ Gl. navedbe v: BLAZNIK, *Topografija* 1, 87, 89 sl.; VILFAN, *Celje*, 16–17. Judje (brata Hačim in Muš) so bili na gospostvih grofov Celjskih prisotni od srede 14. stoletja naprej. Leta 1362 je vojvoda Rudolf IV. podelil Celjskima grofoma Ulriku in Hermanu Juda Hačima z družino v obliki fevda (LOHRMANN, *Judenrecht*, 206–207, 252 sl.).

⁶¹ STOPAR, *Gradovi*, 73–74; VISCHER, *Topographia* I, št. 268; JAKIČ, *Gradovi*, 77.

⁶² UBSt I, št. 340, 582, 617, 621; UBSt II, št. 13; MDC I, št. 279, 396; MDC III, št. 1315, 1408, 1421, 1509; MDC IV, št. 1524, 1618. Gl. PIRCHEGGER, *Landesfürst* 1, 152–156; isti, *Landesfürst* 2, 295–296 (razprava O. Lamprechta) in *Landesfürst* 3, 229–236. Za omembe starih in trušenjskih Cmureških gl. tudi navedbe v: BLAZNIK, *Topografija* 1, 113–114.

Kranichbergi so na Cmureku osnovali stransko vejo, ki se je imenovala »s Kranichberga na Cmureku« ali celo samo »s Kranichberga«. Po smrti Hermana II. leta 1278 so si gospostvo in grad delili trije sinovi in hči Diemut. Najstarejši sin Seifrid je sčasoma uspel združiti četrtnine, najkasneje sestrično, ki je svoj delež po delitvi predala možu Frideriku s Kunšperka. Oba sta se posest prodala šele leta 1299, popoln odkup od Kunšperških pa je v naslednjih desetletjih v celoti realiziral Seifridov istoimenski sin. Leta 1299 se je tudi prvič omenjal grad (*hous Mvrek*). Seifrid II. je z nakupi zaokroževal gospostvo in ga okrepil z nakupom deželskega sodišča nad vasmi v okolici gradu. Zanimivo je, da o odtujitvah cmureške posesti v obdobju Kranichbergov skorajda ni vesti.⁶³ To po svoje priča o trdnosti cmureških gospodov, zato še toliko bolj preseneča prodaja alodialnega gradu, gospostva, trga Cmurek in stolpa leta 1386 Celjskima grofoma Hermanu II. in Viljemu. Prodajna vsota je bila velika, kar 8.500 funtov dunajskih denaričev. Dejansko je bila prodana kunšperška četrtnina že leta 1299 označena kot alod (*rehtem aygen*), zato menim, da je alodialnost obstajala že za časa prodajalčevih (Henrikovih) prednikov,⁶⁴ vsaj

Genealoška preglednica 49: VUZENICA – DRAVOGRAD – MARENBERK – CMUREK

⁶³ PIRCHEGGER, Landesfürst 2, 296–298 (razprava O. Lamprechta). GZM II/90.

⁶⁴ PIRCHEGGER, Landesfürst 2, 298–299. ... *als wir und unser vordern es ingehabt und herbracht haben in rechter freyer aygens gewer* (ARS ZL 1386 VIII 28.).

za časa brata Hermana, ki je umrl okoli leta 1270 in Seifrida II.⁶⁵ Cmureških Kranichbergov pa po letu 1386 v virih ni več mogoče zaslediti.

Celjski grofje Cmureka niso imeli dolgo. Leta 1401 ga je grof Herman II. prodal svaku Hansu s Stubenberga za 9.000 dunajskih funtov. Stubenbergi so obdržali grad in gospostvo Cmurek vse do leta 1931.⁶⁶ Cmureško gospostvo je označil O. Lamprecht za tip grajskega gospostva, ki ga zaznamuje podeljevanje fevdov za preskrbo viteškega moštva. Nekaj fevdnih pisem je znanih iz zadnjega obdobja Kranichbergov, predvsem pa od Stubenbergov naprej. Prejemniki so bili t. i. enoščitni vitezi, npr. iz Kurzenecka in Wartenaua. Fevdi so bili po grajskem fevdnem pravu in so ležali večinoma blizu Cmureka in v Slovenskih goricah. Obsegali so posamezne dvore, hube, gornine ter stolp *Trutzenau*, ki je omenjan v prodajni listini iz leta 1386, in (vsaj) dvore *Wartenau*, *Kurzeneck*, *Pesnica* in *Podgorje* (Abtsberg).⁶⁷

O gradu *Dobrenj* pri Spodnji Kungoti (*Dobrenj*) v srednjem veku ni pisnih virov. Stal je na vzpetini Gradišče nad vasjo. Na grad danes spominja samo še konfiguracija terena.⁶⁸ Prvič se je kraj morda omenjal v menjalni listini šentpavelskega samostana in grofa Engelbrehta Spanheimskega iz let 1106–1124, ko je posest *in Dobrenja* (skupaj s še drugo) mejni grof predal samostanu ter zanj prejel drugo.⁶⁹ Utrdba je bila najbrž zgrajena šele v prvi polovici 13. stoletja,⁷⁰ ko je bila – tako kot prebivalci – salzburška last. To je rečeno v listini kralja Otokarja iz leta 1276, s katero je na prošnjo Ekeharda z Dobrenja podaril Salzburgu tri njegove hčere iz zakona z Otokarjevo ministerialko.⁷¹ Ekehard je bil v drugi polovici 13. stoletja dejaven plemič. Med pričami v listinah je bil v zgornji polovici ali celo na prvih mestih, celo pred večino najmočnejših deželnoknežjih ministerialov.⁷² Skupaj z nekaterimi najpomembnejšimi štajerskimi gospodi je bil leta 1263 v Gradcu eden od razsodnikov v sporu med salzburškim škofom in Kunigundo z Deutschlandsberga,⁷³ leta 1270 v sporu med kraljem Otokarjem in salzburškim nadškofom,⁷⁴ leta 1272 je bil glavni razsodnik v sporu med šentpavelskim samostanom in Vuzeniškimi,⁷⁵ leta 1275 pa je razsojal skupaj s še nekaterimi po naročilu deželnega glavarja in sam izdal listino v sporu med Massenbergi in sekovskim kapitljem.⁷⁶ Bil je pogost gost na salzburškem dvoru in v nadškofovem spremstvu.⁷⁷ Leta 1280 je bil na generalnem salzburškem vazalnem sodišču, kjer je 31 salzburških vazalov, po rangi enakih (*compares*), in 6 kanonikov odločalo v sporu med nadškofom in Friderikom s Ptuja.⁷⁸ Statusna izenačitev in tituliranje vseh kot *nobiles* sta pomenila, da je res šlo za najmočnejše salzburške vazale. Ekehardov grb, ki je na pečatu iz leta 1272 (kol v ščitu), namiguje na koroški (Himmelberg, Weißenegg?) ali osrednještajerski izvor (Ehrenfels?).⁷⁹ Po

⁶⁵ GZM II/90.

⁶⁶ PIRCHEGGER, Landesfürst 2, 299 sl. (razprava O. Lamprechta).

⁶⁷ Ibidem, 301–302.

⁶⁸ STOPAR, Gradovi, 82; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 32.

⁶⁹ UBSt I, št. 132, z datacijo 1130. F. Kos je datiral natančneje v čas med 1106–1124 (GZS 4, št. 22).

⁷⁰ Henrik in Ekehard leta 1239 (GZS 5, št. 716).

⁷¹ UBSt IV, št. 591. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 32.

⁷² UBSt IV, št. 223, 289, 328, 346, 424, 434, 469, 518, 575.

⁷³ UBSt IV, št. 119.

⁷⁴ UBSt IV, št. 400.

⁷⁵ UBSt IV, št. 456.

⁷⁶ Zaupanje deželnega glavarja v Ekeharda je bilo tako veliko, da mu je celo prepustil pečatnik, s katerim je Ekehard pečatil (UBSt IV, št. 569).

⁷⁷ UBSt IV, št. 131, 223, 289, 434, 575.

⁷⁸ LANG, Salzburg, št. 20/10.

zmagi Habsburžanov leta 1278 je Ekehard kot nekdanji Otokarjev zaveznik očitno padel v nemilost novih gospodov, saj je izginil iz virov. Morda pa je enostavno umrl. Leta 1285 se je pojavil neki Fr(iderik)⁸⁰ in šele leta 1300 Henrik z Dobrenja (do leta 1333). Sodeč po mestu med listinskimi pričami je, če je sploh bil v sorodu z Ekehardom, rod izgubil pomen: kot priče so bili nekateri člani uvrščeni na zadnjem mestu, celo za mariborskimi meščani.⁸¹ Glede na dejstvo, da se je naslednji dobrenjski vitez pojavil šele enkrat med letoma 1365 in 1396 (Wulfing Dobrenger),⁸² je bil grad po vsej verjetnosti že kmalu po letu 1300, lahko pa celo še nekaj prej, opuščen. Dobrenjski plemiči so živeli še v 15. stoletju,⁸³ vendar na dvoru,⁸⁴ grajski grič pa se je leta 1443 že imenoval gradišče.⁸⁵

Posest **Dobrna** (*Neuhaus*) se je prvič omenjala leta 1155 kot *alodium Dobern dictum nostre ecclesie possessionibus adiacens*. Po navedbi v naracijo te listine ga je že leta 1147 kupil krški škof Roman I. za 145 mark od grofa Hartwika z Bogna, še preden je le-ta odšel na drugo križarsko vojno v Jeruzalem. Prodaji je oporekal brat Bertold, češ da je prejšnja lastnica, njegova teta, posest odstopila Kadoldu s Summersdorfa s pogojem, da ga lahko odstopi le Bertoldu oz. komur koli, samo Hartwiku ne. Leta 1149 je škof z dodatnimi 100 markami izplačal Bertolda, Kadold pa se je s prenosom posesti strinjal, tako da jo je grof Rapot z Ortenburga kot traditor predal krški cerkvi.⁸⁶ H. Pirchegger je modro presodil, da posest Dobrna pred tem ni bila krška, da pa je morala biti zajeta v znani kraljevski darovnici iz leta 1025 (gl. Anderburg). Grofica Hema naj bi jo kasneje izločila in kot alod prepustila nekemu sorodniku, ki je bil prednik grofov Bogenskih.⁸⁷ Dobrna je bila torej askvinska posest. Je pa tujek, ki se je kot klin zajedal v krško posest, škofe motil, zato vneto prizadevanje za priključitev ne preseneča.

⁷⁹ UBSt IV, št. 456; KRAßLER, Wappenschlüssel, 22.

⁸⁰ StLA AUR 1285 II 3.

⁸¹ GZM II/92; Maleczek, št. 3.

⁸² LANG, Salzburg, št. 23.

⁸³ Leta 1432 in med 1462–1466 se je omenjal Gašper (LANG, Salzburg, št. 100/3 in 3).

⁸⁴ Leta 1432 se omenja *Dobrenger hof* (LANG, Salzburg, št. 490/4).

⁸⁵ Leta 1443 je Veit Hengspacher prejel v deželnoknežji fevd dve hubi *under dem purkchstal* (STARZER, Lehen, št. 142/1). Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 32.

⁸⁶ UBSt I, št. 357. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 220.

⁸⁷ PIRCHEGGER, Gurk, 14–15. Enako tudi HAUPTMANN, Višnjegorski, 226.

77. Eberhard II. z Dobrne
(ARS ZL 1329 XI 18.)

78. Sigmund z Dobrne (ARS
ZL 1405 II 25.)

Gradu nad Dobrno pa sredi 12. stoletja očitno le še ni bilo. Taka domneva temelji na spremembi imena posesti, saj je skozi celoten srednji vek ime gradu dajalo tudi ime naselju.⁸⁸ Leta 1224 se je omenjal neki *Neuhaus*, torej »novi grad«, v imenu krškega ministeriala Henrika. Menim, da bi šlo lahko že za Dobrno in ne za novi grad v Vitanju, ki je bil zgrajen konec 13. stoletja.⁸⁹ Leta 1252 je znan Bertold z Dobrne, pri katerem je H. Pirchegger še omahoval, ali ni šlo morda za grad Neuhaus pri Lavamündu.⁹⁰ Leto poprej pa se je pojavil Bertold (II.) z Ranšperka (pri Dobrni).⁹¹ Očitno je šlo za isto osebo, ki je imela sedež na Ranšperku in Dobrni. Za to govori tudi kasnejše dogajanje. Leta 1322 je Albreht z Dobrne prodal sosedu Ulriku z Ranšperka večjo posest, tudi v Dobrni, Eberhard z Dobrne pa malo kasneje še drugo posest. Slednji je leta 1335 prodal Frideriku s Ptuja svoj del starega gradu Ranšperk. Ta delež je skoraj gotovo izviral iz dediščinske mase na Ranšperku, do katerega je imela pravico tudi veja z Dobrne. Obe veji sta imeli enake grbovne podobe (vran; gl. pečat št. 77).⁹² Zato lahko zaključimo: Dobrno so do srede 13. stoletja zgradili krški ministeriali z bližnjega Ranšperka⁹³ in mu dali ime, ki je ustrezalo stanju – Ranšperk je bil z zornega kota rodbine stari, grad pri Dobrni pa novi grad.

Do začetka 14. stoletja so krški škofje že pozabili na obljubo, da posesti in s tem tudi gradu ne bodo podeljevali v fevd. Že Dobrnski so namreč imeli grad v fevdu. Okoli leta 1346 je Eberhard z Dobrne zastavil grad krškemu kapitulju, a ga ni več mogel rešiti. Zato ga je škof podelil v fevd Herdegnu in Frideriku Ptujskima. Po Pircheggerju so vitezi z Dobrne obdržali grad kot sekundarni fevd (izrecno označen šele leta 1404 kot *averlehen*), zemljiško posest v okolici pa so imeli v pravem fevdu vse do izumrtja Ptujskih leta 1438, ko so tudi grad prejeli v neposredni fevd.⁹⁴ Po smrti Hertla in Hartnida Ptujskega je krški škof leta 1387 podelil Celjskima grofoma Hermanu I. in Viljemu ter nečaku Frutu Mayrhoferju pet gradov, med njimi tudi Dobrno. Toda Ptujski so do leta 1404 spet dobili v posest Dobrno in jo imeli do izumrtja (potrditev še leta 1428).⁹⁵ Pri podelitvi iz leta 1387 je šlo za politični akt, za utrditev zaveznitva med škofijo in Celjskimi proti Ptujskim in Kunšperškim, pri katerih je bilo na vidiku medsebojno dedovanje.

Primerjava Pircheggerjevih ugotovitev in nekaterih listin iz 14. stoletja pa kaže na določene razlike. Že Eberhardova dejavnost kaže na večji vpliv Žovneško-Celjskih v življenju plemičev z Dobrne kot krških škofov in nato Ptujskih gospodov.⁹⁶ Leta 1378 je Hartnid s Ptuja jasno razsodil, da je neki

⁸⁸ Gl. navedbe od okoli leta 1300 dalje v: BLAZNIK, Topografija 1, 147–148.

⁸⁹ *dominus Hainricus de Nouo castro* kot priča na zadnjem mestu med krškimi vitezi (UBSt III, št. 32). J. Zahn je bil mnenja, da gre za Neuhaus pri Lavamündu, vendar pa si ne morem razložiti, kaj naj bi vitez od tam počel v spremstvu krškega škofa, saj Neuhaus ni bil krška posest. Zato pa je H. Pirchegger domneval, da gre najbrž za novi vitanski grad, pač glede na to, da se nekaj besed prej omenjajo bratje Wulfing, Henrik in Bertold iz Vitanja (PIRCHEGGER, Gurk, 15 v op. 43; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 220).

⁹⁰ PIRCHEGGER, Gurk, 15.

⁹¹ MDC II, št. 608; UBSt III, št. 97.

⁹² PIRCHEGGER, Gurk, 15. H. Pirchegger je menil, da sta, sodeč po navedbi, morala obstajati dva gradova Ranšperk – stari in novi. Toda stari grad pomeni zgolj starejši Ranšperk glede na mlajšo Dobrno. Tudi ni sledov, da bi na ožjem območju Ranšperka kdaj stal še en grad (STOPAR, Gradovi, 409–410). Za grbe gl.: CKL, št. 126, 139; ARS ZL 1378 III 21. in KRAßLER, Wappenschlüssel, 216, 226 ter op. 48 pri Pircheggerju (PIRCHEGGER, Gurk, 16).

⁹³ Tudi I. Stopar je menil, da zidovje še neraziskanih grajskih ruševin ne omogoča datiranja v obdobje romanike. Sam je postavil gradnjo v čas malo pred letom 1275, ko naj bi se po njegovem grad prvič omenjal (STOPAR, Gradovi, 83).

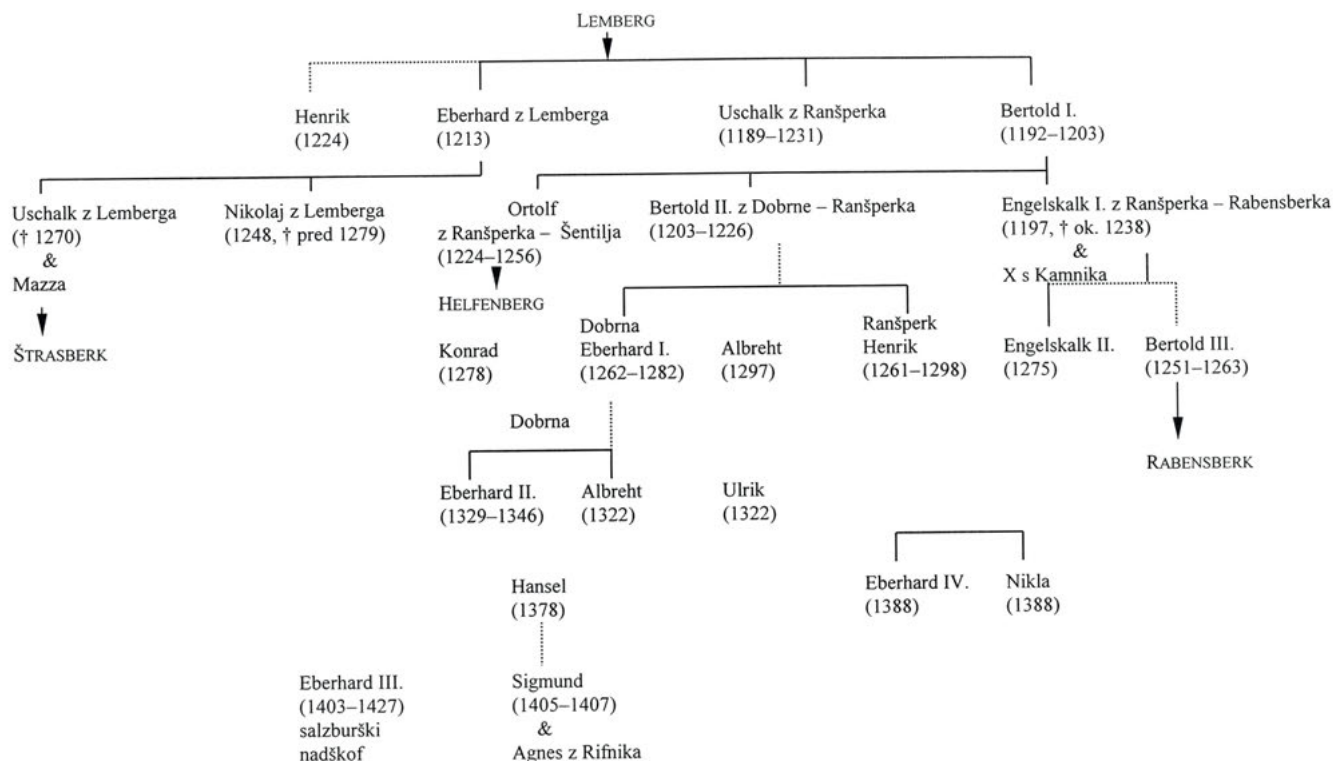
⁹⁴ PIRCHEGGER, Gurk, 15–16 (posebej še op. 48). Zanimivo je, da je H. Pirchegger še dopuščal možnost, da sta Eberhard z Vrbovca, ki naj bi zastavljal Dobrno, in Eberhard z Dobrne ista oseba, čeprav je izrecno omenil, da je imel Vrbovski drugačen grb (pasja oz. volčja glava). V poznejši razpravi pa je to možnost zamolčal (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 221).

⁹⁵ PIRCHEGGER, Gurk, 16. ARS ZL 1387 VIII 28.

⁹⁶ Leta 1329 je bil eden od razsodnikov med Žovneškimi in Kacenštajni v Wildonu (CKL, št. 126). Leta 1331 je bil eden od njegovih porokov Friderik Žovneški (CKL, št. 139).

Hansel z Dobrne podrejen Celjskim.⁹⁷ Besedilo listine namiguje, da se je (vsaj) del Dobrnskih odselil z Dobrne in pristal med celjskim viteštvom. Problem se še bolj poglobi, saj je imel Sigmund drugačen grbovni znak (t. i. desno konico; gl. pečat št. 78) kot starejši Dobrnški, vendar pa je imel v šlemnem okrasju ptiča s prstanom v kljunu, kar lahko pomeni element iz ranšperškega grba!⁹⁸ Vprašati se smemo, ali ni po letu 1346 pravzaprav večina Dobrnških zapustila gradu in se nanj vrnila šele v začetku 15. stoletja, vendar ne neposredno: Hanslov in Sigmundov rod ni nujno imel kontinuitete s starimi Dobrnškimi ter je najbrž prišel v njihovo bližino s priženitvijo s katero od Dobrnških žensk. Tako si lažje razlagamo povsem drugačen grb, ki pa je v 15. stoletju vseboval v kvadriranem ščitu tudi starega ranšperško-dobrnškega vrana s prstanom (v kljunu).⁹⁹ Eden iz tega rodu je bil v začetku 15. stoletja celo salzburški nadškof (Eberhard).

Genealoška preglednica 50: LEMBERG – DOBRNA – RANŠPERK

Tudi območje *Dravograda (Unterdrauburg)* ob sotočju Drave, Meže in Mislinje je bilo v 11. stoletju askviško. Ozemlje je bilo strateško zelo pomembno, saj je nadzorovalo vhod v vzhodno Dravsko dolino in dostop do Podravske marke s koroške strani oz. obratno – dostop do Koroške z vzhoda in jugovzhoda. Sredi 11. stoletja je posest od Trušenj proti vzhodu poklonila samostanu v Krki grofica Hema Breško-Seliška, toda (proti)škof Bertold, ki je bil Hemin sorodnik, je okoli leta 1100 vse podelil v fevd grofu Engelbertu

⁹⁷ ... von erst, das mein öhaim graf Herman von Cili des Newnhauser genadiger herr sein sol (ARS ZL 1378 III 21.).

⁹⁸ Sigmund Neuhauser leta 1405 in 1407 v Celju (ARS ZL 1405 II 25. Celje; ARS ZL 1407 VII 10. Celje). Gl. njegov pečat in grb ter primere v: KRAßLER, Wappenschlüssel, 48.

⁹⁹ Ibidem, 48.

I. Spanheimskemu. Po smrti Bernardove vdove Kunigunde (1161) je prišla v veljavo neka starejša spanheimska darovnica za šentpavelski samostan, ki je obsegala obširno posest v Dravski dolini. Toda dravograjsko območje je samostan izgubil, saj so mu ga odvzeli spanheimski sorodniki Lebenavi, za njimi pa po letu 1163 Trušenjski. Ti so ob koncu 12. stoletja utrdili gospodstvo na račun Št. Pavla in nepriznavanja njegovega gospodstva.¹⁰⁰

Dravograjski grad (prvotno bergfrid in palacij, nad njim pa še osameli stolp¹⁰¹) nad trško naselbino je nastal med začetkom 12. stoletja in letom 1161, ko se je v neki listini kot okupant neke admontske posesti omenjal »Ortolf starejši z Dravograda«. Šlo je za Ota I. Trušenjskega (gl. genealoško preglednico 49), ki se je v istem letu nahajal med ministeriali štajerskega mejnega grofa Otokarja III. v Brežah (kot Trušenjski).¹⁰² Leta 1170 je bil že pokojni, njegovi nasledniki pa so bili nasilni do samostana v Št. Pavlu. Leta 1177 se je opat Peregrin pritoževal papežu Aleksandru II., da je (Ortolfov brat) Kolo s Trušenj na samostanskih tleh na silo postavil grad Dravograd in cerkev. Morda so Trušenjski kot otakarski ministeriali (delno) odvetništvo nad samostanom izkoristili za protipravno graditev. Papež je salzburškemu nadškofu in krškemu škofu naročil, naj zahtevata od Kola, da sam poruši grad, sicer bo okoliško prebivalstvo doletel interdikt.¹⁰³ Ker samostan ni mogel doseči svojega, se je v 80. letih poravnal s Trušenjskima: za grad in manjšo posest sta brata priznala vrhovno šentpavelsko lastništvo, poleg tega sta izročila dva dvora v trgu Dravograd, ki pa sta ju prejela v dedni fevd, sama pa oprostila samostanske ljudi mostnine in mitnine.¹⁰⁴ Morda je prav eden od teh dveh dvorov kasneje prerasel v Spodnji (trški) grad. Šentpavelska fevdna oblast je bila na prelomu stoletja potrjena še pod opatom Ulrikom.¹⁰⁵ Dravograjsko upravo so Trušenjsko-Dravograjski zaupali svojim ministerialom, ki so se do konca 13. stoletja prelevili v vazale oz. služabnike.¹⁰⁶

Kolo I. in sin Oto I. (ok. 1183–1237) sta se od začetka 13. stoletja imenovala po Dravogradu, kar priča o oblikovanju stranske veje, kar je doseglo

¹⁰⁰ HAUSMANN, Otakare, 228.

¹⁰¹ JAKIČ, Gradovi, 98.

¹⁰² UBSt I, št. 244, datirana ok. 1145; GZS 4, št. 436; UBSt I, št. 190, datirana ok. 1140.

¹⁰³ GZS 4, št. 592a. HAUSMANN, Otakare, 229.

¹⁰⁴ MDC III, št. 1257. KOROPEC, Gosposčine, 17.

¹⁰⁵ MDC III, št. 1426. KOROPEC, Gosposčine, 17.

vrh z ustanovitvijo vuzeniškega in marenberskega zemljiškega gospostva. Po smrti Ota I., ki je bil še vedno štajerski deželni ministerial in kot tak pogosto na dvoru babenberskih vojvod (njegov sin Henrik, omenjan med 1217 in 1253 po Trušnjah in Dravogradu, je bil celo komornik vojvode Friderika II.),¹⁰⁷ je Dravograd obvladoval sin Oto II. Po njegovi smrti je dedovala vso posest hči Gertruda skupaj z dvema možema, Herbardom (1266–1274) in Majnhardom z Enzelsdorfa (po 1274). Medtem ko je Gertruda Dravograd držala v svojih rokah, je z Majnhardom pred letom 1278 zastavila trušenjski grad grofu Ulriku Vovbrškemu.¹⁰⁸ Leta 1278 se je grof Henrik s Pfannberga dokopal do Marenberka, naslednje leto pa je od Gertrude kupil še Dravograd in ga od Št. Pavla prejel v fevd.¹⁰⁹ Leta 1281 je rešil še problem Gertrudinih dedičev, Gundakerja z Dravograda, Erchingerja z Landesere in Ofa z Emmerberga, ki so Št. Pavel šele po razsodbi kralja Rudolfa istega leta priznali za fevdnega gospoda.¹¹⁰ Gertruda, ki se je po prodaji Dravograda večkrat imenovala po moževem gradu Enzelsdorfu na Zgornjem Štajerskem, je umrla po letu 1311.¹¹¹

Toda že leta 1282 je imel Dravograd novega posestnika, grofa Ulrika Vovbrškega. Gospostvo, ki je leta 1304 obsegalo grad, trg, trško sodišče (Dravograd je sodil v hartenštajnsko deželsko sodišče), mitnino, carino, zemljiško posest in desetino v vrednosti 700 mark srebra, je njegova hči Elizabeta leta 1303 prinesla za doto svojemu drugemu možu Henriku s Hohenloheja. Leta 1304 sta vse skupaj prodala koroškemu vojvodom, ki so priznali vse šentpavelske lastniške in fevdne pravice in dosmrtno posedovanje fevda.¹¹² Vojvode so s privoljenjem samostana Dravograd takoj podelili v zastavo koroškemu zavezniku Konradu z Aufensteina in leta 1313 obnovili to pogodbo, vendar za višjo vsoto.¹¹³ Aufensteinski je takoj začel prezidavati grad, stroške pa mu je vojvoda Henrik leta 1328 odštél od zastavne vsote.¹¹⁴ Leta 1330 je vojvoda spremenil status aufensteinskega posestništva Dravograda in mu ga podelil v (sekundarni) fevd, in to predvsem zaradi vojaških zaslug in zvestobe; nekaj pozneje mu je dovolil v denarju zastaviti grad njegovi ženi namesto jutrne.¹¹⁵ Kot dediči Tirolsko-Goriških so Dravograd po letu 1335 obdržali Habsburžani, ki so šentpavelsko gospostvo v 60. letih 14. stoletja odstranili. To se je zgodilo v času vladavine vojvode Rudolfa IV., za katerega je znano, da je spremenil številne cerkvene fevde v deželnoknežje. Ko je Konradov istoimenski sin leta 1368 umrl, drugi pa je bil v ujetništvu, sta vojvoda Leopold III. in Albreht III. podelila Dravograd v pravi fevd Stubenberškim,¹¹⁶ leta 1375 Hansu z Liechtensteina, leta 1387 pa po njegovi prodaji Celjskim grofom. Ti so že prej dobili na tem območju Vuzenico in Žlemberk ter strnili kontrolo nad dravskimi prehodi. Podelilna listina iz leta 1387 ni niti z besedico več omenjala šentpavelskega fevdnega gospostva. Celjski so obdržali Dravograd do izumrtja.¹¹⁷

¹⁰⁶ Znan je npr. *dominus Heinricus de Traberch*, ki je leta 1278 pričal v listini grofa Ulrika Vovbrškega, izstavljeni v Dravogradu. Bil je vitez starih Dravograjskih. Z njimi je bil še naslednje leto v Ribnici na Pohorju (MDC V, št. 342, 419).

¹⁰⁷ KOROPEC, Gosposčine, 18–20; HAUSMANN, Otakare, 230–231.

¹⁰⁸ MDC V, št. 342.

¹⁰⁹ MDC V, št. 348. KOROPEC, Gosposčine, 20–21.

¹¹⁰ MDC V, št. 468, 478, 480. KOROPEC, Gosposčine, 21.

¹¹¹ GZM III/8 (zadnja omemba žive Gertrude).

¹¹² MDC VII, št. 252, 257. KOROPEC, Gosposčine, 22; DOPSCH, Heunburg, 324.

¹¹³ MDC VIII, št. 137, 151.

¹¹⁴ MDC VIII, št. 664.

¹¹⁵ MDC IX, št. 145, 383, 490.

¹¹⁶ Valvasor je sicer trdil, da naj bi Aufensteini izgubili Dravograd šele z izumrtjem leta 1396 (VALVASOR, Carinthia, 226).

¹¹⁷ ARS ZL 1387 VI 13. Dunaj; CKr, 62. J. Koropec je menil, da so Habsburžani podeljevali Dravograd »kot šentpavelsko in knežjo posest« (KOROPEC, Gosposčine, 22).

Ekenštajn (*Eggenstein*) je bil soliden grad kastelnega tipa in iz dveh ločenih sestavin.¹¹⁸ Zaradi lege tik ob pomembnejšem Šaleku pri Velenju menim, da ni nastal naenkrat, marveč se je kot vojaška postojanka razvijal od srede 13. stoletja. Še leta 1282 je bil označen kot *superiori turre Ekkenstein*, ki ga je Ortolf s Kraiga kot dediščino prodajal grofu Ulriku Vovbrškemu.¹¹⁹ Zanimivo je, da se krško fevdno gospostvo v listini sploh ne omenja. Glede na to, da so bili Kraigi eni od krških odvetnikov, smemo domnevati, da so bili graditelji prav oni, in sicer na podlagi odvetniških pravic. Do leta 1324, ko je bil že omenjen kot grad, so ga Vovbrški dogradili in v njem pustili gradiščane.¹²⁰

V obdobju po izumrtju Vovbrških leta 1322 so se nekateri njihovi vitezi uspeli okoristiti z razmerami. Že leta 1324 se je eden od njih, Ulrik Mörtinger¹²¹ (po poreklu s Koroške; podoba: vedrasti šlem z bivoljima rogovoma), s podporo grofa Ulrika s Pfannberga pravdal z enim od glavnih vovbrških dedičev, Konradom z Aufensteina.¹²² Ulrik je s sorodniki obdržal grad in se leta 1326 začel imenovati tudi »z Ekenštajna«.¹²³ Poslej je bil v dobrih stikih z (delnimi) vovbrškimi dediči Pfannbergi, kljub temu pa sta se (občasno) skupaj z bratom Otom, ki je imel bojevit viteški vzdevek *Schurbrand*, priključila pomembnejšim vitezom iz spremstva Friderika Žovneškega.¹²⁴ Vendar si Žovneški Ekenštajna, Mörtingerja in Schurbranda niso takoj podredili. Še leta 1329 sta brata od krškega škofa tudi formalno prejela grad neposredno v fevd.¹²⁵ Končno je leta 1334 krški škof podelil Ekenštajn in drugo tamkajšnjo vovbrško posest Frideriku Žovneškemu. Do začetka 15. stoletja so bile potrditve fevdov za Ekenštajn (vsaj) še leta 1378, 1387 in 1404, vedno ob menjavah škofov.¹²⁶ Mörtinger in družina so ostali na gradu kot sekundarni vazali, manj verjetno kot žovneško-celjski gradiščani. Toda sredi stoletja je tako kot mnogi drugi štajerski plemiči skupaj z bratom Ahacem potrdil podložnost Celjskim.¹²⁷ Ulrik je že v začetku 30. let postal vitez in eden najuglednejših plemičev na Savinjskem in slovenskem Štajerskem sploh, se pa po Ekenštajnu ni več imenoval.¹²⁸ Že leta 1361 je izbruhnil spor med Celjskimi in Svibenskimi, ki so si lastili Ahačevo ženo Siguno in otroke. Po razsodbi so Mörtingerji ostali svobodni, Svibenski pa jim je moral povrniti odvzeto posest. Ahac je bil v tej listini imenovan samo Ekenštajner, vzdevek Mörtinger pa je z Ulrikovo smrtjo okoli srede 14. stoletja izginil.¹²⁹ Zdi se, da je v 60. ali 70. letih izumrl tudi rod. Neki Herman se je leta 1377 imenoval po Ekenštajnu ter je bil živ do približno leta 1406.¹³⁰ Imel pa je drugačen grb (petkrat deljen ščit; gl. pečat št. 79) kot Ulrik Mörtinger (šlem z okrasjem: dve roki ali rogova; gl. pečat št. 80), medtem ko je osebno ime kazalo na člana enega od turnskih rodov (gl. Turn pri Velenju).¹³¹ Po Hermanovi smrti

79. Herman – Hartnid z Ekenštajna (ARS ZL 1381 IX 28.)

80. Ulrik Mörtinger z Ekenštajna (ARS ZL 1331 VI 16.)

¹¹⁸ STOPAR, Gradovi, 99; JAKIČ, Gradovi, 113; VISCHER, Topographia I, št. 46.

¹¹⁹ MDC V, št. 510. DOPSCH, Heunburg, 330.

¹²⁰ Leta 1314 se je omenjal neki Oto z Ekenštajna (BLAZNIK, Topografija 1, 182).

¹²¹ Še leta 1320 je bil Ulrik skupaj z (bratom?) Rudolfom *diener* grofa Hermana Vovbrškega in bil v njegovem spremstvu (ARS ZL 1320 VII 27. Slovenska Bistrica). Nekaj mesecev kasneje je bil spremstvu z bratom Otom Schurbrandom (ARS ZL 1320 XI 13.).

¹²² MDC VIII, št. 703.

¹²³ CKL, št. 117; NŠAL ZL 1329 IV 20. Gornji Grad; ARS ZL 1331 VI 16.

¹²⁴ CKL, št. 117, 118, 121, 124, 125, 148; NŠAL ZL 1329 IV 20. Gornji Grad.

¹²⁵ MDC IX, št. 298.

¹²⁶ CKL, št. 148; ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1404 X 25. Vitanje.

¹²⁷ ... *daz wier niemandt sein, den des edlen unsers gnedigen herren graf Fridreich von Cili ... und uns inn aigens gewer also herpracht habent ...* (ARS ZL 1357 V 25.).

¹²⁸ NŠAL ZL 1334 XII 6.; CKL, št. 159; GZL I/47.

¹²⁹ ARS ZL 1361 IV 9. Slovenska Bistrica.

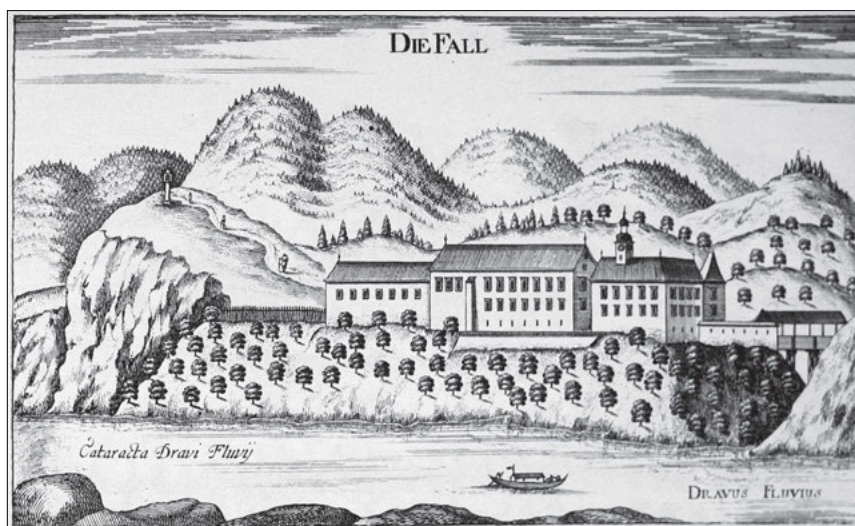
¹³⁰ GZL VII/44; KOMATAR 19, št. 222; ARS ZL 1381 IX 28. (z imenom Hartnid v pečatni legendi!); ARS ZL 1388 IV 27; ARS ZL 1406 III 14.; ARS ZL 1409 XII 30.

¹³¹ ARS ZL 1381 IX 28. (pečat št. 79); ARS ZL 1331 VI 16. (Ulrik Mörtinger, pečat št. 80).

je postal Hans Wernberger varuh mladoletne hčerke Agnes, sin Andrej pa je bil že polnoleten.¹³² Sekundarnost fevda se je po izumrtju Celjskih spremenila v neposrednost (1458), vendar so turnski Ekenštajnci konec 15. stoletja že izumrli, grad pa je bil opuščen v 17. stoletju.¹³³

Grad **Fala** (*Fall*) se je prvič omenjal leta 1245, ko je bila *in domo Volmari apud Valle* sklenjena poravnava med Kolom s Trušenj in šentpavelskim opatom.¹³⁴ Volmar je bil gradiščan falskega gradu, po izvoru ali prejšnjem službenem mestu iz Lavanta in kot šentpavelski uslužbenec v spremstvu opata leta 1213 v Brežah¹³⁵ in 1239 v Dravogradu.¹³⁶ Kot falski gradiščan je skupaj z upravnikom (ali sam) upravljal zemljiško gospodstvo samostana, ki je začelo nastajati od leta 1091 oz. 1093 v Dravski dolini. Pred smrtjo grofa Bernarda Spanheimskega (1147) je kazalo, da bo sedež šentpavelske uprave nekje pri Mariboru, toda zatem je začel samostan kopičiti posest predvsem zahodno od kraja.¹³⁷ Zаметke gradu nad Falo in na desnem bregu Drave zato smemo s previdnostjo postaviti v čas okoli srede 12. stoletja, vsekakor pa do leta 1200, v 13. stoletju pa je bil grad le povečan.

Leta 1279 se je omenjal neki »gospod Konrad s Fale«, leta 1291 skupaj z bratom Henrikom.¹³⁸ Oba sta bila najbrž gradiščana. Vsaj do konca 13. stoletja je gradiščan morda izvajal tudi gospodarsko-upravne naloge, zatem pa se je funkcija razdelila na vojaško in upravno. Uradnika sta živela na gradu. Upravnik se je imenoval *procurator, officialis, iudex*, v 15. stoletju pa *schaffer* in *pfleger*.¹³⁹ Zadnji naziv je spet združeval vojaško (gradiščansko) in upravno funkcijo v eni osebi.¹⁴⁰ Ker je imel falski grad vedno upravni značaj, na njem ni mogel nihče pognati korenin.¹⁴¹

¹³² ARS ZL 1409 XII 30. Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 182–183.

¹³³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 224; JAKIČ, Gradovi, 113.

¹³⁴ MDC IV, št. 2294.

¹³⁵ MDC IV, št. 1689.

¹³⁶ *dominus Volmarus, dominus Sigehardus milites de Lauent* (UBSt II, št. 369). J. Koropec je videl v Volmaru upravnika (gospodstva in/ali gradu?). Očitno pri njem ni ločil vojaške in gospodarske uprave.

¹³⁷ KOROPEC, Gosposčine, 13 sl., 71–73; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 111–115.

¹³⁸ GZM II/43; MDC VI, št. 186, 178.

¹³⁹ KOROPEC, Gosposčine, 73–74.

¹⁴⁰ Ibidem, 82.

¹⁴¹ I. Stopar je po nekih nepreverjenih podatkih poimensko navedel gradiščane še za leto 1266 (Hugo in Hartung), 1299 (Herman – še leta 1311 uradnik samostana Št. Pavel v Fali, GZM III/6), 1318 (Hartung), 1340 (Albreht) (STOPAR, Gradovi, 100–101). Slednji naj bi bil leta 1377 celo namestnik (čigav?) v Gradcu. Zdi se, da vsaj v Albrehtovem primeru ne gre za falske

Tudi **Forhtenek** (*Forchtenegg*) je bil fevd šentpavelskega samostana, ki so ga do leta 1322 imeli grofje Vovbrški. Obzidani stolpasti grad pri zaselku Pristava pri Ravnah pri Šoštanju je bil zgrajen pozno, najbrž proti koncu 13. stoletja, in mu je pripadalo majhno zemljiško gospostvo. Gradnja je bila morda povezana z vovbrškim prevzemom odvetništva nad krškimi posestmi od Kraigov (gl. Ekenštajn). Upravljali so ga vovbrški ministeriali oz. gradiščani.¹⁴² Šele leta 1317 sta se omenjala brata Popel in Gebhard s Forhteneka. Njun izvor razkriva Poplov grb (stilizirana ribja glava).¹⁴³ Šlo je za enega od rodov Turnskih, pri katerem je bilo osebno ime Gebhard tradicionalno. Leta 1320 je v neki vovbrški listini pričal *Vřlög von Fvřchtnek*.¹⁴⁴ To je bil tisti Ulrik, ki je živel na Forhteneku še v drugi tretjini 14. stoletja in je bil zanesljivo Poplov sin. Po izumrtju Vovbržanov so bivši vovbrški vitezi prešli k Žovneškim, ki so formalno prejeli grad v fevd šele leta 1336.¹⁴⁵ Žovneški so Turnskim prepustili grad v sekundarni fevd, saj že omenjeni Ulrik vse do leta 1349 ni nikoli nosil naziva gradiščan.¹⁴⁶ Okoli leta 1350 so Celjski spremenili tudi grajsko upravo in namesto vazalov postavili gradiščane. Prvi se je omenjal že leta 1348,¹⁴⁷ torej še za časa Ulrikovega življenja. Nato je imel Forhtenek Hans z Rifnika (Rogatca), ki mu je leta 1360 grof Ulrik I. obljubil,

81. Friderik (Ramschüssel) s Forhteneka (ARS ZL 1379 II 2.)

da bo po morebitni Hansovi smrti brez potomcev prepustil grad njegovemu bratrancu Mertu z Rifnika ali pa nečaku Enderleinu z Obrarna.¹⁴⁸ Vsaj od leta 1376 je bil Friderik II. Turnsko-Forhteneški gradiščan na starem sedežu Celjskih, gradu Žovneku, kjer je ostal do približno leta 1393.¹⁴⁹ Njegov grb je imel v ščitu ribjo glavo (gl. pečat št. 81). Zanimivo pa je, da piše v legendi njegovega pečatnika, ki je obešen na listini iz leta 1378 *† S. FRIDERICI DE VERNNEKIJ*.¹⁵⁰ V kakšni zvezi naj bi bil Friderik s kranjskim (takrat že ortenburškim) gradom Vernek? Ortenburška zveza se kaže v Friderikovem posedovanju manjših ortenburških fevdov v okolici Radovljice.¹⁵¹ Turnski so bili v drugi polovici 14. stoletja v sorodstvu z ortenburškimi vitezi s Čušperka in preko njih z drugim ortenburškim plemstvom. Morda je Friderik pred vstopom v službo Celjanom nekaj časa živel pri katerem od svojih kranjskih sorodnikov, najbrž na Verneku, ali pa je bil celo sam v ortenburški službi. Prestop iz ortenburške v celjsko službo ni nemogoč, saj so oboji v tem času

gradiščane, marveč za neke druge plemiče. Še posebej, ker se imenujejo »von Gevelle« in »Gfällner«, kar ni nujno identično s Fallo (STOPAR, Gradovi, 100–101).

¹⁴² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 205.

¹⁴³ NŠAL ZL 1317 XII 20. Škale. Relativno pozen nastanek gradu potrjuje tudi Stoparjeva arhitekturna analiza grajskih ruševin, ki izpričujejo zgodnjo gotiko (STOPAR, Gradovi, 106).

¹⁴⁴ ARS ZL 1320 XI 13.

¹⁴⁵ CKL, št. 162.

¹⁴⁶ NŠAL ZL 1328 X 9.; NŠAL ZL 1334 XII 6.; KOMATAR 18, št. 82.

¹⁴⁷ BLAZNIK, Topografija 1, 189.

¹⁴⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 205.

¹⁴⁹ NŠAL ZL 1378 X 20.; NŠAL ZL 1378 X 23.; ARS ZL 1379 II 2.; NŠAL ZL 1387 XII 22; NŠAL ZL 1391 IV 24. Gornji Grad; NŠAL ZL 1393 IV 8.

¹⁵⁰ NŠAL ZL 1378 X 23.; ARS ZL 1379 II 2. Gl. KRÄBLER, Wappenschlüssel, 230.

¹⁵¹ ARS ZL 1394 III 31.

že imeli dedno pogodbo in bili v dobrih odnosih. Na Forhteneku pa je bil skoraj istočasno (vsaj leta 1378) gradiščan tudi Heinzlein Ramschüssel.¹⁵²

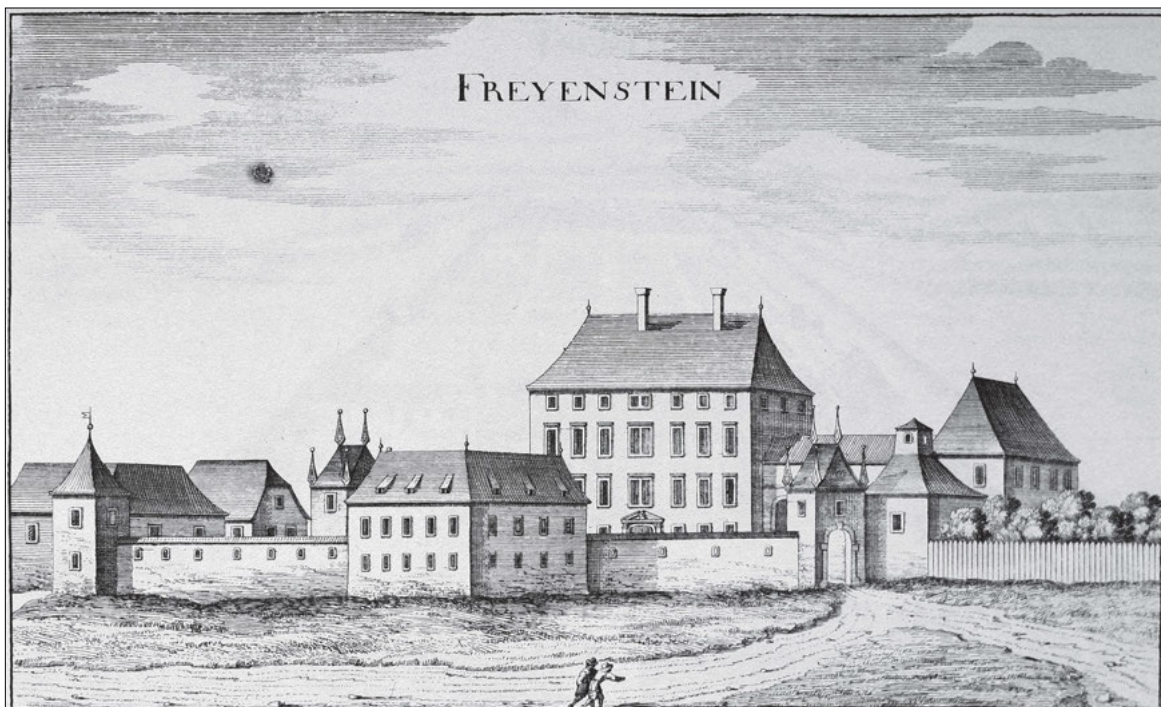
Friderik ni imel sina. Pač pa se je z njegovo hčerjo Katarino pred letom 1394 poročil Kaspar Zaichen, po njegovi smrti pa Jošt (Guelczer?), ki je prevzel vzdevek Forhteneker in celo ribji grb.¹⁵³ Bil je gradiščan v celjski službi v Šoštanju. Sinova Jošt II. in Hans sta leta 1437 za kratek čas prejela grad, že leta 1441 pa se je kot gradiščan omenjal Hieronim Voitlander.¹⁵⁴

Frajštajn (*Freienstein*), izginuli grad ob vodni ločnici južno od Slovenskih Konjic, morda na griču Gradišče nad Pletovarjami,¹⁵⁵ se je prvič omenjal leta 1286. Tedaj je Henrik s Freudenberga prodal večjo posest okoli gradu.¹⁵⁶ Grad so zgradili Konjiški ali pa njihova stranska veja Freudenberški v 13. stoletju. H. Pirchegger je dopuščal možnost, da je bila posest do leta 1246 last gospodov Vojniških, zatem pa Žovneških.¹⁵⁷ Posest Konjiških pa ni bila zgolj fevdna, saj so imeli leta 1192 poleg krških fevdov tam še velik alod od Otakarjev.¹⁵⁸ Tako je bil lahko Frajštajn celo alod ali krški fevd Konjiških (Freudenberških) ali pa celo Žovneških.

Leta 1307 in 1313 se je po Frajštajnu imenoval Kuncel.¹⁵⁹ Čigav vitez je bil, ni moč ugotoviti. Med letoma 1370 in 1391 se je večkrat omenjal Ulrik s Frajštajna, navadno z vzdevkom Frey, včasih pa samo kot Ulrik *der Frey*. Bil je zaupanja vreden celjski vitez, njegov grb pa ni imel paralel (tri srca v razmerju 2:1; gl. pečat št. 82).¹⁶⁰ Imel je brata, komturja Ivanovcev v Melju pri Mariboru.¹⁶¹ Ulrika in Frajštajnskih po letu 1391 v virih ni več zaslediti,

82. Ulrik s Frajštajna (ARS ZL 1370 VI 24.)

¹⁵² KOMATAR 19, št. 212.

¹⁵³ Prvič v listini ARS ZL 1394 III 31.; WIESSNER, Osterwitz, št. 354.

¹⁵⁴ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 190; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 206.

¹⁵⁵ JAKIČ, Gradovi, 103.

¹⁵⁶ *ymbe Friensteine* (GZM II/59).

¹⁵⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 145, 233 (v op. 95).

¹⁵⁸ Ibidem, 138.

¹⁵⁹ CKL, št. 77; GZM III/23.

¹⁶⁰ ARS ZL 1370 VI 24. Dunaj; ARS ZL 1388 IV 17.; ARS ZL 1389 VIII 19. Celje; ARS ZL 1390 IV 11. Celje; ARS ZL 1391

pač pa so tako krške kot celjske fevdne knjige tam izpričevale svojo posest.¹⁶² Grad je v tem času najbrž že propadel.

83. Leutold Frey s Frajštajna (ARS ZL 1389 V 27.)

Grad **Fram** (*Frauheim*) nad istoimenskim naseljem je bil prvič omenjen šele leta 1335. Nastal je v 13. stoletju v obliki palacija, mogočnega bergfrida in obzidja.¹⁶³ Vsaj od leta 1397 je imel status deželnoknežjega fevda in je bil dodatek k funkciji štajerskega maršala. Morda so ga imeli kot takega že Wildonci, gotovo pa njihovi nasledniki Ptujski gospodje in po njihovem izumrtju grofje Schaunberški.¹⁶⁴ Uprava gradu je bila gradiščanska: iz leta 1413 je prvi znani gradiščan Bernard Schrot.¹⁶⁵

Freudenberg na grebenu Brinjeve gore nad Zgornjimi Zrečami je bil zgrajen v začetku 13. stoletja. Tamkajšnje ozemlje je bilo kasneje krški fevd v posesti Konjiških, gradnjo pa pogojno lahko povežemo z okoriščanjem odvetništva nad škofijsko posestjo in kasnejšo prevedbo v fevd.¹⁶⁶ Leta 1206 je neki gospod Rupert iz Zreč pričal v listini Otokarja s Konjic (Rogatca), in to kar na prvem mestu.¹⁶⁷ Prav Rupert je bil morda Otokarjev svak, ki je na krških tleh zgradil grad do okoli leta 1224, ko se je po njem imenoval Ortolf, najbrž sin, s tradicionalnim konjiškim osebnim imenom (gl. genealoško preglednico 55). Ta je bil tedaj s stricem Leopoldom II. v Mariboru pri vojvodi Leopoldu VI.¹⁶⁸ Ortolf je umrl pred letom 1229, ko se je v neki listini omenjala škoda, ki so jo žički kartuziji povzročili ljudje »otrok s Freudenberga«.¹⁶⁹ Otroci so bili mladoletni, njihovo samostojno

XII 19.; ARS ZL 1391 XII 23. Zanimivo je, da se je leta 1389 omenjal neki Leutold Frey, ki pa je imel v pečatniku drugačen grb (glava ščita s tremi škarnicami; gl. pečat št. 83), a je bil celjski vitez (ARS ZL 1389 V 27. Celje). Ta grb je zelo podoben npr. nekaterim od Hebenštrajtov, Wolfstalerjev, Pfannbergov ipd. (KRAßLER, Wappenschlüssel, 62).

¹⁶¹ ARS ZL 1375 VII 25. Maribor.

¹⁶² Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 192. H. Pirchegger je poznal Andreja in hčer Magdaleno Freisteiner iz leta 1483. Andrej je bil takrat oskrbnik v Zgornjem Kapfenbergu (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 189).

¹⁶³ JAKIČ, Gradovi, 104.

¹⁶⁴ ... *Frawnhein das haws, das zw dem marschalich ambt gehoeret* ... (BLAZNIK, Topografija 1, 192); LOSERTH, št. 7; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 119.

¹⁶⁵ BLAZNIK, Topografija 1, 192.

¹⁶⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 145; PIRCHEGGER, Gurk, 9; PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 240.

¹⁶⁷ UBSt II, št. 77; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 144.

¹⁶⁸ UBSt II, št. 211a; PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 240; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 145. Grbovna podoba Freudenberških v 13. stoletju je bila enaka konjiški: desno poševna prečka (gl. KRAßLER, Wappenschlüssel, 32).

¹⁶⁹ ... *dampni quod homines puerorum de Frēdenberch subditis eiusdem cenobii super alpiibus intulerunt* ... (UBSt II, št. 265). PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 240.

delovanje pa pomeni, da je bil oče najbrž že pokojni: Wilburga je bila poročena s Henrikom s Helfenberga, brata Ortolf in Bertold sta bila že leta 1256 pokojna člana Nemškega viteškega reda,¹⁷⁰ tretji brat Popo pa je živel še leta 1273.¹⁷¹ V naslednji generaciji je Henrik leta 1281 podaril žički kartuziji očetovo dediščino v Konjicah, Zrečah itd., leta 1286 pa je Ofu z Emmerberga prodal še posest okoli gradu Frajštajn. Leta 1287 je bil eden od razsodnikov v Kamniku in živel še leta 1307.¹⁷² V prvem desetletju 14. stoletja je bil dejaven še Bertold, ki se je zadnjič omenjal leta 1309.¹⁷³ Z njima je rod izumrl. Že za časa Henrika in Bertolda je grad varoval gradiščan.¹⁷⁴

Po H. Pircheggerju naj bi bili dediči sorodniki Helfenberški (po Wilburgi), ki naj bi ohranili grad in gospostvo še dobro stoletje (gl. genaloško preglednico 53).¹⁷⁵ Toda že leta 1364 je Henrik z Viltuša skupaj z ženo Katarino zapuščal zemljiško gospostvo Viltuš ter gradove Konjice, Štatenberg, Eibiswald in Freudenberg Celjskima grofoma Ulriku I. in Hermanu I.. Katarina je z otroki smela ostati na teh gradovih, viltuški gradiščani, med njimi tudi freudenberški (Herman), pa so obljubili spoštovanje dogovora.¹⁷⁶ Dejansko pa Celjski niso prišli do te zapuščine. Herman je ostal gradiščan vsaj še do leta 1375, še leta 1395, ko je njegova hči dobila za doto dvor pri Konjicah, pa se je intituliral »s Freudenberga«. Leta 1375 je skupaj s konjiškimi gradiščanom Henrikom pečatil neko listino. Zanimivo je, da sta se oba tako v koroboraciji kot v legendi pečatnikov imenovala le »s Freudenberga«, a brez službenega naziva.¹⁷⁷ Hermanov grb je imel za podobo nekakšno rastlino (gl. pečat št. 84), kar ne kaže na podobnost s helfenberškim grbom. Možno je, da so Helfenberški živeli na gradu, vendar ne kot resnični gospodarji. Herman pa bi bil poseben viltuški gradiščan. Tako je možna zgodba, po kateri so si po izumrtju starih Freudenberških poleg Helfenberških (uspešneje) lastili Freudenberg tudi imetniki in gospodje v Konjicah (od 1337 Viltuški, od 1385 Devinski, nato Wallseeji) kot dediči sorodnikov Freudenberško-Konjiških. Gradu in gospostva pa niso delili, marveč se je uveljavilo lastništvo Viltuških in njihovih dedičev z upravniki Helfenbergi kot gradiščani okoli leta 1375, ko je poleg njih na grad prišel še en gradiščan: vsaj med letoma 1377 in 1381 je bil to najbrž (ni imel naziva gradiščan) neki Jurij, ki je bil po grbu sodeč (gl. pečat št. 85) v bližnjem sorodstvu z že omenjenim Hermanom.¹⁷⁸ Leta 1395 se je po gradu imenoval neki Ulrik.¹⁷⁹ Helfenberški apetiti še dolgo niso zamrli: leta 1404 je Rudolf z Wallseeja od krškega škofa prejel polovico gradu, leta 1406 pa Jošt s Helfenberga celoten grad. Pozneje se Helfenberški niso več omenjali v zvezi s Freudenbergom. Pod Wallseejevci pa je grad do srede 15. stoletja fizično propadel, ostalo pa je zemljiško gospostvo.¹⁸⁰

84. Herman s Freudenberga (ARS ZL 1375 VI 16.)

85. Jurij s Freudenberga (ARS ZL 1381 V 7.)

¹⁷⁰ UBS^t III, št. 193. J. Zahn ju je v registru zmotno uvrstil pod »Freudenberg na Koroškem« (str. 420).

¹⁷¹ UBS^t IV, št. 99, 486.

¹⁷² GZM II/59; KOVAČ 4, 173. Šlo je za Wilburginega sina, morda pa se je njen mož drugič poročil. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 145; GZM II/116. Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 193–194.

¹⁷³ HHStA AUR 1301 VI 24.; HHStA AUR 1307 V 4. Gradec; ARS ZL 1309 IX 1. Maribor.; FRA 35, št. 480. PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 241.

¹⁷⁴ *Otelinus castellanus de Freudenberch* (StLA AUR št. 1620: 1301 IV 10.).

¹⁷⁵ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 145.

¹⁷⁶ ARS ZL 1364 VI 29. Konjice.

¹⁷⁷ ARS ZL 1375 VI 16. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 145 (v op. 164).

¹⁷⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 145. ARS ZL 1377 XII 11.; ARS ZL 1381 V 7. Jurijev grb v pečatniku je vseboval neke vrste rastlino.

¹⁷⁹ BLAZNIK, Topografija 1, 194.

¹⁸⁰ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 241; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 145; STOPAR, Gradovi, 117.

Freudenegg (*Freudenegg*), stolpasta utrdba nad kamnolomom pri Hrastniku, in **Klauzenštajn** (*Klausenstein*), izginuli gradič nad današnjo železniško postajo v Zidanem Mostu, sta stala na nekdanjem savinjskem askvinskem ozemlju, ki ga je grofica Hema Breško-Seliška izločila iz obsežnih darovnic za Krko ter prihranila za dediče. Po letu 1106 je ozemlje okoli Laškega kot alod prešlo na Spanheime in se v 12. stoletju oblikovalo v gospostvo s sedežem v Laškem. Po smrti grofa Bernarda Spanheimskega leta 1147 je dedoval nečak, štajerski mejni grof Otokar III.¹⁸¹ Otakarsko zapuščino v Spodnji Savinjski dolini so dediči Babenberžani po letu 1192 oblikovali v urade, takšno upravo pa je sredi 13. stoletja prevzel kralj Otokar Češki. Oba gradova so morda šele v začetku 13. stoletja dali zgraditi Babenberžani za zavarovanje južnih delov savinjske posesti ob Savi; Klauzenštajn še posebej za zavarovanje (Zidanega) mostu čez Savo, ki ga je vojvoda Leopold VI. zgradil leta 1224.¹⁸² Poslej sta se skoraj vedno omenjala skupaj z obema drugima gradovoma, kar daje misliti, da so bili vsi štirje upravno podrejeni Laškemu. Freudeneegg in Klauzenštajn sta se prvič omenjala v urbarju iz let 1265–1267, ko je varstvo (*custodia*) nad njima ter Žebnikom in Žaženberkom izvajal Teoderik (Ditrik) s Stanga.¹⁸³

Leta 1279 je kralj Rudolf zastavil Laško in vse štiri gradove grofu Ulriku Vovbrškemu, a jih je njegov sin, vojvoda Albreht I., leta 1287 uspel dobiti nazaj.¹⁸⁴ V začetku 14. stoletja so si koroške vojvode lastili oblast nad *lantgrafschaft in der Sewental* in jo realno uveljavili proti Habsburžanom kot štajerskim in nominalnim kranjskim deželnim gospodom. Koroški vojvoda Henrik je laški urad in pripadajoče gradove zastavljal svojim finančnikom. Okoli let 1328 in 1329 je za varovanje gradov Žebnik, Freudeneegg in Klauzenštajn skrbel Peter z Liemberga. Seveda ne sam, marveč s svojimi ljudmi. Leta 1328 je bil laški urad na kratko zastavljen ljubljanskem patriciju Jakobu Porgerju, a je Liemberški obdržal okoliško posest še v času žovneško-celjskega gospodovanja.¹⁸⁵

Takoj po koncu gospodovanja koroških vojvod (1335) so Habsburžani gradove Laško, Klauzenštajn, Radeče in Freudeneegg zastavili kranjskemu glavarju Frideriku Žovneškemu in jih dokončno ločili od Kranjske.¹⁸⁶ Toda gradova se med celjskimi gradovi (v Celjski kroniki) pozneje nista omenjala. Verjetno sta zaradi majhnosti postala neuporabna (še posebej Klauzenštajn, ki je bil gotovo majhna utrdba¹⁸⁷) in sta se avtomatično prištevala k Laškemu ali Žebniku, ki sta ostala celjska do izumrtja. Lahko pa sta se skrivala med onimi, ki so jih porušili Celjski sami (npr. neki stolp nad Laškim).¹⁸⁸ Klauzenštajn se je zadnjič, in še to v posredni zvezi, omenjal leta 1338, Freudeneegg pa še v 15. stoletju. Celjski so Freudeneegg in Klauzenštajn upravljali z gradiščani, ki se po njima niso imenovali.¹⁸⁹

¹⁸¹ HAUPTMANN, Višnjegorski, 225, 227–228; GZS 4, št. 245; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 245.

¹⁸² UBS^t II, št. 211a.

¹⁸³ DOPSCH, Gesamturbare, 61. A. Dopsch je menil, da v tem popisu ne gre za Klauzenštajn, marveč za Rekštanj na Kranjskem (v op. 4). To domnevo sem ovrgel pri opisu Žebnika.

¹⁸⁴ MDC V, št. 406. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 246.

¹⁸⁵ DOPSCH, Verzeichnis, 462; MDC IX, št. 147, 240; KOVAČ 2, 54–55; GZL I/32. Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 246. Leta 1338 je Peter z Liemberga zastavil Svibenskim neko posest v Straži pri Klauzenštajnu (ARS ZL 1338 X 8.).

¹⁸⁶ HHStA AUR 1336 I 4. Dunaj.

¹⁸⁷ I. Stopar je na osnovi Orožnovih izvajan menil, da naj bi imel grad celo kapelo, vendar besedilo o tem (*ecclesia sive capella s. Egidii de Chlasenstein*) lahko pomeni tudi ločeno cerkveno poslopje (STOPAR, Gradovi, 202; OROŽEN, Diözese IV, 425).

¹⁸⁸ CKr, 62, 64. I. Stopar je s skepto zapisal, da bi šlo lahko za identičnost Freudeneegga z gradom Freidenberg, ki ga je med porušenimi omenjala Celjska kronika (STOPAR, Gradovi, 119–120).

¹⁸⁹ *pei Chlausenstein* (ARS ZL 1338 X 8.). I. Orožen je napačno datiral listino iz leta 1331, v kateri se je imenovala domnevna grajska kapela. Nепreverljiva je tudi njegova hipoteza, da naj bi Celjski grofje leta 1442 grad Klauzenštajn porušili skupaj z mostom (OROŽEN, Diözese IV, 425–426.). Za Freudeneegg gl. BLAZNIK, Topografija 1, 195. Gl. še JAKIČ, Gradovi, 105, 157.

Grad **Gornji grad** (*Oberburg*) je stal pred letom 1140, ko se je prvič imenoval v falsificirani listini oglejskega patriarha, ki pa je nastala na podlagi prave listine, a z določenimi interpolacijami zaradi posestnega spora med gornjegrajskim samostanom in uradniki oglejskega patriarha Bertolda leta 1243. S to listino, ki ima potrjen obstoj v sedem let mlajši potrdilni listini kralja Konrada III., je patriarh naznanjal, da sta mu svobodni gospod Diepold iz Chagra in žena Trauta (oba Bavarca) na njegov nasvet prepustila *alodium suum Obbremburch*, grad, vso posest, ministeriale idr. v gospostvu. To je obsegalo tudi kasnejša gospostva Mozirje in Vrbovec, ki sta kasneje ostala fevd oglejske patriarhije. Drugi del chagerske posesti, ki pa ga patriarh leta 1140 ni prejel, je postal osnova tamkajšnjemu benediktinskemu samostanu, ki sta ga donatorja obnovila skupaj s patriarhom.¹⁹⁰ Diepold se je v bavarskih virih omenjal že okoli leta 1120, leta 1123 pa je sopičal v neki listini za nek bavarski samostan skupaj z grofom Albertom Bogenskim. G. Bernhard je domneval, da gre morda za svobodne gospode, ki so bili povezani z Bogenskimi. Ker so imeli ti sredi 12. stoletja posest tudi na Kranjskem in okoli Dobrne (gl. Dobrna), bi lahko šlo tudi za posestno povezani rodbini. H. Pirchegger pa je domneval, da so bili Chagri morda stranska veja mejnih grofov Cham – Vohburg, ki so imeli posest na jugu cesarstva. Neznano kdaj, morda še konec 11. stoletja, naj bi dobili Zgornjo Savinjsko dolino v alod od kralja oz. posredno od glavne veje, morda pa celo od Askvincev (rodu Breško-Seliških). Kakorkoli, oba Chagra sta se po letu 1140 očitno vrnila na Bavarsko in s savinjskimi posestmi nista imela več nič skupnega.¹⁹¹

Sodeč po imenu kraja je grad leta 1140 že obstajal. Oglejski patriarhi ga niso namenili samostanu, pač pa so vanj naselili (neimenovane) ministeriale in uradnike ter na njem bivali ob vizitacijah. V ustanovni listini se je omenjalo kar sto, gradu pripadajočih ministerialov, vendar je šlo na tem mestu za interpolacijo. Leta 1243 je patriarh Bertold v neki svoji listini, izdani v gornjegrajskem samostanu, govoril o *castrum antiquum Obberemburch*.¹⁹² Že H. Pirchegger se je spraševal, kje naj bi stal patriarhov novi grad v Gornjem gradu, še posebej, ker ni bilo o njem nikoli posebnih vesti.¹⁹³ I. Stopar je zapisal, da naj bi bilo ime Gornji grad nasprotje Vrbovcu (Altenburg), a ni navedel, zakaj se je potem gornjegrajski grad imenoval stari.¹⁹⁴ Problem pa je morda razložljiv takole: glede na to, da je bila listina iz leta 1243 izdana v samostanu, jo je najbrž spisal samostanski pisar. Njemu kot članu konventa in prebivalcu samostana, ki je bil vsekakor mlajši od gradu, se je zdel stari Chagerjev oz. patriarhov grad na Gradišču nad Dreto starejši oz. že tako (arhitekturno in tehnično) zastarel, da ga je imenoval stari. Možno pa je, da je bila do tedaj v naselju zgrajena posebna utrdba, ki je bila v odnosu do gradu pač nova. Hipoteza, da naj bi bil Vrbovec starejši grad, ne zdrži iz enostavnega razloga: leta 1140 ga še ni bilo, saj bi bil (kot eden redkih na tem ozemlju) v natančni pertinenčni formuli gotovo omenjen. Njegov nastanek je bil v zvezi z upravnimi spremembami in delitvijo gospostva Gornji grad, ime pa je dobil z zornega kota okoliških mlajših gradov (gl. Vrbovec). V Gornjem gradu in neposredni okolici je štel torej vedno le en (in isti) pravi grad (tj.

¹⁹⁰ UBSt I, št. 180. Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 194.

¹⁹¹ O Chagrih (Kager) gl. BERNHARD, Listina, passim; PIRCHEGGER, Landesfürst 1, 169; RAVNIKAR, Savinjska, 22 sl. O. Dungen je domneval, da naj bi bil Burkhard s Cmureka Diepoldov brat (UBSt Erg., 108).

¹⁹² UBSt II, št. 420.

¹⁹³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 195. Tudi v Vischerjevi grafiki Gornjega Grada ni sledu o posebnem gradu (VISCHER, Topographia II, št. 280).

¹⁹⁴ STOPAR, Gradovi, 141. Omenimo še Grudnovo misel, da naj bi dobil ime po obrani ali obrambi (GRUDEN, Zgodovina, 122). Tega mnenja sta bila tudi J. Zahn in za njim H. Pirchegger (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 194).

stari grad), medtem ko je imel samostan značaj novega gradu.

V 13. stoletju se oglejska uprava ni razlikovala od one na Kranjskem in Goriškem. Na njej pa je v 13. stoletju temeljila skoraj absolutna oblast patriarhov na tem velikem območju, ki je gospostvo oddelilo od spanheimske Kranjske in Koroške ter babenberške Štajerske.¹⁹⁵ Grajska uprava je slonela na zamenljivih gradiščanih, ki jih je bilo (kot tudi poveljnikov) lahko več. Bili so ministerialnega izvora iz Zgornje Savinjske doline. Gospodarsko upravo je izvajal poseben upravnik, oficial.¹⁹⁶ Ko se je v začetku 14. stoletja upravni sistem zamenjal, so tudi gornjegrajski grad, pripadajoče gospostvo in deželno sodišče dobili v fevd bivši ministeriali, vitezi z Vrbovca. V letih 1349 in 1350 so Vrbovški bratrance Eberhard, Friderik in Viljem prodali svoje tretjine grofu Frideriku Celjskemu. Prodaja je bila nujna zaradi nezmožnosti za odplačilo dolgov celjskim Judom in nekaterim plemičem, za kar je bil porok Friderik Celjski. Prodajalci so obljubljali pridobitev patriarhovega soglasja.¹⁹⁷ Vsakokratni novi oglejski patriarh je zatem potrdil Celjskim Gornji grad in Vrbovec. Tega so namreč Vrbovški grofom kasneje tudi prodali. Zadnja patriarhova potrditev je iz leta 1425.¹⁹⁸ Celjski so menda obdržali Gornji grad do izumrtja leta 1456, čeprav ga Celjska kronika v svojem popisu ne omenja. Zatem je skupaj z odvetništvom postal deželnoknežji.¹⁹⁹

Medtem ko je (vsaj) eden od Vrbovških živel v gornjegrajskem gradu in so mu bili gradiščani podrejeni, so grofje grad zaupali svojim gradiščanom.²⁰⁰ Zdi se, da so bili to v več generacijah kar štajerski Vaisti (gl. genealoško preglednico 47).²⁰¹ V Gornjem Gradu, bodisi v trgu ali na katerem od okoliških dvorov, je živelo še več plemičev ministerialnega izvora, ki so se imenovali po Gornjem Gradu, vendar z gradom najbrž niso imeli opraviti nič. Med njimi so bili znani Jakob, ki je bil leta 1310 vitez,²⁰² Nikolaj (med letoma 1314 in 1349), ki je imel celo služabnike in večjo posest ter je živel na dvoru pri trgu,²⁰³ leta 1394 in 1395 pa je nastopal Hansel iz Gornjega Grada, ki je bil gradiščan v Premu na Notranjskem.²⁰⁴

Gromperk (Grünberg) nad naseljem Kočno pri Zgornji Polskavi so zgradili spanheimski ministeriali pred sredo 12. stoletja.²⁰⁵ Že leta 1142 je bil Wolfgang Gromperški uradnik podravskega grofa Bernarda Spanheimskega.²⁰⁶ Toda po letu 1147 posest in ljudje niso prešli na Bernardovega dediča mejnega grofa Otokarja III., v čigar družbi se je leta 1164 v Mariboru nahajal neki Fritel z Gromperka, marveč menda pod okrilje šentpavelskega

¹⁹⁵ KOMAC, Kranjska, 283–285.

¹⁹⁶ Leta 1257 *Wluingus Dunno, Hermannus, Volkerus castellani de Obernburch* (UBSt III, št. 240). Herman je bil skupaj z Janezom Cocusom in Hermanom iz Loga pri Skornem (*de Owe*) gradiščan še leta 1268. Poleg njih pa je živelo v gradu še več vitezov, ki so leta 1268 pričali v nekem sporu: ... *se audisse a senioribus militibus de Obernburch* ...; poleg njih pa še uradnik, tj. gospodarski upravnik, pokojni Doring: ... *qui multis annis officialis domini patriarche ... fuit in Obernburch* ... (UBSt IV, št. 287, 288). Herman in Janez sta bila gradiščana še leta 1269 (UBSt IV, št. 359).

¹⁹⁷ ARS ZL 1349 XII 14.; ARS ZL 1350 V 8. Celje; ARS ZL 1350 V 8. Celje. Da fevd ni bil služben, je menil tudi H. Pirchegger (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 195).

¹⁹⁸ Patriarhi Markvard (ARS ZL 1369 XI 13. Vipava), Filip iz Alenčona (ARS ZL 1384 V 3. Celje) in Janez Moravski (ARS ZL 1389 II 19. Čedad). Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 195.

¹⁹⁹ O tem in o odvetnikih gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 195–196. O gospostvu gl. BIZJAK, Ratio, passim.

²⁰⁰ Jurij Vaist (NŠAL ZL 1391 IV 24. Gornji Grad).

²⁰¹ Poleg Jurija se je v Gornjem Gradu leta 1340 in 1349 omenjal še Rudolf (NŠAL ZL 1340 X 4.; NŠAL ZL 1349 XI 19.).

²⁰² ARS ZL 1310 VII 9./16. Gornji Grad.

²⁰³ NŠAL ZL 1314 III 27. (grb je vseboval smreko oz. jelko); NŠAL ZL 1315 X 18.; NŠAL ZL 1316 V 17. Kamnik; NŠAL ZL 1316 X 31.; NŠAL ZL 1329 IV 20. Gornji Grad; NŠAL ZL 1340 X 4.; NŠAL ZL 1349 XI 19. (dvor).

²⁰⁴ NŠAL ZL 1394 V 12.; ARS ZL 1395 XII 20.

²⁰⁵ J. Koropec je postavil nastanek gradu kar v konec 10. stoletja (KOROPEC, Polskava, 8).

²⁰⁶ Gl. MDC IV, št. 1675 iz leta 1213, ki navaja sodni proces iz leta 1198 ter posredno tudi dokaz (listino) iz leta 1142, v kateri Gromperški izrecno ni bil imenovan (MDC III, št. 749).

samostana.²⁰⁷ Manj verjetno je, da so Spanheimi gromperškim ministerialom spremenili Gromperk in pripadajočo posest v vezano ministerialno lastnino (t. i. Inwärtseigen). Po tej hipotezi bi do 13. oz. 14. stoletja Gromperk postal pravi alod. Po drugi strani se moramo vprašati, kaj se je zgodilo z domnevno šentpavelsko fevdno nadoblastjo, ki se ni izrecno omenjala. Možno je, da so jo Gromperški že do prve polovice 13. stoletja uspeli odstraniti, grad in jedro zemljiškega gospostva pa sta ostala alod vse do izumrtja Feistriških (gl. nadaljevanje), ko je alodialna posest brez neposrednih dedičev pripadla deželnemu knezu in postala komorna. Fritlov sodobnik Wolfgang (z istoimenskim sinom; do leta 1198 navedena tudi skupaj, od leta 1201 pa sin sam) se je kot priča omenjal večinoma pri poslih, kjer je bil eden od akterjev šantpavelski opat²⁰⁸ pa tudi salzburški nadškof.²⁰⁹ Tudi vnuk (?) Gotfrid je bil še leta 1233 v nadškofovem spremstvu.²¹⁰ Leta 1236 je bil na Koroškem tudi neki Ulrik,²¹¹ a ni jasno, ali ni šlo morda za plemiča s katerega od dveh istoimenskih koroških gradov.

Po osebnih imenih (Ulrik, Gotfrid), ki so bila v 13. in 14. stoletju tradicionalna in značilna za deželnoknežje ministeriale in viteze z Maribora, so se v 13. stoletju Gromperški verjetno sorodstveno povezali z Mariborskimi, morda pa je šlo celo za stransko vejo Mariborskih (gl. genealoško preglednico 60). Sorodstvene vezi naj bi bile tudi med tedanjimi polskavskimi vitezi, od katerih so nekateri imeli mariborsko ime Rajker. Domnevo podkrepljuje listina iz leta 1307, ko so se Gromperški po daljšem času spet omenjali. Z njo sta Konrad z Maribora in njegova žena Markvardu z Gromperka zastavila posest pri sosednji Slovenski Bistrici.²¹² Morda je ta posest postala mariborska šele ob rodbinski povezavi z Gromperškimi. Po Markvardovi smrti pred letom 1318 so se do Gromperka dokopali plemiči iz Feistritza (Bistrice) pri Ilzu. Tega leta so si otroci Alrama I. po krajšem sporu razdelili vso posest, razen gradu, ki ga je dobil Alram II. (sin iz drugega zakona oz. polbrat pravdajočih se hčera Alrama I.).²¹³ Po Albrehtu II., ki je umrl leta 1437, so posest dedovali Safnerji in Viltuški, nato pa je grad do 17. stoletja prehajal v roke različnih plemičev.²¹⁴

V 13. stoletju je bil koroški *Guštanj* (*Gutenstein*) fevd bamberške škofije in v posesti štajerskih deželnih ministerialov z zgornjeavstrijskega gradu Ort,

²⁰⁷ UBSt I, št. 482. Gl. tudi KOROPEC, Gospoščine, 16–20 (tega ozemlja J. Koropec ni obdelal, vendar je opozoril na pridobitve Št. Pavla po letu 1147 na račun Spanheimov na Štajerskem in Koroškem) in KOROPEC, Polskava, 8–10 (z datacijo nastanka gradu že v 10. stoletje kot obrambne postojanke pred Ogri, za kar naj bi govorila tudi »osamljena alodialnost sredi izrazito vladarjevega sveta«).

²⁰⁸ Leta 1178 v Wolfsbergu na Koroškem (MDC III, št. 1242), enkrat med letoma 1193 in 1199 (MDC III, št. 1412), enkrat med letoma 1193 in 1220 (MDC III, št. 1398), leta 1201 v Št. Pavlu (MDC III, št. 1504).

²⁰⁹ Leta 1197 v Lipnici ob razsodbi nadškofa v sporu med Friderikom Ptujskim in admontskim samostanom (UBSt II, št. 20).

²¹⁰ UBSt Erg., št. 46.

²¹¹ MDC IV, št. 2128.

²¹² GZM II/118. Markvard je bil kot Konradova priča v Mariboru še leta 1309 (GZM II/124), leta 1312 pa je že bil pokojni (GZM III/21). Gl. KOROPEC, Polskava, 8–10.

²¹³ RHSt I/1, št. 925. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 121. I. Stopar je zaradi te delitve predvideval ganerbní značaj gradu, ki naj bi se razkrival še v 17. stoletju na Vischerjevi skici (STOPAR, Gradovi, 154). Gl. VISCHER, Topographia I, št. 145.

²¹⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 121–122; KOROPEC, Polskava, 13–14; JAKIČ, Gradovi, 128.

ki so imeli od druge polovice 12. stoletja tudi sodišče v Savinjski dolini.²¹⁵ Njihov član je bil tudi Hartnid z Guštanja (savinjski deželski sodnik, od 1273 do ok. 1281). Verjetno je bil sin Hartnida VI.²¹⁶ Za Orti so od Bamberga prejeli Guštanj leta 1281 v fevd grofje Vovbrški.²¹⁷ Tudi njihovo posedovanje je bilo povezano z odvetništvom nad bamberskimi južnokoroškimi posestmi. Prav na izrabi odvetništva stoji domneva o zgraditvi Guštanja, gradu na vzpetini Stražišče na levem bregu Meže na Ravnah, in to v prvi polovici 13. stoletja.²¹⁸ Za Vovbrške je bil Guštanj pomembnejši kot za Ortske, saj so z njim povezali savinjsko in slovenskoštajersko posest z ono na Koroškem. Ker so približno istočasno (ok. 1288) od grofov Pfannberških kupili Dravograd, so konec 13. stoletja obvladovali pristope z jugovzhodne Koroške na slovensko Štajersko. Vovbrški so kmalu odstranili bambersko fevdno gospodstvo, saj se v naslednjih znanih listinah, ki so se dotikale guštanjskega gospodstva in gradu, bamberska škofija ni omenjala niti z besedico. Leta 1317 je grof Herman s soglasjem vseh zainteresiranih bodočih dedičev: Pfannbergov, koroškega vojvode Henrika, Žovneških in Hohenlohejev, predal Guštanj z deželskim sodiščem, trgov, zemljiškim gospodstvom, odvetništvom in carino ter še drugo posest na Koroškem svoji ženi za jutro.²¹⁹ Po izumrtju Vovbrških so edino guštanjsko gospodstvo dobili vovbrški sorodniki Schaunbergi, ki pa so ga že leta 1325 in 1327 za dve leti zastavili Konradu z Aufensteina, drugič celo za bistveno večjo vsoto (300 : 450 mark srebra).²²⁰ Konrad je do okoli leta 1332 pokupil in zamenjal velik del vovbrške zapuščine: pol Celja, gradove in gospodstva Vovbre, Pliberk, Guštanj (polovico), Dravograd itd. in pripadajoče vazale z manjšimi gradovi.²²¹ Leta 1333 se je najbrž odločil za arondiranje posesti, zato je zamenjal z Žovneškimi svojo polovico Celja za polovico Guštanja.²²² S tem se je boj za vovbrško zapuščino v Savinjski dolini začasno končal. Leta 1361 so brata Friderik in Konrad ter oče Konrad Aufensteinski predali Habsburžanom večino njihovih gradov in gospodstev, trgov in mest, a jih takoj prejeli nazaj v fevd ter obdržali do leta 1368, ko so doživeli politični zlom. Dejanje je bilo v okviru alodifikacije cerkvenih fevdov in njihove odstranitve, kot npr. pri Dravogradu, Slovenj Gradcu in Marenberku. Med številno aufensteinsko posestjo sta bila tudi Zgornji in Spodnji grad v Guštanju skupaj s trgov. Bambersko gospodstvo seveda ni bilo omenjeno.²²³ Spodnji grad je bila manjša trška stolpasta utrdba, ki jo je upodobil tudi Valvasor ter se je omenjala še leta 1426.²²⁴ Po smrti Konrada Aufensteinskega ml. leta 1368 in ujetništvu brata Friderika je guštanjsko gospodstvo s trgov vred ostalo v rokah deželnih knezov, ki so ga leta 1381 podelili naprej, in sicer dosmrtno Haugu z Devina, kajti dolžni so mu bili večjo vsoto denarja. Formalno ni šlo za zastavo niti za fevd, marveč za dosmrtni užitek, zvezan s službo knezu.²²⁵ Stari grad je propadel konec 15. stoletja v bojih z Ogrji.²²⁶

Guštanjski Zgornji grad se je pojavil v virih nekaj desetletij po zgraditvi,

²¹⁵ O gospodih Ortih izčrpno PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 215–228.

²¹⁶ UBSt IV, št. 497, 562. Ime so uporabljali že v 12. stoletju. V 13. stoletju je bil znan Hartnid starejši (1207–1241): GZS 5, št. 122, 155, 294, 386, 499, 504, 758. Hartnid mlajši: GZS 5, št. 499.

²¹⁷ ... *castrum Gutenstein, quod per mortem quondam Hertnidi de Ort sibi vacare cepit* ... (MDC V, št. 494). DOPSCH, Heunburg, 325.

²¹⁸ JAKIČ, Gradovi, 128.

²¹⁹ ... *ouf die edel leute und ouch leut und gTt* ... (MDC VIII, št. 376).

²²⁰ MDC VIII, št. 759; MDC IX, št. 87.

²²¹ To mu je potrdil kralj Ludvik leta 1332 (MDC IX, št. 537).

²²² CKL, št. 146.

²²³ ... *Gûtenstain die obere purch und die nidere purch mit dem markt daselbss* ... (MDC X, št. 565).

²²⁴ MDC XI, št. 61. Gl. STOPAR, Stavbe 4, 37–38; JAKIČ, Gradovi, 129; VALVASOR, Carinthia, 80.

²²⁵ MDC X, št. 878. Gl. FRÄSS–EHRFELD, Kärnten, 438 sl.

²²⁶ JAKIČ, Gradovi, 129.

in to v imenih ortskih gradiščanov oz. ministerialov: pred letom 1263 je na njem živel Rajker z ženo Eleno,²²⁷ nato Diter (1266–1282), ki je okoli leta 1278 pristal v vovbrškem spremstvu,²²⁸ leta 1278 in 1279 Kmet ali celo Kosez (*Rusticus, Gebur, Gebauer*),²²⁹ v listini iz leta 1282 pa se je na gradu Guštanj navajal zbir guštanjskih ministerialov: Diter, Piper s sinovi in Rusticus.²³⁰ Med temi tremi so bile sorodstvene vezi, najbrž so bili omenjeni bratje. Očitno je bilo na gradu več gradiščanskih oseb, ki so jih Ortski redno menjavali, Vovbrški pa pustili na njihovih bivališčih. Od leta 1284 se je na Guštanju omenjal Valter (I.), čigar rod se je zadržal na Guštanju vsaj do srede 14. stoletja. Gotovo je bil Piperjev sin (neimenovan leta 1282), saj je bilo enemu od njegovih petih sinov ime Pfeffer, tj. nemška oblika dedovega imena. Valter je bil poročen s Hedvigo in je umrl okoli leta 1306. Zapustil je pet sinov in pet hčera. V 90. letih 13. stoletja je bil celo vovbrški gradiščan in upravnik bamberskega gradu in gospostva Grebinj na Koroškem, okoli leta 1300 pa je imel velik ugled med koroškimi in zgornjesavinjskimi vitezi. Piperjev rod je bil osebno nesvoboden: še leta 1298 so Vovbrški in Konrad z Aufensteina delili deset Valterjevih otrok, saj je bil Valter vovbrški ministerial, žena Hedviga pa aufensteinska.²³¹ Med pričami delilne listine je bil tudi neki Götzel z Guštanja, ki je bil najbrž Valterjev zet.²³² Morda je bil Valterjev brat tudi Hartnid (1286–1296); njegovo osebno ime iz orške tradicije je namreč govorilo za orškega viteza.²³³ To pa bi bil še en namig za Valterjevo poreklo iz orške ministerialitete. Leta 1302 je skupaj z Valterjem pričal neki Erec, ki ga smemo enačiti z vitezom Erikom (1302–1314). Biti je moral Valterjev vnuk, najbrž sin Durstla, saj je bilo Erikovemu sinu tudi ime Durstlein.²³⁴ Valterjev rod je po letu 1322 živel le še v pfannberškem oz. aufensteinskem delu gradu. Polovico je moral odstopiti rodu Wulfinga Edlinga (gl. nadaljevanje). Erik je imel sina Fricleina (1337–1338) in Durstleina (1338).²³⁵ Zanimivo je, da je bil Fricleinov grb zelo podoben grbu koroškega Ditmarja Mordaxa (dve prekrizani bakli; gl. pečat št. 86), kar dopušča določene sorodniške zaključke.²³⁶

Do srede 14. stoletja se je Valterjev rod odselil z Guštanja, na gradu pa je očitno ostal žovneški rod (gl. nadaljevanje), ki so ga Aufensteinci obdržali v službi. Na preselitev je morda vplivalo tudi nekaj prozaičnih razlogov: vpliv bližnjih koroških mest je postal tako močan, da se udobnejšemu življenju niso mogli upreti niti guštanjski plemiči, še posebej, ker so si v 30. letih nabrali kar nekaj finančnih izkušenj. Leta 1379 je Herman Dürstel, *meščan* v Št. Vidu na Koroškem, izdajal zadolžnico nekemu mariborskemu meščanu. V pečatni legendi je bilo poreklo jasno navedeno – »z Guštanja«, grb pa je bil tako rekoč enak (gl. pečat št. 87).²³⁷ Torej je bil Herman verjetno kar Durstleinov sin.

V obdobju schauburškega gospostva in aufensteinske zastavščine se je

86. Friclein z Guštanja (ARS ZL 1337 XI 5.)

87. Herman Dürstel z Guštanja (ARS ZL 1379 X 28.)

²²⁷ UBS^t IV, št. 106.

²²⁸ UBS^t IV, št. 215, 347; MDC IV, št. 2950; MDC V, št. 124, 342, 522.

²²⁹ MDC V, št. 344, 419.

²³⁰ MDC V, št. 522.

²³¹ Za Valterja I. gl. MDC V, št. 600; ARS ZL 1286 VI 30. Pliberk; MDC VI, št. 185, 252; NŠAL ZL 1296 I 25. Dravograd; GZM II/79; MDC VII, št. 87, 148, 314, 315.

²³² MDC VI, št. 405.

²³³ ARS ZL 1286 VI 30. Pliberk; MDC VI, št. 185, 299, 334, 348; NŠAL ZL 1296 I 25. Dravograd.

²³⁴ MDC VII, št. 148, 332, 589; GZL I/20.

²³⁵ ARS ZL 1337 XI 5.; ARS ZL 1338 IV 22.; ARS ZL 1338 V 22.

²³⁶ CKL, št. 117; ARS ZL 1337 XI 5. (Friclein). Gl. KRAßLER, Wappenschlüssel, 139–140.

²³⁷ ARS ZL 1379 X 28.; ARS ZL 1379 XI 12. Zanimivo je, da je v drugi listini njegov pečat drugačen: grb s šlemom in z zgornjo polovico vzpenjajoče se kože.

leta 1327 pojavil vitez Gotskalk z Guštanja, ki je bil identičen z vitezom Gotskalkom Oerporrem in brat Eberharda Oerporra. Oba sta bila vovbrška viteza, Gotskalk pa je po letu 1322 iskal srečo pri vovbrških dedičih in bil zet Valterja I.²³⁸

Leta 1318 je poleg Valterjeve živela na Guštanju še rodbina, ki je najbrž izhajala iz omenjenega Diterja oz. Ditrika iz druge polovice 13. stoletja. Tedaj so vitezi Wulfing Edling (1318–1332), Henrik (1320) in Ditrik II. (1318–1320) z Guštanja pričali v listini grofa Hermana Vovbrškega. Tudi oni so bili vovbrški služabniki, kot je to potrdil grof Herman leta 1320. Socialno se niso povezovali z Valterjevimi otroki. Ditrikova sinova sta bila najbrž Ditrik III. (1360–1372) in Wulfing II. (1370), s katerima je rod izumrl. Wulfingov vzdevek (ali statusna oznaka) *Edling* namiguje na prihod s Koroške, kjer so imeli večjo vlogo edlingerji – kosezi. Na njihovo morebitno statusno poreklo se je v 14. stoletju pozabilo, še posebej, ker so imeli kot pravi plemiči v 14. stoletju bistveno boljši status kot propadajoči kosezi. Ta rod je po vovbrškem izumrtju živel na žovneški polovici. V pfannberškem delu je tedaj živel tudi Nikolaj z Vrbovca. Wulfing I. se je v 20. letih skupaj z Diepoldom s Kacenštajna ukvarjal z zastavno-poroštvenimi posli. Njegov grb je vseboval pokončno žival, kozo ali kozla na skali (gl. pečat št. 88).²³⁹ Med letoma 1338 in 1353 († 1358) je bil dejaven Lovrenc z Guštanja, čigar grb je bil nekoliko drugačen od Wulfingovega, a še vedno zgovoren za sorodstvene vezi (vzpenjajoča se žival, morda kozel). Listinska dikcija ga je ločevala od neposrednega sorodstva z Valterjevim rodом, saj ni za njegove člane uporabljal nikakršnih sorodstvenih oznak.²⁴⁰ Od začetka 15. stoletja sta se pojavili še dve osebi (brata), ki sta se imenovali po Guštanju in imeli podoben, sicer redko ohranjen in težko spoznaven grb: od leta 1412 naprej je bil dejaven Jurij z Guštanja, ki najbrž ni več živel na Guštanju. V začetku 15. stoletja je bil kranjski deželni upravitelj in je živel v Ljubljani. Podobno je bilo z njegovim domnevnim bratom Hansom, ki pa je bil v službi Freisinga kot oskrbnik na Klevevžu. Manj dejaven je bil neki Benedikt.²⁴¹ Vsaj prvi dve osebi sta bili najbrž člana stranske veje Wulfingovcev, morda celo Lovrenčeva vnuka.

V 60. letih se je začel omenjati Hasel Pauer z Guštanja (živ še 1371), ki je imel skupaj z bratom Nikolajem (1364–1370) za pečatno podobo stoječega človeka z dolgo palico v desnici in sekiro preko leve rame (gl. pečat št. 89). Po redkih listinskih omembah sta bila celjska viteza.²⁴² Menim, da je šlo za potomca Rustika iz konca 13. stoletja. Kmalu po letu 1371 je Nikolaj, ki je očitno preživel Hansla, prišel v hude finančne težave, saj mu Judje niso več hoteli posojati denarja. Malo pred letom 1383 je bankrotiral, njegovo premoženje (zemljiško posest) pa je prodal mariborski Jud Hačim, ki jo je pred tem dobil po sodni poti.²⁴³ Z Nikolajem je družina izumrla ali pa se je spet pokmetila.

88. Ditrik II. z Guštanja
(ARS ZL 1370 XII 4.)

89. Nikel Pauer z Guštanja
(ARS ZL 1370 XII 4.)

²³⁸ MDC IX, št. 83, 87; NŠAL ZL 1321 VIII 24. (Oerporr).

²³⁹ Za vse člane tega rodu: ARS ZL 1320 IX 29.; ARS ZL 1320 XI 13.; CKL, št. 117, 118, 140; MDC IX, št. 476; KOMATAR 19, št. 129; ARS ZL 1370 XII 4. (grb Ditrika II. – gl. pečat št. 88); ARS ZL 1372 IV 18. (grb).

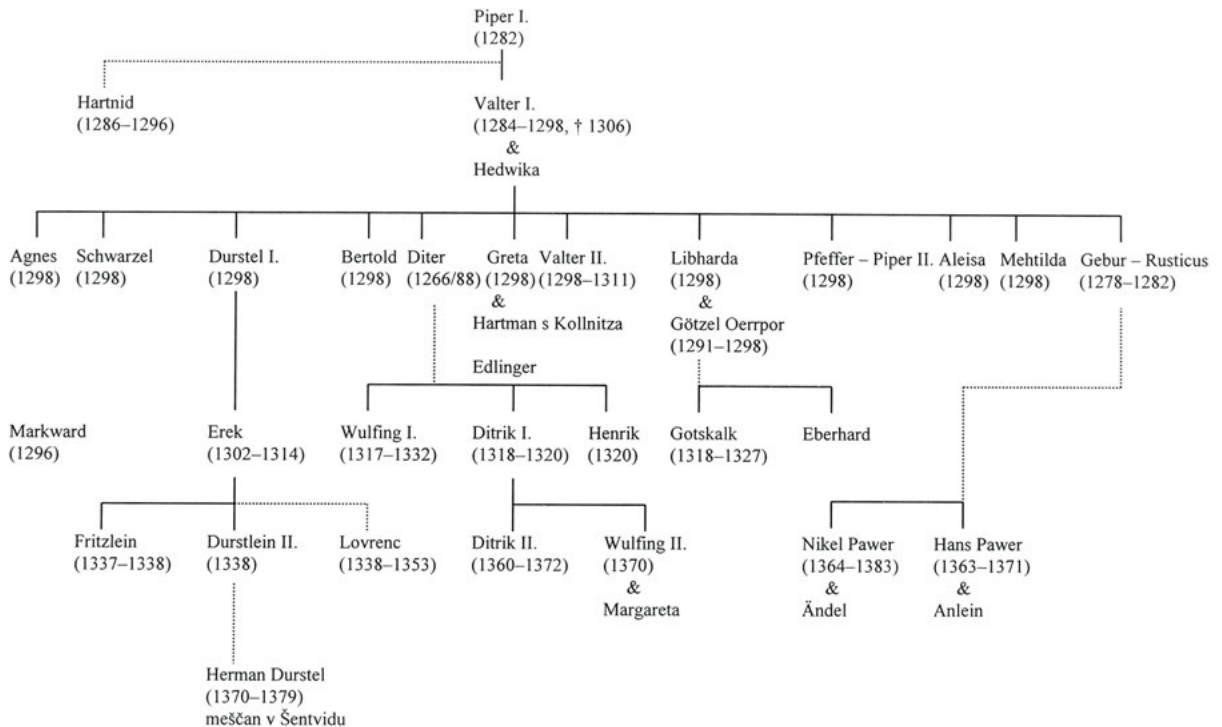
²⁴⁰ ARS ZL 1338 IV 22.; ARS ZL 1338 IV 22.; ARS ZL 1338 V 22.; ARS ZL 1349 IV 27.; ARS ZL 1350 IX 14.; ARS ZL 1353 VII 4.; ABV, št. 859; ARS ZL 1359 XII 7. Udine.

²⁴¹ Gl. številne navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 263–264.

²⁴² ARS ZL 1338 IV 22.; ARS ZL 1363 V 31.; ARS ZL 1364 I 13.; ARS ZL 1367 VI 25.; ARS ZL 1370 XII 4. (gl. pečat št. 89); ARS ZL 1371 V 18. Celje.

²⁴³ HHStA AUR 1383 I 28.

Genealoška preglednica 51: GUŠTANJ

Hekenberk (Heggenberg), slovensko Stopnik, se je prvič omenjal leta 1232, ko se je Eberhard s Hekenberka skupaj z Uschalkom s Prekope pravdal z gornjegrajskim samostanom glede neke desetine.²⁴⁴ Mikavna bi bila misel, da je Hekenberk nastal na iniciativo gospodov z bližnjega Žovneka, vendar je bil sredi 13. stoletja njegov gospod Oto s Kunšperka (Ptujski), ki se je leta 1257 odpovedal posesti v okolici, obdržal pa krvno (deželsko) sodstvo. Med pričami je bil tudi Wulfing s Hekenberka.²⁴⁵ Eberhard je bil morda identičen z Eberhardom s (tudi ptujskega) Kacenštajna oz. njegov potomec, ki se je preselil na novejši Hekenberk. Druga možnost pa bi bila enačenje z nekim Eberhardom s Šoštanja (gl. Hekenberk in Šoštanj). Leta 1268 je bil eden od delegiranih preiskovalcev Ulrika Spanheimskega Herman s Hekenberka, ki je bil sicer gradiščan.²⁴⁶ Z njim sta bila v sorodu naslednja znana Hekenberška: Günther († ok. 1310) in istoimenski sin. Med letoma 1275 in 1320 sta bila nekajkrat v spremstvu Kunšperških,²⁴⁷ ko so le-ti prišli na Hekenberk.²⁴⁸

Potemtakem je bil Hekenberk verjetno eden od gradov, nastalih na ozemlju, ki so ga nekaj pred letom 1200 Ptujski podedovali po Ehrneggih, nato pa se je posest porazdelila med obe veji Ptujskih gospodov – med Kunšperške in Ptujске. Gradnja prvotno stolpastega Hekenberka nad zaselkom Stopnik²⁴⁹ je bila zvezana z uzurpiranjem odvetniških pravic nad posestjo krške škofije, saj je bil tudi ehrneški sedež Kunšperk skoraj gotovo odvetniška gradnja (gl. Kunšperk).

²⁴⁴ UBSt II, št. 297. Wulfing *de Hekenberch*, ki je leta 1188 pričal v dveh listinah vojvode Otokarja I., je bil s Hackenberga pri Fürstenfeldu ali s katerega od istoimenskih avstrijskih gradov (GZM I/17, GZM I/18).

²⁴⁵ UBSt III, št. 240. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 190.

²⁴⁶ UBSt IV, št. 287, 288. Leta 1278 je bil označen za *officialis Hakenbergerius* (CKL, št. 48).

²⁴⁷ ARS ZL 1310 VII 16. Gornji Grad.

²⁴⁸ NŠAL ZL 1310 III 4. Hekenberk.

²⁴⁹ JAKIČ, Gradovi, 315–316; gl. VISCHER, Topographia I, št. 165.

Kunšperški so v začetku 14. stoletja zašli v gospodarske težave, ki so jih reševali s prodajo posesti. To je izkoristil tudi Günther II., ki je leta 1320 od njih odkupil večjo posest v okolici gradu in jo obenem prejel v dedni fevd (*zu einem rehtem ewigen lehen*).²⁵⁰ Leta 1323 so se težave zaradi škode, ki jo je Friderik s Kunšperka utrpel v vovbrški službi na poti proti Frankfurtu (pred 1322), še stopnjevale. Zato je zastavil in leta 1325 prodal gradova Velenje in Hekenberk sorodnikoma Herdegnu in Frideriku Ptujskima.²⁵¹ Ta zastava in prodaja brez privolitve Hekenberških potrjujeta, da je bil Hekenberk vseskozi prosta last (alod) Kunšperških in je ohranil status vse do izumrtja grofov Celjskih, ko je v skladu s pravnimi normami postal deželnoknežja last. Kunšperški so kasneje ohranili manjšo posest v okolici Hekenberka.²⁵²

Po letu 1323 Güntherju II. le ni bilo potrebno zapustiti gradu, a ni bil več v spremstvu Kunšperških. Kot dokaj neodvisen vitez (končno je bil na Kunšperške prej navezan le z gradom kot fevdom) se je začel družiti z žovneškimi vitezi, med katerimi se je nahajal še leta 1328.²⁵³ Še leta 1320 je pričal v listini Friderika s Kunšperka neki Tomaž s Hekenberka, ki je leta 1329 tudi sopečatil v Güntherjevi darovnici za Gornji grad kot »Tomaž Škodnik s Hekenberka«. Leta 1337 pa je celo prodajal neko posest Viljemu Gallenberškemu. Sodeč po grbu (desno poševno deljeno polje z oblacnim ali stopničastim rezom; gl. pečat št. 90),²⁵⁴ ki je bil le modifikacija Güntherjevega (desno poševno deljeno polje z oblacnim rezom),²⁵⁵ je bil Tomaž njegov bližnji sorodnik. Na slovenskem Štajerskem je en sam Škodnik, ki pa leži pri Marenberku, kjer je bila v srednjem veku le kmetija.²⁵⁶ Prej kot s to kmetijo je smiselno potrditi zvezo med Tomažem in Güntherjem, še prej pa z Albrehtom Škodnikom, ki je v zadnji četrtini 13. stoletja kot *diener* živel na Kunšperku (gl. Kunšperk). Albreht je namreč imel brata Gundakerja s Kunšperka in Güntherja (omenjan še leta 1337).²⁵⁷ Očitno je šlo za sorodnike,

90. Günther II. s Hekenberka (ARS ZL 1328 VII 25.)

²⁵⁰ ARS ZL 1320 IX 29.

²⁵¹ ARS ZL 1323 II 3. Ptuj; LOSERTH, št. 513.

²⁵² ARS ZL 1349 II 14.; ARS ZL 1358 VI 24.

²⁵³ CKL, št. 124, 125.

²⁵⁴ NŠAL ZL 1329 IV 20. Gornji Grad; BRUNNER, št. 9.

²⁵⁵ CKL, št. 124, 125.

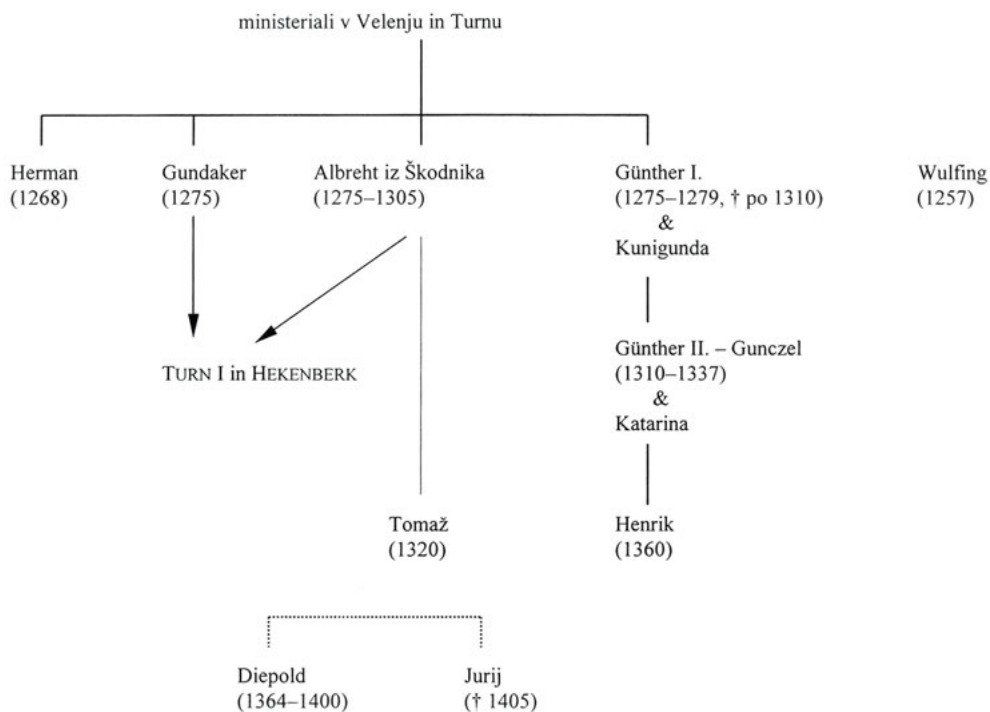
²⁵⁶ BLAZNIK, Topografija 2, 402. O Škodnikih tudi RAVNIKAR, Savinjska, 311–312.

²⁵⁷ Leta 1275 je bilo sorodstvo izrecno navedeno: ... *quod dictus Gundacherus et fratres sui Albertus dictus Scuednich et Guntherus* ... (UBSt IV, št. 554). Gl. še BRUNNER, št. 9.

viteze gospodov Kunšperskih (gl. tudi genealoški preglednici 69 in 70). Gotovo je bil Günther iz leta 1275 kar Günther I. Hekenberški, Tomaž Škodnik pa Albrehtov sin, torej Güntherjev nečak. Günther iz leta 1337 pa je bil gotovo Günther II. Hekenberški (torej Tomažev bratranec). S tem smo odkrili izvor omenjenega Güntherjevega rodu, ki je imel morda zvezo tudi s prvim znanim hekenberškim prebivalcem Eberhardom iz leta 1232. Kot Hekenberški so z Güntherjem II. kmalu po letu 1337 izginili iz javnosti.

Omenjena zastava iz leta 1323 ni bila rešena in Hekenberk je ostal Ptujskim vse do izumrtja leta 1438. Zatem so ga imeli do leta 1441 Stubenberški in za njimi do leta 1456 Celjski, ko je postal deželnoknežja last.²⁵⁸ Leta 1364 se je omenjal neki Diepold s Hekenberka, ki pa na njem ni nujno živel, temveč verjetno na celjskem dvoru, morda pa celo na drugem hekenberškem gradu, ki ga je konec 15. stoletja omenjal P. Santonino,²⁵⁹ pri čemer je gotovo mislil na dvor pod gradom. Diepoldov grb (z valovitim rezom desnopoševno deljen ščit) ne omogoča zanesljivejših paralel.²⁶⁰ Diepoldovo poreklo delno razkriva listina iz leta 1405, s katero je Herman Turner z ženo dal samostanu v Gornjem Gradu neko posest za aniverzarij v spomin pokojnih Popa Lindekerja, Hermana Turnerja in Jurija s Hekenberka, tj. treh svojih prednikov.²⁶¹ Jurij (in najbrž) Diepold sta bila morda po rodu Turnska in nekaj časa živela na Hekenberku. Kakorkoli, prevladujoči tip prebivalstva na Hekenberku od konca 14. stoletja je bil gradiščanski²⁶² in leta 1377 je bil gradiščan npr. Bertold Fleming.²⁶³

Genealoška preglednica 52: HEKENBERK

²⁵⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 190.

²⁵⁹ SANTONINO, Dnevnik, 65. Gl. STOPAR, Gradovi, 482.

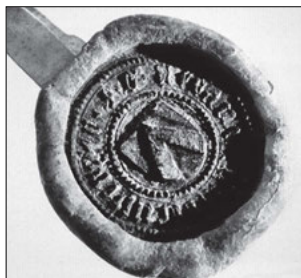
²⁶⁰ ARS ZL 1364 II 2. Celje; NŠAL ZL 1399 IV 1. Velenje. J. Krašler je predstavil grb nekega Hokenberga (Hekenberka) iz leta 1399, ki pa je vseboval enkrat prelomljen kol (KRAŠLER, Wappenschlüssel, 23).

²⁶¹ NŠAL ZL 1405 III 25.

²⁶² Npr. Jurij Gall leta 1432 (NŠAL ZL 1432 X 16).

²⁶³ NŠAL ZL 1377 III 31.

Helfenberg (*Soteska*) je bil krški grad, nastal na strateškem mestu blizu križišča ceste, ki je peljala od Žalca in glavne ceste Ljubljana–Maribor (Ptuj) proti Velenju in se pri Soteski odcepila na vzhod proti krškim gradovom Dobrna, Lemberg, Ranšperk in trgu Vojnik. Grad je nastal po letu 1200, morda celo ne veliko pred letom 1251, ko se je prvič omenjal v izvornem imenu Henrika, krškega vazala, ki pa se je redko nahajal v spremstvu krškega škofa.²⁶⁴ Izvor Helfenberških je bil pri Ranšperških, kar pa njihov grb (škarnica; gl. pečat št. 91) ni potrjeval.²⁶⁵ Henrik je bil najbrž sin enega od Ranšperških, ki je bil v isti generaciji kot Engeskalk I. Ranšperško-Rabensberški in Bertold II. Ranšperško-Dobrnski. Bil je poročen s freudenberško sodedinjo Wilburgo, ki je njegovim potomcem v drugi polovici 13. stoletja omogočila priti do gradu Freudenberg (gl. Freudenberg). Zanimivo je, da je leta 1256 listino svoje žene pečatil s pečatnikom Ortolfa z Ranšperka, ki bi zato utegnil biti njegov oče,²⁶⁶ saj je bilo tovrstno posojanje pečatnikov v glavnem omejeno na najbližje sorodnike. V začetku 60. let 13. stoletja se je skupaj z Bertoldom Ranšperškim vključil v spremstvo vojvode Ulrika Spanheimskega.²⁶⁷ Henrik s Helfenberga, ki je bil leta 1275 porok kunšperškemu vitezu Gundakerju ob izpustitvi iz krškega ujetništva, je bil, sodeč po manjšem ugledu in poziciji, njegov sin.²⁶⁸ Njegov ugled je narasel v začetku 14. stoletja, ko je bil v listinah vedno na prvih mestih med pričami, medtem ko se je njegov sin Alhoh tedaj šele začel vključevati v družbeno življenje.²⁶⁹ Henrik II. je umrl kmalu po letu 1313,²⁷⁰ poleg Alhoha pa je imel vsaj še sina Bertolda.²⁷¹

91. Štefan II. s Helfenberga (ARS ZL 1406 II 3.)

Po smrti Bertolda, predvsem pa Heinzlina (verjetno vnuka Henrika II.

²⁶⁴ UBSt III, št. 97; UBSt IV, št. 147.

²⁶⁵ ARS ZL 1406 II 3. (grb v pečatu župnika Štefana II. Helfenbergerja). Gl. KRAßLER, Wappenschlüssel, 56–59.

²⁶⁶ UBSt III, št. 193. Tako tudi RAVNIKAR, Helfenberg, 328–331.

²⁶⁷ Leta 1260 najbrž v Jurkloštru (UBSt IV, št. 5), leta 1263 v Kremsmünstru (UBSt IV, št. 100, 101), Kamniku (UBSt IV, št. 103) in Št. Vidu na Koroškem (UBSt IV, št. 111), leta 1364 v Grafensteinu na Koroškem (UBSt IV, št. 135) in Kostanjevici (UBSt IV, št. 148), leta 1267 v Gradcu (MDC IV, št. 2915) in Tolminu (URBKr II, št. 374), leta 1268 v Kostanjevici (URBKr II, št. 383), v St. Radegundi na Koroškem (MDC IV, št. 2975), nekje na Koroškem (UBSt IV, št. 313), leta 1269 v Beljaku (UBKr II, št. 391), Gôšju (UBSt IV, št. 333), Spittalu na Semmeringu (UBSt IV, št. 335) in Ljubljani (URBKr II, št. 248).

²⁶⁸ UBSt IV, št. 554.

²⁶⁹ Oba leta 1309 v Mariboru (ARS ZL 1309 IX 1. Maribor); Alhoh sam leta 1318 v Podčetrtku (MDC VIII, št. 446), leta 1325 pa v Slovenski Bistrici (MDC VIII, št. 758). Na sredinski poziciji je bil leta 1326 v Vitanju (MDC IX, št. 66).

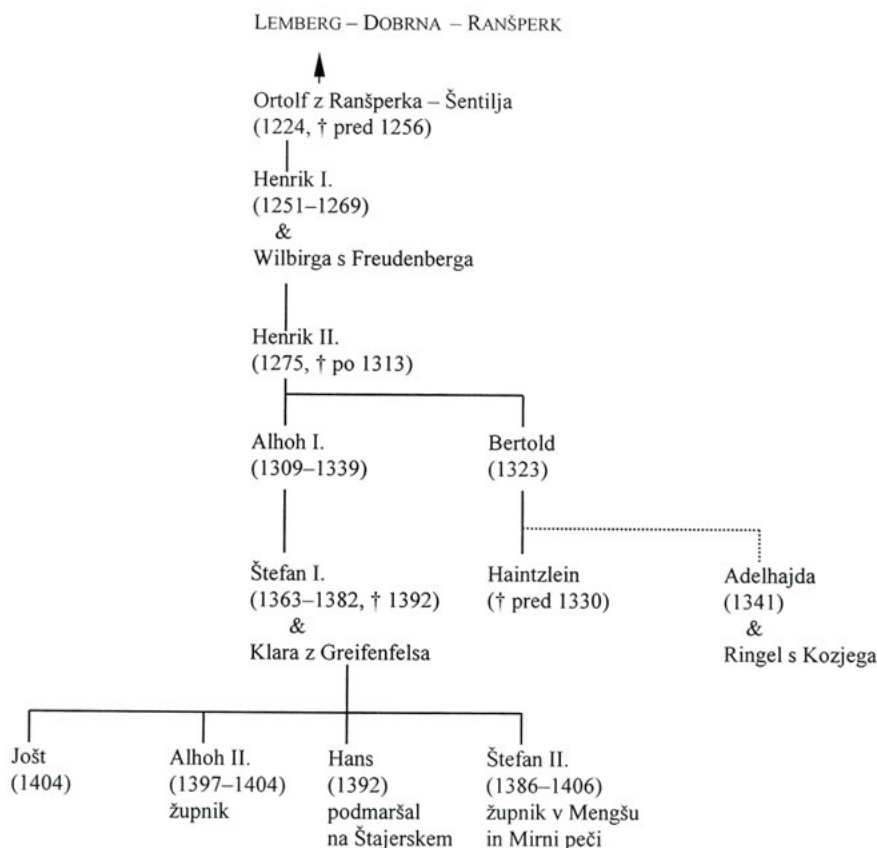
²⁷⁰ MDC VIII, št. 134.

²⁷¹ ARS ZL 1323 II 3. Ptuj.

in Bertoldovega sina) pred letom 1330 je Heinzlinovo polovico gradu prejel v fevd Ringel s Kozjega, ki že nekaj časa ni več živel na svojem izvornem gradu, pač pa morda kar na Helfenbergu kot priženjeni sorodnik (žena je bila Adelhajda, Bertoldova hči in Alhohova nečakinja). To polovico je Ringel takoj prodal Frideriku Žovneškemu, ki jo je združil s polovico, že prej kupljeno od Alhoha.²⁷² Toda Alhoh, ki se je omenjal še leta 1339,²⁷³ je ostal na gradu in se sprl z Ringlom Kozjanskim za Bertoldovo dediščino. Spor je krški škof Konrad leta 1339 pomiril, po razsodbi vojvode Albrehta II. pa so leta 1340 celotno gospostvo oz. grad dobili Žovneški, ki jim je krški škof končno tudi formalno podelil grad, vendar s pridržkom polovice, za katero naj bi Žovneški dobili odškodnino. Nekaj mesecev kasneje so Žovneški očitno uspeli prepričati tudi posestnika Bertoldove polovice v prodajo, tako da so prejeli v fevd celoten grad. Ringel pa se je leta 1341 končno odpovedal svojim pravicam do Helfenberga. Vsakokratni škof je poslej skupaj z drugimi krškimi fevdi potrdil Celjskim tudi posedovanje Helfenberga.²⁷⁴

Naslednja generacija Helfenberških, Alhohov sin Štefan (1363, † 1392),²⁷⁵ je živela na gradu Helfenberg še naprej. Morda so Štefanu in sinu Hansu (štajerski podmaršal) Celjski grofje dovolili bivanje zgolj na stolpu v/pri

Genealoška preglednica 53: HELFENBERG (SOTESKA)

²⁷² MDC IX, št. 364. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 227.

²⁷³ NŠAL ZL 1335 IV 23. RAVNIKAR, Helfenberg, 335.

²⁷⁴ CKL, št. 203, 206; ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1404 X 25. Vitanje. RAVNIKAR, Helfenberg, 333 sl.

²⁷⁵ ARS ZL 1363 VI 24.; 1370 V 26.; ARS ZL 1382, VII 25.; KOMATAR 19, št. 259.

²⁷⁶ Stolp se je omenjal leta 1341 (HHStA AUR 1341 I 27.).

gradu.²⁷⁶ Štefanova brata (?) Alhoh II. (vikar in župnik v Vidmu pri Krškem in Šentrupertu)²⁷⁷ in Štefan II. (župnik v Mengšu in Mirni Peči)²⁷⁸ sta šla med kler. Po Pircheggerjevih podatkih so Štefanov sin Jošt in strica župnika leta 1404 prejeli grad skupaj z drugo posestjo menda v fevd od krškega škofa. Če to drži, je šlo samo za sekundarni fevd, saj so Helfenbergerji leta 1437 prejeli grad v fevd od Celjskih.²⁷⁹ Friderik II. Celjski je zaradi sovraštva Helfenberg skupaj z Anderburgom porušil leta 1439. Po letu 1456 je bil znova pozidan.²⁸⁰

Po H. Pircheggerju naj bi bil osnova gospostva **Hompoš** (*Haus*) bližnji dvor Razvanje, ki ga je grof Bernard Spanheimski kmalu po letu 1096 daroval šentpavelskemu samostanu. Samostan Razvanja ni mogel obdržati in ga je

odstopil grofu, zatem pa ga spet prejel v fevd.²⁸¹ Leta 1124 se je v spremstvu Bernarda Spanheimskega nahajal Wernher *de Hvzi*.²⁸² Do tedaj je že zrasla zidana stolpasta utrdba nad Pivolo pri Zgornjih Hočah (danes bolnišnica). V začetku 12. stoletja je bila brzkone ena redkih, če ne celo edina (posvetna) zidana stavba na širšem mariborskem področju. Zato je dobila enostavno ime (obzidana, utrjena) *hiša*.²⁸³ Kot domnevajo arheologi je možna njena kontinuiteta z neko skromnejšo zgodnesrednjeveško utrdbo. Gotovo pa je bila v zgodnjem obdobju eno od središč Spanheimov oz. podravskega grofov, po mnenju nekaterih tudi upravni sedež pred zgraditvijo gradu na Piramidi pri Mariboru.²⁸⁴

Po otakarskem dedovanju je bil Hompoš štajerski deželnoknežji fevd. Njegovi prebivalci so pogosto sodelovali pri poslovanju šentpavelskega samostana. Leta 1164 se je kot priča v listini Otokarja III. omenjal Wernher (II.) *de Domo*, ki je prepustil samostanu manjšo posest.²⁸⁵ Prevlada osebnega imena Wernher je zaznamovala rod vse do konca 13. stoletja, zato je v virih težko ločiti očeta od sina. Hompoški so bili šentpavelski vazali z nekaterimi fevdi, ne pa z gradom.²⁸⁶ Od konca 12. stoletja so bili spet pogosteje v spremstvu deželnih gospodov.²⁸⁷ Hompoški so spet stopili v javnost v 50. letih 13. stoletja, ko babenberške sile ni bilo več, ogrsko-češka nasprotja pri

²⁷⁷ ARS ZL 1397 VII 7. Rim; ARS ZL 1398 XII 11. Rim; ARS ZL 1399 XI 18. Novo mesto.

²⁷⁸ BARAGA, št. 16, 21; HHStA AUR 1396 VIII 21. Gorica; ARS ZL 1406 II 3.

²⁷⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 227.

²⁸⁰ Ibidem. KRONES, Saneck II, 85; JAKIČ, Gradovi, 311; VISCHER, Topographia I, št. 168 in 169.

²⁸¹ UBSt I, št. 89: datirana ok. 1100. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 116–117. Urbar deželnoknežje posesti iz okoli 1220–1230 vsebuje Razvanje in tamkajšnjega ministeriala Friderika kot deželnoknežjo posest (DOPSCH, Gesamturbare, 25, 100). Gl. KOROPEC, Pohorski dvor, 76.

²⁸² UBSt I, št. 110.

²⁸³ JAKIČ, Gradovi, 133; VISCHER, Topographia I, št. 163.

²⁸⁴ ANSI, 301; KOROPEC, Pohorski dvor, 76.

²⁸⁵ UBSt I, št. 482.

²⁸⁶ UBSt I, št. 330: datirana ok. 1150; št. 617: datirana 1181; UBSt II, št. 36: datirana ok. 1200. Iz popisa šentpavelskih fevdov iz leta 1193 in 1220 je razvidno, da so imeli bratje Hompoški s Konradom na čelu kot šentpavelski fevd tedaj le vasi Apače in Ročica v Slovenskih goricah (MDC III, št. 1426/VI).

²⁸⁷ GZM I/28; UBSt II, št. 60.

²⁸⁸ UBSt III, št. 155, 162.

dedovanju Avstrije in Štajerske pa so dala deželni ministerialom precej proste roke. Leta 1254 je Wernher (III. ali IV.?) obljubljal uglednim lokalnim plemičem v Mariboru, da bo samostanu v Vetrinju povrnil neko škodo, leto zatem pa mu je bila zasežena manjša posest kot kavcija za povrnitev škode križevnikom v Gradcu.²⁸⁸ V 60. letih se je zadrževal predvsem v Gradcu, Mariboru, Brucku na Muri pa tudi drugod zunaj domačega kraja in pričal v številnih listinah.²⁸⁹ Med letoma 1271 in 1296 se je pojavil še Gotskalk s Hompoša, ki je bil morda njegov sin in prav tako vitez.²⁹⁰ H. Pirchegger je videl v sodobniku Wernherju iz Schlierbacha (1285–1289) enega od rodbinskih članov v stranski liniji.²⁹¹

Konec 13. stoletja so prišli do hompoške posesti Mariborski, najbrž s priženitvijo. Že leta 1284 se je po Hompošu namreč imenoval neki Henrik, leta 1305 pa Kuncel (Konrad), oba kot viteza.²⁹² Obe imeni sta bili tipični za Mariborske (gl. genealoško preglednico 60). Mariborčan je bil gotovo Rajnpreht s Hompoša, ki se je tako imenoval leta 1305, nato pa še leta 1308 in 1311 v Mariboru.²⁹³ Leta 1314 se je pred odhodom v Rim odpovedal neki posesti v korist kartuzije Žiče, in sicer *in capella castris nostri, quod dicitur Haus*. Soglasje so dali tudi poimensko navedeni sorodniki. Rajnpreht ni bil glavni dedič na mariborskem gradu, zato je razumljivo, da si je poiskal dom na bližjem Hompošu. Za preselitev ne govori le občasno imenovanje po Hompošu, marveč tudi drugačna uporaba imena izvirnega gradu Maribor (*dictus Marchpurgensis*), kot je bilo običajno pri glavni veji.²⁹⁴ Sin Oto pa se je še leta 1331 imenoval npr. *her Ott(en) von dem Haus der Marchpurger*.²⁹⁵ Leta 1323 je Rajnpreht s privoljenjem deželnih knezov zapisal polovico »zgoranjega dela Hompoša, kjer stoji stolp«, Otu, drugo polovico, kjer je bila tudi kapela, pa ženi Luciji in drugemu sinu Juriju.²⁹⁶ To pomeni, da Mariborski že v prejšnji generaciji niso imeli v posesti celega gradu, marveč le polovico. Drugo polovico so najbrž imeli drugi dediči po Hompoških, morda celo glavna veja Mariborskih. Oto je živel na Hompošu in se po njem imenoval vsaj še leta 1334.²⁹⁷ Okoli leta 1348 je grad zamenjal z Ulrikom z Wallseeja.²⁹⁸ Wallseejevci so imeli Hompoš v posesti vsaj že leta 1352, ko so med seboj delili rodbinsko posest. Hompoš je dobil Friderik, a ga je nečak Eberhard že leta 1362 kot deželnoknežji fevd predal Hartnidu s Ptuja. Ptujski so ga obdržali do izumrtja leta 1438, zatem pa so ga dedovali Stubenbergi in ga imeli vse do začetka 17. stoletja.²⁹⁹ Vsaj Wallseeji in Ptujski, če ne tudi Mariborski, so grad in gospostvo upravljali z gradiščani, ki so se v virih omenjali leta 1423, nekaj pozneje pa so jih zamenjali oskrbniki.³⁰⁰

Grad **Hrastovec** (*Gutenhaag*) je spadal pod mariborsko deželsko sodišče in se je po besedah H. Pircheggerja dokaj pozno razvil iz enostavnega plemiškega selišča. Kasneje naj bi se po njem imenoval ne tako bližnji trg Lenart. Res se

²⁸⁹ Leta 1260 (UBSt III, št. 284), leta 1268 (UBSt IV, št. 306, 309), leta 1269 (UBSt IV, št. 328, 352), leta 1270 (UBSt IV, št. 383, 390), leta 1272 (UBSt IV, št. 469), leta 1274 (UBSt IV, št. 518, 523).

²⁹⁰ GZM II/22, GZM II/39, GZM II/74, GZM II/80.

²⁹¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 117.

²⁹² GZM II/113 (Kuncel). BLAZNIK, Topografija 1, 285.

²⁹³ GZM II/114, GZM II/121, GZM II/122, GZM III/7.

²⁹⁴ GZM III/31.

²⁹⁵ GZM III/104.

²⁹⁶ GZM III/65.

²⁹⁷ GZM III/118.

²⁹⁸ GZM IV/44, GZM IV/45.

²⁹⁹ LOSERTH, št. 77; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 117; KOROPEC, Pohorski dvor, 77.

³⁰⁰ ... *armigero castellano in Haws* ... (ARS ZL 1423 VI 21.); *Sigmund Sebser pfleger zum Haus amb Pacher* (GZM VIII/34).

³⁰¹ DOPSCH, Gesamturbare, 107 (v op. 3). PIRCHEGGER, Untersteiermark, 32–33.

je neki *Gutenhag* v deželnoknežjem urbarju iz let 1265–1267 navajal med vasmi, ki so morale dajati sodno dajatev.³⁰¹ Če bi bil mišljen grad, bi bil izrecno omenjen. Že leta 1255 je neki Ulrik *de Hage* pričal skupaj s svakom Wulfingom *de Pömgarten* v listini Friderika s Ptuja,³⁰² naslednje leto pa se je po prejeti razsodbi poravnaval z Rizzo s Kunšperka glede neke posesti. Med pričami v listini je bil njegov svak, eden od razsodnikov pa je bil Friderik Ptujski.³⁰³ Mogoče je bil grad (dvor?) Hrastovec tedaj odvisen od gospodov Ptujskih, Ulrik pa je bil njegov vitez. Hrastovski pa sploh niso bili nepomembni plemiči. Že leta 1294 je Adelhajda »s Haga« skupaj z zetom Konradom Dornerjem poklonila samostanu v Reinu večjo posest okoli Gradca (pričal je tudi vitez Henrik s Hrastovca). Dorner je leta 1325 prodal posest pri bližnji Voličini Ptujskim gospodom.³⁰⁴ Enačenje *Hag* s Hrastovcem (kasnejšim Gutenhaagom) je tako potrjeno.³⁰⁵ Že Pirchegger je poznal dvor Hagerjev v Lavantinski dolini pri St. Leonhardu (Geperlhof), vendar ni dopuščal možnosti, da ti Hagerji dejansko ne bi imeli zveze z Hrastovcem.³⁰⁶ Menim, da je zamešal podatke za oba »Haga« in da pri Ulriku iz leta 1348, Güntherju, Ani in Katarini ne gre nujno za Hrastovec.

Grad je morda stal v drugi polovici 13. stoletja, saj sta se leta 1338 omenjala kapela in grad (*haus ze Gutenhag*), kjer je imel kaplan določene pravice. Pogodba o teh je bila namreč sklenjena že v času Friderika z Deutschlandsberga (tedanjega grajskega gospoda), leta 1338 pa jo je njegov

³⁰² UBSt III, št. 174.

³⁰³ UBSt III, št. 207.

³⁰⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 33.

³⁰⁵ Leta 1309 je živel neki Otokar s »Haga«, ki je bil, sodeč po uvrstitvi med pričami v listini (pred Konjiškimi), ugleden plemič (ARS ZL 1309 IX 1. Maribor).

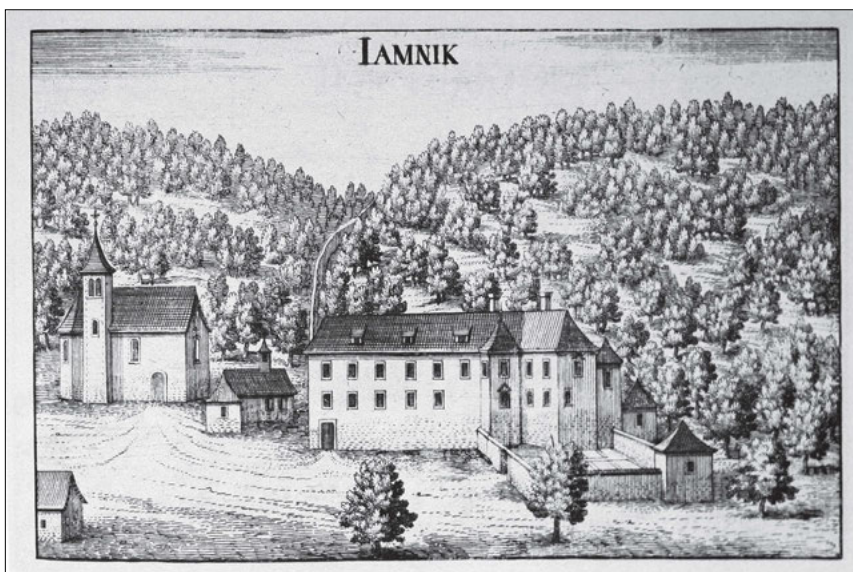
³⁰⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 33 (v op. 58). Njegove ugotovitve je prevzel J. Koropec (KOROPEC, Hrastovec, 48–51).

³⁰⁷ GZM IV/6.

³⁰⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 33.

vnuk Alhoh podaljšal.³⁰⁷ Stari Hrastovski so se do tedaj odselili ali izumrli. Leta 1348 se je spet omenjal neki Ulrik Hager kot donator križevnikov v Gradcu.³⁰⁸ Leta 1382 sta bila Ulrik in sin Günther že pokojna. Še za časa življenja sta se zadolžila pri mariborskih Judih, ki so tega leta priznali, da sta Güntherjeva žena Katarina in hči Ana povrnili dolg.³⁰⁹ Ana se je leta 1379 poročila s Heinzlom s Herbersteina in mu po družinski tradiciji prinesla za doto Hrastovec.³¹⁰ Grad se je v virih pojavil spet šele leta 1447, ko ga je deželni knez skupaj z večjo posestjo podelil v fevd Andreju s Hollenegga. Herbersteini so dobili Hrastovec šele leta 1481 po sodni odločbi zaradi zapuščinskega spora s Holleneggi po Rajnprehtu s Hollenegga, umrlem leta 1479.³¹¹ Zdi se, da je rodbinska tradicija zamenjala leto 1479 z letom 1379 in prehod gradu v roke Herbersteinov premaknila za sto let nazaj. Kaj se je dogajalo s Hrastovcem med letoma 1338 in 1447? Kot alod je očitno prosto prehajal med nove lastnike in šele v 40. letih 15. stoletja postal deželnoknežji fevd.

Gradič **Jamnik** (*Hohlenstein*) pri Zrečah je zgradil konjiški vitez Tanner, morda Henrik, ki je živel v prvi polovici 14. stoletja. Leta 1311 je pričal v neki zadevi v Slovenski Bistrici, leta 1333 pa je prodajal manjšo alodialno posest »na gradu« (*burk*), ki je stal nasproti krškega Lušperka.³¹² To pa je lega Jamnika. Leta 1342 je Tanner zgradil kapelo sv. Pankracija, ki jo je oglejski patriarh v potrditveni listini lokaliziral *in fundo proprio sub castro ... Hohenstain in dicta plebe sito*.³¹³ Tako grad kot dotirana posest v neposredni okolici sta bila po patriarhovih besedah Tannerjeva last (alod), vendar je bilo to zgolj posledica patriarhovega nepoznavanja dejanskega stanja. Zanimivo je, da se je po letu 1342 za grad uveljavila slovenska oblika imena – ime naselja je zamenjalo staro grajsko ime. Slovensko ime kaže, da je šlo za predjamski tip utrdbe, ki je stala tik ob umetni Pavlakovi jami na pobočju hriba nad Novo Dobravo pri Zrečah.³¹⁴

³⁰⁹ GZM V/40.

³¹⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 33.

³¹¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 33–34.

³¹² CKL, št. 96. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 143–144.

³¹³ ARS ZL 1342 X 19. Čedad.

³¹⁴ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 301; STOPAR, Gradovi, 181; JAKIČ, Gradovi, 143.

Grad je bil dejansko fevd imetnikov bližnjih Konjic, ki so ga – tako kot v 14. stoletju Freudenberg pri Zrečah – podeljevali v fevd, ki je tako kot pri Freudenbergu izhajal iz konjiškega odvetništva nad krško posestjo v tistem koncu. Medtem ko so Konjiški do prve tretjine 14. stoletja podeljevali gradič svojim vitezom, so zatem prepustili Konjice in vse pripadajoče pravice Viltuškim. Tako je razumljivo, zakaj sta po Tannerjevi smrti leta 1369 od Katarine z Viltuša (vdove po Henriku), imetnice Konjic in Freudenberga, Jamnik prejela v fevd brata Henrik in Leopold s Konjic. Jamnik je nudil bivališče že Ortolfu V., bratu Leopolda in Henrika, kot obubožanemu in razlastnjenemu bivšemu konjiškemu lastniku. Sodeč po terminologiji listine iz leta 1369 je bil Jamnik samo utrjeno selišče (*gesiezz*). Tudi pri njegovem razpolaganju so bili Konjiški omejeni: niso ga smeli zastaviti, prodati, odtujiti kot poročno dajatev, po njihovi smrti brez dedičev (otrok) pa bi z Jamnikom spet razpolagali Viltuški oz. drugi dediči Konjic.³¹⁵ Poslej so nekateri Konjiški ob izvornem imenu nosili tudi ime novega bivališča – Jamnika.³¹⁶ Tik pred smrtjo Leopolda leta 1386 so novi lastniki Konjic, priženjeni Devinci (Haug je poročil Ano z Viltuša), podelili Jamnik Hansu s Sekožna. Leta 1432 ga je imel Bernard Sachs. Kasneje je bil grad deželnoknežji, pripadajoča posest pa krški fevd; propadel je menda konec 15. stoletja.³¹⁷

Kacenštajn (*Katzenstein*) pri Šoštanju, na skalnem vrhu, kjer stojita cerkev in kapela sv. Florijana in s strateško lego nad potmi v Šaleški dolini,³¹⁸ je stal že leta 1173, ko je neki Eberhard s Kacenštajna pričal v listini oglejskega patriarha v Rečici.³¹⁹ Naslednja znana omemba iz leta 1243 je govorila, da so bili grad in prebivalci tedaj last Ptujskih gospodov. Vsekakor je bil Kacenštajn njihov alod.³²⁰

Izvora Kacenštajnov ni mogoče zanesljivo pojasniti. Morda je bil Eberhard iz leta 1173 identičen z Eberhardom Hekenberškim, ki se je omenjal leta 1232 (gl. Hekenberk). Eno od možnosti ponuja tudi T. Ravnikar. Po njej naj bi šlo pri Eberhardu iz leta 1173 v resnici za Eberharda Šoštanjskega. Šoštanjski naj bi po preselitvi s Koroške najprej zgradili Kacenštajn, ga kmalu izgubili (prodali Ptujskim) in nato zgradili Šoštanj. Leta 1243 so na Kacenštajnu potemtakem živeli drugi plemiči, ki s prvimi niso imeli neposredne zveze. Žal je potrebno ugotoviti, da je bila podoba iz grba Kacenštajnov iz 13. in 14. stoletja (skoraj govoreči grb: na skalo plezajoča mačka; gl. pečat št. 92) na Štajerskem redka in ne omogoča smiselnih paralel.³²¹ Morda so prišli z enega od ptujskih koroških gradov in se po ukazu zasedrali na Kacenštajnu. Ptujski so ozemlje Kacenštajna dobili morda nekaj pred letom 1200 od koroških Ehrneggov, ki bi Kacenštajn lahko postavili kot oglejski (ali krški) delni odvetniki in ga nato spremenili v alod. Ali pa, po Ravnikarjevi teoriji, od Šoštanjskih.

Diepold (tradicionalno ime Kacenštajnov) je bil do leta 1243 eden najzvestejših vitezov Ptujskih na zahodnem Štajerskem in je skupaj z tedaj prav tako pokojnim sinom imel grobnico v samostanu v Gornjem Gradu. Ptujski so v spomin njegovega sina samostanu celo poklonili manjšo posest,

92. Diepold II. s Kacenštajna (ARS ZL 1329 XI 18.)

³¹⁵ ARS ZL 1369 VIII 27. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 144.

³¹⁶ Ortolfa V. († 1369) je tako titulirala njegova vdova Ofmeya leta 1373: *Offmeya, herrn Ortólffs des Gonwiczer selig witbe aûz dem Jamnik* (StLA AUR 1373 IV 9.). Iste leta se je tako imenovala tudi sama: *witbe aûz dem Jamnichk* (StLA AUR 1373 IV 24.).

³¹⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 144; JAKIČ, Gradovi, 143.

³¹⁸ RAVNIKAR, Šalek, 72.

³¹⁹ UBSt I, št. 551.

³²⁰ Leta 1305 je Hartnid s Ptuja potrdil darove pokojnega Diepolda II. gornjegrajskemu samostanu zaradi *fidelibus serviciis quibus se nostris predecessores et nobis pro tempore vite sue semper exhibuit* (NŠAL ZL 1305 XI 12. Ptuj). Gl. PIRCHEGGER, Cilli, 179.

³²¹ RAVNIKAR, Šalek, 72–73. KRÄBLER, Wappenschlüssel, 238.

nad katero pa so Diepoldovi sinovi obdržali (pod)odvetništvo.³²² Grad so nato skupaj upravljali bratje Diepold II., Herman in Wolfel. Hermana in Diepolda II. je leta 1255 ob izdaji dovoljenja za obdarovanje samostana v Št. Pavlu Friderik Ptujski označil za *fidelis mei fratres de Chatzensteyne*.³²³ To je bilo potrjeno tudi s sporazumom med Elizabeto z Orta in Hartnidom s Ptuja iz leta 1248 glede delitve otrok iz zakona med Kunigundo, ortsko ministerialko, ter Hermanom s Kacenštajna, *qui proprietate spectare dinoscitur ex antiquo ad dominum Hertnidum de Bettovv suosque heredes in una parte*.³²⁴ Kacenštajni so se v javnosti spet pojavili leta 1288, ko sta Wolulin in Sieghard pričala v nekem poslu na kunšperskem Turnu pri Velenju.³²⁵ Večjo dejavnost je zatem izkazal Diepold III., ki je začel kariero zvestega ptujskega vazala leta 1311.³²⁶ Toda že nekaj let pozneje so se Diepoldove vezi do Ptujskih razrahljale. V vojni proti Češki se je bojeval v oddelku grofa Hermana z Vovber, ki mu je zato podelil manjšo posest v dedni fevd, zanj in za brata Rudolfa I. Nekaj kasneje ga je grof sam označil za svojega služabnika, ko je v njegovem spremstvu bival v Slovenski Bistrici. Bil je vodilni vovbrški vitez, brat Rudolf pa ga v ugledu ni dosegal.³²⁷ Po Vovbržanovi smrti je spet prestopil v spremstvo Ptujskih in tudi pri njih užival največji ugled.³²⁸ Toda še v istem letu (1326) je skupaj s prav tako bivšim vovbrškim vitezem Wulfingom z Guštanja prišel pod vpliv Friderika Žovneškega. Morda zato, ker sta obljubila poplačati njegove dolgove in dobila v zastavo gradove Žovnek, Lemberg in Rogatec. Oba sta Žovneškega že imela za svojega »ljubega gospoda«.³²⁹ S tem sta dejansko postala odvisna od žovneške politike, Guštanski sam formalno že leta 1332, ko se je podredil Žovneškemu.³³⁰ Diepoldovo naslanjanje na Žovneške se je v naslednjih letih nadaljevalo, predvsem na gospodarski ravni,³³¹ po drugi strani pa je bil še vedno v spremstvu Ptujskih.³³²

Politična razdvojenost številne rodbine pa ni ustrezala nikomur, še najmanj Ptujskim. Zato se je moral Diepold III. leta 1334 odpovedati svojemu deležu Kacenštajna v korist Ptujskih. Leta 1337 so Wolfel Polan (sin Wolulina) in njegovi sinovi Wulfing, Herman II. in Diepold IV. za Kacenštajn izdali prodajno listino. Šlo je za politično cepitev rodbine: Polan ter sinova Wulfing in Herman so ostali zvesti Ptujskim, Diepold III. s sinovi (Diepoldom V.) Keclom, Friderikom, Rudolfom II. ter bratom Rudolfom I. pa Žovneškim, katerim so prvi trije leta 1338 tudi uradno pisno obljubil zvestobo.³³³ Rudolfa I. so še pred prisego vzeli Celjski grofje za gradiščana v Laškem, zatem pa je napravil podobno kariero zvestega viteza kot njegov brat.³³⁴ Diepold III. je poslej z mirno vestjo služil Celjskim, kjer je užival velik ugled.³³⁵ Od približno leta 1351 so Rudolf I. in nečaka Diepold V. in Rudel (Rudolf II.), sinova Diepolda III., začeli delovati skupaj ali ločeno predvsem na finančnem področju (kot poroki, prejemniki zastavščin) in v celjski službi.³³⁶ Iz tega časa ni nobenih vesti o njihovih sorodnikih Polanih, še vedno zvestih ptujskih vitezih. Jasno je le, da se je med obema vejama sprožilo vprašanje, čigav naj bo Kacenštajn, kdo bo imel na njem glavno besedo. Okoli leta 1351 sta zato oba gospoda, grof Friderik Celjski in Herdeg s Ptuja, prišla v fajdo (*krieg, auflauf*) glede Kacenštajna. Glavni razlog pa je tičal v ptujskih alodijskih enklavah (Kacenštajn) znotraj celjskega gospostva Šoštanj in v okolici Celja (grad Hekenberk). Spor je poravnal njun sorodnik Friderik z

³²² UBSt III, št. 8. Pričala sta tudi brata *Woluelo et Hermannus de Chazenstein* (UBSt II, št. 427). Oba sta bila dve leti kasneje na Ptuju, kjer sta pričala v listini gospodov Ptujskih (UBSt II, št. 463).

³²³ UBSt III, št. 174.

³²⁴ UBSt Erg., št. 58.

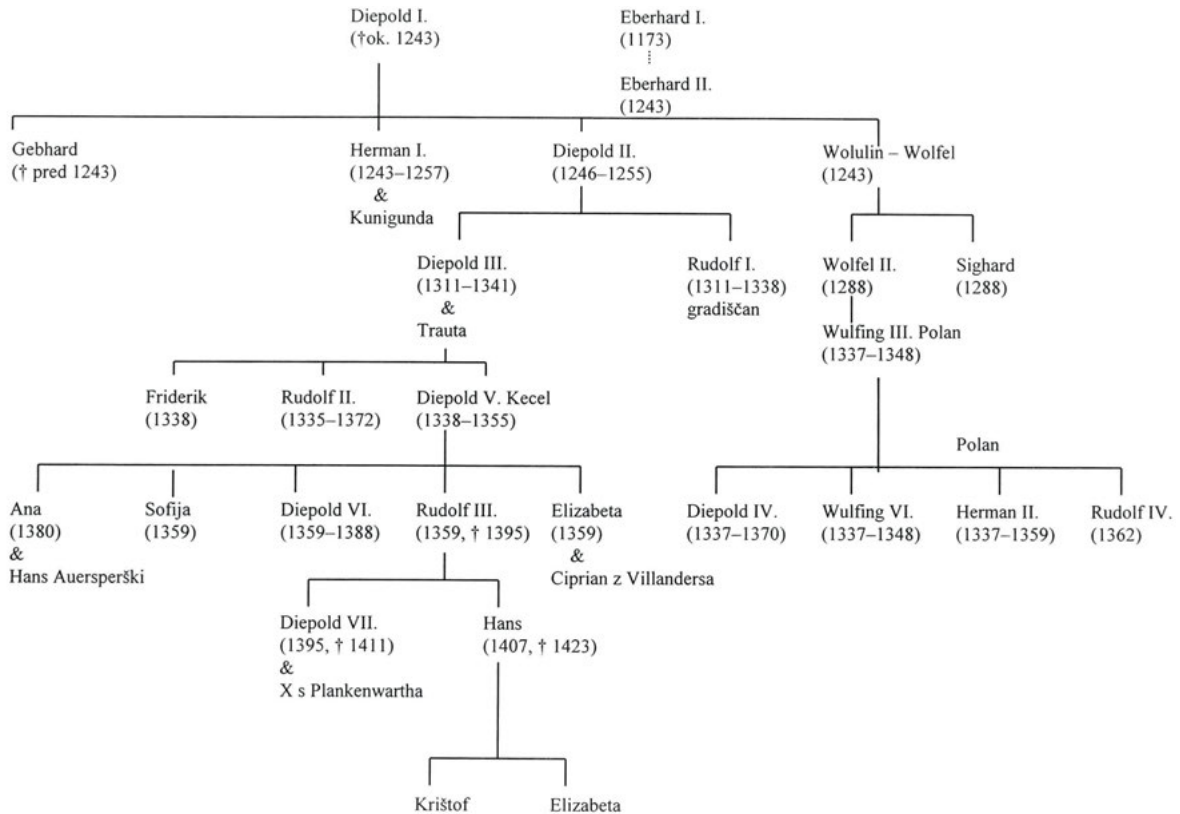
³²⁵ ARS ZL 1288 I 17. Turn pri Velenju.

³²⁶ CKL, št. 90.

Wallseeja: Herdeg se je moral odpovedati Kacenštajnu v korist Celjskih in Kecla s Kacenštajna; enako je morala storiti polanska veja Kacenštajnov, ki je obdržala le *Geyerturn*, spadajoč h Kacenštajnu.³³⁷ Tak razplet potrjuje tudi listina gornjegrajskega opata, ki je imel leta 1359 viteza Rudolfa (II.) s Kacenštajna za lastnika.³³⁸

Diepold V. in Rudolf II. pa sta v 50. letih nabrala že tolikšno premoženje, da sta začela sama kopičiti gradove in gospostva. Še pred letom 1359 sta imela od vojvode Rudolfa IV. v zastavi grad Strechau na Štajerskem, ki so ga rešili Celjski grofje, leta 1359 pa sta skupaj z Rudolfom III. od Celjskih kupila Boštanj in ga takoj prejela v (sekundarni) fevd.³³⁹ Rudolf

Genealoška preglednica 54: KACENŠTAJN

³²⁷ MDC VIII, št. 432; ARS ZL 1320 VII 27. Slovenska Bistrica; ARS ZL 1320 XI 13.

³²⁸ ARS ZL 1326 III 9. Ptuj.

³²⁹ CKL, št. 118. Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 207; PIRCHEGGER, Cilli, 160.

³³⁰ CKL, št. 140.

³³¹ Leta 1329 je Diepold III. prodal Frideriku Žovneškemu grad Kostrivnica, ki ga je prej kupil od Friderika (CKL, št. 126).

³³² Leta 1329 je bil z njimi v Podčetrtku (MDC IX, št. 286), Vitanju (MDC IX, št. 297) in Lavamündu (MDC IX, št. 298).

Prim. RAVNIKAR, Šalek, 78–80.

³³³ LOSERTH, št. 52, 53; CKL, št. 179. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 207–208.

³³⁴ ARS ZL 1338 IX 23. Laško; ARS ZL 1341 XII 5. Celje; ARS ZL 1345 V 1. Celje; ARS ZL 1349 XII 14.

³³⁵ ARS ZL 1339 III 27; CKL, št. 182, 189, 197–200, 207; NŠAL ZL 1341 VIII 7. Čedad.

³³⁶ ARS ZL 1351 III 20.; ARS ZL 1351 V 12.; ARS ZL 1351 V 15.; ARS ZL 1353 IV 17.; ARS ZL 1353 VII 4.; ARS ZL 1355 X 18. Ptuj; ARS ZL 1355 XI 19.; ARS ZL 1355 XI 21.; ARS ZL 1356 II 1.; KOMATAR 18, št. 110, 119; ARS ZL 1359 I 2. Dunaj; ARS ZL 1359 VI 28.; KOMATAR 19, št. 129, 132; ARS ZL 1361 V 28.; ARS ZL 1361 XII 5. Rogatec; ARS ZL 1363 II 6.; KOMATAR 19, št. 144; ARS ZL 1364 V 18.; ARS ZL 1364 VI 24.; KOMATAR 19, št. 152, 165, 166; NŠAL ZL 1369 I 10. Celje.

³³⁷ GZM IV/54. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 208; PIRCHEGGER, Cilli, 164–165.

³³⁸ KOMATAR 18, št. 120.

³³⁹ ARS ZL 1359 I 2. Dunaj; ARS ZL 1359 IV 24.

II. je celo kupil hišo na Dunaju, in to blizu hiše svojih gospodov Celjskih (pri cerkvi sv. Mihaela).³⁴⁰ Zanimivo je, da je bil istočasno zelo prijateljski z Ortenburškimi grofi, ki so ga imeli za zvestega.³⁴¹ V 60. letih je bil tudi v habsburški vojaški službi v Furlaniji.³⁴² Po njegovi smrti okoli leta 1369 sta enako dejavnost razvijala nečaka Diepold VI. in Rudolf III. (v virih orig. *Rudel, Rudlein*, celo še v zrelih letih), ki pa sta morala najprej poravnati očetove in stričeve dolgove pri Judih.³⁴³ Rudel je umrl okoli leta 1395, verjetno brez dedičev, Diepold pa okoli leta 1411 ter zapustil sina Hansa.³⁴⁴ Ta je umrl leta 1423, deželni knez pa je njegovi vdovi dovolil uporabljati polovico Kacenštajna. Celjsko polovico je imel leta 1437 v fevdu Jošt s Turna. Leta 1440 pa sta Hansova otroka Krištof in Elizabeta, ki sta očitno uspela obdržati grad, Kacenštajn in posest razdelila na pol. Hči je svoj del prodala Auerspergom, zato je mdr. kacenštajnski arhiv pozneje ostal njim. Po letu 1456 so Habsburžani pridružili kacenštajnsko gospostvo šoštanjškemu, grad pa je bil porušen že prej.³⁴⁵

V **Kamnici** (*Gams*) pri Mariboru je bilo v srednjem veku nekaj dvorov. Večino posesti so Spanheimi skupaj z dvorom poklonili šentpavelskemu samostanu že med letoma 1096 in 1105.³⁴⁶ Konec 12. stoletja je Leopold iz stranske veje Mariborskih z Limbuša brez dovoljenja postavil grad v Kamnici in se polastil tamkajšnje samostanske posesti, a jo je samostan uspel dobiti nazaj, Leopold pa ga je za odškodnino zapustil.³⁴⁷ Ali so bili razlogi za protipravno gradnjo v prilaščanju pododvetniških pravic, lahko le domnevamo. Grad nato ni bil porušen, kar je razvidno iz tega, da se je leta 1200 in 1374 v popisih samostanske posesti navajal tudi *castrum ad Lapidem*.³⁴⁸ Med letoma 1202 in 1215 se je omenjal kot šentpavelski človek, najbrž uradnik, neki Seibot.³⁴⁹ Kasneje o gradu in prebivalcih ni več sledu. Stolpasti gradič, morda na strmem grebenu na Lucijinem bregu nad Kamnico, je propadel in bil po odhodu Limbuškega najbrž le krajši čas še naseljen s šentpavelskimi uradniki. Morda je imel poslej status dvora, kakršnih je bilo v srednjem veku v Kamnici veliko.³⁵⁰

Z imenom **Kebelj** (*Gibl*) sta se v srednjem veku označevali dve plemiški utrjeni postojanki: grad in večji stolpast dvor. Prvi je stal na griču nad istoimenskim naseljem (danes se gradišče imenuje Zajčev grad). Kot krški fevd je bil zgrajen do srede 13. stoletja, morda ob zaokrožitvi severne krške posesti. Bil je samostojen in se ni razvil iz starejšega središča (npr. bližnjega Freudenberga ali Konjic). Glede na sosednji istoimenski deželnoknežji stolp nad Čadranskim potokom pod cerkvijo sv. Marjete v naselju (Zbegov grad), je krška škofija dobila tamkajšnjo posest od Spanheimov ali njihovih dedičev Otakarjev, morda celo od Babenberžanov po letu 1192.³⁵¹ Obe poslopji

³⁴⁰ KOMATAR 19, št. 140, 141.

³⁴¹ KOMATAR 19, št. 152.

³⁴² Leta 1372 je vojvoda Albreht III. zastavil Rudolfu III. in Diepoldu IV. neko posest za poplačilo njunih vojaških storitev (KOMATAR 19, št. 194).

³⁴³ NŠAL ZL 1381 X 16.; ARS ZL 1371 V 18. Celje.

³⁴⁴ ARS ZL 1395 V 29.; ARS ZL 1411 VII 30.

³⁴⁵ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 208; JAKIČ, Gradovi, 147.

³⁴⁶ UBSt I, št. 89: datirana ok. 1100. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 23.

³⁴⁷ *Quidam etiam Liupoldus nomine in predio ecclesie nostre apud Gemz castrum violenter construxerat et quandam villam nostram apud Vollenanger occupaverat, cui ut a castro recederet et villam nostram nobis relinqueret, XX marcas dare oportebat.* (UBSt II, št. 182).

³⁴⁸ STOPAR, Gradovi, 193.

³⁴⁹ UBSt II, št. 137: datirano ok. 1215.

³⁵⁰ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 326–327 in PIRCHEGGER, Untersteiermark, 24; JAKIČ, Gradovi, 150–151.

³⁵¹ Zanimiv arhitekturni oris obeh utrdb je v: STOPAR, Gradovi, 196–199. Gl. še JAKIČ, Gradovi, 154–155.

sta nastajali približno v istem času. Medtem ko je krški grad nadzoroval severno krško posest na slovenskem Štajerskem, je imel stolp nalogo varovati preostalo deželnoknežjo posest na južnih obronkih Pohorja. Nastanek obeh utrdb smem postaviti v prvo polovico 13. stoletja. Prva je doživela tipično usodo cerkvenih fevdov – menjavanje vazalov, drugo pa je poltretje stoletje zadržal isti, prvotno ministerialni, nato vazalni rod. Značilno za obe utrdbi je, da sta se imenovali s pravimi grajskimi termini, ne pa s termini za stolp ali dvor, in da sta obe propadli do okoli leta 1500. Izjemna je le omemba iz leta 1440, ko se je deželnoknežji stolp imenoval »stolp in dvor«.³⁵²

Prvi prebivalec deželnoknežjega stolpa Thiemo se je omenjal v listini iz leta 1251 kot eden od štirih razsodnikov.³⁵³ Leta 1254 se je v Gradcu tožil pred deželnim glavarjem z žičkim priorjem.³⁵⁴ Thiemov rod je tam domoval vse do 70. let 15. stoletja, ko ga je deželni knez podelil (morda sorodnikom) Klöchom, zatem pa propadel.³⁵⁵ Thiemovi nasledniki sredi 14. stoletja nabirali posest tudi na Kranjskem.³⁵⁶ Thiemov rod, sodeč po edinstvenem grbu (zatrep senika), ni bil stranska veja kakšnega okoliškega oz. štajerskega plemiškega rodu.³⁵⁷

Med pričami v omenjeni listini iz leta 1254 je bil še Wigand s Koblja. Vendar ni šlo za člana iste družine kot Thiemo, marveč je bil Wigand prebivalec krškega Koblja. V drugi polovici 13. stoletja je bil zelo dejaven Wigand z Massenberga (pri Leobnu), v katerem lahko vidimo kebeljskega Wiganda, ki se je v letih 1254, 1284, 1288 in 1306 imenoval po Koblju.³⁵⁸ Možno je, da so zadnje tri omembe že zadevale njegovega sina, saj je bilo to ime tradicionalno za Massenberge še v drugi polovici 14. stoletja. Za enačenje z Massenbergi govori tudi Wigandova prisotnost leta 1284 (najbrž) v bližnjih Konjicah.³⁵⁹ Po letu 1309 so Massenbergi grad prodali Lipniškim, a so obdržali nekaj okoliške zemljiške posesti in se kasneje živeli na slovenskem Štajerskem in Kranjskem.³⁶⁰ Lipniški so ga leta 1355 prodali Wallseejem, po katerih naj bi po H. Pircheggerju leta 1400 dedovali Ptujski gospodje. Toda tem je že leta 1362 Eberhard z Wallseeja obljubljal dati v zastavo tri gradove, med njimi tudi Koblj. Dejansko so Ptujski morali priti do vseh treh pred letom 1379, ko so bili omenjeni kot materialne obveznosti v ženitni pogodbi med Eberhardom s Ptujja, Hartnidovim sinom, in Suzano, hčerjo slavonskega plemiča magistra Akusa. Ptujsko posedovanje je tudi uradno potrdil krški škof, ki je leta 1387 podelil grofom Celjskim več gradov, med njimi tudi Koblj, ker naj bi menda grozilo izumrtje Ptujskih. Podelilna listina je pričala, da sta imela do tedaj vse fevde Hertel in Hartnid s Ptujja. Do celjskega prevzema Koblja ni prišlo niti leta 1438, saj so ga podedovali dediči Ptujskih, Stubenbergi, a so ga že 1449 prodali.³⁶¹

³⁵² Gl. vse navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 336 in STOPAR, Gradovi, 198.

³⁵³ UBSt III, št. 102.

³⁵⁴ UBSt III, št. 151.

³⁵⁵ StLA AUR št. 2758: 1360 IX 29 (Otel); StLA AUR št. 2783: 1361 V 25. (Otel); StLA AUR št. 2788: 1361 VII 12. (Bertold). PIRCHEGGER, Untersteiermark, 146.

³⁵⁶ Leta 1358 je Hanslein prejel v zastavo fevde v okolici Hmeljnika (KOMATAR 18, št. 113).

³⁵⁷ Gl. KRAßLER, Wappenschlüssel, 173.

³⁵⁸ Leta 1250 (UBSt III, št. 75), leta 1254 (UBSt III, št. 141, 150, 151), leta 1255 (UBSt III, št. 178, 187), leta 1257 (UBSt III, št. 219), leta 1259 (UBSt III, št. 267, 279), leta 1284 (ARS ZL 1284 IV 29.), leta 1288 (MDC VI, št. 94) in leta 1306 (StLA AUR 1306 II 23.). Tako je menil tudi Pirchegger, le da ga je identificiral kot posestnika krškega Koblja (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 146; isti, Gurk, 9).

³⁵⁹ ARS ZL 1284 IV 29. Leta 1309 je bil skupaj z bratom Henrikom v Škofji Loki, kjer se je odpovedal nekim freisinškim fevdom na Dolenjskem (FRA 35, št. 479).

³⁶⁰ Leta 1362 je Henrik Massenberški pričal v listini Ota s Koblja (StLA AUR št. 2810a: 1362 III 27.).

³⁶¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 146. GZM IV/97; ARS ZL 1379 I 9.; LOSERTH, št. 44, 49, S 8; ARS ZL 1387 VIII 28.

Mogočni grad **Konjice** (*Gonobitz*) so okoli srede 12. stoletja zgradili eppensteinski ali otakarski ministeriali. Oblika in izjemna velikost utrdbe (bergfrid, palacij, obzidje itd.) na strmem vrhu nad naseljem sta ustrezali njihovi velepomembnosti v 12. in 13. stoletju, jedro gospostva in grad pa sta bila alodialna.³⁶² Že leta 1164 je Liupold I. Konjiški posedoval večjo posest v okolici, ki jo je zamenjal z mejnim grofom Otokarjem III., da jo je ta lahko poklonil novoustanovljeni žički kartuziji. Imena sinov Liupolda ali Leopolda II. (1182–1234), Otokarja (1181–1203) in Ortolfa I. (1175–1202) kažejo na svaštvo Liupolda I. z gospodi iz Gradca. Po smrti zadnjega Otokarja so Konjiški zelo povečali posest. Od krškega škofa so v 90. letih 12. stoletja prejeli enega od glavnih krških fevdov, tj. gospostvo Rogatec, kjer so bratje naselili gradiščane. Ortolfova edinka se je poročila z nekim Albrehtom in mu za doto prinesla Rogatec. Tu je bil odtlej sedež ene od stranskih vej, ki je s Henrikom II. Rogaškim izumrla okoli leta 1300. Ta veja je ohranila stari konjiški grb (lilije v celotnem polju), medtem ko je konjiška veja kmalu spremenila grb (levopoševna prečka). Leopold II. je imel do leta 1230 tudi odvetništvo nad gornjegrajskim samostanom. Rodbinsko posest so Konjiški do 14. stoletja redno delili, kar je kljub novim pridobitvam zmanjševalo jedro posesti. Po Otokarjevi smrti sta grad Zbelovo in del Konjic pripadla Albrehtu z Rogatca in nato Rogaškim do izumrtja.³⁶³ Rogaški dediči Liechtensteini so tako poleg Rogatca prišli tudi do deležev na stari konjiški posesti, ki pa so jih leta 1312 prodali Viltuškim. Ti so najbrž odkupili tudi kunšperške dedne deleže po Rogaških.³⁶⁴

Potomci Leopolda II. so vseeno ostali na Konjicah, a že v času sinov Leopolda III. (1234) in Ortolfa II. (1234–1245) se je njihov položaj spustil v povprečje: nič več niso bili eni uglednejših deželnoknežjih ministerialov. Kako so se Konjiški razumeli s sopoestniki konjiškega gradu Viltuškim, ni znano. Verjetno so bili v defenzivi, saj so Viltuškim nenehno prodajali dedno posest. Leta 1329 je vdova Ortolfa IV. skupaj z otroki prodala Viltuškim svoj

³⁶² STOPAR, Gradovi, 467–468; JAKIČ, Gradovi, 164–165. Soliden pregled Konjiških in njihove posesti je v: MLINARIČ, Kartuziji, 33–37.

³⁶³ Dober pregled Konjiških in njihovih stranskih vej je v: PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 237–246.

³⁶⁴ GZM III/14.

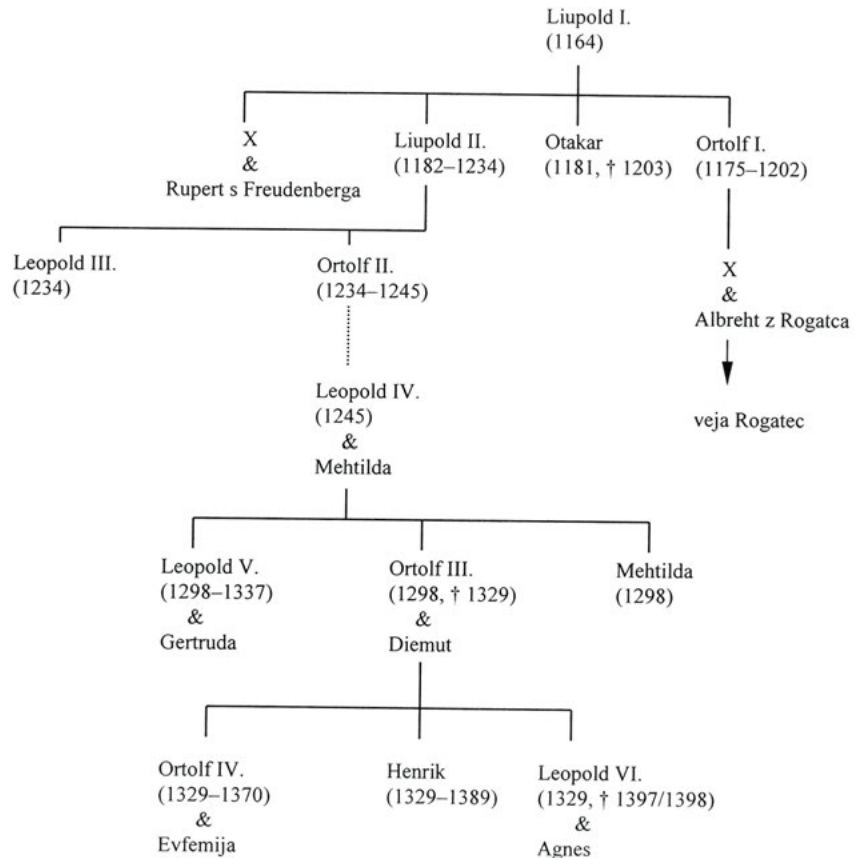

93. Henrik s Konjic (ARS ZL 1375 VI 16.)

delež na Konjicah. Svak Leopold V. (1398–1337) je že nekaj let prej zastavil svoj delež gospodom Ptujskim (1323), ki pa so ga zamenjali z Viltuškiimi za neko manjšo posest, potem ko ga niso Konjiški nikoli več rešili iz zastave. Preostalo posest so potem skupaj upravljali bratje Ortoľ V., Henrik in Leopold VI. Pred letom 1339 so dokončno izgubili izvorni grad in so se bili prisiljeni preseliti na gradič Jamnik pri Zrečah, ki je bil fevd Viltuških kot novih imetnikov Konjic in Freudenberga (gl. Jamnik). S Henrikom III. (gl. pečat št. 93) in Leopoldom VII. so tam okoli leta 1400 izumrli. Preostalo rodbinsko posest okoli Jamnika so dedovali Feistriški (iz Ilza), posestniki Slovenske Bistrice.³⁶⁵

Viltuški so nekdanjo konjiško posest razdelili na posamezne deleže že leta 1351. Henrik III. je obdržal Konjice, Freudenberg, Štatenberg in Eibiswald ter vodil konjiško vejo, ki pa je izumrla leta 1385 z njegovim sinom Rudolfom. Henrik IV. se je leta 1364 med iskanjem zaščite z vso posestjo podredil Celjskim grofom, in to predvsem zaradi zahtev vojvode Rudolfa IV., ki je zahteval wildonsko zapuščino. Za čas po smrti je Celjskim zapustil vse gradove, vključno s Konjicami. Po Rudolfu je leta 1385 dedovala sestra Ana oz. njen mož Haug z Devina, končno pa je prišla do Rajnprehta z Wallseeja, ki se je poročil z glavno devinsko dedinjo Katarino. Konjiška veja Viltuških ni obdržala deležev na bližnjem Štatenbergu, saj sta konjiško-štatenberško

Genealoška preglednica 55: KONJICE

³⁶⁵ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 243–245. Leta 1339 je Herdeg s Ptuja prodal Henriku IV. z Viltuša svoj konjiški delež (ARS ZL 1339 VIII 15.). Gl. še MLINARIČ, Kartuziji, 35–37.

posest leta 1352 delila Albreht III. (sin Henrika II.) in bratranec Henrik IV. z Viltuša. Štatenberg je dobil Albreht, Henrik pa Konjice. Obe strani sta si v primeru smrti brez otrok obljubili obojestransko dedovanje, kar pa kasneje ni bilo uveljavljeno.³⁶⁶ Vsi ti delni lastniki Konjic so začeni z Liechtensteini – v svojih delih gradu nastavljali gradiščane. Žal je znan le viltuški (Popel z Eibiswalda leta 1364), ki je z drugimi leta 1364 obljubljal Celjskim, da jim bodo nekoč izročili gradove Henrika IV.³⁶⁷ Prav v gotskem obdobju je prišlo do številnih dozidav znotraj grajskega kompleksa, ki jih lahko povezujemo s številnimi ločenimi posestniki, bodisi s Konjiškimi in Viltuškiimi, bodisi s kasnejšimi vejami Viltuških ter njihovimi gradiščani.³⁶⁸ Ti pa so imeli posebna bivališča tudi na dvorih na grajskem griču.³⁶⁹

Grad **Kostrivnica** (*Kostreiniz*) je zrasel na delu posesti gospostva Lemberg pri Poljčanah, ki so ga kot fevd krške škofije že v 12. stoletju posedovali Žovneški gospodje. Pri njenem nastanku je mogoče sumiti o odvetniški gradnji. Grad je stal na pobočju Boča nad Podturnom pri Dreveniku, in sicer ob stari cestni povezavi med Planino in Šentjurjem oz. ob cesti, ki je vodila na Štatenberg. Potem ko je lemerško gospostvo leta 1341 postalo jedro Celjske grofije, je Kostrivnica ostala zunaj njega. Grad se je prvič omenjal leta 1275, ko je v listini grofice Ane Sternberske, vdove Ulrika I. z Žovneka, in njenih otrok pričal tudi Fricman s Kostrivnice v družbi nekaterih Aninih ministerialov in gradiščanov. Tudi Fricman je bil eno ali drugo, njegovega izvora pa ni mogoče odkriti.³⁷⁰ Kostrivnica je zatem prešla v roke podsreške veje Svibenskih gospodov, saj jo je v začetku 14. stoletja prejela za jutro grofica Ana Sternberska (ki ni ista kot zgoraj) od moža Friderika s Podsrede – Svibnega, s katerim sta morda živela na Kostrivnici in ne na Podsredi. Z njim in s krškim dovoljenjem je leta 1322 prodala Kostrivnico Frideriku Žovneškemu za relativno majhno vsoto denarja.³⁷¹ Žovneški je grad takoj prodal Diepoldu s Kacenštajna, a ga je leta 1329 odkupil nazaj. V tem času je Diepold vložil v popravilo in prezidavo gradu večja sredstva, katerih višino so morali naknadno določiti posebni cenilci.³⁷² Krški škofje na Kostrivnico niso imeli večjega vpliva, le občasno so potrjevali posestništvo Celjskim grofom.³⁷³ Leta 1453 je grof Friderik II. Celjski kostrivniško gospostvo daroval novoustanovljenemu samostanu Novi Klošter. Neomenjanje gradu in namesto njega samo govor o stolpu (posredno – lokalizacijsko) sta bila I. Stoparju že precej zanesljiv argument za takratno opustelost oz. propad gradu, kar naj bi bilo posledica bojev s Habsburžani.³⁷⁴

Žovneški oz. Celjski so na gradu naselili svoje gradiščane. Že leta 1341 se je po Kostrivnici imenoval Oto, leta 1349 pa Gundaker, ki je imel v pečatnikovi legendi zapisano »z Rogatca« (gl. pečat št. 94).³⁷⁵ Leta 1359 so se kot vazali omenjali Otel, Rugim in Gundakerjev sin Henrik.³⁷⁶ (Vsaj) Oto je bil nedvomno Henrikov in Gundakerjev sorodnik, saj je imel podobno grbovno podobo (Gundaker: v levo korakajoča lisica, s ptičem v gobcu; Oto:

94. Gundakar s Kostrivnice – Rogatca (ARS ZL 1349 XII 6.)

95. Oto s Kostrivnice (ARS ZL 1376 I 25.)

³⁶⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 26; PIRCHEGGER, Marburg, 49.

³⁶⁷ ARS ZL 1364 VI 29. Konjice.

³⁶⁸ STOPAR, Gradovi, 468–469; VISCHER, Topographia I, št. 104.

³⁶⁹ Leta 1352 sta se omenjala dvora Popla (z Eibiswalda) in nekega Stikerja (BLAZNIK, Topografija 1, 352).

³⁷⁰ UBSt IV, št. 545. PIRCHEGGER, Cilli, 187.

³⁷¹ CKL, št. 113, 114.

³⁷² CKL, št. 126.

³⁷³ ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1404 X 25. Vitanje.

³⁷⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 235. Da naj bi grad Kostrivnica propadel ravno v času bojev med Celjani in Habsburžani, je sicer vprašljiva domneva (STOPAR, Gradovi, 207; JAKIČ, Gradovi, 169).

³⁷⁵ ARS ZL 1349 XII 6. (grb). Gl. BLAZNIK, Topografija 1, 363.

³⁷⁶ ARS ZL 1359 III 24.

96. Reichart s Kostrivnice
(ARS ZL 1392 V 14.)

vzpenjajoča polovica lisice; gl. pečat št. 95). Živel je še leta 1376,³⁷⁷ Henrik pa se je omenjal še leta 1378. Zanimivo je, da ni imel takšnega grba kot oče, marveč drugačnega (dva dirjajoča konja, eden poleg drugega).³⁷⁸ Bivanje Gundakerjeve družine v Kostrivnici se je končevalo v zadnjem desetletju 14. stoletja, ko je še leta 1392 živel na gradu Rajker s podobnim grbom kot Gundaker leta 1349 (lisica s ptičem z razširjenimi krili v gobcu; gl. pečat št. 96).³⁷⁹

Ime gradu *Kozje* (*Drachenberg*) na Kozjanskem naj bi se navezovalo na bajeslovno žival (zmaja).³⁸⁰ Že leta 1016 je cesar Henrik II. podaril, leta 1028 pa cesar Konrad II. potrdil grofu Viljemu II., možu grofice Heme Breško-Seliške, 30 kraljevskih hub na Kozjem (*in villa quae dicitur Traskendorf*), poleg tega pa še vso državno posest med Savo, Savinjo, Sotlo in Mirno (*in pago Seuna in comitatu suo*).³⁸¹ Grad je bil zgrajen najkasneje do srede 12. stoletja, prvič pa se je omenjal šele leta 1286.³⁸² Prvi prebivalec gradu, ministerial Oto (I.), se je omenjal slabih sto let prej, leta 1197 v Straßburgu na Koroškem.³⁸³ Oto je bil tedaj eden najvidnejših slovenskoštajerskih krških ministerialov in plemičev. Na njegovem gradu je živelo tudi nekaj nesvobodnih služabnikov.³⁸⁴ Leta 1204 so se omenjali brata Welfon in Eisenbreht (*Isenpert*) ter sorodnik Gotebold s Pilštanja.³⁸⁵ Ime Welfon je zanimivo, saj je na zunaj izražalo Otove simpatije do bavarskih Welfov in papeške stranke v času bojev s Staufovci in cesarsko stranko. Oto je kmalu zatem umrl, vodstvo pa je prevzel Eisenbreht, ki se je zadnjič omenjal leta 1208 v Brežah.³⁸⁶ V 40. letih sta bila dejavna Konrad in Friderik, ki sta bila konec 50. let že pokojna. Takrat je rodbina posedovala številne salzburske fevde v Posavju, zato sta se ob nadškofovih prihodih oba kot zvesta vazala zadrževala v Brežicah.³⁸⁷ Njun naslednik Oto

³⁷⁷ ARS ZL 1376 I 25. (grb).

³⁷⁸ NŠAL ZL 1378 X 20.; NŠAL ZL 1378 X 23. (grb).

³⁷⁹ ARS ZL 1392 V 14.

³⁸⁰ STOPAR, Gradovi, 209–210; VISCHER, Topographia I, št. 42. Krilati zmaj je bil tudi grb krških ministerialov oz. vazalov (gl. spodaj navedene listine in KRAßLER, Wappenschlüssel, 289).

³⁸¹ UBSt I, št. 37, 45. H. Pirchegger je pisal kar o kraljevskem dvoru (Reichshof) za leto 1016 (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 239); STOPAR, Gradovi, 209.

³⁸² NŠAL ZL 1286 I 10. Kozje (grad).

³⁸³ URBKr I, št. 162.

³⁸⁴ Leta 1200 je npr. osvobodil eno od hčera služabnika (*famulus*) Heidvolka (UBSt III, št. 11).

³⁸⁵ MDC I, št. 403.

³⁸⁶ MDC I, št. 418.

³⁸⁷ GZS 5, št. 756; UBSt III, št. 9, 29, 51, 257.

II., ki se je omenjal konec 13. in v prvih desetletjih 14. stoletja, se je zadrževal na krških gradovih in trgih na Kranjskem in slovenskem Štajerskem, pa tudi v Brežicah, ki so bile najbližje večje središče. Njegove zadnje omembe (1323, 1326) namigujejo na odselitev s Kozjega in službovanje (verjetno) krškemu škofu.³⁸⁸

Najkasneje v drugi polovici 13. stoletja je Kozje postalo običajen fevd, bivši ministeriali pa so se prelevili v vazale. Od 30. let 14. stoletja so imeli grad bratje Ringel (1330–1355), Albreht (1343–1350) in Leopold (1343–1349), ki so se imenovali tudi po Brežicah in so imeli kot salzburški plemiči najbrž tam sedež (gl. genealoško preglednico 46). Ringel je po smrti Heinzleina s Helfenberga leta 1330 od krškega škofa prejel v fevd polovico gradu Helfenberg, saj je bil najbrž poročen z Adelhajdo, hčerko Bertolda Helfenberškega. Ta grad je prepustil škofu leta 1341.³⁸⁹ Leta 1343 so imeli bratje fajdo s Šperenberškimi (Rajhenburškimi), ki jo je končala rabsodba fevdnega gospoda, krškega škofa in še treh rabsodnikov.³⁹⁰ Med letoma 1347 in 1350 so prodali svoje tretjine grofu Frideriku Celjskemu. Šlo je predvsem za posest ob meji med krško in salzburško posestjo okoli Podsrede. Obdržali pa so že zapuščeno utrdbo (gradišče) Vehenštajn (Wechenstein) pri Kozjem.³⁹¹ Zanimivo je, da so prodajne vsote posameznih tretjin znašale le 12 graških mark. Pod pritiskom so takrat prodajali fevde tudi njihovi (sekundarni) vazali oz. vitezi.³⁹² Toda gospodarske težave se še niso končale. Dediči bratov so nadaljevali z razprodajo posesti, ki se je končala šele v 70. letih 14. stoletja.³⁹³ Takrat je Jurij grofu Hermanu I. Celjskemu celo posodil večjo vsoto denarja.³⁹⁴ Do dokončnega preloma in dviga moči je prišlo pod bratom Nikolajem (1380–1401) in Hansom (1388–1409), ki pa najbrž nista več stalno živela na Kozjem, marveč sta se v različnih službah in po svojih poslih gibala vsepovsod. Leta 1388 sta imela za dolžnike plemiče, kot sta bila Haug z Devina in Diepold Auersperški.³⁹⁵ Po H. Pircheggerju je gospostvo (in grad?) leta 1384 prišlo v roke Nikla z Rajhenburga, ki se je poročil z Diemut s Kozjega. Rajhenburški naj bi ostali lastniki vse do izumrtja v 16. stoletju.³⁹⁶

Diemutini bližnji sorodniki so najbrž smeli še naprej živeti na Kozjem, a so se, tako kot Hans I. in Nikolaj, kmalu razgubili po deželi. V začetku 15. stoletja je Hans srednji ali celo mlajši, sin Hansa (I. ali II.), postal znana štajerska nasilniška figura. Pred letom 1409 je prišel v tako velik konflikt s Celjskimi grofi, da je moral posredovati celo vojvoda Ernest. Med obema stranema je divjala prava fajda (*krieg, stoess, misshellung, zuspruch, veintschafft und angriff*). Hans naj bi prelomil prisego, ukradel Celjskim predmete v vrednosti 10.000 zlatnikov (zlatnina, drago kamenje), ker naj bi mu Celjski dolgovali za službo v Metliki in naj bi grofica Katarina Modruško-Celjska izplačilo obljubila njegovi ženi, svoji dvorjanki. Očitano mu je bilo, da je hotel nasilno zasesti nekatera (belokranjska) gospostva in gradove, ki so jih imeli Celjski, itd. Hans se je izgovarjal, da je vse to počel po naročilu in z vednostjo grofice kot njen oskrbnik.³⁹⁷

97. Albreht s Kozjega (ARS ZL 1350 IV 24.)

³⁸⁸ NŠAL ZL 1286 I 10. Kozje; MDC VII, št. 271; MDC VIII, št. 263; GZL IX/14; MDC IX, št. 66. Podobno nedejaven je bil tudi njegov sorodnik Ernest (ARS ZL 1318 VII 4.).

³⁸⁹ MDC IX, št. 364. Gl. RAVNIKAR, Helfenberg, 333–343 (besedilo in tri objavljene listine, ki zadevajo Ringlov spor glede Helfenberga, iz let 1339, 1340 in 1341).

³⁹⁰ *chrieg vnd aufleuf* (GZM IV/26).

³⁹¹ ARS ZL 1347 I 11.; ARS ZL 1347 VII 30. Celje; ARS ZL 1349 X 13. (Leopold); ARS ZL 1347 IV 3.; ARS ZL 1350 IV 24. (Albreht; gl. pečat št. 97); ARS ZL 1350 I 4. (Ringel).

³⁹² Npr. neki Ulrik s Kozjega leta 1347. Leopold s Kozjega je pečatil kot njegov *herr* (ARS ZL 1347 VI 12.).

³⁹³ ARS ZL 1357 XI 16. (Jurij); ARS ZL 1371 IV 24. (Kunigunda).

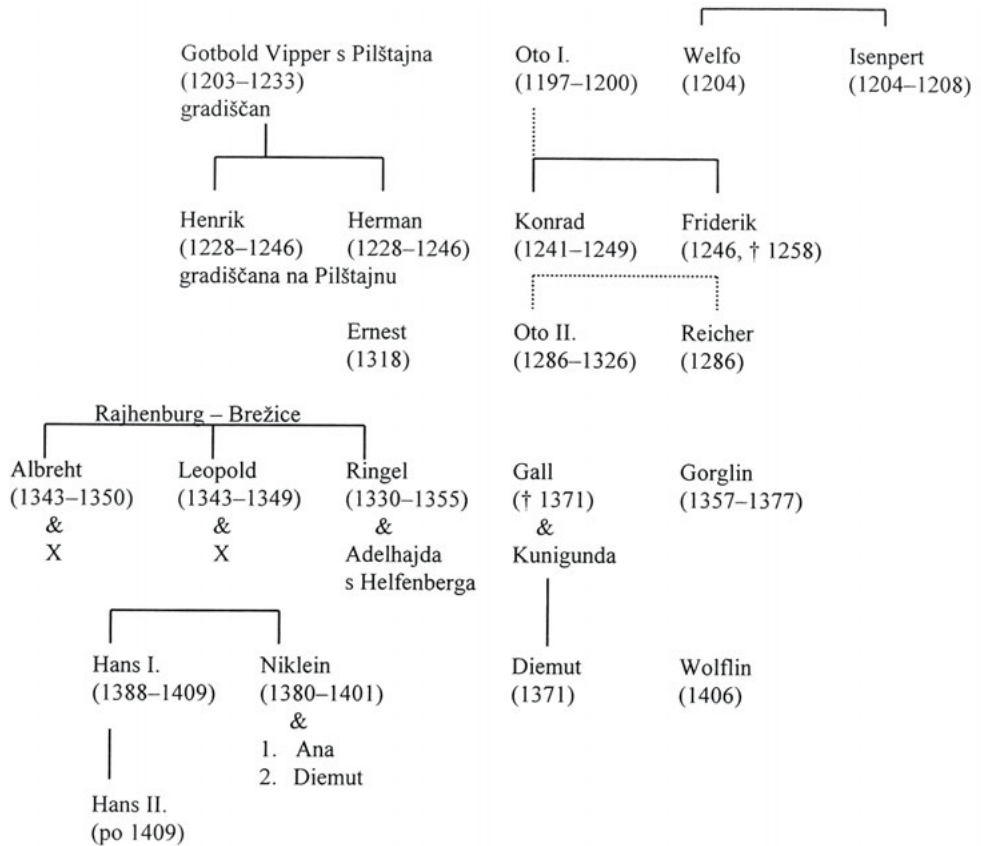
³⁹⁴ ARS ZL 1377 V 22. Celje.

³⁹⁵ ARS ZL 1388 IV 27.; HHStA AUR 1401 IV 27.

³⁹⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 239.

³⁹⁷ ARS ZL 1409 VII 1. Dunaj.

Genealoška preglednica 56: KOZJE

Kozji rep (*Kosirep*), že dolgo izginuli gradič na Pohorju pri Velikem Tinju (morda na griču Rep³⁹⁸) severozahodno od Slovenske Bistrice, je stal znotraj bistriškega deželjskega sodišča³⁹⁹ in je bil eden redkih gradov, ki je bil porušen in opuščan že do konca 13. stoletja. Leta 1296 je Leopold IV. Konjiški izročil manjšo posest *in monte, qui Pocher dicitur, prope castrum destructum Cozerep žički kartuziji*.⁴⁰⁰ Glede na Leopoldovo lastništvo smemo sklepati dvoje: da so bili graditelji Konjiški, pripadniki glavne ali stranskih vej, ter da porušenost ni bila popolna. Predvsem pa je v lastnikovi zavesti utrdba še vedno veljala za grad, ne pa za povsem zapuščen in uničeno gradišče. Kdo in zakaj je porušil utrdbo? Možnosti sta vsaj dve: a) na pritisk deželnega gospoda, če je bila utrdba zgrajena brez dovoljenja na alodialni, še verjetneje pa na fevdni posesti katerega od cerkvenih gospodov. b) na iniciativo Konjiških, ker se je neki prebivalec gradu (konjiški vitez) pregrešil proti volji gospoda. Od leta 1370 do 1394 je v Mariboru živel neki Henrik, katerega priimek ali vzdevek je bil Kozji rep. Vseskozi je bil eden najuglednejših meščanov, večletni mestni in judovski sodnik, član mestnega sveta, špitalski upravitelj in pogost sopečatnik meščanskih listin. Ni pa bil plemenit (gl. Maribor). Čeprav je časovna razlika med opustitvijo oz. razrušitvijo gradu in njegovim pojavom

³⁹⁸ JAKIČ, Gradovi, 171.

³⁹⁹ Na takšno lokalizacijo je mislil Stopar (STOPAR, Gradovi, 212). H. Pirchegger je domneval, da je bil gradič zavetišče v nuji (Flichburg). Ni pa povedal, zakaj naj bi bil zgrajen tako daleč od pomembnejših gradov in kdo naj bi bil graditelj in lastnik (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 134).

⁴⁰⁰ GZM II/80.

velika, je možno, da je prišel z gradišča Kozji rep. Potemtakem je možna naslednja zgodba: gradič je v 13. stoletju zgradil neki konjiški vitez po ukazu svojih gospodov, ki so uzurpirali (verjetno krško) (delno) odvetništvo. Toda v tem primeru je bil pritisk Krke in deželnega gospoda tako močan, da so ga morali porušiti. A ne popolnoma – na njem se je še vedno dalo živeti, morda so bile uničene le obrambne naprave, bivanje pa še ni bilo problematično. Kasneje je postalo bivališče tako neudobno, da se je zadnji član rodu preselil v udobnejši Maribor.

Grad **Kunšperk** (*Königsberg*), eden od petih glavnih fevdov krške škofije, je nastal do srede 12. stoletja na ozemlju, ki ga je grof Viljem II. Breški prejel leta 1016 od cesarja Henrika II. in nato njegova žena Hema leta 1043 podarila samostanu v Krki. Grad se je morda celo razvil iz neke starejše utrdbe iz 11. stoletja. Z lego na strmi vzpetini nad naseljem in Sotlo ter z velikostjo (bergfrid, palacij itd.) je nadzoroval tudi hrvaško Zagorje in bil branik nasproti stoječemu hrvaškemu Cesargradu. Imeni obeh kažeta na njuno državno pripadnost: Kunšperk je pomenil grad tik ob (ogrskem) kraljestvu, Cesargrad pa ob (rinskem) cesarstvu.⁴⁰¹ Vsaj od leta 1160 in do konca 12. stoletja so imeli grad v dednem fevdu svobodni gospodje Ehrneggi s Koroškega, morebiti kar graditelji in odvetniki tistega dela krške posesti, kjer je stal Kunšperk. Zato smemo tudi pri v Kunšperku domnevati, da je šlo za dovoljeno odvetniško gradnjo. Oto z Ehrnegga – Kunšperka se je pred letom 1173 s krškim škofom zapletel v fajdo, ki je imela vzroke v prilaščanju krških posesti. Odvzeti so mu bili fevdi in porušen Kunšperk. Škof Henrik je po poravnavi Otu, ki se je imenoval tudi po Kunšperku, dovolil obdržati gospostvo. Za odškodnino pa je predal škofu svoje glavne alode na Koroškem (grad Ehrnegg in ostalo v Junski dolini), s tem da jih je poslej imel v fevdu, po morebitni smrti brez dedičev pa naj bi bili izključna last Krke. Oto je umrl kmalu po letu 1185. Krški škof je obrambo nato zaupal Otu, bratu Friderika III. Ptujskega. Po E. Kleblu pa sta bila ta Oto in Friderik celo sinova Ota z Ehrnegga-Kunšperka, poročenega z neko Ptujčanko

⁴⁰¹ JAKIČ, Gradovi, 178–179. Gl. še upodobitev v: VISCHER, Topographia I, št. 209.

98. Friderik s Kunšperka
(ARS ZL 1320 IX 29.)

(hčerko Friderika II. in Benedikte).⁴⁰² Ptujski izvor mlajšega Ota je potrjen in kasneje imel za posledico pogosto prisotnost Ota s Kunšperka skupaj s Ptujskimi v spremstvu salzburških nadškofov, čigar formalni ministeriali so bili Ptujski (gl. genealoško preglednico 67). Privrženost Salzburgu je ohranil vse do smrti pred letom 1251.⁴⁰³ V začetku 13. stoletja so Kunšperški in Ptujski prišli do zelo obsežne alodialne posesti v Zgornji Savinjski dolini, ki so si jo enakopravno razdelili: Ptujski so dobili Kacenštajn, Kunšperški pa ozemlje z gradovi Hekenberk, Turn, Velenje (gl. opis teh gradov). Morda so bili lastniki vseh teh prej prav sorodniki Ehrneggi. Z Otovo preselitvijo na Kunšperk se je oblikovala stranska veja Ptujskih. Glede na to, da so se delili še pred ptujsko pridobitvijo gradu Treun in privzemom njihovega grba, bi pričakovali, da so imeli stari ptujski grb (t. i. heraldično krzno, Feh). Toda njihov grb je vseboval vzpenjajočega panterja (gl. pečat št. 98), ki ga je najbrž vzel za svojega Oto I. kot dedič Kunšperka po Ehrneških.⁴⁰⁴

Na Kunšperku so sedeli vitezi, ki so se začeli v virih omenjati sredi 13. stoletja.⁴⁰⁵ Kasneje so jih Kunšperški nekaj naselili na savinjske gradove (gl. Hekenberk, Velenje in Turn). Ostale so obdržali za vojaške namene ter jim prepustili enega od stolpov pod gradom. Delež na tem sta leta 1351 prodala Hansu s Kunšperka brata Oto in Herman, preostalo pa leta 1368 Erhard.⁴⁰⁶ Te viteze se da ločevati od pravih Kunšperških predvsem po ugledu v listinah.

Vrnimo se h Kunšperškim. Otu II. je po letu 1250 kot vodja sledil istoimenski sin, drugi sin Henrik pa je umrl že pred letom 1256, saj je leta 1256 mati Rihca omenjala le enega sina (tj. Ota).⁴⁰⁷ Vsekakor pa sta bila še leta 1251, ko sta prvič pričala na Bizeljskem, še mlada in naslovljena kot *puer*.⁴⁰⁸ Oto III. je spremenil dotedanjo politiko. Od začetka 60. let, ko je postal polnoleten, se je spet zbližal s krškim škofom pa tudi s savinjskimi sosedi Žovneškimi. Bil je prvi od Kunšperških, ki je težišče delovanja prestavil s Koroške in Salzburške, od koder so izhajali Ptujski, na spodnjo Štajersko. Eden od vzrokov za preokupacijo je bil v vojaški zaostritvi s slavonskimi vitezi. Vojaške spopade je v imenu krškega škofa vodil prav Oto III., saj sta se leta 1267 oba sporazumela s Hrvati o premirju.⁴⁰⁹ Po njegovi smrti okoli leta 1270 sta v prvih letih skupaj gospodarila sinova Oto IV. in Friderik. Spet je bila prekinjena krška usmeritev in obnovljena naslonitev na bivšega salzburškega nadškofa in oglejskega patriarha Filipa. Proti krškemu škofu so Kunšperški tedaj celo vodili fajdo in okupirali nekaj škofijske posesti. Leta 1275 so se morali odpovedati zasedeni posesti, vključno s tržno pravico na Kunšperku. Okoli leta 1300 je rodbini začela pojemati vitalnost. Iz listin je razvidno, da je narasla prodaja oddaljene posesti celo njihovim lastnim vitezom. Leta 1305 pa je Friderik, ki je po bratovi smrti sam gospodaril, krškemu škofu zastavil grad in gospostvo Kunšperk. Savinjske gradove je Friderik leta 1323 zastavil sorodnikom Ptujskim. Te zastave niso Kunšperški nikoli več rešili (gl. Hekenberk in Velenje), odtujil pa se jim je tudi grad

⁴⁰² GZS 4, št. 490, 533. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 241; PIRCHEGGER, Landesfürst 1, 169–170; KLEBEL, Lungau, 151 sl.

⁴⁰³ UBSt II, št. 26, 42, 54, 65, 118, 166, 188, 288, 291, 293, 337; MDC I, št. 461; MDC II, št. 464; MDC III, št. 1470, 1510; MDC IV, št. 1539, 1546, 1782, 2039, 2110; GZS 5, št. 51, 73, 398, 402.

⁴⁰⁴ Grb je prvič ohranjen v pečatu na listini iz leta 1270 (UBSt IV, št. 378). Gl. še UBSt IV, št. 562 za leto 1275 in KRABLER, Wappenschlüssel, 297.

⁴⁰⁵ Leta 1249 brata Gundaker in Wobolinus *de Chungesperch* (UBSt III, št. 49). Nekateri so se občasno imenovali po Kunšperku, npr. Herman s Turna v prvi polovici 14. stoletja, neki Hartwik, Alber, Diepold (s Hekenberka?), Ditrik itd. (gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 388–389).

⁴⁰⁶ ARS ZL 1351 V 12.; ARS ZL 1368 VII 25. STOPAR, Arhitektura, 34–37; JAKIČ, Gradovi, 179.

⁴⁰⁷ UBSt III, št. 207.

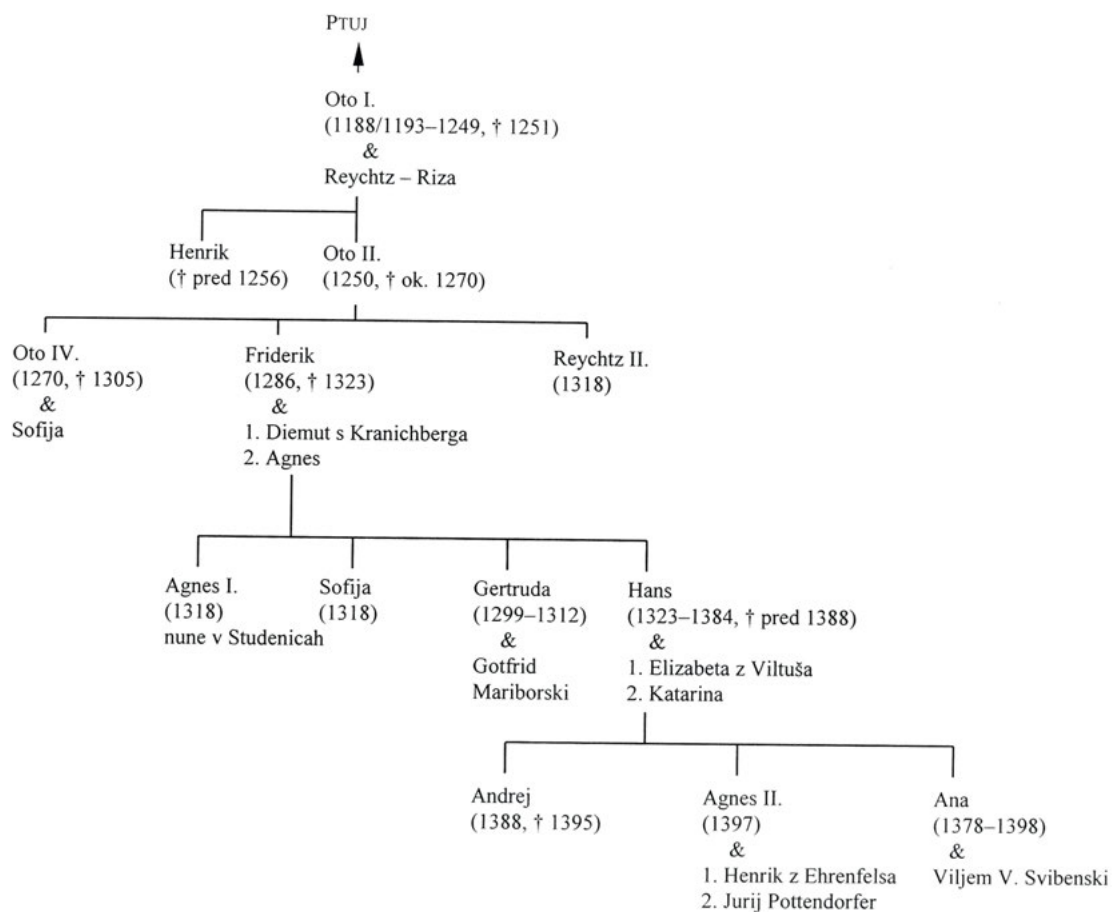
⁴⁰⁸ UBSt III, št. 97.

⁴⁰⁹ UBSt IV, št. 148, 154, 180, 252.

Turn pri Velenju. Odtlej so se omejili na Kunšperk, večjih zemljiških poslov pa niso bili več sposobni realizirati.⁴¹⁰

Po Friderikovi smrti leta 1323 je prevzel posle sin Hans, ki je umrl malo pred letom 1388. Njegovo poslovanje je bilo bolj uravnoteženo, toda razlika v položaju obeh vej nekdanjih ptujskih ministerialov je bila očitna. Po njegovi smrti je posest prevzel sin Andrej, za katerega je postajalo jasno, da ne bo imel potomcev. Krški škof bodoče kunšperške zapuščine ni nameraval podeliti njegovim trem sestram, marveč jo je že leta 1389 za čas po skorajšnji Andrejevi smrti obljubil nečaku Frutu Mayerhofferju in grofom Celjskim. Prvi je tik pred smrtjo tudi sam volil grad grofu Hermanu II. Celjskemu.⁴¹¹ Z Andrejem so leta 1395 Kunšperški po moški strani izumrli, preostanka nekdanje ogromne posesti pa niso, kot smo videli, dedovali Ptujski. Takoj po formalni podelitvi Kunšperka Celjskim se je pritožila Andrejeva sestra Agnes, drugič poročena s Henrikom z Ehrenfelsa, ki je grad zahtevala zase. Kunšperk je bil namreč dedni fevd, ki so ga lahko dedovale tudi ženske. Zato ji je škof leta 1397 hočeš nočeš moral podeliti Kunšperk.⁴¹² Verjetno pa se je

Genealoška preglednica 57: KUNŠPERK

⁴¹⁰ UBS^t IV, št. 562; HHStA AUR 1301 VI 24.; MDC VII, št. 271; ARS ZL 1311 V 25.; NŠAL ZL 1313 XI 30.; HHStA AUR 1320 III 8.; ARS ZL 1320 IX 29.

⁴¹¹ Maleczek, št. 5; HHStA AUR 1389 I 3.; ARS ZL 1395 VIII 13. Straßburg. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 241.

⁴¹² ARS ZL 1397 I 7. Vitanje.

zatem takoj pogodila s Celjskimi in jim prepustila grad, saj se noben Andrejev morebitni dedič po letu 1395 na njem ni več omenjal. Dejstvo je, da so Celjski obdržali Kunšperk do izumrtja, grad pa je propadel v 18. stoletju.⁴¹³

Ozemlje kasnejšega gospostva *Laško* (*Tüffer*) je bilo od leta 1016, ko ga je kot alod od cesarja Henrika II. prejel savinjski grof Viljem II., v rokah Askvincev, v letih 1106–1147 pa last Spanheimov. Gospostvo je obsegalo posest od Celja vzdolž Savinje vse do Trbovelj in Sevnice, celo na desnem bregu Save (Radeče).⁴¹⁴ Grof Bernard Spanheimski je štajerska posestva volil mejnemu grofu Otokarju III., ki je prevzel zapuščino po Bernardovi smrti leta 1147. Poslej je imelo Laško enako usodo kot druga štajerska deželnoknežja posest: vedno bolj je postajalo del babenberške Štajerske.⁴¹⁵ Center laškega urada deželnoknežje posesti s sedežem v dvoru v trški naselbini se je prvič neposredno omenjal leta 1182 v Otokarjevi darovnici za Žiče.⁴¹⁶ Najkasneje do leta 1227 je kraj postal trg. Gospostvo, ki je bilo od nastanka sklenjeno, je imelo deželsko (krvno) sodstvo, visoki lov itd., podrejeni so mu bili nekateri manjši gradovi znotraj gospostva (Žebnik, Klauzenštajn, Radeče, Freudenegg). Zaradi strateške lege je bilo eno najpomembnejših na slovenskem Štajerskem. Temu ustrezno pozornost so mu posvečali Babenberžani, ki so leta 1224 pri današnjem Zidanem Mostu zgradili most ob izlivu Savinje v Savo.⁴¹⁷ Gosposočinska uprava v poznem obdobju kralja Otokarja Češkega je slonela na uradnikih posameznih uradov (na oficialih). Upravo gradu, ki se je razvil do srede 13. stoletja, pa so vodili gradiščani.⁴¹⁸

V zadnjih letih Otokarjeve vladavine (ok. 1270) je dohodke iz celotnega gospostva prejela v zastavo Agnes, pravnukinja vojvode Leopolda VI., skupaj z drugim možem grofom Ulrikom Vovbrškim, kar je leta 1279 potrdil kralj Rudolf. Zastava je obsegala tudi gradove Freudenegg, Klauzenštajn,

⁴¹³ JAKIČ, Gradovi, 178–179. O gospostvu gl. BIZJAK, Ratio, passim.

⁴¹⁴ HAUPTMANN, Višnjegorski, 225, 227, 235; RYBA, Laško, 211.

⁴¹⁵ KOMAC, Kranjska, 279–280.

⁴¹⁶ UBSt I, št. 620. RYBA, Laško, 212.

⁴¹⁷ UBSt II, št. 245. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 247; MLINARIČ, Kartuziji, 105.

⁴¹⁸ V urbarju iz let 1265–1267 je bil poseben izdatek *pro custodiis castrorum*. Varovanje laškega gradu je stalo bistveno več kot za večino drugih (DOPSCH, Gesamturbare, 67).

Žaženberk in Laško. Zastavo je rešil šele vojvoda Albreht I. leta 1287.⁴¹⁹ Do leta 1335 pa so si spodnjo Savinjsko dolino lastili koroški Majnhardinci, ki so se uveljavili nasproti Habsburžanom ter upravljali gospostvo skupaj s Kranjsko tudi še po letu 1311, čeprav je leta 1311 laško gospostvo prešlo v okvir Štajerske, z izjemo ozemlja južno od Save (Radeče). Pred letom 1328 je koroški vojvoda Henrik zaupal upravo laškega gospostva Pirsu Gestlu s Črnelega. Gradiščansko službo nad gradovi Laško, Žebnik, Freudeneegg in Klauzenštajn pa je istočasno organiziral Peter z Liemberga, ki je v 20. letih gradil *der neuen vest ze Tyuer* (na Taboru nad trgov), za kar mu je bil vojvoda Henrik dolžan večjo vsoto denarja in mu je zastavil tudi urad Laško.⁴²⁰ Peter je kot *amman von Veustritz und Tyver* stalno živel na laškem gradu.⁴²¹ Novi grad v Laškem se je omenjal še leta 1338.⁴²² Ker pa je stari gradič v trgu izgubil vojaško funkcijo, in ker skromnejši videz v 14. stoletju ni več ustrezal gradu, je pridevnik nov hitro izgubil iz rabe. Ta grad je imel posebno obliko t. i. pozne kastelne zasnove.⁴²³

Po habsburškem prevzemu Kranjske leta 1335 se je politična slika tudi v Laškem spremenila. Koroško in tirolsko plemstvo, ki je na južnoalpskem prostoru imelo privilegirano položaj, je bilo potisnjeno stran. Na njegovo mesto so stopili štajerski in avstrijski plemiči. Najagresivnejši je bil Friderik Žovneški, ki je postal ob prihodu Habsburžanov kranjski glavar. Pridobitev laškega gospostva, ki je povezovalo tedaj že njegovo Celje s kranjskimi posestvi na Dolenjskem in je imelo monopolno prometno lego, je bila njegova prva naloga. Leta 1336 je Laško skupaj s Freudeneeggom, Klauzenštajnom in Radečami prejel v zastavo od Habsburžanov, potem ko je poravnal habsburški dolg do nekdanjega uradnika Petra z Liemberga v višini 900 mark.⁴²⁴ Žovneško-celjska uprava je bila vse do začetka 15. stoletja taka kot povsod tam, kjer na gradu ni živel stari ministerialni ali vazalni rod: gradiščan je obvladoval grad,⁴²⁵ različni uradniki pa so vodili urade v gospodarski upravi.⁴²⁶ Neomenjanje laškega gradiščana od začetka 15. stoletja pa potrjuje Stoparjevo mnenje, da naj bi se gosposčinska uprava že tedaj prenesla v двореc v trgu, grad pa naj bi deželni knez prepustil tržanom za lastno varnost.⁴²⁷ Celjski so obdržali Laško vse do izumrtja leta 1456, potem pa sta grad in gospostvo kot zakupna deželnoknežja posest prehajala iz rok v roke različnih rodbin.⁴²⁸

Lemberg pri Dobrni (*Lemberg, Löwenberg*) in njegovi prebivalci so se dolgo in brez potrebe mešali z Lembergom pri Poljčanah (*Lengenburg*),⁴²⁹ ki je bil od 12. stoletja žovneški in je v 14. stoletju postal jedro Celjske grofije. Lemberg je stopil v javnost v imenu Eberharda, ki je leta 1213 skupaj z bratom

⁴¹⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 246.; KOROPEC, Laško, 251.

⁴²⁰ GZL I/32; MDC IX, št. 240; KOVAČ 2, št. 54–55.

⁴²¹ Npr. poročna pogodba med njegovim istoimenskim sinom in Ano s Svibnega leta 1331 (ARS ZL 1331 X 1. Laško). Gl. MDC IX, št. 366.

⁴²² StLA AUR 1338 X 2.

⁴²³ I. Stopar je imel besedo »nov« za dokaz posebnega gradu (STOPAR, Gradovi, 223, 225).

⁴²⁴ CKL, št. 160, 161. Gl. KOROPEC, Laško, 253.

⁴²⁵ Okoli leta 1338 je bil gradiščan Celjskih v Laškem Rudolf s Kacenštajna (ARS ZL 1338 IX 23. Laško; BRUNNER, št. 11).

⁴²⁶ Okoli leta 1338 je bil lovski mojster Herman iz Širja (ARS ZL 1338 IX 23. Laško), okoli leta 1356 pa neki Rudel (StLA AUR 1356 I 25.). Okoli leta 1375 je bil deželni sodnik (in obenem uradnik) Heinzlein iz Širja (ARS ZL 1375 V 22.). (Deželni) sodnik in uradnik v isti osebi: gl. ARS ZL 1391 IV 14. Leta 1420 in 1424 je bil tak uradnik in sodnik Hans Schärffbenberski (ARS ZL 1420 XI 10.; ARS ZL 1424 VI 28.) itd.

⁴²⁷ STOPAR, Gradovi, 224, 226–227.

⁴²⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 246.

⁴²⁹ Npr. v: BLAZNIK, Topografija 1, 417–418. Rešitev problema je poznal H. Pirchegger že leta 1905, a je vseeno napačno identificiral nekatere osebe, ki so se imenovala po obeh gradovih (PIRCHEGGER, Lemberg, 40–44).

Uschalkom z Ranšperka (1189–1231) pričal v Mariboru v listini vojvode Leopolda VI.⁴³⁰ Oba sta bila ministeriala krške škofije, ki je posest v Dobrni in okolici šele leta 1147 kupila od grofa Hartwika Bogenskega, dediča tamkajšnjega askvinskega aloda, ki je grozil razbiti enotnost krških posesti med Celjem in Vitanjem.⁴³¹ Grad Lemberg nad istoimenskem naseljem ni bil zgrajen veliko pred prvo omembo, skoraj gotovo pa ne pred Ranšperkom. Možno je, da je Eberhard kasneje odšel na bližnji, skoraj istočasno zgrajeni grad Dobrna, kjer je še v 14. stoletju živel Eberhard z ranšperškim grbom (vran; gl. pečat št. 77) – torej član stranske veje (gl. Dobrna in Ranšperk ter genealoško preglednico 50).

Za Bertoldom II. (1203–1251), sinom Eberhardovega brata Bertolda I. (1192–1203), je na Lembergu ostala le še Eberhardova veja. Skoraj tri desetletja (1248–1271) je na Lembergu živel vitez in vazal Nikolaj, eden najodličnejših krških ministerialov, resnična oseba pesnika Ulrika z Liechtensteina v »Artusovem potovanju« in opora salzburškega nadškofa Filipa Spanheimskega. Leta 1254 je po grajskem fevdnem pravu prejel v dosmrtno gradiščanstvo polovico gradu Štrasberk na Dolenjskem. Za plačilo je imel 40 hub v okolici, za nadomestilo pa je moral odstopiti krške fevde okoli Vitanja.⁴³² Bil je zaveznik vojvode Ulrika Spanheimskega⁴³³ in zagrizen nasprotnik kralja Otokarja Češkega. Ob njegovi zasedbi posesti umrlega vojvode Ulrika leta 1270 je skupaj z Viljemom I. s Svibnega in še nekaterimi, zbežal na ogrski dvor. V mirovni pogodbi med češkim in ogrskim kraljem sta bila oba ena od točk in ogrski kralj je obljubil, da jima bo odrekel azil.⁴³⁴ Dotlej je rodbinske posle vodil brat Ulrik (Uschalk), saj je bil Nikolaj očitno brez (moških) potomcev. Toda Ulrik je umrl že leta 1270, torej še v času Nikolajevnega izgnanstva. Kralj Otokar je ukazal, naj Ulrikova vdova preda grajske fevde pri Štrasberku Otokarjevemu glavarju Ulriku iz Dürrenholza, ki naj bi jih nato predal krškemu škofu.⁴³⁵ Nikolaju je leta 1271 ogrski kralj Štefan zaradi zaslug v boju proti Otokarju podelil mesto Samobor, nato pa se sled za njim izgubi.⁴³⁶ Zaradi njegove izdaje je rodbina izgubila Lemberg, ki ga je med letoma 1270 in 1279 držal Hartnid z Guštanja, deželski sodnik v Savinjski dolini, morda celo po službeni dolžnosti, vsekakor pa z odobritvijo Krke. Lemberg je odstopil Frideriku Ptujskemu in sinovom, ki naj bi po H. Pircheggerju od tedaj pa vse do izumrtja leta 1438 imeli grad.⁴³⁷

Kaj je bilo z Lemberškimi? Po Otokarjevi smrti leta 1278 je kralj Rudolf leta 1279 posredoval pri poravnavi med krškim škofom in Nikolajevimi nečaki Nikolajem II., Bertoldom in Viljemom ter svakinjo, Ulrikovo vdovo Mazzo.⁴³⁸ Ti so živeli na Lembergu, a so bili najbrž nenehno v konfliktu s

⁴³⁰ UBS^t II, št. 125.

⁴³¹ Gl. tudi PIRCHEGGER, Untersteiermark, 220; PIRCHEGGER, Gurk, 14.

⁴³² UBS^t III, št. 38, 159.

⁴³³ UBS^t IV, št. 100 (Kremsmünster), št. 111 (Št. Vid na Koroškem), št. 148 (Kostanjevica), št. 333 (Göß).

⁴³⁴ UBS^t IV, št. 421.

⁴³⁵ UBS^t IV, št. 389.

⁴³⁶ KOMAC, Kranjska, 259.

⁴³⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 216.

⁴³⁸ MDC V, št. 399. P. Blaznik je za leto 1261 navedel *dominus Cholo de Lewenbvrrch*. Ta je bil v resnici Kolo z Rasa na Koroškem,

Ptujskimi gospodi. Zato so si s poravnavo s krškim škofom uspeli zagotoviti vrnitev na Štrasberk. Leta 1299 sta Viljem in Bertold »s Štrasberka« (tj. Lemberška) vrnila Lemberg krškemu škofu, ta pa ga je takoj podelil Hartnidu Ptujskemu.⁴³⁹ Da bi krški škof dosegel preselitev Lemberških, se je moral najprej rešiti vazalov Svibenskih, kar mu je uspelo po letu 1279 (gl. grad Štrasberk). Ptujsko vazalstvo z Lembergom pa zgolj z odpovedjo Hartnida Guštanjskega formalno še ni zadoščalo za uveljavljanje posestništva, saj so grad še imeli Lemberški. Šele ko je pritisk Ptujskih postal nevzdržen, je prišlo do kompromisa: Lemberški so se preselili na Štrasberk, Ptujski pa so dobili formalno in dejansko v posest Lemberg. Od leta 1299 naprej je Lemberg delil usodo drugih krških fevdov v ptujskih rokah. Ptujski so v grad naselili svoje gradiščane; med prvimi je bil gotovo Ditmar, ki se je leta 1307 imenoval po Lembergu. Leta 1380 je bil to Nikolaj Schmalzhofen, čigar sorodnik je bil tedaj celjski vitez. V 90. letih 14. stoletja so Ptujski združili gospodarsko upravo Lemberga in bližnjega Ranšperka, oba pa sta obdržala svojega gradiščana. Leta 1403/1404 in 1427 se je kot leंबरški gradiščan omenjal Jurij Mindorfer.⁴⁴⁰

Leta 1387 je krški škof z izgovorom o domnevni nevarnosti izumrtja gospodov Ptujskih podelil pet krških gradov (tudi Lemberg) grofom Celjskim, vendar do realnega prevzema še ni prišlo niti po letu 1438, ko so po Ptujskih dedovali deželnoknežji pristaši grofje s Schaunberga. Celjski so v eni od številnih vojn med Celjskimi in Habsburžani leta 1452 gradova Lemberg in Ranšperk porušili, ker naj bi stala preblizu Celja, v resnici pa zato, ker je bil tedanji leंबरški posestnik grof Ulrik s Schaunberga svetovalec cesarja Friderika III. Kasneje je bil grad obnovljen.⁴⁴¹

Ozemlje gradu **Lemberg** severovzhodno od Šmarja pri Poljčanah (*Lengenburg*) je postalo žovneško v 40. letih 12. stoletja, ko ga je krška škofija podelila kot skoraj kompaktno zemljiško gospostvo in deželsko sodišče Gebhardu I. ali njegovemu istoimenskemu sinu. Do leta 1241 je znotraj deželskega sodišča ležala tudi posest svobodnih gospodov z Vojnika, od katerih so jo deloma prejeli žički kartuzijani, deloma pa kasneje odkupili Žovneški.⁴⁴² Posest gradu in gospostva Lemberg je ostala Žovneško-Celjskim vse do izumrtja, vmes pa je bilo članom stranskih vej večkrat potrebno izplačati pravice do gradu, zadnjič še leta 1307 Ulriku z Marenberka.⁴⁴³ Čeprav je bil Lemberg v začetku 14. stoletja eden od treh najpomembnejših žovneških gradov (poleg Žovneka in Rogatca), je bil v trenutkih političnih odločitev mirno predan v zastavo.⁴⁴⁴ Krško fevdno gospostvo, ki pri Žovneških že v 12. stoletju ni bilo izrazito, je v 13. stoletju izgubljalo tudi formalni značaj. V očeh njegovih posestnikov je Lemberg postajal njihova lastnina. Še več, leta 1341 je ob povzdigu Žovneških v grofe prav leंबरško gospostvo samo tvorilo novo Celjsko grofijo. Za izbor Lemberga nasproti staremu rodbinskemu alodialnemu jedru (Žovnek, Ojstrica, Libenštajn, Šenek) ali

ki se je občasno imenoval po Wasserleonburgu na Koroškem. *W[.] de Lewenb(ur)ch* iz leta 1288 je bil Ulrik Žovneški, imenovan po Lembergu pri Poljčanah. Dvomim, da je bil z Lemberga še *Wernher von Lewenberch* (BLAZNIK, Topografija 1, 415).

⁴³⁹ MDC VI, št. 447.

⁴⁴⁰ CKL, št. 77; PETTENEGG, št. 877. BLAZNIK, Topografija 1, 415 in 417 (nepravilno uvrščeni podatki med Lemberg pri Poljčanah!).

⁴⁴¹ ARS ZL 1387 VIII 28. KRONES, Saneck II, 157; STOPAR, Gradovi, 236; JAKIČ, Gradovi, 184–185; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 216.

⁴⁴² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 232; PIRCHEGGER, Cilli, 162.

⁴⁴³ Vsota 425 mark srebra je kazala na velik obseg gospostva in drugih pravic (GZM II/116).

⁴⁴⁴ Leta 1326 sta vse tri gradove prejela v zastavo Wulfing Edling z Guštanja in Diepold s Kacenštajna, ki sta obljubila odplačati žovneške dolgove (CKL, št. 118). Še več gradov so morali Žovneški zastaviti leta 1329 (CKL, št. 127; PIRCHEGGER, Cilli, 160).

Celju je bila odločilna želja po tem, da bi se izognili povzdigu omenjenih štirih gradov, ki so leta 1308 postali deželni fevd, kakor tudi celjskega gospostva, znotraj katerega sta stala deželnoknežja Žaženberk in Žalec, saj cesar Ludvik ni mogel razpolagati z deželno posestjo Habsburžanov in bi bil povzdig pravno sporen. Zato je prišlo do povzdiga drugega največjega in sklenjenega posestnega sklopa, tj. gospostva Lemberg, »znotraj posesti krške škofije«, kot je cesar razlikoval nedeželnoknežjo posest od druge, čeprav je bila krški fevd.⁴⁴⁵ Grofijo Celje je leta 1372 ponovno definiral cesar Karl IV.: bila je povečana za staro alodialno jedro in nekatere cerkvene fevde. Lemberg pa ni bil več matično gospostvo Celjskih grofov.⁴⁴⁶

Lemberg je bil za Žovneške vedno pomemben, ne le zaradi velikosti, marveč tudi zaradi lege blizu ogrske meje. Na njem so Žovneški pogosto prebivali, predvsem od začetka 13. stoletja naprej in se po njem vse do druge polovice 13. stoletja tudi imenovali.⁴⁴⁷ Nihanja so bila subjektivne narave, pogojena predvsem s posameznimi rodbinskimi člani, ki so se zaradi udobja ustalili na enem ali drugem gradu, vendar ne z željo, da bi ustvarili samostojno stransko vejo. Vsa žovneška gospostva so bila namreč do izumrtja upravljana skupno. To je omogočala tudi sreča, saj rod ni bil pretirano številen, marsikateri član pa je kmalu umrl brez potomcev. Zadnja Žovneška gospa na Lembergu je bila vdova Ulrika I., grofica Ana s Sternberga, ki je tam prebivala že leta 1275. Po letu 1322 pa je reprezentativni pomen Lemberga in Žovneka ugasnil, tako da so Habsburžani Lemberg konec 15. stoletja mirno opustili.⁴⁴⁸

V obdobju stalnejšega bivanja Žovneških na Lembergu sta bila grad in gospostvo upravljana s pomočjo ministerialov, katerih imena so večidel neznan. Dvodelna zasnova gradu je predvidevala bivanje teh vitezov v enem, gospodov pa v drugem delu grajskega kompleksa. Poleg tega so vitezi živeli tudi na okoliških dvorih.⁴⁴⁹ Prvič se je po Lembergu imenoval neki Popel v listini iz leta 1251, ko je bil kot priča v Konjicah uvrščen celo pred klerike.⁴⁵⁰ Poleg njega sta na Lembergu živela še njegova brata Weriand in Gebhard (1260–1262), medtem ko je bil Ortolf njihov daljni sorodnik in

⁴⁴⁵ CKL, št. 212. KRONES, Saneck I, 89; PIRCHEGGER, Cilli, 164.

⁴⁴⁶ PIRCHEGGER, Cilli, 168–169.

⁴⁴⁷ Vse navedbe za čas do ok. 70. let 13. stoletja so v: BLAZNIK, Topografija 1, 415–416.

⁴⁴⁸ JAKIČ, Gradovi, 184.

⁴⁴⁹ Ibidem.

⁴⁵⁰ UBSt III, št. 102. STOPAR, Arhitektura, 24.

manj ugleden od treh bratov.⁴⁵¹ Nekaj kasneje, ko je na gradu še živel Ortolf, so bile upravne naloge v pristojnosti gradiščana (*castellanus*) Herbarda, ki je živel še leta 1278.⁴⁵² Gradiščan in vitez v eni osebi je bil Nikolaj z Lemberga v letih 1276–1298.⁴⁵³ Na naslednjega viteza z Lemberga naletimo šele leta 1319 v osebi Uzmana (Wizman) z Lemberga.⁴⁵⁴ Šlo je za osebo, ki je pred tem živela v Rogatcu v službi zadnjih gospodov Rogaških in nato Liechtensteinskih ter se po kraju tudi imenovala. To je bilo med letoma 1296 in 1303. Ko so Žovneški leta 1301 kupili krški Rogatec, jim je pripadel tudi Uzman skupaj z vsem moštvom.⁴⁵⁵ Žovneški so ga preselili na Lemberg, kjer je njegov rod ostal do srede 14. stoletja. Sinovi Mert, Ulrik in braslovški župnik ter kasnejši gornjegrajski opat Janez so se prvič omenjali leta 1324, ko so prodajali svoje žovneške fevde okoli Rogatca, ki jih je imel najbrž že njihov oče. Sinovi so se imenovali izmenično po Lembergu, Rogatcu in Žovneku, v pečatni legendi pa so imeli napis »z Rogatca«. V Rogatcu niso več živeli, saj so Žovneško-Celjski nastavili tam druge gradiščane (gl. Rogatec). Na Lembergu je tedaj živelo še nekaj drugih plemičev: v že omenjeni listini iz leta 1324 sta pričala neki Rudolf in Popel z Lemberga.⁴⁵⁶ Rudolf je bil oskrbnik, leta 1328 imenovan za starega, tj. bivšega oskrbnika. Sodeč po znaku v pečatniku (ptič ali zmaj), ni bil v sorodu z Uzmanovim rodом (v pečatu oz. grbu vedno prosti kvadrat levo ali desno zgoraj; gl. pečat št. 99).⁴⁵⁷ Popel je bil morda potomec treh bratov iz 60. let 13. stoletja (gl. zgoraj).

Od 30. let 14. stoletja sta se omenjala brata Uzman (1332–1368) in Rudolf (1332–1355) z Žovneka. Bila sta (ne izrecno) gradiščana na Žovneku, Uzman pa (vsaj) v 60. letih tudi na Lembergu. Glede na skoraj enak grb, kot so ga imeli sinovi Uzmana z Lemberga (gl. zgoraj), so bili vsi v najožjem sorodstvu, verjetno kot bratranci. Uzman in Rudolf pa sta bila najbrž nečaka Uzmana z Rogatca. Obstaja celo možnost, da je šlo le za enega Uzmana (z Rogatca), ki je odšel skupaj z bratom Rudolfom z Lemberga na Žovnek, kasneje pa so Celjski grofje poslali Uzmana nazaj na Lemberg. Moti edino nekoliko visoka starost obeh bratov, ki bi ob smrti dosegala vsaj 80 do 90 let, predvsem pa njuna služba vse do smrti. Pa tudi Uzmanov (z Žovneka) najbližji navedeni sorodnik je bil le Rudolf.⁴⁵⁸

S to zgodbo se je pokrivalo tudi kasnejše dogajanje. Mert Rogaško-Lemberški je umrl enkrat do leta 1344. V tem času je prišel do krških gradov Prežin in Rifnik, vendar ju ni dobil od Celjskih kot sekundarni fevd, marveč verjetno s poroko od Ploštanskih oz. Vrbovških. Sinova Mert II. in Hansel II. sta za varuha dobila strica Rudolfa z Žovneka, ki je v njunem imenu prodal njuna deleža na Prežinu.⁴⁵⁹ Brata sta se imenovala po Rifniku, imela pa sta stari rogaško-lemberški grb. Rudolf Žovneški je leta 1347 od varovancev prejel Rifnik v upravo za osem let. Varovanca sta živela pri njem na Rifniku.⁴⁶⁰ Verjetno je bilo za to odločilno prav dovoljenje Celjskih grofov, ki so nadzorovali posle svoje klientele. Posledica njihovega vpletanja je bila leta 1400 krška podelitev Rifnika Celjskim, ko je z Mertom II. rod po moški

99. Ulrik z Lemberga – Rogatca (ARS ZL 1324 VIII 19.)

⁴⁵¹ UBSt IV, št. 4, 65.

⁴⁵² UBSt IV, št. 545. Za Ortolfa gl. še UBSt IV, št. 561, za Herbarda pa CKL, št. 48.

⁴⁵³ GZM II/59; MDC VI, št. 401. BLAZNIK, Topografija 1, 416.

⁴⁵⁴ BIANCHI I, št. 106.

⁴⁵⁵ GZM II/82; CKL, št. 66, 67; GZM II/103; StLA AUR št. 1518: 1296 XI 6. Studenice.

⁴⁵⁶ CKL, št. 115.

⁴⁵⁷ CKL, št. 122, 123, 145, 152.

⁴⁵⁸ Izbor listin za brata Uzmana in Rudolfa: CKL, št. 141, 142, 145, 159; ARS ZL 1336 VII 10.; ARS ZL 1344 III 9. Celje; ARS ZL 1345 VI 24.; ARS ZL 1346 III 2.; ARS ZL 1347 I 21. Celje; ARS ZL 1355 XI 21.

⁴⁵⁹ ARS ZL 1344 III 9. Celje.

⁴⁶⁰ ARS ZL 1347 I 21. Celje.

100. Henrik z Lemberga
(ARS ZL 1359 IV 25.)

liniji izumiral.⁴⁶¹ Bratje Hansel II., Mert II. in Rudel Rogaško-Lemberški so leta 1368 Celjskim prisegli svečano zvestobo.⁴⁶² Vseskozi pa so Rogaško-Lemberški posedovali posest v sosednjih gospostvih Lemberg in Rogatec.

Po odselitvi Rogaško-Lemberških na Rifnik (na Lembergu je kot *purgraf* ostal le Uzman, tako imenovan še leta 1361)⁴⁶³ so na leंबरški grad prišli novi celjski vitezi. Leta 1359 se je po njem imenoval neki Henrik (grb: zgornja polovica konja; gl. pečat št. 100).⁴⁶⁴ Morda je bil kar eden od bivših konjiških vitezov. Leta 1368 je bil uradnik (*amptman*) na Lembergu Nikus, gradiščan pa najbrž Uzman, ki je pečatil listino svojih nečakov na Lembergu.⁴⁶⁵ To govori o ločeni gospodarsko-sodni in vojaški upravi Lemberga, v 40-ih letih 15. stoletja pa je obe službi prevzel oskrbnik.⁴⁶⁶

Gradič **Letuš** (*Leutsch*) nad istoimensko vasjo je v prvi polovici 13. stoletja zgradil neki oglejski ministerial. Namenjen je bil zapori Zgornje Savinjske doline med Mozirjem in Polzelo ter varovanju južne meje oglejskega mozirskega gospostva. Med letoma 1241 in 1248 se je omenjal ministerial Wulfing, ki je bil oskrbnik (*ministerialis ... et procurator bonorum nostrorum in districtu Obernburgensi et in prouincia de Moziri*) oglejskega patriarha in posesti na Mozirskem ter gradiščan na oglejskem Vrbovcu. V okolici Luč ali Letuša je imel grajski fevd (*feudum habitantie castri ... in Altenburch*).⁴⁶⁷ Ni nemogoče, da je v resnici prišel iz dvora v Lučah.⁴⁶⁸ Ko je okoli leta 1247 Friderik s Castella oglejskemu patriarhu Bertoldu vrnil grad Mozirje, mu je prisegel zvestobo tudi neki *Uluin de Loyz*.⁴⁶⁹ Morda je bil identičen z Wulfingom, ki je bil za zvestobo naslednje leto nagrajen s službo v mozirskem gospostvu in na Vrbovcu.⁴⁷⁰ Očitno je stolpasti gradič propadel že v 14. stoletju, saj se ne on ne njegovi prebivalci niso več omenjali.

Libenštajn (*Liebenstein*), izginuli grad nad Preboldom, je bil leta 1288, ko ga je vdova Leopolda III. Žovneškega Margareta Vovbrška odstopila nečaku Ulriku II., in to skupaj s še nekaterimi drugimi, del alodialne žovneške zapuščine.⁴⁷¹ Gradič, ki ga je Ulrik II. še leta 1308 imenoval stolp in je kasneje sodil v preboldsko deželno sodišče, pred tem pa v celjsko,⁴⁷² ni nastal pred letom 1200 in je bil skupaj z Žovnekom, Šenekom in Ojstrico pri Vranskem del jedrne posesti Žovneških.⁴⁷³ Leta 1308 je Ulrik Žovneški vse štiri alode predal vojvodi Frideriku Habsburškemu in jih takoj prejel nazaj v fevd.⁴⁷⁴ S staro rodbinsko posestjo so postali štajerski deželnoknežji vazali.

Prvi žovneško-celjski vitezi na Libenštajnu so se pojavili v virih šele leta 1328 z Ushalkom, osebo, ki se je imenovala tudi po gradu Ojstrica.⁴⁷⁵ Bertold Libenštajner, ki se je omenjal leta 1335 in 1336, takrat najbrž ni več živel

⁴⁶¹ ARS ZL 1400 IV 5. Rim (papeževa potrditev dogovora med grofom Hermanom II. in krškim škofom).

⁴⁶² ARS ZL 1368 V 12.

⁴⁶³ ARS ZL 1361 III 16.

⁴⁶⁴ ARS ZL 1359 IV 25.

⁴⁶⁵ ARS ZL 1368 V 12.

⁴⁶⁶ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 417.

⁴⁶⁷ UBSt II, št. 400; UBSt III, št. 12, 23.

⁴⁶⁸ STOPAR, Gradovi, 245. P. Blaznik je npr. ločil omembe za Letuš in Luče, vendar brez trdnih pravil (BLAZNIK, Topografija 1, 423–424 in 458–459).

⁴⁶⁹ OROŽEN, Diözese II/2, 195.

⁴⁷⁰ URBKr II, št. 153.

⁴⁷¹ CKL, št. 57.

⁴⁷² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 186–187.

⁴⁷³ KRONES, Saneck I, 30.

⁴⁷⁴ CKL, št. 80.

⁴⁷⁵ NŠAL ZL 1328 X 9.

na gradu.⁴⁷⁶ Leta 1357 in 1359 sta znana Vajkard in Albreht.⁴⁷⁷ Vajkard je bil zet Pirsas s Črnelega, zato ne bi bilo presenetljivo, če bi bila velesovska nuna Greta, ki se je omenjala leta 1283 in 1289 v dveh listinah skupaj z Geisel s Črnelega, njegova hči.⁴⁷⁸ S poroko s kranjsko plemkinjo je družina prišla do posesti na vzhodnem Gorenjskem. Friderik Pomereich (po pečatu z Eppenberga; gl. pečat št. 101) z Libenštajna leta 1369 in Henrik leta 1378 sta bila verjetno njihova sorodnika.⁴⁷⁹ Zatem so libenštajnski prebivalci izginili iz virov. Leta 1437 je grad z majhno pripadajočo posestjo (10 hub) od Celjskih prejel v fevd Jurij Eckelheimer, kmalu zatem pa je v bojih propadel.⁴⁸⁰

101. Friderik Pomereich z Eppenberga – Libenštajna (ARS ZL 1379 II 2.)

Stolpasti gradič **Lihtenek** ali Lehnik (*Liechtenegg*) je stal nad cerkvijo sv. Marije v Dolencah pri Podlehniku. Zapiral je eno od cest proti Slavoniji, in bil v posesti štajerskih deželnoknežjih ministerialov s sedežem na bližnjem Treunu. Lihtenek se je prvič omenjal v letih 1259–1260 v Leutoldovem imenu.⁴⁸¹ Leutold, čeprav ne direktni potomec, je bil glavni dedič štajerskega maršala Bertolda s Treuna in se je od leta 1248 kot priča imenoval v listinah s treunskim imenom. V 60. letih je bil zvest Otokarjev ministerial in bil pogosto v Mariboru.⁴⁸² Še leta 1270 pa se je imenoval po (treunski) Rogatnici.⁴⁸³ Leutold je torej živel na več okoliških treunskih gradovih in se po njih imenoval (gl. genealoško preglednico 68).

Leta 1297 in 1308 je pričal v dveh listinah neki Henrik z Lihteneka, ki je med pričami zasedal zadnje mesto, celo za slovenskobistriškimi tržani.⁴⁸⁴ Gotovo ni šlo za pripadnika Treunskih, marveč za njihovega viteza z Lihteneka. Podoben status, morda celo kot Henrikov dedič, je imel Nikolaj, sin Ulrika, ki je bil leta 1322 z manjšimi fevdi tudi salzburški vazal. Preostali (pravi) Treunski so kmalu izumrli, saj je eden od številnih dedičev, Wigand z Massenberga, leta 1337 prodal svoj del Lihteneka Hartnidu Ptujskemu.⁴⁸⁵ To se sklada z zapuščinskimi pravicami do glavnega treunskega gradu Treun. Očitno pa je, da so od ostalih gradov obdržali (tudi) Lihtenek, kjer je izumirajoči rod ohranil sedež do izumrtja v 30. letih 14. stoletja. Za njimi so dedovali tako Massenbergi, ki so prav tako imeli deleže na Treunu,⁴⁸⁶ kakor tudi Ptujski, saj je že leta 1334 Herdeg s Ptuja »pod Lihtenekom« razsojal spor med Friderikom Žovneškim in nekim slavonskim plemičem.⁴⁸⁷ Gotovo je bil del Lihteneka takrat že njegov. Preostale deleže na gradu so leta 1354 kupili Ptujski od Stichelbergerjev in Massenbergov, prav tako treunskih dedičev, ter leta 1387 od Wiganda z Massenberga. Zatem sta bila grad in manjše gospostvo last Ptujskih do leta 1438, ko so ga dobili ptujski minoriti. Propadel je v 16. stoletju.⁴⁸⁸ Neka Ulrik in Nikolaj z Lihteneka, ki sta se omenjala še leta 1374, sta bila potomca že omenjenih vitezov, ki so tudi po izumrtju Treunskih živeli na Lihteneku kot ptujski vitezi (gradiščani) in izumrli ali se odselili do začetka 14. stoletja.⁴⁸⁹

⁴⁷⁶ NŠAL ZL 1335 IV 23. BLAZNIK, Topografija 1, 427.

⁴⁷⁷ ARS ZL 1357 XI 1.; ARS ZL 1359 III 24.

⁴⁷⁸ ARS ZL 1383 VII 12.; ARS ZL 1389 V 27.

⁴⁷⁹ NŠAL ZL 1369 VII 9. Gornji Grad; NŠAL ZL 1378 VII 3.

⁴⁸⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 186; JAKIČ, Gradovi, 188.

⁴⁸¹ UBSt IV, št. 20. Gl. PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 247 sl.; JAKIČ, Gradovi, 184.

⁴⁸² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 95. UBSt III, št. 161, 163, 229.

⁴⁸³ UBSt IV, št. 179, 180, 181, 390.

⁴⁸⁴ StLA AUR, št. 1524: 1297 II 24.; CKL, št. 79.

⁴⁸⁵ LOSERTH, št. 18; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 95.

⁴⁸⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 94.

⁴⁸⁷ CKL, št. 147.

⁴⁸⁸ LOSERTH, št. 15, 37; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 95–96.

⁴⁸⁹ BLAZNIK, Topografija 2, 98 (geslo Podlehnik).

Limbuš (*Lembach*) je bil od nastanka otakarski, nato babenberški, kralja Otokarja Češkega in končno habsburški deželnoknežji fevd. Njegova zgraditev nad istoimenskem naseljem je presekala posest šentpavelskega samostana v dolini Drave, zato spori samostana in Limbuških kasneje niso bili redki. Prva omemba ministerialov iz okoli leta 1145 je zaradi skoraj stoletje mlajše vesti za nazaj sporna.⁴⁹⁰ Naslednja iz leta 1189 (Liupold) že govori o pomembnosti Limbuških in gradu.⁴⁹¹ Liupold je brez dovoljenja šentpavelskega samostana pozidal grad v bližnji Kamnici in okupiral posest. Da bi mu oboje odstopili, mu je opat moral dati odškodnino. Istočasno, okoli leta 1200, je bil dejaven Berenger, ki je bil zvesti fevdnik.⁴⁹² Naslednik obeh, Konrad, je živel do približno leta 1241,⁴⁹³ zatem pa sta Rudolf in Henrik do leta 1259 napadala šentpavelsko posest.⁴⁹⁴ Njun grb je bil govoreč (vzpenjajoči lev nad poševnima valovnicama – simbol potoka?). Lev je bil tudi glavni del grbov vseh drugih Limbuških (gl. pečat št. 102). V neposredni bližini Limbuša sta živeli še dve deželno-ministerialni rodbini z levom v grbu: Mariborski in njihova veja Viltuški. Skoraj gotovo so bili tudi Limbuški ena od vej, ki se je od glavne linije odcepila že v 12. stoletju (gl. genealoško preglednico 60).⁴⁹⁵

102. Oto z Limbuša (ARS ZL 1343 V 1.)

Nasledniki obeh bratov niso mogli narediti koraka do pomembnejših regionalnih plemičev. Leopold leta 1268 in 1273,⁴⁹⁶ Wernher leta 1275 in 1296,⁴⁹⁷ Almerik Spete leta 1282 (verjetno priženjeni Konjiški, vsekakor ne krvni sorodnik)⁴⁹⁸ so le pričali, izjemoma sopečatili v listinah v tujih zadevah. V začetku 14. stoletja so Limbuški prodajali jedrno rodbinsko posest okoli Maribora, ki je bila deloma alodna, vsekakor pa je bil grad že njihova last. Ulrik I. (1309–1322),⁴⁹⁹ Oto (1323–1343),⁵⁰⁰ njegov brat Wernher (II., 1332),⁵⁰¹ Albreht (1332)⁵⁰² in bratranec Gotfrid ali Göschel (1323–1331)⁵⁰³ so bili verjetno zadnja generacija, ki je še stalno živela na limbuškem gradu. Leta 1333 je Lucija, vdova po Rajnprehtu z Maribora, zastavila polovico gradu Limbuš Ulriku z Wallseeja.⁵⁰⁴ Otov akcijski radij se je v primerjavi s predhodniki povečal, kar namiguje na vstop v službo enega od gospodov, verjetno Celjskih ali Ptujskih. Ulrik II. (1372–1374) je bil statusno že degradiran, saj se je poročil s hčerjo mariborskega plemenitega meščana Paltrama, resda bogatejšega od marsikaterega štajerskega plemiča, po izvoru pa vendarle samo meščana.⁵⁰⁵ Morda je skupaj z bratrancem Eklom (ali Ekehardom, 1374–1378)⁵⁰⁶ že živel v Mariboru. S Konradom

⁴⁹⁰ GZS 4, št. 245. Ohlapen prikaz gradu in rodbine Limbuških je v: MLINARIČ, Limbuš, 75–77. Boljši je njegov prikaz zemljiškega gospostva na str. 77–90). Gl. še HAUSMANN, Otakare, 225–226.

⁴⁹¹ GZM I/20. Enkrat med letoma 1193 in 1220 je šentpavelski opat imenoval Leopolda za *ministeriali nostro de Levnbach* (UBSt II, št. 112: datirano ok. 1210). Verjetno je mišljeno vazalstvo, saj listina govori o menjavi fevdov.

⁴⁹² UBSt I, št. 712: datirano ok. 1190; UBSt II, št. 137: datirano ok. 1215, št. 137 in št. 182: datirano ok. 1220.

⁴⁹³ UBSt II, št. 322, 397.

⁴⁹⁴ UBSt III, št. 280, 283.

⁴⁹⁵ Za grbe gl. GZM III/106, GZM IV/8; ARS ZL 1343 V 1.; ARS ZL 1363 VIII 18.; ARS ZL 1372 VII 25. Maribor; ARS ZL 1374 I 21.; GZM V/24. Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 109; KRABLER, Wappenschlüssel, 240 sl.

⁴⁹⁶ UBSt IV, št. 306, 494.

⁴⁹⁷ UBSt IV, št. 554; GZM II/80.

⁴⁹⁸ GZM II/54.

⁴⁹⁹ GZM II/125; ARS ZL 1322 V 4.

⁵⁰⁰ GZM III/65; MDC IX, št. 497; GZM IV/8; CKL, št. 207; ARS ZL 1343 V 1.; ARS ZL 1363 VIII 18. Neki Otel *von Leupach*, ki je leta 1288 po mnenju koroškega vojvode Majnharda pripadal grofu Ulriku Vovbrškemu in živel v Suhi (Neuhaus) v Lavantu (GZL IX/7), ni bil Limbuški. Enako je bilo s Friderikom, ki se je omenjal leta 1304 na Koroškem (MDC VII, št. 251).

⁵⁰¹ MDC IX, št. 497.

⁵⁰² MDC IX, št. 498.

⁵⁰³ GZM III/65, GZM III/106.

⁵⁰⁴ GZM III/114.

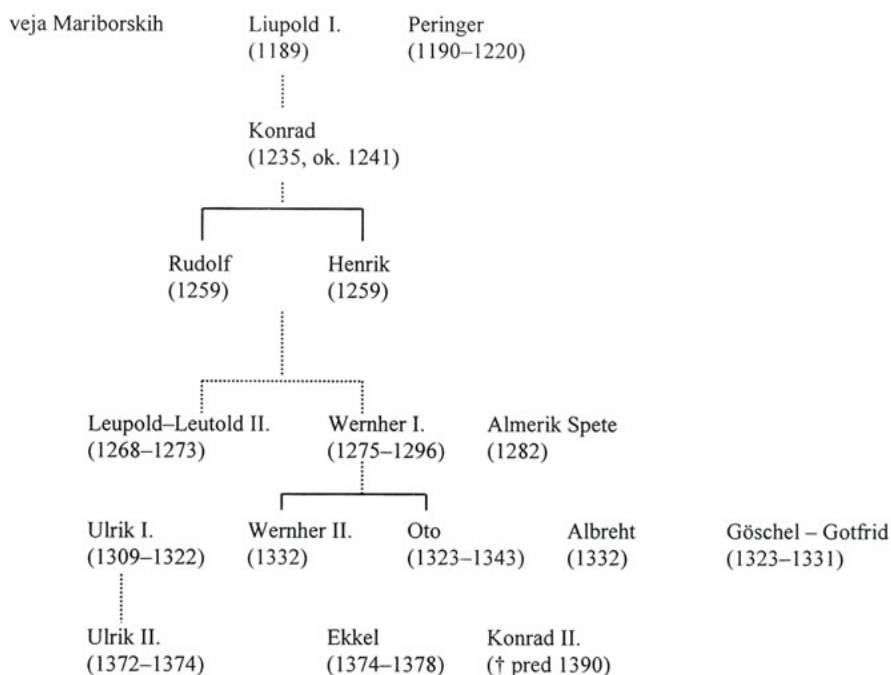
⁵⁰⁵ ARS ZL 1372 VII 25. Maribor; ARS ZL 1374 I 21.

⁵⁰⁶ ARS ZL 1374 I 21.; GZM V/24.

Limbuškim, ki je umrl pred letom 1390 in čigar vdova se je drugič poročila z Niklom Mordaxom,⁵⁰⁷ je rod zapustil Maribor, medtem ko so preostanek Limbuša izgubili že prej. Člani so se ustalili na Zgornjem Štajerskem in izumrli okoli leta 1579.⁵⁰⁸

Limbuško gospostvo je bilo konec 14. stoletja v rokah Marenberških, vsekakor pa vsaj od začetka 15. stoletja celjski alod. Grofje so vse podeljevali v fevd, leta 1427 npr. grofu Ivanu Frankopanu iz Korbave, ki je fevd leta 1434 prepustil ženi Doroteji s Stubenberga kot zaženilo. Po Frankopanovi smrti leta 1436 so grofje Celjski Doroteji odvzeli fevd in gospostvo je leta 1456 postalo deželnoknežja last.⁵⁰⁹ Frankopanska uprava je podedovala gradiščana in gorskega mojstra v eni osebi,⁵¹⁰ a ga nominalno takoj spremenila v oskrbnika (*pfleger*) in gorskega mojstra.⁵¹¹

Genealoška preglednica 58: LIMBUŠ

Lindek (*Lindeck*) na Grajskem hribu pri Frankolovem je zapiral zahodni dostop do krškega Vitanja, enega od treh upravnih centrov krške škofije na ozemlju južno od Drave, po drugi strani pa ščitil skrajno severovzhodno posest škofije. Grad kastelnega tipa s prvotno obrambno funkcijo je nastal največ pol stoletja pred prvo omembo v imenu krškega ministeriala, viteza (vazala) Henrika iz leta 1264 († po 1311).⁵¹² Po I. Stoparju pa stavbne značilnosti umeščajo grad v znatno starejši čas, saj naj bi se pozneje prezidave

⁵⁰⁷ PETTENEGG, št. 1541.

⁵⁰⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 109. Gl. tudi navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 430–431.

⁵⁰⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 109–110.

⁵¹⁰ GZM VI/25.

⁵¹¹ GZM VI/33.

⁵¹² UBSt IV, št. 147. H. Pirchegger je omenil nekega Lindekerja že leta 1258 (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 225). Gl. še UBSt IV, št. 251, 562; MDC V, št. 399; ARS ZL 1284 IV 29.; GZM II/80; MDC VI, št. 440, 447, 448; MDC VII, št. 216, 248, 271, 313, 319, 366; RHS I/1, št. 324; StLA AUR št. 1687a: 1306 III 9.

103. Poppo – Popplein z Lindeka – Vitanja (ARS ZL 1378 III 25.)

104. Albrecht II. z Lindeka (ARS ZL 1359 VI 18.)

(stolp z grajsko kapelo) dogodile še v 13. stoletju.⁵¹³ Henrik je bil pogosto v spremstvu krškega škofa v družbi krških ministerialov, sam ali skupaj z bratom Albrehtom (1267–1296).⁵¹⁴ V poznem obdobju je bil celo na prvem mestu med laiški pričami v škofovih listinah. Njun brat je bil morda Merchlein (1299–1329).⁵¹⁵ Henrikovi sinovi Valter (1299),⁵¹⁶ Ortolf (1299–1339)⁵¹⁷ in Wulfing I. (1299–1335)⁵¹⁸ so šli po očetovih in stričevih stopinjah. Na prelomu stoletja so bili krški gradiščani na Pilštanju in Vitanju. Henrikov sin je bil morda tudi neki Heinz (1275–1305).⁵¹⁹ Wulfing se je v prvih letih 14. stoletja približal taboru Ulrika Žovneškega, kasneje pa spet v krogu krških vitezov. V drugi polovici 14. stoletja sta živela Wulfing II. (1366), ki je bil zet Henrika Hebenštrajta,⁵²⁰ in Poppo († po 1414), ki se je do 1414 imenoval pretežno po Vitanju, kjer je imel stolp in nekaj krških fevdov, sicer pa je živel na celjskem dvoru (gl. Vitanje). Hči Kunigunda je bila opatica v samostanu v Mekinjah (od 1368). Tudi po grbovni podobi (izkoreninjeno drevo; gl. pečat št. 103) je bil pravi Lindeker.⁵²¹ Štajerska veja je sredi 14. stoletja izgubila Lindek in odšla v službo v Celje, del Lindekerjev pa se je naselil v Vitanju (Popo). Krški škof je leta 1404 podelil grad Lindek v fevd Frideriku, katerega dediči so ohranili grad in gospostvo vse do konca 16. stoletja.⁵²²

Vsaj od leta 1322 so živeli Lindekerji tudi na vzhodnem Gorenjskem. Sodeč po osebnih imenih, so bili tamkajšnji Lindekerji člani rodbine. Prvi znani Albreht II. (1322–1361) se je najbrž priženil v eno od tamkajšnjih rodbin, najverjetneje k Mengeškim, saj se je v prav vseh listinah kot priča ali sopečatnik nahajal v družbi vsaj enega Mengeškega. Imenoval pa se je tudi po Vitanju (gl. pečat št. 104).⁵²³ Leta 1363 je živel na Gorenjskem Heinzel (Henrik), bratranec Nikleina s Kolovca, morda pa tudi sin Albrehta II. Hčer Anlein je poslal v samostan Velesovo.⁵²⁴ Stike z vejo na Štajerskem so ti Lindekerji ohranili, še več, medsebojno je prihajalo do dedovanja.⁵²⁵ Merchlein II. (1369–1372) je bil Heinzlov brat ali sin.⁵²⁶ Gorenjski veji so pripadali tudi Friderik (tipično mengeško ime, 1374–1412),⁵²⁷ Trauta, priorisa v Velesovem (1402–1407),⁵²⁸ in Andlein, nuna v Mekinjah (1404).⁵²⁹

Poseben problem je izvor štirih bratov Lindekerjev (Nikolaja, Jakoba, Hansleina in Ulrika), ptujskih meščanov, omenjenih leta 1362.⁵³⁰ Teoretično je mogoče, da je šlo za eno od vej Lindekerjev, ki se je pomeščanila. Lahko pa so bili samo bivši podložniki iz okolice Lindeka.

⁵¹³ STOPAR, Gradovi, 255.

⁵¹⁴ UBSt IV, št. 264; MDC V, št. 577; GZM II/80; StLA AUR št. 1429: 1293 II 20. (Lindek).

⁵¹⁵ GZM II/80; MDC IX, št. 286, 287 (z nepravilnim imenom »Ložničan«), 295.

⁵¹⁶ MDC VI, št. 447.

⁵¹⁷ MDC VI, št. 447; MDC VIII, št. 758; MDC IX, št. 61, 63, 66, 297, 298, 413; Maleczek, št. 1. BLAZNIK, Topografija 1, 433.

⁵¹⁸ MDC VI, št. 447; MDC VII, št. 216; GZM II/116; CKL, št. 77, 79, 84, 96; GZM III/23; NŠAL ZL 1317 XII 20. Škale; MDC VIII, št. 627, 758; MDC IX, št. 61, 63, 66, 286, 287 (z nepravilnim imenom »Ložničan«), 95, 297, 298, 413; StLA AUR št. 2092b: 1335 IV 24.

⁵¹⁹ UBSt IV, št. 554; KOVAČ 4, 173; MDC VI, št. 61; MDC VII, št. 248.

⁵²⁰ StLA AUR št. 2957b: 1366 IV 4.

⁵²¹ NŠAL ZL 1405 III 25.

⁵²² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 225. Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 433.

⁵²³ ARS ZL 1322 XI 2.; ARS ZL 1332 II 25. Velesovo; MDC IX, št. 634; ARS ZL 1335 VII 13.; ARS ZL 1337 II 2.; ARS ZL 1359 VI 18. (gl. pečat št. 104); ARS ZL 1361 XI 19. (grb).

⁵²⁴ ARS ZL 1363 VI 14.; ARS ZL 1363 VI 24.

⁵²⁵ Leta 1369 je žena Merchleina II. z Lindeka razpolagala s posejsto na vzhodnem Gorenjskem (ARS ZL 1369 V 18.).

⁵²⁶ ARS ZL 1369, V 18.; GZL VII/39; ARS ZL 1372 VII 17. (grb); BRUNNER, št. 64.

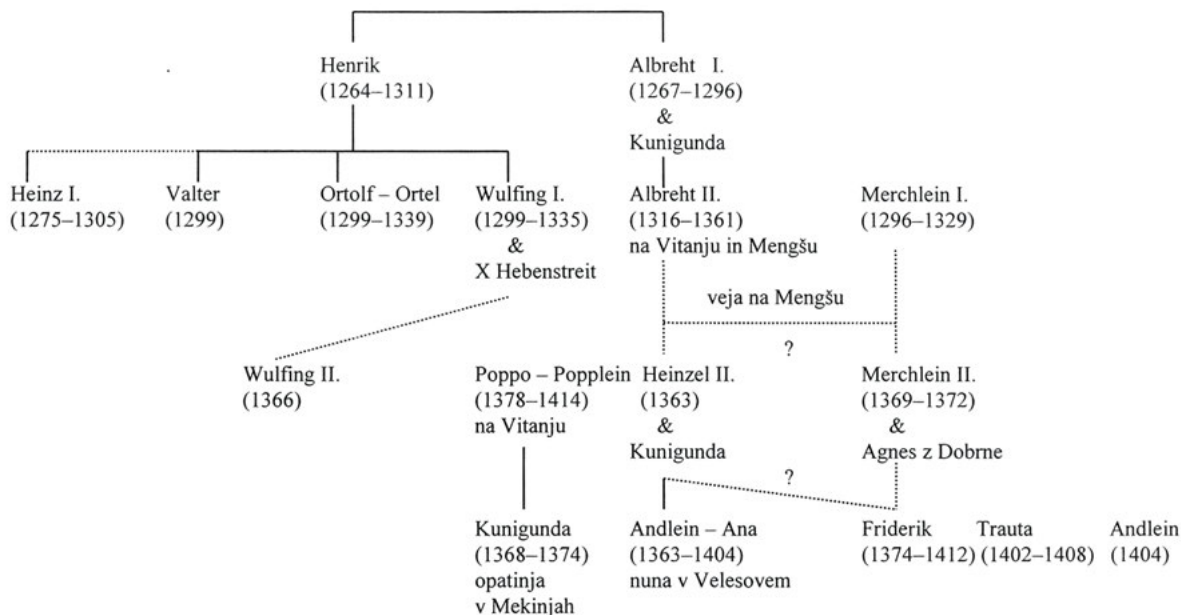
⁵²⁷ HHSStA AUR 1374 VIII 18.; MDC X, št. 782; KOMATAR 20, št. 281; ARS ZL 1407 VII 10. Celje; BLAZNIK, Topografija 1, 433.

⁵²⁸ ARS ZL 1402 X 13.; ARS ZL 1407 IV 17.; ARS ZL 1408 XI 11.

⁵²⁹ ARS ZL 1404 IV 15.

⁵³⁰ ARS ZL 1362 IV 24.

Genealoška preglednica 59: LINDEK

Grad **Ljutomer** (*Luttenwerde*, *Luttenberg*) se je v virih pojavil leta 1242, ko je vojvoda Friderik Babenberški našteval prejete salzburške fevde, med drugimi tudi »otok Ljutomer z gradom«. ⁵³¹ Ime kraja (trga) in gradu nad naseljem (t. i. Gornji grad nad Podgradjem) se je kasneje običajno navajalo s končnico -berg. ⁵³² Po F. Kovačiču naj bi grad po prenehanju vojn z Ogri zgradil neki salzburški ministerial oz. vazal Liut (Liuto ali Liuzo, ime se večkrat omenja v bratovščinskih knjigah šentpeterskega samostana v Salzburgu), po katerem je utrdba dobila ime ter ga dala še trgu in okolici. Končnica -werd je odražala geografsko značilnost – otočke med rokavi reke Mure. ⁵³³ Politično nestabilno ozemlje so poleg gradu, zgrajenega najbrž v začetku 13. stoletja, varovali tudi strelski dvori v trgu in okolici. ⁵³⁴

Vzrok, da je bil deželni gospod že v prvi polovici 13. stoletja salzburški vazal s tako obsežnim ozemljem, najbrž tiči v njegovi vojaški moči. Le on je bil sposoben varovati obmejno ozemlje. Po letu 1246 je posest prevzel kralj Otokar Češki. V njegovem času je Ljutomer nadzoroval vitez Konrad s Hannaua pri Voitsbergu. Leta 1249 je nosil tudi naziv kletnega mojstra in se izmenično imenoval po Ljutomeru in Hannauu (1249–1278). Poročen je bil s Kunigundo s Plankenwartha. ⁵³⁵ Morda sta bila njegova brata ali sinova Oto in Albreht, v javnosti prisotna le leta 1274. ⁵³⁶ Vsi trije so bili knežji uradniki, gradiščani in upravniki gospostva.

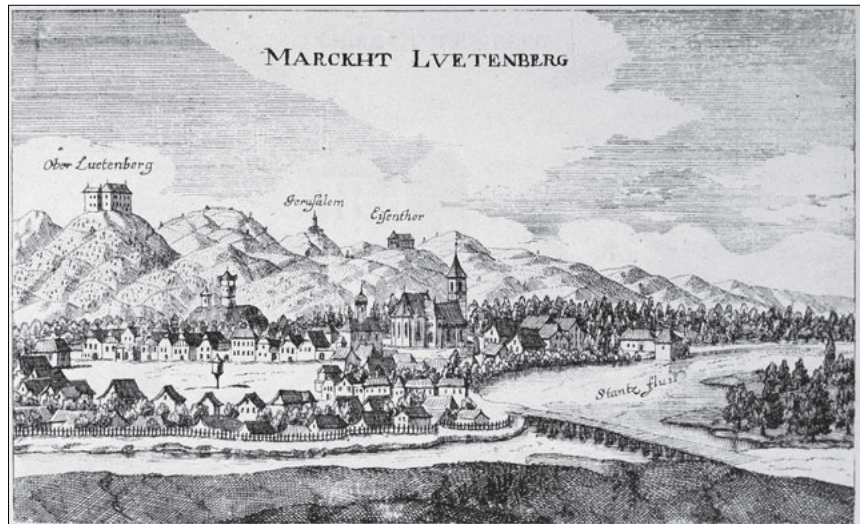
⁵³¹ ... *insulam etiam que Luttenwerde dicitur* ... (UBSt II, št. 402). Že leta 1174 je salzburški nadškof Adalbert II. podelil samostanu v Voravu cerkvene pravice na ozemlju *Lütunwerde* (UBSt I, št. 561). J. Zahn je pravilno lokaliziral ime v Lichtenwörth pri Dunajskem Novem mestu, čeprav ime bolj spominja na Ljutomer. Verjetno je nadškof pomešal imena obeh svojih krajev, mislil pa vendarle na Liechtenwörth. Tudi v listinah iz let 1221 in 1222 se je omenjala šentpavelska posest ob Ljutomeru in še nekaterih drugih krajih, a je šlo za poznejši falsifikat oz. interpolirane dele besedila. Navedba Ljutomera je bila ena od takih besed (GZS 5, št. 349). Gl. KOVAČIČ, Ljutomer, 116–117.

⁵³² KOVAČIČ, Ljutomer, 117; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 52–53. Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 438–443.

⁵³³ KOVAČIČ, Ljutomer, 117–120.

⁵³⁴ Ibidem, 120–121.

⁵³⁵ UBSt III, št. 54; UBSt II, št. 4; DOPSCH, Gesamturbare, 117; UBSt IV, št. 346; MDC V, št. 342. Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 53.

Leta 1277 so salzburške fevde, ki jih je prej imel kralj Otokar, prejeli Habsburžani, ki so salzburškemu nadškofu Konradu IV. kot odškodnino za pomoč v vojni zastavili precejšnje dohodke iz gospodstva Ljutomer. Po dolgotrajnih prepirih je nadškof leta 1297 vse podelil v fevd vojvodi Albrehtu I. Ljutomerski salzburški fevd se je nato spremenil v deželnoknežji alod.⁵³⁷ Habsburžani niso zamenjali gradiščanov, ki so v času bojev s kraljem Otokarjem prestopili na njihovo stran. Dediči Konrada I. so torej obdržali dedno gradiščanstvo. Vsaj v letih 1283–1286 je bil gradiščan Konradov brat ali sin Valter (1283–1286),⁵³⁸ brat ali nečak Rudolf ter sin Konrad II. (1296–1326), ki je bil leta 1300 tudi deželnoknežji gorski mojster v Ljutomeru.⁵³⁹ Združeno gradiščanstvo in gospodarska uprava (gorsko mojstrstvo) pri eni osebi sta ostala vse do 60. let 14. stoletja. V začetku 14. stoletja sta se ločila na gradiščanstvo, oskrbnništvo in gorsko mojstrstvo. S Konradom II. je rod izumrl, deželni knez pa je vanj naselil nove gradiščane in uradnike. Prvi je bil Hartnid z Majšperka kot gorski mojster in gradiščan (1328). Leta 1343 je služboval Eberhard Winter, v letih 1348–1355 pa je bil kot gorski mojster (in obenem gradiščan) izpričan Wolfhard s Hannaua.⁵⁴⁰

Po letu 1365 se je finančni položaj Habsburžanov poslabšal zaradi dolgih vojn z Bavarsko zaradi Tirolske. Ena od rešitev je bila zastavljanje gradov in gospodstev, ki so sodili med knežje domene. Grad in trg Ljutomer, Trušnje in Radgono je prejel v zastavo komorni mojster Rudolfa IV., Hans z Lassperga (Avstrija), za 2.200 dunajskih funtov, vmes pa na kratko leta 1365 Hartnid s Ptuja.⁵⁴¹ Lasberška zastava se je končala okoli leta 1414. V začetku 15. stoletja so Habsburžani spet razpolagali z gradom, a so ga že leta 1415 podelili v fevd dvornemu maršalu Hansu s Schweinbecka za njegove zasluge (najbrž posojila) in zvesto službo. Schweinbecki so imeli grad vse do srede 16. stoletja.⁵⁴²

Krški grad **Lušperk** (*Luschberg*) na pobočju Loške gore nad sotočjem Dravinje in Ljubnice je sodil v deželno sodišče Vitanje. Stal je na severnem obrobju

⁵³⁶ UBS^t IV, št. 518.

⁵³⁷ MDC V, št. 288. KOVAČIČ, Ljutomer, 184; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 52.

⁵³⁸ GZM II/55, GZM II/60.

⁵³⁹ RHSt I/1, št. 191, 708, 900, 925. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 53; KOVAČIČ, Ljutomer, 185.

⁵⁴⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 53–54.

⁵⁴¹ PICHLER, Repertorium, 90; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 53–54. KOVAČIČ, Ljutomer, 185.

⁵⁴² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 54; KOVAČIČ, Ljutomer, 185–186.

ogromnega krškega zemljiškega kompleksa, ki ga je 1043 Hema Breško-Seliška poklonila benediktinkam v Krki. Manj pomemben stolpast grad je nastal v kolonizacijsko-upravne namene v 13. stoletju, ni pa znano, kdo ga je postavil. Kot prometno in strateško slepo črevo mu je pripadalo le ustrezno manjše zemljiško gospostvo.⁵⁴³ Grad se je prvič omenjal v imenu Henrika, ki je leta 1279 pričal na mariborskem gradu.⁵⁴⁴ Glede na njegovo javno udejstvovanje (pričanje v listinah) do leta 1325, ko je najbrž umrl, in to vedno v družbi vsaj enega od plemičev z Maribora in predvsem v Mariboru,⁵⁴⁵ domnevam, da je bil eden od Mariborskih (gl. genealoško preglednico 60). To potrjuje tudi listina iz leta 1305, s katero je Konrad z Maribora bratrancu Gotfridu prodal svoj delež pri gradu Lušperk ter posest okoli gradu v Konjicah itd. Henrik je bil v listini kot priča uvrščen celo na prvo mesto pred Ulrikom z Maribora, Rajnprehtom s Hompoša (Mariborski), enim Viltuškim, Kranichberškim itd.⁵⁴⁶ Henrik in njegovi potomci, ki jim je bil kot stranski veji Mariborskih prepuščen v bivanje le skromni Lušperk, so ostali na njem tudi po letu 1305. Osebnost Henrika pri glavni veji Mariborskih ni bilo tradicionalno, toda Konradovemu sinu je vendarle bilo tako ime (1307–1355).⁵⁴⁷ Tako je identifikacija Henrika z Lušperka potrjena tudi po tej poti.

Leta 1325 se je v Mariboru pojavil Wernher z Lušperka,⁵⁴⁸ leta 1327 pa je v Kranju za Friderika Žovneškega pričal Nikolaj Lušperker.⁵⁴⁹ Oboje, prisotnost daleč na Kranjskem in končnica, govorita o službovanju pri Žovneškem in nestalno, če sploh, bivanje na Lušperku. Zanesljivo je bil Henrikov sin le Peter, v javnosti znan leta 1333.⁵⁵⁰ V kakšnem sorodstvenem odnosu so bili Lušperški, ki se omenjajo od Henrika dalje, ne moremo zanesljivo ugotoviti. Po H. Pircheggerju se je leta 1363 in 1365 imenoval

⁵⁴³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 215. O gospostvu gl. BIZJAK, Ratio, passim.

⁵⁴⁴ GZM II/45.

⁵⁴⁵ GZM II/73 (1292), GZM II/78 (1295), GZM II/80 (1296), GZM II/114 (1305), GZM II/116 (1307); ARS ZL 1309 VIII 10. Dunaj; ARS ZL 1309 IX 1. Maribor; GZM III/18 (1312), GZM III/20 (1312); MDC VIII, št. 143 (1313); KOMATAR 18, št. 28 (1318); GZM III/61 (1322); MDC VIII, št. 627 (1322); ARS ZL 1325 V 13. Konjice.

⁵⁴⁶ GZM II/114. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 215.

⁵⁴⁷ GZM II/118, GZM III/53, GZM IV/36, GZM IV/60, GZM IV/64, GZM IV/71.

⁵⁴⁸ GZM III/76.

⁵⁴⁹ CKL, št. 119.

⁵⁵⁰ MDC IX, št. 604.

105. Viljem z Lušperka
(ARS ZL 1387 XII 11.)

Hans z Lušperka, s katerim naj bi leta 1376 veja izumrla. Krški škof pa je Lušperk obdržal in ga ni več podeljeval v fevd.⁵⁵¹ V resnici je šlo za Hansa z Lassperga, zastavnega imetnika Ljutomera, Trušenj in Radgone.⁵⁵² Leta 1387 (najbrž) v Celju nahajajoči se Viljem Lušperker ni bil nujno v sorodu z Lušperško-Mariborskimi, kajti njegov grb ni bil tradicionalen, in ni imel zveze z Mariborskimi (sicer govoreči grb: ris na hribu, tj. Luchs-berg; gl. pečat št. 105).⁵⁵³ Morda je bil do leta 1376 samo uslužbenec Lušperških, po njihovem izumrtju pa je zapustil grad in se udinjal pri Celjskih. Na njegovo prejšnje bivališče, izvor, je spominjalo ime. Isti je leta 1394 prodajal svaku Viljemu Lambergerju večjo posest na Gorenjskem, ki jo je morda dobil kot doto od žene Anđel, a je bila fevd Celjanov.⁵⁵⁴ Gotovo je Viljem do tedaj prešel med celjsko klientelo, Celjski pa gradu niso nikoli prejeli v fevd.

Krški škof je na grad postavil svojega gradiščana, ki je bil obenem tudi gospodarski uradnik majhnega gospostva. Omenjal se je le leta 1430, ko je službo opravljal Nikolaj Limbuški.⁵⁵⁵ V tem času je vloga Lušperkaupadla, grad so škofje kmalu izpraznili in že leta 1502 je bil opuščen ter označen za gradišče.⁵⁵⁶

Majdburg (*Maidburg*) je stal pri vasi Lovrenc na Dravskem polju in nadzoroval glavno cesto Celje–Ptuj. Bil je deželnoknežji fevd, ki so ga do leta 1260 imeli Treunski, po ujetništvu Konrada s Treuna na Ogrskem pa ga je deželni glavar kralja Otokarja Češkega začasno podelil v gradiščanstvo nekemu zvestemu vitezu.⁵⁵⁷ V prvi omembi pri deželnoknežjih izdatkih iz let 1265–1267 sta se omenjali celo dve utrdbi, ne pa tudi njun varuh. Utrdbi sta bili pravno in fizično povezani.⁵⁵⁸ Pogled na zemljevid dopušča še eno, sicer nedokazljivo hipotezo. Dve utrdbi bi lahko pomenili Majdburg in Majšperk: obe stojita ob omenjeni cesti, njuni imeni sta si podobni, vloga obeh relativno majhna, nastanek pa ne starejši od prve polovice 13. stoletja.

Kot deželnoknežji fevd je po ureditvi razmer v postotokarski dobi spet pripadel Treunskim. Tako se je leta 1311 po njem imenoval Bertold (1311), po grbu (treunsko obrnjeno sidro) po eden od Treunskih, ki se je prej (1282, 1284, 1294) imenoval tudi po Treunu, Rogatnici in Pabštajnu in je leta 1294 prodal Ptujskim svoj del lastnine na Treunu.⁵⁵⁹ Kmalu po letu 1311 je izgubil tudi še Majdburg, najbrž pa je tudi umrl in so grad podedovali, tako kot Lihtenek, sorodniki z Massenberga: leta 1312 sta namreč grad že obvladovala brata Henrik in Wigand. Leta 1357 je vojvoda Albreht II. oskrbel vojaško postojanko s solidnim zemljiškim gospostvom. Med letoma 1373 in 1396 so imeli grad v fevdu grofje Celjski, ki pa so ga morali po smrti upravnika Ortolfa Kupha predati Ulriku z Wallseeja, ki ga je že leta 1400 izročil Bernardu s Ptuja. Po letu 1438 so ga podedovali Stubenbergi.⁵⁶⁰

⁵⁵¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 215; PIRCHEGGER, Gurk, 8–9. Leta 1333 je krški škof menda pridobil gradova Lušperk in Lindek, njune dohodke pa je poklonil stolnici v Krki (MDC IX, št. 628).

⁵⁵² MDC X, št. 619, 663.

⁵⁵³ ARS ZL 1387 XII 11.

⁵⁵⁴ ARS ZL 1394 III 31. Tudi tu je ohranjen pečat z njegovim grbom.

⁵⁵⁵ STEGENŠEK, Konjice, 95.

⁵⁵⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 215.

⁵⁵⁷ ... *Meideburch enim commisi cuidam fideli* ... (UBSt IV, št. 43). Gl. PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 249, 251; isti, Untersteiermark, 99.

⁵⁵⁸ *Ultra Trabam duabus comunicionibus, que dicuntur Meidenberch* ... (DOPSCH, Gesamturbare, 69).

⁵⁵⁹ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 248; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 94, 99. Neki Bertold, »grajski grof« (gradiščan), ki je leta 1311 pričal v Salzburgu, je bil gotovo z Maidburga v Avstriji (MDC VIII, št. 9 in 10).

⁵⁶⁰ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 251; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 99.

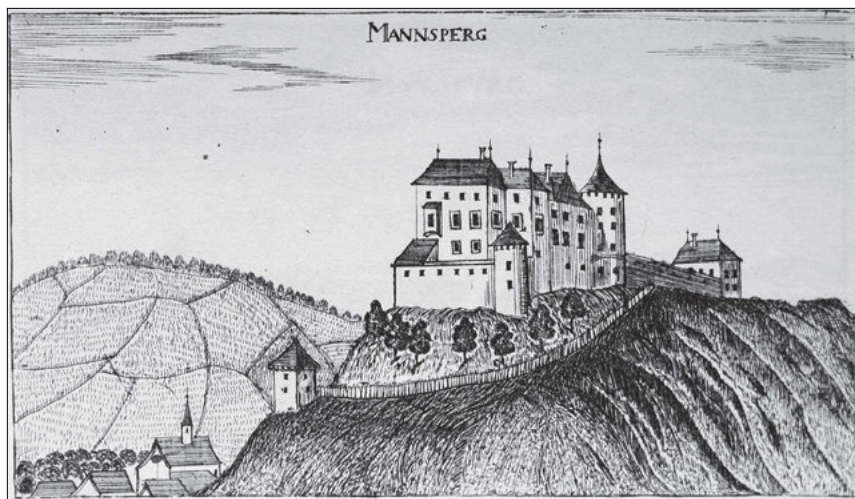
Tudi *Majšperk* (*Monsberg*) ob cesti Celje–Ptuj na križišču za Rogatec je po mnenju kastelologa zaradi enostavne kastelne zasnove brez (ohranjenega) dominantnega stolpa sodil v 13. stoletje.⁵⁶¹ Gradu se je prvič omenjal leta 1261 (*in castro Mannesperch*) v imenu posestnika Hartwika in njegovih ženskih sorodnic.⁵⁶² Hartwik je imel ugledno sorodstvo (Ptujski, Mariborski) in umrl po letu 1294, morda na gradu v Radgoni, kjer je bil okoli leta 1290 deželnoknežji gradiščan.⁵⁶³ Njegov grb (trohrib) lepo ponazarja lego bivališča, tj. gradu, manj ali nič pa poreklo in sorodstvene vezi (gl. pečat št. 106).⁵⁶⁴

106. Hartwik z Majšperka (ARS ZL 1284 IV 29.)

Ali je bil Hartnid (1293–1335) njegov sin, ni nemogoče. Leta 1328 je bil gradiščan v Ljutomeru.⁵⁶⁵ Ime Hartnid je bilo pri Treunskih pogosto. Hartnid se je najprej imenoval po Popovcih (Poppendorf leta 1293), kjer so imeli Treunski (vsaj) dvor, vas pa je dobila ime po Pabu s Treuna, ki je živel v prvi polovici 13. stoletja.⁵⁶⁶ Najbrž še iz časa Hartwikovega gradiščanstva je imela rodbina v Radgoni hišo s (plemiškimi) svoboščinami, kjer je daljši čas živela in kopičila premoženje.⁵⁶⁷ Naslednji znani Majšperčan je bil Valter (1378–1393), morda Hartnidov vnuk.⁵⁶⁸ Rod je s Petrom okoli leta 1410 izumrl, dedovali pa so Stickelbergerji iz Avstrije, ki so grad prepustili Hertlu Holleneggerju. Ta je leta 1412 prejel okoliške deželnoknežje fevde, ne pa Majšperka in pripadajočega (razmeroma velikega) gospostva, kar je bil za H. Pircheggerja znak alodialnosti gospostva in gradu.⁵⁶⁹

Pri tem se pojavi vprašanje o vzroku alodialnosti, s tem pa tudi o natančnejšem Hartwikovem izvoru. Alodialnost je bila najbrž posledica lastne kolonizacije tamkajšnjega ozemlja po utrditvi meja proti Ogrski v 12. ali 13. stoletju. Glede na dejstvo, da sta imela Friderik z Majšperka in njegov svak Wulfing s Stickelberga še sredi 14. stoletja polovico nekdanjega treunskega

⁵⁶¹ STOPAR, Gradovi, 267. Zanimivo je, da sta se leta 1340 in 1370 omenjala grad in stolp Majšperk (BLAZNIK, Topografija 1, 464). S stolpom je bila najbrž mišljena dodatna utrdba, ki je propadla v 16. stoletju v času turških vpadov. Gl. VISCHER, Topographia I, št. 262.

⁵⁶² UBSt IV, št. 44. Po J. Zahnu je sodila prva omemba v leto 1256 (cf. po PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 253) in ni dokazljiva. Starejši avtorji so Majšperk pogosto zamenjevali z Mannsbergom na Koroškem ter Massenbergom in Massenburgom na avstrijskem Štajerskem (PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 252 sl.; BLAZNIK, Topografija 1, 464). Leta 1370 se je utrdba imenovala *Mansperger turm* (StLA AUR št. 3095a: 1370 IX 5.).

⁵⁶³ UBSt IV, št. 99, 251; GZM II/54. BLAZNIK, Topografija 1, 464; PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 253.

⁵⁶⁴ ARS ZL 1284 IV 29. KRAßLER, Wappenschlüssel, 105–106.

⁵⁶⁵ MDC VIII, št. 758. BLAZNIK, Topografija 1, 464; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 53.

⁵⁶⁶ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 249–250.

⁵⁶⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 46.

⁵⁶⁸ StLA AUR št. 3329a: 1378 XI 24.; StLA AUR št. 3765c: 1393 I 25. BLAZNIK, Topografija 1, 464.

⁵⁶⁹ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 253.

Lihteneka kot zapuščino, je možno, da je bil Hartwik eden od stranskih dedičev Treunskih. Leta 1260 je grad prevzel od glavne veje – takrat je bil Konrad s Treuna v ujetništvu. Možno je, da Hartwik stanovsko ni bil povsem enakovreden glavni veji Treunskih, da je s stanu neprimerno poroko poslabšal svoj položaj.⁵⁷⁰ Sčasoma je grad postal v sedež veje, ki je dedovala še nekaj drugih treunskih posesti.

Območje gradu **Marenberk** (*Mahrenberg*) je bilo do prvih let 12. stoletja askvinsko, saj se je leta 1091 po kraju Radlje imenoval celo grof Weriad. Po askvinskem porazu v investiturnem boju je po letu 1105/1106 dobil večjo posest samostan v Admontu in jo prepustil v dosmrtni užitek grofu Bernardu Spanheimskemu in njegovi ženi Kunigundi. Toda po njeni smrti (že kot vdovi) leta 1161 se je do posesti dokopal šentpavelski samostan, ki so mu jo deloma odtujili različni koroški plemiči, še največ koroški Trušenjski, ki so že prej prišli do Vuzenice in Dravograda (gl. genealoško preglednico 49).⁵⁷¹ Albreht s Trušenj (brat Ota I. Trušenjsko-Dravograjskega) je do okoli leta 1200 na hribu Kamen, sezidal mogočni grad,⁵⁷² ki je dobil drugačno ime kot naselje Radlje. Celo po Albrehtovih besedah je bil grad protipravno zgrajen na samostanskih tleh.⁵⁷³

Leta 1213 se je po gradu imenoval Bernard, verjetno trušenjski ministerial,⁵⁷⁴ Albreht pa šele leta 1216.⁵⁷⁵ Sam na gradu morda ni stalno živel, marveč so ga upravljali ministerialni gradiščani. Po njegovi smrti je imel na Marenberku sedež sin Seifrid (1247–1272), ki se je vedno imenoval le po Marenberku. Bil je eden politično najdejavnejših plemičev v vzhodnih Alpah. Leta 1251 je najprej zastavil posest ženi Rajkardi, Št. Pavlu odstopil dedna odvetništva in mu predal svoja alodialna gradova »nove Trušnje« in Marenberk ter ju ponovno prejel v fevd. Pri predaji posesti ženi je bil

⁵⁷⁰ Ibidem, 247–248. J. Koropec je v svojem članku sledil Pircheggerjevi tezi, da je šlo za samostojno rodbino (KOROPEC, Majšperk, 14).

⁵⁷¹ MDC III, št. 496, 498. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 157–158; MLINARIČ, Marenberk, 6–8, 23 sl.; GÄNSER, Mark, 114.

⁵⁷² JAKIČ, Gradovi, 274.

⁵⁷³ UBSt III, št. 89, 90.

⁵⁷⁴ MDC IV, št. 1682. F. Kos je videl grad že v omembi *iuxta castrum ad Lapidem*. Najbrž pa je šlo za Kamen na Koroškem ali katerega od drugih šentpavelskih fevdov (GZS 4, št. 855, v op. 12). Gl. še HAUSMANN, Otakare, 231.

⁵⁷⁵ UBSt II, št. 144.

posrednik njegov ministerial Sighard z Marenberka. Še v istem mesecu je njegova mati, Albrehtova vdova, na alodialni posesti tik pod gradom z njegovim privoljenjem ustanovila samostan dominikank. V listini je pričalo še nekaj marenberških ministerialov: Hartwik Puzzo, Konrad Schwertzel, Ernest in Wulfing *Snovelin*.⁵⁷⁶ Lahko se strinjamo s H. Pircheggerjem, da so bila vsa dejanja pravna obramba pred Seifridovimi rivali, morda sorodniki z Vuzenice in Dravograda, katerim je želel preprečiti morebitno dedovanje družinskih posesti v Marenberku in Trušnjah.⁵⁷⁷ Te veje so tudi kasneje posedovale posest blizu Marenberka, verjetno kot manjši del Seifridove dediščine.⁵⁷⁸

Seifrid se je po letu 1260 politično približal koroškemu vojvodi Ulriku Spanheimskemu. S tem v zvezi je tudi napravil načrt, da bi svoje gradove prepustil bamberskemu škofu, za kar bi škof pomagal opremiti Seifridovo načrtovano samostansko ustanovo v Kanalski dolini. Gradove bi nato imela družina le v gradiščanstvu. Načrt ni bil realiziran. Konec 60. let je bil Seifrid na vrhuncu, saj je bil v dobrih odnosih tudi s štajerskim gospodom češkim kraljem Otokarjem, ki ga je imenoval za poslanca pri mirovnih pogajanjih med oglejskim patriarhom in Goriškim grofom. Toda že leta 1271 je bil zaradi veleizdaje aretiran, odpeljan v Prago in v začetku leta 1272 usmrčen. Njegova kruta smrt je obrnila simpatije koroškega in štajerskega plemstva proti češkemu kralju. Pokopan je bil v Marenberku, kjer je bil čaščen kot svetnik.⁵⁷⁹ Že v njegovem času se je tik pod gradom iz vasi Radlje razvil trg in okoli leta 1300 dokončno prevzel grajsko ime.⁵⁸⁰

Glavni dedič je bil Seifridov nečak in maščevalec Ofo z Emmerberga, ki je leta 1278 po bitki pri Dürnkrotu menda nečastno ubil že ujetega kralja Otokarja. Ofo se je konec 70. let še imenoval po Marenberku, kar je govorilo o navezanosti in bivanju na delu gradu.⁵⁸¹ Toda grad in gospostvo, ki sta spet pripadla Št. Pavlu, je opat leta 1278 podelil grofu Henrikmu s Pfannberga, ki je tako združil večino nekdanje trušenjske posesti in gradov v vzhodni Dravski dolini.⁵⁸² Ofo se morda vseeno ni odselil z gradu, saj se je vse do smrti (kmalu po letu 1290) večkrat zadrževal na Marenberku. Živel je na delu marenberškega gradu, pogosto pa je bil tudi v Mariboru. Brat Bertold pa se je preselil v Maribor ali Gradec. Med letoma 1303 in 1307 se je v virih pojavljal Ulrik z Marenberka, ki je bil sin Ofa z Emmerberga in Ane, sestre Ulrika II. Žovneškega. Nekaj let je živel na emmerberskem delu marenberškega gradu. Ulrikova vdova Wendel se je med letoma 1308 in 1311 poročila z grofom Ruprehtom s Castella in mu prinesla za doto del Ulrikove zapuščine okoli Marenberka.⁵⁸³

Leta 1312 so grad dobili v fevd Habsburžani, ki jim je bil fevd potrjen še leta 1332. Šentpavelski samostan je obdržal viteško moštvo, ki je bilo po smrti Ulrika Marenberško-Emmerberskega formalno prosto. Vse skupaj pa sta še istega leta prejela v zastavo Henrik s Hohenloheja in žena Elizabeta Vovbrška.⁵⁸⁴ Grad in gospostvo so leta 1325 kot Ulrikovi sorodniki prejeli v zastavo Viltuški. Okoli leta 1360 je od njih dobil posest v (sekundarno) zastavo

⁵⁷⁶ UBSt III, št. 93. PFERSCHY, Beurteilung, 368.

⁵⁷⁷ STOPAR, Gradovi, 401.

⁵⁷⁸ Leta 1278 je Gertruda z Dravograda (Trušenjska) skupaj z možem podarila dominikankam v Marenberku manjšo posest v bližnji Vižingi (MDC V, št. 344). Oba sta kot fevdna gospoda dovolila to tudi vitezu Sighardu s Trušenj (Marenberka) (MDC V, št. 345).

⁵⁷⁹ PFERSCHY, Beurteilung, 369–378; MLINARIČ, Marenberk, 24–41; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 159.

⁵⁸⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 159–160, 162.

⁵⁸¹ Še leta 1278 (MDC V, št. 344). Gl. PIRCHEGGER, Mahrenberger, 173–175; MLINARIČ, Marenberk, 41.

⁵⁸² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 160. MDC V, št. 348.

⁵⁸³ MDC VII, št. 174; GZM II/116 (grb); CKL, št. 78. PIRCHEGGER, Mahrenberger, 177–180; MLINARIČ, Marenberk, 42.

⁵⁸⁴ GZM III/12; MDC VIII, št. 110.

Friderik z Wallseeja, ki je obljubil stricu Henriku z Viltuša, da mu bo ob vrnitvi dolga vrnil Marenberk, tj. habsburško zastavo.⁵⁸⁵ Šentpavelsko gospodstvo ni bilo v listini omenjeno niti z besedo, kar pomeni, da je Habsburžanom, verjetno vojvodi Rudolfu IV., uspelo alodizirati Marenberk. Zatem so imeli grad in gospodstvo v zastavi sorodniki Viltuških in Wallseejevcev, gospodje Devinski (1375), leta 1396 in 1407 pa spet Wallseejevci. Marenberk je bil del viltuške zapuščine, ki so jo konec stoletja Devinskim in Wallseejevcem kot zastavo potrjevali deželni knezi kot gospodje. Ti so od leta 1435 vse skupaj zastavljali različnim upnikom. Grad je bil razdejan konec 15. stoletja. Kasneje so ga deloma obnovili, a so se celo njihovi upravniki preselili v trg. Dokončno pa ga je uničil požar leta 1697.⁵⁸⁶

107. Oto iz Slovenj Gradca – Marenberka (ARS ZL 1363 V 3.)

V okolici gradu je živelo nekaj bivših marenberško-trušenskih vitezov. Njihov izvor je bil povezan z bližino Trušenj (gl. zgoraj). To potrjuje tudi leta 1278 izpričano izvorno ime viteza Sigharda z Marenberka, ki je bilo občasno »s Trušenj« ali »z Marenberka« (do 1286).⁵⁸⁷ Gospodje Dravograjski so kot eni od dedičev leta 1272 prevzeli manjši del nekdanjih marenberško-trušenskih vitezov, npr. Lea »z Marenberka« (1278).⁵⁸⁸ Večino drugih so si podredili Emmerbergi: brata Pilgrima in Kuna (1266),⁵⁸⁹ Hartwika Puzza (1266–1278),⁵⁹⁰ sinova Hartwika (1278–1315)⁵⁹¹ in Konrada (1292–1314)⁵⁹² ter zeta Mateja (1266–1314),⁵⁹³ Alberta (imenovanega Wenst) »z Marenberka« (1279–1290)⁵⁹⁴ in Gotzlina (1290–1306).⁵⁹⁵ Ti vitezi niso sodili v sklop marenberške posesti, ki jo je leta 1278 prejel v fevd pfannberški grof. Po smrti Ofa z Emmerberga (po letu 1290) so se vitezi, zlasti rod Puzov, osamosvojili in se gibali med Vuzenico in Mariborom. Matej je bil v začetku 14. stoletja celo eden uglednejših podravskega plemičev, takoj za Ptujskimi, Mariborskimi, Vuzeniškimi in Viltušskimi.

108. Peter iz Slovenj Gradca – Marenberka (ARS ZL 1406 II 9.)

Spremenjeno lastništvo ter posestništvo Marenberka sta po smrti Ulrika Marenberško-Emmerberskega (po 1308) vplivali na viteze tudi drugače. Spremljanje novih gospodov, ki so imeli sedež drugod, ni bilo več potrebno, odklik od službe pa je vplival na njihovo gnotno stanje. Vse to je imelo za posledico ponik v anonimnost in nepojavljanje v virih. Le manjši del vitezov so leta 1325 vzeli v službo Viltuški. Tega leta sta bila v Konjicah v spremstvu Albrehta mlajšega z Viltuša Konrad z Marenberka in Ul Puc (Puzo).⁵⁹⁶ V viltuški službi je bil tudi Matej z Marenberka (1327), verjetno sin Hartwika Puzza mlajšega.⁵⁹⁷ Viltuški so na gradu naselili gradiščane, ki so se prvič omenjali leta 1342, leta 1359 z (osebnim) imenom neki Wulfing, leta 1369.⁵⁹⁸ Wallseejevci pa so pripeljali svoje prve gradiščane s Slovenj Gradca: leta 1361 in 1370 je bil to Oto (Fleming), po grbu (list v levem kotu ščita) in napisu

⁵⁸⁵ MDC IX, št. 510. Leta 1325 sta bila dva marenberška viteza v spremstvu Albrehta z Viltuša v Konjicah (ARS ZL 1325 V 13. Konjice). Gl. še ARS ZL 1360 VIII 20. PIRCHEGGER, Mahrenberger, 180–181.

⁵⁸⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 160; PIRCHEGGER, Mahrenberger, 181; DOBLINGER, Wallsee, 397.

⁵⁸⁷ MDC V, št. 344, 345, 354; ARS ZL 1286 V 31. Marenberk. O teh vitezih gl. tudi MLINARIČ, Marenberk, 43.

⁵⁸⁸ MDC V, št. 344.

⁵⁸⁹ UBSt IV, št. 215.

⁵⁹⁰ UBSt IV, št. 215; MDC V, št. 354.

⁵⁹¹ MDC V, št. 344, 354; ARS ZL 1286 V 31. Marenberk; GZM II/67 (z imenom Schuze); GZM II/70, GZM II/74; MDC VIII, št. 251.

⁵⁹² GZM II/74, GZM II/81; MDC VIII, št. 251, 301.

⁵⁹³ UBSt IV, št. 215; MDC V, št. 344, 354; ARS ZL 1286 V 31. Marenberk; GZM II/60, GZM II/61, GZM II/63, GZM II/67, GZM II/70, GZM II/81; MDC VII, št. 332; GZM II/116; MDC VIII, št. 251.

⁵⁹⁴ MDC V, št. 385; GZM II/67, GZM II/70.

⁵⁹⁵ GZM II/70; BLAZNIK, Topografija 1, 472.

⁵⁹⁶ ARS ZL 1325 V 13. Konjice; HHStA AUR 1327 VIII 21.

⁵⁹⁷ HHStA AUR 1327 VIII 21.

⁵⁹⁸ Maleczek, št. 8. BLAZNIK, Topografija 1, 473.

v pečatnikovi legendi tudi »Slovenjegraški« vitez (gl. pečat št. 107),⁵⁹⁹ leta 1373 pa Rudlein Anlayter.⁶⁰⁰

Potomci nekdanjih marenberških vitezov so tedaj živeli na dvorih (domci, dvori, sedeži) okoli trgov in v trgih, ki so bili vsi po vrsti šentpavelski fevdi. Leta 1389, 1394 in 1406 se je omenjal Peter (gradiščan v Slovenj Gradcu in Vuzenici) s samosvojim grbom (razpolovljeno srce; gl. pečat št. 108)⁶⁰¹ ter leta 1394 brata Konrad in Hans z Marenberka.⁶⁰² Nekateri stari viteški rodovi so v začetku 15. stoletja še živeli. Po njihovih prednikih iz srede in konca 13. stoletja so se imenovali njihovi dvori (Chanol, Wulfing, Puzzo).⁶⁰³

Območje, ki ga je nadzoroval grad (Zgornji) **Maribor** (*Marburg*), je bilo od konca 11. stoletja spanheimsko. Po smrti grofa Egelberta I. je glavni delež v Podravski marki prejel sin Bernard. Z brati je del posesti zahodno od Maribora poklonil šentpavelskemu samostanu, ostalo pa združil v gospodstvo, ki ga je obvladoval morda že v zadnjih letih njegovega življenja zgrajeni grad na hribu Piramida nad poznejšim naseljem, katerega ime kaže na veliko starost in centralno funkcijo, tj. »grad v (Podravski) Marki«. Ko je leta 1147 umrl v drugi križarski vojni v Mali Aziji, je dedoval nečak, štajerski mejni grof Otokar III. V dediščino so bili zajeti mariborsko območje, ministeriali iz Limbuša, Hajdine, Treuna ter vsi Trušenjski, ki so se do tedaj ustalili v Dravski dolini.⁶⁰⁴ Vsi so bili kasneje štajerski deželni ministeriali. Tako je Otokar združil s svojimi od Eppensteinov podedovanimi posestmi na Dravskem polju tudi še pomembnejšo spanheimsko dediščino.⁶⁰⁵ Po drugem mnenju pa so osnovali mestno naselbino in grad šele štajerski Otakarji med letoma 1148 in 1164 (grad) oz. 1165 in 1189 (naselje), vsekakor pa kmalu

⁵⁹⁹ Maleczek, št. 12; ARS ZL 1363 V 3. (grb), KOMATAR 19, št. 183. Gl. KRAßLER, Wappenschlüssel, 184. Oto se je že leta 1345 imenoval po Vuzenici (gl. Vuzenica), leta 1360 pa je bil gradiščan na Švarcenštajnu (gl. Švarcenštajn). Bil je torej profesionalni gradiščan.

⁶⁰⁰ ARS ZL 1373 VII 25. (grb); ARS ZL 1373 XI 1. (grb).

⁶⁰¹ HHStA AUR 1389 IV 24.; NŠAL ZL 1394 VII 31. (grb); ARS ZL 1406 II 9. (pečat št. 108).

⁶⁰² NŠAL ZL 1394 VII 31.

⁶⁰³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 163. Navedbe v fevdnem seznamu šentpavelskega samostana iz začetka 15. stoletja so v: BLAZNIK, Topografija 1, 474–475.

⁶⁰⁴ PIRCHEGGER, Marburg, 18–19; CURK, Maribor, 241–242; HAUSMANN, Otakare, 226–227.

⁶⁰⁵ O teh izčrpno PIRCHEGGER, Marburg, 28–40; tam je govora tudi o mariborskem deželskem sodišču (str. 40–45). Gl. še HAUPTMANN, Studije, 80–83; HAUSMANN, Otakare, 226–227; GÄNSER, Mark, passim.

po dedovanju po grofu Bernardu.⁶⁰⁶ Grad pa je po mejnem grofu Otokarju III. izgubljal tisti vojaški pomen, ki ga je imel prej. Mesto je do srede 13. stoletja prevzemalo v deželnoknežji strategiji tudi vojaško-politično vlogo pri varovanju prehodov čez Dravo na jug. Konec 15. stoletja je postalo tudi sedež deželskega sodišča in se osamosvojilo od gradu. Poleg tega pa so Otokarji prenesli v svoje mesto Gradec tudi upravni center in rezidenco ter mariborski grad spremenili le v gospodarski center deželnoknežje posesti. In še to so otakarski dediči Babenberžani okoli leta 1200 razdelili na dva urada, od katerih je bil večji in pomembnejši tisti s sedežem v (kasnejšem) mestnem gradu (ob obzidju) in pod upravo babenberških uradnikov.⁶⁰⁷

Otokar III. je prvič zanesljivo posloval na Zgornjem mariborskem gradu leta 1164. Med pričami v listini pa niso bili navedeni mariborski ministeriali,⁶⁰⁸ kar je H. Pirchegger sprejemljivo tolmačil z začasnim umikom z gradu, če je bil prisoten lastnik gradu.⁶⁰⁹ Tedaj je v funkciji gradiščanov na gradu živelo več sorodstveno povezanih posameznikov, za nekaj omenjanih oseb pa najbrž velja, da so bili oboroženi hlapci gradiščanov.⁶¹⁰ Ti gradiščani so se v Maribor preselili kmalu po sredi 12. stoletja iz Zgornje Avstrije kot veja Gundakerjevcev, iz katerih so izšli tudi Wildonci in Riegersburški.⁶¹¹ V drugi polovici 12. stoletja so dobili vodilno mesto z začetnikom Konradom I. (1173). Člani nove rodbine so uporabljali tradicionalna imena Konrad, Gotfrid, Ulrik in Rajker. Ne moremo se strinjati s Pircheggerjem, ki jim ni pripisoval pomembnejše vloge v družbenem in političnem življenju, zlasti, če vzamemo v obzir Gotfrida II., ki je bil v 50. letih 13. stoletja štajerski deželni sodnik. Vzpon rodbine se je začel v času bratov Ulrika I. in Gotfrida I., ki sta med letoma 1193 in 1220 od šentpavelskega samostana prejela grad Viltuš, kjer so se naselili Gotfridovi potomci in oblikovali samostojno vejo, imenovano po Viltušu. Po grbu (variacije na motiv vzpenjajočega leva; gl pečat št. 109) so bili mariborska veja tudi Limbuški in Lušperški (gl. genealoški preglednici 58 in 71). Drugi grb Mariborskih pa je vseboval razcepljen in desno štirikrat deljen ščit (gl. pečat št. 110). Na prelomu 13. v 14. stoletje se je pojavil Rajnpreht, ki je bil po grbu in posesti Mariborski s Hompoša. Rodbinska posest glavne veje se je do tedaj (brez Viltuša, Hompoša in Limbuša) razdelila na posamezne deleže, ki jih je zaradi izumrtja stranskih poganjkov v začetku 14. stoletja uspel združiti Gotfrid IV. (1301–1339). Gotfridov istoimenski sin, poročen s Katarino iz Lipnice, je leta 1359 s stricem Hansom s Kunšperka sklenil dedno pogodbo, ki pa se ni uresničila, saj mu je žena kasneje rodila hčerko Margareto.⁶¹²

Ko je leta 1376 kot zadnji moški član (glavne) mariborske veje Gotfrid V. umrl, sta grad in gospostvo pripadla deželnemu knezu, vojvodi Leopoldu III. Ta ga je že leta 1379 prepustil predzadnjemu kranjskemu Svibenčanu (Viljemu V.), ki je zaradi zadolženosti izgubil grad Svibno, za katerega so

109. Ulrik IV. z Maribora
(ARS ZL 1309 VIII 10.)

110. Konrad IV. z Maribora
(ARS ZL 1309 VIII 10.)

⁶⁰⁶ HAUPTMANN, Studije, 77–83. H. Pirchegger je postavil nastanek trga v čas po letu 1180, in sicer »na zeleni trati« (PIRCHEGGER, Die Untersteiermark, 17–18), na drugem mestu pa celo v čas okoli leta 1194 (PIRCHEGGER, Marburg, 20). J. Mlinarič je menil, naj bi grad stal že leta 1147, morda celo že v 11. stoletju, in naj bi ga postavili Spanheimi, meščanska naselbina pa naj bi nastala po letu 1165, najkasneje do leta 1209 (MLINARIČ, Maribor, 126–127; MLINARIČ, Začetki, 147). Podobno glede gradu CURK, Maribor, 242–244 in KOROPEC, Maribor, 75–76.

⁶⁰⁷ CURK, Maribor, 243–245. Novejše delo, ki omenja tudi mesto Maribor je WEISS, Das Städtewesen, 6 in passim. Gl. VISCHER, Topographia I, št. 247–250.

⁶⁰⁸ GZM I/3.

⁶⁰⁹ PIRCHEGGER, Marburg, 23.

⁶¹⁰ V listini, izstavljeni v letih 1159–1173, sta pričala Rudolf in Bertold iz Maribora (GZM I/1). Leta 1190 je pričal v listini Otokarja III. Ditrik *de oppido superiori* (GZM I/27).

⁶¹¹ Že okoli leta 1160 se je omenjal Hezman z Maribora, ki je bil predhodnik kasnejših Mariborskih, vendar je sam verjetno še živel na Riegersburgu (GZM I/2). O poreklu prvih Mariborskih gl. izčrpno razpravo HAUPTMANN, Studije, 56–77.

⁶¹² Ibidem, 45–47. ARS ZL 1309 VIII 10. Dunaj; ARS ZL 1309 IX 1. Dunaj; GZM III/110, GZM III/111.

se potegovali tudi grofje Celjski.⁶¹³ Toda pravno in formalno je bilo mogoče gospostvo Maribor podeliti šele po Margaretini smrti, ki je bila legalna dedinja in je do tedaj živela na domačem gradu. Šele po njeni smrti leta 1382 je deželni knez formalno podelil Maribor Svibenskemu.⁶¹⁴ Svibenski in njegov sin pa sta leta 1386 zastavila Maribor Haugu z Devina, istočasno pa izdala še prodajno listino. To in določilo, da sta si za bivanje pridržala hišo v Mariboru, pričata, da zastavne vsote že ob prejemu nista bila več sposobna vrniti.⁶¹⁵ Devinčan, ki je v Konjicah že prej dedoval po Viltuških, je umrl okoli leta 1399, za njim pa je dedoval Rudolf z Wallseeja. V mariborski grad je postavil gradiščana, leta 1400 Jakoba Trappa, in mu dovolil dosmrtno bivanje. Wallsejevci so obdržali grad in gospostvo s krajšo prekinitivjo do leta 1411, ko so gospostvo in grad dobili v fevd od deželnega kneza Trappi.⁶¹⁶

V *mesto* se je vseskozi naseljevalo okoliško plemstvo, in to kot mestne veje ali pa za stalno. Tu se omejujem le na prikaz posameznih tipov priseljencev. V mesto se je vedno naseljevalo nekaj posameznikov iz podeželskega plemstva, ki so se po ugledu, samozavesti in zavestnem distanciranju od meščanske skupnosti razlikovali od nje in se niso vključevali v meščansko življenje, ne kot sopečatniki niti kot priče. Že v 13. stoletju so se v mestu naselili plemiči s Kozjaka (severno od Maribora). Rod se je prvič omenjal sredi 13. stoletja, nekateri njegovi člani celo kot *militēs* oz. kot manj pomembni vitezi gospodov s Trušenj.⁶¹⁷ Od konca 13. stoletja je bilo mesto (vsaj) njihov drugi, če ne celo glavni sedež, saj se na dvoru na Kozjaku sploh niso omenjali. Okoli leta 1300 med okoliškim plemstvom niso imeli večjega ugleda, saj so bili kot priče v listinah vedno uvrščeni na koncu seznamov, a vedno pred meščani. Tudi po naslovu (*erber*) so pripadali nižjemu plemstvu. Izumrli so v začetku 15. stoletja.⁶¹⁸ Rodbina je vedno ohranila distanco do meščanstva in se ni integrirala v mestno komuno.

Nasprotno smer je ubrala večina prišlekov iz okolice. Vsi so slej ko prej postali člani meščanske skupnosti in imeli v njej kot mestni in judovski sodniki ter prisedniki (zapriseženci, člani dvanajstije), ki so bili predhodniki mestnega sveta, največji ugled. Motivi selitev so bili različni: Henrik Kozorep, ki se je kot mestni sodnik prvič omenjal leta 1370, je bil morda član družine, ki se je pred desetletji preselila z opuščenega (razrušenega) gradiča Kozji rep na Pohorju.⁶¹⁹ Okoli leta 1300 so se v mestu naselili nižji plemiči iz Košakov: Ulrik, ki se je prvič omenjal leta 1294, je nekaj časa ohranil staro poimenovanje.⁶²⁰ Ulrik pa je primer, kako se plemiči v Mariboru vendarle niso mogli vedno prebiti med elito. Ulrik je med letoma 1294 in 1325 kar 24-krat nastopal kot priča v listinah, a nikoli na prvih mestih. Še več, tudi v skupini neplemenitih meščanov je bilo njegovo mesto v sredini. Od njih ga je ločevalo le relativno zgodnje posedovanje pečatnika (1311) in sorodstvene vezi s sebi podobnimi plemiči s Slivnice.

⁶¹³ ARS ZL 1379 VII 25. Dunaj; ARS ZL 1379 VII 25. Dunaj; HKA UR 1379 VII 25. Dunaj.

⁶¹⁴ ARS ZL 1382 VII 9. Gradec.

⁶¹⁵ HHSStA AUR 1386 XII 4.; HKA UR 1386 XII 4.

⁶¹⁶ HHSStA AUR 1400 XI 24. Dunaj; MALECZEK, št. 39, 40, 44. PIRCHEGGER, Marburg, 47.

⁶¹⁷ V listini Kola s Trušenj sta bila na prvem mestu med pričami tudi *Wlricus et Gotfridus fratres et milites de Koaschav* (GZS 5, št. 849). P. Blaznik ju je napačno umestil v Košake pri Mariboru (BLAZNIK, Topografija 1, 365).

⁶¹⁸ GZM II/49, GZM II/60, GZM II/67, GZM II/84, GZM III/3, GZM III/5, GZM III/104 itd. Gl. BLAZNIK, Topografija 1, 369–371.

⁶¹⁹ Gl. CERWINKA, Marburger Bürger, 213; WEISS, Marburg 2, 145. Judje so se v Mariboru prvič omenjali leta 1317, v obliki, ki je dopuščala njihovo še starejšo prisotnost v mestu (MLINARIČ, Maribor, 130).

⁶²⁰ GZM II/76 (1294); GZM II/112 (1305) itd. Enako tudi njegovi potomci. G. Cerwinka je Ulrikov izvor zmotno iskal na Kozjaku (CERWINKA, Marburger Bürger, 212). Prim. WEISS, Marburg 2, 142.

Z njegovo smrtjo okrog leta 1325 je rod po moški strani hiral. Leta 1390 se je omenjala Katarina Košakar, ki bi bila lahko njegova vnukinja.⁶²¹

Medtem ko sta omenjeni družini potrebovali nekaj časa za adaptacijo, so drugi takoj posegli v mestno politiko. Majnhard iz Mozirja se je prvič omenjal kot meščan leta 1379, dve leti kasneje pa je že bil judovski sodnik.⁶²² Novi meščani so se takoj vključili v trgovino z mestno in okoliško posestjo, vinom, stalno so pričali v tujih zadevah, jemali v zakup deželno knežje urade, vezi pa spleтали s someščani. Posamezniki so se ukvarjali celo z intelektualnim delom.⁶²³

Mogoče pa je tudi dokumentirati prodor vrhnjega sloja meščanstva in uvrstitev med plemstvo. Njihov uspeh gre na račun uspešne gospodarske politike Habsburžanov, ki so imeli Maribor za najpomembnejšo protiutež salzburškemu Ptuju in mu dajali primerno zaščito, še posebej glede monopola nad podravsko vinsko trgovino. Gospodarski pomen mesta se je odrazil tudi v številnih postojankah cerkvenih ustanov v mestu in ob njem.⁶²⁴ Več meščanov s sodnikom na čelu se je v virih začelo pojavljati (z izjemo starejših sporadičnih omemb) od leta 1273 naprej.⁶²⁵ Od konca 13. stoletja je nekaj posameznikov v mestu imelo viteško čast, ki se je odražala v naslovu gospod, včasih celo vitez. Ti posamezniki so bili začetniki ali druga generacija najuspešnejših meščanov. Prvi je bil Eberhard, ki se je omenjal skupaj z Markvardom leta 1250 (celo pred imenovanjem mesta kot *civitas*). Po sodniški funkciji ni posegal, zato pa je že leta 1277 posedoval deželne fevde. Leta 1259 je prejel za zasluge od ogrskega kralja neko posest in bil imenovan *fidelis civis ... de Marpurg*. S sinovi Eberhardom II., Walk(t?)erjem in Jurijem je rod po moški strani izumrl sredi 14. stoletja.⁶²⁶

Eberhardov sodobnik v Mariboru, sodnik Rudolf, je bil okoli leta 1300 najuglednejši mariborski meščan. Bil je sin mariborskega sodnika Markvarda (1250, † pred 1288)⁶²⁷ in nečak Rudolfa. Prvič se je pojavil v virih leta 1283, najkasneje leta 1288 je bil že poročen z Elizabeto, hčerjo bogatega graškega meščana Leopolda Wackerzila, in postal po letu 1288 sodnik. Leta 1307 je postal štajerski deželni pisar. Bil je eden redkih meščanov na Slovenskem Štajerskem, ki je že leta 1295 posedoval pečatnik. Tudi po odložitvi pisarske službe pred letom 1312 se je rad tituliral kot t. i. stari deželni pisar. Med pričami je bil vedno na prvem mestu, tik za kleriki in plemstvom. Umril je med letoma 1316 in 1325.⁶²⁸ Rudolf je bil gotovo že vitez, a se je še vedno imel za meščana.⁶²⁹ Med njegovimi (vsaj) dvanajstimi otroki je imel podoben ugled najstarejši sin Merchel (Markvard), ki je bil leta 1307 sodnik in gospod (vitez). Poročil se je s hčerjo že omenjenega Eberharda I. Med pričami je v svojem času prav tako superiorno zasedal

⁶²¹ GZM II/76, GZM III/72, GZM III/10, GZM III/64, GZM V/60. CERWINKA, Marburger Bürger, 220–222 (diagram).

⁶²² GZM V/31, GZM V/36. WEISS, Marburg 2, 83.

⁶²³ Leta 1325 je bil Hartwik (Hertel) iz Slivnice učitelj v Mariboru (GZM III/74, GZM III/75). V tem primeru ni jasno, ali ni šlo morda za neplemiškega priseljence iz Slivnice.

⁶²⁴ MLINARIČ, Začetki, 150 sl. Omenim naj le cerkvene dvore samostanov Marenberk, Št. Pavel, Rein, Melje, Vetrinj, Žiče, salzburške nadškofije ter lavantinske in krške škofije.

⁶²⁵ GZM II/26: sodnik Walker, Ulrik iz Koritnega, Ulrik in Henrik iz Cvajnika, Seifrid in Rudiger iz Kamniške Grabe, Ortoľ, pisar Rudolf in Ztaulen. V glavnem je šlo za priseljence, kar poudarja genezo meščanstva s priseljevanjem. Gl. tudi WEISS, Das Städtewesen, 58–59, 94–95.

⁶²⁶ GZM I/80, GZM I/101, GZM II/28, GZM II/108, GZM II/37, GZM II/55, GZM II/92, GZM II/112, GZM II/113, GZM III/36 itd. CERWINKA, Marburger Bürger, 216; WEISS, Marburg 2, 540.

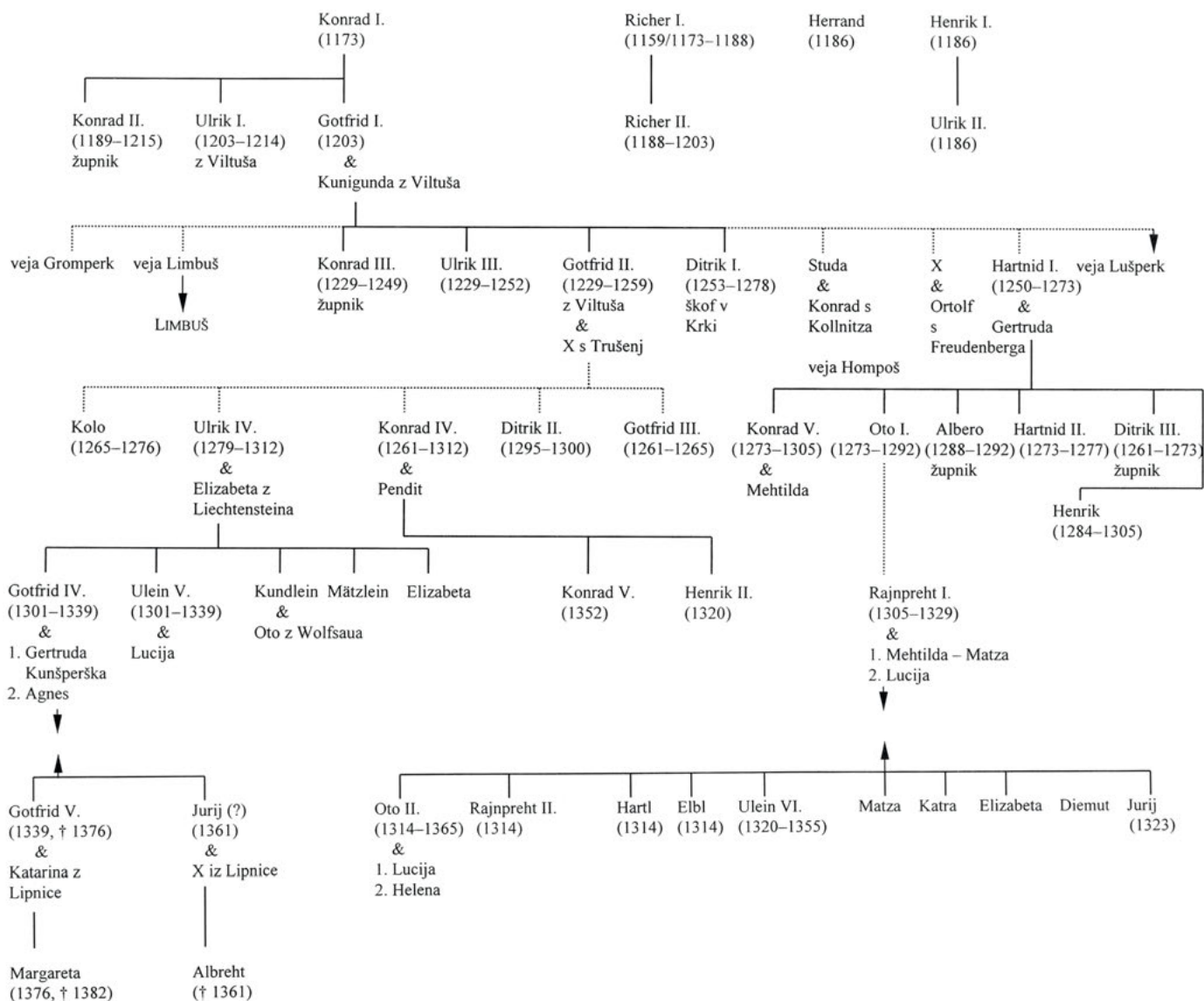
⁶²⁷ GZM I/80, GZM II/54, GZM II/62.

⁶²⁸ GZM II/62, GZM II/78, GZM II/86, GZM II/106, GZM II/108, GZM II/117, GZM III/21, GZM III/73. Gl. CERWINKA, Marburger Bürger, 216; WEISS, Marburg 2, 440 sl.

⁶²⁹ V listini iz leta 1311 je v initulaciji: *Ego Rudolfus, civis Marchpurgensis, quondam iudex ibidem* (GZM III/9).

prvo mesto.⁶³⁰ Sinova Jans in Paltram sta bila v prvi polovici 14. stoletja krajši čas sodnika in deželnoknežja gorska oz. kletarska mojstra. Prvi se je samo enkrat ponašal z viteškim naslovom, enako tudi brat Nikolaj (krajši čas deželni pisar).⁶³¹ Večina Rudolfovih otrok je živela še v 60. letih 14. stoletja⁶³² ter po moški liniji izumrla z vnuki po sinu Leopoldu sredi 15. stoletja. Rod pa je pridobil gospostvo in grad v bližnji Betnavi, po katerem se je tudi imenoval.⁶³³ Toda tudi za to najsijajnejšo mariborsko rodbino 14. stoletja je

Genealoška preglednica 60: MARIBOR

⁶³⁰ GZM II/117. CERWINKA, Marburger Bürger, 216.

⁶³¹ GZM IV/29 in GZM IV/61 (Paltram); GZM III/68 in GZM III/70 (Jans), GZM III/122 in GZM IV/19 (Nikolaj) itd. CERWINKA, Marburger Bürger, 217; WEISS, Marburg 2, 28.

⁶³² Rudolf, Nikolaj, Paltram, Konrad, Leopold (GZM IV/112).

⁶³³ Bratje Veidel, Paltram in Rudlein (GZM V/18), imenovani po Betnavi leta 1378 (GZM V/28), 1389 (GZM V/55), 1390 (GZM V/58, GZM V/60) in 1416 (GZM VI/1); CERWINKA, Marburger Bürger, 217; MLINARIČ, Maribor, 129. Glede gospostva gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 105.

torej veljalo naslednje pravilo: nobeni meščanski rodbini ni mogoče slediti dlje kot dve ali tri generacije.⁶³⁴

Z viteškim nazivom sta se v prvi polovici 14. stoletja kitila še dva Mariborčana. Prvi je bil Henrik Schrall (1311–1350). Njegov pomen ni bil večji od Rudolfovega, a se ni imel več za meščana, temveč za viteza. Edina funkcija, ki jo je opravljal, je bila judovski sodnik leta 1333. Med meščanskimi pričami je v listinah vedno zavzemal prvo mesto.⁶³⁵ Njegov naslov je bil gospod, enkrat pa tudi vitez in gospod.⁶³⁶ Tudi Friderik Zinke (1290–1315) se je enkrat naslavljal gospod in bil v vrsti listinskih prič omenjan tik za sodnikom Rudolfom in Eberhardom. Zinke so po moški strani izumrli z Jakobom po letu 1326.⁶³⁷

Vsem opisanim rodbinam je skupno, da je bil njihov vzpon zasluga enega samega posameznika, ki ga nasledniki niso več mogli ponoviti. Sinovi ali vnuki so umrli brez otrok ali razdelili premoženje med hčere, se preselili v druga mesta ali živeli pod drugimi vzdevki skromnejše življenje ter jim po virih ni več moč slediti. Dvig nad konkurenco je bil odvisen pretežno od sposobnosti ene osebe in je z njo tudi zamrl.

Mozirje (Prassberg) je tako kot Gornji grad in skoraj vso Zgornjo Savinjsko dolino leta 1140 oglejskemu patriarhatu poklonil Bavarec Diepold Chager. Patriarhi so v Mozirju pustili posest Chagerjevimi ministerialom, nekateri od njih pa so bili zadolženi še za upravo v nastajajočem gospodstvu Mozirje. Dva, Pelegrin iz Mozirja (tu je mišljeno širše upravno območje) in Leopold s »Savinjskega«, sta bila že leta 1146 pri patriarhu v Tolminu in sta mu morda poročala o prošnji gornjegrajskega opata, da bi mu patriarh podelil manjšo posest.⁶³⁸ Podoben status je moral imeti leta 1231 in 1241 neki Ulrik, vendar ne kot poveljnik mozirskega gradu, ki je do tedaj nastal na Štrucljevem vrhu nad potokom Mozirnica.⁶³⁹ Oglejsko posest je namreč upravljal vrbovški gradiščan, leta 1248 Wulfing z Letuša,⁶⁴⁰ medtem ko je imel Mozirje okoli leta 1247 v fevdu Friderik s Castella in ga je takrat odstopil patriarhu. Ta naj bi od Wulfinga z Letuša in drugih gradiščanov dosegel obljubo zvestobe, dve leti kasneje pa podrl grad. Dogodek dopušča njegovo protipravno gradnjo mozirskega gradu brez patriarhovega dovoljenja in njegovo eksemplarično podrtje, saj naj bi dal patriarh Gregor kmalu zatem grad znova pozidati in ga leta 1267 podelil Gebhardu z Mozirja.⁶⁴¹ To je nepreverljiva zgodba, še posebej glede vprašanja, kdo naj bi bil Gebhard. Ime namreč namiguje na Žovneške.

Prisotnost grofov Vovbrških je na Mozirskem oprijemljiva vsaj že konec 13. stoletja. Ne nujno na gradu, pač pa v gospodstvu z oglejskimi fevdi in odvetništvom nad Gornjim gradom.⁶⁴² Njihova gradiščana sta bila viteza Rudolf (1309–1331)⁶⁴³ in Hartnid (1317–1320).⁶⁴⁴ Prvi je imel hčer v

⁶³⁴ CERWINKA, Marburger Bürger, 221.

⁶³⁵ Gl. GZM III/75, GZM III/102, GZM III/104, GZM III/110, GZM III/111 itd. Prim. WEISS, Marburg 2, 481–482.

⁶³⁶ GZM III/115.

⁶³⁷ GZM II/68, GZM II/115, GZM III/36, GZM III/81. WEISS, Marburg 2, 598–599.

⁶³⁸ UBSt I, št. 254.

⁶³⁹ UBSt II, št. 285, 400. JAKIČ, Gradovi, 216. Po I. Stoparju pa je zanesljivejša lokacija nepreverljiva (STOPAR, Gradovi, 284). V listini iz leta 1241 sta se omenjala provinca Mozirje in krvno sodstvo grofov Vovbrških, kar potrjuje izoblikovanost zemljiškega gospodstva in deželskega sodišča (gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 201).

⁶⁴⁰ UBSt III, št. 23.

⁶⁴¹ Po H. Pircheggerju naj bi bil Friderik furlanski svobodni gospod (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 201–202), v resnici pa je bil iz Nemčije.

⁶⁴² Gl. NŠAL ZL 1296 I 25. Dravograd. DOPPSCH, Heunburg, 331.

⁶⁴³ MDC VII, št. 510; NŠAL ZL 1317 IX 29. Gornji Grad; ARS ZL 1318 V 5. Mozirje; NŠAL ZL 1319 XII 17. Mozirje; ARS ZL 1320 VII 27. Slovenska Bistrica; NŠAL ZL 1321 VIII 24. Mozirje; NŠAL ZL 1322 V 6. Kamnik; MDC IX, št. 456.

samostanu v Mekinjah (Diemut), drugi pa je bil npr. leta 1317 izrecno označen kot »naš vitez« (s stališča Vovbrških). Leta 1322 so Mozirje podedovali Žovneški in Pfannbergi, a so ga slednji v naslednjih letih prepustili prvim. Žovneški so na grad naselili gradiščane iz vrst viteške klientele. Prvi znani je bil leta 1329 Guncel s Turna.⁶⁴⁵ Mozirje je bilo eden tistih gradov, ki ga je Friderik Žovneški istega leta zastavil Wallseejvcem.⁶⁴⁶ V tem času je oglejsko lastništvo zamrlo in patriarhi niso Mozirja več niti formalno podeljevali v fevd. Tudi vsi naslednji znani plemiči, ki so se imenovali po Mozirju, so bili (podedovane) vovbrške in žovneško-celjske provenience: sluga Eberl leta 1337,⁶⁴⁷ Winther (Oerrpor) leta 1359,⁶⁴⁸ Hans Jugelber (sodnik) leta 1405.⁶⁴⁹

Grad in gospostvo, ki se je v 13. in 14. stoletju zaradi odtujitev posestnikov (vazalov) in njihovih gradiščanov nenehno zmanjševalo, so do izumrtja obdržali grofje Celjski, se pa ni omenjalo v popisu v Celjski kroniki. Zatem je prešlo v roke deželnega kneza, ki je gospostvo združil z žovneškim, medtem ko je grad padel na raven gradišča že sredi 14. stoletja.⁶⁵⁰

Pri *Muti* (*Hohenmauthen*) je bila po spremembah v letu 1147 mejna mitnica med Štajersko in Koroško, ki je kraju in gradu dala ime. Ožje območje je bilo v vsej zgodovini pomembno, saj je nadzorovalo promet po Dravski dolini. Zato smemo domnevati zgraditev neke utrdbe na vrhu hriba Grašin že zelo zgodaj. Mitnica in kastelni grad sta bila popisana v deželnoknežjem urbarju iz let 1265–1267, vendar je bilo oboje bamberski fevd. H. Pirchegger je domneval, da je bamberska škofija prejela ozemlje, kjer je nastalo kasnejše majhno gospostvo morda že ob ustanovitvi od cesarja Henrika II., vendar iz njegove družinske posesti, ne pa iz državne. Ta posest naj bi imela konec 9. stoletja korenine celo pri karantanskem grofu Luitpoldu.⁶⁵¹ Mitnica je nastala

⁶⁴⁴ MDC VIII, št. 376; NŠAL ZL 1317 IX 29. Gornji Grad; ARS ZL 1318 V 5. Mozirje; NŠAL ZL 1319 XII 17. Mozirje; ARS ZL 1320 VII 27. Slovenska Bistrica.

⁶⁴⁵ NŠAL ZL 1329 IV 20. Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 202.

⁶⁴⁶ CKL, št. 127.

⁶⁴⁷ CKL, št. 168.

⁶⁴⁸ ARS ZL 1359 VI 24.

⁶⁴⁹ NŠAL ZL 1405 III 5.

⁶⁵⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 202; JAKIČ, Gradovi, 216.

⁶⁵¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 165; MRAVLJAK, Muta, 43–44.

že pred 12. stoletjem, prav tako grad, ki je bil prvotno v zastavi oz. fevdu štajerskega deželnega gospoda.⁶⁵²

Grad se je z imenom *Muttenberch* izrecno omenjal šele leta 1255, ko se je bamberski škof poravnal s Henrikom z Greifenfelsa, ki je imel grad vsaj že leta 1251. Sporazumela sta se, da je Henrik smel obdržati zastavljeno posest in obenem postal gradiščan. Zato je dobil pravico do določenih dohodkov, tudi iz mitnine, ter del grajskega kompleksa, kjer naj bi stalno prebival. Del grajskega kompleksa, predvsem pa izpostavljeni obrambni stolp (*propugnaculum*), je bil takrat že uničen.⁶⁵³ Gradiščanstvo (po grajskem fevdnem pravu) je bilo najbrž običajno že pred greifenfelško zastavo. Deset let kasneje je grad in mitnico obvladoval češki kralj Otokar, za katerega ju je varoval Herbard s Fulnsteina.⁶⁵⁴ Po Otokarjevem padcu so oboje leta 1279 prejeli v fevd sinovi kralja Rudolfa,⁶⁵⁵ vendar je škof obdržal nekatere pravice do mitnice, saj je leta 1291 tudi sam osvobodil vetrinjski samostan od carine.⁶⁵⁶ Toda leta 1299 je zahteval zase gradiščanstvo Henrik z Viltuša kot dedič Greifenfelških, čeprav sta bila njihovo gradiščanstvo in zastava prekinjena v času Otokarjeve vladavine. Vojvoda Rudolf III. pa je svoje posestništvo utemeljeval z deželnimi in knežjimi pravicami. Na čelu vojske uglednih gospodov je napadel Viltuškega, končno pa je prišlo do pogodbe, s katero so bile Viltuškemu izplačane domnevne pravice. Spor je potrjeval še nekaj: gradiščanstvo je bilo na Muti že dedno. Toda vojvoda Albreht II. je leta 1341 fevd vrnil Bambergu, ker sta njegova brata Friderik in Oto na smrtni postelji priznala, da v resnici nimata nobenih pravic do posestništva na Muti.⁶⁵⁷ Očitno je habsburško prizadevanje po obvladovanju strateško pomembnega gradu in carine med dvema deželama ter cestnega prehoda botrovalo temu, da je izsilil posestništvo nasproti Viltuškem.⁶⁵⁸

Po vrnitvi Mute so Habsburžani prejeli grad in mitnico od Bamberga legalno v fevd. Leta 1346 omenjani Heiderik naj bi bil muški gradiščan. Kmalu nato je Albreht II. zastavil grad Rudolfotu z Liechtensteina (do 1350).⁶⁵⁹ Zatem ni vesti o posestništvu in upravi Mute, ki se je v 13. in 14. stoletja razvila v tržno naselbino z avguštinskim samostanom (od ok. 1271). Leta 1405 je bil muški gradiščan – upravnik Wolf Spangstainer, ki je tako kot naslednik Oto Pergauer (1407) pustošil bližnjo šentpavelsko Falo. Leta 1409 je temu z enakim vrnil Bernard s Ptuja, kajti muški grajski oboroženci so še naprej napadali popotnike (njegove ljudi). Še istega leta je Bernard Muto za odškodnino vrnil bamberskemu škofu.⁶⁶⁰ To pomeni, da je deželnoknežje vazalstvo že pred tem ugasnilo. Očitno je, da so škofje po letu 1341 obdržali Muto in jo upravljali s pomočjo (nasilnih) uradnikov in gradiščanov. Škofje so uvideli, da jim bodo gospodstvo takšni uradniki uničili in škofe sprli s sosedi, zato so leta 1425 grad in trg z grofom Hermanom

⁶⁵² MRAVLJAK, Muta, 44 sl.; STOPAR, Gradovi, 288–289; VISCHER, Topographia I, št. 201.

⁶⁵³ UBSt III, št. 177. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 166; MRAVLJAK, Muta, 44–45. Henrik z Greifenfelsa je leta 1251 pričal v bližnjem Marenberku (UBSt III, št. 89). Njegovo prisotnost smem razlagati z bivanjem v sosednjem muškem gradu.

⁶⁵⁴ DOPSCH, Gesamturbare, 61–62, 67. Vsaj še leta 1270, ko je osvobodil vetrinjski samostan mitnine v Muti (UBSt IV, št. 397). Gl. KOROPEC, Gosposočine, 25; MRAVLJAK, Muta, 45.

⁶⁵⁵ MDC V, št. 408. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 166; MRAVLJAK, Muta, 45.

⁶⁵⁶ MDC VI, št. 181. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 166.

⁶⁵⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 166; J. Mravljak je menil, da je Viltuški uveljavljal posestništvo zato, ker je njegov nečak zajel nekega Pebelbacha, gradiščana v Muti, in mu ga izročil (MRAVLJAK, Muta, 46). Zgodba ima oporo v Otokarjevi rimani kroniki, kjer je J. Seemüller menil, da je šlo za bamberskega glavarja na Koroškem Gotfrida iz Bickelbacha (OTKr, v. 78849 in op. 1; MDC VI, št. 217, 262).

⁶⁵⁸ KOROPEC, Gosposočine, 30–31.

⁶⁵⁹ MRAVLJAK, Muta, 47.

⁶⁶⁰ UBSt IV, št. 418. MLINARIČ, Marenberk, 33, 57 itd.; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 166; MRAVLJAK, Muta, 47. Za tržane gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 1, 572–573.

II. Celjskim zamenjali za neko posest na Koroškem, ki so je imeli Celjski po dedovanju po Ortenburških leta 1420. Po izumrtju Celjskih je vse prešlo v roke deželnega kneza, ki je Muto združil z bližnjim vuzeniškim gospostvom. Po ukazu kralja Maksimilijana I. pa je bil grad leta 1498 porušen.⁶⁶¹

Posest na *Ojstrici* (*Kienberg*), morda blizu cerkve Sv. Duha severovzhodno od Dravograda, je leta 1263 podaril šentpavelskemu samostanu Kolo II. z Vuzenice.⁶⁶² Poslej je bila šentpavelski fevd, ki ga je v 13. stoletju posedovala marenberška veja Trušenjskih. Leta 1291 se je Rikarda, vdova Seifrida z Marenberka, v korist fevdnega gospoda odpovedala posesti v Dravogradu in v *Chienberge*.⁶⁶³ V odpovedi je morda šlo tudi za grad Ojstrico, ki se je v virih vedno imenoval z zgornjim imenom, v nasprotju z žovneško Ojstrico pri Vranskem, ki je imela slovensko ime (gl. nadaljevanje). Rikarda pa je leta 1303 spet vračala neke tamkajšnje fevde.⁶⁶⁴

Verjetno je do leta 1303 grad spet pripadel Št. Pavlu in bil samostanski še leta 1312, vendar je bila posest predvidena za viteza Bertolda iz Vuzenice.⁶⁶⁵ Je bil tedaj mišljen tudi grad? Leta 1305 in 1322 se je v Dravogradu⁶⁶⁶ ter leta 1323 v Mariboru⁶⁶⁷ zadrževal neki Oto z Ojstrice. Toda istočasno je živel tudi Oto z Vuzenice, ki se je s tem imenom pojavil v javnosti le leta 1305 in 1345, v kolikor ni šlo tedaj že za njegovega istoimenskega sina ali neko drugo osebo⁶⁶⁸ (gl. Vuzenica). Pripominjam še, da je šlo pri Bertoldu in Otu iz začetka 14. stoletja zanesljivo za viteza gospodov z Vuzenice. Potemtakem je imel Oto v fevdu od Št. Pavla gradič in manjšo posest, morda v sekundarnem fevdu, če so bili njegovi gospodje z Ojstrice prvostopenjski samostanski vazali.

Leta 1357 je bil eden od porokov Hartnida s Svibnega tudi Oto Ojstriški.⁶⁶⁹ Naslednji Ojstriški, Nikolaj, pa ni več stalno živel na gradu. Leta 1353 mu je grof Friderik I. Celjski podelil v fevd uglednejši grad Šalek.⁶⁷⁰ Celjska človeka sta bila tudi Friderik (1348–1361)⁶⁷¹ in Heinzel (Hauz, 1354).⁶⁷² V 60. letih so si Celjski zagotovili vso vuzeniško posest, alode in šentpavelske fevde, s tem pa tudi Ojstrico. Zato prisotnost Ojstriških v njihovi družbi ni presenečala. Simon (1382)⁶⁷³ in vitez Ulrik (1387)⁶⁷⁴ sta bila zadnja, ki sta se imenovala po gradu. V 15. stoletju je grad propadel, saj zaradi višinske lege, majhne posesti in strateške manjpomembnosti ni bil več zanimiv niti za nižje viteze.

Grad *Ojstrica* (*Osterwitz*), utrdba z mogočnim bergfridom jugovzhodno od Vranskega na strmem hribu Stari grad nad zaselkom Ojstrica, je bil eden od štirih alodialnih žovneških gradov. Prvič se je omenjal leta 1288, ko jih je vdova Leopolda II. vse odstopila nečaku Ulriku II.⁶⁷⁵ Alodialnost

111. Nikel z Ojstrice (ARS ZL 1353 XI 11.)

⁶⁶¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 166; MRAVLJAK, Muta, 48–50.

⁶⁶² KOROPEC, Gosposčine, 22; JAKIČ, Gradovi, 227.

⁶⁶³ MDC VI, št. 168.

⁶⁶⁴ MDC VII, št. 203.

⁶⁶⁵ MDC VIII, št. 101.

⁶⁶⁶ MDC VII, št. 272; MDC VIII, št. 627.

⁶⁶⁷ GZM III/67; MDC VIII, št. 714.

⁶⁶⁸ ARS ZL 1305 II 20.; ARS ZL 1345 XII 6.

⁶⁶⁹ ARS ZL 1357 V 14.

⁶⁷⁰ ARS ZL 1353 XI 11. (gl. pečat Nikla št. 111).

⁶⁷¹ MDC X, št. 301, 378, 564; KOMATAR 18, št. 119; ARS ZL 1361 IV 9.

⁶⁷² MDC X, št. 424.

⁶⁷³ KOMATAR 19, št. 225, 228.

⁶⁷⁴ ARS ZL 1387 VIII 28.

⁶⁷⁵ KRONES, Saneck I, 115–117; JAKIČ, Gradovi, 227–228. Po nekih mnenjih naj bi bila Ojstrica kraj umora Veronike Deseniške (KRONES, Saneck II, 79).

112. Uschalch z Ojstrice
(ARS ZL 1328 IV 17.)

so Žovneški iz političnih razlogov (gl. Libenštajn) leta 1308 spremenili v deželno vazalstvo štajerskih vojvod.⁶⁷⁶ Ojstrico so Žovneško-Celjski obdržali do izumrtja leta 1456, ko je postala deželnoknežja last in so jo upravljali menjajoči se oskrbniki.⁶⁷⁷

Žovneško-celjska uprava gradu je logično slonela na gradiščanstvu. Ne glede na sposobnost grofov, da bi trdno kontrolirali svojo klientelo, bi podeljevanje štirih alodialnih gradov v (sekundarni) fevd vazalom lahko omogočilo nenadzorovano odtujevanje posesti. Sposobnost obvladovanja klientele je temeljila na preprečevanju njene staticnosti in vzdrževanju službene mobilnosti. S tem je iz plemiča nastal plačani uradnik. Hitrejša menjavanja uradništva je v žovneško-celjski upravi dobilo zagon v drugi polovici 14. stoletja. Zato gradiščani na Ojstrici službenega naziva v 14. stoletju sploh niso nosili. Šlo je za rod nekega Uschalka, ki se je po gradu imenoval med letoma 1320 in 1332,⁶⁷⁸ leta 1330 Mertla⁶⁷⁹ in leta 1352 Eberharda.⁶⁸⁰ Sodeč po podobi v Uschalkovem (gl. pečat št. 112) in Eberhardovem grbu (najbrž ptič), je šlo za sorodnike. Tak grb pa med štajerskim plemstvom istega ranga v tistem času ni bil posebno pogost (npr. še Hohenbruck, Kreuzspeck, Sturmberg).⁶⁸¹ Ti Ojstriški so bili žovneški nižji vitezi, ki so se uspeli nekaj desetletij obdržati na Ojstrici, zatem pa izumrli. Naslednji znani gradiščan iz leta 1417, Pavel Luegel,⁶⁸² ni bil v sorodu z Uschalkovo družino. Verjetno je prišel iz Žalca, kjer so se v 14. stoletju omenjali Luegli. Leta 1432 pa je bil gradiščan Jurij Mindorfer. Zatem je grad prehajal iz rok v roke in bil konec 16. stoletja opuščen.⁶⁸³

Okolico *Ormoža* (*Friedau, Holermues*) je dobila salzburška nadškofija v 13. stoletju. Do okoli leta 1199 je Friderik III. Ptujski iztrgal Ogrom širše območje vzhodno od Ptuja. Del posesti je kasneje poklonil Nemškemu viteškemu redu, del pa je kot salzburški fevd obdržal znotraj nastajajočega gospostva Ormož s pripadajočim mlajšim gradom kakor tudi trgom Središče.⁶⁸⁴

⁶⁷⁶ KRONES, Saneck I, 118–120.

⁶⁷⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 188.

⁶⁷⁸ ARS ZL 1320 IX 29.; GZM III/62; CKL, št. 122 (grb), 126, 142.

⁶⁷⁹ GZM III/100.

⁶⁸⁰ ARS ZL 1352 VIII 24. (grb).

⁶⁸¹ Gl. KRAßLER, Wappenschlüssell, 238–239.

⁶⁸² ARS ZL 1417 IV 19.

⁶⁸³ NŠAL ZL 1432 X 16.; JAKIČ, Gradovi, 228.

⁶⁸⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 80–81; ŠTIH, Ptuj, 541–542.

Gospodstvo je dobilo lastno deželno sodišče verjetno v 14. stoletju.⁶⁸⁵ Del posesti so Ptujski podelili tudi svojim vitezom, ki so imeli v vaseh ob novi državni meji dvore, ki so tako kot vasi dobili ime po ustanoviteljih. Eden takih je bil Herman, gradiščan na ptujskem malem gradu, ki je leta 1247 z dovoljenjem Friderika IV. Ptujskega in nekaj kasneje salzburškega nadškofa, tj. vrhovnega fevdnega gospoda, poklonil Nemškemu viteškemu redu vas Hermanci, ki je dobila ime po njem.⁶⁸⁶ Tudi v Ormožu je stal utrjen dvor s ptujskimi vitezi. Leta 1273 je na njem živel Frico z Ormoža.⁶⁸⁷ Stolpasti grad na pomolu nad Dravo⁶⁸⁸ in naselje sta dobila novo ime (*Holermus* je bilo staro) po ustanovitelju Frideriku V. s Ptuja, ki mu je kralj Rudolf okoli leta 1278 dovolil zgraditi utrdbo »ob meji ogrskega kralja, in to na fevdnih ali alodnih tleh«. Trgu pod gradom, ki je bil izpričan leta 1293, so Ptujski leta 1331 podelili enake mestne pravice, kot jih je imel Ptuj.⁶⁸⁹ Ormož je ostal eno glavnih in največjih ptujskih gospodstev do izumrtja Ptujskih (1438), ko so ga podedovali Schaubergi.⁶⁹⁰ Meščanska naselbina je imela zanimivo lego za trgovino z Ogrsko, zato so v njej že v 30. letih 14. stoletja ustanovili filialo mariborski Judje.⁶⁹¹

Naslednji znani gradiščan je bil ptujski vitez ormoške linije (po delitvi leta 1293) Wolfel oz. Wulfing. Morda je bil kar Fricov sin. Po letu 1299 se je pogosto omenjal v spremstvu Hartnida, začetnika ormoške linije Ptujskih. Umrli je med letoma 1329 in 1338.⁶⁹² Službo je prevzel sin Wulfing mlajši, ki je poročil vdovo po Ushalku Ramschüsslu, verjetno zaradi želje po prejemu dote in fevdov, ki jih je imela po pokojnem možu. Toda (vsaj) krške fevde v gospodstvu Podčetrtek, kjer je služboval njen prvi mož, je morala leta 1329 škofu vrniti. V 40. letih se je Wulfing začel imenovati »s Friedaau«. Omenjam še, da so imeli podoben grb kot on (kol; gl. pečat št. 113) nekateri kunšperški in ptujski vitezi, npr. Hekenberški. Vsekakor je s tem potrjena njegova pripadnost ptujskemu ministerialnemu krogu. Sredi 14. stoletja je Wulfing II. samostojno, tj. brez prisotnosti gospodov, sopečatil listine na Gorenjskem. Najbrž je prišel na Kranjsko v spremstvu enega od gospodov Ptujskih.⁶⁹³ Po smrti v 50. letih je postal gradiščan neki Friderik, z drugačno podobo v pečatniku (vedrasti šlem s pokrivalom; gl. pečat št. 114). Službo je opravljal še leta 1370 in 1377,⁶⁹⁴ zatem pa ne poznam identitete

113. Wulfing z Ormoža
(ARS ZL 1349 IX 4.)

⁶⁸⁵ Prvič se je omenjalo leta 1368 (BLAZNIK, Topografija 2, 34).

⁶⁸⁶ UBSt III, št. 15.

⁶⁸⁷ UBSt IV, št. 482.

⁶⁸⁸ JAKIČ, Gradovi, 230; VISCHER, Topographia I, št. 89.

⁶⁸⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 81.

⁶⁹⁰ Gospodstvo je imelo do začetka 15. stoletja več kot 1300 hub, kasneje pa je postalo veliko posesti opuščene, predvsem zaradi vojn z Ogrsko (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 81–82, 84).

⁶⁹¹ WEISS, Das Städtewesen, 13 in passim. Leta 1340 je eden od mariborskih Judov, Iserlein iz Ormoža, že živel v mestu (ARS ZL 1340 XI 20.).

⁶⁹² MDC VI, št. 447; GZM II/116; GZM III/22; MDC VIII, št. 129, 132, 565, 627; CKL, št. 113; PETTENEGG, št. 1014; ARS ZL 1326 III 9. Ptuj; GZM III/94; MDC IX, št. 286; Maleczek, št. 2. Gl. še KOS, Salzburg, 87.

⁶⁹³ MDC IX, št. 286; ARS ZL 1349 IX 4. (grb); ARS ZL 1350 V 25. (grb); StLA AUR št. 2082b: 1335 IV 24.

114. Friderik z Ormoža
(ARS ZL 1362 VII 17.)

nobenega ptujskega gradiščana, ki ga je v začetku 15. stoletja tako ali tako zamenjal oskrbnik.⁶⁹⁵ Znanih pa je še nekaj, ki so se imenovali po Ormožu ter imeli nekaj okoliških salzburških fevdov. Ni pa jasno, ali je šlo za tržane/meščane ali pa viteze na ormoškem gradu.⁶⁹⁶

Stolpasti gradič **Pabštajn** (*Pabenstein*) na vzpetini Gradišče nad vasjo Gorca pri Podlehniku in ob cesti, ki je s Ptujja vodila na Hrvaško, so zgradili gospodje s Treuna, nekdanji otakarski ministeriali. Kot deželno knežji fevd so imeli grad do leta 1260. V času ujetništva Konrada s Treuna na Ogrskem ga je deželni glavar kralja Otokarja Češkega podelil njegovi ženi, ki pa je morala poslati sina h kralju za talca.⁶⁹⁷ Član Treunskih je bil tudi neki Pabo (1235–1254).⁶⁹⁸ Zanimiva je sozvočnost Pabovega imena in imena gradu ter dvora in vasi Popovci (Poppendorf), ki jo je tako Herman Hermance ustanovil Pabo in kjer je živela stranska veja Treuncev (gl. genealoško preglednico 68).⁶⁹⁹ Ne bom se veliko zmotil, če tudi nastanek gradu povežem s Pabom in njegovim obdobjem, torej z drugo četrtino 13. stoletja. Grad, kjer so Treunski občasno živeli in se po njem imenovali je po letu 1260 ostal v rokah rodbine. Leta 1282 se je po gradu imenoval Bertold s treunskim grbom (padajoče sidro), ki je bil morda že omenjeni Konradov sin in talec pri kralju Otokarju.⁷⁰⁰ Zatem so večji del Pabštajna skupaj z Lihtenekom in Majdburgom dobili Massenbergi, ki so svoj delež gradišča leta 1303 prodali Ditmarju s Pesnice, nato pa so ga prevzeli Ptujski.⁷⁰¹ Oznaka poslopja je tedaj že kazala na njegovo nefunkcionalnost in delno opuščeno, vendar je gradič preživel srednji vek. Leta 1441, ko se je delila ptujška zapuščina, je še imel grajsko funkcijo, zadnjič pa je bil podeljen v fevd leta 1507.⁷⁰²

Grad **Pilštanj** (*Peilenstein*) nad reko Bistrico, pod katerim se je zgodaj razvil manjši trg, je stal nad pomembno cesto, ki je preko Šentjurja povezovala Celje s Podsredo in od tam z Rajhenburgom in Brežicami ter hrvaškim Kumrovcem. Obenem je bdel nad upravo kozjanskih in obsotelskih krških gospostev. Stal je v mejah darovane posesti cesarja Henrika II. grofu Viljemu II. iz začetka 11. stoletja.⁷⁰³ Iz manjše utrdbe se je razvil večji grad s palacijem, stolpom do srede 12. stoletja, in to na iniciativo krškega škofa Romana I. (1131–1167) ali že za časa njegovega predhodnika.⁷⁰⁴

Prvi znani krški ministerial z gradiščansko, upravniško in deželskosodno nalogo v Pilštanju je bil Ernest (1158–1180/1192), tedaj eden pomembnejših krških ministerialov. Leta 1173 je bil skupaj s Hermanom s Prežina in drugimi vitezi delegirani preiskovalec spora med škofom in Otom z Ehrnegga (s Kunšperka), med letoma 1180 in 1192 pa je v Velikovcu enkrat posredoval med Trušenjskimi in šentpavelskim opatom. Uspel si je zagotoviti tudi nekaj krških fevdov v okolici Pilštanja.⁷⁰⁵ Tedaj so na Pilštanju živeli še: Popo

⁶⁹⁴ ANVR UR, 1360 III 27. (grb); ARS ZL 1362 VII 17. (grb); ARS ZL 1370 XI 28. Ptuj (grb). Leta 1377 sicer brez službenega naziva (BLAZNIK, Topografija 2, 34).

⁶⁹⁵ BLAZNIK, Topografija 2, 34.

⁶⁹⁶ Salzburški urbar iz leta 1322 navaja kot vazale Eberharda in sina Nikolaja, Heugla, Tomaža in Hermana (KOS, Salzburg, 94–97).

⁶⁹⁷ UBSt IV, št. 43. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 94; JAKIČ, Gradovi, 235.

⁶⁹⁸ UBSt II, št. 324; UBSt III, št. 155. PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 249.

⁶⁹⁹ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 251; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 97–98.

⁷⁰⁰ GZM II/54. Bertold se je imenoval tudi po Treunu in Rogatnici (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 95–97).

⁷⁰¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 97.

⁷⁰² Ibidem.

⁷⁰³ PIRCHEGGER, Gurk, 19.

⁷⁰⁴ I. Stopar je menil, da je bil na Pilštanju že leta 980 sedež mogočnega grofa Engelberta Pilštanjkega (STOPAR, Gradovi, 324). Šlo pa je za Peilstein v Nižji Avstriji. Gl. še VISCHER, Topographia II, št. 294.

(1171–1199),⁷⁰⁶ Bernard (1173)⁷⁰⁷ in Walfrid (1197),⁷⁰⁸ ki so bili morda Ernestovi sorodniki. V letih 1189–1190 se je po Pilštanju imenoval Sigmar, ki je bil Ernestov zet (obakrat sta bila skupaj priči pri nekem dejanju). Toda leta 1199 je krški škof dovolil Sigmarju z Žamerka (tudi krški grad), da si lahko njegova žena, prej podeljena gospodu Leopoldu z Vojnika, po smrti le-tega sama izbere novega gospoda. Sigmar je obdržal krške fevde in alode.⁷⁰⁹ Ni nemogoče, da je šlo za isto osebo, ki je do podelitve Žamerka živela pri tastu na Pilštanju, nato pa skupaj z družino še pred letom 1197 odšla na Žamerk, kjer je še leta 1264 živel Sigmar II., kasneje pa še Ernest (gl. Žamerk in genealoško preglednico 63). To zvezo podkrepljujeta tudi redko osebno ime in prisotnost Popa s Pilštanja pri sporazumu. Sigmar je bil eden od prednikov Ploštanskih, kjer je bilo ime Sigmar tradicionalno še v 14. stoletju, in Sigmarja Ploštansko-Anderburškega oz. Žamerskega.

Okoli leta 1200 pa je škof zamenjal že dodobra zakoreninjene gradiščane, ki so se mu za tako pomemben grad vedno zdeli prenevarni. V letih 1203–1233 je bil gradiščan Gotpold *Vipper*. Bil je sorodnik (*cognatus*) Ota s Kozjegaja.⁷¹⁰ Sinova Henrik in Herman, ki sta se omenjala skupaj z njim leta 1228,⁷¹¹ sta nato prevzela gradiščanstvo in živela na Pilštanju še leta 1246.⁷¹² Zatem je škof spet zamenjal gradiščane in ni več dopuščal dednosti niti v drugi generaciji. Vsaj med letoma 1256 in 1264 je bil gradiščan Henrik Raspo.⁷¹³ Leta 1279 je bil eden od gradiščanov Wulfing s Prežina (izrecno tudi leta 1286), istočasno pa je živel na gradu kot vitez (vsaj) še Oto »s Pilštanja, imenovan Vidorfer« (morda iz Viehdorfa v Avstriji).⁷¹⁴ Vrhovno poveljstvo nad gradom in varstvo pa je imel Seifrid s Šaleka, ki ga je leta 1287 zastavil krškemu škofu skupaj z (grajskimi) fevdi in drugo (manjšo) posestjo.⁷¹⁵ V zadnjih letih 13. stoletja so imeli gradiščanstvo trije bratje Lindekerji, Valter,

⁷⁰⁵ MDC I, št. 201, 216, 251, 279, 297, 301; MDC III, št. 1257.

⁷⁰⁶ MDC I, št. 270, 373.

⁷⁰⁷ UBSt I, št. 551.

⁷⁰⁸ MDC I, št. 369.

⁷⁰⁹ UBKr I, št. 152; MDC I, št. 349, 369, 373.

⁷¹⁰ MDC I, št. 395, 403, 418, 520, 536, 537; MDC II, št. 541: uvrščeno pod november 1227, št. 542; UBKr II, št. 72.

⁷¹¹ MDC I, št. 520.

⁷¹² UBSt II, 397; UBSt III, št. 9.

⁷¹³ GZM I/92; UBSt IV, št. 147.

⁷¹⁴ MDC V, št. 399; NŠAL ZL 1286 I 10. Kozje.

⁷¹⁵ Pričal je tudi Wulfing s Prežina (MDC VI, št. 61).

Ortolf in Wulfing, ki so se v nasprotju z očetom (priča v isti listini) imenovali po Pilštanju.⁷¹⁶

Krški škofje so ohranili gradiščansko upravo vse do začetka novega veka.⁷¹⁷ Iz listine iz leta 1380 izvemo nekaj o položaju gradiščanov in njihovem bivanju. Hans s Ploštanja se je imenoval za dednega gradiščana krškega škofa (*erbpurgrafen*), za bivanje (*behausung*) je imel hišo znotraj obzidja oz. kompleksa (*in dem chastell*), posedoval pa je tudi vse domce in vrtove na grajskem hribu.⁷¹⁸

Grad **Pišce** (*Pischätz*) na griču nad istoimenskim naseljem je bil eden od štirih sedežev posavskih salzburških gospostev, nad katerimi je imel nadškof višje sodstvo, pravico do gradnje utrd, tržno, mitninsko, kovniško, carinsko in davčno pravico, sklenjeno zemljiško posest in fevde. Teritorij, ki je obsegal ok. 300 km², je salzburška škofija prejela v 10. ali 11. stoletju.⁷¹⁹ Sam grad se je omenjal šele od leta 1268: najprej v imenu salzburških ministerialov bratov Konrada (1268–1300) in Ekharda (1268). Zgrajen je bil zaradi zaščite in uprave vzhodnih meja posavske salzburške posesti. Romanske stavbne prvine (bivalni stolp) dovoljujejo nastanek v 12. stoletju, lahko pa tudi šele v začetku 13. stoletja.⁷²⁰

Konradova in Ekhardova sestra Gertruda se je poročila z Ofom s Kostanjevice, kar je imelo za Pišce občutne posledice. Leta 1284 je Konrad izgubil milost in salzburške fevde, a je bil leta 1293 eden glavnih nadškofovih pristašev in poma-gal je ujeti Ludvika, sina koroškega vojvode Majnharda. Njegov grb je bil tak kot od Kozjanskih (zmaj), zato je možen njegov izvor na bližnjem krškem gradu Kozje (gl. genealoško preglednico 56). Lahko pa je prišel on sam ali njegov prednik z gradu Trakoščan (Drachenstein) na Hrvaškem),

vendar je to manj verjetno.⁷²¹ Njegova sinova sta bila Rudolf (1315–1323)⁷²² in Viljem (1322, † 1344/1345), ki sta imela enak grb (zmaj; gl. pečata št. 115 in 116) in sta se tako kot Konrad pogosto mudila pri teti in bratrancih v Kostanjevici.⁷²³ Že Konrad je spletel sorodstvene vezi tudi s Svibenskimi, od koder je najbrž prišla njegova žena. Viljem pa se je pred letom 1326 poročil z Elizabeto, vdovo Ofa s Kostanjevice, in od strica Hauga s Svibnega dobil v zastavo grad Kostanjevico. Poslej se je zadrževal pri Svibenskih in njihovi planinskih veji. Konec 20. let je prišel do posesti na Vipavskem, verjetno prav v času, ko je bil v oglejski službi v Postojni, za kar je bil leta

⁷¹⁶ MDC VI, št. 447.

⁷¹⁷ Znana sta še dva gradiščana: Bertold iz Loznice leta 1348 in Kranjec Eberhard Kolenc leta 1404 (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 238).

⁷¹⁸ Cit. po BLAZNIK, Topografija 2, 68.

⁷¹⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 251.

⁷²⁰ Ibidem. STOPAR, Gradovi, 328–329; JAKIČ, Gradovi, 237.

⁷²¹ UBS^t IV, št. 286; ARS DA, 8a–9a: 1290. Kostanjevica; MDC VI, št. 256, 431; MDC VII, št. 48. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 254.

⁷²² MDC VIII, št. 263; ARS ZL 1323 VIII 10.

⁷²³ Da so bili Konradovi sinovi mladoletni, potrjuje besedilo salzburškega urbarja iz leta 1309: »otroci gospoda Konrada« (BLAZNIK, Topografija 2, 73).

1331 dobro nagrajen. Leta 1338 je kot sorodnik želel dedovati po izumrli veji Svibenskih na Podsredi, a se je moral odpovedati zahtevam v korist Friderika Žovneškega. V 40. letih se je odvrnil od svibenskih sorodnikov in se družil le še z dolenjskimi in slovenskoštajerskimi plemiči srednjega sloja.⁷²⁴ V zadnjih letih življenja je najbrž prav on zastavil del gradu in gospostva neznanemu upniku.⁷²⁵

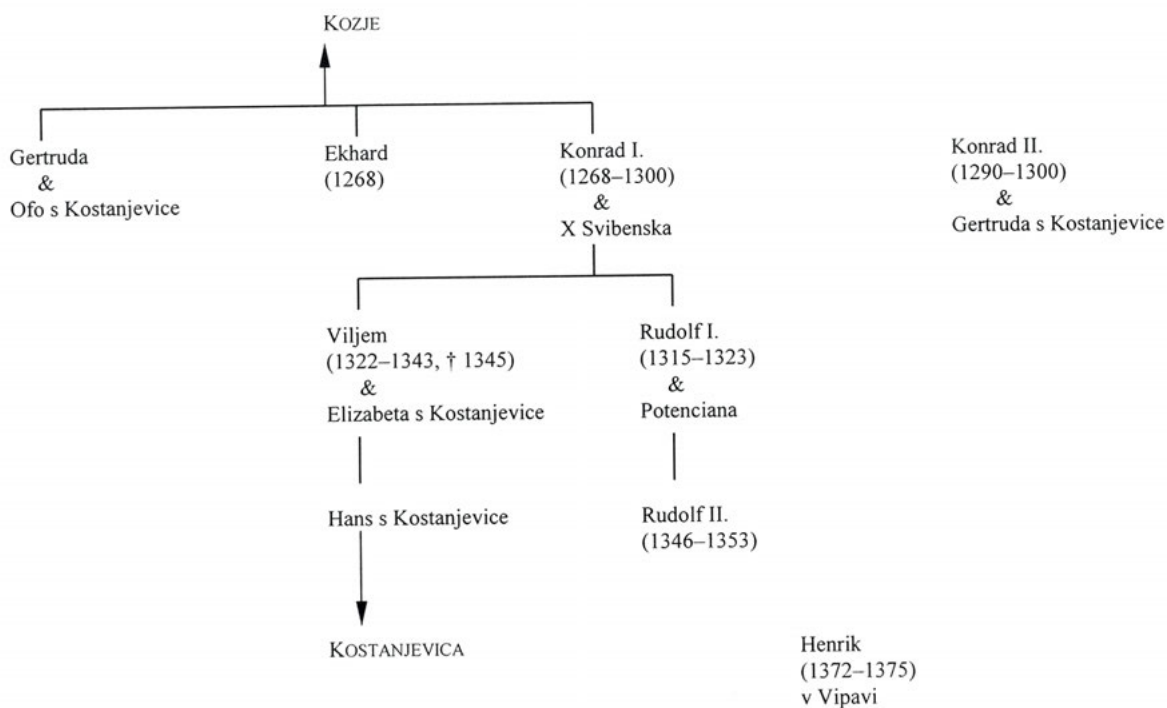
Viljemov nečak Rudolf II. (1346) je bil skupaj z materjo Potenciano zelo zadolžen.⁷²⁶ Opazno je, da so bili v tem času v gospodarskih težavah skoraj vsi stari viteški rodovi, ki so bili v bližnjem sorodstvu s Svibenskimi in Svibensko-Planinskimi. Pišecki rod je v moški liniji izumiral in leta 1353 je ugasnil. Viljemova vdova se je preselila v Kostanjevico k Hansu, sinu iz prvega zakona,⁷²⁷ salzburški nadškof pa je vzel Pišece v neposredno upravo, ki jo je leta 1406 za dve desetletji prekinil.⁷²⁸ Stranski sorodnik, neupravičen do dedovanja večine posesti (tako kot Viljemov pastorek Hans s Kostanjevice), je bil Henrik s Pišec, ki je obdržal manjšo posest na Vipavskem in živel v Vipavi (1372–1375).⁷²⁹

Istočasno je na gradu živelo več viteške službe zmožnih hlapcev, ki so včasih celo delovali samostojno in imeli manjše salzburške fevde. Neki Peter

115. Viljem s Pišec (ARS ZL 1322 XII 28.)

Genealoška preglednica 61: PIŠECE

⁷²⁴ ARS ZL 1322 XII 28. Kostanjevica (grb); ARS ZL 1323 VIII 10.; ARS ZL 1326 II 10. Svibno (grb); GZM III/85 (grb); ARS ZL 1328 II 21. Planina; MDC IX, št. 313, 426; BIANCHI II, št. 707; ARS DA, 5: 1333 VI 9. (grb); ARS ZL 1335 XI 25. Krško; ARS ZL 1335 XI 25. Krško; GZL I/44; CKL, št. 186, 187; ARS ZL 1340 IX 9.; KOMATAR 18, št. 67; HHStA AUR 1343 IV 24. (grb); ARS ZL 1343 V 6. Stična (grb); ARS ZL 1343 VIII 15. (grb); GZM IV/26; ARS DA, 8a: 1345 II 9.

⁷²⁵ PICHLER, Repertorium, 84.

⁷²⁶ ARS ZL 1346 V 18. Celje (grb).

⁷²⁷ ARS ZL 1353 XI 11. (grb); HHStA AUR 1353 XI 13.

⁷²⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 254.

⁷²⁹ ARS ZL 1372 IV 4.; KOMATAR 19, št. 193; GZL IX/38.

116. Viljem s Pišec (ARS ZL 1343 V 6.)

(1291–1318), z vzdevkom *Ellende* (tj. pogumen) in imenovan po Pišecah, je imel nekaj manjših fevdov od Kostanjeviških.⁷³⁰ Leta 1309 je imel manjše salzburške fevde Nikolaj *familiaris puerorum* (Viljema in Rudolfa) *de Pischatz*. Omenjala pa sta se še Heutzinger in Pabo.⁷³¹ Eden od teh je moral leta 1346 prodati svojo četrtino stolpa znotraj pišečkega grajskega kompleksa.⁷³²

Grad *Planina* (*Montpreis*) na hribu nad istoimenskim trgov⁷³³ je bil eden od petih glavnih fevdov krške škofije. Zgrajen je bil na nekdanji askvinski zemlji po sredi 12. stoletja, morda celo kot odvetniška gradnja. Grajsko ime je pričalo o popularnosti francoske dvorne epike med vzhodnoalpskim plemstvom, obenem pa prav zaradi tega skoraj ne dopušča nastanka pred letom 1150. Prvi znani posestnik in možni graditelj (delni odvetnik?) je bil po H. Pircheggerju Ortolf Trušenjski, ki je vsaj že leta 1190 stalno živel na Planini.⁷³⁴ Pirchegger je svojo domnevo gradil predvsem na pečatni podobi iz pečata Ulrika I. iz leta 1234, ki je vseboval tipičen motiv Trušenjskih – orla. Toda podoba Ulrikovega orla je bila drugačna (zgornji del orla nad škarnico) od Trušenjskega (zgornji del orla) in je bila posledica zgolj Ulrikove osebne povezanosti s Trušenjskimi. E. Klebel je imel še bolj sprejemljivo zgodbo: Ortolf naj bi bil po izvoru iz salzburške ministerialne rodbine Katsch in naj bi se še leta 1180 imenoval kot *puer*, torej mladenič. Njegov praded Udalschalch naj bi bil v začetku 12. stoletja poročen z neko članico kranjskih Puchsov,⁷³⁵ ki je L. Hauptmann ni omenil v svoji analizi prednikov grofov Višnjegorskih. Planinski po Kleblu niso bili v zvezi s Trušenjskimi. Sam menim, da je verjetnejša Kleblova domneva o izvoru iz Katscha, saj sta imela Ortolf in Ulrik še v 13. stoletju več posesti in odvetsčin v Lungau.⁷³⁶ Vendar pa drži tudi Pircheggerjeva domneva v tistem delu, ki zadeva izvor Ortolfove žene, ki je bila najbrž Trušenjskanka. Po njej je sin Ulrik nosil trušenjski grb.

⁷³⁰ ARS ZL 1291 X 6.; ARS DA, 9: 1310 VI 24.; ARS DA, 10a: 1318 XI 5.

⁷³¹ Cit. po BLAZNIK, Topografija 2, 73.

⁷³² PICHLER, Repertorium, 85.

⁷³³ VISCHER, Topographia I, št. 264.

⁷³⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 243. Neodvisno od Klebla je bila mnenja, da naj bi bil prvi Planinski, Ortolf, potomec Askvincev – torej Puchsov, tudi A. Wambrechtsamerjeva (WAMBRECHTSAMER, Planina, 68–69). Več o Planinini, Planinskih in njihovih dedičih v: KOS, Krona, 157–171, 282–304.

⁷³⁵ KLEBEL, Lungau, 151 sl.

⁷³⁶ MDC I, št. 418 (Ortolfova posest).

Kakorkoli, Ortolf je nekoč do konca 12. stoletja dobil še drugi pomemben krški fevd Podsreda in tako postal najmočnejši posavsko-obsotelski krški vazal. V začetku 13. stoletja je razpolagal s številnimi militi: že leta 1213 so pričali *Ōftrigel*, Bernard s Studenega, Bernard z *de Uleznach*, Hilbrand, Rudiger *de Ellen*, Ditrik, O(rtolf) s Seldenhaima, vsi *milites de Muntparis*, ki so morda bili tudi del grajske posadke.⁷³⁷ Ortolf je še za časa življenja zagotovil hčerki in ženi dedovanje večine posesti, medtem ko se je moral mlajši brat ali sin Ulrik iz drugega zakona zadovoljiti z ostanki. Ortolf je umrl kmalu po letu 1227, Ulrik pa leta 1241. Ortolfova hči Herrada se je poročila s Friderikom IV. Ptujskim in mu kot dedinja prinesla vso dediščino po očetu. Ptujski pa bi dedovali tudi v primeru, če bi bil glavni dedič Ulrik, saj je bil ta poročen z Adelhajdo, hčerko Friderikovega brata Hartnida, in ni imel potomcev. Dejstvo je, da so Ptujski postali za eno generacijo edini posestniki teh posavskih krških fevdov. V njihovem imenu je Planino upravljal gradiščan, leta 1244 npr. Henrik Bavarec s Planine.⁷³⁸ Friderikova in Herradina hči Geburga II. se je pred letom 1244 poročila s Henrikom III. s Svibnega, zato sta bila leta 1250 glavna dediča po Ortolfu s Planine Friderik V. Ptujski (sin Hartnida I.) in Henrik Svibenski. Domenila sta se za skupno upravo. Obema gradovoma je bilo kasneje skupno, da sta postala sedeža mogočnih vej Svibenskih. Oba dediča sta sredi leta 1251 za manjšo odškodnino formalno (skupaj) prejela oba fevda.⁷³⁹ Po smrti Friderika IV. Ptujskega (okoli leta 1261) so Svibenski v celoti obvladali Planino in Podsredo. Vendar so naleteli na nasprotovanje posameznikov med Ptujskimi. Končno je leta 1265 štajerski glavar olomouški škof Bruno na deželnem sodišču v Mariboru odločil v korist Henrika III. s Svibnega, medtem ko je druga stranka, Ana Žovneško-Sternberška, ostala praznih rok.⁷⁴⁰

Člani planinske veje Svibenskih, ki so imeli Planino do izumrtja v 60. letih 14. stoletja, so se odtlej imenovali samo po Planini, vendar so ohranili stari svibenski grb (trilistna obročna krona; gl. pečat št. 117). Henrik IV. (II. Svibensko-Planinski), ki je umrl okoli leta 1302, se je do okoli leta 1284 imenoval po Planini, nato pa spet po Svibnem.⁷⁴¹ Svibensko-Planinski so si s Svibenskimi razdelili tudi posest na Kranjskem (gl. opis kranjskih gradov), zato ni presenetljivo, da so bili pogosto npr. v Škofji Loki, saj so posedovali sosednje gospostvo Smladnik in večje število fevdov, ki so jih podeljevali okolškemu viteštvu in loškemu meščanstvu.⁷⁴² Za Henrikom IV. je večino svibenske posesti dedoval sin Oto (1297–1312). Prva leta je bil goriški zaveznik, v vojni za češko krono pa se je priključil pristašem oglejskega patriarha. S Svibenskimi je bil verjetno zaradi številnih freisinških fevdov na Kranjskem, v času vojne pa je bil tudi v prvih vrstah freisinškega viteštva.⁷⁴³ Tudi njegova sinova Ulrik III. (1321–1339)⁷⁴⁴ in Henrik III. (1321–1263) sta prenašala težišče dejavnosti na Kranjsko. V 30. letih sta se zadolževala, kar so kot njuni poroki izkoristili sorodniki Žovneški.⁷⁴⁵ Pred letom 1334 sta brata

117. Ulrik II. s Planine – Svibnega (ARS ZL 1328 VII 25.)

⁷³⁷ UBSt II, št. 124.

⁷³⁸ GZS 5, št. 841. Gl. tudi ZEHETMAYER, Landtaidingen, 109–110.

⁷³⁹ UBSt III, št. 97. WAMBRECHTSAMER, Planina, 69–71.

⁷⁴⁰ UBSt IV, št. 179.

⁷⁴¹ MDC V, št. 399.

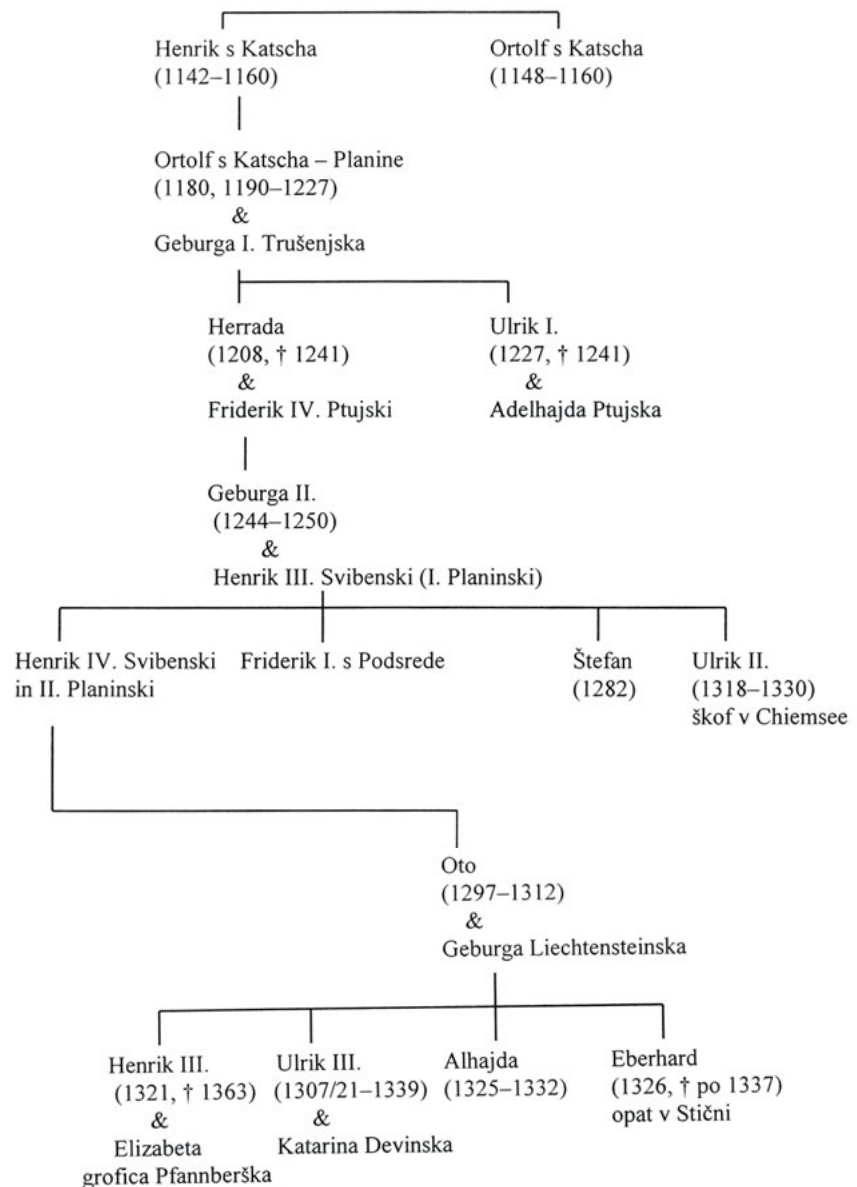
⁷⁴² V Škofji Loki so imeli svoje viteze, leta 1286 npr. Ota *de Lonke*, ki je bil *seruus heredum de Mvmparis* (ARS ZL 1286 V 6.). Gl. še ARS ZL 1299 V 9. Smladnik (grb); GZL II/1 (grb); ARS ZL 1309 IX 8. Škofja Loka (grb).

⁷⁴³ MDC VII, št. 101. Leta 1308 *fidelem Aquilegensis ecclesie* (ARS ZL 1308 V 10. Udine). Gl. še FRA 35, št. 480; ARS ZL 1312.

⁷⁴⁴ A. Wambrechtsamer je imela tega Ulrika za Otovega mlajšega brata, na naslednji strani njene razprave pa stoji, da je imel Oto sinova Ulrika in Henrika ter hčerko Alhajdo (WAMBRECHTSAMER, Planina, 73–74). Očitno je pomešala Ulrika II. in III. (gl. genealoške tabele).

⁷⁴⁵ NŠAL ZL 1324 XII 20. Planina; ARS ZL 1325 VIII 10. (grb); ARS ZL 1326 III 9. Ptuj (grb); ARS ZL 1328 II 21. Planina (grb); CKL, št. 124, 125; MDC IX, št. 374; ARS ZL 1335 III 26. (grb). Gl. WAMBRACHTSAMER, Planina, 75–77.

Genealoška preglednica 62: PLANINA, SVIBNO – PLANINA

realno razdelila rodbinsko posest. Verjetno na Henrikovo zahtevo, saj sam ni bil tako zadolžen kot Ulrik in ni hotel solidarnostno kriti njegovih dolgov, če bi bila rodbinska posest enotna. Ulrik je leta 1334 začasno prepustil ženi Katarini svojo polovico Planine, najbrž kot garancijo za obljubljena poročna darila,⁷⁴⁶ a je vse že leta 1339 za dve leti zastavil Frideriku Žovneškemu. Brat Henrik je ohranil predkupno pravico, ki bi se iztekla spomladi leta 1343.⁷⁴⁷ Ulriku niti precejšnja zastavna vsota ni pomagala rešiti finančnih težav do smrti konec leta 1339. Tako so Žovneški oz. Celjski grofje prišli do posestništva polovice Planine. Do zastave pa je prišlo brez dovoljenja krškega škofa, ki je bil posebno občutljiv pri svojih glavnih fevdih. Zato

⁷⁴⁶ MDC IX, št. 654.

je škof Konrad leta 1343 na vazalnem sodišču v Vitanju Ulrikovi vdovi Katarini formalno odvzel njeno polovico, a je ni mogel podeliti nobenemu drugemu kot siceršnjim zastavnim imetnikom Celjskim.⁷⁴⁸ Ko je skromna bratova efektiva skopnela,⁷⁴⁹ se je tudi Henrik znašel na poti brez vrnitve.⁷⁵⁰ Istočasno se je povečal pritisk grofov Celjskih, katerim je leta 1345 predal še svojo polovico gradu, gospostva, trga in deželskega sodišča Planina, prejel pa celjsko polovico (v sekundarni fevd), vendar le dosmrtno. Henrikovi ženi je bilo obljubljeno, da bo smela do smrti živeti na tej polovici gradu, po njeni smrti pa jo bodo morali njeni gradiščani vrniti Celjskim. Pa še to bi izgubili, če bi Henrik in žena dobila potomca.⁷⁵¹ S tem se je Henrik zase, za ženo in morebitne potomce vnaprej odrekel dednosti in fevdu, zato je krški škof celotno planinsko posest še istega leta formalno podelil Celjskim, vendar s klavzulo, po kateri sta smela Henrik in žena ostati na njej do smrti.⁷⁵²

Verjetno so Celjski grofje Henriku za odpoved fevdu plačali, saj je poslej še razpolagal z večjimi vsotami denarja, ki jih je posojal svakom grofom Pfannberškim⁷⁵³ in od viteškozmožnih hlapcev celo odkupoval svoje fevde. Za udeležbo v vojski vojvode Albrehta II. je prejel v zastavo Kostanjevico, toda zgodovine ni več mogel obrniti nazaj, k čemur so pripomogli novi dolgovi.⁷⁵⁴ Po Henrikovi smrti leta 1363 je vdova Elizabeta priznala pogodbo iz leta 1345. Cenilci so ocenili vse premoženje, iz katerega se je določila preživnina, sama pa je smela ostati na Planini.⁷⁵⁵ Krški škofje so grofom Celjskim odtlej redno potrjevali lastništvo Planine.⁷⁵⁶ Planina je bila konec 14. stoletja veliko gospostvo, ocenjeno na kar 5.000 zlatnikov.⁷⁵⁷ Uprava je bila zaupana gradiščanom, kasneje oskrbnikom.⁷⁵⁸

Ploštanj (*Blumenstein*), izginuli grad nad naseljem Šibenik južno od Šentjurja, je v drugi polovici 12. stoletja nastal na nekdanjem askvinskem in nato krškem ozemlju vzhodno od Celja. Leta 1197 je krški ministerial Herman pričal pri pogodbi krškega škofa in grofa Bertolda Andeškega v Straßburgu na Koroškem.⁷⁵⁹ Živel je še leta 1247, ko je posedoval gornjegrajske fevde.⁷⁶⁰ V listini iz leta 1247 je pričal tudi Sigmar z Anderburga. Ker je to redko ime v prvi polovici 14. stoletja nosil neki Ploštanjski, še prej pa Pilštanjski, je možno, da se je v 13. stoletju neki ploštanjski krški ministerial preselil ali celo zgradil Anderburg. Kdo bi lahko bil ta Anderburžan? Sočasno z Leopoldom s Ploštanja (1275–1277) se je pojavil tudi Leopold z Anderburga.⁷⁶¹ Šlo je za isto osebo. Tako bi bilo mogoče, da se je ta Leopold v tistem času z Anderburga preselil na Ploštanj. Njegov sin Leopold II. (1318–1326) je kasneje prišel še do polovice Rifnika, ki je bil tudi krški fevd in ga je dal hčeri za doto, ko se je (pred 1326) poročila z Viljemom z Vrbovca.⁷⁶² Vsekakor so bili Ploštanjski

⁷⁴⁷ CKL, št. 187 (grb), 188 (grb), 189.

⁷⁴⁸ WAMBRECHTSAMER, Planina, 77.

⁷⁴⁹ Leta 1340 je prejel od Friderika Žovneškega 432 mark graških denaričev kot dediščino po bratu (CKL, št. 199). Leta 1342 je celo kupil četrtino Štatenberka na Dolenjskem od sorodnikov Ptujskih (ARS ZL 1342 X 13.).

⁷⁵⁰ ARS ZL 1346 V 18. Celje (grb); ARS ZL 1349 IX 4.

⁷⁵¹ ARS ZL 1345 V 1. Dunaj (grb).

⁷⁵² ARS ZL 1345 VII 6. Konjice.

⁷⁵³ ARS ZL 1350 XI 1.; ARS ZL 1360 VIII 10.

⁷⁵⁴ ARS ZL 1362 I 7. WAMBRECHTSAMER, Planina, 78–80.

⁷⁵⁵ ARS ZL 1363 VII 30.; ARS ZL 1363 IX 18. Slovenj Gradec; ARS ZL 1363 IX 20.

⁷⁵⁶ ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1404 X 25. Vitanje.

⁷⁵⁷ ARS ZL 1390 VI 22.

⁷⁵⁸ BLAZNIK, Topografija 2, 78–79.

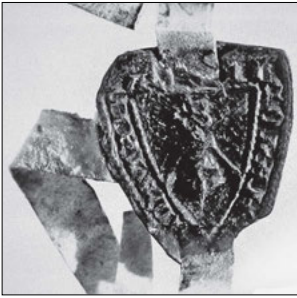
⁷⁵⁹ UBKr I, št. 162.

⁷⁶⁰ UBSt III, št. 17.

⁷⁶¹ UBSt IV, št. 554, 562.

⁷⁶² MDC VIII, št. 446; MDC IX, št. 66.

v drugi polovici 13. stoletja eni najbogatejših bivših krških ministerialov, ki so prejeli tako svoja posestva (matični Ploštanj) kakor pridobljena s porokami v pravi fevd.

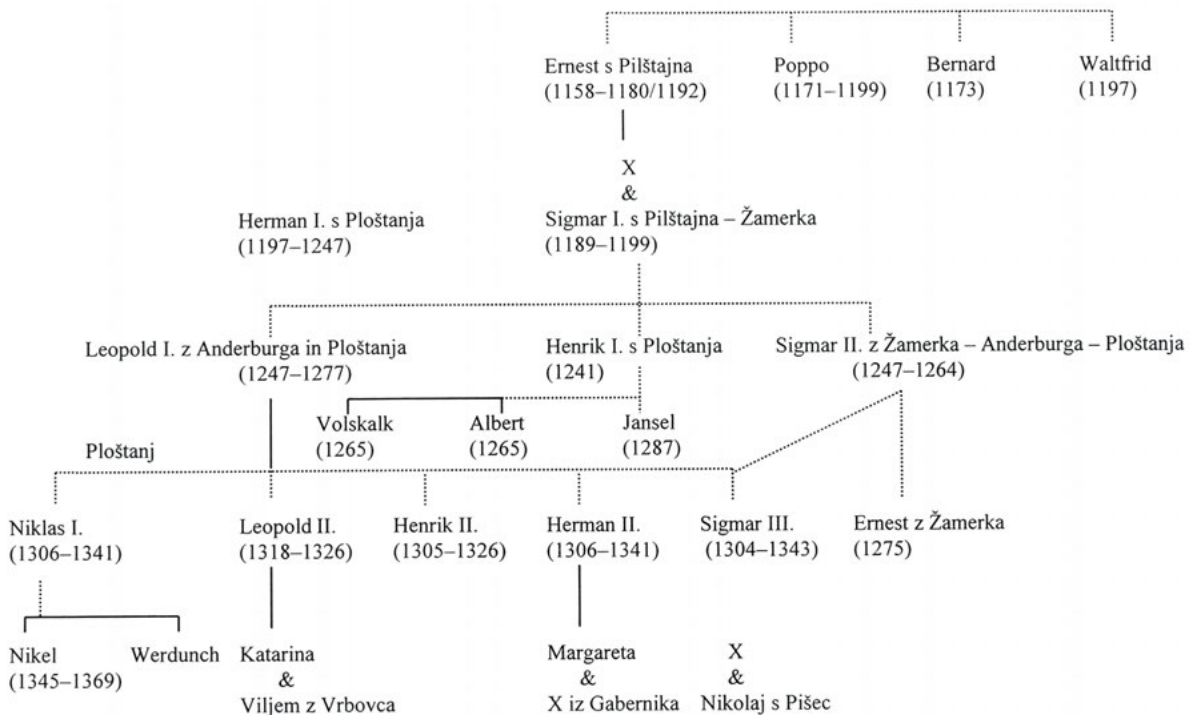

118. Nikel II. s Ploštanja
(ARS ZL 1365 IV 20.)

Sredi 13. stoletja je živel Henrik, ki je bil leta 1241 v Kamniku v žovneškem spremstvu.⁷⁶³ Njegova naslednika sta bila brata Voschalk in Albreht (1265),⁷⁶⁴ leta 1287 pa se je enkrat omenjal tudi Jansel.⁷⁶⁵ V prvih letih 14. stoletja so bili vodje družine Sigmar (1304–1343),⁷⁶⁶ Henrik II. (1305–1326),⁷⁶⁷ Herman II. (1306–1341)⁷⁶⁸ in Nikolaj I. (1306–1341).⁷⁶⁹ Henrik je kmalu prekinil s krškimi škofi in živel tudi na kranjskem Turjaku. Sigmar in Herman sta bila pogosto na poti s krškimi škofi. Sigmarjeva hči se je poročila z Nikolajem s Pišec, bivajočim na salzburškem Gaberniku. Čigava sinova sta bila Werdunch (1345) in Nikolaj II. (1345–1369), ni jasno – njuna mati je bila Kunigunda.⁷⁷⁰

Ploštanski so do srede 14. stoletja izgubili grad Ploštanj. Sigmar in Nikel I. sta ga leta 1341 prodala Sweikerju in Henriku z Gundolfingna. Krški škof ga je leta 1354 podelil Konradu z Landaua.⁷⁷¹ Zatem sta ga dobila brata Konrad in Henrik Leskovar in ga leta 1366 prodala grofom Celjskim,⁷⁷² njim pa so

Genealoška preglednica 63: PLOŠTANJ – ANDERBURG – ŽAMERK – PILŠTAJN

⁷⁶³ UBKr II, št. 113.

⁷⁶⁴ UBSt IV, št. 180, 181.

⁷⁶⁵ MDC VI, št. 61.

⁷⁶⁶ MDC VII, št. 248, 313, 366; MDC IX, št. 61, 63, 286, 295, 413; ARS ZL 1343 XII 6.

⁷⁶⁷ MDC VII, št. 271, 313, 366; RHSt I/1, št. 324; KOMATAR 18, št. 43.

⁷⁶⁸ BLAZNIK, Topografija 2, 85; MDC IX, št. 295, 413.

⁷⁶⁹ BLAZNIK, Topografija 2, 85.

⁷⁷⁰ StLA AUR št. 2273c: 1345 s.d.; ARS ZL 1365 IV 20. (grb v pečatu je stari ploštanski s cvetlico; gl. pečat št. 118); BLAZNIK, Topografija 2, 86.

⁷⁷¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 230.

⁷⁷² ARS ZL 1366 I 24. (A in B).

krški škofje potrjevali fevd vse do izumrtja.⁷⁷³ Celjski so grad upravljali z gradiščani, ki pa se poimensko niso omenjali.⁷⁷⁴ Grad je bil menda uničen okoli leta 1500.⁷⁷⁵

Podčetrtek (*Windischlandsberg*) nad istoimenskem naseljem je bil najpomembnejši obsotelški grad ob meji z ogrskim kraljestvom. Kljub relativno poznemu pojavu v virih lahko njegovo zgraditev postavim v čas po prvi tretjini 12. stoletja, ko so se obmejni spopadi umirjali in je bilo potrebno utrditi krška gospostva in državno mejo. Že samo ime (Landsberg pomeni deželni grad, tj. grad, ki nadzoruje pokrajino) priča o precejšnji starosti.⁷⁷⁶

Grad, prvotno s stolpom, palacijem in bergfridom,⁷⁷⁷ ter gospostvo sta bila tako pomembna, da ju krški škofje nikdar niso podelili v fevd, marveč so ohranjali zamenljivo gradiščansko in uradniško upravo do srede 15. stoletja, ko so ga začasno odstopili deželnemu knezu oz. ko so Ogrji okupirali posest. V 16. stoletju pa so škofje gospostvo namesto oskrbnikom podeljevali v zakup.⁷⁷⁸ Zato se v Podčetrtku oz. na tamkajšnjem gradu tako kot npr. v Pilštanju, na Bizeljskem in v Vitanju ni mogel ustaliti noben plemiški rod. Gradiščanstvo je izvajalo več oseb, s tem da je bil eden od njih poveljnik. Največkrat je bil to oče ali najstarejši (najsposobnejši) brat, saj je šlo za prava družinska najemniška gradiščanska podjetja. Na gradu je živel tudi gosposčinski uradnik (točaj). Oto, sin Engelskalka s Podčetrтка, ki je leta 1209 pričal v neki krški pogodbi,⁷⁷⁹ je moral biti krški ministerialni gradiščan

⁷⁷³ ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1404 X 25. Vitanje.

⁷⁷⁴ To sta bila najbrž Hans leta 1380 in Albreht leta 1386 (BLAZNIK, Topografija 2, 86).

⁷⁷⁵ JAKIČ, Gradovi, 240.

⁷⁷⁶ STOPAR, Gradovi, 342–346 (z napačno identifikacijo Friderika z Deutschlandsberga iz leta 1161 za viteza s Podčetrтка).

⁷⁷⁷ JAKIČ, Gradovi, 242.

⁷⁷⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 235.

⁷⁷⁹ MDC I, št. 424.

– tako kot njegov oče – še leta 1227.⁷⁸⁰ Za njima sta bila uprava in varstvo zaupana novi družini, ki se je obdržala na gradu skoraj pol stoletja. Od leta 1228 sta bila gradiščana brata Valter in Ditrik, ki sta se jima (v javnosti) priključila še brata Albreht in Bertold. Vsi so bili leta 1251 in 1261 označeni za gradiščane in ministeriale. Njihova osebna imena pa so ustrezala rodbini Lindeških. Njihova služba se je končala v poznih 60. letih 13. stoletja.⁷⁸¹ V 70. letih ni kljub postankom krškega plemstva v Podčetrtku znana nobena oseba, ki bi jo lahko imeli za gradiščana na Podčetrtku. Več neimenovanih je leta 1279 Henrik z Rogatca postavil za poroke krškemu škofu.⁷⁸²

Ob koncu 13. stoletja (1287) je bilo gradiščanstvo v rokah Herbranda z Metnitza, Albrehta Halbstata in Konrada iz Grasluppa.⁷⁸³ Konrad je leta 1304 s privoljenjem sina Ditzla (Ditrika) prodal škofu (glavni obrambni) stolp v gradu, ki ga je po lastnih besedah imel v varstvu po grajskem fevdnem pravu (... *turrim in castro ... huius castellaniam ab ecclesia Gurcensi in feodo habuimus* ...).⁷⁸⁴ Konrad je po tej prodaji zadržal gradiščanstvo in se občasno mudil v škofovem spremstvu.⁷⁸⁵ Vsaj že leta 1287 je bil krški upravnik gospostva Ditzmann ali Ditzel, ki je skupaj z nekim Bertoldom (ta samo leta 1299) nosil službeni naziv točaj (*pincerna*), kar je označevalo njune naloge (upravnik vinske kleti). Ditzel je opravljal službo do približno leta 1319.⁷⁸⁶ Ditzmann pa je bil eden od številnih Ramschüsslov. Torej bi smeli imeti Ditzla za enega od začetnikov imenske in rodbinske tradicije Ramschüsslov. S tem je zasilno pojasnjen tudi njihov izvor: z bratom Uschalkom sta živela na Podčetrtku, bila morda grajska viteza pod Konradovim (očetovim) poveljstvom, od katerega je še pred letom 1311 Uschalk prevzel gradiščansko poveljstvo, ne pa gosposčinske uprave, ki jo je obdržal Ditzel. Ramschüssla sta se šele od prevzema službe dalje imenovala tudi po Podčetrtku. Uschalk je bil gradiščan vsaj še leta 1326, ko je prejel več krških fevdov. Umrl je pred letom 1329, saj je bila žena Kunigunda takrat že drugič poročena z Wulfingom Ptujskim z Ormoža. Tedaj je škofu vrnila številne fevde: vas, 18 hub, domce, klet in vinograde okoli Podčetrтка.⁷⁸⁷

Novi gradiščan je postal Ekhard Treuner (Treunsko-Rogatniški), ki je prej živel v Kostanjevici in s Treunom že dolgo ni imel nič skupnega.⁷⁸⁸ Pred letom 1339 ga je zamenjal Sigmar s Ploštanja.⁷⁸⁹ Leta 1348 je bil upravnik gospostva (točaj) neki Bertold. Verjetno je imela ista oseba to službo vsaj še leta 1370, vendar s krajšim premorom leta 1369, ko je bil točaj Nikolaj.⁷⁹⁰ Šlo je najbrž za Nikolaja s Šaleka, ki se je leta 1370 zaradi bivanja (*behausung*) na gradu zapletel v spor s sinom Erhardom. Po razsodbi je Erhard ostal na Podčetrtku. Po besedilu razsojevalne listine je bil pred tem ali celo še leta 1370 gradiščan njegov oče.⁷⁹¹ Erhard je bil gradiščan še

⁷⁸⁰ MDC II, št. 541. Leta 1213 v Podsredi prisotni *F[ridericus] de Lonsperch* je bil z Deutschlandsberga (UBSt II, št. 124). Na to v listini opozarja množica salzburških ljudi in prisotnost salzburškega nadškofa osebno. Deutschlandsberg je bil salzburška posest, je pa imel do 19. stoletja enako ime kot Podčetrtek. Friderik je bilo tradicionalno ime tamkajšnjih salzburških ministerialov še v 14. stoletju.

⁷⁸¹ MDC I, št. 520; MDC II, št. 575; UBSt III, št. 86, 257; UBSt IV, št. 24, 147.

⁷⁸² MDC V, št. 369.

⁷⁸³ MDC VI, št. 61. Prim. FELSER, Vockenberger, 124 sl.

⁷⁸⁴ MDC VII, št. 248.

⁷⁸⁵ Leta 1305 skupaj s sinom Ditzlom v Mokronogu (MDC VII, št. 271).

⁷⁸⁶ MDC VI, št. 61, 431; MDC VII, št. 48, 248, 271; MDC VIII, št. 263, 468.

⁷⁸⁷ MDC VII, št. 248, 271; RHSt I/1, št. 324; MDC VIII, št. 263; MDC IX, št. 60, 286.

⁷⁸⁸ MDC IX, št. 539. Gl. PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 252.

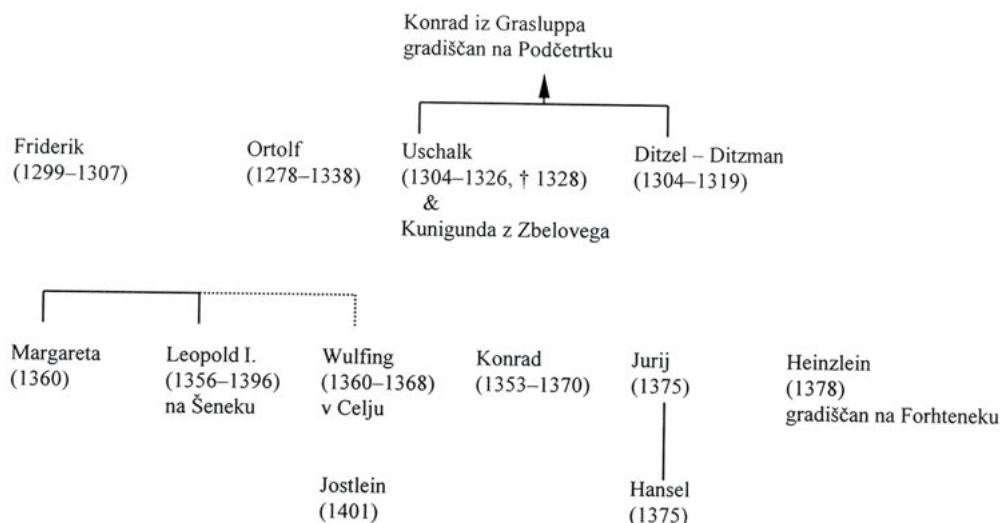
⁷⁸⁹ MDC X, št. 108.

⁷⁹⁰ NŠAL ZL 1348 IV 24.; BLAZNIK, Topografija 2, 90.

⁷⁹¹ ARS ZL 1370 V 26.

v prvih letih 15. stoletja, točaji pa so se menjavali hitreje: okoli leta 1403 neki Rajker skupaj s Konradom (do okoli leta 1412).⁷⁹²

Genealoška preglednica 64: RAMSCHÜSSEL

Krški fevd **Podsreda** (*Hörberg*) nad istoimenskim naseljem je bil do srede 13. stoletja v rokah starih Planinskih (s Katscha priseljenih gospodov; gl. Planina) in prvotno morda odvetniška gradnja. S Kozjim in Pilštanjem je nadzoroval cesto, ki je preko krških kozjanskih posestev povezovala Celje s salzburškim Posavjem. Grad, ki je bil od zgraditve naprej eden petih glavnih krških fevdov in sedež deželjskega sodišča, je nastal malo pred sredo 12. stoletja. V mogočno utrdbo se je razvil iz prvotnega enostavnega kastela, s kasneje prizidanim palacijem ter stolpom s kapelo.⁷⁹³ Leta 1213 ga je Ortolf s Planine zapisal ženi Geburgi Ptujski. Tedaj je gospostvo upravljal ministerial Brato, med pričami pa so bili še naslednji *milites de Herberch*: Hildebrand s sinom Wolfhardom, Rudiger iz *Helle*, Ekhard, Gotfrid in Henrik *procurator domus de Herberch*. Zadnji je bil gradiščan, ostali pa grajski vitezi. Večdelnost grajskega kompleksa jim je omogočala (ločeno) sobivanje z njihovimi gospodi. V listini iz leta 1213 je bilo določeno, da bo v primeru, če Ortolf in žena ne bi imela moških potomcev, Podsredo po smrti prejel najbližji sorodnik.⁷⁹⁴ To se je tudi zgodilo. Z njuno hčerjo Herrado se je še istega leta poročil Friderik IV. s Ptuja, z njuno vnukinjo Geburgo II. pa nekaj pred letom 1244 Henrik III. s Svibnega. Oba sta sredi leta 1251 formalno prejela (skupaj) oba fevda (gl. Planina in genealoško preglednico 62).⁷⁹⁵

Po smrti Friderika IV. Ptujskega (okoli leta 1261) so Svibenski v celoti obvladali Planino in Podsredo. Po letu 1265 je štajerski glavar škof Bruno na deželnem sodišču v Mariboru prisodil tudi Podsredo Henrik III. Svibenskemu.⁷⁹⁶ Že imeni Henrikovih sinov sta nakazovali oblikovanje

⁷⁹² Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 90–91.

⁷⁹³ STOPAR, Gradovi, 353–355; isti, Stavbe 5, 89 sl.; VISCHER, Topographia I, št. 182. Najnovejše delo o Podsredi in njenih prebivalcih: KOS, Krona, 157–171, 305–308.

⁷⁹⁴ UBSt II, št. 124. STOPAR, Arhitektura, 26–33.

⁷⁹⁵ UBSt III, št. 97.

⁷⁹⁶ UBSt IV, št. 179.

119. Friderik s Podsrede – Svibnega (ARS ZL 1322 IX 29.)

stranskih svibenskih vej: eden je imel tradicionalno svibensko (Henrik), drugi pa ptujsko ime (Friderik). Naslonitev na ptujsko tradicijo ni bila slučajna, saj so Svibenski po Frideriku IV. dedovali del posesti in gradu na Ptuju, ki jo je Friderik I. Svibensko-Podsreški leta 1274 prodal sorodnikom na Ptuju, vendar so Svibensko-Podsreški vse do izumrtja obdržali obširno posest na Ptujskem in v Slovenskih goricah, predvsem salzburške fevde.⁷⁹⁷ Prav Friderik je bil določen za podsreškega posestnika (brat Henrik pa za planinskega) in bil oče veje, ki se je poslej imenovala le po Podsredi. Friderik I. je v pečatni legendi še imel napis »Ptuja«, ⁷⁹⁸ njegovi potomci pa ne več. Vsi pa so ohranili dedov (stari) ptujski grb (krzno oz. t. i. Feh).⁷⁹⁹ Friderik je umrl okoli leta 1301. Zapustil je štiri sinove s tradicionalnimi imeni: Oto (1323) in Ulrik (1318–1331) iz svibenske, Seifrid (1301–1331) iz kranichberške ter Friderik II. (1301–1332) iz ptujske hiše. Ulrik je bil župnik v Pischelsdorfu.⁸⁰⁰ Dejavnější sta bila Seifrid in Friderik II., predvsem na Štajerskem, pogosto z bratranci s Kranichberga (teta Agnes se je poročila na Cmurek) pa tudi na Kranjskem (v Škofji Loki) z bratranci s Svibnega in Planine.⁸⁰¹ V letih 1318 in 1320 sta brata Seifrid in Ulrik prodala stricu Seifridu s Kranichberga (Cmureka) grad in gospostvo Podsreda ter veliko salzburških fevdov.⁸⁰² Smela pa sta ostati na gradu. Brat Friderik II. je tedaj morda živel na krškem gradu Kostrivnica, ki ga je imel v fevdu do leta

⁷⁹⁷ UBS^t IV, št. 509; HHS^tA AUR 1318 III 9.; PETTENEGG, št. 987; HHS^tA AUR 1320 X 13. Gl. KOROPEC, Podsreda, 205.

⁷⁹⁸ UBS^t IV, št. 561 (grb). PIRCHEGGER, Untersteiermark, 242.

⁷⁹⁹ Gl. HHS^tA AUR 1319 X 31.; CKL, št. 113 (gl. pečat št. 119).

⁸⁰⁰ ARS ZL 1323 VIII 16.

⁸⁰¹ HHS^tA AUR 1301 VI 24.; GZM II/103, GZM II/116; CKL, št. 79; FRA 35, št. 480; HHS^tA AUR 1314 I 6. Cmurek; PETTENEGG, št. 928.

⁸⁰² HHS^tA AUR 1318 III 9.; HHS^tA AUR 1319 X 31.; HHS^tA AUR 1319 XI 4.; HHS^tA AUR 1320 X 13. Za fevde gl. objavo v: KOS, Salzburg, 87–98.

1322, ko sta ga z ženo Ano, grofico s Sternberga, prodala Žovneškim.⁸⁰³ Ker ni bil eden od prodajalcev Podsrede, smemo domnevati, da je že prej prišlo do delitve posesti, pri čemer je poleg glavnega posestnika Seifrída le Ulrik kot klerik zadržal delež na Podsredi. Rodbina je v naslednjih letih izumrla.⁸⁰⁴

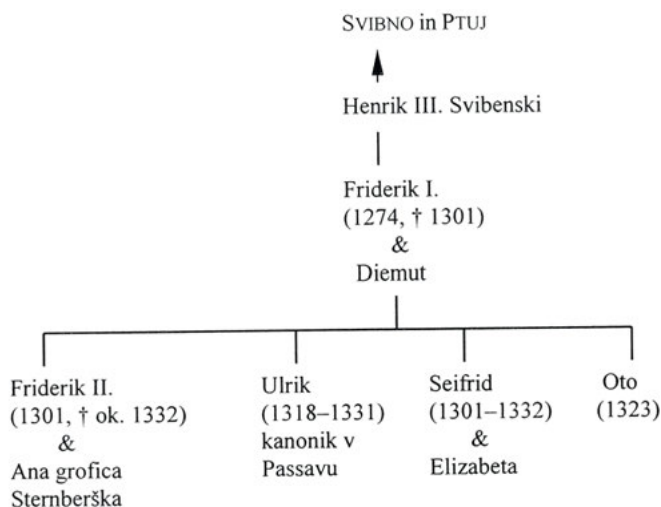
Že leta 1338 je Herman s Kranichberga prodal Podsredo Frideriku Žovneškemu, vendar za skoraj dvakratno količino srebra, kot jo je sam odšel ob nakupu leta 1318.⁸⁰⁵ Žovneški so od številnih sorodnikov Svibensko-Podsreških morali doseči še odpoved morebitnim dediščinskim pravicam: leta 1339 od Viljema s Pišec, ki je bil nečak Hauga s Svibnega, ter od Šperenberških (Rajhenburških).⁸⁰⁶ Poslej je bila Podsreda med tistimi krškimi gradovi, ki so jih škofje redno potrjevali grofom Celjskim.⁸⁰⁷ Ti so gospodstvo še razširili, ko so od okoliških plemičev odkupili krške in salzburske fevde.⁸⁰⁸ Po izumrtju Celjskih (1456) sta grad in gospodstvo postala deželnoknežja last in bila podeljevana v zakup.⁸⁰⁹

Celjski so na gradu imeli gradiščane, ki pa so se omenjali šele od začetka 15. stoletja.⁸¹⁰ Leta 1344 in 1359 se je omenjal neki Friderik s Podsrede, ki pa je imel povsem drugačen grb od pomembnejših soimenjakov (dve oz. tri prečke; gl. pečat št. 120). Njegova posest je ležala zunaj podsreškega gospodstva.⁸¹¹ Najverjetneje je bil gradiščan na Podsredi in član enega od celjskih viteških rodov; sodeč po privzetem grbu, je bil morda eden od celjskih Turnskih.

120. Friderik s Podsrede (ARS ZL 1359 III 24.)

Genealoška preglednica 65: PODSREDA

Grad *Polzela* (*Heilenstein*), ki je kasneje postal sedež komende viteškega reda Ivanovcev, je zrasel na gričku sredi naselja do konca 12. stoletja. Posest v Polzeli je bila verjetno v zvezi s savinjskimi grofi, v drugi polovici 12. stoletja

⁸⁰³ CKL, št. 113, 114.

⁸⁰⁴ Leta 1332 je bila Friderikova žena že vdova (CKL, št. 145).

⁸⁰⁵ CKL, št. 173.

⁸⁰⁶ CKL, št. 186, 194.

⁸⁰⁷ CKL, št. 203, 204; ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1404 X 25. Vitanje.

⁸⁰⁸ KOROPEC, Podsreda, 206.

⁸⁰⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 242.

⁸¹⁰ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 104.

⁸¹¹ ARS ZL 1344 VII 16. Celje; ARS ZL 1359 III 24. Gl. KRAßLER, Wappenschlüssel, 19.

pa je prišel do manjše posesti tudi šentpavelski samostan. Prvi zanesljivi Polzelčan⁸¹² Valter (1193/1220) je bil šentpavelski vazal s tremi kmetijami v Savinjski dolini.⁸¹³ Toda polzelski plemiči so bili verjetneje ministeriali gospodov z Orta, ki so imeli v Savinjski dolini deželno sodišče, v njihovi službi pa so bili številni lokalni plemiči, med njimi tudi Henrik (1229) in Oto, ki je leta 1229 verjetno v njihovem imenu izvajal deželno sodstvo in bil sodnik.⁸¹⁴ Ortski so bili na Savinjskem že v 12. stoletju in prav njihovi ljudje so najbrž zgradili utrdbo v Polzeli. Šentpavelska navezanost pa je bila pogojena le s posedovanjem manjših fevdov. Podobno velja tudi za Friderika s Polzele, ki je bil leta 1245 na Ptuju priča nekemu poslu z udeleženiim šentpavelskim samostanom. Friderik je bil naslednje leto spet na Ptuju, vendar je ostal ortski vitez vse do leta 1262, ko se je v listini Hartnida z Orta zadnjič omenjal kot priča.⁸¹⁵ Friderikov brat Hartwik (1255–1286), ki je bil kaplan, nato župnik v Polzeli in kasneje savinjski arhidiakon,⁸¹⁶ je po smrti Friderika, Wiganda in Seifrida (po letu 1263)⁸¹⁷ podedoval grad in posest. Grad, ki ga novi gospodje zaradi ortskega izumrtja niso zahtevali nazaj, je postal del osnovne dotacije redu Ivanovcev, ki jih je v Polzelo morda pripeljal že Hartwik, vsekakor pa eden od njegovih naslednikov župnikov, saj se je komenda prvič omenjala leta 1323, ko je bil Hartwik že pokojni.⁸¹⁸ Nato je bil grad vse do leta 1780 sedež komende malteškega viteškega reda.⁸¹⁹

⁸¹² V letih 1170–1193/1220 se je v spremstvu šentpavelskega opata – v Šentpavlu je bila pokopana njegova mati – omenjal neki Degenhard iz Heilensteina (MDC III, št. 1140, 1419). Šlo pa je za plemiča, ki se je pojavljal v več listinah cesarja Friderika I. in je bil doma iz Heilensteina v današnji nemški deželi Baden–Württemberg (gl. PLASSMANN, Die Struktur, 148, 150 sl.). Tega je imel Franc Kos v GZS za Polzelčana, T. Ravnikar pa celo za Trušenjčana (RAVNIKAR, Savinjska, 123 sl.).

⁸¹³ GZS 4, št. 855.

⁸¹⁴ UBSt II, št. 262.

⁸¹⁵ UBSt II, št. 463; UBSt III, št. 8; UBSt IV, št. 61. Skupaj z drugimi ortsкими vitezi je bil leta 1248 v spremstvu Elizabete, vdove po Hartnidu z Orta. Prisoten je bil tudi Wigand s Polzele, verjetno njegov brat (UBSt Erg., št. 58).

⁸¹⁶ UBSt III, št. 167; UBSt IV, št. 116, 357; CKL, št. 53.

⁸¹⁷ Wigand, Seifrid in Friderik so bili živi še leta 1263 (UBSt III, št. 167; UBSt IV, št. 117).

⁸¹⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 184.

⁸¹⁹ JAKIČ, Gradovi, 164.

Prežin (*Proschin, Presing*) nad Šentjanžem in reko Voglajno blizu Štor je dal zgraditi krški škof Roman I. (1131–1167). Prvič se je omenjal že leta 1158 v imenu krškega ministeriala Hermana, ki je bil morda celo neposredni graditelj.⁸²⁰ Herman je živel približno do leta 1176, se zadrževal v škofovem spremstvu in v njegovem imenu celo preiskoval in dajal mnenja o škofovih sporih z vazali.⁸²¹ Herman II. (1229) in Janez sta bila najbrž njegova sinova,⁸²² prav tako Eberhard, ki se je omenjal leta 1232.⁸²³ Zatem je rodbino vodil Hartwik (1262–1275), zet Hermana II., kateremu je leta 1264 škof podelil taščino jutrnjo v okolici Prežina. Hartwik se je očitno preselil na Prežin in prevzel njegovo ime.⁸²⁴ Hermanov sin Wulfing je bil takrat še mladoleten in se je pojavil v javnosti šele leta 1275. Bil je eden od krških gradiščanov (podrejen poveljniku) na Pilštanju vsaj že leta 1279 in do okoli 1287. Skupaj s svojim gospodom je bil leta 1286 na Gosposvetskem polju ob ustoličenju grofa Majnharda Tirolsko-Goriškega za koroškega vojvodo in bil vodilni slovenskoštajerski vitez v tistih letih. Umril je kmalu po letu 1288⁸²⁵ in zapustil pet sinov: Werganda, Wolfina, Eberharda, Henrika in Elbla. Zadnji trije so se prvič in zadnjič omenjali leta 1293.⁸²⁶ Od leta 1304 je bil rodbinski poglavar Eberhard II.⁸²⁷ Približno v tistem času sta grad in gospodstvo razpadla na posamezne dediščinske deleže. Že leta 1311 je prišlo do spora med Eberhardom s Prežina in dvema Safenskima, leta 1325 ali 1326 pa po H. Pircheggerju menda še do spora Eberharda in Hermana III. s Prežina z Viljemom z Vrbovca. Eberhard je s silo izgnal Safenska z njunega dela Prežina, a jima je po razsodbi moral dovoliti vrnitev.⁸²⁸

Leta 1340 je Eberhard prodal svojo četrtno fevdnemu gospodu škofu Konradu, ki jo je takoj prodal ljubljanskemu župniku Hansu z Rifnika (sicer Rogaško-Lemberškemu).⁸²⁹ Podobno je naslednje leto storil istoimenski sin, le da je bila transakcijska oblika zastava in šele kot prikrita garancija je bila predvidena prodaja kupcu Frideriku Žovneškemu.⁸³⁰ Ta je delež takoj prodal župniku Hansu in njegovim nečakom.⁸³¹ Eberhard II., ki je umrl okoli leta 1341, je očitno že pred tem podedoval še eno četrtno po ožjih sorodnikih, ki pa jo je njegov sin leta 1342 s soglasjem matere – imela jo je za jutrnjo – prodal grofu Frideriku Celjskemu.⁸³² Preostanek Eberhardovega rodu še ni zapustil gradu. Vdova Eberharda II. Alhajda se je morda poročila s Konradom s Safna, da bi lahko ostala na Prežinu skupaj z že odraslim sinom Eberhardom III. Toda Safenski so prodajali svoje deleže naprej. Delež, ki so ga po lastnih besedah dobili od sorodnika (brata Eberharda II.) Hermana III. (1325–1359), ki je kasneje živel v Beli krajini,⁸³³ so leta 1343 prodali Rifniškim,⁸³⁴ leta 1346 pa še fevde okoli gradu Celjskim.⁸³⁵ Ti so začeli akumulirati prežinske deleže

121. Eberhard III. s Prežina (ARS ZL 1343 III 25.)

⁸²⁰ MDC I, št. 201. H. Pirchegger je postavil nastanek gradu med letoma 1131 in 1158, v čas škofa Romana I. (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 230), kar se ujema s krškim kronistom, ki je ob smrti škofa Romana I. leta 1167 zabeležil, da je ta zgradil štiri gradove, med njimi tudi Prežin in Oblo gorico (Wolkenburg) na Kranjskem (GZS 4, št. 489).

⁸²¹ MDC I, št. 279, 297.

⁸²² UBSt II, št. 262, 263.

⁸²³ MDC I, št. 536.

⁸²⁴ UBSt IV, št. 65, 147; GZM II/32.

⁸²⁵ UBSt IV, št. 554; MDC V, št. 399; NŠAL ZL 1286 I 10. Kozje; MDC VI, št. 27, 61, 107.

⁸²⁶ StLA AUR št. 1429: 1293 II 20. (Lindek).

⁸²⁷ MDC VII, št. 248; RHSt I/1, št. 311.

⁸²⁸ RHSt I/1, št. 311; MDC VIII, št. 758. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 230.

⁸²⁹ ARS ZL 1340 IV 20. Straßburg.

⁸³⁰ CKL, št. 207 (grb v pečatu: deljen ščit, desna polovica šahirana, leva popolnjena s pikami), 208 (grb), 209 (grb), 210 (grb).

⁸³¹ ARS ZL 1341 V 28. Celje.

⁸³² ARS ZL 1342 IV 30. Celje.

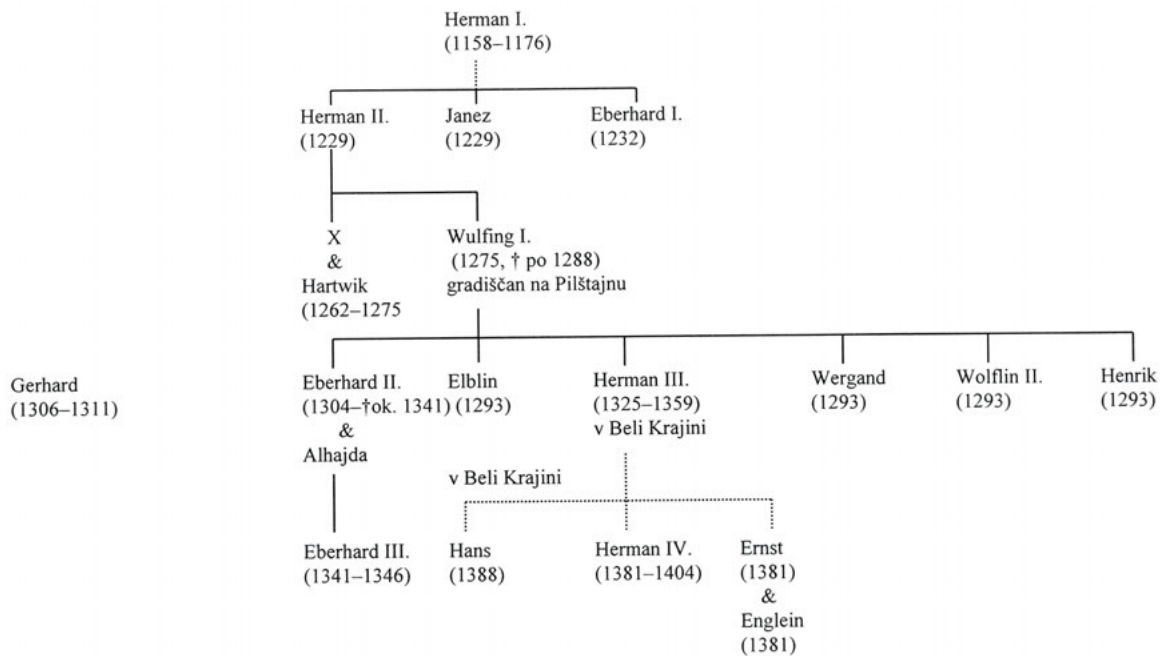
⁸³³ ARS ZL 1359 I 13. Dragatuš.

⁸³⁴ ARS ZL 1343 III 25. (grb Eberharda III. s Prežina v pečatu: desna polovica ščita je prazna, leva šahirana; gl. pečat št. 121).

⁸³⁵ ARS ZL 1346 VI 29.

že leta 1344, ko so od Rifniških kupili polovico gradu in gospodstva,⁸³⁶ od Safenskih pa leta 1346 še preostanek.⁸³⁷ S tem sta grad in večina gospodstva postala celjska. Ne pa vsa okoli ležeča posest, ki so jo vse do leta 1353 grofje po kočskih odkupovali od mladoletnih otrok Konrada in Alhajde Prežinsko-Safenske, ki so imeli tipična prežinska imena: Eberhard, Henrik, Alhajda, Gertruda.⁸³⁸ Safenski so obdržali dvor pod gradom in manjšo posest, kjer je še leta 1404 živel njihov član s tipičnim prežinskim imenom Herman.⁸³⁹ Herman III. je umrl kmalu po letu 1359. Njegovi sinovi so bili najbrž Herman IV. (1381),⁸⁴⁰ Ernest (1381)⁸⁴¹ in Hans (1388),⁸⁴² ki so, sodeč po omembah, tako kot oče živeli v Beli krajini, najbrž kot celjski uradniki v Črnomlju ali Metliki. Celjski pa so obdržali Prežin kot fevd z rednimi krškimi potrditvami vazalstva,⁸⁴³ vendar naj bi ga po nekih vesteh sami porušili. Vsekakor pa je propadel do začetka 16. stoletja.⁸⁴⁴

Genealoška preglednica 66: PREŽIN

Ptuj (Pettau), edino slovensko kontinentalno mesto z vsaj delno kontinuiteto iz antike, je bilo v času investiturnega boja v začetku 12. stoletja v kaj slabem stanju. Salzburško gospostvo, ki je temeljilo na darovnicah s konca 10. stoletja, se je začelo takoj nato revitalizirati, ko je nadškof Konrad I. v 30. letih 12. stoletja obnovil več gradov, med njimi tudi porušeni Ptujski

⁸³⁶ ARS ZL 1344 III 9. Celje; ARS ZL 1344 III 26. Straßburg.

⁸³⁷ ARS ZL 1346 II 2. Celje; ARS ZL 1346 II 26. Celje.

⁸³⁸ ARS ZL 1353 III 25.; ARS ZL 1353 IV 18. Otroci niso obdržali starega prežinskega grba, marveč so imeli očetovega (dva pokončna srpa).

⁸³⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 231.

⁸⁴⁰ HHStA AUR 1381 VIII 3.

⁸⁴¹ PETTENEGG, št. 1495.

⁸⁴² HHStA AUR 1388 V 14. Kasneje so se omenjali še trije: Erhard leta 1415 (MDC XI, št. 2), Friderik leta 1437 (MDC XI, št. 168), Hans leta 1458 (MDC XI, št. 321), vsi najbrž člani belokranjske veje.

⁸⁴³ ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1404 X 25. Vitanje.

⁸⁴⁴ CKr, 64. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 230.

grad nad mestom in Dravo v obliki mogočnega bergfrida in nekaj kasnejšega palacija. Še v prvi tretjini 12. stoletja so v Slovenske gorice kljub premirju vpadali Ogrji. Kmalu po obnovi Ptuja so vpadi prenehali, in to predvsem po zaslugi gradiščansko-ministerialnega rodu (Ptujskih), ki je prevzel službo kmalu po letu 1132. Predniki prvih Ptujskih so bili morda prej gradiščani na salzburškem gradu Stein v Lavantu, kjer so imeli tudi kasneje precej posesti. H. Pirchegger je dopuščal možnost, da je nadškof Konrad I. pripeljal Ptujске iz rodne Bavarske, za kar leže dokazi v sorodstvu prvih Ptujskih z bavarskimi Wietingi, sicer salzburškimi ministeriali na Koroškem. Iz njih je izviral precejšen, kasneje dokumentiran del koroških posesti Ptujskih. Drugi del je prišel z ženo Friderika I., svobodno gospo Benedikto z Machlanda v Gornji Avstriji. Sredi 12. stoletja je ta ministerialni rod premogel več ugleda in posesti kot marsikateri svobodni gospod.⁸⁴⁵

Rodbina je začela konec 12. stoletja posegati tudi po fevdih krške škofije. Uspelo jim je pridobiti Kunšperk, kjer se je okoli leta 1190 zasidrila stranska veja. Nekaj kasneje so prišli do Podsrede, ki so ga skupaj s Svibenskimi podedovali od starih Planinskih in tam oblikovali stransko vejo. Že okoli leta 1200 so sami iztrgali območje Ormoža in Velike Nedelje Ogrom, kjer so del posesti poklonili Nemškemu viteškemu redu. V 13. stoletju so od ogrskega kralja formalno prejeli Središče in Borl. Leta 1258 je salzburški nadškof zastavil mesto in gospostvo Ptuj ogrskemu kralju Beli, čigar sin vojvoda Štefan je imel v njem celo sedež. V obdobju ogrske vladavine so grad upravljali vitezi Nemškega viteškega reda, ki so bili zanesljivejši kot uporni Ptujski. Tudi kralj Otokar Češki je leta 1260 podelil gradova in mesto Nemškemu viteškemu redu. Ker pa so bili Ptujski kasneje prvoborci kralja Rudolfa, jim je ta leta 1279 kot naslednik češkega oz. ogrskega kralja zastavil ptujsko gospostvo in jim na meji z Ogrsko dovolil zgraditi ormoški grad. S tem je moč Ptujskih porasla, Salzburgu pa je grozila odtujitev zaokroženega teritorija od enega samega vazala. Zato je nadškof razglasil pogodbo za neveljavno, čemur so se morali ukloniti tudi Ptujski: odpovedali so se mestu in gradu, mestnemu in deželskemu sodišču, odvetništvu nad salzburškimi posestvi na Štajerskem in

⁸⁴⁵ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 58–60; PIRCHEGGER, Pettau, 3–7; ŠTIH, Ptuj, 536–540. O izvoru Ptujskih na dolgo tudi RAVNIKAR, Savinjska, 90 sl., ki Benediktin izvor po J. B. Freedu postavlja v rodbino Ehrnegg–Kunšperških.

vsem drugim gospostvenim pravicam. Zato pa so dobili dedno gradiščanstvo in varstvo nad obema ptujskima gradovoma (Zgornji in Mali grad) in mestom, mitnino in carino. Odpoved je zahtevala tudi, da začasno zapustijo grad, če bi nadškof prišel v mesto in grad. Formalno je bilo Ptujskim za njihove oborožene hlapce prepuščenih le nekaj domceev pod grajskim gričem.⁸⁴⁶ V listini se sumarno omenjajo tudi ptujski gradiščani (*castellani*). Gotovo so bili njihovi vitezi iz bližnjih vaških dvorov, od katerih so se nekateri ohranili vse do novega veka.⁸⁴⁷ Leta 1224 sta bila v spremstvu Friderika s Ptuja brata Liutpold in Bertold »s Ptuja«,⁸⁴⁸ leta 1233, 1235 in 1236 pa vitez Herman s Ptuja. Prav listina iz leta 1235 je bila izstavljena *in castro domini Hermanni*. J. Zahn jo je pogojno lokaliziral na Ptuj.⁸⁴⁹ Kaj je bilo mišljeno s tem? Verjetno Mali grad (stolp) pod grajskim gričem, kjer je Herman živel v službi Friderika Ptujkega. To je potrjeno z listino iz leta 1247, s katero je Friderik Ptujski, potem ko mu je *Hermannus de Pettouia de castro minori fidelis noster* vrnil vas Hermanci, to nato podelil Nemškemu viteškemu redu.⁸⁵⁰ Vas Hermanci je bila dosežek Hermanove kolonizacije in je po njem dobila ime. Mali grad je bil torej sedež podrejenih oborožencev, ki ga je npr. leta 1277 Friderik Podreški prodal Frideriku Ptujskemu.⁸⁵¹

122. Herdegen I. s Ptuja – Ormoža (ARS ZL 1340 IX 9.)

Spor glede Ptuja se je zaradi velikih finančnih zahtev Ptujskih za povrnitev zastavne vsote zavlekel. Leta 1285 je vazalsko sodišče odvzelo Ptujskim salzburško gradiščanstvo in fevde, zaradi česar je prišlo do odkrite fajde med njimi in salzburškimi pristaši, ki se je končala s kompromisom v korist Salzburga. Zato pa so Ptujski v tem obdobju dobili več krških (Lemberg, Dobrna, Ranšperk), šentpavelskih (Špilje, Ehrenhausen) in deželnoknežjih fevdov (Treun).⁸⁵² Sinovi Friderika V. so leta 1293 delili rodbinsko posest. Izoblikovali sta se dve veji – vurberška in ptujsko-ormoška. Slednja je po izumrtju Wildonskih leta 1322 dobila tudi njihovo posest, že prej pa tudi maršalsko čast s pripadajočimi fevdi (Fram). V 30. letih je bil Herdegen eden najmogočnejših štajerskih plemičev, nekaj let celo kranjski glavar. V tem času so se Ptujski zapletli z Žovneškimi zaradi zgornjesavinjskih gospostev, ki so jih sorodniki Kunšperški v začetku 14. stoletja kot alode zastavljali in prodajali Ptujskim. Ta posestva (Hekenberg, Velenje, Kacenštajn) so bila pravcate enklave znotraj obsežnih žovneških gospostev. Izgube na tem koncu Štajerske so kompenzirali z nakupi na Kranjskem (Krško, Lebek, Erkenštajn) in Koroškem ter z dedovanjem po graški veji Wallseejevcev (Hompoš, Kebelj, Wartberg, Rožek na Koroškem). S Hartnidom IV. in njegovim sinom Eberhardom je leta 1382 oz. 1385 izumrla vurberška veja, katere posest je dedoval Hartnid V. iz glavne veje, ki pa je umrl že leta 1385 in zapustil mladoletne otroke. Njihov varuh je bil stric Ulrik Wallseejevski iz Drosendorfa, ki je kot zadnji iz družine zapustil leta 1400 Bernardu s Ptuja obširno posest v Avstriji. Z Bernardom so Ptujski dosegli vrh, saj je bila njihova posest na Štajerskem manjša le od celjske. S pridružitvijo Vurberka in Ormoža je gospostvo Ptujskih okoli leta 1400 v eni roki spet združilo zaokrožen teritorij južno od Maribora in vzhodno od Pohorja vse do Mure. Kvazi imperij je razpadel leta 1438 s smrtjo zadnjega Ptujčana

⁸⁴⁶ PIRCHEGGER, Pettau, 8–16; ZEHETMAYER, Landtaidingen, 85 sl. Še leta 1266 je križniški grajski posadki poveljeval Oto iz Ulma, *commendator fratrum in castro Bettowe* (UBSt IV, št. 230). Gl. GRAFENAUER, Ptuj, 173. O ptujskih dvorih gl. JAKIČ, Gradovi, 266–267.

⁸⁴⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 68–76.

⁸⁴⁸ UBSt II, št. 223.

⁸⁴⁹ UBSt Erg., št. 46; UBSt II, št. 324, 337.

⁸⁵⁰ UBSt III, št. 15.

⁸⁵¹ LOSERTH, št. 21.

⁸⁵² PIRCHEGGER, Pettau, 16–19; ZEHETMAYER, Landtaidingen, 114.

Friderika IX. Dediči so bili Schaunbergi in Stubenbergi, ki jim je deželni knez podelil štajersko maršalstvo in rabo novejšega ptujskega grba (padajoče sidro, včasih spodaj tudi črv; gl. pečat št. 122), ki se je razvil iz treunskega in Hollenburškega. Stari grb Ptujskih je vseboval krzno (t. i. Feh; gl. pečat št. 119).⁸⁵³ Salzburški nadškof je gradiščanstvo Ptuja podelil uradnikom, s čimer je preprečil ponovno izgubo svojega najpomembnejšega mesta in gradu (ne da bi upošteval Salzburg). Toda dokončna izguba ni bila daleč: po ogrski zasedbi leta 1479 si ga je iz vojaških razlogov podredil deželni knez.⁸⁵⁴

Mestno naselje, ki je dobilo obzidje po letu 1251, je imelo mestne pravice vsaj že okoli leta 1300 (statut je bil zapisan leta 1376), je po vodni in kopenski poti obvladovalo trgovino s Slavonijo in Hrvaško, obenem pa je bilo od 9. stoletja eno najpomembnejših središč mestnega gospoda, salzburškega nadškofa.⁸⁵⁵ Zato je prišlo do nasprotujočih si tendenc: z ene strani cvetoče meščanstvo, z druge omejevalnost cerkvenega mestnega gospoda, ki je skrbel za svojo lastnino, s tretje pritisk dednih gradiščanov gospodov Ptujskih. Glavni sili, salzburška in gradiščanska, sta za ptujske meščane v medsebojnem sporu izgubili ostrino. To pa ni delovalo vzpodbujevalno na razvoj viteškega meščanstva, saj je Salzburg na svojem ozemlju omejeval družbeni in gospodarski razvoj plemstva. Ptujski meščani so lahko obogateli, niso pa mogli formalno preseči stanovske ločnice. Nadškof je imel vedno preveč problemov s Ptujskimi gospodi in z davkov prostimi hišami samostanov in podeželskih plemičev v Ptuju, da bi si lahko dovolil nadaljnje zmanjševanje davčnih zavezancev, ki so sicer finančno skrbeli za potrebe mestne komune.

Prvi ptujski meščani so se pojavili v listinah kot priče leta 1219. Kot posamezniki pa so zaradi posedovanja določenih funkcij sopečatili šele od druge polovice 14. stoletja.⁸⁵⁶ Višja stalnica je bil mestni sodnik, ki je imel npr. še večji ugled kot mariborski. Do začetka 14. stoletju je sodniška funkcija pripadala ožjemu krogu najbogatejših meščanov, ki so jo opravljali po več let zapored.⁸⁵⁷ Višji sloji so se socialno povezovali tudi z nižjimi sloji podeželskega viteštva, seveda le s porokami s plemkinjami, kar podeželskemu viteštvu ni zmanjševalo ugleda in statusa. Meščanom ga je realno zvišalo, čeprav je bila dota v takem primeru manjša, kot če bi meščanski gospodič vzel ptujsko meščanko.⁸⁵⁸ Toda za vse znane Ptujčane do konca 14. stoletja je bilo značilno, da ni bil nihče (formalno) plemenit, da so se vsi imeli za meščane ter da je bila njihova javna dejavnost očitno manjša kot pri kolegih v drugih mestih. Gospodarsko prvenstvo mesta in meščanstva je pri najbogatejših dopuščalo prevzem viteškega etosa, ki pa se javno in navzven zaradi nasprotovanja mestnega gospoda ni mogel izkazati; izjema je bil vstop hčera posameznikov v samostane, celo na Kranjskem.⁸⁵⁹ Tudi spreminjanje plemičev v meščane na Ptuju najbrž ni bilo pogosto. Morda so bili člani stranske veje vitezov z Lindeka, štirje bratje Lindekerji, leta 1362 ptujski meščani.⁸⁶⁰ Zato pa je bil Ptuj bolj zanimiv za prišleke iz tujine, npr. Italije, ki so se kmalu nalezli kupčevanja z zemljiško posestjo in kopičenja fevdov. Tako je nekaj pred letom 1307 iz Lombardije prišel Andrej, ki se je nato imenoval Walch in je bil kasneje judovski sodnik.⁸⁶¹

⁸⁵³ PIRCHEGGER, Pettau, 20–23. Popis celotne posesti Ptujskih je na str. 23–29.

⁸⁵⁴ Ibidem, 30.

⁸⁵⁵ WEISS, Das Städtewesen, 6, 11 in passim.

⁸⁵⁶ Leta 1219 so se kot priče omenjali sodnik Nikolaj, Simon, Jakob Walch, Štefan Hausendarm in Leopold Puiach (PETTENEGG, št. 28).

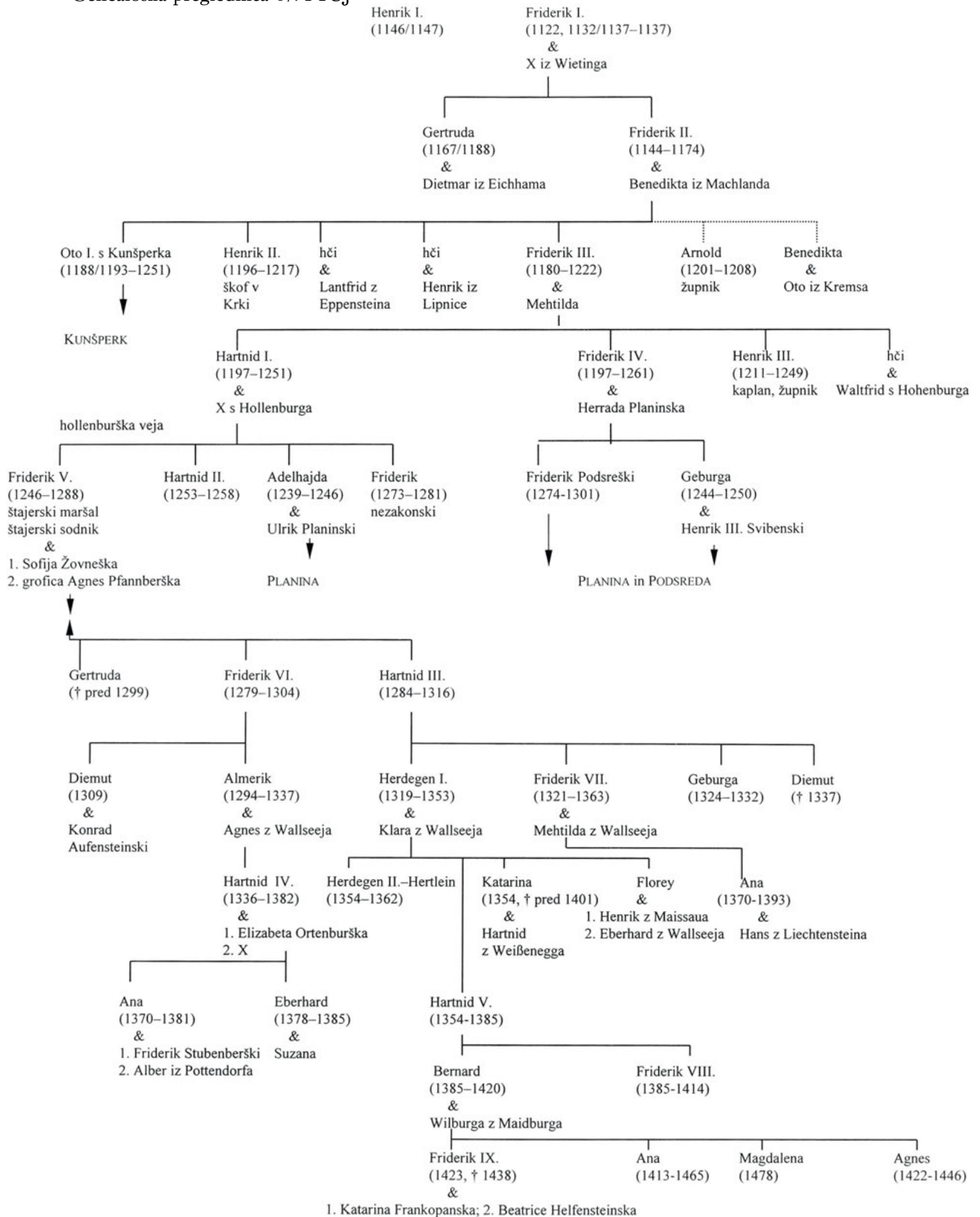
⁸⁵⁷ Nikolaj Wacherl je bil sodnik vsaj v letih 1277–1290 (PETTENEGG, št. 534; GZM II/54; HHStA AUR 1286 VI 9. Ptuj. WEISS, Das Städtewesen, 57).

⁸⁵⁸ Pred letom 1319 je bila teta žene Friderika Hebenštrajta poročena s ptujskim meščanom Teutschmannom (GZM III/52).

⁸⁵⁹ Ana, hčerka Filipa s Ptuja, je bila leta 1364 nuna v Mekinjah (ARS ZL 1364 VIII 18.).

⁸⁶⁰ ARS ZL 1362 IV 24.

Genealoška preglednica 67: PTUJ

Pukštanj (*Puchenstein*), kastelni grad v pobočju Bukovja tik ob Dravogradu in na desnem bregu Drave, je še sodil v deželno sodišče Slovenj Gradec, kar je zaznamovalo tudi njegove lastnike in posestnike. Njegova naloga je bila varovanje vhoda v dolino Mislinje in Meže. V andeškem in po letu 1251 zgodnjem oglejskem obdobju so ga upravljali zamenljivi gradiščani.⁸⁶² Prvič se je omenjal leta 1282, ko ga je Majnhard z Enzelsdorfa z dovoljenjem žene Gertrude Dravograjsko-Trušenjske in dotedanjšega zastavnega imetnika grofa Henrika Pfannberškega za 46 dunajskih mark srebra zastavil Ofu Emmerberškemu z Marenberka,⁸⁶³ Nizka vsota potrjuje skromnost višinskega kastelnega gradu, nastalega v prvi polovici 13. stoletja,⁸⁶⁴ ter pripadajočega zemljiškega gospostva.

Leta 1302 je grad Henriku s Hohenloheja za doto prinesla žena Elizabeta z Vovber. Kdaj je Pukštanj postal vovbrški? Najkasneje do okoli leta 1290. Grad je namreč že vsaj leta 1291 upravljal Ditrik, čigar oče je bil vovbrški gradiščan na Žlemberku. Ditrik je okoli leta 1304 povzročal težave pri priznavanju posestništva Hohenloheju. Spor je poravnal deželni glavar Ulrik z Wallseeja. Ditrik je bil v poravnalni listini označen za njegovega moža, verjetno pa je bil skupaj z gradom samo dodatek vovbrški doti.⁸⁶⁵ Ko sta Henrik in Elizabeta leta 1304 koroškemu vojvodom prodala Dravograd, sta izvzela posesti Ditrika, njegove matere, bratov in sestra okoli Dravograda.⁸⁶⁶ Razpolaganje s posestjo govori za statusno in osebnostno podrejenost pukštanjskih gradiščanov svojim gospodom. Leta 1314 je Ditrik v Mariboru skupaj z bratoma Friderikom Purcheimerjem in Merchlom z Žlemberka prodajal Ulriku Žovneškemu obsežno posest v Kotljah na Koroškem; vse je bilo vovbrški fevd.⁸⁶⁷ Ditrik je umrl po letu 1329, ko ni več živel na Pukštanju. Po Elizabetini smrti je grad kot dota postal vovbrški.

Po izumrtju Vovbrških (1322) je oglejski patriarh podelil Pukštanj neposredno Konradu z Aufensteina, vmes pa morda kvečjemu za nekaj let enemu od vovbrških dedičev, grofu Pfannberškemu. Aufensteini so ga leta 1361 predali Habsburžanom in ga od njih takoj prejeli kot sekundarni fevd. Tudi pri Pukštanju je Habsburžanom uspelo izničiti cerkveno fevdno gospostvo, tokrat oglejskega patriarha, in gospostvo napraviti za deželno-knežje. V času Aufensteinov je bilo ozemlje dravograjskega, guštanjskega, pliberškega, slovenjegraškega in pukštanjskega gospostva za pol stoletja združeno pod enim gospodom. Po padcu Aufensteinov leta 1368 je Pukštanj pripadel deželnemu knezu, ne pa patriarhu. Podeljen je bil Nikolaju Gallu iz

⁸⁶¹ KOS, Salzburg, 90 (v op. 43). Že leta 1219 tudi Jakob Walch (PETTENEGG, št. 28).

⁸⁶² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 173; JAKIČ, Gradovi, 268.

⁸⁶³ MDC V, št. 513. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 173; KOROPEC, Gospoščine, 23.

⁸⁶⁴ STOPAR, Gradovi, 391–392; VISCHER, Topographia I, št. 28.

⁸⁶⁵ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 173.

⁸⁶⁶ MDC VII, št. 252.

⁸⁶⁷ GZM III/30.

Slovenj Gradca, ta pa se je poslej imenoval po Pukštanju.⁸⁶⁸ Prisotnost Galla v štajersko-koroškem Slovenj Gradcu ni bila presenetljiva: mesto je imelo tesne trgovske in sorodstvene stike s Kamnikom (npr. Stuppli, Diengerji iz Zapric). Nikolaj je dal še pred letom 1389 brez vednosti fevdnega gospoda grad v zastavo grofom Celjskim, ti pa so ga leta 1389 na kratko zastavili Ulriku s Klöcha.⁸⁶⁹ Do leta 1393 sta se obe zastavi rešili, Nikolaj Gall pa je grofu Hermanu Celjskemu v primeru prodaje obljubil predkupno pravico. Vendar do te ni prišlo. Tako je pukštanjska veja Gallov obdržala grad vse do leta 1542.⁸⁷⁰

Grad **Radgona** (*Radkersburg*) je bil zgrajen kmalu po letu 1147, vsekakor pa pred letom 1182, ko je že nosil osebno ime graditelja oz. gradiščana, nekega Ratigoja ali Richerja (orig. nem. ime gradu je bilo *Richersburg* ipd.), ministeriala teritorialnega gospoda (štajerskega mejnega grofa).⁸⁷¹ Tedaj je pod gradom nastalo manjše naselje z istim imenom, ki se je v 13. stoletju razvilo v mesto. V gradu je bil tudi sedež deželnoknežjega urada.⁸⁷² Že Otakarji so se na njem zadrževali relativno pogosto, kasneje pa tudi visoki deželni uradniki, npr. deželni glavar in pisar, ki sta tam predsedovala deželni veči.⁸⁷³ Grajski posadki je v prvem obdobju poveljeval glavar, leta 1269 in 1274 npr. (*capitaneus*) Alhoh s Fahrenbacha, ki se je imenoval tudi po Radgoni.⁸⁷⁴ Kasneje je glavar nad gradom izgubil nadzor in se kot (civilni) radgonski upravitelj sku-paj z uradniki preselil v mesto. Zaradi pomembnosti gradu in mesta je na gradu vedno živelo več uglednih gradiščanov, tj. plemičev s podrejenimi oboroženci. V deželnoknežjem urbarju iz zadnjega desetletja 13. stoletja so bili popisani grajski fevdi, ki so jih imeli Alram iz Feistrizta pri Ilzu, (Henrik) s Helfenberga, Hartwik z Majšperka, Wulfing s Hannaua, neimenovani ministeriali Otokarja z Gradca, Ekhard Sefner in njegovi sorodniki, Alhoh in Herman s Fula, Friderik z Wildenhaga, Konrad Dorner, neki Peter, sinovi nekega Kunclina, Schawenfuez, Herrand Payer in Leopold Schutz. Fevdi so obsegali do osem hub, le Sefnerji so imeli še neko nedoločljivo domovanje (*behüsung*).⁸⁷⁵ Iz tega popisa je razvidno troje: drugačna uprava tega deželnoknežjega gradu kot drugod, izreden vojaški pomen, zaradi katerega je bila uprava

⁸⁶⁸ H. Pirchegger je poznal neko drugo, v osnovi napačno zgodbo: leta 1322 naj bi patriarh podelil grad Pottenstein, ki naj bi bil Pukštanj, Nikolaju Gallu iz Slovenj Gradca. Nato naj bi ga dobili Aufensteini, po letu 1369 pa spet Nikolaj Gall (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 173–174). Toda Pottenstein je mesto južno od Dunaja, kjer patriarhi nikoli niso imeli posesti. Ni verjetno, da bi patriarh preskočil vovbrške dediče zaradi kranjskega priseljenca. Povrh tega bi se zgodba z isto osebo spet ponovila čez pol stoletja, kar je težko verjeti.

⁸⁶⁹ ARS ZL 1389 III 6. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 174.

⁸⁷⁰ ARS ZL 1393 IX 14. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 174.

⁸⁷¹ UBSt I, št. 620. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 37; PURKHARTHOFER, Radkersburg, 13 sl.

⁸⁷² Leta 1213 se je omenjal *Gebhardus officialis de Ratigoyspurch* (GZM I/51).

⁸⁷³ UBSt IV, št. 346, 518.

⁸⁷⁴ UBSt IV, št. 332, 346, 383, 518.

⁸⁷⁵ DOPSCH, Gesamturbare, 277–278.

obmejnega gradu in mesta zaupana tako velikemu številu (pod)poveljnikov, ter ločena grajska in gosposčinska, glavarju podrejena uprava. Širši krog obrambe so predstavljali strelski dvori v okoliških vaseh, skupaj kar 32.⁸⁷⁶

V mestu sta živela dva deželnoknežja uradnika; glavar kot mestni in sodni, prvotno tudi vojaški upravitelj ter uradnik (kasneje oskrbnik) kot gosposčinski upravitelj. Imetniki obeh uradov so se hitro menjavali. Leta 1354 je vojvoda Albreht II. zastavil glavarstvo Otu s Stubenberga, leta 1363 Hansu z Lasberga, leta 1366 Alberu Schenku z Rieda. Namestnik (upravitelj) je bil leta 1366 Ortel z Lindeka, leta 1373 pa Wolfel s Kapfensteina. Kmalu zatem je dobil vse v zastavo grof Herman II. Celjski, ki je postavljaj svoje glavarje (v letih 1390–1393 npr. Wolfharda Stollenbergerja). V 20. letih 15. stoletja je deželni knez spet prišel do neposrednega posestništva Radgone.⁸⁷⁷ Družine gradiščanov s konca 13. stoletja so se naselile v mestu, kjer so njihove hiše dobile status svobodnih plemiških dvorcev in bile oproščene mestnih dajatev. Že v 14. stoletju jih je bilo toliko, da so bili z mestno skupnostjo pogosti spori glede davkov. Tudi glavar in gosposčinski uradnik s svojimi ljudmi nista prebivala na gradu, morda celo že v 13. stoletju ne več, marveč v mestu.⁸⁷⁸

Povsem ločeno usodo je imel od konca 13. stoletja (Zgornji) radgonski grad nad mestom. Podrejenost gradiščanov glavarju je prenehala do konca 13. stoletja, njihove naloge so bile omejene na grajsko varstvo in vojaško službo. Strateška lega Radgone je tudi v 14. stoletju zahtevala močno zasedbo gradu. Ugledni gradiščani pa so so grad do srede 14. stoletja alodizirali. Leta 1363 je namreč vojvoda Rudolf IV. potrdil, da so mu brata Lindeška, Konrad s Schwabaua in Wulfing Kelz predali kot alod grad Radgono, ki ga je nato istim podelil v fevd. H. Pirchegger je domneval, da je do te alodizacije prišlo zaradi dedovanja po skupnem starem očetu po materini strani, vendar je bolj verjetno, da so gradiščani od konca 13. stoletja začeli imeti službo in fevde za dedne, da so prenesli pravni status fevdov na svoja grajska selišča in (protipravno) oznanili celoten grad kot alod. Dejanje vojvode Rudolfa IV. leta 1363 je bilo zato pravzaprav izničenje nepravilnega statusa gradu, ki pa dednim gradiščanom – vazalom ni mogel odvzeti gradu. Tudi poslej je imel grad drugačno usodo kot mesto in gospostvo. Zatem je prešel (najbrž s poroko) na Ulrika Sefnerja, pripadnika stare gradiščanske familije. Z ženo sta ga leta 1389 prodala krškemu škofu, skupaj z manjšim pripadajočim gospostvom, ki se je razvilo iz nekdanjih grajskih fevdov. Že leta 1392 je škof prodal grad Frideriku s Stubenberga, ki ga je okoli leta 1420 obnovil.⁸⁷⁹ Način varovanja deželnoknežjega gradu s pomočjo grajskih fevdov ter uglednega in številnega viteštva je pripeljal ne le do alodizacije gradu, marveč tudi do oblikovanja samostojnega zemljiškega gospostva.

Rajhenburg (*Reichenburg*) na strmem pomolu nad Brestanico je bil v starejši literaturi navajan kot najstarejši listinsko izpričani grad na Štajerskem, saj naj bi stal že leta 895 (*Richenburch*). V resnici je bila listina s to omembo ponarejena kasneje. Salzburška nadškofija je bivše ozemlje grofice Heme Breško-Seliške dobila šele v 11. stoletju. Življenjepisec nadškofa Konrada I. je zapisal, da je v prvi tretjini 12. stoletja nekaj gradov, med njimi tudi Rajhenburg, na novo pozidal za obrambo pred Ogri, potem ko je z njimi

⁸⁷⁶ Ibidem, 279–280.

⁸⁷⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 38–39.

⁸⁷⁸ H. Pirchegger je navedel te plemiške hiše (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 44–48).

⁸⁷⁹ Ibidem, 41.

⁸⁸⁰ WOLFRAM, Salzburg, 100–102; KOS, Salzburg, 20–22. GZS 4, št. 109.

že sklenil mir.⁸⁸⁰ Nadškof Konrad I. je dal po konsolidaciji po letu 1131 dograditi morebitno skromno utrdbo v kastelni grad (bergfrid, palacij, kapela, obzidje)⁸⁸¹ ter na njem naselil ministeriale, katerih potomci so ostali v Posavju do izumrtja v 16. stoletju. Kontinuiteto rodu so potrjevala tudi osebna imena Oto, Henrik in Rajnpreht (Gotfrid). Prvič se je na obnovljenem Rajhenburgu leta 1141 omenjal Oto, leta 1155 skupaj z bratom Rajnprehtom in stricem Konradom z Rohrbacha na Salzburškem, vsi skupaj z množico ministerialov in s številnimi gospodi. Najbrž je šlo za prišleke iz Salzburga, s Koroške ali celo Bavarske. Po ugledu so med salzburškimi ministeriali na Slovenskem Štajerskem do srede 13. stoletja zasedali mesta takoj za Ptujskimi in Kunšperškimi.⁸⁸²

Konec 12. stoletja so Rajhenburški zgradili še manjši gradič nad Senovim, ki je dobil ime Reštanj po izvornem sedežu (Reichenstein). Že leta 1206 se je po njem imenoval Albreht. Reštanjski so bili poslej posebna veja, čeprav so imeli drugačen grb (gl. Reštanj in genealoško preglednico 46).⁸⁸³ Tudi manjši gradič Tvarog v salzburškem sevniškem uradu je bil v posesti Rajhenburških, vendar se je Rajnpreht II. leta 1300 odpovedal dednemu posestništvu in dobil grad od nadškofa le do preklica.⁸⁸⁴ Cepitev rodbine se je nadaljevala, saj so bile potrebe po novih sedežih stalnica v življenju Rajhenburških. Poleg domačih ministerialov je vsaj med letoma 1268 in 1277 na Rajhenburgu živel Engelskalk s panterjem v grbu in Rajhenburgom v pečatni legendi, a ni bil v sorodu z domačini.⁸⁸⁵ Šlo je za enega od Kunšperških, ki je bil v sorodu z Rajhenburškimi. V tem času so Rajhenburški zaradi izrinjanja z izvornega gradu, ki je bil okoli leta 1300 zaradi potreb sicer povečan,⁸⁸⁶ zgradili še grad Šperenberk, ki je bil tako kot drugi tudi gradiščanski, saj je leta 1300 Rajnpreht II. s Šperenberka, ki je varoval tudi bližnji grad Tvarog, obljubil nadškofu, da brez njegovega

⁸⁸¹ STOPAR, Gradovi, 44–48.

⁸⁸² UBSt I, št. 208; MDC I, št. 187/II; UBSt I, št. 701; UBSt II, št. 19; UBSt III, št. 4.

⁸⁸³ V grbu Rajhenburških je bil volk (KRAßLER, Wappenschlüssel, 266).

⁸⁸⁴ KOS, Salzburg, 33–34.

⁸⁸⁵ UBSt IV, št. 286, 575 (grb). BLAZNIK, Topografija 2, 199.

⁸⁸⁶ JAKIČ, Gradovi, 69.

dovoljenja gradu ne bo dozidal. Šperenberg ni postal sedež nove veje, čeprav so v prvi tretjini 14. stoletja na njem stalneje živeli nekateri Rajhenburški. Opazno je, da so ravno v tistem času izginili iz virov Rajhenburški in se pojavili z istimi osebnimi imeni spet v drugi polovici 14. stoletja. Čeprav ni bil Šperenberg nikoli v celoti obnovljen, je zadovoljeval potrebe Rajhenburških kot izvorni grad vse do konca 14. stoletja, ko je propadel (gl. Šperenberg). V šperenberškem obdobju so Rajhenburški zgradili še stanovanjski stolp v Brežicah ter se imenovali tudi po mestu (gl. Brežice). Leta 1389 je Nikolaj z Rajhenburga dobil še krški fevd grad Kozje, njegov nečak Hans pa si je zvišal status s poroko z neko Ungnadsko. Z njim se je začel vzpon rodbine: njeni člani so kot habsburški zaupniki postali glavarji v Devinu, Brežicah in Pazinu ter bili uspešni vojskovodje.⁸⁸⁷

Tako so Rajhenburški od sedmih gradov v salzburškem Posavju dalj časa držali vsaj štiri oz. tri (brez Tvaroga) ter stolp v Brežicah. Njihov pravni status z gledišča salzburške cerkve pa je bil podcenjen. V 14. stoletju so bili na vseh gradovih formalno pogodbeni gradiščani, plačani v denarju in naturi. Rajhenburški gradiščan je dobival celo manjše plačilo kot sevniški, vendar je imel več fevdov.⁸⁸⁸ Toda formalni status je bil daleč od dejanskega stanja. Dednost gradiščanstva so na Rajhenburgu uveljavili do okoli leta 1200. Dednost, ki je bila bolj podobna običajnemu dednemu vazalstvu, je obveljala za vso posest, razen Tvaroga. Konec 15. stoletju si je Rajhenburg prisvojil kralj Maksimilijan I., ki ga je kljub protestu Salzburga podelil enemu od Rajhenburških kot deželnoknežji fevd skupaj z deželskim sodiščem za zasluge.⁸⁸⁹

Ranšperk (*Rabensberg*) so nad naseljem Rupe pri Šmartnem (jugozahodno od Dobrne) zgradili krški ministeriali v drugi polovici 12. stoletja. Številni rod je konec 12. stoletja zgradil tudi grad Lemberg pri Dobrni, kjer je sedela tista veja Ranšperških, ki je postavila grad Dobrna: še leta 1213 sta bila Uschalk z Ranšperka in Eberhard z Lemberga (pri Dobrni) označena kot brata,⁸⁹⁰ kar pomeni, da je do delitve rodu prišlo šele v njuni generaciji. Uschalk (1189–

⁸⁸⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 257.

⁸⁸⁸ Za Rajhenburg po urbarju iz leta 1309 gl. KOS, Salzburg, 85; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 257.

⁸⁸⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 257.

⁸⁹⁰ UBSt II, št. 125. RAVNIKAR, Savinjska, 242 sl.

⁸⁹¹ MDC I, št. 342, 366, 395, 418, 434, 500, 502, 532.

⁸⁹² MDC I, št. 354, 369, 395.

1231),⁸⁹¹ Bertold I. (1192–1203)⁸⁹² ter sinova Engelskalk I. (1197– pred 1238)⁸⁹³ in Bertold II. (1203–1226)⁸⁹⁴ so bili kot krški ministeriali, njihova moč pa se je povečala z domnevno zvezo Bertolda I. z neko dedinjo po ministerialih Šentiljskih (*de Zvinze*) in se je v tem času odražala v posedovanju vitezov, ki pa so sami že imeli toliko ugleda, da so pričali v listinah. Tako je leta 1228 skupaj s Ushalkom pričal tudi *miles ... Hermannus in Rauensperch*.⁸⁹⁵ Bertold II. se je kasneje preselil na novi ranšperški grad Dobrna, po katerem se je imenoval (gl. Dobrna in genealoško pregled-nico 50).

V naslednji generaciji so bili dejavni brata Henrik (1261–1298)⁸⁹⁶ in Eberhard (1262)⁸⁹⁷ ter Engelskalk II. (1275) in Bertold III. (1252–1263).⁸⁹⁸ Slednji je morda zgradil Rabensberk na vzhodnem Gorenjskem, po katerem se je od leta 1301 do 1368 imenovala samostojna veja s podobnim grbom kot so ga imeli Ranšperški. Tamošnje posest je najbrž dobil že njegov domnevni oče Engelskalk I., morda kot doto po eni od nekdanjih andeških ministerialk (gl. Rabensberk). Eberhard je bilo značilno ime dobrnske veje in imenovani je morda živel predvsem v Dobrni. V 70. letih 13. stoletja so do gradu prišli Ptujski gospodje, gotovo zaradi nezvestobe Nikolaja z Lemberga, katerega politično udejstvovanje na strani Ulrika Spanheimskega in brata, salzburškega nadškofa Filipa, ga je leta 1270 pripeljalo v ogrsko izgnanstvo. Do realne delitve posestnih pravic med vejami tedaj še ni prišlo, zato je kaznovanje leंबरške veje avtomatično prizadelo tudi ranšperško. Že leta 1275 je Friderik Ptujski obljubljal krškemu škofu, da ne bo napadal krške posesti *ex castro Rabensperg*.⁸⁹⁹ Očitno je že zasedel grad in ga leta 1279 skupaj z Lembergom, kateremu se je odpovedal Hartnid z Guštanja, formalno prejel v fevd (gl. Lemberg). Ptujski so do izumrtja leta 1438 oba gradova obdržali v fevdu in sta skupaj z Dobrno zaokročala ptujsko posest severno od Celja. Ranšperški so zatem spet prišli na grad, v nasprotju z leंबरško vejo, ki se je po nekajletnem soočanju s ptujskimi interesi okoli leta 1299 dokončno odselila na dolenski krški grad Štrasberk (gl. gradova Štrasberk in Lemberg). Na Ranšperku so nato sedeli kot sekundarni ptujski vazali vse do izumrtja po letu 1388, ko se po Ranšperku ni imenoval nihče več.⁹⁰⁰ Zatem je grad upravljal ptujski in po letu 1438 schauburški oskrbnik, in to vse do leta 1452, ko so Celjski porušili grad zaradi schauburške zvestobe Habsburžanom. Od konca 60. let se je grad označeval samo še kot gradišče, torej je opustel. V nasprotju z Lembergom ni bil več obnovljen, pripadajoča posest pa je bila kot samostojen urad priključena leंबरškemu gospostvu.⁹⁰¹

Reštanj (*Reichenstein*) nad istoimenskim naseljem severno od Senovega je bil manjši salzburški gradič ob severni meji posavske salzburške posesti, ki je dobil ime po bližnjem, večjem in starejšem Rajhenburgu. Prvotni bergfrid in palacij⁹⁰² so zgradili rajhenburški gradiščani konec 12. stoletja, saj se je že leta 1206 po njem imenoval Albreht, salzburški ministerial. V spremstvu salzburškega nadškofa je potoval po Štajerskem in Koroškem. Umrli je kmalu

⁸⁹³ MDC I, št. 369, 418, 430; URBKr II, št. 103.

⁸⁹⁴ MDC I, št. 396, 424, 434, 502.

⁸⁹⁵ MDC I, št. 520. Gl. RAVNIKAR, Helfenberg, 329–331.

⁸⁹⁶ UBSt IV, št. 34, 61; MDC VI, št. 394.

⁸⁹⁷ UBSt IV, št. 61.

⁸⁹⁸ UBSt IV, št. 554; URBKr II, št. 230, 272, 318.

⁸⁹⁹ UBSt IV, št. 581.

⁹⁰⁰ Brata Eberhard in Nikolaj (KOMATAR 19, št. 248).

⁹⁰¹ PAM ZL 1408 VI 3. Konjice. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 216–217. Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 208–209.

⁹⁰² JAKIČ, Gradovi, 284–285.

po letu 1241.⁹⁰³ Čeprav so bili Reštanjski veja Rajhenburških (gl. genealoško preglednico 46), so imeli drugačen grb (trikotnik z nasajenim križem).⁹⁰⁴ Naslednji morebitni Reštanjski, Wulfing (1279–1284), je bil leta 1279 v sporu med krškim škofom in Lemberškimi celo porok slednjim na sodišču kralja Rudolfa.⁹⁰⁵ Možno pa je, da sploh ni šlo za našega Reštanjskega, marveč za katerega od zgornještajerskih plemičev. Šele za Gotfrida (1303–1304) vemo, da je bil spet zanesljivo Reštanjski. Leta 1304 je obljubil nadškofu zvesto službovanje (varovanje) na gradu. Po statusu je bil prej gradiščan kot vazal. Zadnji Reštanjski je bil Jurij (omenjen leta 1414). Leta 1432 je grad in gospodstvo Reštanj upravljal salzburški oskrbnik (*pfleger*), kar priča o ponovni vključitvi gradu v centralno salzburško upravo, ki je trajala do konca 16. stoletja.⁹⁰⁶

Krški fevdni grad **Rifnik** (*Reichenegg*) je južno od Šentjurja nadzoroval cesto med zgornjesavinjskimi in posavskimi krškimi gospodvi. Strm grajski hrib je bil vse do dobe preseljevanja ljudstev skoraj kontinuirano poseljen. Zatem o poselitvi ni več arheoloških dokazov. Možno pa je, da je manjše naselje, morda celo utrdba, stalo že od zgodnjega srednjega veka dalje. Mogočni srednjeveški grad pa je bil zgrajen najbrž šele v prvi polovici 13. stoletja v obliki obzidanega trinadstropnega stolpa, ki mu je bil v zgodnjegotski dobi dodan še stolp znotraj obzidja. Istočasno je bil pozidan vmesni prostor v obliki palacija.⁹⁰⁷ O starejših pravno–posestnih razmerah na rifniškem gradu vemo le, da se mu je leta 1281 odpovedal Gebhard Žovneški.⁹⁰⁸ Zatem so ga imeli krški ministeriali Ploštanjski, ki pa so ga pred letom 1326 kot doto predali Viljemu z Vrbovca. Viljem je obdržal (novi?) stolp tudi po poravnavi s krškim škofom, ki mu je predal še ostanek.⁹⁰⁹

Do leta 1335⁹¹⁰ je Mert I. Rogaško-Lemberški († pred 1341), žovneški

⁹⁰³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 256. UBSt II, št. 89, 124, 324; GZS 5, št. 763. STOPAR, Gradovi, 418.

⁹⁰⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 256; KOS, Salzburg, 32.

⁹⁰⁵ MDC V, št. 399.

⁹⁰⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 256; JAKIČ, Gradovi, 285.

⁹⁰⁷ ANSI, 291–292; STOPAR, Gradovi, 421; VISCHER, Topographia II, št. 332.

⁹⁰⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 231.

⁹⁰⁹ MDC IX, št. 66.

⁹¹⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 231.

vitez in gradiščan, prišel do gradov Prežina in Rifnika morda s poroko z neko Ploštanjko, morda pa celo s hčerjo ali celo vdovo Viljema z Vrbovca. Sinova Mert II. in Hans II. sta za varuha dobila strica Rudolfa z Žovneka, ki je leta 1347 dobil Rifnik še v osemletno upravo. Varovanca sta s varuhom živela na gradu,⁹¹¹ potem ko je Rudolf v njunem imenu prodal Prežin. Zanimivo je, da je Rudolf obljubil zvestobo tudi Celjskim, čeprav ti formalno niso imeli pravic do gradu. Brata Hans II. in Mert I. ter stric Hans I. (ljubljski in šmarski župnik ter savinjski arhidiakon) so se vedno imenovali le po Rifniku, kar je pričalo o identifikaciji z gradom, čeprav vsaj Hans I. ni stalno živel na njem. Ker posestna pravica do gradu realno ni bila deljena, predpostavljam, da je bratoma pripadel eden od stolpov, stricu pa drugi, medtem ko je bila zemljiška posest realno deljena ter je po stričevi smrti pripadla nečakoma.

Ovisnost od Celjskih grofov je imela dolgoročne posledice. Mert II., ki je bil v grofovski službi, je Rifnik prepustil svojim gospodom, ki so ga kot sekundarni fevd pustili Mertu v užitek. Menjava primarnega vazalstva se je zgodila z vednostjo krškega škofa, ki mu je bil obljubljen nemoten potek tedenskih sejmov v bližnjem Šentjurju.⁹¹² Mertovi hčeri sta leta 1404 kot edini dedinji prejeli vsaka polovico krških fevdov brez gradu, ki sta ga kot sekundarni dedni fevd imeli od Celjskih. Leta 1426 je ena od njiju,

Katarina iz Fürstenfelda, prodala svojo in polovico svoje nečakinje bratrancu Erazmu Lihtenberškemu, celjskemu dvornemu mojstru. Do smrti pa si je zagotovila bivanje na lastni polovici. Po letu 1456 je krški škof podelil Rifnik neposredno Erazmovemu sinu. Grad je propadel v 17. stoletju.⁹¹³

Trg in nad njim stoječi mogočni grad **Rogatec** (*Rohitsch*) sta bila stvaritev starih Rogaških gospodov, ki so bili veja pomembnih deželno knežjih ministerialov s Konjic, ko so konec 12. stoletja prejeli krški fevd Rogatec. Kot samostojna veja so izumrli tik pred letom 1300⁹¹⁴. Zatem so grad, gospostvo in deželno sodišče, ki so bili eden petih glavnih krških fevdov, podedovali Liechtensteini in ne Konjiški, a ga leta 1301 prodali gospodom Žovneškim.⁹¹⁵ Ti so ga naselili z menjajočimi se oskrbniki in gradiščani, medtem ko so stare rogaške viteze, ki so se kasneje občasno imenovali po Rogatcu, Lembergu pri Poljčanah, Žovneku in Rifniku, preselili iz Rogatca (gl. Lemberg, Rifnik, Žovnek).⁹¹⁶

Žovneški gospodje so modernizirali grajsko (in trško) upravo, ki je odtlej temeljila na varovanju

⁹¹¹ *Auch sollen wier die vörgenanten unser oheim die egenanten acht iar pey uns haben ...* (ARS ZL 1347 I 21. Celje).

⁹¹² ARS ZL 1400 IV 5. Rim.

⁹¹³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 231.

⁹¹⁴ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 238–243. J. Koropec je pisal, da so se v 13. stoletju omenjali številni nižji plemiči oz. tržani, vendar žal ne navaja konkretnih podatkov (KOROPEC, Rogatec, 74–76). Za čas od konca 12. do konca 13. stoletja je znanih več rogaških vitezov: leta 1195 Štefan z Rogatca (GZS 4, št. 881), leta 1197 Bertold in Štefan (GZS 4, št. 892), leta 1249 *Hilprandus, Wlricus milites de Rohats* (GZM I/77), leta 1254 *Bernhardus de Rohathes* (GZM I/86), leta 1269 *Rudolphus de Rohats ... Popmannus de Rohats* (UBSt IV, št. 562), leta 1270 Leutold (GZM II/20), leta 1275 *Tönlinus de Rohats* (BLAZNIK, Topografija 2, 235–236).

⁹¹⁵ PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 243; KOROPEC, Rogatec, 74. CKL, št. 66.

⁹¹⁶ J. Koropec je navedel naslednje oskrbnike, ki bi jih bilo bolje imenovati gradiščani: Bertold (1306), neki vitez Wallseejev (1306 in 1310) – ni mi jasno kaj naj bi ti tedaj počeli v Rogatcu!, Ulrik Aigel (1318–1330), Herman iz Dobrenja (1341–1344), Rawsibolt (1344), Pavel Esel (1346), Herman in Greta Recer (do 1400) itd. (KOROPEC, Rogatec, 76). V letih 1328–1335 se

gradu po grajskem fevdnem pravu, pri čemer je moral nosilec (gradiščan) skrbeti za obrambo trga in gradu in na njem stalno bivati. Vsi ti pa domovanj niso imeli na gradu, temveč v trgu ali neposredni okolici gradu (na grajskem griču). Tipično za nizek status, nižji od običajnega viteškega, je, da niso nosili izvornih imen, marveč vzdevke: leta 1330 je Ulrik Aigel za bivanje in hišo (*gesiezz*), ki si jo je moral šele kupiti, prejel 12 mark, za službo pa še 24 mark. V Rogatcu je Ulrik živel vsaj do leta 1347.⁹¹⁷ Pavel Esel je leta 1346 obljubil grofu Frideriku Celjskemu, da bo stalno živel na Rogatcu (gradu) in branil *die stat und die vest*. Za plačilo je prejel fevd.⁹¹⁸

Grad **Rogatnica** (*Rogatnitz*) na hribu Gradišče nad naseljem Gorenjci južno od Ptujja je bil eden od treunskih obmejnih gradov in štajerski deželni fevd. Zgrajen je bil najbrž okoli leta 1200 v obrambne namene in ni bil veliko večji od (utrjenega) stolpa.⁹¹⁹ Prvič se je omenjal leta 1270 v imenu Leutolda,⁹²⁰ ki je bil eden od stranskih dedičev po maršalu Bertoldu s Treuna. Leutold se je imenoval tudi po Treunu in Lihteneku (gl. Lihtenek in genealoško preglednico 68).⁹²¹ Po Rogatnici se je leta 1284 imenoval tudi Bertold s Treuna.⁹²²

Rogatnica je postala konec 13. stoletja zadnje bivališče tistih treunskih sorodnikov, ki niso podcedovali glavnih gradov. Zadnji, ki je še imel zvezo z gradom, je bil Ekkehart, ki je v prvih dveh desetletjih živel v Kostanjevici na Dolenjskem, zatem pa okoli leta 1329 odšel za gradiščana na krški Podčetrtok. V grbu je imel narobe padajoče (treunsko) sidro, v legendi pa napis »z Rogatnice« (gl. pečat št. 123).⁹²³ Ekkehart je bil zadnji Treunski, ki pa v zadnjih letih življenja ni imel več zveze z Rogatnico. Grad je namreč tedaj že propadal in o njem kasneje ni bilo več vesti.

123. Ekkehart z Rogatnice–Treuna (ARS ZL 1308 III 14.)

Rudenek (*Rudenegg*) nad Rečico pri Mozirju je bil zgrajen med letoma 1326 in prvo omembo leta 1345. Tedaj so zaradi njegovega posestništva vodili fajdo grofje Celjski in njihovi pomočniki Ulrik z Wallseeja, krški škof, grof Ulrik s Pfannberga in Svibensko-Planinski s Herdegnom in Friderikom Ptujskima. Vojvoda Albreht II. ga je z razsodbo prevzel v svoje roke vse dotlej, dokler ne bi vse strani predložile posestniških dokazov. Rudenek je bil v listini označen za gradišče, kar je pričalo o skromnosti in delni opuščeni objekta.⁹²⁴ Toda leta 1364 je Hansel z Vrbovca izročil svoj alod grad Rudenberk (*vest Rūdenberch*) grofom Celjskim in ga takoj prevzel nazaj v fevd. H gradu je sodila tudi solidna zemljiška posest, ki pa je bila večidel opustela.⁹²⁵ Glede na lego posesti v okolici Rečice in Luč je šlo za Rudenek, razlog za preimenovanje pa je najbrž tičal v prezidavi, ki je spremenila videz poslopja, saj je bil Rudenek v fajdi leta 1345 delno porušen, zemljiška posest (hube) pa opustošena. H. Pirchegger je domneval, da je prišlo do fajde zaradi namere Vrbovških, da prodajo grad eni ali drugi strani, ki se

je po Rogatcu imenoval Mert z Lemberga, ki je bil vitez, žovneški gradiščan in uslužbenec (CKL, št. 122–125, 141, 145, 159). Enakega izvora sta bila tudi Uzman (CKL, št. 66; GZM II/103, GZM II/116) in Gundaker (ARS ZL 1320 IX 29.). Za Uzmana gl. ARS ZL 1361 III 16., kjer se je imenoval po Žovneku in imel enak grb v pečatu. Leta 1337 se je imenoval Swergebel (StLA AUR št. 2109a: 1337 I 22. Gattersdorf). Gl. tudi besedilo pri gradovih Lemberg pri Poljčanah, Žovnek in Rifnik.

⁹¹⁷ CKL, št. 128; ARS ZL 1347 X 5. Rogatec.

⁹¹⁸ ARS ZL 1346 I 9. Celje. Glede plačila gl. tudi KOROPEC, Rogatec, 78.

⁹¹⁹ STOPAR, Gradovi, 430.

⁹²⁰ UBSt IV, št. 390.

⁹²¹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 95.

⁹²² ARS ZL 1284 IV 29.

⁹²³ CKL, št. 79.

⁹²⁴ HHStA AUR 1345 IV 21. Dunaj. PIRCHEGGER, Cilli, 166.

⁹²⁵ ARS ZL 1364 XII 15.

nista mogli dogovoriti, katera ima (predkupno) pravico.⁹²⁶ Glavno vprašanje pri tem pa je, na čigavi zemlji so gradili Vrbovški in kako je lahko prišlo do tako velike faje. Udeleženci so bili namreč dediči grofov Vovbrških. Če k temu dodam še pripadnost Vrbovških do leta 1322 (vovbrški vitezi), je enostavnejša rešitev tista, ki išče vzrok v nerazčiščenih odnosih med vovbrškimi dediči glede domnevnega alodialnega statusa gradu. V nasprotju z bližnjim Rudenštajnom, ki ga je zaradi nasprotovanja gornjegrajskega samostana njegov odvetnik porušil leta 1326, je Rudenek očitno nastal kot nadomestna vrbovska utrdba, vsekakor pa z dovoljenjem samostana in njegovega odvetnika po letu 1326. Tako pozen nastanek potrjujejo arhitekturne značilnosti: v začetku je šlo za petnadstropni gotski stolp.⁹²⁷ Grad je ostal fevd Vrbovških vse do leta 1446, ko ga je Hans z Vrbovca zapustil grofom Celjskim, po letu 1456 pa je postal deželnoknežji.⁹²⁸

Rudenštajn (*Rudenstein*) blizu naselja Negujnica pri Rečici je primer graditve gradu brez dovoljenja cerkvenega zemljiškega gospoda in njegovega odvetnika oz. primer okoriščanja odvetnikovih ljudi (pododvetnikov) s posestjo cerkvenega gospoda.

Leta 1326 je grof Ulrik s Pfannberga kot odvetnik obljubil gornjegrajskemu samostanu, da bo dal v nekaj mesecih porušiti grad, ki so ga Vrbovški zgradili brez dovoljenja na zemlji samostana. Za uresničitev so bili postavljeni kot poroki Žovneški in več koroških vitezov.⁹²⁹ Do gradnje je prišlo nekaj let prej, ni pa jasno, zakaj na tako nedostopnem in neobljudenem mestu. Morda zato, ker so Vrbovški menili, da ne potrebujejo dovoljenja, saj so verjeli, da je zemljišče brez gospoda. Če samostan leta 1326 ne bi uspel z zahtevo po rušitvi, bi bil Rudenštajn alodialni grad. Zemljišče namreč ni bilo fevd samostana, marveč kasneje alod Vrbovških. Druga razlaga tiči v delu imena (*Rüde*), ki je v srednjevisoki nemščini pomenilo velikega lovskega psa.⁹³⁰ Potemtakem bi lahko šlo za (lovsko) viteško postojanko.

⁹²⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 198–199.

⁹²⁷ STOPAR, Gradovi, 441.

⁹²⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 199.

⁹²⁹ CKL, št. 117.

⁹³⁰ BAHLOW, Namenlexikon, 430.

Gradič je bil nato res podrt in se je omenjal samo še leta 1350, ko je Friderik z Vrbovca Celjskim prodal solidno alodialno posest okoli Rudenštajna.⁹³¹ Očitno so bili ostanki gradu še vidni, zatem pa jih je prekrila ruša. Pripadajočo zemljiško posest je prevzela nova vrbovska utrdba v bližini in s podobnim imenom (Rudenek, Rudenberg), ki pa so jo Vrbovski zgradili z gornjegrajskim dovoljenjem (gl. Rudenek).

Grad *Sevnica* (*Liechtenwald*) na zahodnem robu posavske salzburške posesti je bil po nastanku približno v enakem položaju kot Brežice: bil je eden od štirih upravnih sedežev (Tvarog, Rajhenburg, Brežice), kjer se v skladu s salzburško politiko ni mogel za stalno zasidrati noben plemiški rod. Postavili so ga v začetku 13. stoletja ali nekaj prej. V virih se je pojavil nekoliko kasneje kot konkurenčne Brežice (leta 1275), posredno v izrazu »uradniki v Sevnici«.⁹³² Do konca 13. stoletja se je ob vznožju gradu, ki je nadzoroval savski tok, cesto in odcep proti Mokronogu, razvil tudi trg. Leta 1309 se je neki Wetzko imenoval *civis in Lihtenwalde* in imel nekaj fevdov.⁹³³ Urad je imel tudi deželno sodišče.⁹³⁴

Sevniški grad je bil tedaj pomembnejši kot rajhenburški in tvaroški. To sodimo po izdatkih salzburškega oficijala za gradiščana, ki so bili (pretežno v naravi) večji kot za gradiščana drugih dveh gradov. Poleg gradiščana kot poveljnika posadke je bilo določeno plačilo tudi za vratarja in stražarje. Kdo je imel takrat sevniško grajsko varstvo, ni znano.⁹³⁵ Naziv gosposčinskega uradnika, ki je najbrž živel na gradu, je od druge polovice stoletja nadomeščal oskrbnik, ki je izvajal tudi deželno sodstvo in poveljeval posadki. Sinonim za oskrbnika je bil glavar. Še vedno pa je bil v uporabi tudi naziv gradiščan.⁹³⁶ V 14. stoletju je bilo oskrbništvu za Brežice in Sevnico včasih združeno. Eden takih superoskrbnikov je bil leta 1367 Hans s Pucheima.⁹³⁷

⁹³¹ ARS ZL 1350 V 8. Celje. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 199.

⁹³² UBSt IV, št. 575. H. Pirchegger je menil, da je bila *Lutigia* v listini iz leta 1256, kjer se je zadrževal nadškof Filip Spanheimski, staro ime za Sevnico (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 255). V resnici je šlo za Litijo.

⁹³³ KOS, Salzburg, 83.

⁹³⁴ Ibidem, 106.

⁹³⁵ Ibidem, 84–85.

⁹³⁶ ABV, št. 1336; LANG, Salzburg II, št. 370/1. Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 281–282.

⁹³⁷ LANG, Salzburg I, št. 75/2.

Naselje *Slovenj Gradec* (*Windischgraz*) in Mislinjska dolina sta prvotno sodila k Koroški, nato pa še dolgo ohranila poseben položaj med Koroško in Štajersko. Do začetka 12. stoletja sta bila askvinska posest (*Weriand »iz (Slovenj) Gradca«*), medtem ko se poprejšnjega eppensteinskega gospostva, ki ga ponujajo nekateri v premislek, ne da dokazati. Okoli leta 1106 so ozemlje dobili koroški Spanheimi, leta 1147 ga je po grofu Bernardu dedoval štajerski mejni grof Otokar III. Po njegovi smrti leta 1164 so se ga že ok. 1174 ga kot zvesti cesarski zavezniki v boju med cesarsko in papeško stranko dokopali grofje Andeški, ki so ga imeli vse do srede 13. stoletja. Leta 1204 je v delitvi andeških posesti Slovenj Gradec pripadel Bertoldu, kasnejšemu oglejskemu patriarhu, vendar je brat Henrik tam še ohranil del posesti. Po letu 1228 je gospostvo v celoti nadzoroval Bertold, ki je leta 1251 slovenjegraško gospostvo (*provincia Windisgraz*) z vsem pripadajočim (kovnica, mitnina, deželno sodišče, ministeriali, gradiščani) predal oglejski cerkvi. Posest je bila nato podeljevana v fevd Spanheimom, Tirolsko-Goriškim in po letu 1335 Habsburžanom, ki so mesto in gospostvo podeljevali v sekundarni fevd ali zastavo: pred 1346 Vuzeniškim, pred 1351 grofom Pfannberškim, ti leta 1351 Henrik Svibensko-Planinskemu, leta 1407 pa Wallseejvcem. Oglejsko gospostvo se je ohranilo do leta 1362, ko ga je po vrnitvi Konrada z Aufensteina kot odškodnino iz mirovne pogodbe v Koprivnici in po pogodbi z Dunaja prejel v fevd, nato pa alodiziral vojvoda Rudolf IV. Patriarh si je Slovenj Gradec zaman prizadeval pridobiti nazaj, zato so oglejski uradniki imeli habsburško posedovanje za okupacijo.⁹³⁸ Ob propadu posvetnega gospostva oglejskega patriarhata leta 1420 je dokončno postalo deželnoknežje.

⁹³⁸ HAUPTMANN, Višnjegorski, 224 sl.; GÄNSER, Mark, 108, 114; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 168–169; WEISS, Das Städtewesen, 7, passim. ARS ZL 1351 VI 24. Dunaj; ARS ZL 1355 V 1.; SCHWIND–DOPSCH, št. 110. Za okupacijo gl. TEA, str. 412 (Lucifer Aquilejensis); DOBLINGER, Wallsee, 397.

Grad ob cerkvi sv. Pankracija nad prvotnim naseljem Stari trg je stal še pred letom 1091, ko se je omenjal v imenu grofa Werianda. Kasnejše mesto (najbrž že pred letom 1251, najpozneje pa do 1267) ni imelo naselitvene kontinuitete s Starim trgom, marveč se je razvilo vzhodneje.⁹³⁹ Družbeni razvoj prebivalstva v meščanskem naselju je bil tak kot v ostalih andeških mestih na Kranjskem (Kamnik in Kranj). Skoraj identična je bila notranja struktura uprave, ki je prvotno slonela predvsem na ministerialno-gradiščanski posadki. Tako v Kamnik kot v Slovenj Gradec so andeški grofje pripeljali z Bavarske ministeriale, ki so se začeli imenovati po mestu in v 14. stoletju postali glavna komponenta razvijajočega se mestnega plemstva. Prvi znani andeški ministerial je bil neki Wernhard leta 1218.⁹⁴⁰ Od leta 1225 sledimo v virih najpomembnejšemu ministerialnemu rodu, ki je bil naseljen v gradu nad Starim trgom: Henrika (1225–1241) je leta 1225 patriarh izrecno označil za *ministerialis noster de Gretz*.⁹⁴¹ Njegovi sorodniki so bili najbrž Albert (1228),⁹⁴² Perengar (1228)⁹⁴³ in Ulrik (1242).⁹⁴⁴

V prvi polovici 13. stoletja je bila gospodarska uprava ločena od vojaške. Gospodarski upravnik je imel naziv vicedom, večino 13. stoletja pa jo je izvajal slovenjegraški župnik, ki je imel domovanje v gradu (*in castro Windisch Grez in domo plebani*);⁹⁴⁵ del gradu je namreč ta po sredi 13. stoletja preuredil v cerkev.⁹⁴⁶ Najpomembnejši vicedom je bil oglejski kanonik in slovenjegraški župnik Krafto, ki je bil sredi 13. stoletja istočasno vicedom in gradiščan.⁹⁴⁷ Pred letom 1255 je bil glavar (gradiščan?) Oto z Dravograda, ki se je večkrat imenoval po Slovenj Gradcu, šele v listini iz leta 1255 pa ga je moč identificirati kot (pogodbenega) glavarja. Zato je tudi razumljivo njegovo zadrževanje v podravske trgih (Dravograd, Vuzenica) in mestih (Maribor) brez navzočnosti katerega koli drugega slovenjegraškega viteza. Gradiščanu so bili podrejeni že omenjeni ministeriali, ki so morali stražiti grad in trg. Okoli leta 1400 so se župniki, ki že zdavnaj niso več imeli gradiščanskih in upravnih funkcij, preselili v župnišče v Starem trgu oz. Slovenj Gradcu, upravniki gospostva pa so se tudi raje zadrževali v mestni postojanki, ki je bila zgrajena pred sredo 14. stoletja (Rotenturm). Stari grad je bil konec 15. stoletja obnoven.⁹⁴⁸

Člani bivšega andeškega ministerialnega rodu so se v času deželnega interregnuma osamosvojili ter se okoli leta 1270 preselili v Gradec, kjer so se ukvarjali s finančnimi posli in se šteli med najimenitnejše meščane. Že pred sredo 13. stoletja se je rodbina, ki ni imela razen vzdevka nobene zveze s Slovenj Gradcem več, razdelila na glavno, zapriško in vrbovsko vejo, ki ju je izkazoval podoben grb, tj. pasja oz. volčja glava v ščitu (gl. Kamnik in Vrbovec). Morda je že neki Herman, ki se je leta 1259 zadrževal v Gradcu, tam imel tudi hišo.⁹⁴⁹ Vsekakor pa je bil njegov istoimenski potomec leta 1331 sodnik v Gradcu, torej je moral biti tudi meščan.⁹⁵⁰

Drugi ministeriali so ostali v vojaški službi na gradu. Leta 1293 so npr. Oto

⁹³⁹ MDC III, št. 496. WEISS, Das Städtewesen, 9 in passim. Gl. upodobitev v: VISCHER, Topographia II, št. 484.

⁹⁴⁰ UBSt II, št. 201, datirano 1222.

⁹⁴¹ UBSt II, št. 229, 252, 397.

⁹⁴² URBKr II, št. 61.

⁹⁴³ UBSt II, št. 252.

⁹⁴⁴ UBSt II, št. 404.

⁹⁴⁵ URBKr II, št. 47.

⁹⁴⁶ STOPAR, Gradovi, 455–456; CURK, Pohorje, 92.

⁹⁴⁷ UBSt II, št. 420; UBSt III, št. 171.

⁹⁴⁸ GZM I/60, GZM I/61; MDC IV, št. 2319; UBSt II, št. 369; UBSt III, št. 171; UBSt IV, št. 215. O gradu gl. CURK, Pohorje, 93.

⁹⁴⁹ UBSt III, št. 258; UBSt IV, št. 309.

⁹⁵⁰ Herman des Windischgratzer richters zu Gretz (MDC IX, št. 451).

Melz, Friderik *dictus Leupacher de Windisgreç, ...*, *Gepower de Guotenstayn, ...*, *Nicolaus nepos quandam Bernardi de Windisgreç* obljubili patriarhu Rajmundu, da mu bodo služili z določenim večjim številom oborožencev (*armigeri*). Oboroženci (posadka) so za službo v 14. stoletju prejeli prave in grajske fevde (*feudum habitantie in Windisgreç*) in živeli v grajskem kompleksu ali ob njem, npr. leta 1331 *Eberordum et Vrizlinum sagitarios fratres habitatores in castro Vindisgreç*.⁹⁵¹ Ta način je ostal tudi v 14. stoletju pod koroškimi vojvodami. Leta 1308 je bilo gradiščanstvo ločeno od tistih 400 veronskih mark, ki jih je bil vojvoda Oto dolžan Konradu z Aufensteina, ki je s prejemom mesta in gradu v zastavo svojim zgornjesavinjskim gospostvom pridružil še Slovenj Gradec. Nekaj let kasneje je vse skupaj prejel v fevd.⁹⁵² Tudi v 14. stoletju je na gradu živelo več gradiščanov hkrati, npr. še leta 1373, ko jim je patriarh potrdil vso posest. Vsi so bili zakoreninjeni v Slovenj Gradcu, čeprav so jih gospodje nekaj vedno pripeljali s seboj. Nekatere družine so celo tradicionalno dajale gradiščane na slovenjegraški grad, npr. Muttli.⁹⁵³ Okoli leta 1400 so stare slovenjegraške plemiške družine izgubile ekskluzivnost v gradiščanstvu. Tako je bil npr. leta 1408 (gospodarski in vojaški) oskrbnik gradu že »tujec«, Ahac Trebniški.⁹⁵⁴

Glede identifikacije slovenjegraških plemičev tiči problem v tem, da se okoli leta 1300 preostankov nekdanjih andeških, nato patriarhovih ministerialov in novih gradiščanov ne da več ločevati. Težko jih je ločiti celo od gradiščanov v Gradcu, ki so poleg osebnih imen nosili enak vzdevek (»von Graz«). Izbor njihovih osebnih imen je bil skromen in običajen, plemiški viteški vzdevki so bili povezani z osebo in ne z rodbino, grbi pa so bili različni in pozno izpričani. Zato je potrebno sprejeti dve predpostavki, ki pa nista nujno povsem točni: 1. Stranske veje andeške ministerialne rodbine so se ohranile vsaj do konca 14. stoletja. 2. V mesto so se preselili posamezniki iz širše okolice Slovenj Gradca, deloma kot vitezi in gradiščani gospodov, deloma na svojo roko; vsi so se začeli imenovati po mestu.

Okoli leta 1300 so obstajale vsaj štiri nepovezane družine, ki so se imenovali po Slovenj Gradcu. Na čelu prve je bil Valhun, poročen z Lorey, hčerjo plemenitega mariborskega meščana Eberharda. Njegov ugled, sodeč po sredinskih položajih med pričami v listinah, izdanih v Mariboru (pred njim so bili navedeni tudi meščani), ni bil pretirano velik.⁹⁵⁵ Drugemu, pomembnejšemu rodu je okoli leta 1300 načeloval Henrik (Heinz, Hautz, † pred 1326).⁹⁵⁶ Uglednejši je bil sin Oto, ki je leta 1284 in 1293 protipravno posegal po patriarhovi posesti v Slovenj Gradcu. Leta 1306 se je skupaj s sinom Bertoldom tituliral kot gospod in bil prvi med pričami v neki listini. Njegov vnuk je bil morda Oto iz Slovenj Gradca, ki je bil leta 1345 naseljen v Vuzenici, leta 1346 verjetno eden od gradiščanov v Slovenj Gradcu, leta 1360 gradiščan na Švarcenštajnu, leta 1363 pa je bil gradiščan v Marenberku (gl. pečat št. 107).⁹⁵⁷ Tretji rod je zastopal Konrad iz Slovenj Gradca, eden

⁹⁵¹ ABV, št. 131, 318, 319, 638. K. Tangl je umestil te ministeriale med patriarhove ljudi in menil, da so po preselitvi v Gradec zapustili stransko vejo v Slovenj Gradcu. Ta pa po grbih ni zaznavna, razen če je ne iščemo v Hebenštrajtih in špekuliramo s spremembo grba okoli leta 1300 (TANGL, Windischgrätz, 78–79). KOROPEC, Slovenj Gradec, 18–20; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 168–169, 177.

⁹⁵² MDC VII, št. 446; MDC VIII, št. 490.

⁹⁵³ TEA, št. 1323.

⁹⁵⁴ PAM ZL 1408 V 4.

⁹⁵⁵ GZM II/86, GZM III/15, GZM III/16, GZM III/46; ARS ZL 1336 VII 19. Gl. tudi BLAZNIK, Topografija 2, 301–303 (podatki pri Blazniku veljajo za vse naslednje opombe pri slovenjegraških plemičih). Po J. Koropcu naj bi bil Valhun mestni sodnik (KOROPEC, Slovenj Gradec, 20). Verjetneje je njegov položaj ustrezal sodniku s širšimi pristojnostmi ali deželskemu sodniku.

⁹⁵⁶ HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec; MDC VIII, št. 129; MDC IX, št. 20.

⁹⁵⁷ ARS ZL 1305.; MDC VII, št. 348; ABV, št. 25, 26, 28, 29, 133; ARS ZL 1363 V 3. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 169.

najpomembnejših plemičev prve tretjine 14. stoletja v Slovenj Gradcu. Že leta 1284 je bil v sporih s patriarhom glede fevdov. Leta 1312 je zasedal prvo mesto med pričami v listini Walkerja iz Maribora in bil naslovljen kot gospod. Njegov sin se je zadnjič omenjal leta 1363, a ni dosegal očetovega ugleda.⁹⁵⁸ Konrad in Valhun pa sta morda bila v sorodu, na kar je namigovalo skupno zadrževanje v Mariboru.

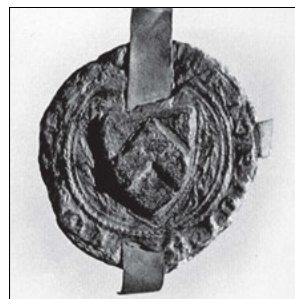
Najpomembnejšo rodbino pa sta od okoli leta 1270 vodila Friderik in Ortolf iz Slovenj Gradca. Oba sta bila zvesta kralju Otokarju, ki je do svoje smrti držal Slovenj Gradec.⁹⁵⁹ Ortolf je bil okoli leta 1305 eden od gradiščanov. Leta 1307 se je skupaj z grofom Henrikom Goriškim in njegovimi vitezi mudil na Tirolskem. Kot gospod se je omenjal leta 1327.⁹⁶⁰ Friderik, prvič omenjen kot najpomembnejša priča izmed Slovenjegraških v Mariboru leta 1298, je bil gospod leta 1324, skupaj s sinom Fricem pa še leta 1334.⁹⁶¹ Bil je identičen z ustanoviteljem kamniških Stupplov Friderikom, čigar sin Gerloh je bil prvi stalno naseljeni slovenjegraški Stuppel v Kamniku. Friderik Stuppel se je pogosto imenoval kar »iz Slovenj Gradca« in brez omenjenega priimka.⁹⁶² Potemtakem je Fric mlajši v 14. stoletju načeloval slovenjegraški, Gerloh pa kamniški veji Stupplov, med obema pa v virih ni moč zaznati (poslovnih) stikov. Ta rod je preživel 14. in izumrl v 15. stoletju (gl. genealoško preglednico 16).

Med letoma 1331 in 1338 se je omenjal Herman, njegov grb na pečatu pa je bil enak grbu Hermana Muttla iz Slovenj Gradca, zato je šlo verjetno za isto osebo. Herman je bil edini plemič, ki je imel v Slovenj Gradcu meščansko (sodniško) službo. Bil pa je tudi eden od gradiščanov leta 1346, tako kot njegov domnevni sin Nikolaj še leta 1385.⁹⁶³ Toda podoben grb (prekrižani baklji) sta imela še Friderik Schutz leta 1363 in Hans iz Slovenj Gradca leta 1406, s čimer se je ta sorodstveni krog pogojno sklenil.⁹⁶⁴ Neuvrščeni Andrej (1329), Lienhard (1323) in Ditrik so najbrž pripadali enemu od opisanih krogov.⁹⁶⁵

V mesto so tudi kasneje prihajali plemiči iz okolice, se v njem naselili, a obdržali plemiški življenjski slog. Najpomembnejši so bili Hebenštrajti, ki so se v Slovenj Gradcu omenjali od leta 1305. Neki Friderik se je imenoval še »iz Slovenj Gradca«, kar pomeni, da je imel v mestu prebivališče. Hebenštrajti so nekaj desetletij kasneje (1338) izpričani kot posestniki in prebivalci gradu Vodriž, ki so ga zgradili po letu 1300. Vsekakor so imeli do tedaj mestno bivališče za drugi sedež (gl. genealoško preglednico 72). Sorodstveno so se v prvi polovici 14. stoletja povezali z Gallenbergi, zato so bili prisotni tudi na Kranjskem. Po grbu (škarnica) jim izvora ni mogoče določiti.⁹⁶⁶

124. Friczel Schucz iz Slovenj Gradca (ARS ZL 1363 V 3.)

126. Friderik II. Hebenstreit z Vodriža (ARS ZL 1340 IV 9.)

⁹⁵⁸ ABV, št. 28; GZM II/86, GZM III/15, GZM III/16; CKL, št. 139; GZM IV/101. Leta 1298 se je prvič in zadnjič omenjal tudi brat Alhoh (GZM II/86).

⁹⁵⁹ UBSSt IV, št. 396, 520, 579).

⁹⁶⁰ ARS ZL 1305.; SANTIFALLER II, št. 105; MDC IX, št. 83, 87; ARS ZL 1334 I 30.; ABV, št. 556. Njegov oče Pilgrim je bil prav tako gradiščan in leta 1305 gospod (ARS ZL 1305.; ARS ZL 1305 VIII 1.).

⁹⁶¹ GZM II/86; ARS ZL 1305.; MDC VIII, št. 714. Sin Fric (Friderik) je bil dejaven še v 80. letih (ARS ZL 1384 VIII 1.).

⁹⁶² OTOREPEC, Prebivalstvo, 68, 74–77.

⁹⁶³ MDC IX, št. 451; ARS ZL 1334 I 30.; ARS ZL 1338 IV 22.; ARS ZL 1338 V 22.; ARS ZL 1363 V 3. Za Nikolaja Muttla gl. PAM ZL 1385 VII 25. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 169.

⁹⁶⁴ ARS ZL 1305.; ARS ZL 1338 IV 22.; ARS ZL 1362 XII 2. Za veliko podobnost grbov Schutza, Muttla in Hansa iz Slovenj Gradca (dve prekrižani baklji) gl. ARS ZL 1363 V 3. (gl. pečat št. 124) in ARS ZL 1406 II 3. (gl. pečat št. 125).

⁹⁶⁵ Andrej je leta 1329 pričal z nazivom gospod v Gradcu (GZM III/87). Leta 1381 se je poleg Hermana Muttla omenjal tudi Änderl Muttel (Maleczek, št. 18). Lienhard je bil gotovo plemič, saj se je omenjal v skupini plemičev v Mariboru, in to pred plemenitimi meščani (GZM III/67). Ditrik je umrl pred letom 1331 (ABV, št. 638).

⁹⁶⁶ ARS ZL 1305.; MDC VII, št. 348; BRUNNER, št. 32; ARS ZL 1340 IV 9. (gl. pečat št. 126). SCHNELLER, Hebenstreit, 29–30; MAKAROVIČ, Vodriž, 31 sl.

125. Hans iz Slovenj Gradca
(ARS ZL 1406 II 3.)

Slovenjegraško plemstvo je bilo v 14. stoletju močno diferencirano, tako po izvoru kot po pomenu. V mestu je imelo glavno besedo, vendar se je do 15. stoletja prelevilo v meščanstvo ali odšlo drugam.⁹⁶⁷ Kot celoti so jim zmanjševali ugled gosposki uradniki iz plemiških vrst in priseljenci.⁹⁶⁸ V celoti je slovenjegraško meščanstvo in plemstvo v 14. stoletju zakorakalo v nasprotno smer kot kamniško, s katerim ju je še v 13. stoletju skoraj povsem izenačeval isti gospod. Od Kamničanov se je razlikovalo po manjšem interesu za mestne in deželne funkcije, po manjši politični dejavnosti, večji statičnosti in slabo zaznavnih sorodstvenih zvezah z najpomembnejšim regionalnim plemstvom.⁹⁶⁹ In to kljub temu, da mestno gospodarstvo ni bilo slabo: že okoli leta 1300 je v mestu delovala podružnica banke Florentincev (družba Frescobaldi), ki so jo, tako kot v drugih najpomembnejših slovenskih mestih, še v prvi polovici 14. stoletja zamenjali čedadski ali goriški bankirji, nekaj kasneje (ok. 1351) pa Judje. Na dvig meščanov pa je to delovalo tudi zaviralno, čeprav je bilo mesto s tem privlačnejše za plemstvo.⁹⁷⁰

Simbioza mesta in gradu *Slovenska Bistrica* (*Windischfeistritz*), ne pa tudi plemstva in meščanstva, je bila v srednjem veku izrazita. Naselje, ki se je prvič omenjalo leta 1227, se je do srede 13. stoletja razvilo v trg, najkasneje do leta 1310 pa v mesto z lastnim sodnikom in dvanajstijo. To je bilo do leta 1339 formalno priznано kot mesto. V 14. stoletju je bilo eden od habsburških konkurentov salzburškemu Ptujju, središče judovskega kapitala od leta 1370 ter važno prometno vozlišče.⁹⁷¹ Usta-novitelj trga, štajerski deželni knez, ni v stolpasti grad, ki je stal do zgraditve obzidja okoli leta 1300 zunaj naselja,⁹⁷² naselil močnih ministerialov. Naselje, grad in deželnoknežja posest so bili namreč do leta 1265 upravljani iz Maribora, šele nato pa je bil ustanovljen samostojni urad z glavarjem kot nadzornikom trga, gospostva in gradu, kar vse je ustanovitelj in njegovi nasledniki predvidel kot konkurenco bližnjemu salzburškemu Ptujju. Vse skupaj je bilo že od druge polovice 13. stoletja podeljevano v zastavo, in to najprej leta 1276 grofu Majnhardu Tirolsko-Goriškemu, čigar sin Oto je vse zastavil naprej Konradu Aufensteinskemu. Vojvoda Henrik Koroški je leta 1311 vse prepustil Habsburžanom. Kasneje so se kot zastavni imetniki zvrstili še Wallseejenci (1355–1363) in grofje Celjski (1368–1456).⁹⁷³ Domačega plemstva iz

⁹⁶⁷ Del nekdanjih ministerialov se je preselil v Gradec, kjer je začel svojo kariero, zaokroženo s pokneženjem leta 1804 (TANGL, *Windischgrätz*, 78; PIRCHEGGER, *Untersteiermark*, 177).

⁹⁶⁸ Npr. vodilna pozicija upravitelja Mateja leta 1305, ki je bil med pričami uvrščen pred vsemi slovenjegraškimi plemiči (ARS ZL 1305.). Leta 1380 je bil *amptman* vitez Erhard iz Vuzenice (ARS ZL 1380 IX 19.).

⁹⁶⁹ Gl. navedbe v: BLAZNIK, *Topografija* 2, 301–308).

⁹⁷⁰ ŽONTAR, *Banke*, 21; KOROPEC, *Slovenj Gradec*, 20–21.

⁹⁷¹ PIRCHEGGER, *Untersteiermark*, 128–129; KOROPEC, *Slovenjebistriški svet*, 156–157; KOROPEC, *Slovenska Bistrica*, 100; WEISS, *Das Städtewesen*, 10, 12 in passim. Mestna dvanajstija se je omenjala leta 1321 (BLAZNIK, *Topografija* 2, 309).

⁹⁷² Gl. upodobitvi v: VISCHER, *Topographia* II, št. 480 in 481.

⁹⁷³ PIRCHEGGER, *Untersteiermark*, 128–130; Gl. tudi KOROPEC, *Slovenska Bistrica*, 99–100. Prvič se je glavar omenjal leta 1319 (RHSt I/1, št. 1091).

vrst nekdanjih ministerialov zato ni moglo biti, pa tudi kasneje se zaradi menjavanja posestnikov uradniško plemstvo ni moglo trajno zasidrati in ustvariti lastnih gospošteev.

Čeprav se v (mestni) grad ni za stalno naselil noben plemiški rod, se je v 14. stoletju po njem imenovalo nekaj plemičev, ki so nosili ime *von Feistritz*. Medtem ko so se tržani omenjali od leta 1297, so se domači plemiči z eno izjemo pojavili v osebi Alrama iz Feistritz (Bistrica) pri Ilzu v virih leta 1306, ko je Wulfing s Kraiga omenjenemu prodal svoj delež bistriškega gradu.⁹⁷⁴ Kraig je imel to polovico najbrž kot upravnik koroških vojvod, tako kot še leta 1319 Peter z Liemberga kot glavar v Bistrici.⁹⁷⁵ Praznine v neomenjanju domačega plemstva ni lahko razložiti, še najverjetnejša razloga sta neohranjenost virov in nepojavljanje Feistriških na mestnem gradu, ki so ga tako ali tako morali deliti z zastavnimi gradiščani.⁹⁷⁶ Več vesti o njih je šele od 60. let 14. stoletja s pojavom bratov Hansa I. in Albrehta I. iz Feistritz.⁹⁷⁷ Bila sta v sorodu z Mariborskimi, nista pa sodila v najožje spremstvo grofov Celjskih po letu 1368, ko so ti postali gospodarji Slovenske Bistrice. Rodbina je izumrla s sinovi Albrehta I., Albrehtom II., Jurijem in Hansem II. leta 1437.⁹⁷⁸

Težja je umestitev nekega Ota in Ortla iz Slovenske Bistrice, ki sta se pojavila v istem času kot brata Hans in Albreht. Oto je dal leta 1361 skupaj s Hansom fevdno obljubo zvestobe grofom Celjskim za obljubljeni, a še ne podeljeni grad Vrbovec. Grba na pečatih obeh sta različna: Hansov je vseboval polkolo, okrašeno s petelinjim perjem (tradicionalni grb Feistriških), Otov pa tri poševne prečke z desne.⁹⁷⁹ Zmedo pojasnjuje listina iz leta 1363, ki govori o doti in zaženilu Ortlovi ženi Katarini, sestri Henrika z Viltuša. Zastavo za podarjeno posest so odobrili Alhajda in Hans z Viltuša, Oto z Limbuša in »moj gospod Albreht iz Feistritz«, ki so bili fevdni gospodje posesti.⁹⁸⁰ Imenovanje Albrehta, kot je bilo tedaj v navadi pri naslavljanju fevdnih gospodov, je pričalo, da je šlo za dve različni rodbini, oz. celo za tri, če upoštevamo še Ota. Bile so različnega ranga, imenovale pa so se enako. Bistveno pomembnejši so bili seveda Feistriški. Drugi dve rodbini sta sodili v klientelo Viltuških ali Feistriških. Z višjimi sloji sta bili povezani s priženitvami moških članov (npr. med Viltuške).

Grad (in kasneje še trg) **Središče** (*Polstrau*) sta nastala tik ob kasnejši ogrski meji, morda še prej kot so Ptujski okoli leta 1200 iztrgali ormoško ozemlje Ogrom in je bilo smiselno postaviti utrdbo na umetnem griču Gradišče na robu kasnejšega trga za nadzor ceste od Ormoža proti Čakovcu. Prva omemba gradu je iz leta 1255, ko ga je ogrski kralj Bela IV. skupaj z Borlom in Treunom podelil Frideriku IV. s Ptuja.⁹⁸¹ Očitno je, da je bil ogrski kralj, ki je takrat vladal tudi Štajerski, tedaj fevdni gospod območja. Morda so imeli Ptujski grad že pred letom 1255, kraljeva podelitev pa je bila formalne narave.

127. Albreht I. iz Feistritz (ARS ZL 1361 III 2.)

⁹⁷⁴ BLaznik, Topografija 2, 309. MDC VII, št. 326; StLA AUR št. 1868a: 1320 III 23.; StLA AUR št. 1893: 1321 X 18. CKL, št. 84, 87. KOROPEC, Slovenjebistriški svet, 161; KOROPEC, Slovenska Bistrica, 92.

⁹⁷⁵ RHSt I/1, št. 1091.

⁹⁷⁶ V letih 1362–1374 npr. Henrik Massenberger (StLA AUR št. 2812a: 1362 III 24.; StLA AUR št. 3201a: 1374 IX 8.).

⁹⁷⁷ ARS ZL 1363 VIII 18.; ARS ZL 1381 IV 8. Celje. Hans je bil *erber her*, vendar šele leta 1388 (KOMATAR 19, št. 248).

⁹⁷⁸ KOROPEC, Slovenjebistriški svet, 161. ARS ZL 1361 III 2.; HKA UR 1396 XI 7. Škofja Loka. Albreht je bil gotovo v Celju leta 1378 in 1381 (ARS ZL 1378 V 30. Celje; ARS ZL 1381 IV 8. Celje), Hans I. pa leta 1395 (ARS ZL 1395 III 21.; StLA AUR št. 4385b: 1409 VII 31.; StLA AUR št. 4446: 1411 III 24.).

⁹⁷⁹ KOROPEC, Slovenjebistriški svet, 161. ARS ZL 1361 VII 13./20. Tudi Albreht je imel podoben grb kot Hans, le da kolo ni bilo okrašeno s perjem (gl. ARS ZL 1361 III 2.; gl. pečat št. 127).

⁹⁸⁰ ARS ZL 1363 VIII 18.

⁹⁸¹ UBSt III, št. 189. Gl. ŠTIH, Ptuj, 542.

Po ogrskem polomu na Štajerskem leta 1260 je Središče konec 13. stoletja postalo del salzburškega fevda Ormož in je ostalo Ptujskim do izumrtja leta 1438, ko so ga podedovali sorodniki Schaumbergi.⁹⁸² V gradu je bila vedno vojaška posadka na čelu s ptujskim gradiščanom. Leta 1322 je bil to morda neki Nikolaj »iz Središča«.⁹⁸³

Grad **Šalek** (*Schallegg*) na griču tik ob Velenju je bil krški fevd. Njegov nastanek so nekateri zgodovinarji povezovali z bližnjimi Škalami, po katerih naj bi se v 12. stoletju imenovali svobodni gospodje.⁹⁸⁴ Grad je zrasel na zahodnem robu krške posesti že okoli srede 12. stoletja, na kar opozarjajo romanske gradbene značilnosti. Najprej je bil zgrajen (trikotni!) stolp, nato pa še palacij.⁹⁸⁵ Graditelji so bili plemiči, ki so imeli patronat nad staro cerkvijo sv. Martina, ki ga je okoli leta 1224 od oglejskega patriarha z eksempcijo iz škalske fare dobil Egelolf s (stolpa) Šaleka.⁹⁸⁶ Egelolf ni bil nujno v sorodstvu z graditelji iz 12. stoletja. Njegov grb (deljen ščit, zgoraj dve rastoči konici) je na Slovenskem Štajerskem samosvoj in ne omogoča domneve o stranski veji katere od krških ministerialnih družin.⁹⁸⁷ Njegov naslednik je bil Seifrid (1264–1287), ugleden krški vitez in posestnik številnih fevdov okoli Pilštanja. Okoli leta 1287 je želel brez vednosti škofa zastaviti grad in posest okoli Šaleka Helfenberškim, vendar je škof transakcijo preprečil, Seifrid pa je moral obljubiti, da ne bo tega nikoli storil brez dovoljenja.⁹⁸⁸ Seifridov sorodnik, morda sin, Friderik (1305–1331) je najbrž stopil v vovbrško službo, saj se je leta 1311 skupaj s Henrikom in Ulrikom imenoval *Schalchel von Hevnenburch*.⁹⁸⁹ Istočasno je živel Wulfing (1311–1323).⁹⁹⁰

⁹⁸² PIRCHEGGER, Pettau, 14.

⁹⁸³ KOS, Salzburg, 97.

⁹⁸⁴ Npr. vse navedbe do leta 1189 so v: BLAZNIK, Topografija 2, 383. I. Stopar je z nekaj dvoma povezoval plemiče iz Škal s Šalekom (STOPAR, Gradovi, 493).

⁹⁸⁵ STOPAR, Gradovi, 494–495; RAVNIKAR, Savinjska, 48–49; VISCHER, Topographia II, št. 374.

⁹⁸⁶ UBSt IV, št. 125. Leta 1158 in 1173 se omenjata Ditrik in Bertold (MDC I, št. 201; MDC III, št. 1180). Prim. RAVNIKAR, Savinjska, 43 sl.

⁹⁸⁷ CKL, št. 159.

⁹⁸⁸ UBSt IV, št. 147; MDC VI, št. 61.

⁹⁸⁹ MDC VII, št. 285; MDC VIII, št. 385; MDC IX, št. 467.

⁹⁹⁰ GZM III/8; MDC VIII, št. 496, 679.

⁹⁹¹ CKL, št. 159.

Po izumrtju Vovbrških so se Šaleški priključili grofom Celjskim. Posledica je bila izguba neposrednega fevdnega posestništva, saj sta brata Nikolaj in Oto leta 1335 odkupila polovico gradu, ki ga je prej imel Hertel s Kollnitzer na Koroškem, jo prodala Frideriku Žovneškemu in prejela nazaj v fevd.⁹⁹¹ Krški škof je naslednje leto podelil grad in gospostvo v fevd Žovneškemu. Šaleški, ki so grad formalno vrnili škofu, pa so ga posedovali naprej kot sekundarni vazali Žovneških.⁹⁹² V naslednjih dveh desetletjih so se Šaleški odselili, saj je grof Friderik Celjski leta 1353 podelil Šalek v (sekundarni) fevd Nikolaju Ojstriškemu (z gradu pri Dravogradu).⁹⁹³ Na Nikolaja Šaleškega (grb: deljen ščit, zgoraj dve konici; gl. pečat št. 128) naletimo še v listini iz leta 1370, ko se je poravnaval s sinom Ekhardom glede posesti okoli Podčetrтка. Med sporno posestjo je bilo tudi bivališče na Podčetrtku, verjetno grad (*behausung ze Lantsperch*). Iz listine je še razvidno, da so Šaleški obdržali večjo posest okoli Šaleka.⁹⁹⁴ Ekhard je kasneje stopil v celjsko službo in bil leta 1375 gradiščan v Vipavi.⁹⁹⁵ Hči Doroteja je imela še leta 1404 pri Šaleku dvor in večjo posest kot krški fevd.⁹⁹⁶ Leta 1371 je grof Herman I. Celjski podelil grad v pravi (dedni) fevd Hansu z Rifnika, ki je obljubljal zvesto službo z gradom tudi vnaprej.⁹⁹⁷ Njegova hči je leta 1428 prodala Šalek Sebriachom.⁹⁹⁸

128. Nickel s Šaleka (ARS ZL 1335 VIII 30.)

Manjši stolpasti gradič *Šenek* (*Schönegg*) tik pod Žovnekom je bil zgrajen sorazmerno pozno. Po njem se nihče ni direktno imenoval, le en gradiščan Žovneških oz. Celjskih je poleg vzdevka nosil tudi njegovo ime. Poslopje verjetno ni nastalo pred letom 1200. Zaradi specifične oblike se je vse do porušitve leta 1439 označeval s terminoma grad in stolp. Njegovi lastniki so se sami bolj nagibali k drugi obliki.⁹⁹⁹

Objekt je bil eden od štirih iz jedra žovneške alodialne posesti in je delil njihovo usodo. Leta 1308 je bil spremenjen v deželnoknežji fevd, leta 1423 pa spet alodiziran. Njegovi prebivalci so bili sprva (zamenljivi) gradiščani. Pred letom 1356 se je v grad vselil Leopold Ramschüssel, najprej le kot gradiščan, vendar so mu grofje Celjski na gradiču dovolili dosmrtno bivanje. Že leta 1356 se je intituliral »s Šeneka«, enaka je bila legenda v njegovem pečatu (gl. pečat št. 129).¹⁰⁰⁰ Kot celjski vitez je živel do konca stoletja (ali njegov istoimenski sin), a se je intituliral samo kot »Ramschüssel s Šeneka«, ohranil pa je stari pečatnik.¹⁰⁰¹ Začel se je identificirati z gradom, ki ga je posedoval kot dosmrtni gradiščan. Po njegovi smrti so Ramschüssli ohranili gradič, ki so ga leta 1438 Celjski podrli, po H. Pircheggerju morda zaradi nezvestobe Ramschüsslov.¹⁰⁰² Njegovo posest so po letu 1456 priključili k novonastali graščini Šenek, ki pa je stala precej stran.¹⁰⁰³

129. Leopold Ramschüssel s Šeneka (ARS ZL 1379 II 2.)

⁹⁹² CKL, št. 168. Potrditve Šaleka grofom Celjskim so bile kasneje povezane z drugimi fevdi (ARS ZL 1378 XI 4. Podčetrtek; ARS ZL 1387 V 15. Vitanje; ARS ZL 1404 X 25. Vitanje).

⁹⁹³ ARS ZL 1353 XI 11.

⁹⁹⁴ ARS ZL 1370 V 26.

⁹⁹⁵ GZL IX/38.

⁹⁹⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 223–224.

⁹⁹⁷ ARS ZL 1371 V 18. Celje.

⁹⁹⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 223.

⁹⁹⁹ Leta 1288 je bil označen kot grad (KRONES, Saneck I, 115–117), kasneje pa kot stolp (gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 264).

¹⁰⁰⁰ ARS ZL 1356 II 1.; ARS ZL 1379 II 2. (grb: obroč; gl. pečat št. 129)

¹⁰⁰¹ ARS ZL 1371 V 18. Celje; ARS ZL 1379 II 2.; ARS ZL 1383 IV 7.; ARS ZL 1385 V 7.; NŠAL ZL 1389 IV 24. Gornji Grad; NŠAL ZL 1396 IV 21.

¹⁰⁰² CKr, 64; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 193.

¹⁰⁰³ Gl. STOPAR, Gradovi, 496–497.

Grad **Šoštanj** (*Schönstein*) je najbrž zrasel v drugi polovici 12. stoletja, kar dopuščajo arhitekturne značilnosti večjega višinskega gradu nad današnjim naseljem.¹⁰⁰⁴ Šoštanjski vitezi so se v virih pojavili približno takrat (konec 12. stoletja), ko so izginili nekdanji spanheimski ministeriali s sedežem v Dravi pri Tinjah na Koroškem, s katerimi so bili očitno v sorodstvu: leta 1210 je bil Oto iz Drave (*Trehe*) eksplicitno označen kot sin Hermana s Šoštanja. Že v drugi polovici 12. stoletja so se Dravski osvobodili spanheimskih vezi, zato je bilo šoštanjsko gospostvo kasneje alod, in ne fevd.¹⁰⁰⁵ Nekateri pa postavljajo imenovani Schönstein v Lungau na Koroškem oz. Štajerskem ali nekam v Lavant, njegove prebivalce pa med salzburške ministeriale. To argumentirajo z dejstvom, da sta bila Eberhard in Herman v prvi polovici 13. stoletja pogosto v bližini salzburških nadškofov, predvsem v Brežah. Salzburg pa okoli Šoštanja ni imel posesti in ministerialov, kar bi se potem takem moralo odraziti tudi na Šoštanjskem.¹⁰⁰⁶ Res pa so imeli tako Dravski kot Šoštanjski posest v Lungau. To posest je takoj po izumrtju Šoštanjskih (pred letom 1268) hotel zaseči salzburški nadškof, čeprav so jo imeli Ptujski gospodje. Šoštanjski so se zadrževali predvsem na Koroškem med Brežami in Podjuno, pretežno pa skupaj s Kunšperškimi. Morda so sčasoma postali njihovi vitezi,

kot je to domneval T. Ravnikar, ko naj bi v začetku 13. stoletja izgubili neodvisnost. Podreditev je bila posledica ptujskega oz. kunšperškega pritiska, saj so bili ti lastniki številnih alodov v Šaleški dolini (Velenje, Kacenštajn itd.).¹⁰⁰⁷

Šoštanj se je po izumrtju Šoštanjskih sredi 13. stoletja spet pojavil v virih šele leta 1311 v imenu Pfafflina.¹⁰⁰⁸ Ta je bil vovbrški vitez, verjetno gradiščan. Omenjal se je še enkrat istega leta v spremstvu grofov Vovbrških ter še leta 1318, vendar brez izvirnega imena.¹⁰⁰⁹ Grad in gospostvo sta bila tedaj alod Vovbrških, po mnenju T. Ravnikarja od približno leta 1286 dalje, ko so prevzeli posest ter gornjegrajsko in krško odvetništvo od Kraigov, prvotnih krških odvetnikov na tem območju.¹⁰¹⁰ Proces vovbrškega prodora na jug je bil v zvezi z odrivanjem Ptujskih. Leta 1318 je grof Herman zastavil in istočasno prodal grad lavantinskemu škofu, pridržal pa si je predkupno pravico.¹⁰¹¹ Vovbrški so rešili zastavo do leta 1322, saj je po njihovem izumrtju Šoštanj pripadel Žovneškim, ki so ga leta 1329 zastavili sorodnikom Wallseejvcem.¹⁰¹² Celjski grofje so zadržali grad, gospostvo, šoštanjske fevde in trg vse do izumrtja leta 1456. Trg je bil zanimiv za lokalno nižje plemstvo, kateremu so Celjski podeljevali

¹⁰⁰⁴ STOPAR, Gradovi, 505; VISCHER, Topographia II, št. 382.

¹⁰⁰⁵ RAVNIKAR, Šoštanj, 44–45; RAVNIKAR, Savinjska, 49 sl.

¹⁰⁰⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 203 (v op. 5); BLAZNIK, Topografija 2, 409.

¹⁰⁰⁷ RAVNIKAR, Šoštanj, 45–52.

¹⁰⁰⁸ NŠAL ZL 1311 VI 21. Udine.

¹⁰⁰⁹ CKL, št. 90; ARS ZL 1318 V 5. Mozirje.

¹⁰¹⁰ HAUPTMANN, Višnjegorski, 221–222; RAVNIKAR, Šoštanj, 51–52.

¹⁰¹¹ MDC VIII, št. 418, 427. Dopsch, Heunburg, 331.

¹⁰¹² CKL, št. 127. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 203.

manjše fevde (hiše in hube).¹⁰¹³ Za grofe ga je nadzoroval sodnik.¹⁰¹⁴ Leta 1387 je Šoštanj v zameno za Krško in Vipavo dobila v preužitek vdova grofa Hermana I. Katarina.¹⁰¹⁵ V bojih s Habsburžani so Celjski delno porušili Šoštanj, a so se kasneje še omenjali šoštanjski gradiščan, in to do začetka 16. stoletja, ko je prišel njegov dokončni propad.¹⁰¹⁶

Salzburški **Šperenberg** (*Sperrenberg*) blizu Dolenjega Leskovca, severovzhodno od Sevnice,¹⁰¹⁷ je bil leta 1300 še v gradnji, saj je Rajnpreht s Šperenberka, ki je varoval tudi bližnji grad Tvarog, takrat obljubil nadškofu, da brez njegovega dovoljenja gradu ne bo dozidal. Osebna imena Šperenberških (Rajnpreht, Albreht, Viljem) kažejo, da je šlo za viteze Rajhenburške, ki so v prvi tretjini 14. stoletja daljši čas živeli na svojem novem gradu Šperenberg (gl. genealoško preglednico 46). Ravno v tistem času pa so iz virov izginili Rajhenburški in se pojavili z istimi imeni spet v drugi polovici 14. stoletja.¹⁰¹⁸ Grad, ki so ga Rajhenburški zgradili šele v drugi polovici 13. stoletja morda kar brez nadškofovega dovoljenja, dejansko po letu 1300 ni bil več v celoti obnovljen, vendar je kljub temu zadoščal za bivanje domačim vitezom. Leta 1342 je Rajnpreht II. prodal gradišče in pripadajočo zemljiško posest grofom Celjskim, vendar je nadškof preprečil transakcijo.¹⁰¹⁹ Šperenberška posest je za grofe postala zanimiva po pridobitvi Podsrede (1338), še posebej po odpovedi Šperenberških temu gradu.¹⁰²⁰ Obe gospostvi sta bili sosedi, kar bi lahko pripeljalo do zlitja krškega in salzburškega fevda v eni roki.

Leta 1343 sta brata Viljem in Rajnpreht II. vodila fajdo s tremi brati s Kozjega, vendar vzrok ni znan.¹⁰²¹ Viljem je svoj delež na Šperenberku prodal leta 1357 bratu, čigar potomci so se kasneje imenovali predvsem po Rajhenburgu (gl. Rajhenburg). Viljem pa se je verjetno ustalil na kranjskem Jeterbenku, ki so ga Šperenberški leta 1344 kupili od Nikolaja z Jeterbenka (stari, novi grad in stolp).¹⁰²² Na Škofjeloškem je posedoval goriške in freisinške fevde,¹⁰²³ se zadrževal na freisinški posesti na Dolenjskem (morda v službi škofov),¹⁰²⁴ kupčeval s fevdi okoli Ljubljane¹⁰²⁵ itd. Ob njegovi smrti (1377–1378) je sin Viljem III. posedoval lepo premoženje, saj poleg drugega že Viljem II. dobil po tastu Rajnprehtu z Ebersteina leta 1377 istoimenski goriški grad v fevd.¹⁰²⁶ Viljem II. je umrl kmalu po letu 1378. Vdova in sin Viljem III. sta že leta 1378 prodala grofom Celjskim gorsko sodstvo okoli Klevevža.¹⁰²⁷ Po letu 1380 se Rajhenburški niso več imenovali po Šperenberku, z izjemo Margarete s Šumberka, ki je bila leta 1397 poročena z nekim Šperenberškim.¹⁰²⁸ Viljem III. se je z materjo morda preselil na

130. Viljem I. s Šperenberka (ARS ZL 1359 III 24.)

¹⁰¹³ Gl. ARS ZL 1355 I 21.; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 203–204.

¹⁰¹⁴ V obravnavanem obdobju sta bila v listinah iz leta 1378 Seydlein (KOMATAR 19, št. 212) in leta 1405 Friderik Töllinger (NŠAL ZL 1405 III 5.).

¹⁰¹⁵ ARS ZL 1387 III 12. Celje.

¹⁰¹⁶ CKr, 64. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 204.

¹⁰¹⁷ JAKIČ, Gradovi, 331.

¹⁰¹⁸ KOS, Salzburg, 32; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 258. Šperenberški grb (trohrab ali v obliki trohraba deljen ščit; gl. pečat št. 130) je bil sicer povsem drugačen od rajhenburškega (CKL, št. 193; ARS ZL 1353 III 28.; ARS ZL 1359 III 24.; KRAßLER, Wappenschlüssel, 57).

¹⁰¹⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 258.

¹⁰²⁰ CKL, št. 193.

¹⁰²¹ GZM IV/26.

¹⁰²² ARS ZL 1344 III 7. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 258.

¹⁰²³ ARS ZL 1347 XI 23. Ljubljana; TEA, št. 1306.

¹⁰²⁴ ARS ZL 1353 III 28.; FRA 35, št. 733.

¹⁰²⁵ GZL VII/33.

¹⁰²⁶ HHStA AUR 1377 V 27.

¹⁰²⁷ ARS ZL 1378 VII 17.

¹⁰²⁸ ARS ZL 1397 X 11.

njen dom in grad Eberstein ali pa sta oba kmalu umrla. Potomci Rajnprehta II. v napol porušenem gradu (gradišče) niso mogli in hoteli živeti ter so se preselili v Brežice. Obdržali pa so šperenberško posest. Ko pa je leta 1432 salzburški nadškof podelil gospostvo v fevd Hansu z Rajhenburga, je bilo posloje pravno in fizično le gradišče.¹⁰²⁹

131. Niklein s Štatenberga (ARS ZL 1375 VI 12.)

Omembe starega gradu *Štatenberga* (*Stattenberg*), ki je na strmem hribu nad zaselkom Stari grad pri Makolah varoval cesto Celje–Ptuj jugovzhodno od Slovenske Bistrice, so bile pri nekaterih zgodovinarjih pomešane s Štatenberkom na Dolenjskem.¹⁰³⁰ Štajerski grad je bil deželni fevd, ki so ga v 13. stoletju posedovali Rogaški, ki so grad do srede 13. stoletja najbrž tudi zgradili. Leta 1263 je Sofija Podjunska (roj. Rogaška) omenjala podedovano premoženje in pravice do gradu Štatenberg. Njena dediščina ni bila povezana s Planinskimi ali Ptujskimi, kot bi domnevali, če bi upoštevali Pircheggerjev dvodelni opis gradu in gospostva. Sofija se je tedaj odpovedala štatenberškim pravicam v korist brata Henrika z Rogatca, njegovega sina ter nečakov Ota s Kunšperka in Henrika z Viltuša.¹⁰³¹ Po izumrtju Rogaških leta 1299 je Štatenberg v celoti pripadel Viltuškim. Kasneje je imel delež na njem kot del materine dote tudi Alram II. iz Feistriz, ki ga je leta 1344 prodal nazaj Viltuškim.¹⁰³² Viltuški so s Štatenbergom razširili konjiško gospostvo, ki so ga prevzeli od Konjiških. Leta 1352 sta konjiško-štatenberško posest delila Albreht III. in bratranec Henrik IV. z Viltuša. Štatenberg je dobil Albreht, obe strani pa sta si obljubili obojestransko dedovanje v primeru smrti brez otrok.¹⁰³³ Viltuški so upravo prepuščali gradiščanu. Vsaj med letoma 1364 in 1377 je službo opravljal Nikolaj *Maetsc[...]* z zgornjo polovico rastočega osla v pečatnem grbu (gl. pečat št. 131),¹⁰³⁴ kar ga je določalo za sorodnika (najbrž brata) Konrada Zbelovskega, ki je bil okoli leta 1400 gradiščan na prav tako viltuškem gradu Zbelovo (gl. Zbelovo). Leta 1385 je Štatenberg in Konjice podedoval Haug z Devina, leta 1399 pa so ga priženili Wallseejevci.¹⁰³⁵ Gradiščana je v 20. letih 15. stoletja zamenjal oskrbnik.¹⁰³⁶ Stari Štatenberg je propadel konec 17. stoletja, ko ga je nadomestila baročna graščina v dolini.¹⁰³⁷

Švarcenštajn (*Schwarzenstein*), stolpasti gradič brez večjega pomena nad Lazami pri Velenju, je nastal relativno pozno. Grad so kot alod zgradili Žovneški, vendar ne pred letom 1322, ko so na tem območju šele dedovali za grofi Vovbrškimi. Pa tudi znana listina iz leta 1308, s katero so svoje štiri alodne gradove izročili Habsburžanom, ga še ni omenjala.¹⁰³⁸ Najbrž so šele kasneje in za povezavo med posestvi v Šaleški dolini in starim alodnim jedrom okoli Žovneka zgradili grad, ki ni imel večjega pomena in je bil kaj kmalu podeljevan v fevd (ostali štirje ne!), kar je pričalo o majhnem interesu

¹⁰²⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 258.

¹⁰³⁰ Tudi H. Pirchegger, ki je opozarjal na previdnost pri identifikaciji kranjskega in štajerskega Štatenberga, je lokacijo Štatenberka napačno postavil na Štajersko. To je presenetljivo, ker je zatem (za drugo polovico 13. stoletja) zanj pravilno ugotavljal posestništvo Rogaških in status deželnoknežjega fevda. Za Štajersko se je odločil zato, ker so grad imeli Ptujski in Planinski, v zadevnih listinah pa je bila opisana tudi neka druga posest na Štajerskem (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 135–136).

¹⁰³¹ UBSt IV, št. 99.

¹⁰³² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 135. H. Pirchegger je na drugem mestu pisal o Štatenbergu kot alodu Konjiških (PIRCHEGGER, Marburg, 23).

¹⁰³³ ARS ZL 1352 XII 13.

¹⁰³⁴ ARS ZL 1364 VI 29. Konjice; ARS ZL 1375 VI 12. (grb); ARS ZL 1377 IV 6. (grb).

¹⁰³⁵ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 136.

¹⁰³⁶ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 413.

¹⁰³⁷ JAKIČ, Gradovi, 335–336.

¹⁰³⁸ CKL, št. 80.

Celjskih. Nastanek v 14. stoletju potrjujejo tudi arhitekturne značilnosti, ki so tipično gotske.¹⁰³⁹

Šele leta 1360 se je po njem imenoval Oto Fleming, medtem ko se leta 1351 in 1358 še ni.¹⁰⁴⁰ Oto, ki je umrl po letu 1371, je bil poročen s Sofijo s Kacenštajna in bil eden vodilnih celjskih vitezov. Njegov grb (list v levem kotu; gl. pečat št. 132) je pričal o zvezi z nekaterimi slovenjegraškimi in marenberškimi vitezi.¹⁰⁴¹ Sam je bil že pred tem gradiščan v Slovenj Gradcu, Marenberku in morda celo v Vuzenici. Leta 1375 je bil celjski vitez tudi Friderik Fleming, ki pa ni nujno imel stikov z Otom in Švarcenštajnom, saj ga je grb (dve prekrizani puščici; gl. pečat št. 133)¹⁰⁴² bolj približeval guštanjskim vitezom (t. i. Valterjev rod). V tem času so bili grajski prebivalci (Oto) celjski gradiščani, manj verjetno vazali. Kmalu zatem so grofje spremenili pravni status gradu in gospostva ter ga (vsaj) od začetka 15. stoletja podeljevali v fevd, npr. leta 1436 s solidnim gospostvom Andreju Trebniškemu. Njegovi potomci so ga s krajšimi prekinitvami ohranili do začetka 17. stoletja.¹⁰⁴³

132. Oto Fleming s Švarcenštajna (ARS ZL 1371 VI 24.)

133. Friderik Fleming s Švarcenštajna (ARS ZL 1375 VI 24.)

Stolpasti grad **Treun** nad Pograjeno nasproti Vidma pri Ptujju je nastal po sredi 12. stoletja kot utrdba za zavarovanje meje proti Ogrski. Graditelji so bili deželno knežji ministeriali, ki so kolonizirali večje ozemlje južno in zahodno od gradu. Njihovi so bili številni manjši gradovi: Lihtenek, Rogatnica, Pabštajn, Dranek, Majdburg, v 13. stoletju tudi Vojnik in Miltenberg. Bertold I. je bil v prvi polovici 13. stoletja celo štajerski maršal, po njegovi smrti pa je šlo z rodbino navzdol. Konrada so leta 1260 ujeli Ogrji. Štajerski upravitelj češkega kralja Otokarja je podelil Treun nekemu Kraftu, a so ga kasneje spet prejeli Treunski. Leutold, Bertold in Pabo so bili dediči glavne veje, saj so si treunsko posest delili skupaj s Ptujskimi in Massenberškimi, ki so dobili glavni delež. Tem so Treunski začeli odprodajati svoje deleže. Tako je že leta 1294 Bertold prodal lastniški del na Treunu Frideriku s Ptujja, ki ga je celo

134. Herdegen I. s Ptujja – Ormoža (ARS ZL 1343 V 6.)

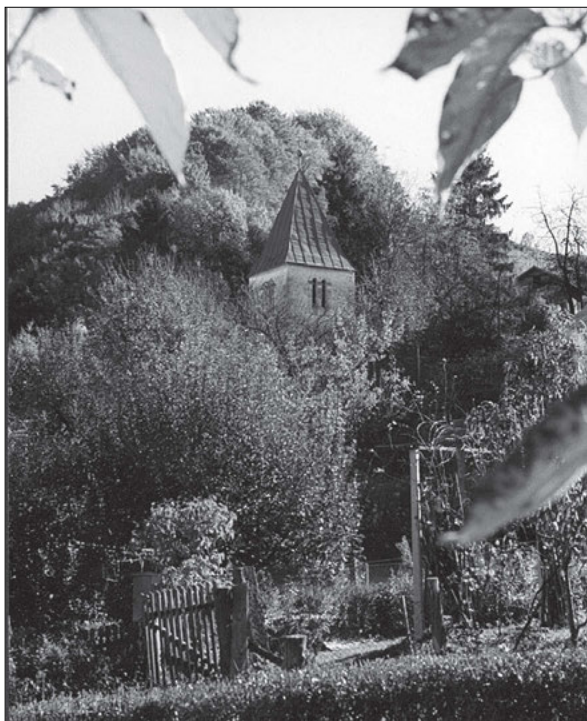
¹⁰³⁹ STOPAR, Gradovi, 522.

¹⁰⁴⁰ ARS ZL 1351 III 20.; KOMATAR 18, št. 119; KOMATAR 19, št. 128.

¹⁰⁴¹ KOMATAR 19, št. 189; ARS ZL 1371 VI 24. (grb). Gl. KRAßLER, Wappenschlüssel, 184.

¹⁰⁴² ARS ZL 1375 VI 24. Celje.

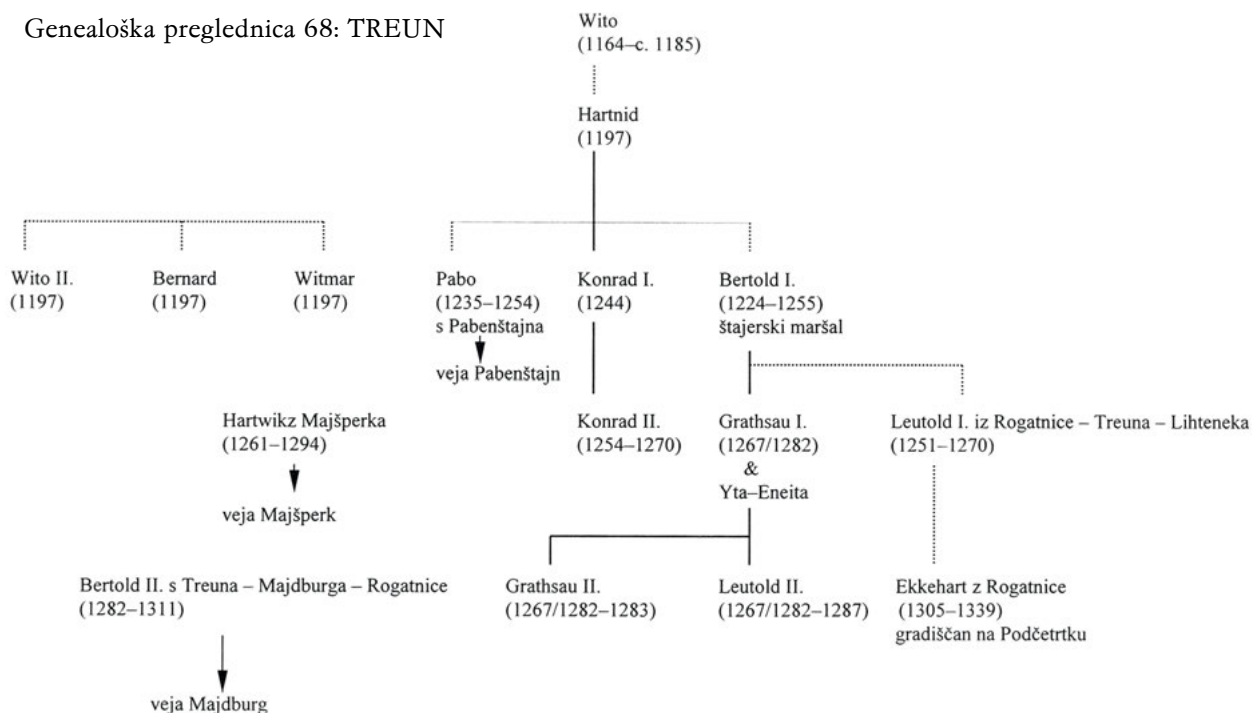
¹⁰⁴³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 208–209.

imenoval za svojega gospoda. Ptujski so poleg treunske posesti prevzeli tudi bistveni element njihovega grba (padajoče sidro; gl. pečat št. 134). Treunski so kmalu zatem izgubili še Pabštajn in Lihtenek, obdržali pa Rogatnico, po kateri se je npr. Bertold še imenoval.¹⁰⁴⁴ Zadnji člani Treunskih so živeli na gradiču Rogatnica, po katerem se je občasno imenoval Ekkehart. Ekkehart je večji del življenja preživel v Kostanjevici na Dolenjskem, umrl pa kot krški gradiščan v Podčetrtku (gl. Kostanjevica in Podčetrtek). Z njim je rod po letu 1339 izumrl. Leta 1336 se je po Treunu imenoval še neki Rutlib, verjetno ptujski gradiščan.¹⁰⁴⁵

Tudi treunski grad je v 14. stoletju propadal in bil že leta 1342 označen za stolp (*turn ze Traun*).¹⁰⁴⁶ Konec 60. let ga je varoval gradiščan Ulrik, svak kunšperškega viteza Erharda. Leta 1377 je bil že bivši gradiščan na Treunu.¹⁰⁴⁷ Najkasneje v 15. stoletju je bil tedaj schauberški Treun opuščen, dokončno porušen pa menda leta 1532.¹⁰⁴⁸

Genealoška preglednica 68: TREUN

¹⁰⁴⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 93–94. Gl. še analizo gradov Pabštajn, Lihtenek, Majdburg in Rogatnica. O Treunskih, njihovi posesti in gradovih je več v: PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 247–256 in SIEGENFELD, Treun, 445–452 (glede zamenjav z zgornjeavstrijskimi, koroškimi in kranjskimi podobno imenovanimi plemiči in grbi; genealoški pregled pa je v tem delu že presežen).

¹⁰⁴⁵ ARS ZL 1336 VII 17. Gl. SIEGENFELD, Treun, 451.

¹⁰⁴⁶ BLAZNIK, Topografija 2, 435.

¹⁰⁴⁷ ARS ZL 1368 VII 25.; ARS ZL 1377 XII 11.

¹⁰⁴⁸ JAKIČ, Gradovi, 97.

Grad **Turn** pri Velenju že z imenom priča o prvotnem izgledu. Stolpasta zgradba je nastala nekaj pred sredo 13. stoletja kot last (sic!) kunšperških vitezov. Turn se je prvič omenjal v imenu kunšperškega viteza Engelbrehta (1251–1300) leta 1251.¹⁰⁴⁹ Tako kot domnevni bratje Rudolf (1255–1262),¹⁰⁵⁰ Leopold (1278)¹⁰⁵¹ in Gundaker I. (1257–1275)¹⁰⁵² je pričal pri različnih gospodih. Iz njihovega delovanja je moč razbrati čvrsto klientelno vez do Kunšperških, pa tudi precejšno samostojnost v delovanju.

Kunšperški so konec 13. stoletja še obvladovali svoje viteze, ki so jih na zgornjesavinjska gospostva pripeljali s Kunšperka in drugih svojih gradov. Med seboj so bili ti vitezi iz druge polovice 13. stoletja sorodstveno povezani, za druge pa glede na (tradicionalna) osebna imena to lahko domnevamo. Vsi Turnski, Hekenberški, Velenjski itd. so morali imeti istega prednika (gl. tudi genealoško preglednico 52). Brata Oto I. (1264–1299)¹⁰⁵³ in Henrik (1275),¹⁰⁵⁴ Bertold (1275)¹⁰⁵⁵ in Herman I. (1286–1318),¹⁰⁵⁶ ki so se imenovali »s Turna«, so bili veja po skupnem očetu Gundakerju I., ki je po Gundakerjevi stalni naselitvi na Turnu ostala pri Kunšperku. Gundaker I. je bil identičen s kunšperškim vitezom, ki se je vmes imenoval po Velenju, Kunšperku in Škalah in bil brat Alberja (Albrehta) Škodnika, Ditrika in Algozza.¹⁰⁵⁷ V naslednji generaciji pravih Turnskih (iz bližine Velenja) so delovali Gundakerjevi sinovi Gundaker II. (1288–1323),¹⁰⁵⁸ Hartnid (1288)¹⁰⁵⁹ in Engelskalk (1291–1342).¹⁰⁶⁰

¹⁰⁴⁹ UBSt III, št. 97; UBSt IV, št. 554; HHStA AUR 1286 IX 1. Gospa Sveta. Gl. VISCHER, Topographia II, št. 438.

¹⁰⁵⁰ UBSt III, št. 167; UBSt IV, št. 34, 65.

¹⁰⁵¹ CKL, št. 48.

¹⁰⁵² UBSt III, št. 240; UBSt IV, št. 125, 287, 288.

¹⁰⁵³ UBSt IV, št. 125, 554, 564; MDC VI, št. 431.

¹⁰⁵⁴ UBSt IV, št. 125, 554.

¹⁰⁵⁵ UBSt IV, št. 545.

¹⁰⁵⁶ ARS ZL 1286 V 1.; ARS ZL 1288 I 17. Turn; GZM III/49.

¹⁰⁵⁷ UBSt IV, št. 201, 378, 554, 562.

¹⁰⁵⁸ ARS ZL 1288 I 17. Turn; NŠAL ZL 1291 VII 27. Mozirje (grb); NŠAL ZL 1293. Gornji Grad; MDC VI, št. 348; NŠAL ZL 1317 XII 20. Škale; ARS ZL 1323 II 3. Ptuj.

¹⁰⁵⁹ ARS ZL 1288 I 17. Turn.

¹⁰⁶⁰ NŠAL ZL 1291 VII 27. Mozirje; NŠAL ZL 1317 XII 20. Škale; ARS ZL 1342 V 3.

135. Ot II. s Turna (ARS ZL 1367 I 4.)

136. Otel IV. s Turna (ARS ZL 1387 X 10.)

Gundakerjevi sinovi so zadržali večji del posotelske posesti, po odseljenih sorodnikih pa so dobili manjše kose dediščine v Zgornji Savinjski dolini. Ime so dobili po stolpu v bližini Kunšperka, kjer sta še leta 1351 živela Oto II. (*vom turen ze Chünigspersch*) in Herman II. (*vom turen ze Chunigspersch*). Erhard s Turna ga je leta 1368 prodal Hansu s Kunšperka.¹⁰⁶¹ Herman II. se je leta 1328 imenoval tudi po Kunšperku in se nahajal med (bližnjimi) sorodniki s Hekenberka (Škodniki).¹⁰⁶² Grb teh Turnskih je bil drugačen (riba) kot grb Ota II. (petkrat deljen ščit; gl. pečat št. 135).¹⁰⁶³ Vsi kunšperški Turnski so ostali zvesti gospodom Kunšperškim, njihove vezi z Gundakerjevci s Turna pa so bile šibke. V 60. letih 14. stoletja so posamezniki (Oto II.) začeli prehajati med celjske viteze.¹⁰⁶⁴ Tedaj so tudi že izgubili kunšperški stolp, ki je neznano kdaj prišel v roke, najbrž kot dediščina, Erhardu iz Gebhardove linije Turnskih (gl. zgoraj). Zato je Herman III. leta 1399 živel kot ptujski gradiščan v Velenju ali na Ekenštajnu, ne pa več na domačem stolpu.¹⁰⁶⁵

Velenjski Turnski so imeli odvetništvo nad bližnjo faro Škale, ki so jo leta 1288 in 1291 predali gornjegrajskemu samostanu kot odškodnino za pomoč, ki so jo malo pred tem potrebovali – samostan jim je dal sredstva za preživetje.¹⁰⁶⁶ Ni nemogoče, da so se Turnski spustili v fajdo s samostanskim odvetnikom, Vovbrškim grofom, ki jih je (gospodarsko) uničil. To podkrepljuje kasnejše dogajanje, saj je leta 1293 samostan Gundakerju II. odpustil povzročeno škodo in ga sprejel v bratovščino.¹⁰⁶⁷ Leta 1296 pa sta skupaj z ženo grofom Vovbrškim prodala svojo polovico gradu, ki je bil po njunih besedah alod. Gundakerjeva veja je ostala na gradu, vendar kot vovbrški vitezi. Presenetljiv je bil alodialni status Turna. Še malo pred letom 1296 so bili Turnski pomembni, a vendarle so bili samo kunšperški vitezi. To in posedovanje škalskega odvetništva vodi v domnevo, da se je del Turnskih prav ob koncu interregnuma v 60. ali 70. letih 13. stoletja, tj. v času velikih sprememb, osamosvojil od Kunšperških, verjetno z njihovo vednostjo.¹⁰⁶⁸

Vovbrški grofje so kmalu prišli še do druge polovice Turna, saj ga leta 1323 ni bilo med obema preostalima zgornjesavinjskima gradovima (Hekenberk, Velenje), ki so ju Kunšperški zastavili in leta 1325 prodali sorodnikom Ptujskim.¹⁰⁶⁹ Na grad so naselili svoje viteze, ki so se tudi imenovali po Turnu, vendar so sedeli le na polovici gradu, ki so jo kaj hitro alodizirali (gl. nadaljevanje). Ti Turnski so imeli drugačen grb (riba v različnih variantah; gl. pečat št. 81 in 137) kot Gundakerjevi potomci (kol, okrašen s tremi zvezdami; gl. pečat št. 136) in niso bili istega izvora. Bili so bratje Forhtenekerjev, vovbrških ministerialov in vitezov.

¹⁰⁶¹ ARS ZL 1351 III 20.; ARS ZL 1351 V 12.; ARS ZL 1368 VII 25.

¹⁰⁶² NŠAL ZL 1329 IV 20. Gornji Grad.

¹⁰⁶³ ARS ZL 1352 IV 8.; ARS ZL 1367 I 4. (grb); ARS ZL 1368 I 24. Celje (grb). T. Ravnikar je enačil enega od turnskih grbov (kol s tremi zvezdami; gl. pečat št. 136) z vovbrškim (RAVNIKAR, Turn, 12). Šlo je za drugačno heraldično zasnovo. Glede na podreditev grofom Vovbrškim v 80. letih 13. stoletja velja poudariti, da je tudi ministerialno plemstvo imelo grbe že znatno prej. O tem gl. RAVNIKAR, Savinjska, 259 sl.

¹⁰⁶⁴ ARS ZL 1368 I 24. Celje. Leta 1374 je bil celjski gradiščan na Smladniku (NŠAL ZL 1374 VI 24. Smladnik) in leta 1387 v Postojni (ARS ZL 1387 X 10.). Gl. še ARS ZL 1380 XII 21.; ARS ZL 1386 IV 27.; ARS ZL 1386 XI 12. (gundakerski grb!); StLA AUR, št. 3668: 1389 V 3.; LOSERTH, št. 420.

¹⁰⁶⁵ NŠAL ZL 1399 IV 1. Velenje; ARS ZL 1400 VII 18. Celje; NŠAL ZL 1405 III 25. (gradiščan v Krškem); ARS ZL 1408 IV 25.; VALVASOR XI, 13–14.

¹⁰⁶⁶ ARS ZL 1288 I 17. Turn; NŠAL ZL 1291 VII 27. Mozirje. RAVNIKAR, Turn, 11.

¹⁰⁶⁷ NŠAL ZL 1293. Gornji Grad. T. Ravnikar je preostro sodil, da Turnski kot ministeriali ne bi mogli biti škalski odvetniki (RAVNIKAR, Turn, 10–11).

¹⁰⁶⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 206. T. Ravnikar je domneval, da so bili Turnski samostojni, le da so se povezovali z močnejšimi od sebe (Ptujskimi, Kunšperškimi, Vovbrškimi). Vseskozi naj bi ohranili samostojnost (RAVNIKAR, Turn, 12). To je v nasprotju z njegovimi ugotovitvami o poreklu npr. sosednjih in statusno enakih kunšperških vitezov v Velenju in Hekenberku.

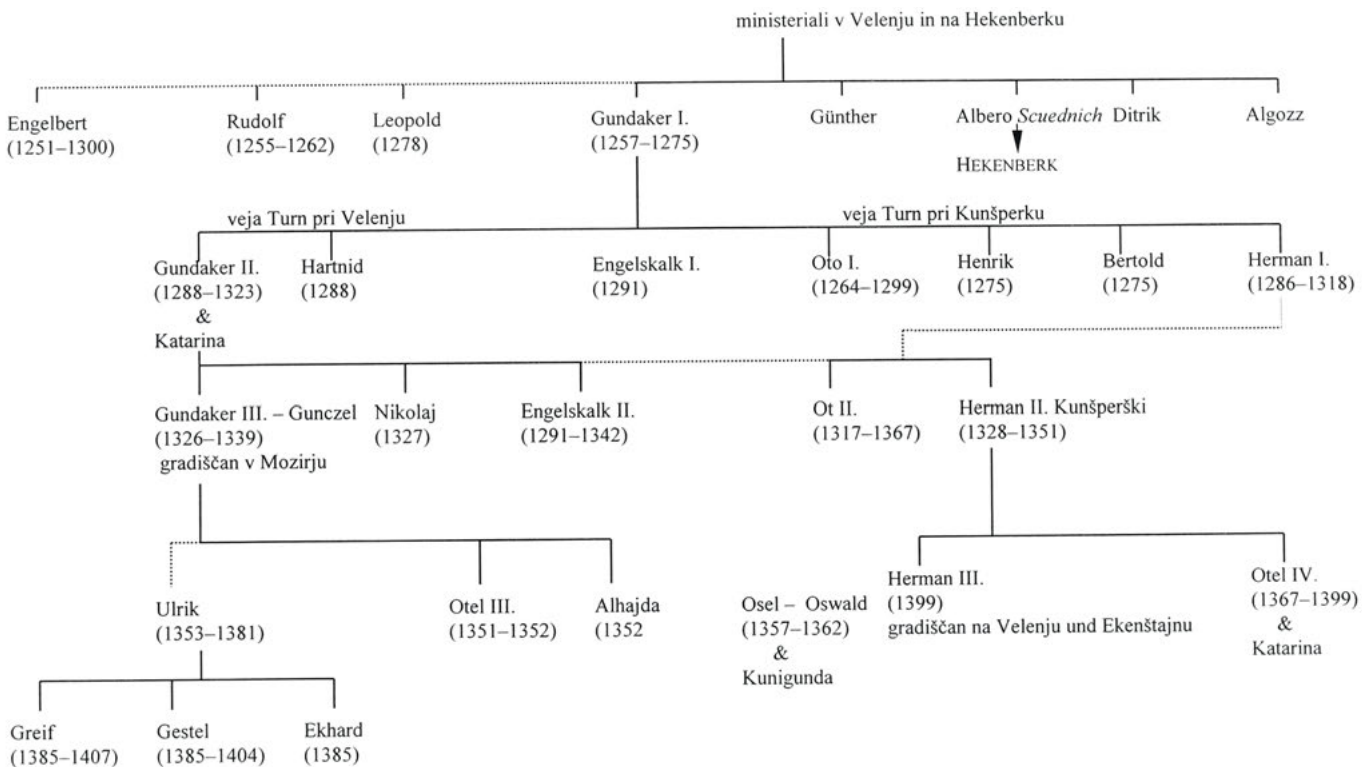
¹⁰⁶⁹ ARS ZL 1323 II 3. Ptuj.

Vovbrško izumrtje leta 1322 je prineslo lahno olajšanje vsem Turnskim, še posebej Gundakerjevce. Kljub temu so sodili v širši krog žovneških vitezov, kar je poravnava leta 1331, sicer posredno, potrdila. Rodbino je po smrti Gundakerja II. vodil sin Guntzel ali Gundaker III. (1326–1339), leta 1329 žovneški gradiščan v Mozirju in zvesti žovneško-celjski vitez.¹⁰⁷⁰ Ti. ribji rod pa je zacvetel šele v zadnjem vovbrškem obdobju s pojavom sinov Gebharda I. (1317)¹⁰⁷¹; Ota I. (1317),¹⁰⁷² Gebharda II. (1328–1359),¹⁰⁷³ Eberharda (1357–1363),¹⁰⁷⁴ Erharda I. (1340–1363),¹⁰⁷⁵ Hansa (1338–1359),¹⁰⁷⁶ Friderika (1334–1348)¹⁰⁷⁷ in Simona (1328).¹⁰⁷⁸ Brat Gebharda I. je bil Popel (1317–1320), oba pa sta v 20. letih 14. stoletja živela na Forhteneku – do leta 1322 je bil ta grad v rokah grofov Vovbrških, Popel je imel sina Ulrika Forhteneškega (1328–1334), ta pa Friderika II., ki je bil tam in na Žovneku gradiščan v zadnji četrtini stoletja (gl. Forhtenek). V 60. letih so Gebhardovi sinovi in nečak Ulrik zašli v finančne težave, ki so jih skušali reševati s prodajami posesti grofom Celjskim¹⁰⁷⁹ in vstopom v njihovo služb: vnuk Erhard je bil v 80. letih 14. stoletja npr. gradiščan na Polhovem

137. Erhard I. s Turna (ARS ZL 1359 V 15.)

Genealoška preglednica 69: TURN PRI VELENJU I

¹⁰⁷⁰ CKL, št. 118, 148; NŠAL ZL 1327 X 2. Gornji Grad; NŠAL ZL 1329 IV 20. Gornji Grad; NŠAL ZL 1334 XII 6.

¹⁰⁷¹ NŠAL ZL 1317 XII 20. Škale.

¹⁰⁷² Ibidem.

¹⁰⁷³ NŠAL ZL 1328 X 9.; ARS ZL 1347 III 11. (grb); ARS ZL 1359 V 15. (grb).

¹⁰⁷⁴ ARS ZL 1359 V 15. (grb); ARS ZL 1363 VIII 3. (grb).

¹⁰⁷⁵ ARS ZL 1340 IV 17.; ARS ZL 1359 V 15. (grb).

¹⁰⁷⁶ ARS ZL 1338 IV 22.; ARS ZL 1338 V 22.; ARS ZL 1359 V 15. (grb); ARS ZL 1366 VI 26.

¹⁰⁷⁷ NŠAL ZL 1334 XII 6.; NŠAL ZL 1335 IV 23.; CKL, št. 188; ARS ZL 1347 III 11.

¹⁰⁷⁸ NŠAL ZL 1328 X 9.

¹⁰⁷⁹ ARS ZL 1363 VIII 3.

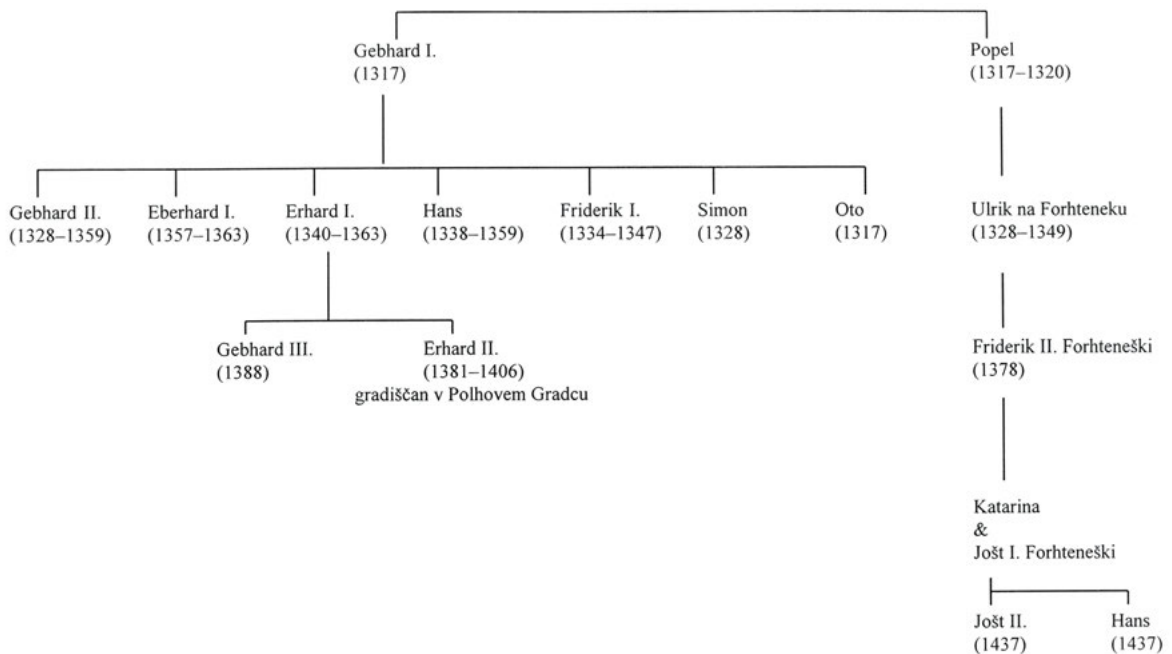
¹⁰⁸⁰ ARS ZL 1383 II 11. Celje. (grb); ARS ZL 1383 IV 7. (grb).

Gradcu in Smedniku, kjer je zamenjal Ota II. s stolpa pri Kunšperku.¹⁰⁸⁰ Rodbino so konec 14. stoletja predstavljali Gebhard III. (1388),¹⁰⁸¹ Erhard II. (1381–1406) in sin Friderika II. Jošt (1403–1438).¹⁰⁸² Ta veja Turnskih je obdržala grad Turn v fevdu vse do 16. stoletja.¹⁰⁸³

Obe rodbini pa sta imeli podobne ambicije in politiko ter bili pod nadzorom Žovneških. Zaradi prostorske stiske in številnosti so se nekateri odselili, vendar ohranili izvorno ime.¹⁰⁸⁴ Dekleta so odšla v samostan, Agnes (1355) npr. v Mekinje.¹⁰⁸⁵ Konec 50. let 14. stoletja je prišlo do spora med obema vejama in Celjskimi grofi. Zlasti Gebhardovi sinovi so zanikali, da so last Celjskih kot vovbrških dedičev. To so verjetno argumentirali z nekdanjim alodialnim statusom gradu. Celjski so od srede stoletja stopnjevali pritisk na vse slovenskoštajersko plemstvo, ki je bilo na kakršen koli način odvisno od njih. Turnski pa so se počutili dovolj močne, da so se kot eni redkih uprli reaktiviranju osebne odvisnosti, ki je za plemstvo na Slovenskem Štajerskem z izumrtjem Vovbrških vendarle zbledela. Proti Celjskim pa niso imeli možnosti. Leta 1357 sta Ozvalt za svoje, Rudolf Vaist pa za Gebhardove ljudi potrdila, da so bili vsi Turnski nekdanj vovbrški, od tedaj pa last grofa Friderika Celjskega.¹⁰⁸⁶ Spor je prišel na uradno instanco pred vojvodo Rudolfa IV., ki je za razsodbo verjetno pooblastil Rudolfota z Liechtensteina. Nekaj mesecev kasneje je Hans s Turna kot predstavnik rodbine priznal Celjske za gospode.¹⁰⁸⁷

Gundakerjev rod je konec 50. let odšel s Turna in Gebhardovi sinovi so leta 1359 od Celjskih prejeli v fevd tudi njihovo polovico Turna. Svojo, ki

Genealoška preglednica 70: TURN PRI VELENJU II

¹⁰⁸¹ KOMATAR 19, št. 247.

¹⁰⁸² NŠAL ZL 1404 XI 28.; ARS ZL 1406 XI 24. Celje.

¹⁰⁸³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 207.

¹⁰⁸⁴ Engelskalk se je odselil v Novo vas pri Konjicah ali Rifniku (ARS ZL 1342 V 3.).

¹⁰⁸⁵ ARS ZL 1355 V 14.

¹⁰⁸⁶ ARS ZL 1357 V 1. (grb); ARS ZL 1357 V 9.

¹⁰⁸⁷ ARS ZL 1358 II 24. Žalec; ARS ZL 1358 VI 15.

so jo imeli za alod, so prejeli nazaj v fevd.¹⁰⁸⁸ To je pomenilo, da Gebhardova polovica kljub podreditvi Celjanom do tedaj ni izgubila posebnega pravnega statusa v primerjavi z Gundakerjevim rodом, ki je moral svojo polovico spremeniti v fevd že leta 1296. Generacija Gundakerja III. je bila okoli leta 1360 že pod rušo, naslednja pa ni bila več tako številna, kot so bile prejšnje. Glavni dedič rodbine je bil Ulrik (1353–1381), ugledna in zaupanja vredna oseba v celjski službi. Njegova dejavnost je bila deloma posledica službe kranjskega deželnega upravitelja, ki so ga v času svojega glavarstva (v 60. letih) postavili grofje Celjski, deloma pa svetovalnega statusa na celjskem dvoru. V tej luči smemo presojati neštetu Ulrikova poročta raznim plemičem, ki niso imela zveze s poslovnostjo. V njem vidimo tistega izvršitelja in finančnega svetovalca grofov Celjskih, ki je s pooblastilom prevzemal poročta, jih po nevrčilu dolga uresničil, zato pa zahteval povrnitev škode iz dolžnikovih nepremičnin; vse v imenu grofov Celjskih. Sredi 70. let je njegova dejavnost pojenjala.¹⁰⁸⁹ Zapustil je sinove Greifa (1385–1407),¹⁰⁹⁰ Gestla (1385–1404)¹⁰⁹¹ in Ekharda (1385),¹⁰⁹² s katerimi je rod v 15. stoletju v moški veji izumrl.

V 80. letih se je v službi na celjskem dvoru kot kletar (vicedom) pojavil Nikolaj s Turna († 1407), ki pa je imel drugačen grb (tri medvedje šape, 2:1) kot vsi opisani Turnski.¹⁰⁹³ V Mekinjah je imel hčeri Margareto in Andel.¹⁰⁹⁴

Tvarog (*Twarog*) je bil manjši stolpasti gradič staroslovenskega imena na grebenu Plešivca pri Velikih Grahovšah vzhodno od Laškega. Vsaj med letoma 1246 in 1268 je na njem kot gradiščan živel salzburški ministerial Rajnpreht (*Prechtlin*).¹⁰⁹⁵ Mogoče je bil bližnji sorodnik Rajnprehta I. Rajhenburško-Šperenberškega. Gradiščanstvo potrjuje tudi vest iz leta 1300, ko je Rajnpreht s Šperenberka obljubil nadškofu, da bo Tvarog zgolj varoval, to pa je bila tipična gradiščanska naloga. Tudi v salzburškem urbarju iz leta 1309 je bil Tvarog omenjen kot eden tistih gradov, ki so bili v gradiščanski upravi, in ne v fevdu.¹⁰⁹⁶ Do leta 1309 je nadškof zaupal gradiščanstvo Henriku z Gabernika. V letih 1316–1325 se je omenjal Wulfing Tvaroger s tipično šperenberškim grbom (trohrib).¹⁰⁹⁷ Verjetno je bil sin Rajnprehta I. s Šperenberka in ni več živel na Tvarogu (gl. genealoško preglednico 46). Zatem je gradič propadel, saj o njem in njegovih morebitnih prebivalcih ni več vesti, niti v natančnih salzburških fevdnih knjigah in urbarjih ne.

Že prva omemba gradu **Valdek** (*Waldegg*) nad Gornjim Doličem in križiščem ceste Slovenj Gradec–Vitanje, razkriva lastništvo in graditelja: med letoma 1218 in 1251 je oglejski patriarh Bertold Andeški potrdil privilegije za gradove

138. Nickel s Turna (ARS ZL 1387 X 10.)

¹⁰⁸⁸ ARS ZL 1359 V 15.

¹⁰⁸⁹ KOMATAR 18, št. 119; ARS ZL 1358 XII 15. (grb); ARS ZL 1361 IV 26.; ARS ZL 1361 XII 5. Rogatec; ARS ZL 1363 I 11.; KOMATAR 19, št. 144, 145; HHStA AUR 1363 XII 10. Ljubljana; ARS ZL 1364 V 18.; ARS ZL 1364 VI 28.; ARS ZL 1366 II 2. (grb); ARS ZL 1366 III 6.; ARS ZL 1366 XI 16. Ljubljana; GZL II/28 (grb); ARS ZL 1367 I 4. (grb); ARS ZL 1367 VI 25. (grb); KOMATAR 19, št. 165, 167; NŠAL ZL 1369 I 10. Celje; ARS ZL 1369 X 8. Celje (grb); ARS ZL 1370 II 4. (grb); KOMATAR 19, št. 188, 189, 190; ARS ZL 1372 II 16. Celje; ARS ZL 1372 V 14. Celje; ARS ZL 1372 VI 15. Metlika; HHStA AUR 1381 VI 11.

¹⁰⁹⁰ ARS DA, 7a: 1385 III 12.; HHStA AUR 1404 I 3.; ARS ZL 1407 IX 24.

¹⁰⁹¹ ARS DA, 7a: 1385 III 12.; HHStA AUR 1404 I 3.

¹⁰⁹² ARS DA, 7a: 1385 III 12.

¹⁰⁹³ ARS ZL 1381 III 21.; ARS ZL 1387 X 10. (grb; gl. pečat št. 138); ARS ZL 1388 XII 7.; ARS ZL 1390 IV 11. Celje; ARS ZL 1391 IX 8.; ARS ZL 1392 I 23.

¹⁰⁹⁴ ARS ZL 1381 III 21.; ARS ZL 1407 VIII 13.

¹⁰⁹⁵ URBKr II, št. 138; GREBENC, št. 48; UBSt IV, št. 286. STOPAR, Stavbe 5, 136; JAKIČ, Gradovi, 354.

¹⁰⁹⁶ KOS, Salzburg, 85. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 258.

¹⁰⁹⁷ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 428.

Lož, Postojna in Valdek, ki so bili vsi oglejski fevdi.¹⁰⁹⁸ Ker je Bertold leta 1228 po Henriku Andeškem podedoval slovenjegraško gospostvo, Valdek pa je spadal pod Slovenj Gradec, sodim, da je Valdek do okoli leta 1200 nastal na iniciativo andeških grofov. Manj verjeten je starejši nastanek v začetku 12. stoletja, tj. v času Otakarjev in Spanheimov ali celo Askvincev. Starost pa potrjujejo romanske gradbene značilnosti (osrednja stolpasta stavba ali visoka, dobro zavarovana hiša).¹⁰⁹⁹

139. Henrik z Valdeka – Ložnice (ARS ZL 1358 II 7.)

V 13. stoletju je bil Valdek podeljevan v fevd. Leta 1239 se je po njem imenoval Ulrik, ugledni vitez neznanega izvora.¹¹⁰⁰ Leta 1261 je vojvoda Ulrik III. Spanheimski prejel Slovenj Gradec v dosmrtni fevd in tudi na Valdek naselil svoje ljudi. Leta 1265 je imel v Škofji Loki v svojem spremstvu tudi Wernharda z Valdeka.¹¹⁰¹ Patriarhi so v nasprotju s Slovenj Gradcem uspeli obdržati lastništvo gradu in njihovi vazali so se po gradu omenjali od 80. let 13. stoletja dalje: leta 1281 Eberhard,¹¹⁰² med letoma 1296 in 1310 pa Henrik z Valdeka.¹¹⁰³ Oba lahko identificiramo z Eberhardom iz Ložnice, ki se je leta 1321 imenoval »Ložničan z Valdeka«¹¹⁰⁴ ter njegovim bratom Henrikom, ki sta imela poseben grb (v zobničastem rezu poševno deljen ščit; gl. pečat št. 139). Naslednje leto so Ložničani bratje Eberhard, Oto, Bertold, Ortolf in Henrik Konradu z Aufensteina prodali grad, tedaj izrecno še oglejski fevd.¹¹⁰⁵ Ložničani, ki so imeli grad v dednem fevdu vsaj od konca otokarske vladavine (1275), so v naslednjih letih posebej prodali še okoliško posest¹¹⁰⁶ in se obubožani podali v službo krških škofov: Bertold je npr. leta 1348 živel na krškem Pilštanju, morda kot škofov uradnik,¹¹⁰⁷ zadnjič pa se je omenjal leta 1358, ko je skupaj z bratom Henrikom potrdil, da je bila njuna mati last grofov Vovbrških, zato sta oba z bratom odtlej last Celjskih.¹¹⁰⁸ Izjava je bila najbrž izsiljena, vsekakor pa za kasnejši razvoj nepomembna, saj so Ložničani kmalu izumrli. Glede na časovno razliko med prvo omembo najstarejšega brata Eberharda in zadnjo omembo bratov Bertolda in Henrika je mogoče, da je bila njuna mati očetova druga žena in je prišla iz vrst vovbrškega nižjega viteštva. Eberhard je bil njihov starejši polbrat. Tretji brat Ortolf je še leta 1329 v škofovem spremstvu obiskal Podčetrtek in Vitanje.¹¹⁰⁹

Aufensteinski nakup Valdeka je sodil v proces zaokroževanja posesti in izgrajevanja kvazi dinastičnega teritorija na jugovzhodnem Koroškem. Grad so Aufensteini zaupali gradiščanom, ki so se imenovali po Valdeku, njihov izvor pa je neznan.¹¹¹⁰ Konrad Aufensteinski (starejši) je Valdek leta 1361 vrnil patriarhu, ta pa ga je podelil Habsburžanom. Ti so oglejsko fevdništvo kmalu ukini, grad in gospostvo sta postala deželnoknežja, občasno zaupana knežjim gradiščanom, kasneje oskrbnikom, ali podeljevana v zastavo.¹¹¹¹ Edini znani gradiščan je bil do začetka 15. stoletja Heidel z Valdeka (1386–1403/1404).¹¹¹²

¹⁰⁹⁸ UBSt Erg., št. 35.

¹⁰⁹⁹ STOPAR, Gradovi, 551.

¹¹⁰⁰ UBSt II, št. 369.

¹¹⁰¹ FRA 31, št. 248.

¹¹⁰² Gl. BLAZNIK, Topografija 2, 449.

¹¹⁰³ NŠAL ZL 1296 VI 10. Velenje; NŠAL ZL 1310 III 4. Hekenberk; ARS ZL 1310 VII 9. Gornji Grad.

¹¹⁰⁴ MDC VIII, št. 607 (grb). Gl. KRAßLER, Wappenschlüssel, 32.

¹¹⁰⁵ MDC VIII, št. 627.

¹¹⁰⁶ MDC VIII, št. 714.

¹¹⁰⁷ NŠAL ZL 1348 IV 24.

¹¹⁰⁸ ARS ZL 1358 II 7. (grb obeh je varianta starejšega: zobasto razcepljen ščit).

¹¹⁰⁹ MDC IX, št. 286, 295.

¹¹¹⁰ Med letoma 1338 in 1341 Alram z Valdeka (BLAZNIK, Topografija 2, 449).

¹¹¹¹ MDC X, št. 566. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 175.

¹¹¹² Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 450.

Grad **Velenje** (*Wöllan*) je stal nad istoimenskem trgom in križiščem cest proti Slovenj Gradcu, Vojniku (Celju) ter Šoštanju. Umetnostni zgodovinarji postavljajo nastanek v sredo 13. stoletja, vendar se pri tem opirajo na listinske podatke in starejšo literaturo, ne pa na arhitekturne dokaze.¹¹¹³ Verjetno pa res ne gre za posebno star grad, čeprav lega dopušča starejše utrjeno poslopje.¹¹¹⁴

Velenjski prebivalci so se omenjali šele leta 1264, nekateri formalno kot tržani (*Gebhardus civis de Weln, ..., Reynherus civis de Weln, Hermannus de Weln*), in to skupaj z vitezi s sosednjega Turna (Oto, Henrik, Gundaker, Albero in Günther) ter z nekaterimi pravimi (starovelenjskimi) trškimi prebivalci (David, Gotfrid, Henrik).¹¹¹⁵ Pri nekaterih imenovanih osebah (Gundaker, Albero, Günther) je šlo najbrž za velenjske gradiščane.¹¹¹⁶ To potrjuje listina iz leta 1270, ko se je po Velenju imenoval Gundaker. Ker je bil Gundaker prisoten ob izstavitvi listine na gradu Kunšperk,¹¹¹⁷ je jasno, da je bilo Velenje že v začetku last Kunšperških, Gundaker pa je bil najbližnji sorodnik kunšperških vitezov (služabnikov). Morda je bil brat Güntherja in Albrehta Škodnika, ki sta živela na Kunšperku,¹¹¹⁸ kmalu nato pa sta kot gradiščana (vsaj Günther) živela in se imenovala po kunšperškem Hekenberku (gl. Hekenberk in Turn; genealoške preglednice 52, 69 in 70).¹¹¹⁹ Gundaker pa se je med letoma 1270 in 1275 ustalil na kunšperškem Turnu (gl. Turn pri Velenju).

Leta 1323 je Friderik s Kunšperka sorodnikoma Herdegnu in Frideriku s Ptuja zastavil, leta 1325 pa tudi prodal alodialna gradova Hekenberk in Velenje.¹¹²⁰ Ptujski so ostali v posesti, kasneje tudi v lasti obeh gradov, ki so ju upravljali z neimenovanimi gradiščani. Toda leta 1362 so podlegli pritisku vojvode Rudolfa IV., mu predali Velenje in ga prejeli nazaj v fevd. Po

¹¹¹³ STOPAR, Gradovi, 556–557.

¹¹¹⁴ RAVNIKAR, Velenje, 71; RAVNIKAR, Savinjska, 284 sl.

¹¹¹⁵ UBSt IV, št. 125.

¹¹¹⁶ Ni šlo za tržane, ki so bili kot priče vedno uvrščeni za plemiči. Meščani in tržani se kot priče običajno niso titulirali po kraju. Velenjski tržani pa so bile osebe na koncu spiska prič (od Davida naprej), torej so bili na zadnjih pozicijah. Drugačno mnenje je v: RAVNIKAR, Velenje, 71.

¹¹¹⁷ UBSt IV, št. 378.

¹¹¹⁸ UBSt IV, št. 554. Gl. RAVNIKAR, Velenje, 64–65.

¹¹¹⁹ ARS ZL 1323 II 3. Ptuj. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 210; RAVNIKAR, Velenje, 65.

¹¹²⁰ ARS ZL 1323 II 3. Ptuj; LOSERTH, št. 513.

Rudolfovi smrti jim je grad in gospostvo uspelo spet alodizirati. Kunšperški so nekaj posesti začasno zadržali, vendar so jo zaradi težkega gospodarskega položaja postopoma prodajali.¹¹²¹ Konec 14. stoletja je Ana Ptujška prinesla Velenje za doto Hansu z Liechtensteina, ki se je zaradi tega sprl s Celjskimi in uspel obdržati posest šele s pomočjo rabsodbe vojvode Albrehta III. Zatem so na enak način prišli do gradu Stubenbergi.¹¹²²

Uprava gradu je bila nespremenjena vse do začetka 15. stoletja, ko je gradiščana zamenjal oskrbnik. Gradiščani so prihajali iz vrst klientele grajskih gospodov, še posebej zanimiv pa je bil grad za (celjske) viteze z bližnjega Turna: še leta 1399 je bil gradiščan Herman Turner (*zu der zeit purgraf ze Welin*).¹¹²³

Grad **Viltuš** (*Wildhaus*) na hribu Tičnica nad naseljem Spodnji Slemen zahodno od Maribora in cesto, ki je od nekdaj povezovala Podravske marko s Koroško, je bil zgrajen v drugi polovici 12. stoletja na šentpavelskem zemljišču. V letih 1193–1220 sta ga dobila v fevd brata Ulrik I. in Gotfrid I. z Maribora.¹¹²⁴ Oba sta se občasno imenovala tudi po Viltušu, ki je v naslednjih desetletjih postal sedež veje Mariborskih (gl. genealoško preglednico 60). Dokončen prelom z Mariborom sta napravila sinova Gotfrida II. Henrik I. (1247–1263) in Albreht I. († pred 1263), ki sta po očetu dobila Viltuš, združila viltuške deleže, se znebila Mariborskih in se ustalila na novem sedežu. Viltuški so obdržali grb Mariborskih (lev; gl. pečat št. 140). S Henrikom I. se je začel vzpon rodbine, ki je po izumrtju Rogaških tik pred letom 1300 podedovala del Štatenberga, leta 1312 kupila del liechtensteinske zapuščine v Konjicah in prejela po izumrtju Freudenberških tudi njihovo posest. Deželni knez pa jim je podelil v zastavo še Marenberk.¹¹²⁵

Henrikova sinova Henrik II. in Albreht II. sta ohranila polovične deleže na posesti, kar je zavrlo realne delitve. Še leta 1325 sta Albreht III. in Henrik III., sinova Henrika II., zastavila ženama deleže na gradova Konjice

¹¹²¹ Leta 1340 gozd med Velenjem in Škalami Erhardu s Turna (ARS ZL 1340 IV 17.). Pred letom 1348 so zastavili večjo posest Viljemu z Viltuša. Zastavna vsota (133 zlatnikov) govori o povprečnosti gospostva (ARS ZL 1348 XII 21. Viltuš). Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 210.

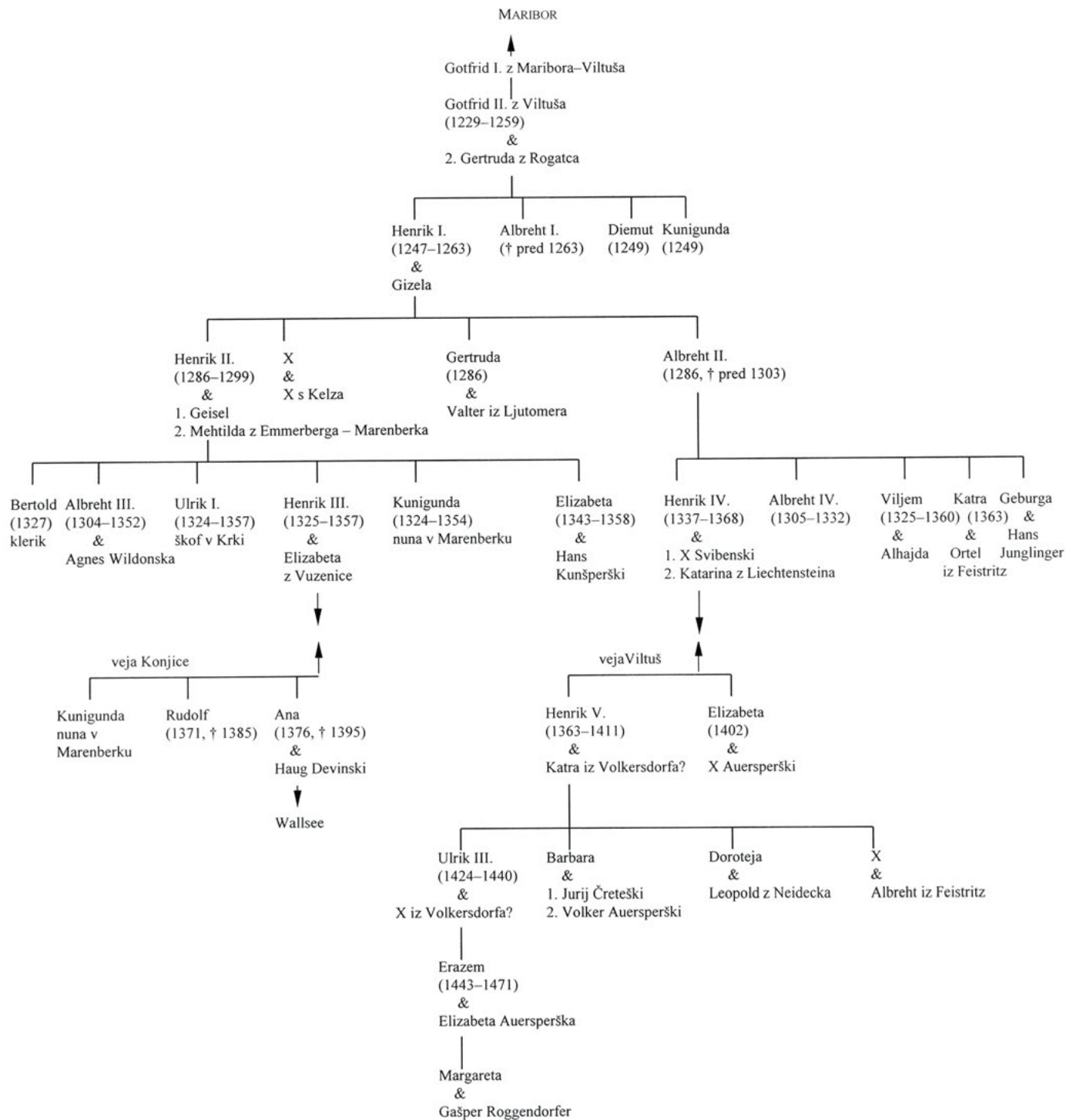
¹¹²² PIRCHEGGER, Untersteiermark, 210.

¹¹²³ NŠAL ZL 1399 IV 1. Velenje.

¹¹²⁴ MDC III, št. 1426/V.

¹¹²⁵ PIRCHEGGER, Marburg, 48–49; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 25.

Genealoška preglednica 71: VILTUŠ

in Viltuš. Albreht je po ženi prišel tudi do wildonskega Eibiswalda.¹¹²⁶ Brata (po Albrehtu II.) Henrik IV. (1337–1368) in Viljem (1325–1360) sta leta 1351 delila družinsko posest, seveda brez deležev potomcev Henrika II.

¹¹²⁶ ARS ZL 1325 IX 14. Gradec (grb); ARS ZL 1325 IX 14. Gradec (grb). PIRCHEGGER, Untersteiermark, 26.

140. Henrik II. z Viltuša
(ARS ZL 1325 IX 14.)

Henrik IV. je obdržal Konjice, Freudenberg, Štatenberg in Eibiswald ter vodil konjiško vejo, ki je leta 1385 izumrla z njegovim sinom Rudolfom. Henrik IV. se je leta 1364 v iskanju zaščite z vso posestjo podredil Celjskim grofom. Po Rudolfu je leta 1385 dedovala sestra Ana oz. mož Haug z Devina. Konjiško posest je končno dedoval Rajnpreht z Wallseeja, ki se je poročil z glavno dedinjo Katarino.¹¹²⁷ Leta 1352 sta konjiško-štatenberško posest delila tudi Albreht III. (sin Henrika II.) in bratranec Henrik IV. z Viltuša. Albreht je dobil Štatenberg, Henrik pa Konjice. Obe strani sta si obljubili obojestransko dedovanje v primeru smrti brez otrok, kar pa kasneje ni bilo uveljavljeno, saj so po izumrtju konjiške veje dedovali Devinski in nato Wallseejevci, veja Henrika II. pa je izumrla. Henrik IV. je bil začetnik viltuške linije, ki je izumrla leta 1471, Viltuš in ostala posest pa so prešli na glavne dediče Auersperge.¹¹²⁸

Glavni Viltuški so se pretežno zadrževali v Mariboru, Konjicah, Slovenski Bistrici in drugih večjih naseljih, manj pa na Viltušu. Zanje je grad upravljal gradiščan. Poznam pa le Mateja z Viltuša (1311–1315), ki se je večkrat zadrževal v družbi Albrehta III.¹¹²⁹

Nad trgov *Vitanje* (*Weitenstein*) sta stala v srednjem veku dva gradova, oba last krške škofije: Stari in Novi grad. Območje je škofija dobila posredno z darovnicami grofice Heme Breško-Seliške. Vitanje je bilo najpomembnejša posest škofije severno od Celja, ob cesti med Koroško (Dravogradom) in Celjem oz. Slovensko Bistrico. Zato tako kot Podčetrtek in Pilštanj na Kozjanskem niso gradu in trga škofje nikoli podelili v fevd ali zastavo. Vitanje je bilo končna točka vsakoletnih škofovih obhodov po slovenskoštajerskih posestvih, kjer so podeljevali fevde lokalnemu plemstvu ter imeli fevdna sodišča. Navadno so škofje s spremstvom prišli v Vitanje med novembrom in sredo decembra, potem ko so opravili podobno inšpekcijo v Mokronogu in Podčetrtku.

Stari grad v obliki obzidanega stolpa in kasnejšega palacija, ki je bil upravno središče za dominikalno posest in fevde severno od Celja, so zgradili na strmem hribu nad levim bregom Hudinje¹¹³⁰ do prve tretjine 12. stoletja, verjetno pa že ob prvem utrjevanju krškega lastništva nad darovano posestjo. Ime kaže na graditelja, nekega Wita, ki je bil krški ministerialni gradiščan in je umrl še pred letom 1144, ko se je grad prvič omenjal v izvornem imenu nekega Adalbrehta.¹¹³¹ Kot vsi poznejši ministeriali z izvornim imenom po Vitanju¹¹³² je bil ministerialni gradiščan uradnik s sedežem v (starem) vitanjskem gradu. V 70. letih 12. stoletja je Vitanje napadal neki Herman,¹¹³³ ki je bil najbrž kar koroški vojvoda.

Vitanjsko gradiščanstvo je bilo za izvajalca koristno, zato so Vitanje skozi več desetletij upravljale cele družine. Že pred letom 1224 so dobili grad v varstvo bratje Wulfing, Bertold in Henrik. Bertold je živel še leta 1264.¹¹³⁴ Njegov potomec je bil najbrž Bertold II., ki se je na Vitanju obdržal vse

¹¹²⁷ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 26; PIRCHEGGER, Marburg, 49.

¹¹²⁸ ARS ZL 1352 XII 13. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 26, 135.

¹¹²⁹ GZM III/3; RHSt I/1, št. 744.

¹¹³⁰ JAKIČ, Gradovi, 366–367.

¹¹³¹ GZS 4, št. 200.

¹¹³² Leta 1154 in 1158 Eberhard (GZS 4, št. 322, 373), med letoma 1154 in 1175 pa večkrat njegov sin Odalschalk (GZS 4, št. 331, 342, 358, 408, 419, 441, 471, 540, 559), leta 1167 Markvard (UBSt III, št. 5), leta 1171 Bertold (GZS 4, št. 526).

¹¹³³ Vest v 1172/1176 ponarejeni listini, datirani s 1140, je najbrž resnična, ker je krška škofija želela preprečiti razpad posesti zaradi resničnih težav z listino, ki naj bi jo izdal kralj Konrad III. (MDC I, št. 111).

¹¹³⁴ GZS 5, št. 390; UBSt III, št. 97; UBSt IV, št. 127.

do leta 1306 in se občasno imenoval tudi z vzdevkom Muttel,¹¹³⁵ tako kot njegov sorodnik Henrik, ki je vsaj okoli leta 1299 živel na vitanjskem gradu.¹¹³⁶ Bertold II. je morda malo pred tem živel kot gradiščan na gradu Podčetrtek, vendar enačenje ni zanesljivo (gl. Podčetrtek). Leta 1306 sta bila gradiščana Ulschalk in Wulfing (Lindeški),¹¹³⁷ leta 1326 pa Ushalk in Kuno (Konrad). Slednji se je po Vitanju imenoval že leta 1317.¹¹³⁸ Od začetka 14. stoletja so se gradiščani menjavali hitreje. Iz gradiva ni razvidno, da bi šlo za gradiščanstvo po grajskem fevdnem pravu, vendar ni verjetno, da bi se uprava Vitanja razlikovala od drugih krških gospošte in gradov. Gradiščani so živeli na starem gradu, nekateri tudi na novem.

Poseben uradnik je bil deželni sodnik, ki je bil včasih tudi gradiščan. Leta 1316 se je v tej službi in z vitanjskim imenom omenjal Albreht (1316–1361); identičen je bil s tistim Albrehtom (II.) z Lindeka, ki je s poroko z neko Mengeško osnoval vejo na Kranjskem. Z imenom »Albreht z Vitanja« je leta 1316 v Mengšu prisostvoval nekemu pomembnemu rodbinskemu dejanju.¹¹³⁹ Zatem so škofje spet združili deželno sodstvo z gradiščanstvom, saj je bil leta 1368 neki Henrik eksplicitno gradiščan in sodnik.¹¹⁴⁰ Istočasno so na gradu živeli gosposki uradniki, ki so, tako kot na Podčetrtku, nosili naslov točaj (*schenk*), kdaj drugič pa oficial: leta 1304 npr. Ushalk in Peter,¹¹⁴¹ leta 1306 samo Peter.¹¹⁴² Vsaj v letih 1338 in 1339 je bil *amtmann* oz. *amman* Hertel s Straßburga,¹¹⁴³ leta 1355 pa je bil Schenk neki Nikolaj.¹¹⁴⁴ Točaji so ostali glavni uradniki vse do prve tretjine 15. stoletja, ko se je vitanjski predstojnik začel imenovati oskrbnik, vojaško oblast pa je imel glavar (v virih od leta 1430).¹¹⁴⁵ Lindekerji so tudi kasneje opravljali službe za škofa, zatem pa

¹¹³⁵ GZM II/80; MDC VI, št. 389, 391.

¹¹³⁶ MDC VI, št. 447.

¹¹³⁷ MDC VII, št. 319.

¹¹³⁸ MDC IX, št. 66; RHSt I/1, št. 871.

¹¹³⁹ ARS ZL 1316 VII 4. Gl. navedbi v: BLAZNIK, Topografija 2, 471.

¹¹⁴⁰ BLAZNIK, Topografija 2, 472.

¹¹⁴¹ MDC VII, št. 216.

¹¹⁴² MDC VII, št. 319.

¹¹⁴³ BLAZNIK, Topografija 2, 472.

¹¹⁴⁴ Ibidem.

¹¹⁴⁵ Ibidem, 474.

zadržali fevde v okolici in se imenovali tudi po Vitanju.¹¹⁴⁶ Stalno prisotnost Lindeških v Vitanju je v virih moč zaznati vsaj od začetka 14. stoletja, ko so opravljali gradiščansko službo (gl. zgoraj). Temu je botrovala tudi bližina Lindeka. Članica te veje je bila Kunigunda, od leta 1368 izpričana mekinjska redovnica in opatinja.¹¹⁴⁷ Njen sorodnik (oče?) je bil Poppo, dolgoletni celjski vitez, kasneje dvorni mojster na dvoru Celjskih in redni spremljevalec grofov (1378–1414). Imenoval se je tudi Lindeker. Grb (drevo s koreninami; gl. pečat št. 103) je ustrezal lindeški osnovi (gl. tudi genealoško preglednico 59).¹¹⁴⁸ Kadar je Popo prišel v Vitanje, je stanoval v svojem fevdnem stolpu na grajskem hribu.¹¹⁴⁹

V času od konca 13. stoletja in najkasneje do leta 1322 so dali škofje postaviti na hribu nad desnim bregom Hudinje večji grad (stolp, palacij, kapela itd.), saj se je Stari grad na skalni pečini južno od trga tega leta že tako imenoval.¹¹⁵⁰ Na novega se je preselil glavni gosposčinski uradnik, sedeži krajevnih podrejenih uradnikov pa so bili na okoliških dvorih.¹¹⁵¹ Sedež gradiščanov je ostal utrjeni Stari grad.¹¹⁵² Stari grad so v 16. stoletju opustili in je hitro propadel.¹¹⁵³ Kmalu po zgraditvi novega so dali škofje pozidati še trško graščino, ki se je prvič omenjala leta 1403/1404 kot škofovski dvor.¹¹⁵⁴ Očitno je bil tam (udobnejši) sedež krškega škofa, kadar je prišel v Vitanje, sicer pa je v njem morda občasno živel tudi glavni gosposčinski uradnik.

Vodriž (*Widerdrieff*), eden redkih ganerbnih gradov z ohranjeno delilno (ustanovno) listino na Slovenskem, je bil zgrajen v začetku 14. stoletja na ozemlju, ki je sodilo pod oglejskega patriarha. Gradnja je bila v zvezi z družbenim razvojem v Slovenj Gradcu, ko se je s koroškim vojvodo Henrikom, tedanjim posestnikom slovenjegraškega gospostva, zdelo potrebno zavarovati južne meje oglejskega gospostva, obrambo pa zaupati kolikor toliko zvestemu slovenjegraškemu viteštvu. Za gradnjo na grebenu Fidejevega vrha južno od Podgorja, ki jo je dovolil patriarh – z njegove strani namreč kasneje ni bilo pritožb – so koroške vojvode izbrale Hebenštrajte, ki so do tedaj živeli v Slovenj Gradcu, kjer so obdržali hišo tudi po preselitvi na Vodriž. Izvor Hebenštrajtov je nejasen, saj je v poznem srednjem veku obstajalo več rodbin s tem (bojnim) vzdevkom na Koroškem, Bavarskem, Štajerskem, v Avstriji, na Švabskem, v Švici itd. Prvi štajersko-koroški Hebenštrajt (Friderik, 1299–1326, † ok. 1333) se je pojavil šele leta 1299. Po grbovni podobi (škarnica; gl. pečat št. 141 in 142) so Hebenštrajti izhajali iz enega od vzhodnokoroških oz. slovenskoštajerskih vovbrških vitezov. Zgodaj so se sorodstveno povezali z nekdanjim andeškim gorenjskim plemstvom in po njem podedovali solidno posest okoli Kamnika. Zveza se je kazala tudi v dejavnosti Hebenštrajtov v 14. stoletju, ko so imeli v Mekinjah nekaj ženskih sorodnic, za preskrbo katerih so samostanu darovali

¹¹⁴⁶ Za Lindeško–Vitanjske in številne druge plemiče kot posestnike krških fevdov v 15. stoletju gl. popis fevdov v: KOROPEC, Vitanje, 8, 14 in PIRCHEGGER, Untersteiermark, 215.

¹¹⁴⁷ ARS ZL 1368 XI 20.

¹¹⁴⁸ ARS ZL 1378 III 25. Celje (grb); Maleczek, št. 22; ARS ZL 1395 III 21. (grb); ARS ZL 1397 I 11. (grb); StLA AUR št. 3935d: 1398 IV 12.; ARS ZL 1399 IX 1.; ARS ZL 1400 VII 18. Celje; KOMATAR 20, št. 278; NŠAL ZL 1405 III 25.; ARS ZL 1407 VII 10. Celje; StLA AUR št. 4374c: 1409 IV 24. Linz. KRAßLER, Wappenschlüssel, 181.

¹¹⁴⁹ BLAZNIK, Topografija 2, 472.

¹¹⁵⁰ CKL, št. 114. Gl. upodobitev obeh gradov in trga v: VISCHER, Topographia II, št. 467; JAKIČ, Gradovi, 367.

¹¹⁵¹ V krški fevdni knjigi iz let 1403/1404: *ainen hof ze Weittenstain, da mein amtman auf siczt* (BLAZNIK, Topografija 2, 472).

¹¹⁵² ... *purkgrawen ze Weittenstain auf dem alten haws* ... (BLAZNIK, Topografija 2, 472).

¹¹⁵³ STOPAR, Gradovi, 574.

¹¹⁵⁴ ... *curie episcopi* ... (BLAZNIK, Topografija 2, 473).

gorenjsko posest.¹¹⁵⁵ Friderik II. se je poročil z neko Gallenberško, zato so Hebenštrajti ohranili stike z Gallenbergi ter se pogosto zadrževali v Kamniku.

Friderik in brata Oto (1305, † pred 1311) ter Rajnpreht (1305, † pred 1311) so pogosto pričali pri poslih višjega koroškega plemstva na južnem Koroškem, kar je potrjevalo njihovo odvisnost od Aufensteinov, ki so od leta 1308 imeli v zastavi Slovenj Gradec.¹¹⁵⁶ Friderik je bil v nekaterih listinah imenovan »iz Slovenj Gradca«, zato sklepam, da Vodriž tedaj še ni stal ali pa je bil komaj v gradnji. Po njegovi in bratovi smrti so posest podedovali domnevni sinovi Friderik II. (1338–1351), Bertold (1338–1363) in Henrik (1338–1364),¹¹⁵⁷ hči Ana pa je imela oskrbo v samostanu v Mekinjah. Ker se o delitvi gradu niso mogli dogovoriti ali pa ga sploh niso hoteli deliti, so leta 1338 zanj izbrali ganerbnobno obliko, potrjeno s pisno pogodbo sobivanja. Henrik je dobil zunanji stolp in tretjino predgradja, Bertold glavno poslopje in Friderik stolp znotraj obzidja. Pot do gradu je bila skupna, prav tako skrb za mostič ter vodna cisterna znotraj obzidja. Vsi deli so morali biti vedno dostopni vsem.¹¹⁵⁸ Kasneje bratje z družinami le niso vedno prebivali na Vodrižu. Vsaj za Bertolda, ki se je v 60. letih zadrževal predvsem v Slovenj Gradcu, domnevam, da je živel v stari družinski hiši.

Oglejsko fevdno gospostvo nad Vodrižem ni ugasnilo niti po habsburški alodizaciji slovenjgraškega gospostva v 60. letih 14. stoletja (gl. Slovenj Gradec). Približno istočasno so Hebenštrajti izgubili Vodriž. Preselili so se na dvor pri Konjicah (Hebenštrajtov dvor oz. Gojka), kjer je leta 1374 živel Jurij Hebenštrajter, v letih 1383–1386 pa so se omenjali tudi Friderik III., žena in bratrancev Friderik IV. Hebenštrajti so dvor posedovali do konca 15. stoletja.¹¹⁵⁹ Grad in gospostvo je patriarh podelil Henriku iz Vitanja. Po propadu posvetnega gospostva oglejskega patriarha leta 1420 je tudi Vodriž postal deželnoknežji grad.¹¹⁶⁰

141. Friderik II. Hebenstreit z Vodriža (ARS ZL 1340 IV 9.)

142. Henrik II. Hebenstreit z Vodriža (ARS ZL 1363 V 3.)

¹¹⁵⁵ SCHNELLER, Hebenstreit, 27–30. Gl. opis mesta (z gradom) Slovenj Gradec v PIRCHEGGER, Untersteiermark, 169.

¹¹⁵⁶ MDC VII, št. 252; ARS ZL 1305 II 20.; MDC VII, št. 348; MDC VIII, št. 714; MDC IX, št. 20.

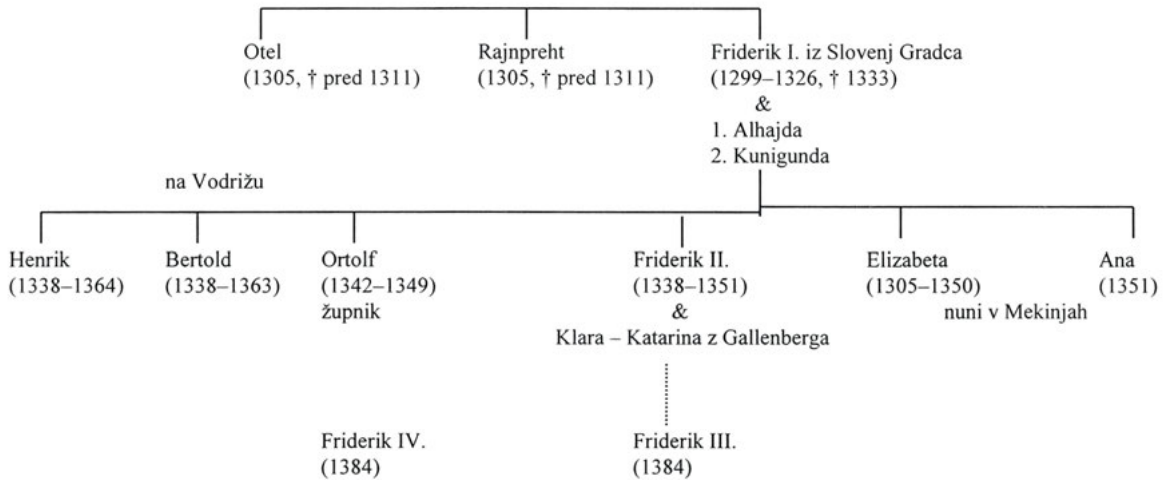
¹¹⁵⁷ Nekaj listin z navedbami treh bratov: ARS ZL 1340 IV 9. (grb); ARS ZL 1351 V 26.; ARS ZL 1361 VII 13.; ARS ZL 1363 V 3. (grb); ARS ZL 1363 IX 18. Slovenj Gradec (grb); ARS ZL 1364 I 13.; BRUNNER, št. 32.

¹¹⁵⁸ HHStA AUR 1338 IV 5. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 175–176.

¹¹⁵⁹ Maleczek, št. 21 (in op. 1). PIRCHEGGER, Untersteiermark, 143.

¹¹⁶⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 176.

Genealoška preglednica 72: HEBENSTREIT

Vojnik (Hochenegg) na Tomaževem hribu nad staro rimsko cesto Celeia–Poetovio je imel askvinsko predzgodovino: prvič se je pojavil leta 1165 v imenih Liupolda in sina Werganda, ki sta bila prva znana Vojniška. Grad je stal na tleh, ki jih je grofica Hema leta 1043 za krške benediktinke izvzela iz darovanega kompleksa med Koprivnico, Hudinjo in Voglajno.¹¹⁶¹ Vojniški so bili svobodni gospodje (v listinah z naslovom *liber*), ki so si kot stranska veja Askvincev oz. grofov s Plaina in kot sorodniki Žovneških in (kasneje) Svibenskih izbrali za sedež grad, zgrajen do srede 12. stoletja (morda že konec 11. stoletja). Z njim so nadzorovali prehode med koroško in savinjsko askvinsko posestjo. Od naselitve na Vojnik so sami upravljali grad, tako da se je prvi ministerial pojavil v virih šele takrat, ko so bili dnevi zadnjemu Vojniškemu, Viljemu II., že šteti. V letih 1240 in 1241 je bil znan vitez Hugo z Vojnika,¹¹⁶² ki je po izumrtju Vojniških (1241) najbrž zapustil grad.

Manjšo rodbinsko posest je dedovala Viljemova (I.) sestra Elizabeta, ki je živela na Miltenbergu, vojniško gospostvo pa je pripadlo deželnemu knezu. Štajerski deželni glavar, slavonski vojvoda Štefan, ki se je tu pa tam imenoval tudi štajerski vojvoda, ga je leta 1259 podelil točaju Chaku (Csaky), in to skupaj z Miltenbergom in Žalcem.¹¹⁶³ Otokarjeva zmaga v boju z ogrskim kraljem in zasedba Štajerske leta 1261 je zamenjala posestnike Vojnika: leta 1263 je za deželnega kneza grad upravljal neki Reinboto z Vojnika.¹¹⁶⁴ To osebno ime namiguje na cmureškega ali mariborskega viteza, sicer deželnoknežjega ministeriala. Enako upravo so obdržali grofje Tirolsko-Goriški, kranjski in savinjski zastavni gospodje, ki so imeli na Vojniku najseverovzhodnejše savinjsko gospostvo. Tirolsko-Goriški so še pred izgubo Savinjske doline (1311) prepustili Vojnik Haugu s Taufersa. V njegovem spremstvu je bil leta 1306 (deželski) sodnik Albreht z Vojnika. Haugova vdova je zadržala Vojnik, Žaženberk in trg Žalec skupaj z deželskim sodiščem tudi pod Habsburžani, vendar le dosmrtno. Njeni gradiščani so morali obljubiti, da bodo po njeni

¹¹⁶¹ UBSt I, št. 485. HAUPTMANN, Višnjegorski, 231. H. Pirchegger je na podlagi osebnih imen predvideval sorodstveno vez z Žovneškimi (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 211).

¹¹⁶² UBSt II, št. 393, 397.

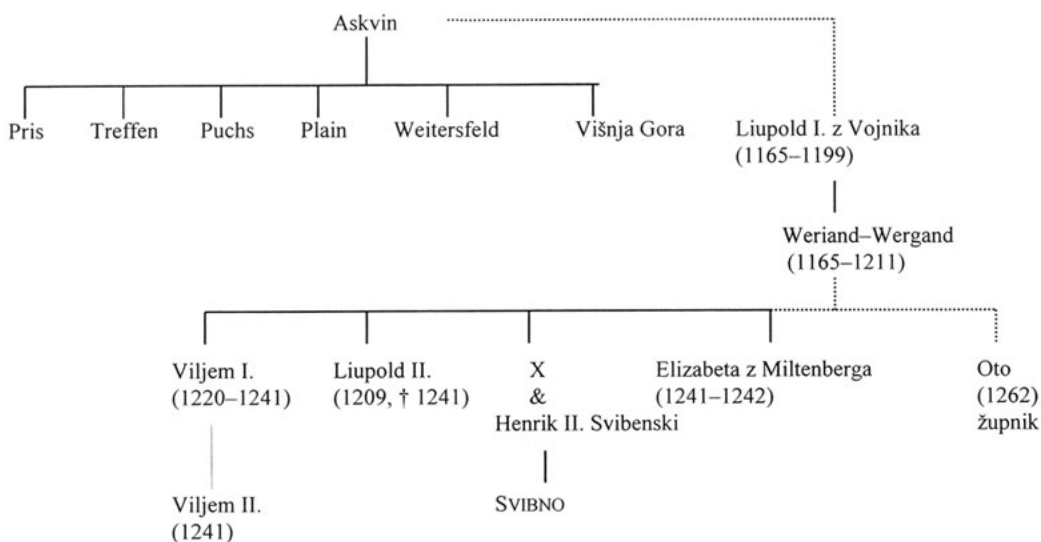
¹¹⁶³ UBSt Erg., št. 72. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 212.

¹¹⁶⁴ UBSt IV, št. 116.

smrti vse vrnilo deželnemu knezu.¹¹⁶⁵ Leta 1319 je bil npr. gradiščan Nikolaj s Črnelega, zvest vitez koroških vojvod.¹¹⁶⁶ Leta 1319 sta vso posest skupaj z Vojnikom dobila v zastavo Konrad z Aufensteina in grof Henrik Goriški, vendar je drugi kmalu odstopil svoj delež prvemu. Leta 1320 je zastavo potrdil tudi vojvoda Friderik.¹¹⁶⁷ Uprava Vojnika je do konca 14. stoletja slonela na treh uradnikih: gradiščanu, gospoščinskem uradniku¹¹⁶⁸ in (trškem) sodniku.¹¹⁶⁹

Leta 1331 so Vojnik in Žalec dobili v zastavo Wallseeji, ki so upravo zaupali gradiščanom izmed uglednega viteštva. Leta 1332 je bil to Ortolf s Hornegega in leta 1347 neki Gebhard (s Turna?).¹¹⁷⁰ Wallseeji so Vojnik, Žalec in Žaženberk leta 1363 zapustili sorodnikom Celjskim, kar so potrdili Habsburžani, ki so bili Celjskim tako in tako dolžni za vojaško pomoč proti Bavarski.¹¹⁷¹ Grofje so v 20-ih letih 15. stoletja gradiščana nadomestili z oskrbnikom, saj se je Ludvik Sachs leta 1417 intituliral kot oskrbnik na Vojniku, tri leta zatem pa kot gradiščan.¹¹⁷² To priča o začetni terminološki nekonsistentnosti. Celjski so Vojnik obdržali do leta 1456, ko so ga menda v bojih za njihovo dediščino Habsburžani sami podrli.¹¹⁷³

Genealoška preglednica 73: VOJNIK

Ozemlje kasnejšega gospostva **Vrbovec** (*Altenburg*) je bilo do leta 1140 last Bavarca Diepolda Chagra, zatem pa neprekinjeno oglejska posest. Ime priča o precejšnji starosti gradu, zgodovinarje pa še vedno bega vprašanje, kje naj bi stal novi grad. H. Pirchegger je dopuščal možnost, da bi šlo lahko za grič Gradišče nad Nazarjami, čeprav je ta sodil v gospostvo Žovnek.¹¹⁷⁴ I. Stopar

¹¹⁶⁵ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 212; isti, Landesfürst 1, 40.

¹¹⁶⁶ StLA AUR št. 1855a: 1319 VII 4. Žiče.

¹¹⁶⁷ MDC VIII, št. 508, 518.

¹¹⁶⁸ Leta 1368 je bil *amptman ze Hohennek* (ARS ZL 1368 V 12).

¹¹⁶⁹ Sodnik (Albreht) in uradnik (*amman*) se skupaj omenjata še leta 1319 (RHSt I/1, št. 1143), gradiščan pa že leta 1311 (BLAZNIK, Topografija 2, 482).

¹¹⁷⁰ CKL, št. 142; ARS ZL 1347 VII 3.

¹¹⁷¹ ARS ZL 1363 IV 6. Slovenska Bistrica; ARS ZL 1363 X 25. Innsbruck; ARS ZL 1364 IV 11. Dunaj.

¹¹⁷² ARS ZL 1417 IV 18.; ARS ZL 1420 XI 10.

¹¹⁷³ CKr, 64; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 212.

¹¹⁷⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 199–200.

je ime postavljaj v zvezo z Gornjim gradom.¹¹⁷⁵ Te domneve izpodbijajo umetnostne analize, ki začetke današnjega gradu, temeljito prenovljenega v 15. stoletju, postavljajo v 12. stoletje. Tedaj pa je tudi že stal chagerski oz. oglejski Gornji grad. Toda Vrbovca leta 1140 še ni bilo, saj bi bil kot zidana redkost za tedanji čas omenjen v obsežni partinenčni formuli v Chagerjevi darovnici za Oglej (1140). Ime stari grad gre iskati v zvezo s kasnejšo reorganizacijo oglejskega gospostva v Zgornji Savinjski dolini, ko je Vrbovec nastal kot novi upravni sedež. Morebiti se je ime nanašalo na novi samostan v Gornjem gradu iz začetka 13. stoletja (gl. Gornji grad).

O njegovih prebivalcih ni v virih do srede 13. stoletja vesti. Grad se je v listinah prvič pojavil leta 1248, ko ga je varoval Wulfing z Letuša (ali Luč), ki je bil obenem tudi gosposčinski upravitelj province Mozirje. Wulfing je bil izrecno oglejski ministerial, ki je gradiščanstvo opravljaj po grajskem fevdnem pravu, saj je imel pripadajoče službene fevde (*feudum habitantie castri nostri in Altenburch*).¹¹⁷⁶ V zadnjih desetletjih 13. stoletja se je pravni položaj Vrbovca spremenil, saj so gradiščani obravnavali grad kot svoj fevd. Leta 1286 je na Vrbovcu sedel sin začetnika plemičev z Vrbovca Eberhard I. Po grbovni podobi (pasja glava z ovratnico; gl. pečat št. 143) je šlo za vejo nekdanjih andeških ministerialov, ki so bili iz okolice Kamnika (Zapriški) ali pa iz Slovenj Gradca (najstarejši istoimenski plemiči). Podobnost s sočasnimi osebnimi imeni mekinjskih Gallenbergov (Seifrid, Eberhard, Viljem, Nikolaj, Konrad, Bertold) kaže tesno zvezo Vrbovških s skupnim prednikom, z enim od Gallenberških. Ker so bili Gallenbergi veja Gallov – vendar s tradicijo in dediščino izumrlih Mekinjskih, torej bavarskih andeških ministerialov – so Vrbovški najverjetneje prišli iz Mekinj, in to posredno preko Slovenj Gradca (gl. genealoško preglednico 15). Za to priča podrejenost Vrbovških oglejskemu patriarhu, ki je uspel zadržati andeški Slovenj Gradec, ne pa Kamnika. Andeški ministeriali s pasjo (volčjo) glavo v grbu so se v Slovenj Gradcu razdelili še pred letom 1228 – eni so odšli v Kamnik oz. Zaprice, drugi so ostali v Slovenj Gradcu. Med mekinjskimi Gallenbergi in slovenjegraškimi vitezi je ostal stik, ki je sredi 13. stoletja omogočil ločitev samostojne veje Vrbovških z gallenberško tradicijo imen in slovenjegraškim grbom, medtem ko so se ostali odselili v Gradec (kasnejši knezi Windischgrätzi). Vrbovški

143. Konrad I. z Vrbovca
(ARS ZL 1322 IV 16.)

¹¹⁷⁵ STOPAR, Gradovi, 141.

pa so imeli vse do izumrtja precej posesti v okolici Kamnika, ki je bila nedvomno njihova dediščina še iz 13. stoletja.¹¹⁷⁷

Toda Vrbovški niso prišli na Vrbovec direktno iz Slovenj Gradca. Sin neznanega začetnika rodu Eberhard I. (1286–1320) se je med letoma 1286 in 1304 imenoval tudi po Šempetru v Savinjski dolini. Kraj je bil zapisan tudi v njegovi pečatni legendi okoli posebnega grba (vzpenjajoča se zgornja polovica psa).¹¹⁷⁸ Vsaj Eberhard je živel na dvoru v Šempetru, kjer je imel Oglej posest,¹¹⁷⁹ vendar ne samostojnega gospodstva in gradu, marveč je npr. podeljeval v fevd desetine, ki so jih prej imeli grofje Vovbrški. Eberhard se je do leta 1286 preselil na Vrbovec, a je ohranil dolžnosti do novih oglejskih vazalov, grofov Vovbrških, zato mu je nekaj časa še ostalo tamkajšnje izvorno ime, ki pa ga njegovi sinovi niso več nosili. Hipoteza je torej naslednja: Vrbovske so si Vovbržani v približno istem času, kot so dobili Mozirje, vsekakor pa še pred letom 1286, podredili in jim zaupali tudi upravo oglejskih fevdov v Šempetru. Tako je Eberhard I. kot eden najpomembnejših vovbrških plemičev v grofovem spremstvu sopečatil, razsojal kot voljeni razsodnik itd.¹¹⁸⁰ Že v njegovem času je družina prišla do oglejskega Gornjega gradu in ga obdržala v fevdu do srede 14. stoletja. Njegov brat je bil najbrž Ulrik I. (1307–1309), koroški arhidiakon.¹¹⁸¹ Še večjo cerkveno kariero je napravil sin Seifrid (1307–1339), ki je bil podjurski župnik, po stričevi smrti koroški, kasneje kranjski arhidiakon, laški župnik in čedajski kanonik.¹¹⁸² Eberhardova starejša sinova sta bila Nikolaj I. (1298–1334)¹¹⁸³ in Konrad I. (1318–1353), prvič poročen z Elizabeto Kolenc, drugič s Katarino, sicer pa pogost obiskovalec Kamnika.¹¹⁸⁴ Sin Viljem I. (1326–1353) je rodbini prinesel grad Rifnik, ki ga je priženil s ploštanjso dedinjo.¹¹⁸⁵ Istočasno je živel še neki Eberhard (1332–1340).¹¹⁸⁶ Zadnji od bratov, Bertold (1320) je pa zapustil bolj dejavna sinova Eberharda III. in Burkharda (1353–1360)¹¹⁸⁷ ter manj znanega Seidmana (1349).¹¹⁸⁸ Eberhard I. je imel še enega brata z imenom Ulrik (II.), saj se je leta 1348 tako imenovala njegova hči Katarina, katere bratranca sta bila Konrad in Viljem I.¹¹⁸⁹ S kom v neposredni zvezi je bil Hilbrand († pred 1348), ni jasno.¹¹⁹⁰

Zdi se, da so po izumrtju Vovbrških grofov Vrbovški postali vitezi Konrada z Aufensteina, v čigar spremstvu so se občasno nahajali Eberhardovi sinovi (Nikolaj). Osvoboditev od odvisnosti jim je odvezala roke tudi glede odnosov z gornjegrajskim samostanom, čigar odvetniki so bili Vovbržani. Že

¹¹⁷⁶ V listini patriarha Bertolda leta 1248: *procurator bonorum nostrorum in districtu Obernburgensi et in prouincia de Moziri* (UBSt III, št. 23). Gl. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 201.

¹¹⁷⁷ NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad. Gl. tudi RAVNIKAR, Savinjska, 332 sl.

¹¹⁷⁸ MDC VI, št. 16; CKL, št. 52; MDC VI, št. 76, 90, 95, 100; MDC VII, št. 252.

¹¹⁷⁹ Leta 1335 je oglejski patriarh podelil Frideriku Žovneškemu številne desetine, med drugim tudi v Šempetru (CKL, št. 158).

¹¹⁸⁰ CKL, št. 52 (grb); NŠAL ZL 1291 VII 27. Mozirje; MDC VI, št. 299; NŠAL ZL 1296 I 25. Dravograd; MDC VI, št. 348, 405; MDC VII, št. 510.

¹¹⁸¹ MDC VII, št. 609.

¹¹⁸² MDC VII, št. 609; NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; CKL, št. 142, 158.

¹¹⁸³ MDC VI, št. 405; MDC VII, št. 251, 252; HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec; ARS ZL 1318 V 5. Mozirje; MDC VIII, št. 571, 759 (grb); NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; NŠAL ZL 1334 IX 11. Gornji Grad.

¹¹⁸⁴ ARS ZL 1318 V 5. Mozirje; ARS ZL 1322 IV 16. Mekinje; NŠAL ZL 1322 V 6. Kamnik; NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; NŠAL ZL 1343 XII 3.; ARS ZL 1344 II 2. Gornji Grad; BRUNNER, št. 5.

¹¹⁸⁵ MDC IX, št. 66; NŠAL ZL 1332 IV 5. Gornji Grad; ARS ZL 1344 II 2. Gornji Grad; ARS ZL 1345 VI 26. Celje; ARS ZL 1346 V 18. Celje; NŠAL ZL 1349 XI 19.

¹¹⁸⁶ POPELKA, Altenburg, 42.

¹¹⁸⁷ NŠAL ZL 1353 III 3.; ARS ZL 1360 IV 28. Celje.

¹¹⁸⁸ ARS ZL 1349 XII 14.

¹¹⁸⁹ ARS ZL 1348 II 22.

¹¹⁹⁰ NŠAL ZL 1348 VIII 24.

leta 1325 so se Vrbovški zapletli v fajdo s samostanom pa tudi kasneje so morali njihovi novi gospodje Žovneški posredovati za rešitev sporov.¹¹⁹¹ Po aufensteinsko-žovneški menjavi posesti so Vrbovški pristali med klientelo slednjih, vendar še vedno samo kot posamezniki in brez posesti, ki je ostala oglejski fevd. Prva Vrbovska, ki sta bila žovneška viteza, sta bila Eberhardov sin Friderik I. (1332–1350)¹¹⁹² in vnuk Eberhard III. (1332–1368). Ta je bil sin Bertolda, in ne Eberharda I. Eberhard III. že v 40., predvsem pa v 50. letih ni bil več v službi celjskih grofov, pač pa je prišel v krog najožjih zaupnikov vojvode Albrehta II. in za njim Rudolfa IV. V njunem imenu je potoval po sosednjih deželah, posredoval pri najvažnejših političnih sporazumih in bil leta 1357 tudi v misiji v Avignonu pri papežu Inocencu VI.¹¹⁹³ V 50. in 60. letih so bili Vrbovški na višku politične moči ne le zaradi zvez pri Celjskih in Habsburžanih, tudi finančno so dosegli zenit, saj so na veliko posojali denar in bili poroki.¹¹⁹⁴ Konec 40. let pa so zašli v finančne težave (dolgovi pri celjskih Judih). Toda vmešali so se grofje Celjski, ki so leta 1349 in 1350 od različnih vej pokupili deleže gornjegrajskega gospostva, grad, sodišče in drugo ter Vrbovske izrinili iz ožjega gornjegrajskega območja. Poleg tega so izgubili tudi posest okoli Celja.¹¹⁹⁵

Po smrti bratov iz druge generacije so rodbino vodili sinovi Friderika I.: Nikel II. (1350–1365),¹¹⁹⁶ Hansel (1350–1392),¹¹⁹⁷ Ulrik (1350),¹¹⁹⁸ Friderik II. (1350–1365)¹¹⁹⁹ ter Bertoldova sinova Burkhard in že omenjeni Eberhard III. (do ok. 1368). V tem času je živel tudi Jošt (1355), čigar očeta ni mogoče določiti.¹²⁰⁰ Plazu zadolževanja pri Judih pa Vrbovški niso mogli zaustaviti. Položaj so poslabševali s prevzemanjem poročstva nekredibilnim stanovskim kolegom.¹²⁰¹ Leta 1360 sta brata Burkhard in Eberhard III. prodala svojo polovico Vrbovca celjskim grofom, katerim je to polovico tudi formalno podelil v fevd oglejski patriarh.¹²⁰² Na drugi polovici Vrbovški niso več dolgo živeli. Že leta 1362 sta brata Nikel II. in Friderik II. z dovoljenjem vojvode Rudolfa IV. tudi to zastavila gornjegrajskemu samostanu.¹²⁰³ Vmešavanje vojvode je šlo v kontekst alodizacije cerkvenih fevdnih gradov in gospostev – po letu zlasti oglejskih (gl. Slovenj Gradec), saj je dal Rudolf celo zapisati v listino, da naj bi imela brata od njega do tedaj Vrbovec v fevdu. Celjski so zahtevali predkupno pravico za polovico gradu, ki so ga že leta 1361 v celoti podelili bratoma iz Feistriz.¹²⁰⁴ Šele po hudem pritisku so od samostana in Vrbovških dosegli pravico, da rešijo

¹¹⁹¹ BIANCHI II, št. 424; CKL, št. 191.

¹¹⁹² CKL, št. 141, 142; NŠAL ZL 1349 XI 19.; ARS ZL 1350 V 8. Celje.

¹¹⁹³ CKL, št. 142; ARS ZL 1344 II 2. Gornji Grad; ARS ZL 1346 V 18. Celje; ARS ZL 1349 XII 14.; NŠAL ZL 1353 III 3.; ARS ZL 1353 IV 17.; WIESSNER, Osterwitz, št. 179, 180; ARS ZL 1355 XI 19.; ARS ZL 1356 II 1.; ARS ZL 1360 IV 28. Celje. POPELKA, Altenburg, 37 sl.

¹¹⁹⁴ ARS ZL 1345 VI 26. Celje; ARS ZL 1346 V 18. Celje; NŠAL ZL 1347 VIII 15.

¹¹⁹⁵ Leta 1349 od Eberharda III. in Seidmana (ARS ZL 1349 XII 14.), leta 1350 od Friderika I. in njegovih sinov Nikolaja II., Hansla in Ulrika ostali dve tretjini (ARS ZL 1350 V 8. Celje; ARS ZL 1350 V 8. Celje; ARS ZL 1350 V 8. Celje). Friderik je eno tretjino že prej kupil od brata Viljema I.

¹¹⁹⁶ ARS ZL 1350 V 8. Celje; NŠAL ZL 1353 III 3.; ARS ZL 1359 VI 24.; ARS ZL 1362 XI 12. Dunaj; NŠAL ZL 1365 XI 25.

¹¹⁹⁷ ARS ZL 1350 V 8. Celje; ARS ZL 1364 XII 15.; ARS ZL 1371 IV 10.

¹¹⁹⁸ ARS ZL 1350 V 8. Celje.

¹¹⁹⁹ ARS ZL 1350 V 8. Celje; ARS ZL 1362 XI 12. Dunaj; NŠAL ZL 1365 XI 25.

¹²⁰⁰ ARS ZL 1355 III 11.

¹²⁰¹ ARS ZL 1353 IV 17.; WIESSNER, Osterwitz, št. 179, 180; ARS ZL 1353 VII 4.; ARS ZL 1353 VIII 15.; ARS ZL 1355 XI 19.; ARS ZL 1356 II 1.

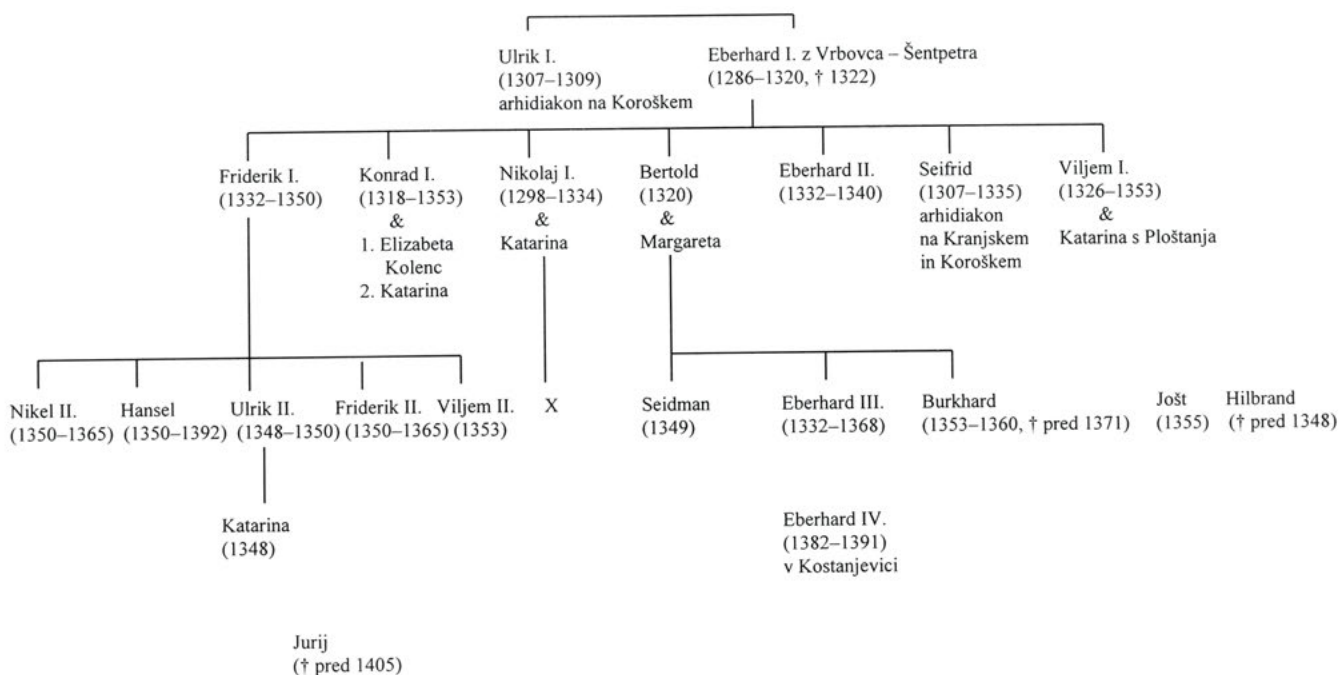
¹²⁰² ARS ZL 1360 III 15. Št. Vid na Koroškem; ARS ZL 1360 IV 28. Celje.

¹²⁰³ ARS ZL 1362 XI 12. Dunaj.

¹²⁰⁴ ARS ZL 1361 VII 13.

zastavo, kar so uresničili v naslednjih letih, ko so grad prejeli v zastavo od Kola z Vuzenice ter s tem končno postali edini posestniki Vrbovca. Leta 1369 so grofje Celjski Vrbovec tudi formalno prejeli v fevd in ga obdržali do izumrtja.¹²⁰⁵ Socialno in gospodarsko nazadovanje Vrbovških pa se še ni ustavilo. Leta 1364 je moral Celjskim Hansel izročiti alodialni Rudenek in ga nato prejel nazaj v fevd (gl. Rudenek).¹²⁰⁶ Večina moških Vrbovških je kmalu nato umrla, le Hansel se je najbrž preselil na celjski dvor, kjer je bil v virih pogosto izpričan. Obubožan je umrl kmalu po letu 1392.¹²⁰⁷ Neki Eberhard IV., ki je umrl približno v istem času, pa je še v 80. letih živel v Kostanjevici.¹²⁰⁸ Sin enega od njiju je bil Jurij, ki je umrl pred letom 1405. Varuh Jurijevih otrok je bil Sigmund z Dobrne, kar priča, da drugih živih moških Vrbovških ni bilo več.¹²⁰⁹ tako so leta 1437 Celjski grofje Vrbovec podelili vitezu Ludviku Knollu v (sekundarni) fevd.¹²¹⁰

Genealoška preglednica 74: VRBOVEC

Vurberk (*Wurmberg*) je bil sedež enega največjih štajerskih gospostev z izjemno lego. Zgrajen je bil v 12. stoletju na hribčku nad vasjo Vumpah pri Dvorjanah, v neposredni bližini še starejše utrdbe in bil vedno salzburški fevd.¹²¹¹ Grad je dobil ime po grbu prvega (znanega) posestnika Amelrika s Hollenburga na Koroškem, ki je vseboval črva. Po Hollenburškem je grad verjetno kot dediščino dobil Amelrik s Steuerberga, ki ga je leta 1244 zastavil Swikerju s Hollenburga. Po njegovi smrti (1246) sta bila dediča Erchinger z Landesehreja (ali Hohenwanga) in Hartnid s Ptuja.¹²¹² Erchinger se je kmalu

¹²⁰⁵ ARS ZL 1362 XII 20; ARS ZL 1367 VI 22. Gradec; ARS ZL 1369 XI 13. Vipava.

¹²⁰⁶ ARS ZL 1364 XII 15.; NŠAL ZL 1371 IV 10.

¹²⁰⁷ ARS ZL 1378 IV 23. Celje; ARS ZL 1388 X 24. Celje.; ARS ZL 1389 IV 22. Celje; ARS ZL 1392 VI 19.

¹²⁰⁸ ARS ZL 1382 XII 6.; ARS ZL 1386 VI 9.

¹²⁰⁹ ARS ZL 1405 II 25. Celje.

¹²¹⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 200.

¹²¹¹ Gl. upodobitev v: VISCHER, Topographia II, št. 492.

¹²¹² ANSI, 317; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 76–77. UBSt II, št. 443.

144. Hartnid IV. s Ptuja – Vurberka (ARS ZL 1362 VII 17.)

odpovedal gradu, ki ga je formalno prejel Ptujčan sam. Vurberk je bil tako pomemben, da je Hartnid prevzel v svoj grb značilnega črva (gl. pečat št. 144), ki je ostal Ptujskim kakor tudi sam Vurberk, in to do izumrtja leta 1438; izjema je bilo nekaj let v 60. in 70. letih 13. stoletja.¹²¹⁵ V 60. letih 13. stoletja je dal kralj Otokar Češki ob plemiških nemirih menda porušiti tudi Vurberk.¹²¹⁴ Ko so leta 1293 Ptujski delili rodbinsko posest, je grad postal jedro podravske posesti vurberške veje,¹²¹⁵ ki je leta 1382 izumrla s Hartnidom IV. Za njim je dedovala ormoška veja s Hartnidom V., nato pa spet glavna s Ptuja (Bernard). Po izumrtju Ptujskih je bil Vurberk eden od gradov, ki so jih podedovali Stubenbergi.

Stalni grajski prebivalci so bili do leta 1293 gradiščani. Leta 1238 je bil to gotovo Wigand »z Vurberka«, sin Rajnharda z Neuhofna.¹²¹⁶ Ptujška uprava je vedno temeljila na ločeni grajski in gosposčinski upravi.¹²¹⁷ Po delitvi ptujске posesti leta 1293 je bil do leta 1382 na gradu tudi uraden sedež vurberške veje, zdi pa se, da je grad služil le občasnemu bivanju njihovih gospodov.

Območje kasnejšega gospostva, gradu in trga *Vuzenica* (*Saldenhofen*) so v 12. stoletju Spanheimi podelili Trušenjskim gospodom. Do konca 14. stoletja je na gradu nad poznejšim trgom živel rod njihove veje.¹²¹⁸ Po H. Pircheggerju in J. Mravljaku je bil graditelj Kolo s Seldenheima, ki je dobil posest kot doto žene Matilde, hčere Ota s Trušenj, in to v začetku 13. stoletja. Ti Seldenheimski so se imenovali »z Vuzenice« ter imeli podoben grb kot Trušenjski (orel na prečki). Bili so neposredni sorodniki (prav tako

¹²¹³ UBSt III, št. 5.

¹²¹⁴ PIRCHEGGER, Pettau, 13.

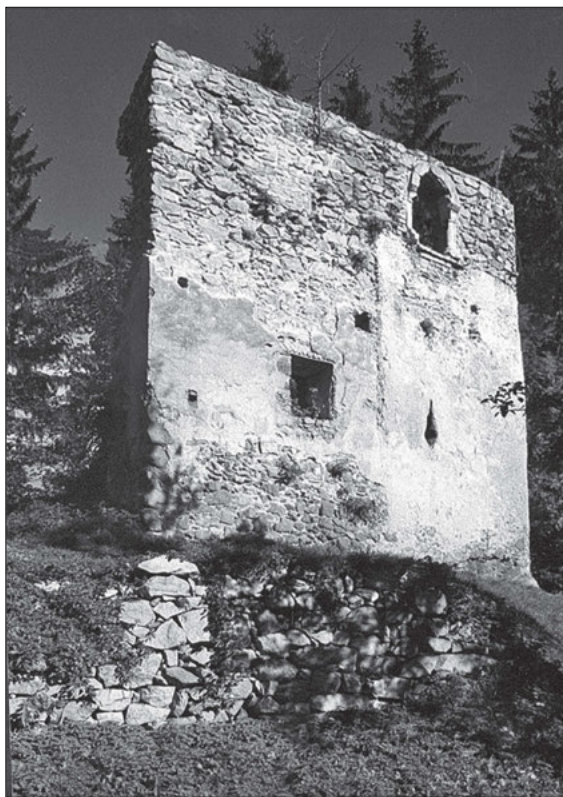
¹²¹⁵ Ibidem, 17, 22, 29.

¹²¹⁶ MDC IV, št. 2163.

¹²¹⁷ Leta 1272: *Livtoldus officialis de Würrinberch* (UBSt IV, št. 465). Leta 1279: *Frider(icus) burgravius de Würemberg* (BLAZNIK, Topografija 2, 499).

¹²¹⁸ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 150–151.

trušenjskih) Marenberških, Dravograjskih idr. (gl. genealoško preglednico 49).¹²¹⁹ Kolo III. je bil okoli leta 1270 med najpomembnejšimi koroško-štajerskimi plemiči. Leta 1276 je skupaj z drugimi deželani in ministeriali prisegel zvestobo kralju Rudolfu. Po uvrstitvi v seznamu je bil celo uglednejši od Viljema I. in Henrika III. s Svibnega, Gotfrida s Trušenj, Kola z Maribora in Hartnida iz Lipnice. Poldrugo leto (1284–1286) je bil tudi štajerski deželni glavar. Pod gradom je osnoval trg in zanj prejel privilegij.¹²²⁰ Po njegovi smrti so se deleži na gradu in gospodstvu delili, nekaj so jih dobili sorodniki Mariborski, ki pa so jih takoj prodali glavnim dedičem, nekaj posesti pa leta 1300 še Gertruda z Neidenberga.¹²²¹ Zadnji in najimenitnejši član rodbine Kolo V. je bil leta 1358 glavar v Pordenonu v Benečiji, med letoma 1363 in 1367 pa celo štajerski deželni glavar.¹²²² Do tedaj so Vuzeniški gospodstvo alodizirali, čemur pa je nasprotoval šentpavelski samostan, ki je imel Vuzenico za svoj fevd ter jo je leta 1361 obljubil Habsburžanom, če bi Vuzeniški izumrli. Zanimivo je, da pred tem šentpavelskega fevdnega gospodstva v virih ni moč čutiti in je bilo najbrž dvomljivo. Po dednih pogodbah z Wallseejevci in Viljemom z Glanegga so si gospodstvo po Kolovi smrti še leta 1374 lastili Celjski grofje, in to po pogodbi iz leta 1366, saj so že prej pokrili njegove dolgove pri mariborskih Judih ter do leta 1377 izplačali Glaneške in Wallseejevce. Grofje so Vuzenico obdržali do izumrtja leta 1456.¹²²³

Na tem mestu je zanimivo vprašanje, kakšne možnosti so imeli tržani in drugi stalneje naseljeni plemiči v senci močnega grajskega gospoda. Najprej je potrebno omeniti tiste vuzeniške viteze, ki niso bili sorodniki Vuzeniških oz. Trušenjskih, a so se vsi imenovali po Vuzenici. Sedeže so imeli na dvorih v neposredni okolici gradu, pretežno kot fevde Vuzeniških, morda pa tudi v stolpih v trgu.¹²²⁴ Leta 1238 se je omenjal vitez Pilling, leta 1245 njegov istoimenski sin ter Libherd in Rajnpreht, leta 1254 Peter iz Vuzenice itd.¹²²⁵ Leta 1286 sta bila priči v listini *Eberolf von Saldenhofen, Perhtolt sin pruder*.¹²²⁶ Leta 1300 so bili vuzeniški vitezi za samostan v Marenberku edine priče v

¹²¹⁹ Ibidem, 158–159; KRAßLER, Wappenschlüssel, 208. Prvič so se imenovali po Vuzenici leta 1248, prej pa po Seldenheimu ali Trušnjah (MRAVLJAK, Vuzenica I, 7–8).

¹²²⁰ GZM II/35. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 151; MRAVLJAK, Vuzenica I, 12.

¹²²¹ GZM II/61; ARS ZL 1300 VIII 12.

¹²²² Npr.: GZM IV/100; ARS ZL 1367 VI 22. Gradec; ARS ZL 1362 VI 24.; ARS ZL 1364 V 19. H. Pirchegger je napačno štel Kola V. kot Kola VIII. Tako daleč rod sploh ni segel (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 151–152); MRAVLJAK, Vuzenica I, 17.

¹²²³ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 151–154. Pot do vuzeniške zapuščine je bila za Celjskepletena. Kolo IV. je leta 1344 za primer smrti brez dedičev vso posest volil stricema Eberhardu in Henriku z Wallseeja. Leta 1359 je sin Kolo V. gospodstvo Vuzenica zapustil bratrancu Viljemu z Glanegga, vendar ga je leta 1361 prepustil vojvodi Rudolfu IV., leta 1366 pa isto posest Celjskim. Po njegovi smrti leta 1374 se je zapuščini v korist Wolfganga z Wallseeja in Celjskih odpovedal Viljem z Glanegga (leta 1376), leta 1377 pa še Ulrik s Stubenberga in Wallseejevca Ulrik in Wolfgang. Šele nato so Celjski lahko prevzeli popoln nadzor nad zapuščino in poplačali Kolove dolgove pri Judih (gl. MRAVLJAK, Vuzenica I, 17, 22–25).

¹²²⁴ ARS ZL 1385 IV 21. (dvor). Leta 1389 se je omenjala neka posest *under dem turn ze Saldenhofen* (HHStA AUR 1389 IV 24.).

¹²²⁵ MRAVLJAK, Vuzenica I, 30–31.

¹²²⁶ ARS ZL 1286 V 31. Marenberk.

listini Paba s Kraiga na Koroškem: *herr Ulreich, herr Perchtolt, herr Haidenreich die ritter von Saldenhoffen, Chol, Weriant, Heinze von Saldenhoffen*.¹²²⁷ Pomen teh vitezov kaže neka druga listina iz istega leta. Za Ulrikom z Wallseeja so stali kot pričre: *Ulreich schaffer von Saldenhoven ... der Berchtolt sein aidem und der Haidenreich* itd.¹²²⁸ Leta 1304 je bil Heidenrik spet omenjen kot upravnik, Bertold pa kot *rehter* (sodnik).¹²²⁹ V listini Bertolda iz Vuzenice je bil leta 1312 na prvem mestu med pričami iz vrst okoliškega malega plemstva naveden *her Haidenreich, bei den zeiten schaffer ze Saldenhoven*.¹²³⁰ Ti plemiči so bili torej upravniki gospodstva in trga za gospode z Vuzenice. Relativno pozni vstop teh vitezov v javnost konec 13. stoletja je kazal, da so v času pred letom 1280 izšli iz vrst vuzeniških nižjih vitezov; takrat so jih namreč začeli Vuzeniški pritegovati za pričre v svojih listinah.

V 14. stoletju je večina vuzeniških vitezov izginila iz virov, nekaj rodbin pa je bilo dejavnih daljši čas. Najdlje je obstal rod Asanchov. Prvič se je neki Asanch omenjal že leta 1248, nato pa Ulrik, Herman in Heidenrik leta 1290. Zadnji se je v ducatu listin omenjal vse do leta 1325, in sicer vedno v družbi že omenjenega Bertolda. Heidenrikov sin Hansel se je omenjal le leta 1380, zato pa je več vesti o njegovem domnevnem sinu Denklu, ki je umrl v letih 1419–1432, njegov nagrobnik pa je bil ohranjen še v 30. letih našega stoletja.¹²³¹ Najuglednejša oseba med nižjimi plemiči je bil omenjeni Bertold, brat viteza Eberolfa. Med letoma 1286 in 1330, ko se je zadnjič omenjal, je pričal najmanj v 19 listinah. Viteški naslov in uradniška služba pri Vuzeniških sta mu omogočila vodilno mesto. Zapustil je sina Bertolda, prav tako dejavno osebo, ki pa je umrl pred sredino 14. stoletja. Z njim so Asanchi po moški strani izumrli.¹²³²

Nekateri so prišli od drugod in so v Vuzenici živeli še v 15. stoletju.¹²³³ npr. dva Bertolda, oče in sin, sta se v letih od 1306–1332 mudila v Slovenj Gradcu, Fali, Marenberku, Šentpavlu, Pliberku, Trušnjah, Mozirju, Weißeneggu in Brežah na Koroškem.¹²³⁴ Po ugledu so bili visoko. Leta 1306 je bil v listini Kola z Vuzenice, izdani v Slovenj Gradcu, vrstni red prič takle: vuzeniški župnik Weriant, Heidenrik Asanch, Bertold iz Vuzenice, Nikolaj z Vrbovca, Herman s Staudacha, Heinz iz Slovenj Gradca, Bertold Repzze.¹²³⁵ Večji ugled vuzeniških vitezov od slovenjegraških je jasen. Sorodstveno so bili, in to je še en instrument ločevanja od gospodov Vuzeniških, povezani le z lokalnim nižjim plemstvom. Kot primer navajam družini Bertolda starejšega, ki je imel za zeta Hermana iz Kuchla in sorodnike iz Mozirja,¹²³⁶ ter Denkleina Asancha z vezmi z Raunachi, gornjegrajskimi tržani, Rosenauerji in Kuchli.¹²³⁷

Od druge polovice 14. stoletja se je manjšina dejavneje vključevala v trško življenje. Največkrat se je v listinah, izdanih v trgu, omenjal neki Frenzel Rosenauer. Medtem ko sta se njegova prednika Ortel in Henrik še

¹²²⁷ StLA AUR, št. 1603b: 1300 III 12.

¹²²⁸ ARS ZL 1300 VIII 12.

¹²²⁹ MRAVLJAK, Vuzenica I, 31.

¹²³⁰ MDC VIII, št. 101. Enako v ARS ZL 1328 III 17.

¹²³¹ MRAVLJAK, Vuzenica I, 31–38.

¹²³² Ibidem.

¹²³³ Dva od takih sta bila gospod Ot von Seldenhofen z napisom »iz Slovenj Gradca« (eden od slovenjegraških plemičev) v legendi pečata ter z visečim listom v levem kotu kot grbovno podobo leta 1345 (ARS ZL 1345 XII 6.; gl. pečat št. 107) in Ulrik iz Vuzenice s podobnim grbom konec 14. stoletja (npr. ARS ZL 1389 X 14.).

¹²³⁴ HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec; MDC VII, št. 332; GZM III/6; MDC VIII, št. 101; GZM III/18, GZL VII/12; ARS ZL 1318 V 5. Mozirje; ARS ZL 1322 I 8. Weißenegg; MDC IX, št. 498.

¹²³⁵ HHStA AUR 1306 III 17. Slovenj Gradec.

¹²³⁶ MDC VIII, št. 101; ARS ZL 1318 V 5. Mozirje.

¹²³⁷ ARS ZL 1379 III 30.; NŠAL ZL 1394 V 12.; ARS ZL 1389 X 14.

imenovala »iz Rosenaua« (1286, 1288, 1312) in sta bila med listinskimi pričami uvrščena v zadnjo tretjino,¹²³⁸ se je Frenzel med letoma 1377 in 1385 imenoval Rosenauer. V sorodstvu je bil z Denklom Asanchom in Freudenbergi. V 70. in 80. letih 14. stoletja je zašel v dolgove in zastavljaval posest.¹²³⁹ Konec 14. stoletja Vuzenica ni premogla številnejšega stalno naseljenega plemstva; izjema je bilo začasno naseljeno uradništvo.¹²⁴⁰

Deželnoknežji grad **Zbelovo** (*Plankenstein*), ki je varoval prehode iz Celjske kotline na Dravsko polje, je bil zgrajen do konca 12. stoletja. Kastelni grad z več bivalnimi stavbami¹²⁴¹ in z majhnim, gradiščanu namenjenim gospodvom na Zbelovski gori je bil tudi sedež deželskega sodnika Dravskega polja, obvladoval pa je še mitnico in trg. Graditelji in prvi lastniki aloda so bili deželnoknežji ministeriali s Konjic, kmalu po letu 1202 pa so ga dedovali sorodniki Rogaški. Za oboje so grad in gospodvo upravljali gradiščani – ministeriali, ki so često uporabljali tradicionalni konjiški in rogaški osebni imeni Ortolf in Henrik. Prvi znani je bil Ortolf (1206–1245).¹²⁴² Leta 1245 in 1254 je bil v spremstvu Henrika z Rogatca; najbrž je bil njegov sin. Do smrti (kmalu po 1263) je bil z bratoma Henrikom in Gotskalkom zvest rogaški vitez ter pričal pri nekaterih poslih na Slovenskem Štajerskem.¹²⁴³ Enako je veljalo za Henrika¹²⁴⁴ in Gotskalka,¹²⁴⁵ ki sta umrla po letu 1297. Še večji ugled je imel četrti brat Rudolf (1262–1296), ki je bil najimenitnejši vitez med okoliškim (viteškim) plemstvom.¹²⁴⁶

Ko so Rogaški malo pred letom 1300 izumrli in so za njimi dedovali Liechtensteinski, je pritisk na Zbelovske popustil. Njihova dejavnost je bila odtlej samostojnejša, vendar je formalna pod-rejenost grajskemu gospodu ostala. Gradiščansko-ministerialni odnos se je spreminjal v (sekundarno) vazalstvo. Tak status je imel najbrž še Rudolf II. (1311–1340), ki je bil sin enega od omenjenih štirih bratov. Liechtensteinski pa so Zbelovo izvzeli iz sklopa celotno zapuščine po Rogaških, ki so jo sicer leta 1312 prodali Viltuškim. Toda Rudolf se je približal Žvoneškim, ki so že leta 1301 od Liechtensteinov odkupili Rogatec. V njihovem spremstvu je bil v Mariboru,

¹²³⁸ ARS ZL 1286 V 31. Marenberk; GZM II/61, GZM II/63; MDC VIII, št. 101.

¹²³⁹ ARS ZL 1377 IV 22.; ARS ZL 1377 IV 22.; ARS ZL 1378 III 30.; ARS ZL 1378 IV 5.; ARS ZL 1379 III 30.; ARS ZL 1379 IV 29.; ARS ZL 1380 IX 19.; ARS ZL 1381 V 7.; ARS ZL 1381 XII 9.; HHSa AUR 1384 IV 1.; ARS ZL 1385 IV 21.

¹²⁴⁰ Plemiča sta bila morda tudi Hansel in Ulrik Sailer, omenjena v 80. letih 14. stoletja (ARS ZL 1378 III 30.; ARS ZL 1381 XII 9.; HHSa AUR 1384 IV 1.), in Ulrik Schiffer v istem obdobju (ARS ZL 1377 IV 12. Vuzenica, HHSa AUR 1384 IV 1., HHSa AUR 1384 VIII 20.; ARS ZL 1385 IV 21.; HHSa AUR 1389 IV 24.). Gl. tudi MRAVLJAK, Vuzenica I, 36–37.

¹²⁴¹ JAKIČ, Gradovi, 384.

¹²⁴² UBSt II, št. 77. PIRCHEGGER, Untersteiermark, 149; PIRCHEGGER, Landesfürst 3, 241 sl. Za Zbelovske in njihovo zemljiško gospodvo gl. KOROPEC, Zbelovo, 241 sl.

¹²⁴³ UBSt II, št. 453; GZM I/86; UBSt IV, št. 116.

¹²⁴⁴ UBSt IV, št. 407; GZM II/41; MDC VI, št. 178; GZM II/82; StLA AUR št. 1518: 1296 XI 5. Studenice.

¹²⁴⁵ GZM II/82.

¹²⁴⁶ UBSt IV, št. 61, 116, 129; GZM II/59.

¹²⁴⁷ GZM III/7, GZM III/20; CKL, št. 104, 113, 115, 163, 182, 199, 200; GZM III/23, GZM III/30; HHSa AUR 1319 X 26.; MDC IX, št. 201; Maleczek, št. 2; StLA AUR št. 2089: 1335 VIII 3.; StLA AUR št. 2109a: 1337 I 11. Gattersdorf.

145. Rudolf II. z Zbelovega
(ARS ZL 1367 I 4.)

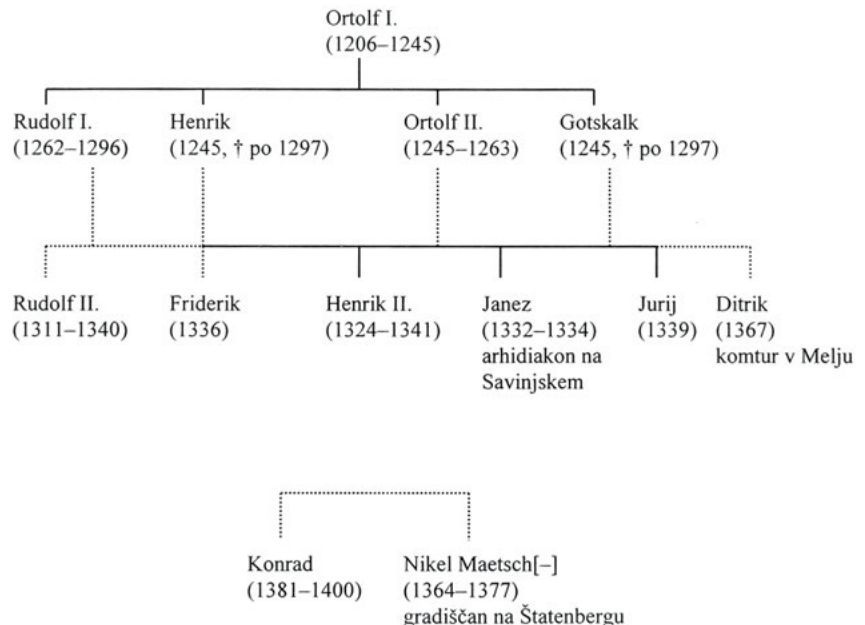
146. Henrik II. z Zbelovega
(ARS ZL 1324 VIII 19.)

Slovenski Bistrici, Ptuju, Celju itd. Leta 1336 je Frideriku Žovneškemu tudi formalno dal klientelno obljubo zvestobe, a brez gradu. Že prej pa se je skupaj z rodbino (vsemi člani?) preselil v Celje. V 30. letih je bil skupaj z Diepoldom s Kacenštajna, Rudolfom Rogaško-Lemberškim in drugimi eden najožjih spremljevalcev Žovneško-Celjskih. Istočasno je večal posest okoli Zbelovega, Podčetrka in Poljčan.¹²⁴⁷

Na tem mestu se moram ustaviti ob problematiki zbelovskih grbov. Rudolf II. je imel leta 1324 v pečatu šlem s perutjo (gl. pečat št. 145), podobno podobo je imel neki Jurij leta 1339,¹²⁴⁸ Henrik II. leta 1324 in Konrad leta 1400 pa vzpenjajočega se konja (gl. pečat št. 146).¹²⁴⁹ Slednjemu je bil zelo podoben grb štatemberškega gradiščana Nikla (iz 70. let 14. stoletja). Očitno je šlo za kontinuiteto starega rodu. Domnevam, da se je po Zbelovem istočasno imenoval še eden ali več bivših vitezov Konjiških gospodov, tedaj liechtensteinskih gradiščanov (leta 1393: *purchgraf cze Planchenstayn*).¹²⁵⁰ V tem času je bila spremenjena oblika grajskega kompleksa: dva ločena stolpa sta bila povezana v enotno poslopje. Dva ločena stolpa sta bila potrebna v 13. stoletju, ko so na enem sedeli zbelovski vitezi kot gradiščani, na drugem pa že od leta 1283 deželski sodniki, torej pred izumrtjem Rogaških.¹²⁵¹

Nazaj k Rudolfu II. Bratje Friderik (1336),¹²⁵² Henrik II. mlajši (1324–1341),¹²⁵³ savinjski arhidiakon Janez (1332–1334),¹²⁵⁴ Jurij (1339),¹²⁵⁵ morda pa tudi meljski komtur Ditrik (1367)¹²⁵⁶ so bili nemara njegovi bratje.

Genealoška preglednica 75: ZBELOVO

¹²⁴⁸ CKL, št. 182; ARS ZL 1324 VIII 19.

¹²⁴⁹ ARS ZL 1400 IV 11.

¹²⁵⁰ BLAZNIK, Topografija 2, 535.

¹²⁵¹ STOPAR, Gradovi, 611; PIRCHEGGER, Untersteiermark, 149.

¹²⁵² CKL, št. 163.

¹²⁵³ CKL, št. 115; ABV, št. 907.

¹²⁵⁴ BIANCHI II, št. 741; BLAZNIK, Topografija 2, 535.

¹²⁵⁵ CKL, št. 182; ABV, št. 907; ARS ZL 1324 VIII 19. (pečat št. 146).

¹²⁵⁶ GZM IV/112.

Konrad (1381–1400) je bil že iz naslednje generacije.¹²⁵⁷ Vsem je skupno, da so kot grofovski vitezi (razen Ditrika in Janeza) živeli v Celju, v stolpu, »ki je bil njihov« (1352). Rod, ki je po moški strani izumrl do srede 15. stoletja, se ni nikoli več vrnil na izvorni grad.¹²⁵⁸ Zbelovo je Rudolf z Liechtensteina leta 1435 prodal deželnemu knezu. Ta je zamenjal gradiščane z oskrbniki, ki so bili istočasno deželski sodniki. Že leta 1438 so grad okupirali Celjski grofje in ga držali do leta 1456. V naslednjem stoletju je bil grad opuščen.¹²⁵⁹

Žamberk (*Schönburg, Schaunberg*), grad nad Zavodnjami severno od Šoštanja, je bil alod v sklopu sklenjenega teritorija gospodov Ptujskih oz. Kunšperških ali pa posest gospodov Ortskih, katerih dediči so leta 1281 posedovali dotudi grad in gospodstvo Guštanj. Arhitekturni preostanki nakazujejo precejšnjo starost objekta,¹²⁶⁰ vsekakor pa grad Žamberk ni bil zgrajen pred začetkom 13. stoletja. Leta 1277 sta se brata Nikolaj in Hadmar iz Lučan s pomočjo Friderika V. Ptujkega in Hartnida II. Mariborskega poravnala z Žamberškimi zaradi škode v medsebojni fajdi.¹²⁶¹ Konec 13. stoletja, najbrž po izumrtju gospodov Ortskih leta 1281, so prišli do gradu grofje Vovbrški, saj je bil grad leta 1331 ena od točk spora glede vovbrške zapuščine med Aufensteinskimi na eni ter Žovneškimi in Wallseejevci na drugi strani. Grad sta si lastila Wulfing Edling in Friderik Žovneški, končna razsodba pa je ostala avstrijsko-štajerskemu vojvodi Otu.¹²⁶² Gradič je pripadel Žovneškim, ki so ga imeli do izumrtja leta 1456. Toda poslopje je bilo opuščeno oz. je služilo le občasnim obiskom, saj se je v virih omenjalo le v posredni zvezi. Ni pa ga omenjala niti Celjska kronika.¹²⁶³

Žamerk (*Sallenburg, Saldenberg*) na griču Tinje nad vasjo Žamerk pri Loki pri Žusmu, manj pomemben krški grad blizu Žusma, je bil zgrajen po sredi 12. stoletja. Že pred letom 1197 je na njem živel ministerial Sigmar, s katerim se je krški škof leta 1199 sporazumel o pripadnosti njegove žene, vojniške ministerialke. Sigmar je imel že tedaj alode in dedne krške fevde, ki so jih po dogovoru smeli dedovati njegovi otroci.¹²⁶⁴ Po redkem osebnem imenu, okolju in ministerialni odvisnosti je bil Sigmar prednik ploštanjskih in anderburških Sigmarjev iz 14. stoletja. Domneva je še trdnejša, če upoštevamo določbe o ministerialnih porokah, ki so zahtevale poroke znotraj ministerialnega kroga istega gospoda, da bi gospodu prihranile izgubo posesti. Leta 1189 in 1190 je na Pilštanju živel neki Sigmar, ki je bil zet Ernesta s Pilštanja, in se je po gradu tudi imenoval. Mogoče je, da je Sigmar prejel Žamerk šele v 90. letih in se takrat preselil s Pilštanja (gl. Pilštanj, Ploštanj, Anderburg). Občasno prehajanje krških ministerialov z gradu na grad je imelo do začetka 13. stoletja upravni značaj. Gospodarska krepitev in osvobajanje od ministerialnih spon sta utrdila njihove pridobitve, vključno z gradovi, pridobljenimi s porokami. S tem so se oblikovale stranske veje, ki so imele gradove v dednem fevdu, izhajale pa so iz maloštevilnih ministerialov iz druge polovice 12. stoletja.

¹²⁵⁷ BLAZNIK, Topografija 2, 535; ARS ZL 1400 IV 11.

¹²⁵⁸ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 535.

¹²⁵⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 150.

¹²⁶⁰ STOPAR, Gradovi, 620.

¹²⁶¹ GZM II/39.

¹²⁶² MDC IX, št. 476. Drugačno interpretacijo o Žamberku in Žamberških ponuja T. Ravnikar, po kateri naj bi bil grad del guštanjskega gospodstva (RAVNIKAR, Šalek, 77 sl.).

¹²⁶³ Kot lokalizacija manjših celjskih fevdov v okolici (PIRCHEGGER, Untersteiermark, 205). I. Orožen je razvijal hipotezo o lastništvu gradu grofov z avstrijskega Schaumburga, češ da naj bi ga dobili kot sorodniki Celjskih. Hipotezo gradi na vestički iz 17. stoletja, po kateri naj bi Schaumberški tamkajšnji cerkvisci nekoč darovali neko posest (OROŽEN, Schaumburg, 127–128).

¹²⁶⁴ MDC I, št. 369, 373.

Sigmar I. je imel na Ploštanju oz. Anderburgu¹²⁶⁵ istoimenskega sina ali vnuka (1256–1264), pa tudi Ernest (1275) je bil po tradicionalnem (dedovem ali pradedovem imenu) imenu njegov potomec.¹²⁶⁶ Istočasno se je po gradu imenoval Gerloh, čigar sorodstvena zveza je nejasna; morda je bil priženjen spanheimski vitez iz vzhodne Kranjske (Kamniški?) in se je kmalu odselil nazaj domov.¹²⁶⁷ S Sigmarjevimi otroci sta bila v zvezi brata Henrik in Oto, ki sta se omenjala leta 1227.¹²⁶⁸ Naslednji Žamerški, Eberhard iz leta 1311,¹²⁶⁹ ni bil direktni potomec starih Žamerških, ki so izumrli malo pred letom 1310, ko je Friderik s Kunšperka prevzel njihove gornjegrajske fevde na Bizeljskem (gl. genealoški preglednici 63 in 66).¹²⁷⁰ Eberhard je bil gotovo Prežinski in je prišel do Žamerka najbrž z dedovanjem po babici, ki je bila Žamerška (Marija).¹²⁷¹

Od leta 1320 do 1353 se je po Žamerku imenoval Friderik, ki pa najbrž ni bil ožji Eberhardov sorodnik. Lahko je bil vitez starih Žamerških, in sicer Eberharda s Prežina, ali pa njihov stranski (nezakonski) potomec brez dedovanjske pravice do krških fevdov. Njegova pojavitev v listinah je bila v začetku povezana s Kunšperškimi, kar daje slutiti, da so ti začasno prišli do gradu. Toda že leta 1337 je Friderik prisegel zvestobo Frideriku Žovneškemu. Šlo je za klientelno obljubo, ki ni bila povezana z gradom in posestjo. Friderik je odtlej živel na celjskem dvoru in v grofovskem spremstvu.¹²⁷² Njegov potomec je bil Sweiker, ki je bil leta 1403 v službi na celjskem dvoru. Njegov grb (poševna veja s po tremi izrastki na vsaki strani; gl. pečat št. 147) ne omogoča zanesljivih paralel.¹²⁷³ Za časa Sweikerja je Žamerk prejel v fevd Andrej Žusemski, ki je grad še kupil. Poslopje je postalo v 15. stoletju gradišče in je bilo v novem veku opuščeno.¹²⁷⁴

147. Sweiker z Žamerka
(ARS ZL 1406 X 14.)

Deželnoknežji **Žaženberk** (*Sachsenwarth*) nad Sv. Lovrencem pri Preboldu je bil v urbarju češkega kralja Otokarja (1265–1267) naveden skupaj z gradovi Žebnik, Freudeneegg in Klauzenštajn, ki jih je tedaj varoval Teoderik s Stanga.¹²⁷⁵ Sodil je v žalsko deželsko sodišče, ki je bilo do 13. stoletja del laškega gospostva¹²⁷⁶ (gl. Laško, Freudeneegg s Klauzenštajnom, Žebnik). Grad je stal že zgodaj, na kar opozarja njegova arhitekturna zasnova;¹²⁷⁷ morda je še iz 12. stoletja. Leta 1270 je bil grad prepuščen v užitek grofici Agnes Vovbrški, kar je potrdil kralj Rudolf leta 1279. Še pred letom 1320 je žalsko (trg in gradova Žalec ter grad Žaženberk) in vojniško gospostvo prejel v zastavo Konrad z Aufensteina.¹²⁷⁸ Tudi poslej je ta sklop deželnoknežje posesti menjal posestnike kot celota. Leta 1341 je zastavo rešil Ulrik z Wallseeja. Wallseejevci so imeli vse v zastavi do leta 1363, ko ga je Celjskim grofom zapustil Eberhard z Wallseeja, vojvoda Rudolf IV. pa je potrdil menjavo

¹²⁶⁵ GZM I/92; UBSt III, št. 278; UBSt IV, št. 147.

¹²⁶⁶ UBSt IV, št. 554, 562; GZM II/32.

¹²⁶⁷ Omenjal se je le leta 1263 v Kamniku, kjer je pričal v listini vojvode Ulrika III. skupaj z nekaterimi tradicionalnimi spanheimskimi (po izvoru andeškimi) vitezi in s Henrikom s Helfenberga (UBSt IV, št. 103).

¹²⁶⁸ GZS 5, št. 466.

¹²⁶⁹ ARS ZL 1311 VIII 24. Gornji Grad.

¹²⁷⁰ CKL, št. 90.

¹²⁷¹ Omenjena leta 1264 (UBSt IV, št. 147).

¹²⁷² HHSStA AUR 1320 III 8.; CKL, št. 171; ARS ZL 1351 III 20.; ARS ZL 1351 V 12.; ARS ZL 1353 VIII 15.

¹²⁷³ KOMATAR 20, št. 281; ARS ZL 1406 X 14. Celje (grb); ARS ZL 1406 X 15. Celje (grb); ARS ZL 1406 XI 9. Celje (grb).

¹²⁷⁴ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 237. Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 549.

¹²⁷⁵ DOPSCH, Gesamturbare, 61.

¹²⁷⁶ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 187.

¹²⁷⁷ STOPAR, Gradovi, 622.

¹²⁷⁸ MDC VIII, št. 518.

zastavnega imetnika.¹²⁷⁹ Celjski so obdržali gradič do izumrtja, je pa bil že v njihovem obdobju delno opuščen, dokončno pa konec 15. stoletja, saj se je zadnjič omenjal leta 1491.¹²⁸⁰

Žovnek (*Sannegg*) stoji jugozahodno od Braslovč, na grebenu Dobroveljskega pogorja. Bil je sedež (visoko) svobodnih gospodov Žovneških, kasnejših grofov Celjskih. Prvi znani član rodu (Gebhard) se je imenoval od ok. leta 1125 kot »s Savinjskega« (*de Soune*). V dveh listinah goriškega grofa Engelberta oz. patriarha Peregrina iz leta 1139 se je po mnenju H. Dopscha že imenoval po novem žovneškem gradu (*de Niwenburch, de Castro novo*). Po tem mnenju bi utegnil biti v sorodu z ustanoviteljem bližnje vasi Braslovče, nekim Preslavom, odvetnikom grofice Heme Breško-Seliške. Dopscheva domneva je možna, v praksi pa so se žovneški lastniki imenovali predvsem s pravim grajskim imenom.¹²⁸¹ Obstaja pa tudi drugo, mnenje o izvoru Žovneških. Gebhard iz prve polovice 12. stoletja je bil po mnenju H. Plechla član bavarske rodbine grofov iz Neuburg-Falkensteina (severno in zahodno od Tegernseeja). Poročen naj bi bil s hčerko grofa Wolfrada II. iz Trebnjega (Treffen) na Koroškem) in Heme, ki je bila potomka Askvinov: bila je hčerka grofa Werianda in sestra bratov Ditrika, Henrika Prisa in Meginhalma Višnjegorskega. Grof Wolfrad in Hema sta imela še hči Wilbirgo (poročeno z bavarskim grofom Henrikom iz Lechsgemünda) in sina Ulrika, oglejskega patriarha.¹²⁸² Gebhard je imel posest na Savinjskem (grad), kar je bila dota njegove žene. Ko je grofica Hema skupaj z možem in sinom patriarhom Ulrikom leta 1163 prepustila oglejskemu patriarhatu velik del svoje posesti na Koroškem (gradova Trebnje in Tiffen) za čas po svoji in moževi smrti,¹²⁸³ tega ni storila s preostalo posestjo na Savinjskem in Kranjskem, ki jo je še imela. Tisto na Savinjskem je po Plechlu prepustila hčerki, šlo naj bi za Žovnek. Po Plechlu pa Gebhard iz leta 1173 ni bil identičen s tistim Gebhardom, ki se je že ok. leta 1123–1130 imenoval *de Sovne*, leta 1144 pa *De [-]ndeburch*. Menda ne zaradi starostne razlike, saj sta bila njegova otroka še leta 1179 mladoletna, sam pa dejaven že leta 1130. Toda razlikovanje med dvema Gebhardoma ni smiselno, saj se potem sploh ne bi smel sklicevati na imensko enakost ter Gebharda *de Sönhec* iz leta 1173¹²⁸⁴ enačiti z leta 1177 umrlim bratom prošta Ota iz Rottenbacha. To bi celo pomenilo, da Plechlava genealogija v delu, ki zadeva sorodstvo

¹²⁷⁹ ARS ZL 1363 IV 6. Slovenska Bistrica; ARS ZL 1363 X 25. Innsbruck; ARS ZL 1364 IV 11. Dunaj.

¹²⁸⁰ Gl. navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 253.

¹²⁸¹ DOPSCH, Sannegg, 27. O tej hipotezi in poreklu Žovneških gl. še PIRCHEGGER, Landesfürst 1, 165–168. Prim. GZS 4, št. 152, 153. Leta 1178 ali 1179 se je med pričami v listini goriškega grofa Engelberta omenjal tudi neki tudi *Amelricus de Niwenburch* (GZS 4, št. 615). Slednji najbrž ni bil v zvezi z Žovnekom, marveč z nekim drugim Novim gradom (na Tirolskem?), saj je bil po navedbi najbrž oglejski ministerial.

¹²⁸² PLECHL, Studien 13, 450–457.

¹²⁸³ MC III, št. 1061.

¹²⁸⁴ MC III, št. 572; MC I, št. 128; UBSI, št. 551.

Neuburgov z Askvini prek leta 1173 umrlega Gebharda ne drži, vsa njegova s tem povezana izvajanja pa bi bila brez osnov. Plechl je domneval, da se je drugačno imenovanje leta 1144 nanašalo na Lemberg pri Poljčanah (fevd krške škofije), ki so ga Žovneški kasneje izpričano posedovali in se po njem imenovali (gl. Lemberg). Pomoč Plechlovi zadregi pa pride iz dveh listin Goriškega grofa Engelberta oz. oglejskega patriarha Peregrina iz leta 1139, kjer sta pričala tudi neki *Geberhardus dendeburc* oz. *Gebehardus de Niwenburch*, ki ju je Dopsch imel za prebivalca novozgrajenega gradu (gl. zgoraj). Jasno je, da gre v obeh primerih za isto osebo kot leta 1144. F. Kos je kraj lokaliziral v Novi grad na Gorenjskem,¹²⁸⁵ a to ni verjetno, saj je bil ta grad v rokah andeških grofov. Leta 1140 se je v patriarhovi listini omenjal celo neki Konrad *de Niwenburch*.¹²⁸⁶ V prvem primeru ni nemogoče, da je šlo za Gebharda iz Neuburga na Bavarskem, ki se je tedaj šele preselil na Savinjsko in se še ni imenoval po Žovneku. Konrad bi utegnil biti Gebhardov bavarski ministerial, saj je bil po poziciji med pričami med ministeriali, Gebhard pa takoj za grofi. Zato lahko glavna Plechlava hipoteza o Gebhardu Neuburško-Žovneškem, ki se smiselno vklaplja v raziskave in ponuja odgovore na nekatera še zapletenejša vprašanja, velja kot resna alternativa Döpschovemu mnenju. Po Plechlu je leta 1177 Gebhard umrl in zapustil sina in hčerko, ki ju je stric, oglejski patriarh Ulrik želel opehariti za Žovnek ter ga zagotoviti svoji Cerkvi. Temu se je postavil po robu Gebhardov brat Oto, ki je v naslednjih dveh letih obvaroval pravice mladoletnega nečaka, čeprav so se po besedah prošta Ota, ki je s tem v zvezi napisal bratu Rupertu in svaku patriarhu Ulriku nekaj pisem, grajska posadka in savinjski ministeriali sprli med seboj. Eni so prisegli zvestobo dečku kot legitimnemu dediču, drugi patriarhu.

Kakorkoli, Žovnek je torej stal že pred letom 1139. Tik pod njim so bile še v 17. stoletju vidne ruševine gradiča Šenek.¹²⁸⁷ Po letu 1173 sta se sin Gebharda I., Gebhard II. in nato Gebhard III. imenovala po Žovneku, ki je dobil ime po ostrem prelomu toka Savinje ter je varoval alode okoli Braslovč in Mozirja in skupaj z Libenštajnom nadzoroval cesto med Štajersko in Kranjsko. Kljub temu pa so se lastniki vse do selitve na Zgornji celjski grad (po letu 1333) raje zadrževali na udobnejšem Lembergu, čigar gospodstvo je leta 1341 postalo jedro nove (Celjske) grofije.¹²⁸⁸ Kdo je varoval Žovnek v času njihove odsotnosti? Viteze Žovneške, ki pa imeli genealoške zveze s svobodnimi gospodi, zasledimo v virih iz prve polovice 13. stoletja. Enkrat v letih 1231–1239 so v listini Gebharda III. pričali Rudolf, Friderik in Eberhard z Žovneka, ki med seboj niso bili v sorodu.¹²⁸⁹ Leta 1241 je pričal še neki Heidenrik.¹²⁹⁰ Friderik in Heidenrik sta bila živa še leta 1247.¹²⁹¹ Neki Eberhard, ki je leta 1261 skupaj z bratom Wernherjem pričal v listini svojega gospoda na gradu Žovnek, leta 1267 in 1286 pa sam,¹²⁹² je bil najbrž sin viteza Eberharda, ki se omenja v listini iz let 1231/1239. Istočasno je na Žovneku živel tudi Ortolf Ramschüssel, ki se je leta 1267 imenoval »z Žovneka«.¹²⁹³ Vitezi so živeli na Žovneku, poveljevali oborožencem, njihova bivališča pa so bila oddeljena od gospodovih prostorov. Poleg

¹²⁸⁵ GZS 4, str. 571.

¹²⁸⁶ UBSt I, št. 180.

¹²⁸⁷ STOPAR, Gradovi, 625–626; VISCHER, Topographia II, št. 369.

¹²⁸⁸ DOPSCH, Sannegg, 31.

¹²⁸⁹ UBSt II, št. 334.

¹²⁹⁰ UBKr II, št. 113.

¹²⁹¹ UBSt III, št. 12.

¹²⁹² UBSt IV, št. 34, 243; CKL, št. 52, 53. Wernher je bil živ še leta 1270 (UBSt IV, št. 378).

¹²⁹³ UBSt II, št. 334 (v GZS 5, št. 554 je datirana pod 1231–1239); UBSt IV, št. 243.

vojaških poveljnikov sta na gradu živela tudi gospodarski upravitelj, ki se je prvič omenjal šele leta 1358 (*amman ze Sewnek*),¹²⁹⁴ in grajski kaplan (prvič omenjen 1347).¹²⁹⁵ Med letoma 1369 in 1377 je grad varoval Eberhard Schurr,¹²⁹⁶ vsaj med letoma 1378 in 1393 pa Friderik Forhteneker.¹²⁹⁷

Po gradu, ki so ga leta 1308 Žovneški skupaj s še tremi drugimi iz jedra rodbinske posesti predali Habsburžanom in prejeli v fevd,¹²⁹⁸ so se tudi v 14. stoletju imenovali gradiščani; med letoma 1332 in 1355 oz. 1332 in 1368 brata Rudolf (gl. pečat št. 148) in Uzman, po rodu viteza izumrlih gospodov z Rogatca in najbrž nečaka Uzmana Rogaško-Lemberškega. Vendar je na Žovneku zanesljivo služboval le Rudolf. Uzman je bil sredi stoletja gradiščan na Lembergu (za genealoške podatke gl. Lemberg pri Poljčanah). Gradiščanska uprava Žovneka se je ohranila še po letu 1456. Kmalu zatem pa so jo Habsburžani zamenjali z oskrbniško (prvič omenjena leta 1478).¹²⁹⁹ Grad Žovnek, ki je v transakcijah vedno nastopal v paketu s tremi gradovi iz žovneškega jedra (Šenek, Libenštajn, Ojstrica), je bil leta 1423 v soglasju s Habsburžani in v sklopu drugih gradov spet alodiziran. Tudi tedaj iz povsem političnih razlogov: Herman II. Celjski je predal nekaj gradov in gospoств Habsburžanom, ki so za povračilo dovolili alodizacijo preostalih v celjskih rokah. S prenehanjem fevdne podrejenosti od štajerskega (tudi kranjskega in koroškega) deželne kneza je odpadla zadnja večja ovira za povzdig grofov v knežji stan.¹³⁰⁰

148. Rudolf z Žovneka – Rogatca – Lemberga (ARS ZL 1347 I 21.)

Žusem (*Süßenheim*), krški gradič, se je omenjal prvič leta 1203 v imenu ministeriala Popona.¹³⁰¹ Gotovo je šlo za pripadnika slovenskoštajerskega sorodniškega kroga krških ministerialov. Tistega, kateremu so pripadali vitanjski gradiščani. Med njimi je bilo nekaj Poponov in Henrikov. Morda je bil to celo Popo I. s Pilštanja (1171–1199), ki se je okoli leta 1200 preselil na Žusem in se imenoval po njem (gl. Pilštanj). Žusemski grb (vinska trta z dvema visečima grozdoma; gl. pečat št. 149), ohranjen šele s konca 14. stoletja, pa ne omogoča natančnejših paralel.¹³⁰² Po Popovi smrti je stolpasti grad, zgrajen v drugi polovici (še verjetneje: konec) 12. stoletja (v gotski dobi je bil dograjen palacij), varovala sinova Popo II. (1208) in Henrik (1208–1258);¹³⁰³ slednji od 40. let skupaj s sinom Friderikom (1245–1258).¹³⁰⁴ Do konca stoletja si rodbina statusno ni opomogla. Leta 1299 so npr. Kunšperški in krški škof še vedno delili otroke iz zakona med Engelskalkom z Žusma in neimenovano kunšperško ministerialko.¹³⁰⁵ To pa je v tem času pomenilo nizek socialni rang.

Vsaj v 30. letih 14. stoletja je rodbini načeloval Albreht (1329–1364),¹³⁰⁶ za njim pa brat Heinzel (1355–1369).¹³⁰⁷ Albreht je bil precej mobilan, skromnega, a trdnega premoženjskega stanja, saj je celo drugim posojal denar. Leta 1364 je Heinzel v svojem in bratovem imenu predal grad

¹²⁹⁴ Neki Henrik (ARS ZL 1358 VII 21.).

¹²⁹⁵ BLAZNIK, Topografija 2, 565.

¹²⁹⁶ NŠAL ZL 1369 VII 9. Gornji Grad; NŠAL ZL 1377 III 31.

¹²⁹⁷ NŠAL ZL 1378 X 20.; NŠAL ZL 1393 IV 8.

¹²⁹⁸ CKL, št. 80.

¹²⁹⁹ BLAZNIK, Topografija 2, 566.

¹³⁰⁰ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 192.

¹³⁰¹ MDC I, št. 395.

¹³⁰² Grb Friderika z Žusma iz leta 1390 (ARS ZL 1390 VI 24.).

¹³⁰³ MDC I, št. 418; UBSSt II, št. 124; MDC I, št. 498; UBSSt II, št. 321; UBSSt III, št. 257.

¹³⁰⁴ MDC II, št. 570, 575; UBSSt III, št. 257.

¹³⁰⁵ MDC VI, št. 431.

¹³⁰⁶ MDC IX, št. 245; ASt LP 1330 VI 11.; ARS ZL 1335 III 26.

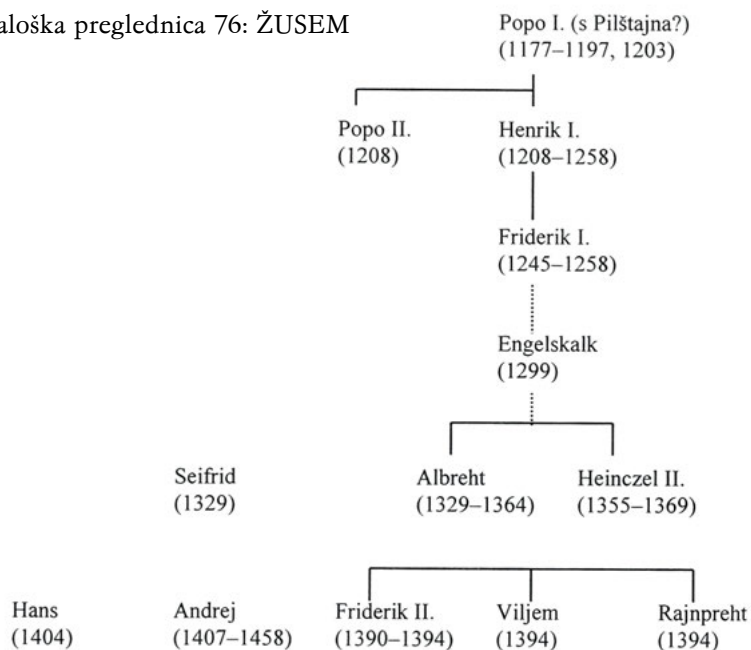
¹³⁰⁷ NŠAL ZL 1355 II 2. Gl. še navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 568.

149. Friderik z Žusma (ARS ZL 1390 VI 24.)

grofom Celjskim in ga takoj prejel v fevd.1308 Celjski grofje so neposredno posestništvo nad Žusmom do konca 14. stoletja nominalno spet izgubili, saj je krški škof leta 1404 podelil grad Hansu z Žusma. Toda njegovi prebivalci so se po letu 1364 dokončno vključili med celjsko viteško klientelo, kar je Žusem dejansko podredilo Celjskim grofom. Žusemski so grad obdržali v fevdu do izumrtja (po moški veji do leta 1480), med letoma 1437 in 1458 pa je bila prekinitev, ko je moral Andrej z Žusma zastaviti grad Celjskim in se preseliti v Maribor. Verjetno je bila njegova izguba v zvezi z Andrejevo priključitvijo k habsburški stranki.1309

Genealoška preglednica 76: ŽUSEM

¹³⁰⁸ ARS ZL 1364 VI 15. Tako tudi PIRCHEGGER, Untersteiermark, 236–237.

¹³⁰⁹ PIRCHEGGER, Untersteiermark, 237. Za Žusemske v 15. stoletju gl. številne navedbe v: BLAZNIK, Topografija 2, 568.

VIRI IN LITERATURA

SEZNAM OKRAJŠAV

- Adler – Adler, Monatsblatt der Kais. Kön. heraldischen Gesellschaft »Adler«
AÖG – Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen, Archiv für österreichische Geschichte
AUF – Archiv für Urkundenforschung
AVGT – Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie
AZU – Akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani
BESG – Beiträge zur Erforschung steirischer Geschichtsquellen
BKSGQ – Beiträge zur Kunde steiermärkischen Geschichtsquellen
Blätter – Blätter für Heimatkunde
Carinthia – Carinthia I, Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten
ČZN – Časopis za zgodovino in narodopisje
DA – Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
GMDS – Glasnik muzejskega društva za Slovenijo
HJ – Historisches Jahrbuch
HRG – Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte
HZ – Historisches Zeitschrift
IMK – Izvestja muzejskega društva za Kranjsko
IÖG – Institut für österreichische Geschichtsforschung
Kronika – Kronika, Časopis za slovensko krajevno zgodovino
Kronika SM – Kronika slovenskih mest
MGH – Monumenta Germaniae Historica
MGSL – Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde
MHVK – Mittheilungen des Historischen Vereines für Krain
MHVSt – Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark
MIÖG – Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung
MMK – Mittheilungen des Musealvereines für Krain
MStLA – Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs
ÖAW – Österreichische Akademie der Wissenschaften
phil. dis. – disertacija na Filozofski fakulteti
QEBG – Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte
RHM – Römische Historische Mitteilungen (ÖAW, Historisches Institut beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom)
SAZU – Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani
SHS – Studia Historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije
UH – Unsere Heimat, Zeitschrift des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich (Zeitschrift für Landeskunde von Niederösterreich)
VF – Vorträge und Forschungen
VS – Varstvo spomenikov
ZČ – Zgodovinski časopis
ZHVSt – Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark
ZN – Zeitschrift für Namenforschung
ZRG GA – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abt.
ZUZ – Zbornik za umetnostno zgodovino, nova vrsta
ZZR – Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete v Ljubljani

OBJAVLJENI VIRI

- ABV – B. Otorepec, Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405 (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 14, Ljubljana 1995).
- ACHT – P. Acht, Die Traditionen des Klosters Tegernsee 1003–1242 (QEBG N. F. IX/1, München 1952).
- AH – F. Schumi, Archiv für Heimatkunde (I., II., Laibach 1882/3, 1884 u. 1887).
- BARAGA – F. Baraga, Kapiteljski arhiv Novo mesto. Regesti listin in popis gradiva (Acta ecclesiastica Sloveniae 17, Ljubljana 1995).
- BAUMANN – L. von Baumann, Das Benediktbeurer Traditionsbuch. Archivalische Zeitschrift, N.F. 20 (1914), 3–80.
- BIANCHI – G. Bianchi, Documenti per la storia del Friuli; I.: 1317–1325, II.: 1326–1332, (Udine 1844 in 1845).
- BLAZNIK, Urbarji – P. Blaznik, Urbarji freisinske škofije (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Ljubljana 1963).
- BRUNNER – W. Brunner, Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv. MStLA 44/45 (1995), 61–208.
- CKL – D. Kos, Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341 (Ljubljana, Celje 1996).
- CKr – Kronika grofov Celjskih (prevod L. M. Golia, Maribor 1972).
- DOPSCH, Gesamturbare – A. Dopsch, Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter (Österreichische Urbare, 1. Abt.: Landesfürstliche Urbare, 2. Bd.: Die landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter, Wien und Leipzig 1910).
- DOPSCH, Verzeichnis – A. Dopsch, Ein Verzeichnis des Besitzes der Herzoge von Kärnten in Krain und der Mark (von 1311). MIÖG 22 (1901), 455–462.
- FRA 31, 35 – J. Zahn, Codex diplomaticus Austriaco–Frisigensis (Fontes rerum Austriacarum, II. Abt., 31. in 35., Wien 1870, 1871).
- FRA 39 – B. Schroll, Urkundenbuch des Benedictiner–Stiftes St. Paul in Kärnten (Fontes rerum Austriacarum, II. Abt., 39., Wien 1876).
- GREBENC – J. M. Grebenc, Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135 (Stična 1973).
- GZL – B. Otorepec, Gradivo za Zgodovino Ljubljane v srednjem veku I–X (Ljubljana 1956–1968).
- GZM – J. Mlinarič, Gradivo za zgodovino Maribora 2–6 (Maribor 1976–1980).
- GZS – F. Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku; 4.: 1101–1200, 5.: 1201–1246 (Ljubljana 1915 in 1928).
- KOMATAR – F. Komatar, Das Schlossarchiv in Auersperg. MMK 18 (1905), 108–187; MMK 19 (1906), 37–58, 99–140; MMK 20 (1907), 161–245.
- KOS, Primorski urbarji – M. Kos, Urbarji Slovenskega primorja 2 (SAZU, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Viri za zgodovino Slovencev 3, Ljubljana 1954).
- KOS, Salzburg – M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije (SAZU, Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Viri za zgodovino Slovencev 1, Ljubljana 1939).
- KOS, Urbarji – D. Kos, Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.–18. stoletje) (SAZU, Viri za zgodovino Slovencev 13, Novejši urbarji za Slovenijo 1, Ljubljana 1991).
- KOVAČ – K. Kovač, Beiträge zur Geschichte Krains. Carniola n. v. 2 (1911), 51–58, 159–172, 340; Carniola n. v. 4 (1914), 172–174.
- KRONES, Saneck – F. Krones R. v. Marchland, Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli (Graz 1883).
- LANDBUCH – Das Landbuch von Österreich und Steiermark (MGH, Deutsche Chroniken, 3: Jansen Enikels Werke, izd. Ph. Strauch, Hannover und Leipzig 1900, ponatis München 1980).
- LANG, Salzburg – A. Lang, Die Salzburger Lehen in Steiermark bis 1520 (BESG, Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission für Steiermark XXX, XXXI, XXXII, Graz 1937, 1939, 1947).
- LANG, Seckau – A. Lang, Die Lehen des Bistums Seckau (BESG, Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission für Steiermark XXIX, Graz 1931).
- LOSERTH – J. Loserth, Das Archiv des Hauses Stubenberg (Veröffentlichungen der Historischen Landes-Kommission für Steiermark XXII, Graz 1906).

- MALECZEK – W. Maleczek, Urkunden des 14. und 15. Jahrhunderts für steirische Empfänger aus dem Archiv der Grafen Trapp auf der Churburg (Vinschgau, Südtirol). ZHVSt 82 (1991), 59–133.
- MDC – A. v. Jaksch, Monumenta historica ducatus Carinthiae I–IV (Klagenfurt 1896–1906); H. Wiessner: V–XI (Klagenfurt 1956–1972).
- MELL – PIRCHEGGER, Gerichtsbeschreibungen – A. Mell – H. Pirchegger, Steirische Gerichtsbeschreibungen (Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 1, Graz 1914).
- OTKr – Ottokars Österreichische Reimchronik (MGH, Deutsche Chroniken 5,1 in 5,2, izd. J. Seemüller, Hannover 1890, ponatis München 1980).
- PETTENEKG – E. G. Pettenegg, Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien 1 (Leipzig 1887).
- RHSt – A. Redik, Regesten des Herzogtums Steiermark, I/1: 1308–1319 (Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark VI, Graz 1976).
- SACHSENSPIEGEL – E. von Reggow, Der Sachsenspiegel (izd. in prevedel C. Schott, Zürich 19912).
- SANTIFALLER – L. Santifaller, Die Urkunden der Brixner Hochstiftsarchive (I. 845–1295, Innsbruck 1929; II. 1295–1336, skupaj s H. Appeltom, Leipzig 1941/1943).
- SANTONINO, Dnevnik – P. Santonino, Popotni dnevniki (prevedel P. Simoniti, Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991).
- SCHLÖGL – W. Schlögl, Die Traditionen und Urkunden des Stiftes Diessen 1114–1362 (QEBG N. F. XXII/1, München 1967).
- SCHROLL, St. Paul – B. Schroll, Lehenverzeichnisse des Benedictinerstiftes St. Paul in Kärnten aus dem XV. Jahrhunderte. AÖG 34 (1865), 285–343.
- SCHWABENSPIEGEL – Schwabenspiegel, Kurzform. I: Landrecht, II: Lehnrecht (MGH, Fontes ivris germanici antiqui, Nova series, Tomi IV pars I et II, izd. K. A. Eckhardt, ponatis Hannover 1974).
- SCHWIND – DOPSCH – E. v. Schwind und A. Dopsch, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-Geschichte der Deutsch-Österreichischen Erblande im Mittelalter (Innsbruck 1895).
- STARZER, Lehen – A. Starzer, Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421–1546 (Veröffentlichungen der Historischen Landes-Commission für Steiermark XVII, Graz 1903, recte: 1902!), 171–456.
- Statut 1376 – Statut mesta Ptuj 1376 (Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj, Viri 2, izd. M. Hernja Masten et alii, Ptuj 1998).
- TEA – Thesaurus ecclesiae Aquilejensis, opus saeculi XIV (izd. Z. Bricito, Udine 1847).
- URBKr – F. Schumi, Urkunden- und Regestenbuch des Herzogthums Krain, I: 777–1200, (Laibach 1882/3), II: 1200–1269 (Laibach 1884 u.1887).
- UBSt – F. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, I–III (Graz 1875, 1879, 1903); H. Appelt – G. Pferschy, IV (Wien 1960–1975).
- WIESSNER, Osterwitz – H. Wiessner, Die Schenken von Osterwitz. Geschichte eines durch fünf Jahrhunderte führenden Kärntner Ministerialengeschlechtes (Klagenfurt 1977).
- WEISSTHANNER – A. Weissstanner, Die Traditionen des Klosters Schäftlarn 760–1305 (QEBG N. F. X/1, München 1953).

NEOBJAVLJENI VIRI

- ANVR UR – Arhiv Nemškega viteškega reda na Dunaju, listine.
- ARS DA – ARS, prepisi listin kostanjeviškega samostana v arhivu gospostva Dol (Graščina Dol pri Ljubljani – Raigersfeld VII, fasc. 179).
- ARS GrA – ARS, Graščinski arhivi.
- ARS ZL – Arhiv Republike Slovenije, kronološka vrsta listin.
- ASt LP – Arhiv samostana Stična, prepisi srednjeveških listin iz 17. in 18. stoletja.
- G.R. – W. Putsch, Görzer Archivrepertorium (Rep. B. 10), rokopis v TLA (po prepisu P. Štiha).

- HHStA AUR – Državni arhiv na Dunaju (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), splošna kronološka vrsta listin.
- HKA UR – Arhiv dvorne komore na Dunaju (Hofkammerarchiv), listine.
- KA Čedad, Cd. dipl. Bojani – Kapiteljski arhiv v Čedadu (sedaj v čedajskem muzeju), Codex diplomaticus Bojani (po prepisih B. Otorepca).
- KA Čedad, Pergamena Bojani – Kapiteljski arhiv v Čedadu (sedaj v čedajskem muzeju), Pergamene Bojani II (po prepisih B. Otorepca).
- KLA AUR – Koroški deželni arhiv v Celovcu (Kärntner Landesarchiv Klagenfurt), zbirka listin.
- NŠAL ZL – Nadškofijski arhiv Ljubljana, zbirka listin.
- PAM ZL – Pokrajinski arhiv Maribor, zbirka listin.
- StLA AUR – Štajerski deželni arhiv v Gradcu (Steiermärkisches Landesarchiv Graz), splošna zbirka listin.
- StLA Bianchi – StLA, prepisi listin J. Bianchia.
- TLA – Tirolski deželni arhiv v Innsbrucku (Tiroler Landesarchiv Innsbruck), Parteibriefe, Parteiakten (po prepisih B. Otorepca).
- TLF – Tirolski deželni muzej Ferdinandeum v Innsbrucku (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum Innsbruck), vrsta listin (po prepisih B. Otorepca).

LITERATURA

- ADAM, Donesek – L. Adam, Donesek k zgodovini Ortenburžanov na Dolenjskem. *Kronika* 43 (1995), 7–12.
- ADAM, Kamen – S. Adam, Doneski za zgodovino Radovljice v srednjem veku, 5. zvezek: Grad Kamen in njegovi prebivalci do konca Ortenburžanov, II. del (Radovljica 2000).
- ANSI – Arheološka najdišča Slovenije (Ljubljana 1975).
- BAHLOW, Namenlexikon – H. Bahlow, Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt (Bindlach 1990).
- BALTL, Gerichtsverfassung – H. Baltl, Die ländliche Gerichtsverfassung Steiermarks vorwiegend im Mittelalter. *AÖG* 118 (1951).
- BARLE, Velesovo – J. Barle, Kronologična vrsta velesovskih prednic. *IMK* 4 (1894), 237–242.
- BERNHARD, Listina – G. Bernhard, Ustanovna listina gornjegrajskega benediktinskega samostana: interpolirani novi izvod iz leta 1243 (*Historični seminar* 3, Ljubljana 2000), 9–20.
- BERNHARD, Oberburg – G. Bernhard, Der Oberburger Bistumplan vom Jahre 1237. *RHM* 39 (1996), 163–179.
- BITSCHNAU, Burg – M. Bitschnau, Burg und Adel in Tirol zwischen 1050 und 1300. Grundlagen zu ihrer Erforschung (ÖAW, philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 403, Wien 1983).
- BIZJAK, Struktura – M. Bizjak, Gospodarska struktura uradov in gospostev v osrednjih slovenskih deželah v poznem srednjem veku (phil. dis., Ljubljana 2002).
- BIZJAK, Ratio – M. Bizjak, Ratio facta est. Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem (ZRC SAZU, Thesaurus memoriae, Dissertationes 2, Ljubljana 2003).
- BLAZNIK, Gospostva – P. Blaznik, Zemljiška gospostva v območju freisinške dolenske posesti (Razprave SAZU IV/6, Razred za zgodovinske in družbene vede, Ljubljana 1958).
- BLAZNIK, Škofja Loka – P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo (973–1803) (Škofja Loka 1973).
- BLAZNIK, Topografija – P. Blaznik, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500 (SAZU, Maribor 1986 in 1988).
- BOSL, Dienstrecht – K. Bosl, Dienstrecht und Lehnrecht im deutschen Mittelalter (Studien zum Mittelalterlichen Lehnswesen, VF 5, Sigmaringen 1972), 51–94.
- BRAUER, Bekräftigungsform – G. W. Brauer, Die ehrenwörtliche Bekräftigungsform. Ein Beitrag zur Rechtsgeschichte des Ehrenworts. *ZRG GA* 54 (67) (1934), 117–133.
- BRUNNER, Bürgertum – O. Brunner, »Bürgertum« und »Feudalwelt« in der europäischen Sozialgeschichte (Die Stadt des Mittelalters 3., Wege der Forschung 245, Darmstadt 1976), 481–501.
- BRUNNER, Land – O. Brunner, Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungs-

- geschichte Österreichs im Mittelalter (Wien 1965⁵).
- BRUNNER, Zwei Studien – O. Brunner, Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich. Zwei Studien zum Verhältnis von Bürgertum und Adel (Neue Wege der Verfassung- und Sozialgeschichte, Vorträge und Aufsätze, Göttingen 1968²), 266–280.
- BUMKE, Kultur – J. Bumke, Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter (München 1990⁵).
- BURGEN – Burgen in Mitteleuropa. Ein Handbuch, I–II (izd. H. W. Böhme et alii, Stuttgart 1999).
- CERWINKA, Marburger Bürger – G. Cerwinka, Marburger Bürger zu Beginn des 14. Jahrhunderts. Carinthia I 165 (1975), 211–223.
- CURK, Celje – J. Curk, Celjski Stari grad, posebno v 16. stoletju. ČZN 23 (LVIII) (1987), 107–117.
- CURK, Maribor – J. Curk, Grad Gornji Maribor. ČZN 23 (LVIII) (1987), 241–251.
- CURK, Pohorje – J. Curk, Oris gradbene zgodovine Pohorja. ČZN 23 (LVIII) (1987), 83–106.
- CURK, Ptuj – J. Curk, Proštijška cerkev in minoritski samostan v Ptuj. ČZN 12 (XLVII) (1976), 31–67.
- DIESTELKAMP, Lehnrecht – B. Diestelkamp, Lehnrecht und spätmittelalterliche Territorien (Der Deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I, VF 13, Sigmaringen 1970), 65–96.
- DOBLINGER, Wallsee – M. Doblinger, Die Herren von Wallsee. Ein Beitrag zur österreichischen Adelsgeschichte. AÖG 95 (1906), 237–578.
- DOLENC, Institut – M. Dolenc, Pravni institut »Klausel des allgemeinen Landschadenbundes« v slovenskih deželah. ZZR 7 (1929–1930), 33–64.
- DOPSCH, Burgenbau – H. Dopsch, Burgenbau und Burgenpolitik des Erzstiftes Salzburg im Mittelalter (Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II, VF 19, Sigmaringen 1976), 387–417.
- DOPSCH, Cilli – H. Dopsch, Die Grafen von Cilli – Ein Forschungsproblem? Südostdeutsches Archiv 17–18 (1974–1975), 9–49.
- DOPSCH, Hemma – H. Dopsch, Hemma von Gurk – eine Stifterin zwischen Legende und Wirklichkeit (Hemma von Gurk, Klagenfurt 1989), 11–23.
- DOPSCH, Heunburg – H. Dopsch, Die Grafen von Heunburg. Carinthia I 160 (1970), 311–342.
- DOPSCH, Landherren – H. Dopsch, Landherren, Herrenbesitz und Herrenstand in der Steiermark 1100–1500. Wurzeln und Entstehung des steirischen Herrenstandes (phil. dis. Wien 1969).
- DOPSCH, Sannegg – H. Dopsch, Die Freien von Sannegg als steirische Landherren und ihr Aufstieg zu Grafen von Cilli (Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998, ur. R. Fugger Germadnik, Celje 1999), 23–36.
- EBEL, Leihegedanken – W. Ebel, Über den Leihegedanken in der deutschen Rechtsgeschichte (Studien zum Mittelalterlichen Lehenswesen, VF 5, Sigmaringen 1972), 11–36.
- EBNER, Burg – H. Ebner, Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte (Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung I, VF 19, Sigmaringen 1976), 11–82.
- EBNER, Burgenpolitik – H. Ebner, Die Burgenpolitik und ihre Bedeutung für die Geschichte des Mittelalters. Carinthia I 164 (1974), 33–51.
- EBNER, Eigen – H. Ebner, Das freie Eigen. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte des Mittelalters (Aus Forschung und Kunst 2, Klagenfurt 1969).
- EBNER, Entwicklung – H. Ebner, Entwicklung und Rechtsverhältnisse der mittelalterlichen Burg. ZHVSt 61 (1970), 27–50.
- EBNER, Werken – H. Ebner, Die Burg in historiographischen Werken des Mittelalters (Festschrift Friedrich Hausmann, izd. H. Ebner, Graz 1977), 119–151.
- FELSER, Vockenberger – R. Felser, Vockenberger und Grasluber (Beiträge zur Burgen- und Herrschaftsgeschichte sowie zur Genealogie obersteirischer Adelsfamilien, izd. H. Ebner v: Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 28, Graz 1974), 123–130.
- FELSNER–KORAK, Herkunft – B. Felsner–Korak, Die soziale Herkunft der Burggrafen und Burgpfleger in Kärnten bis 1500. Carinthia I 175 (1985), 183–198.
- FISTER, Kamen – P. Fister, Grad Kamen pri Begunjah (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 79, Ljubljana 1977).
- FLECKENSTEIN, Frage – J. Fleckenstein, Zur Frage der Abgrenzung vom Bauer und Ritter (Wort und

- Begriff »Bauer«, izd. R. Wenskus, H. Jankuhn, K. Grinda, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse, dritte Folge, Nr. 89, Göttingen 1975), 246–253.
- FRASS, Kartausen – O. Frass, Die Kartausen von Steiermark und Krain und ihre Immunität. ZHVSt 64 (1973), 47–66.
- FRÄSS–EHRFELD – C. Fräss–Ehrfeld, Geschichte Kärntens, 1. Bd.: Das Mittelalter (Klagenfurt 1984).
- FREIDINGER, Kranichberg – L. Freidinger, Die Herren von Kranichberg und ihre Beziehung zur Steiermark. Teil 1: 1386 bis 1510. ZHVSt 88 (1997), 39–69.
- GÄNSER, Mark – G. Gänser, Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der »Eppensteiner« (2. Teil). ZHVSt 85 (1994), 73–122.
- GESCHICHTE SALZBURGS – Geschichte Salzburgs. Stadt und Land I/1 (izd. H. Dopsch, Salzburg 19832).
- GESTRIN, Bled – F. Gestrin, Bled v fevdalnem obdobju – do konca 18. stoletja. Kronika 32 (1984), 119–130.
- GESTRIN, Doneski – F. Gestrin, Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku. ZČ 5 (1951), 192–209.
- GESTRIN, Otok – F. Gestrin, Otok (Gutenwerth). ZČ 26 (1972), 33–37.
- GESTRIN, Radovljica – F. Gestrin, Radovljica – vas, trg in mesto do 17. stoletja. ZČ 45 (1991), 517–547.
- GESTRIN, Trgovina – F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od konca 13. do konca 16. stoletja (SAZU, 1. razred, Dela 15, Ljubljana 1965).
- GDZS – Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II: Družbena razmerja in gibanja (SAZU, Ljubljana 1980).
- GOLEC, Družba – B. Golec, Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja (phil. dis., Ljubljana 1999).
- GOLEC, Kostanjevica – B. Golec, Glavni poudarki k topografiji Kostanjevice v stoletjih mestne avtonomije (Vekov tek. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta, Kostanjevica na Krki 2003), 145–179.
- GRAFENAUER, Ptuj – B. Grafenauer, Ptuj v srednjem veku. ZČ 24 (1970), 157–175.
- GRAFENAUER, Zgodovina – B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda II (Ljubljana 1965²).
- GREGORIČ, Stična – J. Gregorič, Cistercijani v Stični (Stična 1980).
- GRILC, Podgrad – V. Grilc, Zgodovina Podgrada. Oris zgodovine lokacije in kraja Podgrad pri Ljubljani (Podgrad 1995).
- GRUDEN, Zgodovina – J. Gruden, Zgodovina slovenskega naroda I (Ljubljana 1910–1916, reprint: Ljubljana 1992).
- HÄRTEL, Sagitarii – R. Härtel, Sagitarii und Schützen in den Ostalpenländern. MGSL 112/113 (1972/73), 289–324.
- HAGENEDER, Landesbegriff – O. Hageneder, Der Landesbegriff bei Otto Brunner (Annali dell' Instituto storico italo-germanico in Trento (Jahrbuch des italienisch-deutschen historischen Instituts in Trient) 13 (1987), 153–178.
- HAUPTMANN, Erläuterungen – L. Hauptmann, Krain (Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, I. Abt., die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Istrien, Wien 1929), 309–484.
- HAUPTMANN, Studije – L. Hauptmann, Mariborske studije (Rad JAZU 260, Razreda historičko-filologičkoga i filozofičkoga-juridičkoga 117, Zagreb 1938), 57–118.
- HAUPTMANN, Višnjegorski – L. Hauptmann, Grofovi Višnjegorski (Rad JAZU 250, Razreda historičko-filologičkoga i filozofičkoga-juridičkoga 112, Zagreb 1935), 215–239.
- HAUSMANN, Otakare – F. Hausmann, Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul. Besitz, Dienstmansschaft, Ämter (Das Werden der Steiermark; Veröffentlichungen des Steiermärkisches Landesarchiv, Graz 1980), 225–275.
- HITZINGER, Adelsberg – P. Hitzinger, Kurze Geschichte der Herrschaft Adelsberg. MHVK 15 (1860), 73–74.
- ISENMANN, Stadt – E. Isenmann, Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250–1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtre Regiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft (Stuttgart 1988).
- JAKIČ, Gradovi – I. Jakič, Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine (Ljubljana 1997).
- JARC, Črnomaljski – J. Jarc, Gospodje Črnomaljski (Dolenjski zbornik 1990, Novo mesto 1990), 117–142.

- KAUFMANN, Schadensersatzrecht – E. Kaufmann, Das spätmittelalterliche deutsche Schadensersatzrecht und die Rezeption der »actio iniuriarum aestimatoria«. ZRG GA 78 (91) (1961), 93–139.
- KLEBEL, Lungau – E. Klebel, Der Lungau, Historisch-politische Untersuchung (Salzburg 1960).
- KLEBEL, Territorialstaat – E. Klebel, Territorialstaat und Lehen (Studien zum Mittelalterlichen Lehenswesen, VF 5, Sigmaringen 1972), 195–228.
- KNITTLER, Städte – H. Knittler, Die österreichische Stadt im Spätmittelalter. Verfassung und Sozialstruktur. Unter besonderer Berücksichtigung des Problemkreises »Stadtadel und Bürgertum« (Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Spätmittelalters, Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient 2, Berlin 1991), 183–205.
- KOBLAR, Drobotnice – A. Koblar, Drobotnice iz furlanskih arhivov. IMK 1 (1891), 1–38.
- KOMAC, Kostanjeviški – A. Komac, Kostanjeviški kastelani in njihove veje v 13. in 14. stoletju (Vekov tek. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta, Kostanjevica na Krki 2003), 97–109.
- KOMAC, Kranjska – A. Komac, Formiranje dežele Kranjske in deželnega plemstva v času med 1150 in 1350 (phil. dis., Ljubljana 2003).
- KOMAC, Turjaški – A. Komac, Vzpon Turjaških v srednjem veku. ZČ 54 (2000), 15–48, 151–178.
- KOMELJ, Dolenjska – I. Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. ZUZ 1 (1951), 37–85.
- KOMELJ, Gorenjska – I. Komelj, Gradovi na Gorenjskem. VS 12 (1967), 16–22.
- KOROPEC, Bizeljsko – J. Koropec, Bizeljskokrško gospostvo v srednjem veku. ČZN 7 (XLII) (1971), 27–35.
- KOROPEC, Gosposčine – J. Koropec, Zemljiške gosposčine med Dravogradom in Mariborom do konca 16. stoletja (Maribor 1972).
- KOROPEC, Hrastovec – J. Koropec, Srednjeveški Hrastovec. ČZN 9 (XLIV) (1973), 47–59.
- KOROPEC, Laško – J. Koropec, Laško gospostvo v srednjem veku. ČZN 12 (XLVII) (1976), 244–275.
- KOROPEC, Majšperk – J. Koropec, Srednjeveški Majšperk. ČZN 6 (XLI) (1970), 14–21.
- KOROPEC, Maribor – J. Koropec, Mariborski grajski zemljiški gospostvi (Maribor skozi stoletja, Razprave I, Maribor 1991), 73–146.
- KOROPEC, Pohorski dvor – J. Koropec, Srednjeveški Pohorski dvor. Kronika 18 (1970), 76–79.
- KOROPEC, Podsreda – J. Koropec, Zemljiško gospostvo Podsreda. ČZN 17 (LII) (1981), 204–218.
- KOROPEC, Polskava – J. Koropec, Polskavska zemljiška gospostva. ČZN 16 (LI) (1980), 7–70.
- KOROPEC, Rogatec – J. Koropec, Srednjeveško gospostvo Rogatec. ČZN 10 (XLV) (1974), 73–88.
- KOROPEC, Slovenjebistriški svet – J. Koropec, Slovenjebistriški svet v XIV. in XV. stoletju. Kronika 13 (1965), 156–164.
- KOROPEC, Slovenj Gradec – J. Koropec, Srednjeveško gospostvo Slovenj Gradec. ČZN 14 (XLIX) (1978), 16–32.
- KOROPEC, Slovenska Bistrica – J. Koropec, Svet okoli Slovenske Bistrice do leta 1700 (Zbornik občine Slovenska Bistrica I, Ljubljana 1983), 91–161.
- KOROPEC, Vitanje – J. Koropec, Vitanjsko zemljiško gospostvo do 17. stoletja. ČZN 17 (LII) (1981), 5–22.
- KOROPEC, Vojnik – J. Koropec, Srednjeveško gospostvo Vojnik. ČZN 10 (XLV) (1974), 267–277.
- KOROPEC, Zbelovo – J. Koropec, Zbelovo, Studenice, Pogled do srede 17. stoletja. ČZN 16 (LI) (1980), 239–283.
- KOROPEC, Žebnik – J. Koropec, Žebnik, Radeče in Svibno do 17. stoletja. ČZN 15 (L) (1978), 51–77.
- KOS, Bela krajina – D. Kos, Bela krajina v poznem srednjem veku (Zbirka Zgodovinskega časopisa 4, Ljubljana 1987).
- KOS, Brežice – M. Kos, Brežice v srednjem veku (Posavje I, Brežice 1957), 7–15.
- KOS, Doneski – M. Kos, Doneski k historični topografiji Kranjske v srednjem veku. ZČ 19–20 (1965–1966), 139–147.
- KOS, Gorjanci – D. Kos, Gradovi, dvorci in plemstvo med Krko in Gorjanci do konca srednjega veka (Novo mesto 1997), 113–142.
- KOS, Kapitelj – D. Kos, Gospostvo novomeškega kapitlja do srede 17. stoletja (Dolenjski zbornik 1990, Novo mesto 1990), 87–115.
- KOS, Ljubljana – D. Kos, K osemstopenetdesetletnici prve omembe Ljubljane (listina iz leta 1146) (Luwigana 1146. Commentarium, Monumenta Slovenica V, Ljubljana 1994).

- KOS, Notariat – D. Kos, Javni notariat in notarski instrument na Kranjskem do uvedbe državnega notarskega reda 1512 (Grafenauerjev zbornik, Ljubljana 1996), 271–299.
- KOS, Andechs – D. Kos, Ministeriali grofov Andeških na Kranjskem (do srede 13. stoletja) (Grofje Andeško-Meranski. Prispevki k zgodovini Evrope v visokem srednjem veku, Zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega simpozija Kamnik 22.–23. septembra 2000, ur. A. Eržen in T. Aigner, Kamnik 2001), 185–255.
- KOS, Krona – D. Kos, Blesk zlate krone. Gospodje Svibenski – kratka zgodovina plemenitih nasilnikov (Thesaurus memoriae, Dissertationes 1, Ljubljana 2003).
- KOS, O izvoru – M. Kos, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku. ZČ 10–11 (1956–1957), 7–31.
- KOS, Topografija – M. Kos, Gradivo za historično topografijo Slovenije. Za Kranjsko do leta 1500 (SAZU, Ljubljana 1975).
- KOS – ŽONTAR, Listina – M. Kos – J. Žontar, Neznana listina o gorenjskih lastniških cerkvah 12. stoletja. GMDS 20 (1939), 236–243.
- KOSI, Celjski – M. Kosi, »Prometna politika« celjskih grofov (Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998, ur. R. Fugger Germadnik, Celje 1999), 165–180.
- KOVAČIČ, Ljutomer – F. Kovačič, Ljutomer. Zgodovina trga in sreza (Maribor 1926).
- KOVAČIČ, Planina – F. Kovačič, Planina in njeni gospodarji. ČZN 27 (1932), 65–80.
- KRAßLER, Wappenschlüssel – J. Kraßler, Steirischer Wappenschlüssel (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchives 6, Graz 1968).
- KRONES, Landesfürst – F. v. Krones, Landesfürst, Behörden und Stände des Herzogthums Steier 1283–1411 (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, izd. Historischen Landes-Commission für Steiermark, IV/1, Graz 1900).
- KROESCHELL, Rechtsgeschichte – K. Kroeschell, Deutsche Rechtsgeschichte 1 (bis 1250) in 2 (1250–1650) (Opladen 1989⁹ in 1989⁷).
- LACKNER, Ortenburg – C. Lackner, Zur Geschichte der Grafen von Ortenburg in Kärnten und Krain. Carinthia I 181 (1991), 181–200.
- LACKNER, Pfandschaften – C. Lackner, Die landesfürstlichen Pfandschaften in Österreich unter der Enns im 13. und 14. Jahrhundert (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 26, izd. A. Eggendorfer in W. Rosner, St. Pölten 1999), 187–204.
- LAMPRECHT, Burgen – O. Lamprecht, Burgen und Lehen in der Machtpolitik Herzog Rudolfs IV. ZHVSt 49 (1958), 111–117.
- LANDI, Tra Cognatio – W. Landi, Tra cognatio e agnatio. Sulla provenienza degli Udalrichingi di Bolzano, conti di Appiano; v. Adelige Familienformen im Mittelalter. Struture di famiglie nobiliari nel Medioevo (Geschichte und Region/Storia e regione 11/2, izd. Giuseppe Albertoni – Gustav Pfeifer, Innsbruck, Wien, München, Bolzen 2002), 37–71.
- LECHNER, Territorium – K. Lechner, Die Bildung des Territoriums und die Durchsetzung der Territorialhoheit im Raum des östlichen Österreich (Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert II, VF 14, Sigmaringen 1971), 389–462.
- LEITNER, Kraig – F. W. Leitner, Die Herren von Kraig. Eine genealogische Skizze zu den Erbtruchsessern in Kärnten. Afd 46 (2000), 225–275.
- LEVEC, Flödnig – V. Levec, Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain. MMK 9 (1896), 2–10.
- LEVEC, Landhandfesten – W. Levec, Die krainischen Landhandfesten. Ein Beitrag zur österreichischen Rechtsgeschichte. MIÖG 19 (1898), 244–301.
- LOHRMANN, Judenrecht – K. Lohrmann, Judenrecht und Judenpolitik im mittelalterlichen Österreich (Handbuch zur Geschichte der Juden in Österreich, Reihe B/1, Wien – Köln 1990).
- MAKAROVIČ, Gamberk – G. Makarovič, Pričevanje romanskega gradu Gamberka o stanovanjski kulturi. VS 30 (1988), 125–162.
- MAKAROVIČ, Vodriž – G. Makarovič, Grad Vodriž – spomenik zgodnjegotske viteške stanovanjske kulture. Etnolog 1 (LII) (1991), 30–80.
- MAROLT, Celje – M. Marolt, Dekanija Celje (Umetnostni spomeniki Slovenije III/1: cerkveni spomeniki v Celju, Maribor 1931).
- MAURER, Rechtsverhältnisse – H. M. Maurer, Rechtsverhältnisse der hochmittelalterlichen Adelsburg

- vornehmlich in Südwestdeutschland (Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II, VF 19, Sigmaringen 1976), 77–190.
- METNITZ, Geadelte Bürger – G. A. von Metnitz, Geadelte Bürger in Kärnten (1. Teil). Carinthia I 154 (1964), 70–151.
- MIKLAVČIČ, Premik – M. Miklavčič, Premik kranjske meje ob spodnji Krki v 12. stoletju (Razprave SAZU V: Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966), 131–142.
- MIKUŽ, Stična – M. Mikuz, Topografija stiške zemlje. Doneski k zgodovini stiške opatije (Ljubljana 1946).
- MITTERAUER, Burg – M. Mitterauer, Burg und Adel in den österreichischen Ländern (Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II, VF 19, Sigmaringen 1976), 353–386.
- MLINARIČ, Kartuziji – J. Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurkloster. Žička kartuzija ok. 1160–1782, Jurkloštrska kartuzija ok. 1170–1595 (Maribor 1991).
- MLINARIČ, Kostanjevica – J. Mlinarič, Kostanjeviška opatija (Kostanjevica na Krki 1987).
- MLINARIČ, Krško – J. Mlinarič, Krško in njegova gosposčina v srednjem veku (Krško skozi čas 1477–1977, Zbornik ob 500-letnici mesta, Krško 1977), 25–50.
- MLINARIČ, Limbuš – J. Mlinarič, Gosposčina Limbuš pri Mariboru. ČZN 12 (XLIII) (1973), 68–92.
- MLINARIČ, Marenberk – J. Mlinarič, Marenberški dominikanski samostan 1251–1782 (Celje 1997).
- MLINARIČ, Maribor – J. Mlinarič, Maribor do začetka 17. stoletja. Kronika 31 (1983), 126–137.
- MLINARIČ, Stična – J. Mlinarič, Stiška opatija 1136–1784 (Novo mesto 1995).
- MLINARIČ, Topografija – J. Mlinarič, Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234–1786 (Maribor 1972).
- MLINARIČ, Začetki – J. Mlinarič, Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja (Maribor skozi stoletja, Razprave I, Maribor 1991), 147–194.
- MRAVLJAK, Muta – J. Mravljak, Muta. ČZN XXIII (1928), 42–52.
- MRAVLJAK, Dekanija – J. Mravljak, Nadžupnija in dekanija Vuzenica (Maribor 1928).
- MRAVLJAK, Vuzenica – J. Mravljak, Vuzenica v srednjem veku I. Zgodovinska slika (Maribor 1927); Vuzenica II. Daljši okoliš v srednjem veku. Trg in grad 1457–1663 (Maribor 1929).
- OGRIS, Bürgerschaft – A. Ogris, Die Bürgerschaft in den mittelalterlichen Städten Kärntens bis zum Jahre 1335 (Das Kärntner Landesarchiv 4, Klagenfurt 1974).
- OGRIS, Sicherheiten – W. Ogris, Die persönlichen Sicherheiten im Spätmittelalter. Versuch eines Überblicks. ZRG GA 82 (95) (1965), 140–189.
- OKOLIŠ, Lož – S. Okoliš, Izseki iz zgodovine Loža in okolice. ZČ 49 (1995), 353–378, 557–581.
- OROŽEN, Diözese – I. Orožen, Das Bisthum und die Diözese Lavant I–VI (Marburg 1875–1887).
- OROŽEN, Klausenstein – I. Orožen, Die Vesten Klausenstein und Hohenstein. MHVSt 29 (1881), 235–237.
- OROŽEN, Ostrovharji – J. Orožen, Ostrovharji (Celjski zbornik 1965), 231–248.
- OROŽEN, Sachsenwart – I. Orožen, Sachsenwart und Liebenstein. BKSGQ 16 (1879), 129–132.
- OROŽEN, Schaumburg – I. Orožen, Die Vesten Schaumburg und Frauenburg im Schallthale. MHVSt 31 (1883), 127–128.
- OTOREPEC, Mengeš – B. Otorespec, Iz preteklosti Mengeša (800 let Mengeša, Mengeški zbornik 1154–1954, I. del, Ljubljana 1954), 21–54.
- OTOREPEC, Pečati – B. Otorespec, Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem (Ljubljana 1988).
- OTOREPEC, Prebivalstvo – B. Otorespec, Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku (Kamniški zbornik 2, Kamnik 1956), 67–100.
- OTOREPEC, Snežnik – B. Otorespec, Grad Snežnik in Snežniški v srednjem veku (Notranjski listi III, Cerknica 1986), 28–46.
- OTOREPEC, Stari grad – B. Otorespec, Stari grad pri Novem mestu in njegovi lastniki (Dolenjski zbornik 1990, Novo mesto 1990), 59–86.
- OTOREPEC, Turjak – B. Otorespec, Iz zgodovine turjaškega gradu. Kronika 21 (1973), 147–152.
- PFERSCHY, Beurteilung – G. Pferschy, Zur Beurteilung Siegfrieds von Mahrenberg (Festschrift Friedrich Hausmann, izd. H. Ebner, Graz 1977), 367–378.
- PICHLER, Repertorium – F. Pichler, Repertorium der steirischen Münzkunde III (Die mittelalterigen

- und neuen Münzen und Medaillen der Steiermark, Graetz 1875).
- PIRCHEGGER, Cilli – H. Pirchegger, Die Grafen von Cilli, ihre Grafschaft und ihre untersteirischen Herrschaften (Ostdeutsche Wissenschaft, Jahrbuch des Ostdeutschen Kulturrates II, München 1956), 157–200 in 2 karti.
- PIRCHEGGER, Gurk – H. Pirchegger, Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark. AVGT 49 (1956), 5–21.
- PIRCHEGGER, Landesfürst – H. Pirchegger, Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, 1 (XII), 2 (XIII) in 3 (XVI), Graz 1951, 1955 in 1958).
- PIRCHEGGER, Lemberg – H. Pirchegger, Lemberg und Rabensberg. ZHVSt 3 (1905), 39–44.
- PIRCHEGGER, Mahrenberger – H. Pirchegger, Zur Genealogie der Mahrenberger. ZHVSt 12 (1914), 171–184.
- PIRCHEGGER, Marburg – H. Pirchegger, Die Herrschaft Marburg. ZHVSt 43 (1952), 14–55.
- PIRCHEGGER, Pettau – H. Pirchegger, Die Herren von Pettau. ZHVSt 42 (1951), 3–36.
- PIRCHEGGER, Untersteiermark – H. Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 10, München 1962).
- PIRKOVIČ, Freising – I. Pirkovič, K topologiji freisinških posesti na Dolenjskem. Kronika 9 (1961), 174–181.
- PIVEC-STELE, Samostani – M. Pivec-Stele, Starejši ženski samostani v Sloveniji. Kronika SM 7 (1940), 151–157.
- PLASSMANN, Die Struktur – A. Plassmann, Die Struktur des Hofes unter Friedrich I. Barbarossa nach den deutschen Zeugen seiner Urkunden (MGH Studien und Texte 20, Hannover 1998).
- PLECHL, Studien – H. Plechl, Studien zur Tegernseer Briefsammlung des 12. Jahrhundert. DA 13 (1957), 423–481.
- PLETERSKI, Bled – A. Pleterski, Župa Bled, nastanek razvoj in prežitki (SAZU: Razred za zgodovinske in družbene vede, Dela 30, Ljubljana 1986).
- POLEC, Paberki – J. Polec, Paberki o klavzuli deželne obveze za škodo (Landschadenbund), Pravnozgodovinsko poročilo. GMDS 20 (1939), 290–303.
- PONGRATZ, Absinken – W. Pongratz, Das Absinken des bauerlichen Kleinadels in den Untertanenstand während des ausgehenden Mittelalters. Gezeigt an Beispielen des oberen Waldviertels. UH 50 (1979), 123–140.
- POPELKA, Altenburg – F. Popelka, Ebehrad von Altenburg und das Judenburger Augustinerkloster. ZHVSt 53 (1962), 37–44.
- PREDOVNIK, Celjski – K. Predovnik, Grofje Celjski ob spodnji Krki: pleterski opečni tlak in problem lokacije trdnjave Kostanjevica (Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998, ur. R. Fugger Germadnik, Celje 1999), 309–324.
- PREDOVNIK, Kostanjevica – K. Predovnik, Arheološke raziskave najdišč mlajših obdobij v Kostanjevici in okolici (Vekov tek. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta, Kostanjevica na Krki 2003), 41–53.
- PREINFALK, Ig – M. Preinfalk, Ig in njegova okolica v srednjem veku (Ig odmev bo dal. Zbornik občine Ig 2002, Ig 2002), 17–30.
- PREINFALK, Turjaški – M. Preinfalk, Gospodje Turjaški v srednjem veku. Genealoška podoba turjaške rodbine do 16. stoletja (magistrsko delo na Filozofski fakulteti, Ljubljana 2001).
- PUFF, Schärffenberg – R. Puff, Die Schärffenberg. MHVK 6 (1851), 8–19.
- PUNTSCHART, »Inwärts-Eigen« – P. Puntchart, Das »Inwärts-Eigen« im österreichischen Dienstrecht des Mittelalters. Ein Beitrag zur Eigenthums Theorie. ZRG GA 43 (56) (1922), 66–102.
- PURKHARTHOFER, Radkersburg – H. Purkharthofer, Radkersburg. Alte Rechtstitel, Kirche und Burg, Markt und Stadt, Siegel und Wappen (Festschrift 700 Jahre Bad Radkersburg 1299–1999, Bad Radkersburg 1999), 13–45.
- RAPP, Burgen – F. Rapp, Zur Geschichte der Burgen in Elsaß mit besonderer Berücksichtigung der Ganerbschaften und der Burgfrieden (Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung II, VF 19, Sigmaringen 1976), 229–248.

- RAVNIKAR, Helfenberg – T. Ravnikar, Prehod gradu in gosposčine Helfenberg v roke Žovneških svobodnikov. SHS 1 (2001), 327–344.
- RAVNIKAR, Savinjska – T. Ravnikar, Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku (phil. dis., Maribor, 2003).
- RAVNIKAR, Šalek – T. Ravnikar, Žovneško-ptujski odnosi v Šaleški dolini (Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27.–29. maj 1998, ur. R. Fugger Germadnik, Celje 1999), 71–84.
- RAVNIKAR, Turn – T. Ravnikar, Gospodje Turnski v 13. stoletju (Celjski zbornik 1992), 7–16.
- RAVNIKAR, Velenje – T. Ravnikar, Velenjski meščani v 13. stoletju? (Šaleški razgledi 8, 1992), 54–71.
- RAVNIKAR, Šoštanj – T. Ravnikar, Šoštanjski vitezi ali vitezi iz Šoštanja v 13. stoletju? (Šaleški razgledi 8, 1992), 40–53.
- REICHERT, Landesherrschaft – F. Reichert, Landesherrschaft Adel und Vogtei. Zur Vorgeschichte des spätmittelalterlichen Ständestaates im Herzogtum Österreich (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 23, Köln – Wien 1985).
- REISP, Kostel – B. Reisp, Grad Kostel (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 141, Ljubljana 1990).
- RÜBSAMEN, Kleine Herrschaftsträger – D. Rübsamen, Kleine Herrschaftsträger im Pleissenland. Studien zur Geschichte des mitteleuropäischen Adels im 13. Jahrhundert (Mitteldeutsche Forschungen 95, Köln – Wien 1987).
- RYBAĽ, Laško – M. RybaĽ, Laško gospostvo v dobi Babenberžanov. ČZN 12 (XLVII) (1976), 210–230.
- SAGADIN, Kamnik – M. Sagadin, Mali grad v Kamniku (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 191, Ljubljana 1997).
- SCHMIDINGER, Patriarch – H. Schmidinger, Patriarch und Landesherr (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom, I. Abt. 1. Bd., Graz – Köln 1954).
- SCHNELLER, Hebenstreit – A. Schneller, Zur Geschichte der ältesten Hebenstreit. Adler, VIII/4 (Wien, April 1917), 27–30 in VIII/6, (Wien, Juni 1917), 165–171.
- SCHRADER, Befestigungsrecht – E. Schrader, Das Befestigungsrecht in Deutschland von den Anfängen bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts (Göttingen 1909).
- SCHULZ, Ministerialität – K. Schulz, Die Ministerialität als Problem der Stadtgeschichte. Einige allgemeine Bemerkungen, erläutert am Beispiel der Stadt Worms. Rheinische Vierteljahrsblätter 32 (1968), 184–219.
- SCHULZ, Stadtadel – K. Schulz, Stadtadel und Bürgertum vornehmlich in oberdeutschen Städten im 15. Jahrhundert (Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Spätmittelalters, Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient 2, Berlin 1991), 161–181.
- SCHULZE, Grundstrukturen – H. K. Schulze, Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter (Stuttgart Berlin Köln 1992²).
- SCHWENNICKE, Wildgrafen – D. Schwennicke, Die Wildgrafen und ihre Verwandtschaft im Freisinger Domkapitel im 13. Jahrhundert. Genealogie, Bd. 20, 40 (1991), Hf. 11–12 (November–Dezember 1991), 737–740.
- SIEGENFELD, Treun – A. von Siegenfeld, Treun. Adler, IV/44 (August 1899), 445–452.
- SIMONIČ, Kočevsko – I. Simonič, Zgodovina kočevskega ozemlja (Kočevski zbornik, Razprave o Kočevski in njenih ljudeh, Ljubljana 1939), 45–130.
- SMOLE, Apfaltrerji – M. Smole, Kranjska plemiška rodbina Apfaltrerjev. Kronika 18 (1970), 24–27.
- SMOLE, Graščine – M. Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem (Ljubljana 1982).
- SPIESS, Lehnrecht – K.–H. Spiess, Lehnrecht, Lehnspolitik und Lehnverwaltung der Pfalzgrafen bei Rhein im Spätmittelalter (Geschichtliche Landeskunde, Veröffentlichungen des Instituts für geschichtliche Landeskunde an der Universität Mainz XVIII, Wiesbaden 1978).
- SPREITZHOFER, Handfeste – K. Spreitzhofer, Georgenberger Handfeste (Steiermärkisches Landesarchiv, Styriaca, Neue Reihe 3, Graz 1986).
- SPREITZHOFER, Ritter – K. Spreitzhofer, Ritter und Bauer. Die soziale Stellung der stubenbergischen Dienstmansschaft im ausgehenden Mittelalter, dargestellt an oststeirischen Beispielen (Siedlung, Macht und Wirtschaft, Festschrift Fritz Posch zum 70. Geburtstag, izd. G. Pferschy, Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchiv 12, Graz 1981), 129–139.

- STARE, Otok – V. Stare, Stanovanjska jama z Otoka pri Dobravi. ZČ 47 (1993), 225–249.
- STEGENŠEK, Gornji Grad – A. Stegenšek, Dekanija Gornjegrajska (Cerkveni spomeniki lavantinske škofije I, Maribor 1905).
- STEGENŠEK, Konjice – A. Stegenšek, Konjiška dekanija (Umetniški spomeniki lavantinske škofije II, Maribor 1909).
- STELE, Kamnik – F. Stele, Politični okraj Kamnik. Topografski opis (Umetnostni spomeniki Slovenije I, priloga ZUZ od 1922 do 1929, Ljubljana 1929).
- STOPAR, Arhitektura – I. Stopar, Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Štajerskem (Ljubljana 1977).
- STOPAR, Gradovi – I. Stopar, Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem (Filozofska fakulteta, Ljubljana 1982).
- STOPAR, Hof – I. Stopar, Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens (Symbole des Alltags. Alltag der Symbole, Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag, Graz 1992), 147–169.
- STOPAR, Stavbe – I. Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji; 1: Prva knjiga: Območje Maribora in Ptuj; 2: Druga knjiga: Med Prekmurjem in porečjem Dravinje; 3: Tretja knjiga: Spodnja Savinjska dolina; 4: Četrta knjiga: Med Solčavskim in Kobanskim; 5: Peta knjiga: Med Kozjanskim in porečjem Save (Ljubljana 1990–1993). Isti, Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, Gorenjska – 6: Ob zgornjem toku Save (I/2); 7: Območje Kamnika in Kamniške Bistrice (I/2); 8: Med Polhovim Gradcem in Smlednikom (I/3) (Ljubljana 1996–1998). Dolenjska: 11–12: Porečje Krke (II/1) (Ljubljana 2000); 14: Porečje Temenice in Mirne (II/3) (Ljubljana 2002); 15: Med Igom, Ribnico in Kočevjem (II/4) (Ljubljana 2003).
- ŠTIH, Dežela – P. Štih, Goriški grofje in oblikovanje pokrajine ob Soči in na Krasu v deželo. ZČ 41 (1987), 41–47.
- ŠTIH, Gorica – P. Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (Razprave Filozofske fakultete, Ljubljana 1994).
- ŠTIH, Grofija – P. Štih, Dežela Grofija v Marki in Metliki (Vilfanov zbornik, ur. V. Rajšp in E. Bruckmüller, Ljubljana 1999), 123–146.
- ŠTIH, Notici – P. Štih, Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane. ZČ 56 (2002), 7–42.
- ŠTIH, Salzburg – P. Štih, Salzburg, Ptuj in nastanek štajersko-madžarske meje v današnji Sloveniji. ZČ 50 (1996), 535–544.
- ŠTIH, Spanheimi – P. Štih, Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice (Vekov tek. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta, Kostanjevica na Krki 2003), 55–75.
- ŠTIH, Villa – P. Štih, »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Gorizia«. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412) (Nova Gorica 1999).
- ŠTIH – SIMONITI, Zgodovina – P. Štih, V. Simoniti, Slovenska zgodovina do razsvetljenstva (Ljubljana 1996).
- ŠTUKL, Inventar – F. Štukl, Inventar škofjeloškega gradu iz leta 1315 (Loški razgledi 9, 1964), 205–208.
- ŠUMRADA, Lož – J. Šumrada, Nekaj iz srednjeveške zgodovine Loža in okolice (Notranjski listi I, Stari trg pri Ložu 1977), 31–40.
- ŠUMRADA, Šteberk – J. Šumrada, Šteberški in njihova posest v srednjem veku (Notranjski listi III, Cerknica 1986), 47–60.
- TANGL, Windischgratz – K. Tangl, Windischgratz und die Herren von Windischgratz bis zu ihrer Erhebung in den Freiherrnstand im Jahre 1551. MHVSt 13 (1864), 171–186, 15 (1867), 59–84.
- TROTTER, Lienz – K. Trotter, Die Burggrafen von Lienz und zum Lueg. Schlern – Schriften 105 (Innsbruck 1954).
- URANKAR, Motnik – P. Urankar, Zgodovina trga Motnika in okraja (Ljubljana 1940).
- VALVASOR – J. W. Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Krain I–XV (Laybach–Nürnberg 1689).
- VALVASOR, Carinthia – J. W. Valvasor, Topographia archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa (Nürnberg 1688).
- VALVASOR, Topographia – J. W. Valvasor, Topographia ducatus Carnioliae modernae (Wagenspergi 1679). Ponatis: Topografija sodobne vojvodine Kranjske (ur. B. Reisp, Ljubljana 1995).
- VILFAN, Celje – S. Vilfan, Glose k zgodovini srednjeveškega Celja. Kronika 32 (1984), 15–19.

- VILFAN, Freising – S. Vilfan, Lage und Struktur der freisingischen Herrschaften in Krain (Hochstift Freising. Beiträge zur Besitzgeschichte, München 1990), 351–365.
- VILFAN, Koseščina – S. Vilfan, Koseščina v Logu in vprašanje kosezov v vzhodni okolici Ljubljane (Razprave SAZU V: Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966), 179–216.
- VILFAN, Landschadenbund – S. Vilfan, Die Klausel des allgemeinen Landschadenbundes als rechtshistorisches Problem (Festschrift Berthold Sutter, Graz 1983), 445–458.
- VILFAN, Ljubljana – S. Vilfan, Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja (Zgodovina Ljubljane, Prispevki za monografijo, Gradivo s posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani, Ljubljana 1984), 75–95.
- VILFAN, Neposredni davki – S. Vilfan, Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani. ZČ 6–7 (1952–1953), 417–442.
- VILFAN, Pravna zgodovina – S. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev od naselitve do zloma stare Jugoslavije (Ljubljana 1961, ponatis: Ljubljana 1996).
- VILFAN, Rechtsgeschichte – S. Vilfan, Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941 (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968).
- VILFAN, Ročini – S. Vilfan, Deželni ročini kot viri naše ustavne zgodovine. GMDS 25–26 (1944–1945), 65–84.
- VILFAN, Stadt – S. Vilfan, Stadt und Adel – Ein Vergleich zwischen Küsten- und Binnenstädten zwischen der oberen Adria und Pannonien (Die Stadt am Ausgang des Mittelalters, izd. W. Rausch, Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas III, Linz/Donau 1974), 63–74.
- VISCHER, Topographia – G. M. Vischer, Topographia ducatus Stiriae (1681, ponatis: Graz 1976).
- WAMBRECHTSAMER, Planina – A. Wambrechtsamer, Planina in njeni prvi gospodarji. ČZN XXVII (1932), 65–80.
- WEHRBAUTEN – Wehrbauten und Adelssitze Niederösterreichs (Sonderreihe der »Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde« 1, izd. A. Eggendorfer in W. Rosner, St. Pölten 1998).
- WEIGL, Burgen – H. Weigl, Burgen bei Scheibbs und anderswo. Kleine Schritte zu einer Gebrauchsanleitung (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde 35, izd. A. Eggendorfer in W. Rosner, Regionalgeschichte am Beispiel von Scheibbs in Niederösterreich, St. Pölten 2003), 53–78.
- WEIGL, Materialien – H. Weigl, Materialien zur Geschichte des rittermäßigen Adels im südwestlichen Österreich unter der Enns im 13. und 14. Jahrhundert (Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 26, Wien 1991).
- WEIGL, Städte – H. Weigl, Städte und Adel im spätmittelalterlichen Österreich (Oberdeutsche Städte im Vergleich. Mittelalter und Frühe Neuzeit, REGIO. Forschungen zur schwäbischen Regionalgeschichte 2, Sigmaringendorf 1989), 74–100.
- WEISS, Marburg – N. Weiss, Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600. Prosopographische Untersuchung (Schriftenreihe des Instituts für Geschichte Karl-Franzens-Universität in Graz 10/1, 2, Graz 1998).
- WEISS, Das Städtewesen – N. Weiss, Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, izd. Historischen Landeskommision für Steiermark, XLVI. Band, Graz 2002).
- WILLOWEIT, Dominium – D. Willoweit, Dominium und Proprietas. Zur Entwicklung des Eigentumsbegriffs in der mittelalterlichen und neuzeitlichen Rechtswissenschaft. HJ 94 (1974), 131–155.
- WOLFRAM, Salzburg – H. Wolfram, Salzburg Bayern Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantonorum und die Quellen ihrer Zeit. MIÖG Erg.bd. 31 (Wien – München 1995).
- WUTTE, Erwerbung – M. Wutte, Die Erwerbung der Görzer Besitzungen durch das Haus Habsburg. MIÖG 38 (1920), 282–311.
- ZEHETMAYER, Advocati – R. Zehetmayer, Advocati und defensores. Die adeligen Neben- und Untervögte der steirischen Klöster im 12. und 13. Jahrhundert (Handschriften, Historiographie und Recht. Winfried Stelzer zum 60. Geburtstag, ur. Gustav Pfeifer v: MIÖG Erg. bd. 42, Wien,

- München 2002), 225–254.
- ZEHETMAYER, Gericht – R. Zehetmayer, Kloster und Gericht. Die Entwicklung der klösterlichen Gerichtsrechte und Gerichtsbarkeit im 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Zisterze Zwettl (MIÖG Erg. bd. 40, Wien, München 2001).
- ZEHETMAYER, Landtaidingen – R. Zehetmayer, Zu den steirischen Landtaidingen und zur rechtlichen Stellung der Salzburger Ministerialen im Land Steiermark bis etwa 1300. ZHVSt 94 (2003), 83–122.
- ZEHETMAYER, Vogtei – R. Zehetmayer, Vogtei und klösterliche Gerichtsrechte in den älteren Urkunden der Zisterze Rein. MStLA 50/51 (2001), 107–126.
- ZEHETMAYER, Zisterzienser – R. Zehetmayer, Zisterzienser und Städte in (Nieder-Österreich und Steiermark vom 12. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Pro Civitate Austriae NF 7 (2002), 23–44.
- ZÖLLNER, Österreich – E. Zöllner, Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart (Wien 19847).
- ZUPANČIČ – ŽONTAR, Kamnik – M. Zupančič – M. Žontar, Gradovi na kamniško-domžalskem območju (Topografska študija) (Kamniški zbornik 13, 1969), 53–90 in 1 karta.
- ŽONTAR, Banke – J. Žontar, Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije. GMDS 13 (1932), 21–35.
- ŽONTAR, Kranj – J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja (Ljubljana 1939).
- ŽONTAR, Vicedom – J. Žontar, Kranjski deželni vicedom. Prispevek zgodovini srednjeveške finančne uprave na Kranjskem (Razprave SAZU V, Hauptmannov zbornik, Ljubljana 1966), 277–318.
- ŽONTAR – ZUPANČIČ, Gorenjska – M. Žontar – M. Zupančič, Terenske raziskave gradov na Gorenjskem. VS 12 (1967), 23–36.

SEZNAM PRILOG*

PODOBE GRADOV**

KRANJSKA:	Motnik	194	SLOVENSKA ŠTAJERSKA IN	Ojstrica pri	
	Novi grad		SLOVENSKA KOROŠKA:	Vranskem	335
Bled	109	na Gorenjskem	195	Ormož	336
Boštanj	110	Ortnek	196	Pilštajn	338
Čretež	111	Osterberg	197	Pišece	339
Črnomelj	115	Otočec	198	Planina	341
Čušperk	118	Poljane	202	Podčetrtek	346
Gallenstein	121	Postojna	203	Podsreda	349
Gamberk	122	Prežek	204	Polzela	351
Goričane	128	Radovljica	207	Ptuj	354
Gradac	130	Raka	208	Dobrna	358
Gutenberg	131	Rekštanj	210	Dravograd	359
Hašperk	136	Ribnica	211	Fala	361
Ig	141	Rožek na		Forhtenek	362
Jablanica	142	Dolenjskem	212	Frajštajn	364
Jama pri Postojni	143	Rožek pri		Fram	365
Jeterbenk	144	Moravčah	213	Gromperk	367
Kamen	147	Smlednik	215	Hekenberk	368
Kamnik	148	Snežnik	217	Helfenberg	369
Klevevž	155	Soteska	219	Hompoš	373
Kolovec	156	Stari grad pri		Hrastovec	375
Kolovrat	158	Novem mestu	220	Jamnik	377
Kostanjevica	159	Svibno	221	Konjice	380
Kostel	162	Škofja Loka	224	Kozje	382
Kozjak	163	Štatenberk		Kunšperk	382
Kranj	164	na Dolenjskem	228	Laško	388
Kravjek	165	Šteberk	229	Lemberg pri	389
Krško	167	Štrlek	232	Dobrni	309
Lanšprež	170	Šumberk	233	Lemberg pri	
Lebek	171	Turjak	236	Poljčanah	311
Lihtenberk	172	Vernek	239	Ljutomer	319
Ljubljana	173	Vipava	241	Lušperk	320
Lož	180	Višnja gora	245	Majšperk	322
Mehovo	183	Waldenberg	246	Marenberk	323
Mengeš	186	Žebnik	247	Maribor	326
Metlika	190	Žumberk	249	Muta	332
Mirna	191	Žužemberk	250		

* Krepko tiskane številke označujejo strani v knjig

** Iz J. W. VALVASOR, Topographia ducatus Carnioliae modernae (Wagensperg 1679) so naslednje ilustracije: Gerlachstein (60) – Kolovec, Görtschach (64) – Goričane, Gurckfeld (84) – Krško, Hasperg (85) – Hašperk, Kosieck (116) – Kozjak, Landpreis (124) – Lanšprež, Landstrass (125) – Kostanjevica, Liebeck (129) – Lebek, Lichtenberg (130) – Lihtenberk, Obermöttnickh (170) – Motnik, Pöllant (189) – Poljane, Preseck (192) – Prežek, Roseck (203) – Rožek na Dolenjskem, Rukhenstain (208) – Rekštanj, Savenstein (214) – Boštanj, Sharffenberg (235) – Svibno, Sibeneegg (237) – Žebnik, Sichelberg (238) – Žumberk, Soneckh (244) – Ig, Statnperg (247) – Štatenberk, Stein (250) – Kamnik, Thvren (265) – Turn pod Novim Gradom, Weinek

PEČATI

1. Fricz II. s Čreteža (ARS ZL 1397 X 11.).....	114	31. Wulfing Vaist iz Brežic – Žumberka (ARS ZL 1382 III 2.).....	158
2. Diepold II. s Črnomlja (ARS ZL 1390 V 7.).....	115	32. Hans s Kostanjevice (ARS ZL 1341 X 18.).....	159
3. Uczlein s Črnomlja (ARS ZL 1375 VI 23.).....	116	33. Rutlib s Kozjaka (ARS ZL 1374 IX 12.).....	163
4. Bertold s Črnomlja (ARS ZL 1375 VI 23.).....	116	34. Ernest s Kravjeka (ARS ZL 1378 III 17.).....	166
5. Henrik s Čušperka (ARS ZL 1390 V 7.).....	118	35. Hans z Bleda (ARS ZL 1357 VI 15.).....	166
6. Nikel Kaul s Čušperka (ARS ZL 1347 XI 20.).....	119	36. Prechtlein z Lihtenberka – Jablanice (ARS ZL 1350 XI 23.).....	172
7. Seifrid II. z Gallenberga (ARS ZL 1299 XII 8.).....	124	37. Mert z Limberka – Kamnika (ARS ZL 1367 VI 19.).....	173
8. Seifrid III. z Gallenberga (ARS ZL 1304 V 20.).....	124	38. Rudlin iz Hrušice – Nussberga (ARS ZL 1328 V 22.).....	174
9. Konrad IV. Gall (ARS ZL 1367 VI 15.).....	125	39. Nikolaj II. Sommerecker (ARS ZL 1388 IV 3.).....	178
10. Konrad II. Agleier iz Škofje Loke (ARS ZL 1299 XII 8.).....	127	40. Nikolaj z Bleda (ARS ZL 1345 V 22.).....	198
11. Konrad II. iz Škofje Loke (ARS ZL 1309 XI 2.).....	128	41. Seifrid iz Šentpetra (ARS ZL 1359 III 17.).....	179
12. Hermaendlein z Gračena (ARS ZL 1384 V 4.).....	129	42. Herbard III. s Snežnika – Loža (ARS ZL 1338 s.d.).....	181
13. Nikolaj s Kovorja (ARS ZL 1345 V 22.).....	132	43. Agnes s Snežnika – Loža (ARS ZL 1338 s.d.).....	181
14. Leonhard II. z Gutenberga (ARS ZL 1345 V 22.).....	133	44. Wolfhart s Snežnika (ARS ZL 1346 II 21.).....	182
15. Konrad III. Zaepfel z Gutenberga (ARS ZL 1391 XI 5.).....	134	45. Rupel z Mehovega – Mengša (ARS ZL 1330 VI 26.).....	184
16. Ulrik iz Gutenwerda (ARS ZL 1340 V 31.).....	136	46. Fricel I. z Mehovega (ARS ZL 1358 XII 15.).....	184
17. Friczlein s Planine – Novega gradu (ARS ZL 1344 XII 26.).....	137	47. Ortlin – Ortolf I. z Mengša (ARS ZL 1303 VIII 4.).....	186
18. Niklein II. s Hmeljnika (ARS ZL 1374 IX 12.).....	138	48. Henrik z Mengša (ARS ZL 1334 X 2.).....	186
19. Ortolf Auersperški (ARS ZL 1343 V 6.).....	139	49. Hartwik z Mengša (ARS ZL 1304 V 20.).....	187
20. Lovrenc I. s Hmeljnika (ARS ZL 1343 V 6.).....	140	50. Otlein z Mirne (ARS ZL 1365 IV 24.).....	192
21. Henrik z Iga (ARS ZL 1363 IX 29.).....	141	51. Pankrac iz Mokronoga (ARS ZL 1405 V 29.).....	193
22. Ludvik z Iga (ARS ZL 1388 IV 3.).....	142	52. Winther II. z Otočca (ARS ZL 1324 X 19.).....	199
23. Oto z Jeterbenka (ARS ZL 1327 VI 23.).....	144	53. Majnclin z Otočca (ARS ZL 1324 X 19.).....	199
24. Ulrik z Jeterbenka (ARS ZL 1327 VI 23.).....	144	54. Hertel s Polhovega Gradca (ARS ZL 1328 V 22.).....	200
25. Nikolaj I. iz Kamnika (ARS ZL 1304 V 20.).....	149	55. Konrad II. s Polhovega Gradca (ARS ZL 1367 VI 19.).....	201
26. Friderik (Dienger) iz Zapric (ARS ZL 1316 XII 19.).....	150	56. Nikolaj s Poljan (ARS ZL 1357 VI 15.).....	202
27. Witig z Limberka (ARS ZL 1303 VIII 4.).....	150	57. Konrad Reynman z Bleda (ARS ZL 1388 IV 3.).....	202
28. Merchel Stuppel s Kamnika (ARS ZL 1405 V 29.).....	151	58. Piers s Pudoba (ARS ZL 1405 V 29.).....	202
29. Hans s Kamnika (ARS ZL 1367 VI 19.).....	153		
30. Aeschwin s Kolovca (ARS ZL 1330 IV 24.).....	156		

(295) – Kravjek, Werneck (299) – Vernek. Iz dela G. M. VISCHER, Topographia ducatus Stiriae (Graz 1681) pa so: Drakenbvr̄g (42) – Kozje, Die Fall (61) – Fala, Freyenstein (87) – Frajštajn, Iamnik (187) – Jamnik, Lemberg (227) – Lemberg pri Celju, Marckht Lvetenberg (243) – trg Ljutomer, Statt Marchburg (247) – mesto Maribor, Mannsp̄erg (262) – Majšperk, Osterwiz (288) – Ojstrica pri Vranskem, Beilenstein (294) – Pilštanj, Rabensper̄g (324) – Ranšperk, Reiffenstein (333) – Blagovna, Schlangenbvr̄g (378) – Dobrna, Wildhavs (477) – Viltuš.

59. Heinczel z Rabensberka (ARS ZL 1303 VIII 4.).....	206	95. Oto s Kostrivnice (ARS ZL 1376 I 25.).....	300
60. Hans z Rake (ARS ZL 1368 X 16.).....	209	96. Reichart s Kostrivnice (ARS ZL 1392 V 14.).....	301
61. Henrik s Snežnika (ARS ZL 1346 II 21.).....	217	97. Albreht s Kozjega (ARS ZL 1350 IV 24.).....	302
62. Volker II. s Snežnika (ARS ZL 1346 II 21.).....	217	98. Friderik s Kunšperka (ARS ZL 1320 IX 29.).....	305
63. Rudolf II. s Svibnega (ARS ZL 1340 IX 9.).....	221	99. Ulrik z Lemberga – Rogatca (ARS ZL 1324 VIII 19.).....	312
64. Seifrid III. Schick z Gallenberga (ARS ZL 1304 III 22.).....	226	100. Henrik z Lemberga (ARS ZL 1359 IV 25.).....	313
65. Konrad II. iz Škofje Loke (ARS ZL 1309 XI 2.).....	226	101. Friderik Pomereich z Eppenberga – Libenštajna (ARS ZL 1379 II 2.).....	314
66. Konrad I. Agleier iz Škofje Loke (ARS ZL 1299 XII 8.).....	226	102. Oto z Limbuša (ARS ZL 1343 V 1.).....	315
67. Hans II. s Šteberka (ARS ZL 1407 VI 3.).....	229	103. Poppo – Popplein z Lindeka – Vitanja (ARS ZL 1378 III 25.).....	317
68. Hans s Štrasberka (ARS ZL 1340 IX 9.).....	231	104. Albreht II. z Lindeka (ARS ZL 1359 VI 18.).....	317
69. Peter s Štrasberka (ARS ZL 1397 X 11.).....	231	105. Viljem z Lušperka (ARS ZL 1387 XII 11.).....	321
70. Gall s Šumberka – Polhovega Gradca (ARS ZL 1359 III 17.).....	234	106. Hartwik z Majšperka (ARS ZL 1284 IV 29.).....	322
71. Ditrik II. s Šumberka (ARS ZL 1333 II 7.).....	235	107. Oto iz Slovenj Gradca – Marenberka (ARS ZL 1363 V 3.).....	325
72. Herrand IV. s Turjaka (ARS ZL 1343 V 6.).....	237	108. Peter iz Slovenj Gradca – Marenberka (ARS ZL 1406 II 9.).....	325
73. Benedikt z Verneka (ARS ZL 1397 X 11.).....	240	109. Ulrik IV. z Maribora (ARS ZL 1309 VIII 10.).....	327
74. Erhard z Bleda – Pudoba (ARS ZL 1357 VI 15.).....	247	110. Konrad IV. z Maribora (ARS ZL 1309 VIII 10.).....	327
75. Tomaž z Žumberka (ARS ZL 1407 VI 3.).....	249	111. Nikel z Ojstrice (ARS ZL 1353 XI 11.).....	334
76. Wulfing Vaist iz Brežic (ARS ZL 1384 V 4.).....	257	112. Uschalch z Ojstrice (ARS ZL 1328 IV 17.).....	335
77. Eberhard II. z Dobrne (ARS ZL 1329 XI 18.).....	267	113. Wulfing z Ormoža (ARS ZL 1349 IX 4.).....	336
78. Sigmund z Dobrne (ARS ZL 1405 II 25.).....	267	114. Friderik z Ormoža (ARS ZL 1362 VII 17.).....	337
79. Herman – Hartnid z Ekenštajna (ARS ZL 1381 IX 28.).....	271	115. Viljem s Pišec (ARS ZL 1322 XII 28.).....	340
80. Ulrik Mörtinger z Ekenštajna (ARS ZL 1331 VI 16.).....	271	116. Viljem s Pišec (ARS ZL 1343 V 6.).....	341
81. Friderik (Ramschüssel) s Forhteneka (ARS ZL 1379 II 2.).....	273	117. Ulrik II. s Planine – Svibnega (ARS ZL 1328 VII 25.).....	342
82. Ulrik s Frajštajna (ARS ZL 1370 VI 24.).....	274	118. Nikel II. s Ploštanja (ARS ZL 1365 IV 20.).....	345
83. Leutold Frey s Frajštajna (ARS ZL 1389 V 27.).....	275	119. Friderik s Podsrede – Svibnega (ARS ZL 1322 IX 29.).....	349
84. Herman s Freudenberga (ARS ZL 1375 VI 16.).....	276	120. Friderik s Podsrede (ARS ZL 1359 III 24.).....	350
85. Jurij s Freudenberga (ARS ZL 1381 V 7.).....	276	121. Eberhard III. s Prežina (ARS ZL 1343 III 25.).....	352
86. Friclein z Guštanja (ARS ZL 1337 XI 5.).....	282	122. Herdegen I. s Ptuja – Ormoža (ARS ZL 1340 IX 9.).....	355
87. Herman Durstel z Guštanja (ARS ZL 1379 X 28.).....	282	123. Ekkehart z Rogatnice – Treuna (ARS ZL 1308 III 14.).....	366
88. Ditrik II. z Guštanja (ARS ZL 1370 XII 4.).....	283	124. Friczel Schucz iz Slovenj Gradca (ARS ZL 1363 V 3.).....	372
89. Nikel Pauer z Guštanja (ARS ZL 1370 XII 4.).....	283	125. Hans iz Slovenj Gradca (ARS ZL 1406 II 3.).....	373
90. Günther II. s Hekenberka (ARS ZL 1328 VII 25.).....	285	126. Friderik II. Hebenstreit z Vodriža (ARS ZL 1340 IV 9.).....	372
91. Štefan II. s Helfenberga (ARS ZL 1406 II 3.).....	287	127. Albreht I. iz Feistritz (ARS ZL 1361 III 2.).....	374
92. Diepold II. s Kacenštajna (ARS ZL 1329 XI 18.).....	293	128. Nikel s Šaleka (ARS ZL 1335 VIII 30.).....	376
93. Henrik s Konjic (ARS ZL 1375 VI 16.).....	299	129. Leopold Ramschüssel s Šceneka (ARS ZL 1379 II 2.).....	376
94. Gundakar s Kostrivnice – Rogatca (ARS ZL 1349 XII 6.).....	300		

130. Viljem I. s Šperenberka (ARS ZL 1359 III 24.).....	378	141. Friderik II. Hebenstreit z Vodriža (ARS ZL 1340 IV 9.).....	394
131. Niklein s Štatenberga (ARS ZL 1375 VI 12.)379		142. Henrik II. Hebenstreit z Vodriža (ARS ZL 1363 V 3.).....	394
132. Oto Fleming s Švarcenštajna (ARS ZL 1371 VI 24.).....	380	143. Konrad I. z Vrbovca (ARS ZL 1322 IV 16.).....	397
133. Friderik Fleming s Švarcenštajna (ARS ZL 1375 VI 24.).....	380	144. Hartnid IV. s Ptuja – Vurberka (ARS ZL 1362 VII 17.).....	401
134. Herdegen I. s Ptuja – Ormoža (ARS ZL 1343 V 6.).....	380	145. Rudolf II. z Zbelovega (ARS ZL 1367 I 4.).....	405
135. Ot II. s Turna (ARS ZL 1367 I 4.).....	383	146. Henrik II. z Zbelovega (ARS ZL 1324 VIII 19.).....	405
136. Otel IV. s Turna (ARS ZL 1387 X 10.).....	383	147. Sweiker z Žamerka (ARS ZL 1406 X 14.).....	407
137. Erhard I. s Turna (ARS ZL 1359 V 15.).....	384	148. Rudolf z Žovneka – Rogatca – Lemberga (ARS ZL 1347 I 21.).....	410
138. Nikel s Turna (ARS ZL 1387 X 10.).....	386	149. Friderik z Žusma (ARS ZL 1390 VI 24.).....	411
139. Henrik z Valdeka – Ložnice (ARS ZL 1358 II 7.).....	387		
140. Henrik II. z Viltuša (ARS ZL 1325 IX 14.).....	391		

TABELE

Tab. 1: Zastavni dolžniki in prodajalci utrjenih zgradb na Kranjskem med letoma 1280 in 1409.....	77
Tab. 2: Zastavni dolžniki in prodajalci utrjenih zgradb na slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem med letoma 1280 in 1409	78
Tab. 3: Zastavni upniki in kupci utrjenih zgradb na Kranjskem med letoma 1280 in 1409	79
Tab. 4: Zastavni upniki in kupci utrjenih zgradb na slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem med letoma 1280 in 1409.....	80
Tab. 5: Najdražji gradovi in gospodstva med letoma 1280 in 1409	84

ZEMLJEVIDI

1. Nastanek gradov na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in Koroškem do okoli leta 1400.....	26
2. Lastniki gradov na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in Koroškem do okoli leta 1200.....	56
3. Lastniki gradov na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in Koroškem do okoli leta 1400	60
4. Posestniki (vazali) kranjskih, slovenskoštajerskih in koroških gradov okoli leta 1200 (samo gospodje) ..	66
5. Posestniki (vazali) kranjskih, slovenskoštajerskih in koroških gradov okoli leta 1400	67

Legenda k zemljevidom

1. Bled 2. Boštanj 3. Čretež 4. Črnomelj 5. Čušperk 6. Falkenberg 7. Gamberk 8. Gallenstein 9. Goričane 10. Gračeno 11. Gradac 12. Gutenberg 13. Gutenwerd (Otok) 14. Hašperk 15. Hmeljnik 16. Hohenau 17. Ig 18. Jablanica 19. Jama pri Begunjah 20. Jama pri Postojni 21. Jeterbenk 22. Kamen 23. Kamnik (Mali grad) 24. Kamnik (Stari grad) 25. Klevež 26. Kolovec 27. Kolovrat 28. Kostanjevica 29. Kostel 30. Kozjak 31. Kranj 32. Kravjek 33. Krško 34. Lanšprež 35. Lebek 36. Lihtenberk 37. Limberk 38. Ljubljana 39. Lož 40. Mehovo 41. Mengeš 42. Metlika 43. Miltenberg 44. Mirna 45. Gorenji Mokronog 46. Motnik 47. Novi grad na Gorenjskem 48. Ortnek 49. Osterberg 50. Otočec 51. Polhov Gradec 52. Poljane 53. Postojna 54. Prežek 55. Radovljica 56. Raka 57. Rekštanj 58. Ribnica 59. Rožek na Dolenjskem 60. Rožek na Gorenjskem 61. Sicherstein 62. Slepšek 63. Smladnik 64. Snežnik 65. Soteska 66. Stari grad na Dolenjskem 67. Svibno 68. Škofja Loka (Kranclj) 69. Škofja Loka (Stara Loka) 70. Škofja Loka (mestni grad) 71. Štatenberk 72. Šteberk 73. Štrasberk 74. Štrlek 75. Šumberk 76. Turjak 77. Vernek 78. Zgornja Vipava 79. Spodnja Vipava 80. Višnja gora 81. Rabensberk (Vranja peč) 82. Waldenberg 83. Žebnik 84. Žumberk 85. Žužemberk 86. Anderburg 87. Bizeljsko 88. Borl 89. Brežice 90. Celje 91. Cmurek 92. Dobrenj 93. Dobrna 94. Dravograd 95. Ekenštajn 96. Fala 97. Forhtenek 98. Frajštanj 99. Fram 100. Freudenberg 101. Freudeneegg 102. Klauzenštajn 103. Gornji Grad 104. Gromperk 105. Guštanj 106. Hekenberk 107. Helfenberg (Soteska) 108. Hompoš 109. Hrastovec 110. Jamnik 111. Kacenštajn 112. Kamnica 113. Kebelj I 114. Kebelj II 115. Konjice 116. Kostrivnica 117. Kozje 118. Kozji rep 119. Kunšperk 120. Laško (stari grad) 121. Laško (novi grad) 122. Lemberg

pri Dobrni 123. Lemberg (Lengenburg) pri Poljčanah 124. Letuš 125. Libenštajn 126. Lihtenek 127. Limbuš 128. Lindek 129. Ljutomer 130. Lušperk 131. Majdburg 132. Majšperk 133. Marenberk 134. Maribor (Zgornji grad) 135. Maribor (mestni grad) 136. Mozirje 137. Muta 138. Ojstrica pri Dravogradu 139. Ojstrica pri Vranskem 140. Ormož 141. Pabštajn 142. Pilštajn 143. Pišce 144. Planina 145. Ploštanj 146. Podčetrtek 147. Podsreda 148. Polzela 149. Prežin 150. Ptuj 151. Pukštanj 152. Radgona 153. Rajhenburg 154. Ranšperk 155. Reštanj 156. Rifnik 157. Rogatec 158. Rogatica 159. Rudenek 160. Rudenštajn 161. Sevnica 162. Slovenj Gradec 163. Slovenska Bistrica 164. Središče 165. Šalek 166. Šenek 167. Šoštanj 168. Šperenberk 169. Štatenberg 170. Švarčenštajn 171. Treun 172. Turn pri Velenju 173. Tvarog 174. Valdek 175. Velenje 176. Viltuš 177. Vitanje (stari grad) 178. Vitanje (novi grad) 179. Vodriž 180. Vojnik 181. Vrbovec 182. Vurberk 183. Vuzenica 184. Zbelovo 185. Žamberk 186. Žamerk 187. Žaženberk 188. Žovnek 189. Žusem

GENEALOŠKE PREGLEDNICE

1. Čretež	114	40. Šumberk	234
2. Črnomelj	117	41. Auersperg	238
3. Čušperk	119	42. Vernek	240
4. Mekinje – Gallenberg	125	43. Višnja gora	245
5. Gall	126	44. Waldenberg	246
6. Gradac	130	45. Žumberk	249
7. Gutenberg	132	46. Brežice – Rajhenburg – Reštanj – Šperenberk – Tvarog	257
8. Zaepfel (Cepel) z Gutenberga	133	47. Vaist	258
9. Kokra	134	48. Žovnek – Celje	260–261
10. Kovor	134	49. Vuzenica – Dravograd – Marenberk – Cmurek	264
11. Hmeljnik	139	50. Lemberg – Dobrna – Ranšperk	268
12. Jeterbenk	145	51. Guštanj	284
13. Kamnik	152	52. Hekenberk	286
14. Kolenc	153	53. Helfenberg (Soteska)	288
15. Zaprice	154	54. Kacenštajn	295
16. Stuppel	154	55. Konjice	299
17. Kolovec	157	56. Kozje	303
18. Kostanjevica	161	57. Kunšperk	306
19. Kozjak	163	58. Limbuš	316
20. Hrušica – Nussberg	176	59. Lindek	318
21. Krnos – Ljubljana	177	60. Maribor	330
22. Porger	178	61. Pišce	340
23. Podlogar	179	62. Planina, Svibno – Planina	343
24. Lož	182	63. Ploštanj – Anderburg – Žamerk – Pilštajn	345
25. Mehovo	185	64. Ramschüssel	348
26. Krško – Mengeš I	187	65. Podsreda	350
27. Mengeš II	188	66. Prežin	353
28. Mengeš III	188	67. Ptuj	357
29. Motnik	194	68. Treun	381
30. Polhov Gradec	201	69. Turn pri Velenju I	384
31. Prežek – Hohenau – Kronovo – Slepšek – Gutenwerd – Otočec	206	70. Turn pri Velenju II	385
32. Rabensberk	207	71. Viltuš	390
33. Raka	209	72. Hebenstreit	395
34. Sicherstein	214	73. Vojnik	396
35. Snežnik	218	74. Vrbovec	400
36. Soteska	219	75. Zbelovo	405
37. Svibno	223	76. Žusem	411
38. Škofja Loka	227		
39. Šteberk	230		

SINOPSIS

Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja

Poudarek je na analizi poznosrednjeveškega plemstva v luči njihovih bivališč, tj. podeželskih in mestnih gradov ter dvorov. Obravnavan je zlati čas plemstva (13.–14. stoletje), raziskava pa posega tudi v starejšo dobo; omejuje se na ozemlje Kranjske, slovenskega dela Štajerske in Koroške. V prvem delu so odgovori na kompleksnejša vprašanja o nastanku gradov, o rodbinski politiki glede posedovanja gradov, o posebnih pravicah gospodov do gradov, načinu posedovanja gradov, o gradu kot kraju odvijanja pravnih poslov, o grajski in gospostveni upravi ter gradu kot objektu finančnega poslovanja idr. Drugi del obsega analizo prek 180 gradov, ki so bili obljudeni vsaj še v začetku 15. stoletja, ter njihovih prebivalcev.

Dušan KOS, dr., znanstveni svetnik
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Zgodovinski inštitut Milka Kosa
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana

Knight and Castle. Importance of the Castles in the Life of Nobility in the Carniola, Slovene-Styria and Slovene-Carinthia up to the beginning of the 15th Century

The aim of the monography is to clarify some elements of the social structure of the noble social classes of the Late Middle Ages society in the light of their dwelling-places which reflected nobleness (castles, courts, towers). The research is limited to the territory of Carniola, Slovene part of Styria and Carinthia. In the first part the monography offers answers to complex questions on the origin of individual castles, family policy about possessing castles, special rights of the landlords towards the castles, the manner of possession of castles, on the castle as the place for performing legal business, castle and landlord administration and on the castle as the object of financial operations. In the second part of the are analysed more then 180 castles which were inhabited at least up to the 15th century.

Dušan KOS, Ph.D., Scientific Councillor
Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
Milko Kos Institute of History
Novi trg 2
SI-1000 Ljubljana